

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

YEDDİ CİLDDƏ

VI CİLD

BAKİ–2012

Elm əvvəli görünən, sonu görünməyən bir aləmdir. Bu aləmdə hərə bir yolla gedir. Hərə bir nəticəyə gəlir. Yenilik görülmüş işlərin sayəsində yaranır.

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

YEDDİ CİLDDƏ

VI CİLD

**«TƏHSİL»
BAKİ-2012**

Redaktoru: **Zeydulla Ağayev,**
 professor

Rəyçi: **Müşfiq Babayev**

Paşayev Qəzənfər
P 26 Seçilmiş əsərləri. VI cild.
Bakı, «Təhsil», 2012, 680 səh.

Professor Qəzənfər Paşayevin «Seçilmiş əsərləri»nin VI cildinə mötəbər nəşriyyatlar tərəfindən hazırlanan və böyük tirajla çap olunan elmi və bədii tərcümələrinin bir qismi daxil edilmişdir.

Burada fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın Azərbaycandan bəhs edən «Qafqaz səfəri» («Yazıçı»–1985, Həmid Abbasovla birgə), amerikalı alim, professor Sula Benetin Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycanda uzunömürlülər və uzunömürlülüyn sirlərindən söz açan «Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan» («Yazıçı»–1989) və bütün dünyada «detektiv romanlar kraliçası» kimi tanınan ingilis yazıçısı Aqata Kristinin «Mavi qatarın sirri» («Sabah–1995) əsərləri yer alır.

Bu əsərlər ilk dəfə olaraq Q.Paşayev tərəfindən orijinaldan tərcümə edilərək oxuculara təqdim edilmiş və onların rəğbətini qazanmışdır.

ALEKSANDR DÜMA

Qafqaz səfəri

BAKI—«YAZIÇI»—1985

İngilis və fransız dilindən

tərcümə edənlər: **Qəzənfər Paşayev,**
Həmid Abbasov

Redaktoru: **Rauf İsmayılov,**
professor

Rəyçi: **Qorxmaz Quliyev,**
professor

Düma A.

D87 Qafqaz səfəri (Təəssürat). Azərbaycan
dilinə tərcümə. B., «Yazıçı», 1985. 142 s.

Bu kitaba əsərləri ilə dünya şöhrəti qazanmış böyük fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın (Ata) Qafqaz səfəri əsərinin Azərbaycanla bağlı olan hissələri daxil edilmişdir.

Yazıçı – səyyah keçən əsrin ortalarında Azərbaycana gəlmiş, torpağımız, xalqımız, adət-ənənələrimiz, maraqlı şəxsiyyətlərimiz haqqında öz təəssüratlarını qələmə almışdır.

Güman edirik ki, böyük yazıçının yol qeydləri müasir oxucuların da marağına səbəb olacaqdır.

D **4703000000–114**
M–656–85 **178–85**

X(Fran.)1

Alexanake Dumas. Le Caucase. Pakls. 1859.

© Azərbaycan dilinə tərcümə və ön söz. «Yazıçı», 1985

ALEKSANDR DÜMA AZƏRBAYCANDA¹

Səyahətlə bağlı əsər yazmaq həm çətin, həm də şərəflidir. İlk dəfə gördüyün ölkənin, xalqın həyat tərzini, adət-ənənəsi, bir sözlə, hər şey sənə qeyri-adi təsir bağışlayır.

Hissə qapılmadan nəyi qələmə alasan, nədən yazasan ki, gələcək nəsillər səni hörmətlə yad etsin, yazdıqlarından bəhrələnsin...

Bu, təbii ki, böyük həyat təcrübəsi, ensiklopedik biliyi, dərin müşahidə qabiliyyəti olan yazıçıların payına düşür. «Qafqaz səfəri»ni vərəqlədikcə, istər-istəməz bu qənaətə gəlirsən ki, Aleksandr Düma (Ata) bütün bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən xoşbəxt yazıçılardandır.

Tarixi sənədlər göstərir ki, A.Düma 1858-ci ilin ikinci yarısından 1859-cu ilin əvvəlinə qədər Rusiyada və Qafqazda olmuşdur. Səyahətinə Peterburqdan başlayan yazıçı Moskva, Nijni-Novqorod, Qazan, Saratov, Həştərxan, Qızlar, Dərbənd, Quba, Şamaxı, Nuxa (Şəki) və Tiflisdən keçərək Potiyə gəlmiş, Potidən İstanbula, oradan da Marselə getmişdir. Yazıçı vətənə döndükdən sonra «Rusiyada», Azərbaycanla bağlı «Qafqaz səfəri», «Qar yığını» və «Sultanetta» əsərlərini yazaraq nəşr etdirmişdir. «Qafqaz səfəri» 1859-cu ildə Parisdə fransızca, 1861-ci ildə Tiflisdə rusca, 1962-ci ildə Nyu-Yorkda ingiliscə çap olunmuşdur.

Yazıcının bu səfəri ilə əlaqədar «Rusiyada» və «Qafqaz səfəri» adlı fransızca əsərləri bir cildə M.F.Axundov adına kitabxananın «Xarici ədəbiyyat» şöbəsində F–1706 nömrə ilə saxlanılır. Əsərin ilk çapının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, kitabda səfər zamanı yazıcını müşayiət edən rəssam Moynenin çəkdiyi şəkillərdən çoxlu reproduksiya verilməmişdir. Əsərin sonrakı, 1889-cu il nəşrində buna rast gəlmirik. Kitab çox kiçik hərflərlə yığılmış, qədim kitablar kimi iki sütunludur.

¹ Bax: Aleksandr Düma. «Qafqaz səfəri». Bakı, «Yazıçı», 1985, s.5–7

Buradakı yazılar 64 başlıq altında cəmləşdirilmişdir. Bunlardan 30 başlıq altında verilən yazılar Gürcüstanın, az bir hissəsi Dağıstanın, qalanları isə Azərbaycanın payına düşür.

Eyni zamanda yazıçı əsərin Azərbaycana aid olmayan bir çox səhifələrində ölkəmizdən və xalqımızdan dönə-dönə söz açır. Kitabın axırında – izahlarda imkan daxilində bu məsələyə toxunsaq da, əsərin həcmi nəzərə alaraq, onun yalnız Azərbaycana aid olan hissəsini tərcümə edib oxuculara təqdim edirik.

Kitabın Azərbaycanla əlaqədar hissəsində yazıçı qədim Dərbənd şəhərindən, orada yaşayan azərbaycanlılardan, Quba, Bakı, Şamaxı, Nuxa şəhərlərindən, tarixi abidələrdən, mədəniyyətimizdən, adət-ənənələrimizdən, bazarlarımızdan, Azərbaycan ipəyindən, silahlarımızdan, zərgərlərimizin misilsiz əl işlərindən, kabab, cızbız, plov və s. milli Azərbaycan yeməklərindən, Şamaxıda şahinlə qırqovul ovundan, Nuxada qoç döyüşündən, qara zurnanın müşayiəti ilə pəhləvanlarımızın güləşindən, rəqslərimizdən, Sumqayıt yaxınlığında azərbaycanlıların onu duz-çörəklə qarşılamalarından, Şamaxıda Mahmud bəyin evində təşkil olunmuş musiqi məclisindən, Suraxanıda azərbaycanlı evində qonaq qalmağından, Natəvan və başqa tarixi şəxsiyyətlərlə görüşlərindən ürəkdolusu danışır.

O, Azərbaycan təbiətindən və insanlarından məftunluqla söz açır. Xəzər dənizini, Kürü, Samuru, Qudyalçayı, Şahdağı ilhamla qələmə alır.

Yazıçı azərbaycanlıların həssas, səmimi, qayğıkeş, ağıllı, qonaqpərvər, mehriban, sözübütöv, doğrucul, dəyanətli, mərd, çevik, qədd-qamətli, gözəl olduqlarını xüsusi qeyd edir. A.Düma göstərir ki, elə xalqlar var ki, öz əli ilə imza qoyduğu, möhür vurduğu sənəddən də boyun qaçırır. Azərbaycanlılarda isə kişi sözü var. Onlarla bir şey barədə sövdələşəndə sənəd, imza, möhür tələb etmək lazım deyil. Azərbaycanlı verdiyi sözdən heç vaxt dönməz. Maraqlıdır ki, kitabın həm fransızca,

həm də ingiliscə nəşrində kişi, xəncər, papaq, börk, karvan-sara, peşkəş, başmaq, batman, arxalıq, qonaq, şişlik və s. sözlər Azərbaycan dilində olduğu kimi verilmişdir.

Nə yaxşı ki, A.Düma bütün gördüklərini tam təfərrüatı ilə qələmə almış, bütün görüşlərini, kimə nə hədiyyə verdiyini, kimin ona nə bağışladığını, hansı şəhərdə nə vaxt olduğunu dəqiq təsvir etmişdir. Odur ki, bir çox məziyyətləri ilə seçilən «Qafqaz səfəri» qaranlıq qalan və ya təhrif olunan bəzi məsələlərin dəqiqləşdirilməsində köməyə gəlir.

Yazıçı müşahidə etdiyi hər şeyə öz münasibətini bildirir. Çox vaxt onun gəldiyi nəticə adamı heyran qoyur: «Bazarda can dərmanı desən, onu da satırlar. Gördüyüm külli miqdarda bazarların içərisində üçü mənim ən çox xoşuma gəlib. Mən Tiflis bazarını da müstəsna etmirəm. Bunlardan biri Dərbənd, biri Bakı və biri də Nuxa bazarıdır. Bu qənaətə gəldim ki, bazar Şərq şəhərlərinin ürəyidir. Hərəkət də, həyat da ordadır».

A.Dümanın səyahətindən əsr yarım qədər keçsə də, yazıçının kababı necə hazırlamaq barədə fransızlara tövsiyələri bu gün də maraq doğurur:

«Mən səyahət etdikcə öz biliklərimi artırıram. Belə ki, bir ləzzətli xörək növünə rast gələndə, elə həmin dəqiqə onun necə hazırlanmasını soruşub yazıram. Kabab mənim səyahət boyu rast gəldiyim ən dadlı, ən ləzzətli yeməkdir.

Odur ki, əziz oxucular, indi mən sizə kababı necə hazırlamağın təhərini deyəcəyəm. Əminəm ki, siz onu bişirib yeyəndə məni minnətdarlıqla yad edəcəksiniz. Nə isə...

Bir parça qoyun əti götürün, əgər tapa bilsəniz, döş əti olsun. Onu tikə-tikə doğrayın, soğan, duz, istiotla qarışdırıb basdırma edin. Onu bir qaba yığın və 15 dəqiqə saxlayın. Manqal qalayıb köz düşənə qədər gözləyin, sonra isə tikələri dəmir və ya ağac şişlərə keçirib, odun üstündə qızarana kimi o tərəfə-bu tərəfə çevirin. Sonra isə yeyin. Əgər imkanınız olsa, əti basdırma edərək bir gecə saxlayın. Kabab bişəndən

sonra onun üstünə bir az sumaq əlavə edin. Onda daha da ləzzətli olacaq. Tələssəniz, bunlarsız da keçinmək olar. Yəni əti doğrayıb, kabab çəkin. Əgər şiş tapmasanız (birdən elə ölkəyə düşərsiniz ki, orada heç şişin nə olduğunu bilməzlər), onda tufənginizin süngüsündən şiş kimi istifadə edin».

A.Düma azərbaycanlıların çaysız və silahsız keçinmədiyini gözəl müşahidə etmişdir. Silaha vurğunluğun o vaxt üçün adi həvəs olmadığını yazıçı necə də dəqiq sezmışdir: «Şərqdə silah gəzdirmək özünü müdafiə etmək üçün deyilmiş. Bu, həm də ona görəymiş ki, sənə hücum etməsinlər».

Lakin yazıçı bəzən anlaşılmazlıqdan qeyri-dəqiqliyə də yol verir. Nuxada qara zurnanın sədaları altında rəqsə və azərbaycanlı pəhləvanların güləsinə tamaşa edəndə zurnaçılardan birinin züy tutduğunu bilmədiyindən, səhvən göstərir ki, zurnaçıların nəfəsi çatmadığından onlar bir-birini əvəz edirlər.

Yazıçının «Müsəlman ölkələrində adamın yaşını müəyyənləşdirən dövlət qeydiyyat kitabçası yoxdur» fikri ilə də razılaşmaq olmaz. XIX əsrdə dövlət dindən ayrılmamışdı. Qeydiyyat məsələləri ilə din xadimləri məşğul olurdular.

Yazıçının bəzi yerlərdə əl-üz yuyarkən guya «Suyu ağızlarına doldurub, sonra oradan üzlərini yuyurlar» deməsi də ağlabatan deyildir.

Bəzən yazıçı ərazini də qarışdırır. Bakı meşələrindən, çaylardan, pələnglərdən, bəbirlərdən və s. danışarkən məlum olur ki, söhbət Qarabağdan, Astaradan, Lənkərandan və s. gedir.

Bununla belə, demək lazımdır ki, «Qafqaz səfəri» xalqımızın tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, məişəti, adət-ənənəsi, həyat tərzı və s. barədə məlumat verən qiymətli kitabdır. Əsərdə məsələlərin qoyuluşu və həlli yazıçının Azərbaycan haqqında verdiyi məlumat göstərir ki, o, səyahətə çıxmamışdan əvvəl ölkəmiz haqqında mövcud ədəbiyyatla əsaslı surətdə tanış olmuşdur.

Yazıçı Qafqazı «bəşəriyyətin beşiyi» adlandırır. Qafqaz, xüsusən də Azərbaycan, onun təbiəti və insanları yazıçının

ürəyində dərin iz salıb. «Nə olaydı, mənə bir də bu yerlərə gəlmək qismət olaydı!» deyir. Nuxanın ab-havasına, bol suyuna, təbii mənzərələrinə məftun olan yazıçı, heyranlığını gizlətmir, Azərbaycandan ayrılarkən bu ayrılığa təəssüflənir: «Bazarı və şəhəri xeyli gəzdik. Elə bil ürəyimizə dammışdı ki, daha Nuxadan gözəl bir yer görə bilməyəcəyik».

«Qafqaz səfəri»ndən görünür ki, A.Düma sadəcə olaraq, yol qeydlərini qələmə alan adi səyyahlardan olmamışdır. Kitabı oxuduqca yazıçının müdrik Şərqi, Şərq xalqlarının adət-ənənəsini, Şərq mifologiyasını, qədim Şərq tarixini dərinləndirən bilməsi, onlardan yerli-yerində istifadə etməsi adamı heyran qoyur. O, həsəd aparılacaq dərəcədə dünyagörüşünə, həyat təcrübəsinə, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik, xalqını, vətəninə ürəkdən sevən, onun rifahı və inkişafı uğrunda çalışan bir şəxs olmuşdur.

Əgər o, Parisə bəzi həşəratlardan (birə, ağcaqanad və s.) qorunmaq üçün Bakı və ətraf yerlərdə istifadə edilən birəotu tozundan bir kisə, yağışı keçirməyən mahuddan bir neçə dəst, azərbaycanlı ustaların düzəltdiyi tayı-bərabəri olmayan yəhər, xəncər, kəmər, qılınc, geyimlər və s. aparırsa, ilan sancarkən yaranın üstünə qoyularaq zəhəri çəkən hind bezoarına bənzəyən daş əldə edib, vətəninə aparmağa cəhd göstərsə, buna adicə maraq kimi baxmaq sadəlövhlik olardı.

«Qafqaz səfəri»ndə maraq doğuran məsələlər çoxdur. Müasir dövrlə səsleşməyən yerləri ixtisar etsək də, yazıçının ölkəmiz və xalqımız haqqında yazdıqlarını bütövlükdə oxucuya çatdırmağa çalışmışıq.

Əsərin tərcüməsi zamanı bizə dəyərli məsləhətlər vermiş filologiya elmləri namizədi Q.Quliyevə və S.Nağıyevaya minnətdarlığımızı bildirməyi özümüzə borc sayırıq.

Qəzənfər Paşayev

DƏRBƏND

Biz sübhçağı yola düşdük. Hava çox yaxşı idi. Buralarda nə şaxta, nə də qar vardı. Bu, Dərbəndə yaxınlaşdığımızı xəbər verirdi. Elli kəndini keçdik. Baqration bizi müşayiət edən polislərin başçısı İman Qazalyevlə tatarca bir neçə kəlmə danışdı.* Hiss olunurdu ki, onun cavabı Baqrationu qane etmişdi. Söhbət mənim silahımdan getsə də, dinib-danışmırdım. Qarabakənddə səhər yeməyinə dayandıq. Faytonumuzda yemək üçün hər şey vardı. Moyne fürsətdən istifadə edib bu tablonun eskizini çəkdi.¹ Biz gözəlliklər ölkəsinə daxil olmuşduq. Odur ki, hər addımbaşı faytonu saxlayıb, bu əfsunedici mənzərələri seyr etməli olurduq.

Buynakda Baqrationun qulluqçusu bir neçə atla bizi gözləyirdi.

Mən Baqrationla onun faytonuna, Moyne ilə Kalino isə mənim faytonuma mindilər. Beş dəqiqə keçməmiş atları qoşdular və yola düşdük. Kənddən iki yüz metr aralanmışdıq ki, bir dəstə kəklik bizi görüb havaya qalxdı və uçduğu yerdən əlli metr aralıda təzədən yerə endi. Faytonları saxladıq və onlara yaxınlaşdıq. Kəkliklər yenidən havaya qalxdılar. Mən onlardan birini vurdum. Qalanları başımızın üstündən uçub getdilər. Təpənin o tərəfində gözdən itincəyə qədər onları müşayiət etdim. Təpəyə tərəf getdik. Təpənin başına çatanda artıq kəklikləri unutmuşdum. Çünki Xəzər dənizi ilə üz-üzə dayanmışdım. Ucsuz-bucaqsız hamar səhranı andıran bu ümman göy yaquta bənzəyirdi. Qədimdə İrkani adlandırılan, Herodota qədər, demək olar ki, əfsanəvi hesab olunan dəniz mənə çox əzəmətli və məhzun göründü. İlk dəfə Herodot tərə-

* A.Düma bütün əsər boyu azərbaycanlıları on doqquzuncu əsrdə işlənən terminə əsasən tatar adlandırmışdır. Biz həmin sözləri azərbaycanlı şəklində işlətmişik. Səhifələr üzrə izahlar kitabın sonunda verilmişdir.

findən təsvir edilən, sahəsi haqqında məlumat verilən bu dəniz, əski zamanlarda olduğu kimi, indi də az bəllidir. Qədim tarixçilər onun gözəlliyindən ilhamla söz açmış və onu «sehrli möcüzə» adlandırmışlar. Ehtimal ki, gələcəkdə nəhayətsiz qum gölünə və ya sadəcə olaraq qırğız və noqay çöllərində gördüyümüz bataqlıqlara bənzər bataqlığa çevriləcəkdir. Suyu insanın heç vaxt dərk edə bilməyəcəyi hansı yeraltı yollarlasa axıb gedən, yoxa çıxan, yavaş-yavaş azalan, heç bir şey verməyən bu sehrli dəniz şərqdən qum, şimal, cənub və qərb tərəfdən bütün çayların suyunu udur. Yolboyu, Dərbəndə qədər biz bu «sehrli möcüzəni» seyr edəcəyik.

Təpədən enərək faytonlara mindik və yolumuza davam etdik. Çətin yoxuş və enişlər bir-bir arxada qalırdı. Yerli faytonçular atları dördnala çapır, bu eniş-yoxuşların arasından axıb gedən iti dağ çaylarından belə, ehtiyat etmirdilər. Doğrudur, ilin altı ayında bu çaylarda su az olur. Bununla belə daşqın vaxtı suyun gətirdiyi daşlar təhlükə törədir. Faytonumuz atılıb-düşür, böyük taqqıltı salırdı. Bizdə belə yollara rast gəlinmir. Şübhəsiz ki, buralarda fayton düzəldərkən bu çətinliklər nəzərə alınır. İnsan oğlu həmişə çətinliklərə sinə gərir, onun üzərində zəfər çalır. Belə yolda faytonun sıradan çıxması hər dəqiqə gözlənə bilər. Lakin tezliklə onu düzəldir və yollarına davam edirlər.

Biz də yolumuza davam etdik və günortadan sonra, saat dörd radələrində Qarakəndə çatdıq. Azuqəmizi faytondan götürüb nahar etdik. Yeri gəlmişkən, deyim ki, səyahət vaxtı, xüsusilə də belə səfərlərdə yemək məsələsi böyük problemə çevrilir. Odur ki, gələcəkdə bu yolla səyahətə çıxanların nəzərinə çatdırıram: Həştərxandan Qızlara² qədər özünüzlə hər şey götürün. Qızlardan Dərbəndə yola düşəndə bir daha yaxşıca bazarlıq edin. Çünki yolda bir şey ala bilməyəcəksiniz.

İtalyanlar pis yeyirlər. İspanlar az yeyirlər. Düzenliklərdə məskən salanlar isə elə bil heç bir şey yemirlər.

Rusiyada yaşayanlar da yemək-içmək qayğısında olan xalqlara bənzəmirlər. Bunlarda günün hansı vaxtı nə yemək məsələsi adət-ənənəyə çevrilməyibdir. Təki samovar qaynasın, stəkanlarda çay buğlansın. Fərq etməz, istər o Çin imperatorunun sarı çayından, istərsə də Kalmık şahzadəsi Tümenin çayından dəmlənsin. Əsas məsələ budur ki, samovar həmişə dızıldasın, dəmdə olsun.

Bir yana səfərə çıxanda da azuqə barədə o qədər fikirləşməzlər. Bu məsələdə onlar ərəblər kimi hərəkət edirlər. Elə bil ərəblərin bir xurmanı səhər, birini də axşam yeməklə günü başa vurmaları bunlara da sirayət edib. Bir yana gedəndə kəmərlərini və xəncərlərini bellərinə bərk bağlayıb yola düşər, zarafat edə-edə, deyə-gülə gəlib mənzilbaşına çatırlar. Biz isə azuqə tədarük görmədən yola çıxmırıq. Doğrudur, Fransada yaşamış, onun nemətlərini qiymətləndirən, bitkilərinə, heyvanat aləminə və insanlarına bələd olan knyaz Baqrationla bir yerdə aclıq və ehtiyacdən qorxmağa dəyməz. Mən hələ də özüm-özümdən sual edirəm: «Görəsən, Qarakənddən Dərbəndə qədər yolboyu yediyimiz ciyərdən hazırlanmış o dadlı və yağlı piroqları Baqration haradan əldə etmişdi? Axı bura Strasburqdan ən azı min iki yüz mil aralı idi». Çin sərhədlərindən uzaqda olsaq da, bizə pürrengi Çin çayı dəmləmişdilər.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu yerlərdə çarpayı da, fayton kimi, küknar və palıd ağaclarından çəkilmiş taxtadan düzəldilir. Bu çarpayının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun üstündə yatan ən tənbel adamlar belə «tənbellik xəstəliyi»ndən yaxa qurtara bilirlər. Məsələ burasındadır ki, yuxudan oyanandan sonra yataqda eşələnmək, qollarını açaraq dərinədən nəfəs almaq, «oxay» demək, o yan-bu yana çevrilərək xoşhallanmaq, yuxunu dağıtmaq və s. bu yataqda mümkün deyil. Çünki adamın sümükləri ağrıyır. Heç bir tülü, pərdəsi olmayan pəncərələrdən düşən günəş şüaları adamın gözlərini qamaşdırır, yataqda xoşhallanmağa qoymur.

Belə hallarda adamın xarakterindən asılı olaraq o, ufuldasa da, dodaqaltı donquldansa da, qalxıb yuyunub-geyinməkdən başqa çarəsi qalmır. Biz də səhər tezdən durmuşduq. Yeri gəlmişkən, deyim ki, Qazan şəhərindən üç ədəd mis ləyən almışdıq. Hər dəfə biz onları faytondan düşürəndə hamı təəccüb edirdi:

– Görəsən, bunlar nəyə lazımdır?

Lakin onlar bizim çox köməyimizə çatırdı. Fransa yollarında dayanacaqlarda su ilə dolu bardaqlar, ləyənlər olduğu halda, buralarda yoxdur. Odur ki, mis qablar həmişə köməyimizə gəlirdi. Lakin Qarakənddə buna ehtiyac yox idi. Çünki knyaz Baqrationsun rahatlıq üçün hər şeyi vardı.

Qarakənd dumanla örtülmüşdü. Kəndin bizə yaxın hissəsi açıq, bir az aralı hissəsi çəhrayı və bənövşəyi rəngə çalırdı. O yanda – uzaqlarda isə göy rəngə çalan heyranedici bir mənzərə vardı. Boş vaxtımız olduğundan Moyne bu mənzərənin eskizini və hətta bir akvarel də çəkdi.

Əgər yolda bir hadisə baş verməsə, elə bu gün Dərbəndə çatırıq. Çünki Qarakənddən Dərbəndə cəmisi 50 verstdir. Yolda, xüsusən də Qafqaz yollarında hər cür hadisə gözlənilə bilər. Belə hadisələrdən yaxa qurtara bilməzsən. Dərbəndin on səkkiz kilometrliyində Xan Məmməd Kalinski kəndindəki dayanacaqda bizi də belə bir hadisə gözləyirmiş. Dərbəndə getmək üçün at yox idi. Lakin Baqrations üçün bu böyük bir məsələ deyilmiş. O, yolun tən ortasında dayanaraq keçən arabaları saxladı. Əlində bir çəngə pul tutub, şirin dilini azərbaycanca işə saldı. Yarızarafat, yarı hədə-qorxu ilə faytonçuları da, yorulmuş atları da dəyişdirdi. Yenidən yola düşdük. Yol uzununu imkan düşdükcə arabaçıları və poçt atlarını yeniləri ilə əvəz edirdik. Bu, bizim daha sürətlə irəliləməyimizə kömək edirdi.

Günün ikinci yarısında bir müsəlman – azərbaycanlı qəbiristanlığının yanından keçdik. Bu, dağın arxasında yerləşən Dərbənd şəhərinə yaxınlaşdığımızdan xəbər verirdi. Bir verstdən də uzun olan amfiteatrı andıran təpə üzü şərqə baxan qə-

bir daşları ilə tamamilə örtülmüşdü. Buradan dəniz aydın görünürdü. Bu başdaşları meşəsinin ortasında Baqraton mənə çəhrayı və yaşıl rənglərlə səliqə ilə bəzədilmiş, çox da böyük olmayan bir abidə göstərdi:

– Bu, məşhur xanımın məzarıdır.

Mən, öz sualımdan xəcalət çəksəm də, soruşdum:

– Axı kim olub o xanım?

– O xanım şamxal³ Tarkovskinin aşnasımı, arvadımı olub deyim, bilmirəm. Necə istəyirsiniz, elə də qəbul edin. Bu, onun qəbridir. Bu haqda bir hekayət də var.

– Deyirsiniz, onların aşiq-məşuqluğu haqqında bir hekayət və ya əfsanə də vardır?

– Ondan da yaxşı. Bu, böyük bir tarixdir. O barədə sizə Dərbənddə danışarlar. Burada isə bir onu deyə bilərəm ki, bu ən gözəl romantik hekayətdir.

– Çox gözəl. Mən bunun haqqında bir əsər yazaram.⁴

– Yəni güman edirsiniz ki, parisli oxucuları bir avar xan qızının və ya (o, İran xəlifələrinin nəvə-nəticələrindən olsa da) bir azərbaycanlı bəyin məhəbbəti maraqlandıracaq?

Dəmirqapı Dərbənd

– Niyə də yox? Ürək bütün dünyada elə ürəkdir.

– Elə olmağına elədir. Lakin hislər özünü müxtəlif tərzdə göstərir. Polkovnik Verkovski bir vaxt bu xanımın məşuqu Ammalat bəyi⁵ asılmaqdan xilas etmiş, bir qədərdən sonra isə Ammalat bəy Verkovskinin başını kəsib Əhməd xana aparmışdır. Əhməd xan da bunu lazımınca qiymətləndirmişdir. Öz qızını ona ərə vermişdir. Çox çətin ki, Parisin Müqəddəs Jermen və Breda küçələrinin xanımları, eləcə də Monblan küçəsinin bankirləri bunu başa düşsünlər.

– Bu, yeni bir şey olacaq, mənim əzizim. Mən həmişə yeniliyə can atıram. Bura bax, Baqraton, o gördüyüm nədir? – deyə dilləndim. – İlahi! Bu ki, Dərbənddir!

Çox-çox qədimlərdə Pelasgilər dövründə əsası qoyulmuş qala divarları dağın zirvəsindən dənizin sahilinə qədər uzanaraq yolumuzun üstündə durmuşdu. Hələ mən tağlı şəhər qapılarını demirəm. Yalnız insanları deyil, zamanın özünü də heyratə gətirən Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş bu möhtəşəm, tağlı qapılar açılır, gediş-gəliş başlanır. O dəqiqə də şəhər gələnləri qoynuna alırdı. Şəhərə qədəm qoyduq. Güman ki, Pelasgilər dövründə tikilmiş bulağın başında çoxlu çadralı, al-əlvan geyimli azərbaycanlı qadınları toplaşaraq su götürürdülər. Qala divarlarının dibində isə bir-biri ilə danışmayan, qadınlara məhəl qoymayan, dişlərinə qədər silahlanmış əsgərlər heykəl kimi lal və hərəkətsiz dayanaraq, elə bil fikrə dalmışdılar. Yolun o biri tərəfində isə Şərq şəhərlərində tez-tez müşahidə edilən uçuq divarlar görünürdü. Elə bil bu uçuq divarlar adama daha çox təsir bağışlamaq üçün beləcə saxlanmışdı. Divarların arasında, bir vaxt mənzillər olan yerdə isə nəhəng palıd və qoz ağacları səmaya yüksəlirdi. Faytonu saxlayaraq, ətrafa nəzər saldıq.

Qədim hadisələrin şahidi və zəngin tarixi olan şəhərləri barmaqla saymaq olar. Onlardan biri də Dəmirqapı Dərbənddir. Asiya və Avropanın ayrıldığı yerdə yerləşən bu qə-

dim şəhəri skiflərin hücumundan və keçmişin başqa bələlərindən qala divarları xilas etmişdir. İki qitənin birləşdiyi yerdə inşa edilən Dərbənd qismən Şərq, qismən də Avropa şəhəridir. Şəhərin yuxarı hissəsində məscid, bazarlar, yastı evlər görünürdü. Dolama yol dağın başındakı qalaya qədər gedib çıxırdı. Aşağıda isə əsgərlər üçün taxtadan tikilmiş baraklar, damı bişirilmiş yaşıl kərpicli binalar, faytonların şütüyərək getdiyi küçələr diqqəti cəlb edirdi. Ətrafımıza milli geyimli çoxlu adamlar – farslar, azərbaycanlılar, çərkəzlər, ermənilər, gürcülər toplaşmışdılar. Onların arasında sifətindən soyuqluq yağan, bənizi qaçmış, uzun, ağ çadraya bürünmüş, qədim mirası andıran bir erməni qadını da vardı. Müxtəlif geyimli adamlar gözəl bir mənzərə yaratmışdılar.

– Mənim yazıq, zavallı Bulanjem, əziz Jirom, siz hardasınız? Heyif ki, bizimlə deyilsiniz! Moyne ilə bu qeyri-adi mənzərəni görmək üçün sizi nə qədər arzuladıq.

Bu deyilməmiş gözəl mənzərədən könülsüz də olsa ayrılaraq, faytonlarımızı valinin iqamətgahına çatana qədər heç yerdə saxlamadıq. General Akseyev Tiflisə getmişdi. Xidmətçilər isə evin astanasında durub bizi gözləyirdilər. Yemək hazır idi. Hələ Teymurxanşurada ikən Baqration öz sehrli çubuğunu işə salıbmış ki, burada hər şey hazır olsun. Tələmtələsik nahar edib, iki-üç yüz addımlıqdakı dəniz sahilinə endik. Günün batmağına yarım saat qalırdı. Dərbənd doğma şəhəri olduğundan Baqration bələdçiliyi öz üzərinə götürdü. Hamı onu tanıyır, görən kimi təbəssüm və ehtiramla salam verirdi. Aydın görünürdü ki, Baqrationu özbaşına axan şırşır bulağı və ya kölgəsində istirahət etdikləri barlı-bəhrəli meyvə ağacını sevdikləri qədər sevirilər. Səlahiyyətli, mötəbər vəzifəli şəxsən yaxşılığa can atması nə böyük qismət imiş!

Hər şeydən əvvəl diqqətimizi cəlb edən çiy kərpicdən tikilmiş kiçik ev, iki top və evin ətrafına çəkilmiş zəncir oldu. İki böyük daşın üzərində ruslar 1722 və 1848 rəqəmlərini həkk

eləmişdilər. Birinci rəqəm göstərir ki, 1722-ci ildə Böyük Pyotr Dərbəndə gələrkən bu evdə qalıb. İkinci rəqəmdən isə məlum olur ki, tarixi abidə kimi bu evin ətrafına 1848-ci ildə zəncir çəkilmişdir. Dəniz tərəfdən binanı qoruyan üçüncü bir top da diqqətimizi cəlb etdi. Hər üç topu Dərbəndə Böyük Pyotrun gəlişi zamanı gətiriblər. Toplar Birinci Pyotrun göstərişi ilə Don çayı üzərində, Voronejdə 1715-ci ildə hazırlanmışdır. Birinci Pyotrun ölümündən 150 il keçsə də, ruslar onunla əlaqədar olan, onun ayağı dəyən hər yeri böyük hökmdarın adı ilə bağlayır, əbədləşdirirlər.

Böyük Pyotr Dərbəndə onu gələcəkdə liman şəhəri kimi görmək arzusu ilə gəlmişdi. Lakin qayalıqların çoxluğu və dənizin həddən artıq dayaz olması onu məyus etdi. Burada qa-yıqların belə sahilə yan alması qorxuludur. Sahilə yalnız 15 fut⁶ enliyində girişlə yaxınlaşmaq olar. Dəniz coşanda dənizçilər qayıqlarını zədə almadan bu dar keçidlə sahilə çıxmaq üçün suya girirlər. Su burada çox dayazdır, ancaq adamın qurşağına qədər çıxır, qayığın qayaya toxunub zədə almaq qorxusu olur. Qalan yerlərdə isə ləpələr aramsız olaraq uca qayalara çırpılır.

Gəmilərin yan alaraq yüklərini boşaltması üçün əlli qədəmə qədər dənizin içinə uzanan ləpədən də keçən bənd vardı. Dəniz suyunun onun səthinə çatmasına az qalırdı. Şəhəri müdafiə məqsədi ilə tikilmiş divar bəndin o yanından uzanıb gedir. Dəniz coşanda, dalğalar şahə qalxanda zərbənin gücünü azaltmaq üçün divarda su keçidləri qoyulmuşdu. «Dəniz coşanda» sözünü işlətdim. Mən fırtınanı nəzərdə tuturam. Suyun enib-qalxmasını demirəm. Xəzər dənizində qabarma və çəkilmə olmur. Dəniz sahilindən bütövlükdə şəhərin mənzərəsi açılır. Dağ başından başlayaraq sahilə qədər səpələnmiş binaların düzülüşü şlaləni andırır. Yuxarıda – dağın döşündə azərbaycanlıların yaşayış məhəllələri, aşağıda isə rusların ordugahı yerləşir. Şəhər bizə ortadan qatlanmış xalı təsiri bağışladı.

Qala divarlarının cənub tərəfi əzəmətlidir. Sanki heç kimə baş əyməyən bu məğrur şəhərə qala divarları səcdə qılır.

Qalanın salamat qalmış yerlərindən onun qədim Pelasgi üsulunda tikildiyi görünür. Bəzən qala divarları əyilmiş, bəzən isə divarın dağılıb-sökülmüş yerlərini əllərinə keçən adi daşlarla müasir hörgüçülük üsulunda bərpa etmişlər. Mən qala divarlarının ən qədimdən qalan hissəsinin də Pelasgilər dövründə tikildiyi fikrinə şübhə ilə yanaşıram. Əgər cürət edib, bu incə məsələ barədə fikir söyləməli olsaydım, deyərdim ki, Birinci Xosrov kimi tanınan Böyük Xosrov 562-ci ildə yustinianlara qarşı müharibə dövründə qalanı ənənəvi pelasgilər üslubunda bərpa etdirmişdir. Bunu Cənub darvazası da təsdiq edir. Onun üzərində həkk olunmuş şir heraldikası Xosrovun rəmz kimi qəbul etdiyi məşhur şirdən fərqlənir. Bu heraldika başının yastıvari olması ilə fərqlənir. Həmin heraldikanın aşağı hissəsində indiyə qədər heç kəsin oxuya bilmədiyi qədim fars yazısı vardır. Baqration söz verib ki, onun üzünü köçürtdürsün. Mən də onu alim dostum Solsiyə⁷ göstərim. Əgər dostum onu oxuya bilsə, tərcüməni mütləq Baqrationa göndərəcəyəm.

Yalnız qaranlığın düşməsi bizi gecələyəcəyimiz evə, daha doğrusu, çox qəşəng və təmtəraqlı imarətə dönməyə məcbur etdi. Toranlıqda Dərbənd məftunedici görkəm almışdı. Arzu etdik ki, bu gecə yay gecəsi kimi qısa olsun. Biz Dərbənddə daha çox yer görməyə can atırdıq. Odur ki, şəhərisi gün dan yeri ağaranda artıq qalxmışdıq. Qapıda bizi kiçik bir fayton gözləyirdi. Başqa küçələri nəzərə almasaq, Dərbəndi iki ana xətt – iki mühüm nəqliyyat yolu çarpaz bölür. Bu yollardan biri dəniz sahilindən başlayaraq, fars və azərbaycanlılar məhəlləsinə, ikinci yol isə şəhərin cənub darvazasından şimal darvazasına, yəni Şir darvazasından Bulaq darvazasına qədər uzanıb gedir. Yuxarı qalxdıqca küçə boyu hər iki tərəfdə dükanlar vardır. Burada dəmirçilər və misgərlər işləyirlər. Hər

dükənin arxa divarında üç tərəfdən taxçayabənzər qəfəs düzəldilmişdir. Bu qəfəslərdə dükən sahibləri məğrur və vahiməli qırğılar saxlayırlar. Bayram günlərində və ya işləri az olanda dükəndarlar qırğıları torağayların və ya başqa quşların arxasınca buraxaraq əylənirlər.

Bazarı gəzdikdən sonra məscidə getdik. Məscidi göstərmək üçün bizi molla gözləyirdi. Şərq adət-ənənəsinə görə mən ayaqqabılarımı çıxartmaq istəyirdim. Lakin molla buna heç cür imkan vermədi. Yەرə sərilmiş müqəddəs xalçanı qatlaraq kənara qoydular və biz məqbərəyə tərəf yollandıq. Məsciddən çıxanda bayırda başdaşına bənzər bir şey diqqətimizi cəlb etdi. Onun nə olduğunu soruşdum. Güman edirdim ki, bu bir Şərq əfsanəsindən söz açır. Lakin yanılmışdım. Bu əfsanə deyil, tarixin bir səhifəsi imiş.

Təqribən yüz otuz il əvvəl – Dərbənd İrana tabe olanda Nadir şahın təyin etdiyi, təbiətən çox mülayim və həlim xasiyyətli Dərbənd xanını dərbəndlilər üsyan edərək şəhərdən çıxarırlar. Nadir şah Avropa qapılarının onun üzünə bağlanması ilə barışa bilməzdi. Qəzəblənmiş şah dərbəndlilərdən intiqam almaq üçün zalım sərkərdələrindən birini Dərbəndə xan təyin edir. Onu böyük ordu ilə Dərbəndə yola salır ki, nəyin bahasına olursa-olsun, şəhəri tutsun və dərbəndlilərə istədiyi cəzanı versin. Yeni xan Dərbənd üzərinə yerişir. Zorla qapıları açdırır və şəhəri tutur. Səhərisi gün başqalarına görk olmaq üçün qiyamda iştirak edənlərə cəza verilir. Yeni xanın əmri ilə hamını məscidə ibadətə dəvət edirlər. Məscidə gələnlərin bir gözünü, ibadətdən imtina edib evdə qalanların isə hər iki gözünü çıxardırlar. Farsların çəkisi ilə yeddi batman, rus çəkisi ilə üç pud yarım, fransız çəkisi ilə yüz on girvənkə gələn «qəniməti» məscidin həyətidəki qoşa çinarın arasındakı daş sütunun altında basdırırlar.

Həqiqətdən daha çox əfsanəvi «Min bir gecə» nağıllarını andıran bu hadisəyə qulaq asarkən iyirmi bir nəfərin bizə tərəf

gəldiyini gördüm. Ağlıma da gəlməzdi ki, onlar məni axtarırlar. Lakin bir neçə saniyədən sonra buna heç bir şübhəm qalmadı. Çünki düz bizim üstümüzə gəlirdilər. Mən Baqrationsdan soruşdum:

– Bu adamlar kimlərdir?

– Deyəsən, nümayəndə heyətinə oxşayır, – Baqrations cavab verdi.

– Siz əminsini ki, onlar gözümün birini çıxarmağa gəlməyiblər? Bu işdən heç gözüm su içmir. Mən korlar dünyasının padşahı olmaq fikrində deyiləm, – dedim.

– Siz heç narahat olmayın, – Baqrations güldü. – Sizi müdafiə edirik. Hər halda əminəm ki, heç kəs cürətlənib dağlıların fəxri qonağına hücum etməz. Özü də mən onların başçısını tanıyıram. O, çox igid insandır. Vaxtilə şəhər qapılarının açarını rus imperatoruna təqdim etmiş adamın oğludur. Onu Əlioğlu Kavus bəy çağırırlar. Bu dəqiqə onun mətləbini öyrənərəm.

Bir-iki dəqiqədən sonra Baqrations geri dönərək onların xoş məramla gəldiklərini bildirdi:

– Dəstənin başçısı rusca bilir və sizin rus dilinə tərcümə olunmuş bəzi əsərlərinizi oxuyub. İranlıların anadangəlmə gözəl nağıl danışan olduqlarını bilirsiniz. O, yoldaşlarına sizin «Üç müşketyor», «Kraliça Marqo», «Qraf Monte-Kristo» əsərləriniz haqqında danışib. İndi bunlar sizə təşəkkür etməyə gəliblər.

– Bura bax, Baqrations. Mən Parisdən Dərbəndə saqqızımı oğurlatmağa gəlməmişəm. Düzünü de, onlar nə istəyirlər?

– Vəcdanına and olsun, düzünü deyirəm. Bilsələr ki, inanmırsınız, möhkəm inciylər. Budur, gəlirlər. Onlara diqqətlə qulaq asın, görün nə deyirlər.

Dəstənin başçısı irəli çıxdı. Əlini köksünün üstünə qoyub, rusca danışmağa başladı. Baqrations onun dediklərini sözbə-söz tərcümə etdi:

– Ey adlı-sanlı səyyah! – (Dedikdə bacardığım qədər başımı aşağı əydim). – Sizi rus dilinə tərcümə edilmiş əsərlərinizdən

tanıyırdıq. Xeyli əvvəl qəzetlər xəbər vermişdilər ki, bizim şəhərə gələcəksiniz. O vaxtdan bəri bu günü – sizi gördüyümüz bu xoşbəxt günü gözləyirdik. İcazə verin, ey hörmətli qonaq, bu gəlişinizə görə dərbəndlilər adından sizə minnətdarlığımızı və təşəkkürümüzü bildirək. Şəhərimizə gəlişinizi heç vaxt unutmayaçağıq. Arzu edərdik ki, siz də bizim şəhəri heç vaxt yaddan çıxarmayasınız!

Mən dönə-dönə baş əydim və dedim:

– Ömrü boyu Sədinin yolu ilə getmək arzusunda olan, lakin heç vaxt onunla rəqabətə girmək fikrinə düşməyən bir adamın ürəkdən gələn səmimi təşəkkürlərini qəbul edin!

Baqration dediklərimi tərcümə etdikdə cavabım onların xoşuna gəldi. Sözlərimi bir-birinə təkrar edərək təbəssümlə və başlarının hərəkətləri ilə razılıqlarını bildirdilər. Elə bu vaxt Baqration təklif etdi:

– Məncə, dəstənin başçısını nahara dəvət etsək, yerinə düşərdi:

– Bu lap ağ olar ki! Bəyəm, mən öz evimdəyəm ki, qonaq da çağırım? Bəlkə, onu Parisə kafeyə dəvət edirəm?!

– Nə qədər ki, burdasınız, general Akseyevin iqamətgahını öz eviniz bilin. Əgər özünü sərbəst hiss etməsəniz, istədiyiniz adamı çağırmasanız, general ürəkdən inciyər. Eşidin və yadınızda saxlayın: Azərbaycanda, eləcə də bütün Qafqazda hər hansı bir qapını döyüb desəniz ki, mən əcnəbiyəm, gecələməyə yerim yoxdur, ev sahibi o saat ən böyük otağını sizə verəcəkdir. Özü isə ailəsi ilə kiçik otaqda yerləşəcək. Üstəlik onun evində qaldığınız, deyək ki, bir həftə, iki həftə, bir ay müddətində sizə qayğı göstərəcək, korluq çəkməyə qoymayacaq. Siz çıxıb gedəndə isə qapının ağzında dayanıb deyəcək: «Lütfən bir gün də qalıb bizi şad edin, sabah gedərsiniz».

– Lap yaxşı, indi ki, belədir, mənim adımdan onu dəvət edin. Ancaq bir şərtlə. Qoy burada dediklərini fars dilində bir kağıza köçürüb gətirsin. Onu çərçivəyə alıb saxlayacağam.

– Bu, onun üçün ən şərəfli bir iş olar və nahara gələndə dediklərini mütləq kağıza köçürüb gətirər.

Baqration mənim arzumu Kavus bəyə çatdırdı. Kavus bəy təklifimi böyük məmnuniyyətlə qəbul etdi. Elə bu vaxt meh-tərlər bizə dörd yəhərli at gətirdilər.

– Bəs, bu nədir? Bəlkə, bu da başqa bir nümayəndə heyətidir? Bu atlar mənim əsərlərimi oxumuş, təhsilli atlar deyillər ki? – Zarafatla Baqrationa müraciət etdim.

– Əsla, – deyə Baqration cavab verdi. – Bunlar sadəcə olaraq, dörd minik atıdır. Qalaya faytonla getmək mümkün olmadığından atları gətiriblər.

– Biz oraya piyada gedə bilməzdikmi?

– Əgər ayaqqabılarınızın, corablarınızın palçığa batıb qalmasına razısınızsa, niyə olmur? Yox, əgər qala rəisinin, onun arvadının və qızının görüşünə, eləcə də nahara təmiz paltarda getmək istəyirsinizsə, minin atın belinə.

– Necə? Qalanın rəisi məni nahara gözləyir?

– O, məktub göndərmişdi. Əgər münasib bilmirsinizsə, boyun qaçıra bilərsiniz. Hər şey sizin özünüzdən asılıdır.

– Burda nəşə bir anlaşılmazlıq var. Baqration, necə bilir-sən, bəlkə, bunlar məni kiminləsə qarışıq salırlar? Deyək ki, məni Makedoniyalı İskəndərin törəmələrindən kiməsə oxşadırlar.

– Bu daha yaxşı. Qoy onlar sizi lap Arbelini⁸ fəth edən Böyük İskəndərin özü hesab etsinlər. Bunun fərqi yoxdur. Bax, bu da sizin Busəfalınız⁹. Buyurun, atlanın.

Yəhərə oturanda Baqrationdan xahiş etdim ki, qabaqda o getsin. Mən isə onun arxasınca sürdüm.

Görünür, hörmətli polkovnik bizi durbinlə müşahidə edirmiş. Biz qalaya çatanda polkovnik və onun yavəri qala qapısının ağzında gözləyirdilər. Salam-kalamdan, xoş sözlərdən sonra üzr istəyib geri döndüm və zirvədən şəhəri seyr etdim. Həmin gün səhər-səhər dəniz sahilindən şəhərə baxmışdım.

İndi isə əks tərəfdən gözəl bir mənzərənin şahidi oldum. Dağın döşüaşağı eni kilometr yarımından artıq, uzunluğu isə üç kilometrə qədər olan bir sahədə saysız-hesabsız evlər cərgələnmişdi. Bizim dayandığımız yerdən damları görünən bu evlərin sırasını ancaq mühüm nəqliyyat yolları pozurdu. Şəhərdə yalnız iki yerdə yaşıllıq görünürdü. Biri ictimai park, digəri isə məscidin yanında Nadir şahın qeyzinə gələn dərbəndlilərin çıxarılmış gözlərinin basdırıldığı çinarlıq idi. Moyne tez Dərbəndin son dərəcə kiçik eskizini çəkdi. Şübhəsiz ki, o bunu sonralar böyük tabloya çevirəcəkdi. Belə ecazkar və sehrli mənzərənin şahidi olmaq mənə nadir hallarda qismət olub!

Baqratın məsləhəti ilə birbaşa şəhər yeməyinə getdik.

Rəisin gözəl ailəsi vardı. Onun arvadı, qızı və bacısı bizi salamladılar. Onların hamısı fransızca danışdı. Təsəvvür edin, burada – Xəzər dənizi sahilində bir ailənin bütün üzvləri fransızca danışır!

Nahar vaxtı qalanın rəisi söhbət əsnasında, Bestujev-Marlinski Sibirdən qayıtdıqdan sonra Dərbənd qalasında məskən saldığından söz açdı.

Onun arvadı isə dedi:

– Xəbəriniz varmı ki, Olqa Nestersovanın qəbri beşcə yüz addımlıqdadır?

– Xeyr, mənim bundan xəbərim yoxdur...

Yaxşı bilirdim ki, Bestujev-Marlinski Peterburqda 14 dekabr üsyanında iştirak etdiyinə görə Pestel, Kaxovski, Rıleev və Muravyovla birlikdə darağacından asılan Bestujevin qardaşıdır. Bu Bestujev də ölüm cəzasına məhkum olunmuş, lakin çar Nikolay ölüm hökmünü Sibir mədənlərinə sürgünlə əvəz etmişdi. İki ildən sonra İran–Rus müharibəsində sırayı əsgər kimi iştirak etmək üçün ona geri qayıtmağa icazə vermişdilər. Bestujev-Marlinski Dərbəndə gəlmiş, burada leytenant rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. «Qılınç oynadanların müəllimi» adlı romanımın qəhrəmanları – dekabr ayında Sibirə

sürgün edilmiş, oradan yenicə geri qayıtmış Annenkov və onun arvadından Nijni-Novqorodda Bastujev-Marlinski haqqında çox şey eşitmişdim. Hətta qrafıya Annenkova mənə Bestujev-Marlinskiyə öz əli ilə düzəltdiyi qolbağı, həmyerlimiz Polin-Ksavye isə xaçı göstərdi. İki dəmir parçası onun əlində qiymətli qaş-daşa çevrilmişdi! Beləliklə, mən Bestujev-Marlinskiyə bir dekabrıst, sürgün olunmuş bir şəxs, zərgər, şair və yazıçı kimi tanıyırdım. Lakin bunlar məzarı Dərbənd qalasının beşcə yüz addımlığında olan Olqa Nestersova haqqında heç nə demirdi. Mən onun kim olduğunu soruşanda evin xanımı:

– Gərək əvvəlcə onun məzarını görəsiniz, sonra isə onun taleyi haqqında sizə danışarıq, – dedi.

Elə o dəqiqədən yeməyin tez qurtarmasını səbirsizliklə gözlədim. Düzünü deyim ki, yaxşı yeməkdən ləzzət alıram. Lakin maraqlı hadisələr mənə daha çox ləzzət verir.

Nahar qurtardıqdan sonra qadınlarla birgə arxa divarların yanı ilə dağın zirvəsinə tərəf qalxdıq. Dar bir keçiddən adlayaraq bir yanı dərin yarıq, o biri yanı sıldırım qaya olan kiçik bir düzənliyə çatdıq. Qala divarlarında 1831-ci ildə Molla Qazının hücumları zamanı divarlara dəyən mərmilərin yeri indi də qalır. Sonralar qala Molla Qazının davamçıları tərəfindən tutulubmuş. İndi sökülüb-dağılmış həmin qüllə vaxtilə böyük qala divarlarına qədər uzanıb gələn müdafiə səddinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Məşhur Çin səddi ilə rəqabətəlayiq Böyük qala divarları isə bəzi tarixçilərin göstərdiyinə görə, Dərbənddən Tamana qədər uzanıb getmiş və Asiyayı Avropadan ayırmışdır.

Neçə-neçə alimin tədqiqat mənbəyi olan bu qala divarları haqqında müfəssəl söz açmayacaq, ancaq görüb-bildiklərimizi deyəcəyik.

Biz atlarla birinci qala divarları ilə ikinci qala divarlarını biri-birindən ayıran keçilməz uçuruma qədər altı verstlik yolu

qət edəndə uçurumun o tərəfində yenə də qala divarları göründü. Divar boyu atların üstündə iyirmi verst də getdik. Elmə ehtiramımız bu oldu.

Sonralar Bakıda tanış olduğumuz azərbaycanlı Xasay xan bizdən də iyirmi verst o yana getmiş, qala divarlarının davam etdiyini görmüşdü. Yerli adamlar onu inandırmışdılar ki, qala divarları nəhayətsiz olaraq uzanıb gedir.

Bilirəm ki, mənim məşhur alim dostum M.Jomar bu məsələ ilə məşğul olub. Arzum budur ki, Parisə qayıdanda onu sağ-salamat görüm. Belə olsa, ona bu məşhur divarlar haqqında istədiyi məlumatı verəcəyəm. Lakin bu divarlar nə qədər qədim, nə qədər əzəmətli, nə qədər uzun olsa da, indi məni düşündürən onlar deyil, ancaq Olqa Nestersovanın taleyi və məzarı idi.

Qala qapısından çıxıb sola döndük. Düzenlikdə üzü Xəzər dənizinə baxan kiçik bir xristian qəbiristanlığı vardı. Sadə bir qəbirdəşi üzərində aşağıdakı yazını oxuduq:

«Burada gənc Olqa Nestersova əbədi yuxuya getmişdir. 1814–1833».

Qəbirdəşinin o biri üzündə isə saplaqdan qoparılmış, ləçəklərini acı ruzigar tökmüş qönçə gül şəkli həkk olunmuşdu. Üst tərəfdə isə rus dilində tale sözü yazılmışdı. O bədbəxtin taleyi haqqında mənə aşağıdakıları nəql etdilər:

Olqa Bestujevin məşuqəsi olmuş və bir ilə yaxın xoşbəxt yaşamışdılar. Lakin bir ildən sonra qara buludlar onların başının üstünü almışdır. Bir axşam Bestujev üç nəfərlə şərab içərkən, necə olursa, söhbət zavallı Olqadan düşür. Bestujev ona əmin olduğundan – Olqanın sədaqətindən ağızdolusu danışır. Şairin şərab dostlarından biri: «Bütün qadınlar səbatsız olurlar, – deyir. – Sənə elə gəlir ki, Olqa sədaqətlidir. Mərc gələrəm ki, istəsəm, onu ələ gətirə bilərəm».

Bestujev mərc gəlir. Adam öz xoşbəxtliyini necə də asanlıqla təhlükə altında qoya bilirmiş!

A. Bestujev-Marlinskiy

Deyilənə görə, Olqa səbatsız çıxıb. Bestujevə bu barədə dəlillər də təqdim edilibmiş.

Bilən yoxdur ki, bir gün sonra Olqa Bestujevin otağına gedəndə, həqiqətən, nə baş verib. Otaqdan güllə səsi, sonra isə qışqırıq eşidilib. Bestujev rəngi ağarmış halda, dəli kimi bayıra atılıb. Qana bələnmiş Olqa son anlarını yaşayırmış. Onun əlinin yanında tapança varmış.

Hələ bayılmayan Olqa keşiş dalınca adam göndərib. İki saatdan sonra Olqa artıq canını tapşırıb. Sonralar keşiş and içərək, Olqa tapançanı Bestujevin əlindən almaq istəyərkən güllənin təsadüfən ona dəydiyini deyib və bunu qalanın rəisinə bildirməsini ondan xahiş edib. Hadisə təsadüfən baş verdiyinə görə Olqa ölərkən Bestujevi bağışlayıb.

Bestujev Olqanı öldürmək üstündə məhkəməyə verilib. Lakin keşişin şahidliyinə və təsdiqinə əsasən onu azadlıqdan məhrum etməyiblər. Qəbrin üstünü götүzdürən də, başdaşında budaqdan qoparılmış qönçəni həkk etdirən də Bestujev olub.

Ürək ağrıları ilə acı həyat sürən Bestujev-Marlinski bundan sonra tamam dəyişibmiş. O, sərgərdan həyat sürür, könüllü olaraq bütün ekspedisiyalara və hara gəldi gedirmiş. Qərribə burasındadır ki, odun, güllənin qabağına birinci gedib, axırncı qayıdan Bestujev heç yaralanmamış da... Lakin 1838-ci ildə¹⁰ Adler yaxınlığında meşədə pusquda duran dağlılarla atışma vaxtı bu cəsur adamın da həyatı sona yetib. Doğrudur, Adlerə yaxınlaşanda meşədən böyük bir dağlı dəstəsinin pusquda durduğunu əvvəlcədən onlara xəbər vermiş-

dilər. Polkovnik cəng çaldırmış və onları geri çağırırmışdı. Bestujev və Albran adlı kapitan isə geri dönmək əvəzinə, bir dəstə ilə dağlıların arxasınca meşənin dərinliyinə tərəf irəliləmişdilər. Kapitan Albran qayıdıb gəlmiş, Bestujevi isə gördüm deyən olmamışdı. Sonralar bu hekayəti mənə danışan knyaz Tarkanov kapitan Albranı və əlli nəfər yerli minqrelli atıcını meşəyə, Bestujevi axtarmağa göndərmiş, onlar da meşədə Bestujevin ancaq saatını tapmışlar. Nə başqa xəbər öyrənə bilib, nə də bir əşyayi-dəlil tapıblar. Sonra Bestujev haqqında heç bir vaxt heç nə eşidilməyib.

Mən Baqrationa dörd misralıq bir şeir verdim ki, onu mənim adımdan biçarə Olqanın başdaşına yazdırsınlar:

*O iyirmi yaşlı sevən gözəli,
Budaqdan qoparmaq çox asan idi.
İnsan udan torpaq, sıxma o gülü,
O, zərif, çox qəşəng bir insan idi.*

QAFQAZIN NƏHƏNG QALASI

Bütün bu məsələlər barədə qeydlərimi saf-çürük edib qurtarmaq üzrə idim. Birdən yadıma düşdü ki, sonralar Nuxada qonağı olduğumuz knyaz Tarkanov mənə Bestujev-Marlinskinin öz əli ilə ona yazdığı bir məktubunu təqdim etmişdi. Həmin məktubda onun iyirmi il bundan əvvəl, mənim indi keçdiyim yolu keçməsi bütün təfərrüatı ilə təsvir edilmişdir. Bestujev-Marlinski Qafqazda məndən fərqli olaraq üç ay deyil, beş il yaşayıb.¹¹ Odur ki, onun məktubu maraq doğurur. Budur, o başbəlalinin məktubu:

«Mənim əziz polkovnikim, qədim Dərbənd qalasını gəzib təzəcə qayıtmışam. Paltarımı dəyişməmiş, yuyunmamış, rahatlanmamış sizə məktub yazmağa tələsirəm. Bu möhtəşəm qalanı və onun Asiyanı Avropadan ayıran ecazkar divarlarını indicə ziyarət edib qurtarmışam. Yadellilərin basqınlarından müdafiə olunmaq məqsədi ilə ucaldılan bu qalanı ya farslar, ya da midiyalılar tikmişlər.

Əziz polkovnikim, əfv ediniz. Əslində, elə işğalçılar da, geri qalan da biz olmuşuq. Üzr istəyirəm. Mən sizin əcdadlarınız, dünyanın inkişaf etmiş mədəni adamlarından olan gürcü knyazlarını demirəm. İşə baxın! Nə qədər fikir qarışıqlığı! Nə qədər böyük təzad! Olub keçənlər necə də bir-birindən fərqlənir!

Əziz polkovnik, əgər siz qalaq-qalaq qədim və lazımsız kitabları toz uda-uda, öskürə-öskürə vərəqləyib oxumaq həvəskarısınızsa, bunu etməyin. Mən sizə Azərbaycan dilini öyrənməyi məsləhət görürəm. Lap yadımdan çıxmışdı. Siz ki, onu öz ana diliniz kimi gözəl bilirsiniz! Məsləhət görürəm «Dərbəndnamə»ni oxuyasınız. Orada maraqlı məsələlər çoxdur. Təəssüf ki, Klaprot Dərbənd qalası haqqında heç nə yaza bilməmişdir. Qambanın da onun haqqında yazdığı boş şeydir, cəfəngiyatdır.

Hər halda siz mənim tanımadıqlarım, oxumadıqlarım, adlarını belə unutduqlarım müəlliflərin yazdıqlarını müqayisə edin, tutuşdurun. Həmin müəlliflər Qafqaz qalasını görmüş, tədqiqat aparmış və onun haqqında yazmışlar. Birincisi, daha qədim mənbələrə müraciət edərkən görəcəksiniz ki, bu qalanın əsasının qoyulduğu tarix sizə bəlli deyildir. İkincisi, biləcəksiniz ki, onu ya İskəndər, ya Xosrov, ya da Ənuşirəvan tikdirmişdir. Üçüncüsü, əldə olan materialları götür-qoy etdikdən sonra əmin olacaqsınız ki, bu, tarixi çox uzaqlara gedib çıxan qaranlıq məsələdir. Aydın olan yalnız budur ki, qala divarları Xəzər dənizindən başlayıb Evksin dənizinə¹² qədər uzanır və Asiyanı Avropadan ayırır.

Əziz polkovnik, qorxuram ki, bizim bütün arxeoloqların, alimlərin və hətta bütün şüurlu gələcək nəsillərin ciddi cəhdlərinə baxmayaraq, bu məsələ elə beləcə qaranlıq qalsın. Əsl həqiqət, inkaredilməz həqiqət budur ki, o mövcud olmuşdur, indi də durur!

Lakin bu divarların əsasını qoyan, onu tikən, müdafiə və bərpa edən, xarabazara çevirən adlı-sanlı, məşhur adamlar bu gün adsız-sansız, başdaşı yerlə yeksan olmuş məzarlarda uyuyurlar. Nə danışanları görür, nə də özləri haqqında gedən danışığıları eşidirlər. Mən sizi Dərbənd qalasının divarlarını görməyə dəvət edərkən nə o mərhumların ruhunu narahat etmək, nə də sizin istirahətinizi pozmaq fikrindəyəm. Mən sizi keçmişdə zülmət gecədə olduğu kimi, küpə və ya bardaq axtarmağa təhrik etməyəcəyəm. Əsla yox. Fəqət, sizi bu il iyun ayının gözəl bir şəhərində mənimlə gəzintiyə çıxmağa, Qafqazın bu möhtəşəm qala divarlarının qalıqlarını öz gözlərinizlə görməyə dəvət edirəm.

Qılincınızı belinizə bağlayın, azərbaycanlıların düzəltdiyi tufənginizi çiyənizə asırın, «ya mədəd» deyib atlanın, atı qamçılaraq dağlara sarı irəliləyin!

Dərbəndin dəmir qapıları bu gün səhərgəgi açıldı və biz şəhəri tərk etdik. Mənim bu ecazkar səyahətdə yol yoldaşım,

yeriniz məlum, əziz polkovnik, Dərbəndin komendantı mayor Kristnikov oldu. Kurenski polkunun bir kapitanı da bizimlə idi. İşə bax ki, bizimlə gedən və bu qala divarları ilə maraqlanan ruslar elə bunlardan ibarət idi.

Qafqaz qalası adlandırılan, dünyanın səkkizinci möcüzəsi olan bu möhtəşəm qalaya, görün, Böyük Pyotrun hakimiyyətindən bəri ruslar neçə dəfə təşrif gətirmişlər?

Hələ mən Böyük Pyotrun hakimiyyətindən bəri dedim, onun hakimiyyəti də daxil olmaqla cəmi üç dəfə. Birinci dəfə 1722-ci ildə Böyük Pyotr; ikinci dəfə 1819-cu ildə polkovnik Verkovski, Ammalat bəyin əli ilə xaincəsinə öldürülən polkovnik Verkovskini deyirəm. Üçüncü dəfə 1832-ci ildə biz. Bəlkə də, siz ölçüb-biçirsiniz ki, səyahət çətindir, çox uzaqdır, təhlükəlidir. Qətiyyəni yox, mənim əziz polkovnikim. Ürəkli olun. On nəfər silahlı azərbaycanlı atlı götürün, atlanın, siz də bizim kimi düşün yola.

Çox gözəl bir şəhər idi. Bir göz qırpımında duman üstümüzü aldı; lakin bu duman örtüyü yavaş-yavaş çəkilib getdi və bir azdan günəş şüaları yenə bizi öz işığına qərqr etdi. Yöndəmsiz yol gah dağların təpəsinə qalxır, gah qorxulu yarıqlardan, gah uçurum qayaların dibindən keçərək, sanki qayğılı Qafqazın qoynuna soxulurdu. Azərbaycanlıların qarabığdayı sifətləri, böyük papaqları, qızıl və gümüş suyuna çəkilmiş parıldayan silahları, gözəl dağ otları və nəhayət, başımızın üstündə yol boyu uzanan yaşıllıqlar, ayaqlarımızın altında dəniz və s. və i.a. Bütün bunlar o qədər təzə, yeni, o qədər qeyri-adi gözəlliyə malik, o qədər sehrli idi ki, hər addımbaşı dayanıb, heyran-heyran baxmalı və təəccüb etməli olurduq.

Biz gəzintiye Dərbəndin beş kilometrliyində olan, dibi görünməyən Ruhlar və ya Divlər mağarasından başladıq. Daşkəsən kəndinin yaxınlığında sel rahat bir yol açmışdır. Bu yolun ortası ilə çox cazibədar bir çay axır. Bu çay Ruhlar – Divlər və ya Nəhənglər mağarasına qədər baş alıb gedir.

Bildiyiniz kimi, divlər mələklərdən və insanlardan yaranmış nəhənglərdir. Fikir verin. Mən qadınlar deyil, mələklər sözünü işlədirəm. Şərq ilahiyyat elminə görə, qədimlərdə mələklər qadın olublar. Odur ki, şairlər, yazarlar onları mələkə kimi göstərmişlər. Sonralar Məhəmməd peyğəmbər bu inama qarşı çıxsada, bu sözün əvəzində buna bənzər başqa söz işlətsə də, elə onun uydurduqları da mələklərdən fərqlənmirlər. O, öz behiştində həmişə təmiz, bakirə olan, yaşıl, mavi, çəhrayı geyimli hurilərin olduğunu göstərirdi. Hansını istəyirsən, onu da seç! Yəqin, «Könül sevən göyçək olar» məsəli bununla əlaqədar yaranmışdır.

Əsatinin yarandığı gündən bəri, görün, hind və fars poeziyasında neçə-neçə pərilər sarayı uydurulmuşdur. Bu poeziya özünü fəthi ağılasıgmayan ümmanın qoynuna atmış, yoxdan möhtəşəm və füsunkar bir aləm yaratmışdır. Miltonun¹³ şeytanı bir qanadının ucu ilə cəhənnəmə, o biri qanadının ucu ilə isə səmaya toxuna bildiyi kimi, Əli¹⁴ də yer üzündə cənnət və cəhənnəmi birləşdirir və orada bu gözəl, adamı heyrətə gətirən xilqətləri yerləşdirir. Onlar səma sakinləri olmalarına baxmayaraq, insanın təsəvvüründə canlanırlar. Biz istər şimal, istərsə də qərb adamları ərəb poeziyasının gözəlliyini heç vaxt qiymətləndirə bilməyəcəyik.

Bu poeziyadakı sadəlik uşaq sadəliyindən fərqlənmir, sevgi, məhəbbət sanki göylərə qaldırılır, qəddarlıq isə vəhşiliyə gətirib çıxarır. Burada eyni zamanda pak, sadə, saf, lakin qüvvətli bir təbiətin nəfəsi duyulur. Bunun nə demək olduğunu izah edə bilərsinizmi? Axı bu haradan gəlir? Məncə, bizlər əsrlər keçdikcə Terek çayının daşları kimi yuyulmuş, şumallaşmışıq. Deyirəm: bəyəm, hamar olmayan qranit parçası gözəl deyil? Bizdə forma və məzmununda qüsurlar yoxdur, məntiq və riyazi dəqiqlik vardır. Buna görə də biz hind və fars poeziyasındakı gözəllik aləmini duyub, görə bilmirik. Şimalda saqalar, küpəgirən qarılar, əfsanəvi cəngavərlər yalnız maraq

doğuran karikatura təsiri bağışlayır. Bizdə gözəlliyə inam qalmayıb. Hər hansı bir sehrli nağılda keçmiş dövrə aid olan gözəlliyi mənasız bir şey hesab edirik. Buradakı aləm bizə anatomiya dərslərini andırır. Bizim təəccübümüz də qeyri-təbiidir. Qeyri-təbii təəccüb isə hər vaxt o ehtiraslı məftunluğu əvəz edə bilməyəcək. Elə bir coşqun məftunluq ki, bir vaxt insanın qəlbini də, beynini də bir amala xidmət etməyə yönəldirdi. Onda elm özü də ilham mənbəyi yox, bu coşqunluğun məhsulu hesab olunurdu. Pərvərdigar insan oğluna həqiqi və gözəl olan hər şeyi duymaq qabiliyyəti bəxş etmişdir. Biz isə nədənsə, keçmişə nəzər salsaq, inam və etiqadlara keşimiz istədiyi kimi çulğalanmaq hislərindən məhrum olmuşuq. Bununla belə xəyal və təxəyyülün izi itib getməmişdir. İnsan çalışır ki, heç olmasa, xəyalında nəşə yaratsın və onu yaşatsın. O, özünü aldatma da, qəlbində cah-calallı saraylar qurur.

Əziz polkovnik, dəstədən geri qalmışdım. Sıldırım qayanın kənarı ilə gedərkən belə hislər keçirirdim. Başımın üstündəki ənginliklərdə qartal dövrə vurur, aşağıda bulaq şırhaşır axırdı. Şərq tərəfdə duman qər q olmuş ucsuz-bucaqsız mavi Xəzər görünürdü. Nəhayət, yaşıllığa qər q olmuş, qardan başına tac qoymuş, od rəngli gül-çiçəklərlə bəzənmiş Qafqaz sıra dağları adamı valeh edirdi... Nə gözəl mənzərələrdi bunlar!

Görəsən, keçmişin bu diqqətəlayiq guşələrinə qarşı azərbaycanlılar niyə bu qədər etinasız və laqeyddirlər!

Kol-kosun arasından atla keçdikcə paltarlarımız ilişib didilirdi. Bu vurhavura ancaq ləzgi drapı davam gətirə bilər. Atla gəzməkdən cana gəldik və enib piyada getdik. Tezliklə mağaranın dərinliyinə, lap çayın yatağına çatdıq. Bu Divlər mağarasına – iranlıların hansı bir yürüşü zamanısa öldürülən və oradaca basdırılan bir vəzirin qəbrinə gedən yeganə yol idi. Biz ağacların kölgəsində daşların üstü ilə irəliləyirdik. Bir də gördük ki, mağaranın girəcəyindəyik. Mağaranın önündə çay genişlənmiş, haçansa dağın başından düşmüş nəhəng qaya keşikçi kimi girəcəyin ağzını kəşmişdi.

Tüstüdən qapqara qaralmış girəcəyin eni iki, hündürlüyü isə dörd-beş metrədən artıqdır. Mağaranın ağzında atlar üçün daldalanacaq düzəldilmişdir. İçərisindən genişlənən bu mağara qaçaqların sığınacaq yerinə çevrilmişdir. Qaçaqlar özlərindən sonra çoxlu sür-sümük qoyduqlarından mağaranın ətrafı saysız-hesabsız heyvanların məskəni olmuşdur.

Bizə bələdçilik edən azərbaycanlılardan biri dedi ki, keçən il burada kaftar öldürüb. Bütün bunlarla bərabər, gözlədiyimizin, əksinə, Ruhlar mağarası nəinki böyük heyvanların, kiçik canlıların belə yaşaması üçün dar və bürkülüdür. Mağaraya çatana qədər təbiətin bəxş etdiyi gözəlliklərə məftun olduğun halda, burada adamın diqqətini yalnız sarmaşığı və cırüzüm tənəkləri ilə örtülmüş giriş cəlb edir.

Yolumuza davam etdik.

Dağ kəndinin və Divlər mağarasının yaxınlığında Əmcəklər piri yerləşir.

Ora getməkdən ötrü biz yenidən kol-koslara ilişə-ilişə eniş-yoxuşları dəf etməli olduq. Gəlib dərin bir dərənin kənarına çatdıq. Bizə bir qübbə göstərdilər. Onun tavanından, həqiqətən də, qadın döşlərinə oxşayan ərplər sallanır və «döşlərin» hər birinin ucundan su damcılayırdı. Qonşu kəndlərin qadınları bu damcıların şəfaverici qüdrətinə inanırlar. Belə ki, südəmər uşağı olan qadın süddən kəsiləndə pirə gəlir və qurban kəsirlər. Qadın bir az torpaq götürüb damcılardan yığılmış suyun içərisinə atır və onu böyük inamla başına çəkir. İnam o qədər qüvvətlidir ki, ananın südü tez bir zamanda bərpa olunmasa belə, yenə də o özünü yüngülləşmiş hesab edir. Biz içinə torpaq atmadan bu sudan içdik. Sonra isə suyu yerdən çıxan bir bulağı görmək üçün qərbə tərəf gedib bir qayanın lap başına çıxdıq.

Bələdçimiz saqqallı azərbaycanlı bəy üzəngidə ayaqları üstünə qalxaraq, papağını çıxarıb: – Baxın, rus bulağı odur, – dedi. – Dünyanın ən qüvvətli padşahlarından biri, böyük

sərkərdə, nadir keyfiyyətlərə malik, dünyaya özü kimisi gəlməyən, rus hökmdarı Birinci Pyotr Dərbəndi fəth edəndə bu bulaqdan su içib sərinləşmişdir.

Atlardan yerə tökülüşdük. Bu bulağın suyundan doyunca içdik. Bulaq həmişə bir yerdən qaynayıb axır. Əfsuslar olsun ki, yüz il ərzində heç kim onun başına gəlməmişdir. Nə isə. Biz bulaq qaynayan sıldırım qayaya söykənmiş Qafqazın qala divarlarına yaxınlaşdıq. Gözlərimiz önündə əzəmətli və eyni zamanda acınacaqlı bir mənzərə canlandı. Təbiətin sənət əsəri ilə, zamanın insan əməyi ilə mübarizəsi göz qabağına gəldi. Fıstıq ağacının toxumu divarın oyuğuna düşmüş, bir az münbit torpağa rast gəlib göyərmiş, boy atmış, kökləri qala divarlarını dağıtmışdı. Bitkilərə həyat verən yağış da divarların sökülməyə başladığı yerlərdən içəri soxulan külək də öz işini görürdü. Yalnız bir şəfqətli sarmaşılq şair və müğənni kimi keçmişin bu qalıqlarına heyifsilənir, qalanın sökülüb-tökülmüş və hələ uçulub-dağılmamış daşlarını birləşdirirdi. Elə bil keçmişlə indinin vəhdətinə çalışırdı. Palıd, qoz, tut və çinar ağacları aşağıda, divarlar boyu uçulub-dağılmış yerlərdə külək əsdikcə xışıldayırdılar. Ağcaqovaqlar qala divarları kimi uca və əzəmətli idilər. Dağlar, yarpaqlar keçən, biri digərindən böyüklüyünə görə fərqlənən, qeyri-bərabər ölçülü, qeyri-bərabər məsafələrdə qoyulmuş dörd, bəzən də altı qülləli bu divar Narınqaladan, düz qərbə tərəf uzanıb gedirdi. Divara bitişik istehkamlar, güman ki, keşikçilər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Burada həm də silah saxlanılır və eyni zamanda komandirlər yaşayırmış. Müharibə təhlükəsi olanda əsgərləri oraya toplayarlarmış. Bu qala divarı nə yüksəkliyinə, nə qalınlığına, nə də tikilmə üslubuna görə Dərbəndqala divarlarından fərqlənir.

Dərbənddən uzaqlaşdıqca da bu qala divarları öz formasını saxlayır. Hündürlüyü isə yerin səthindən asılı olaraq dəyişir. Divarların orta hissəsi çay daşı, daş qırıntıları, əhəng və palçıqla hörülmüşdür. Burada əsas məsələ bu qala divarlarının çox qədimliyidir. Denonun Misirin Firon ehramlarından

bəhs edərkən göstərdiyi vacib bir məsələ – Misir ehramları kimi, burada da giriş-çığışın olmaması qalanın qədimliyinə sübutdur.

Mən bu qalanın bütün yeraltı keçidlərinə, bulaqlara, su ehtiyatı olan yerlərə gedən yollarına baxdım və heç yerdə tağa rast gəlmədim. Mənim fikrimə görə, bu nəhəng sənət əsərini yaradan memarların tağlar haqqında heç təsəvvürləri belə olmayıb.

Düzdür, Dərbənd qalasında ərəb memarlıq üslubundan fərqli olaraq şış yox, dəyirmi tağlar tapmaq olar. Lakin tam yəqin etmək olar ki, bu tağlı qapılar sonralar Xosrov Pərvizin tikdirdiyi qapılardır. Mənə elə gəlir ki, qala VI əsrdən qabaq ucaldılmışdır.

Ərəb memarlıq ənənələrinin əksinə olaraq, Dərbəndin qapıları içəridən tağ şəklindədir. Dəhlizlər yastı daşlarla sıx şəkildə, damın üstü kirəmitlə örtülən kimi örtülmüşdür.

Yəqin ki, daşları bu gün unudulmuş və yeri itirilmiş qonşu daş karxanasından çıxarırmışlar.

Deyilənə görə, guya, bu daşları dənizin qırağından gətirmişlər. Mən buna heç cür inana bilmirəm. Çünki dəniz daşlarının içərisində belələrinə rast gəlməmişəm. Bir də ki, ətraf dağlar daşla dolu ikən gedib dənizdən daş gətirən kim idi? Yox, yox, ətraf dağlıq, təpəlik – bu şəraitdə belə çətin işin həyata keçirilməsini qeyri-mümkün sayıram.

Dərbəndin iyirmi kilometrliyində kiçik Getqal qalasını gəzdik. Dağlıların müasir imamı Qazı Molla keçən il Dərbənddən qovulduqdan sonra özünə başqa yerdə sığınacaq tapana kimi Getqal qalasına pənah gətirmişdi. Lakin orada çox qala bilməmişdi.

Biz dağ başında yerləşən Misdağı kəndində nahar edib, Dərbəndə yola düşdük. Dərbənd yaxınlığında ən hündür təpəliklərdən birinin döşündə yerləşən, tarixi şəhər olan Kamaklın qüllələrinə tamaşaya dayandıq. Şəhər yerlə yeksan olmuşdu. Əsrlərin keşməkeşi onu ayaqlar altında toz-torpağa döndər-

mişdi. Yalnız onun adı qalmışdır: Kamaklı. Bu da şəhərdə yaşayan adam mənasını verir. Kamaklı, eyni zamanda «axmaq» sözünün sinonimidir. Kəmağıllılardan, qədim Abderitənlərdə olduğu kimi, bir nəfər də ağıllı adam çıxmamışdır.

Bəs indi qalanı gəzməyə necə başlayaq?

O haradan başlayır, hara qədər uzanıb gedir? Görəsən, o, qarşımızdakı bu qalıqlarındanmı başlayır? Güman ki, bu və ya buna bənzər suallar əbədi olaraq cavabsız qalacaqdır.

Əziz polkovnik, təəccüblü də olsa, bizi müşayiət edən azərbaycanlılardan biri nəql edirdi ki, keçmişdə hər hansı bir yeni xəbəri bir dənizdən digərinə çatdırmaq üçün altı saat kifayət edirmiş. Bu gün bizim ağılımıza gətirə bilmədiyimiz əlaqə vasitələri keçmişdə mövcud olmuşdurmu?*

Qədim xalqların və ya qədim dövlətlərin qeyri-adi gücə, qüvvəyə, qüdrətə malik olması bu gün bizi təəccübləndirirsə, deməli, belə əlaqə vasitələri varmış. Onlar bizi – müasir cılız insanları həm əqli, həm də işgörmə qabiliyyətləri ilə təəccübləndirirlər.

Mən sizdən soruşuram: bu qoca Qafqazın sakinləri necə olmalıydı? Əgər Skandinaviyanın daşlı-kəsəkli çölləri millətlər yığnağı adlandırılırsa, onda niyə də Qafqaz bəşəriyyətin beşiyi adlandırılmasın? Bu dağların qoynunda dünyanın ilk insanları gəzmışlər. Onlar bu mağaradan, dağlardan yaylalara enib orada məskən salmışlar. Dəniz suları yavaş-yavaş geri çəkilməmiş, axırncı dalğalar yox olan yerdən başlayan münbit torpaq sahələrində insanlar məskən salmışlar.

Bir vaxt Qafqaz sıra dağları, onun zirvələri sadəcə olaraq, ümumanda ucalan adalardan başqa bir şey olmamışdır. Məhz buna görə də, dağlıların ən qədimi hesab olunan kabardinlər

* Məktub 1832-ci ildə yazılmışdır. O vaxt hələ teleqraf icad olunmamışdı (A.D.). Məlumdur ki, Morze Samusa Finli Briz (1791–1872) elektromaqnit cihazını 1837-ci ildə, Morze əlifbası adlandırılan teleqraf kodunu isə 1838-ci ildə icad etmişdir (Tərcüməçilərdən).

bu gün də adige adlandırılırlar. Adige sözü ada sakini, adada yaşayan mənasını verir.

Əziz polkovnik, indi də bu qala divarları haqqında son sözümü deyim. Bağışlayın, məktub bir az uzun və usandırıcı oldu. Hər halda, qala divarları tikilmişdir. Fərz edək ki, İran və ya Midiya şahlarının hökmü ilə bu divarları xalq ucaltmışdır. Lakin camaatın bir neçə il əkilib-biçilməyən bomboş səhrada yaşaya bilməsi ağlabatandır mı?

Qalaları və qala divarlarını tikdirən hökmdarın onu mühafizə edən qüvvəsi də olmalı idi. Qalalarda yerləşən qoşunun, qala keşikçilərinin İrandan gətirilən ərzaqla təmin olunduğunu ehtimal etmək doğrudur mu? O vaxt hələ meşələrlə az örtülmüş bu yerlərdə çoxlu adam yaşayan kəndlərin və əkinbiçinin olması, bol məhsul götürülməsi ehtimalı daha inandırıcı deyilmi? Yadellilərin hücumlarından müdafiə məqsədi güdən bu qala divarlarının tikintisində yerli əhalidən istifadə edilməsi ehtimalı həqiqətə daha çox oxşamırmı?

Bununla belə biz həqiqəti bilmədiyimiz halda, həqiqətə oxşarlıqdan necə danışa bilərik. Nə isə...

Məktubumu bitirirəm.

Bestujev-Marlinski».

Düz iyirmi altı il sonra biz Bestujevin keçdiyi həmin yolu keçdik. Hətta yeddi kilometr uzağa getdik. Biz də onun kimi Div mağarasını, Əmcəklər pirini ziyarət etdik. Onun kimi, biz də qalanı mühafizə edən əsgərlər üçün yerin dərinliyində düzəldilmiş ehtiyat su anbarlarının olduğunu gördük. Bestujevin məktubundakı təsvirləri yenidən oxuduqdan sonra, onun yazdıqlarının dəqiqliyi məni o qədər tutdu ki, öz qeydlərimin əvəzinə, onun yazısını vermək qərarına gəldim. Əminəm ki, oxucu buna görə heç nə itirməyəcəkdir.

ŞAH ABBAS KARVANSARASI

Ayrılıq vaxtı çatmışdı. Səyahət zamanı insanın ən ağır dəqiqələri ayrılıq məqamıdır. Dörd gün idi ki, biz Baqrationla səyahət edirdik. Günün bir saatını belə biri-birimizdən ayrılmamışdıq. O, mənim üçün həm bələdçi, həm tərcüməçi, həm də ev sahibi idi. Hamının adını və hər şeyin yerini-yatağını bilirdi. O, qızılquş görən kimi onun cinsini, xəncərə baxan kimi keyfiyyətini müəyyən etməyi bacarırdı. Ən kiçik arzularımızı belə yerinə yetirməyə səy göstərir və həmişə bircə cavab verirdi. «Oldu, baş üstə, hər şey hazır olacaq». Axırda belə olmuşdu ki, onun yanında ağzımızı açıb bircə söz deməyə də cürət etmirdik. O, qonaqpərvər, mərd, dəqiq, şairtəbiətli bir gürcü knyazı idi.

– Həmişə olduğu kimi, yola düşmək ərəfəsində ehtiyat üçün bir az bazarlıq etmək istədim. Lakin Baqration:

– Faytonunuza toyuq, qırqovul, soyutma yumurta, çörək, şərab, duz və istiot qoyulmuşdur, – dedi. – Bundan əlavə, sizə Bakıya çatana qədər yol boyu gündəlik nahar və şam yeməyi verəcəklər.

– Bəs Bakıda? – deyə mən gülə-gülə soruşdum.

– Bakıda siz qəza rəisi Piqulevskinin qonağı olacaqsınız. Onun arvadı və özü çox gözəl insanlardırlar. Heyranedicilər qızları da var.

– Cürət edib soruşa bilərəmmi, bəs sonra, bəs oradan o yana? – deyə zarafata saldım.

– Sonra siz Şamaxıda əla bir sarayda əla bir adama – şəhər komendantına qonaq olacaqsınız. Nuxada isə sizin Fransada, əgər səhv etmirəmsə, cəsur gənc adlandırdığınız knyaz Tarkanovu görəcəksiniz. Qoy o sizə iyirmi iki qaçağın başını kəsdiyi üçün imperatorun ona bağışladığı üzüyü göstərsin. Onun oğlunu mənim yerimə öpərsiniz. On iki yaşlı o oğlan fransızca sizin kimi danışır. Onun nə qədər qəşəng, ağıllı və suyuşirin

olduğunu öz gözlərinizlə görəcəksiniz. Sarsko-Kolodsedə siz knyaz Melikov və qraf Tollun ixtiyarında olacaqsınız. Tamaranın şahlığı dövründə və sonralar dağıdılmış yüzlərcə saraydan birinə baxmağa getmək üçün onlar sizə at verəcəklər. Nəhayət, Tiflisdə siz fransız konsulu baron Finoya qonaq olacaqsınız. Lakin onun birinci səfir olub-olmadığını bilmirəm. Gərək ki, o, təkdir. Orada siz özünüzü böyük Qan bulvarındakı kimi hiss edəcəksiniz. Elə ki, Tiflisi keçdiniz, deməli, mənim səlahiyyətim çatan ərazidən çıxırsınız. Oradan o yana yolboyu böyük məmnuniyyətlə sizin qeydinizə başqaları qalacaqlar.

– Deməli, bütün bu adamlara xəbərdarlıq edilib?

– Artıq üç gündür ki, bir çapar yola düşmüşdür. Bundan əlavə, Bakıya qədər yolda heç bir şeydən korluq çəkməyəcəksiniz. Qulluqçu sizinlə gedəcək. Bakıdan Şamaxıya və Şamaxıdan Nuxaya (indiki Şəki rayonu) qədər isə onu başqaları əvəz edəcək.

Doğrudan da, adam bir qayğıya görə öz minnətdarlığını sözlə ifadə edə bilmir. Bizim dostumuz Nestor müdrikcəsinə demişdir: «Belə halda naşükür olmaqdan başqa adamın əlindən bir şey gəlmir...» Görünür, bu məsləhətdən istifadə etmək üçün mən başqa bir təsadüfi gözləməli olacağam. İndilikdə isə səmimiyyətlə biri-birimizin əlini sıxıb ayrıldıq. Uzaqlaşdıqca dediyimiz sözləri eşitmirdik, papaqlarımız isə uzun zaman bir-birinə «əlvida, əlvida» deyirdi.

– Görəsən, biz bir də görüşəcəyikmi?

– Onu bir Allah bilər!

Nəhayət, tini burulduq və mən küçələrə və Böyük Xosrov tərəfindən ucaldılmış Dərbəndin möhtəşəm Şərq qapısına, ehtimal ki, axırıncı dəfə baxdım.

Asiyanın qapısı!

Biz dünyanın başqa bir hissəsinə ayaq basırdıq. Dilmancılarımız Kalino digər qitəyə keçməyimizin romantikasını, şairənəliyini duymurdu. O, böyük diqqətlə kiçik bir kitab oxuyurdu. Yol kələ-kötür olduğundan faytonumuz atılıb-düşürdü.

- Belə vurhavurda necə oxuya bilirsən? O nədir elə?
- Heç nə, – deyə Kalino cavab verdi.
- Necə, yəni heç nə?
- Bir əfsanədir.
- Nə haqqındadır o əfsanə?
- Məşhur bir qaçaq haqqında.
- Necə? Məşhur qaçaq haqqında əfsanə? Siz bunu heç bir şey adlandırırırsınız?
- Eh, bu ölkədə onlar o qədərdir ki!
- Əfsanələr?
- Xeyr, qaçaqlar.
- Dostum, qaçaq çoxdur, əfsanə isə az. Mən isə əfsanə vurğunuyam. Qaçaqlar məni az maraqlandırır. Üstəlik əminəm ki, onlara həmişə rast gələ bilərəm. Bəs oxuduğun bu əfsanə kitabının adı nədir?
- «Şahdağın qarları».
- Şahdağın qarları nə deməkdir?
- Əvvəl-əvvəl siz məndən soruşmalıydınız ki, Şahdağ özü nə olan şeydir?
- Haqlısınız. Yaxşı, siz deyən olsun. Başa salın görüm, Şahdağ nə deməkdir?
- Qafqazın bir hissəsini təşkil edən, məhəl qoyulmayan bu kiçik dağ Mon Blandan bir az hündürdür. Qubaya gedərkən biz onu görəcəyik. Bu dağ Qusar bulaqlarından tutmuş Qudyalçaya qədər uzanıb gedir. Hündürlüyü dörd kilometrəndən artıqdır.
- Bəs, onun üstünü örtmüş o qar?
- Bu başqa bir şeydir. Əfsanəyə görə, bu dağ və onun başındakı daimi qar bir səhər möcüzə nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycanlılar Şahdağın qarını hər barədə xeyirli sayırlar. Yayın istisi torpağın bağrını cadar-cadar edəndə, il həddindən artıq quraq keçəndə, torpaq bir damla yağış həsrəti ilə alışıb-yananda Azərbaycan igidlərinin ən şücaətlişi seçilir və mis bardaqla qar gətirmək üçün Şahdağın zirvələrinə göndərilir.

Bir yandan yolun çətinliyi, sıldırım qayalardan, uçurumlardan aşmaq, o biri yandan qaçaq-quldurla rastlaşmaq ehtimalı igidi qorxutmur, o camaatın xahişini yerə salmır. İgid dağdan qayıdıb Dərbəndə çatan kimi camaat məscidə yığışır, dua oxuyur, sonra qarı götürüb küçələrdən keçir və böyük dəstə ilə sahilə gəlib, qarı Xəzər dənizinə tökürlər.

– Bəs, sonra nə baş verir? – deyə mən maraqlandım.

– Yağış yağmağa başlayır.

– Avamlar! Nə axmaq işdir, – deyə Moyne sözə qarışdı.

– Dostum, bu Sənt Jenevyevdəki ov ilə müqayisədə o qədər də axmaq iş deyildir.

– Kitab elə qarın gətirilməsi haqqındadır mı?

– Xeyr. Bu kitab qar dalınca göndərilən, təhlükəli, qorxulu hadisələrlə qarşılaşan bir gəncin hekayətidir.

– Bəs, bu kitabı sizə kim vermişdir?

– Knyaz Baqration. O mənə tapşırıb: «Bu kitabı götür və Dümaya tərcümə et. Əminəm ki, o bundan bəhrələnəcəkdir».¹⁵

– Əziz knyaz! Bizim yemək-içməyimizlə, yatıb-durmağımızla, yol qayğılarımızla məşğul olmaq bəs deyilmiş kimi, beynimizin qidalanması qayğısına da qalıbsan... Oxu, Kalino! Xahiş edirəm, gözünü kitabdan ayırmadan oxu və bacardıqca tez tərcümə elə. Mən də ətrafa baxım, nəzəri cəlb edən bir mənzərə olsa, sənə xəbər verəcəyəm. Əgər Baqration deyibsə bu yaxşıdır, deməli, yaxşıdır.

– Bəli, pis deyil.

– Siz razısınız mı?

– Razıyam.

– Mənə də elə bu kifayətdir. Ey arabaçı, haydı, haydı,* sür, sür görək!

Yolumuz düzənliklərdən və dağların arasından keçirdi. Gözəl mənzərələr göz oxşayırdı. Böyük bir qutan dəstəsi

* Azərbaycanca «tez ol, tez sür» mənasında işlənir. (A.D.)

Qafqazda könüllü əsgərlər

Xəzərin sularında oynayıb və ona xüsusi gözəllik verirdi. Birdən onlar adətləri üzrə dənizə cummaq əvəzinə, tələş içində hara gəldi uçub dağılışdılar. Quşların bu hərəkəti diqqətimizi cəlb etdi. Mən öz ovçu gözlərimlə onlar qaynaşan tərəfə baxanda uzaqda, demək olar ki, zorla sezilən iki və ya üç qara nöqtə gördüm. Sən demə, qutanların tələşinə səbəb olan da

elə bu qara nöqtələr – qartallar imiş. Hücüm edib qutanları ovlayırlarmış. Qutanlar açıq dənizdə pərən-pərən olub şərqlə tərəf uçdular və tezliklə gözdən itdilər. İndi üfüqlə dəniz arasında yalnız və yalnız ağ ləkələr görünürdü. Bir az sonra onlar da göydə oynayan qar lopaları kimi əriyib yoxa çıxdılar.

Bizi müşayiət edən fəxri keşikçi dəstəsi də qutanlar kimi dağılışmağa başlamışdı. Dərbənddən çıxanda bizi əlli nəfər polis və altı nəfər kazak müşayiət edirdi. İkinci dayanacaqdan, yəni Kulazdan sonra müşayiətçilərin sayı daha da azaldı. İndi dəstə on beş polis və üç kazakdan ibarət idi.

Azərbaycanlılar silaha çox fikir verirlər. Maraqlıdır ki, bizi müşayiət edən azərbaycanlı polislərin bəziləri forma deyil, çox qərribə paltar geyinmişdilər. Həm də onların üstündə əlli manatlıq kəmər, yüz manatlıq xəncər və qılınc, iyirmi beş manatlıq patrondaş və s. vardır.

Doğrudur, Dərbənd – Bakı yolu ləzgilər yaşayan yerlərdən də keçir. Andreyevo kəndinin yanındakı eniş enəndə həmişə ehtiyatlı olmaq lazım gəlir. Ətraf camaatın özü də buradan keçəndə təcridat-dırnağa silahlanırlar. Xarici səyyahlar isə, əgər onları fəxri keşikçi dəstəsi müşayiət etmirsə, hər cür hadisə ilə qarşılaşa bilərlər. Lakin hiss olunur ki, təhlükə arxada qalıb.

Üçüncü dayanacaqdan sonra Samur çayına çatdıq. May ayında – böyük daşqınlar vaxtı iti axan, eni beş yüz metrə yaxın, dərinliyi isə üç metrədən artıq olan bu çay indi eninə görə adi bir çaydan fərqlənməsə də, sərt və coşqun idi. Biz çayı keçərkən, onun çox sərt və hündürlüyü iyirmi-iyirmi beş fut olan o biri sahilinə çıxmaq üçün faytonçularımız tez-tez atlara qışqırır və qamçılarını işə salırdılar. Yoxuşda və ya enişdə atlar bir balaca büdrəsəydi, o dünyalıq olardı. Nə yaxşı ki, atlar büdrəmirlər! Yoxsa onsuz da insan həyatı az qiymətləndirilən bu yerlərdə – Şərqdə adam bir göz qırpımında məhv olardı. Konstantinopolda¹⁶ mənə deyirdilər ki, insan həyatı hər şeydən ucuzdur.

Toran düşəndə Qubaya yaxınlaşdıq. Şəhərə bitişik cuhud kəndinə çatanda şər qarışmışdı. Bu cuhudlar başqa yerlərdəki cuhudlardan fərqli olaraq, ticarətlə deyil, bağçılıqla məşğuldurlar. Buradakı hərbiçi Ləzistan cuhudları Senaheribin əsirlərinin törəmələridirlər.

Cuhud kəndi iti axan Qudyalçay üzərindəki körpüyədək uzanır. Quba şəhəri isə körpünün üç yüz metrliyində, dağın döşündə yerləşir. Şəhərə gedən ensiz yol hasarsız, çəpərsizdir. Qaranlıqda bu yolla getmək qorxulu idi. Buna baxmayaraq, ensiz bir darvazadan keçib şəhərə sağ-salamat daxil olduq.

Əvvəlcə bizə elə gəldi ki, Quba göllərdən ibarətdir. Evlər isə göllərin içərisində tikilib. Küçələr Venesiya kanallarını andırırdı. Faytonların təkərləri oxuna qədər palçığa batırdı. Bu palçıqdan keçmək iti və hay-haraylı axan Samur çayını keçməkdən betər idi. Gözyaşı kimi duru olan Samur çayının dibində, heç olmasa, yuvarlanıb gedən xırda çay daşlarını görürdük. Müşayiətçi dəstənin başçısı bizi düz gecələyəcəyimiz evə apardı. Şam yeməyimiz hazır idi.

Dağıstanın bu mühüm xanlığında altmış min əhalisi olan on minə yaxın ailə yaşayır. Səhhət üçün zərərli havası ilə pis ad çıxarmış şəhərin özündə isə beş mindən çox üzü olan minə yaxın ailə vardır. Deyilənlərə görə, burada hava rütubətli və zəhərlidir. Bu yer Xəzər dənizinin keçmiş yatağıdır. Düzəngahdan bura hərbi xidmətə göndərilən rus əsgərləri üç il ərzində ağciyər, böyrək xəstəliklərindən və bataqlıq qızdırmasından da ölürlər. Burada elmi cəhətdən aydınlaşdırılmamış bir məsələ vardır. Dərənin dibində, cuhudlar yaşayan yerdə hava pis olmalı halda – cuhudlar arasında bu xəstəlikdən şikayət edən azdır.

Qubada ticarətin əsasını yerli mallar təşkil edir. Qadınların toxuduqları xalçalar, silah ustalarının düzəlttikləri bıçaq və xəncərlər məşhurdur. Kolleksiyanı zənginləşdirmək məqsədi ilə bir-iki xəncər almaq istədim. Sonra fikrimdən vaz keç-

dim. Çünki o xəncərlər Baqration və Əli Sultanın səxavəti sayəsində əldə etdiyim xəncərlərlə həm qəşəngliyi və həm də qədimliyi ilə müqayisəyə gəlmirdi.

Qubadan Qafqazın bir neçə dağ zirvəsi görünürdü. O cümlədən də Baqrationun tövsiyəsi ilə Kalinonun mənim üçün tərcümə etməkdə olduğu əsərdə söhbət gedən, daim başı qarlı möhtəşəm Şahdağın zirvəsi.

Səhər saat səkkizdə atlar artıq faytonlara qoşulmuş, müşayiətçilər faytonların yanında hazır dayanmışdılar. Quba əyalətinin rəisi M.Xlizevski axşam bizi gözəl və rahat bir mənzildə yatırtmış, indi də bizi faytonumuza mindirməmiş, onun qapısını öz əlləri ilə örtməmiş arxayınlaşıb yanımızdan ayrılmırdı.

Yola düşəndə bir qız uşağı utancaqlılıqla, gizlənə-gizlənə, evlərin üstü ilə əlli addıma qədər qaçaraq, bizi yola saldı. Yəqin, bir yana gedərkən Qubada evlərin üstü adamın ayağı palçığa, suya batmayan, quru qalan yeganə yerdir.

Qubadan çıxandan sonra uzun müddət dağların döşü ilə irəlilədik. Eniş-yoxuşlarda faytonçular atlara hədə-qorxu gəlir, onları qamçılıyırdılar. Bu müddət ərzində üç çay vadisini də keçdik. Bunlar Qaraçay, Ağçay və Vəlvələçayın vadiləri idi. Hər kilometrdən sonra bizə elə gəlirdi ki, indicə düz yola çıxacağıq. Lakin irəlilədikcə daha yüksək təpələrə rast gəlirdik. Nəhayət, Abşeron yarımadasına çatdıq. Göz işlədikcə uzanıb gedən Xəzərin və onun sahillərini seyrə daldıq. Hava çox gözəl idi. Payız olsa da, yay fəslini andırırdı. Bütün günü yol gedib, gecə Sumqayıt adlanan yerdə dayandıq. Poçt məntəqəsi burada yerləşirdi. Biz Xəzər dənizini bir neçə saat əvvəl görmüş və yol boyu onu müşayiət etmişdik. İndi isə dəniz o qədər yaxında idi ki, ləpələrin səsi eşidilirdi. Dəniz bizdən cəmi beşcə yüz metr aralı idi. Bir qum təpəciyinin üstünə çıxaraq, ulduzların işığında dənizə baxmağa başladım. Birdən gözümlə bizdən bir-iki kilometr aralıda işıq gələn beş-altı çadıra sataşdı.

Bu, düşərgə idi. Tez özümü faytonların yanına – poçt məntə-qəsinə çatdırdım. Atları hələ faytonlardan açmamışdılar.

– Moyne! Kalino! Gəlin bir az da qabağa gedək. Lap yaxınlıqda azərbaycanlıların düşərgəsi var. Onlara baş çəkməyə dəyər. Bu füsunkar gecədən istifadə edib Qırğızistanın duzlu göllərindən buraya qədər bir dəfə də olsun istifadə etmədiyimiz, lazımsız şeyə çevrilmiş çadırımızı açaq və onun içində yataq. Azərbaycanlı çadırını da öz gözlərimizlə görək.

Təklifimi bəyəndilər. Şam yeməyi üçün açılmış süfrəni yığdıq və yola düşdük. Dərbənddən bura qədər xidmətimizdə duran, bizi hər bir şeydən korluq çəkməyə qoymayan azərbaycanlı bələdçimiz yanımızda idi. İnsafla demək lazımdır ki, üzərinə düşən məsuliyyətli işin öhdəsindən layiqincə gəlirdi. Bütün günü fəxri gözətçilər dəstəsinin önündə gedən bu adam dayanacağımız yerə təqribən üç kilometr qalmış atını dördnala çapır və gözdən itirdi. Sonra isə biz onu dayanacaqda gördük. Biz gələn kimi yataq yerimiz və yemək hazır olurdu.

«Hər şey hazırdır!» deyir və o, səhərə kimi yenidən yoxa çıxırdı. Onun harada yatdığı və nə yediği bizim üçün sirr idi. Bir də təəccüblü o idi ki, biz yola düşər-düşməz o, hardansa peyda olurdu...

On dəqiqədən sonra azərbaycanlıların düşərgəsinə çatmışdıq. Düşərgə düzənliyin ortasında ay işığında aydın görünən böyük bir binanın xarabaları yanında salınmışdı.

Hər şeydən əvvəl, indi xarabazarlığa çevrilmiş bu tikinti haqqında məlumat aldım. Məlum oldu ki, bu karvansararı Şah Abbas tikdirib. Ona görə də karvansaraya Şah Abbas karvansarası deyirlər. Ocaq işığında, əyilmiş keşikçi qülləsinə bitişik böyük divar görünürdü. Divarda heroqlifli daşlar, elə oradaca üç alçaq tağ vardı. Azərbaycanlıların kiçik dəstəsi bu tağların altında quru odundan qalanmış tonqalın ətrafında oturmuşdular. İtlər bərk hay-küy salaraq kənar adamların gəldiyini bildirmişdi. «İnsanın dostu» adlandırılan bu dörd-

ayaqlılardan Əntərqalaya qısamüddətli səfərimiz zamanı Moyne elə qorxmuşdu ki, indi heç birimiz faytondan düşməyə cəsarət etmirdik. Azərbaycanlı bələdçimiz bizim dost olduğumuzu bildirdikdən sonra itləri sakitləşdirdilər. Bu uzunmüddətli səyahət zamanı yolda birinci dəfə idi ki, lüzum olmadığı halda möhkəm silahlanmışdıq. Hərə öz tüfəngini götürmüş, xəncərini belinə bağlamışdı. Dilmanc vasitəsilə soruşduq:

– Burada çadır qurmağa icazə verərsinizmi?

– Harada xətriniz istəyir, orada da çadırınızı qurun. Çöl hamınıdır.

– İstərdik ki, sizə baş çəkək.

– Buyurun, gözümüz üstündə yeriniz var.

Dörd kazak bizim çadırları arabadan düşürüb yolun o tərəfində, daşları eynilə karvansaranın divarında gördüyümüz heroqliflərlə bəzənmiş ovdanın yanında qurana qədər, biz lap yaxındakı çadıra sarı getdik. Divarın qalıqlarına söykənən bu çadır, deyəsən, azərbaycanlıların başçısının ki idi. Çadırdakılar dairə vurub Bakıdan, Qafqaz dağlarında xidmətdə olan əsgərlərə apardıqları un kisələrinin üstündə oturmuşdular. Onlara yaxınlaşanda bir nəfər (görünür, o dəstənin başçısı idi) bizi qarşılayıb, qonaqpərvərlik əlaməti olaraq duz-çörək təklif etdi. Duz-çörəyi qəbul edib, biz də un kisələrinin üstündə oturduq. Onlar çörək bişirməklə məşğul idilər. Bu çox tez başa gələn iş idi. Təzə yoğrulmuş xəmindən kündə kəsir, ayaqlının üstündə yayır, sonra onu közlə qızdırılmış sacın üstünə qoyurdular. Bizim qadınlar kətə və ya müxtəlif piroqlar bişirdikləri kimi, əvvəl onun bir tərəfini bişirir, sonra çevirirdilər ki, o biri tərəfi də bişsin. Onu isti-isti yeyirdilər. Bu, formasına və dadına görə bizim kəndlərdə bayram şənlikləri zamanı satılan, yeyəndə xırıltıdayan kökələrə bənzəyir.

Sonra isə dəstədəki kişilərdən biri divardan asılmış ətdən bir parça kəsib, xırda tikələrə bölüb, üstünə duz tökdü. Tikələri çörək bişirən sacın üstünə qoydular. Ət tüstülənə-tüstülənə

cızıldamağa və qızarmağa başladı. Sən demə, bunu bizim üçün bişirirlərmiş. İşarə etdilər ki, buyurun çörək kəsin.

Biz xəncərlərin qınına bağlanmış kiçik bıçaqla əla qızardılmış tikələri götürərək, duz-çörəklə yeməyə başladıq. Çox vaxt təmtəraqlı stol arxasında, gözəl xidmət göstərilərək verilən yeməkdən bu, daha ləzzətli idi. Şah Abbasın tikdirdiyi karvansaranın xarabalığında, çox az ziyarət edilən, vaxtilə Klappert və Herodotun qələmə aldıklarına baxmayaraq, Avropada bu gün də az tanınan böyük Xəzər gölü sahillərində şam etmək, quru ot kövşəyən əlildən çox dəvənin zıncırov səslərini eşitmək başqa aləm idi. Avropaya təbii olaraq düşmənin kəsilən bir ölkənin tən ortasında, bəlkə də, birinci və axırncı dəfə gecənin mehindən bu ucsuz-bucaqsız səhrada üstündə Fransanın üç-künc bayrağı dalğalanan, kiçik nöqtə kimi görünən çadırımızı müşahidə etmək nə qədər şairanə, nə qədər təkrarolunmaz idi! Bu mənzərə yaddaşıma əbədi həkk olunmuşdur. Gözlərimi yumub fikrə gedən kimi həmin mənzərə böyük incəsənət əsəri kimi indi də gözlərimin önündə durur.

Biz onların əllərini səmimiyyətlə sıxıb ayrılanda, dəstənin başçısı yenə bizə duz-çörək təklif etdi. Bu, yerli xalqın adətidir. Onlar təkcə qonağın axşam yeməyinin deyil, səhər yeməyinin də qayğısına qalırlar. Mən onun adını soruşdum. Adının Əbdüləzim olduğunu bildirdi.

BAKI

Səhər açılar-açılmaz yuxudan oyanıb ətrafa nəzər saldıq. Nə azərbaycanlılar, nə də onların dövələri vardı. Lələ köçüb, yurdu qalmışdı. Çöl də dəniz kimi bomboş idi. Gəmisiz dəniz nə dənizdir? Mən bundan ağır, bundan kədərli heç nə təsəvvürümə gətirə bilmirəm. Biz hələ durmamış atları hazırlamışdılar. Bircə onları faytonlara qoşub yola düşmək qalırdı.

Ətrafı bürümüş ağımtıl duman çox yaxşı hava olacağını xəbər verirdi. Dumanın arasından bərk qaçdıqlarından sanki ayaqları yerə toxunmayan dağ keçiləri görünürdü. O qədər ürkək, o qədər qorxaq idilər ki, bir az yaxınlaşıb bircəciyini də vura bilmədim. Dağların güneyi çəhrayı, quzeyi isə bənövşəyi rəngə çalırdı. Qəribə bir mənzərə ilə qarşılaşmışdıq. Bir yanda qızıl kimi parıldaayan qum səhrası, o yanda mavi Xəzər!

Biz Bakıya qədər bu mavi dənizi – gəliş-gedişi az olan unudulmuş, itirilmiş, insanlara az bəlli, ünvanına çox böhtanlar yağdırılan yazıq və məsum Xəzəri bir daha görməyəcəkdik.

Əslində isə Abşeron yarımadasının elə bir nöqtəsinə çatmışdıq ki, Qızılburundan bura qədər yol Xəzər dənizinin sahili boyu uzanıb gəlirdi. Buradan yol gözlənilmədən sağa burulub çöllüyə sarı irəliləyir və sanki nizəşəkilli yarımadanı dənizdən asılı qoyurdu. Beş-altı kilometr hamar yoldan sonra enişlər, yoxuşlar gəlirdi. Hiss olunurdu ki, Qafqaz sıra dağlarının son aşırımlarını arxada qoyuruq. Bizim Burqund yaylasına bənzəyən bu yerlərdə yol boyu kiçik kəndlər vardı. Evlərin bacalarından tüstü çıxır, biçənəkdə sürülər otlayırdı. Arpa-buğda cücərib qalxmışdı. Orda-burda boz dağların döşünə elə bil qeyri-bərabər biçimdə xalılar döşənmişdi.

Hər halda, bu mədəniyyət idi. Əkin-biçin, qorxusuz otlayan sürülər, evlər, sakitlik insanların dinc həyat sürdüyünə dəlalət edirdi.

Dərindən nəfəs aldım. Neçə vaxt idi ki, mədəniyyət barədə heç bir söz eşitməmişdim. Özümü rahat hiss etdim.

– Görəsən, yolun mənzərəli və təhlükəli hissəsi birdəfəlik arxadamı qaldı?

– Bəli, – deyə azərbaycanlı bələdçimiz cavab verdi. Lakin Qafqaz dağlarının o biri ətəyində biz gözəl mənzərələr və təhlükə məfhumlarının ikili xarakter daşdığını duyub razı qaldıq. Təhlükə, qorxu yolçunun qəribə bir yol yoldaşdır. Əvvəlcə adam çəkinir, çalışır ki, qorxuyla üz-üzə gəlməsin. Sonra ona alışır və nəhayət, onun yaxında olmasını arzulayır. Bu, elə bir təsiredici qüvvəyə malikdir ki, yaxında olanda insan hər şeyin qiymətini, dəyərini ikili duyur. Təhlükənin olmasına adam sevinir, o sovuşanda təəccüblənir. Hətta yolunu dəyişib təhlükəli, qorxulu yolla getmək istəyir.

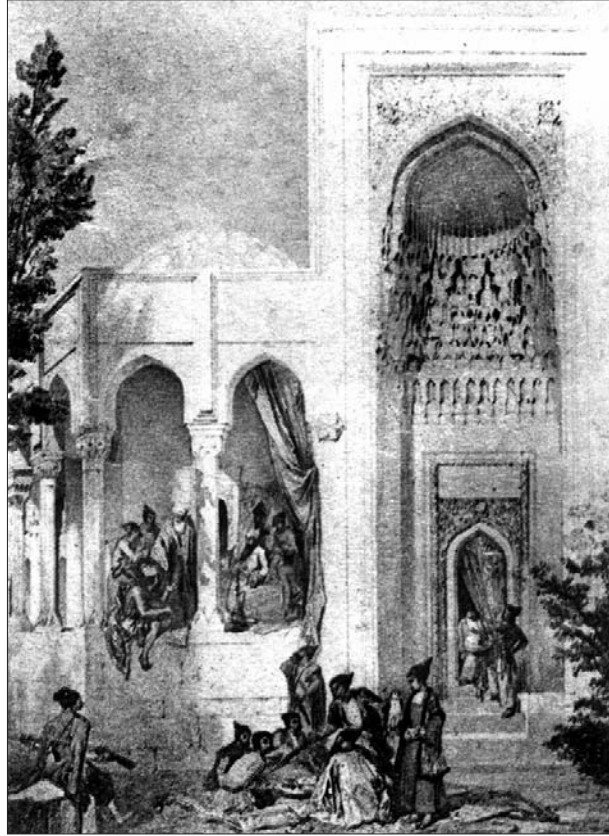
Biz istəməzdik ki, onunla birdəfəlik vidalaşaq. Ona görə də «hələlik» deyirəm...

Yol elə bayaqdan gəldiyimiz kimi davam edirdi. Enişlər, yoxuşlar...

Birdən qarşımıza əvvəlkilərdən daha dik və çətin bir yoxuş çıxdı. Yoxuşda atların işini asanlaşdırmaq üçün yox, Bakını bizdən gizləyən bu axırncı təpənin başına tez çatmaq üçün faytonlardan yerə tullandıq. Yoxuşun lap başına çatanda uzaqda Xəzər dənizini gördük. Bizimlə dəniz arasında bəzi yerləri çökəkliklərdə gizlənən Bakı şəhəri yerləşirdi. Lakin tezliklə Bakı bütün gözəlliyi ilə gözümüz önünə gəldi. Elə bil şəhərə göydən düşmüşdük. İlk baxışdan adama elə gəlirdi ki, Bakı iki hissədən ibarətdir: Ağ şəhər, Qara şəhər. Bakı Rusiyanın tərkibinə daxil olandan sonra şəhər ətrafında meydana gələn tikililər Ağ şəhəri təşkil edir. Qara şəhər isə şəhərin qədim hissəsidir. Bu şəhər də Dərbənd kimi, divarlarla əhatə olunmuşdur. Dərbənd qalasının divarları qədər gözəl və mənzərəli olmasalar da, bu divarların özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Aydın məsələdir ki, bu divarlar artilleriyadan deyil, soyuq silahdan müdafiə olunmaq üçün ucaldılmışdır.

Şəhərin mərkəzində nəzəri Xan sarayı cəlb edirdi. Buradan qədim məscidin əyilmiş minarəsini və ayağını Xəzərin

suları yuyan Qız qalasını da görmək olur. Ucalığı və əzəməti ilə diqqəti cəlb edən Qız qalası qeyri-adi bir əfsanə ilə bağlıdır. Bakı xanlarından birinin çox gözəl bir qızı varmış. Qədim əfsanədə atasına vurulan Mirrin əksinə olaraq, burada ata öz qızına vurulur. Qız dünyaya gəlməsində günahkar olan atasının ehtirasından, çirkin əməlindən yaxa qurtarmaq üçün deyir ki, xanın sevgisinə bir şərtlə razılıq verə bilərəm: qoy xan məhəbbətini sübuta yetirmək üçün

Şirvanşahlar sarayı

ən uca, ən möhkəm, şəhərdə tayı-bərabəri olmayan bir qala tikdirsin. Qala hazır olanda xanın arzusu yerinə yetiriləcək.

Xan o saat adam toplayıb, qalanı sürətlə ucaltmağa başlamış, əlindən gələni əsirgəməmişdir. Hər dəfə xan «qala hazırdır» deyəndə, qız qalanın bir mərtəbə də ucaldılmasını xahiş edirdi. Bu təkidlər olmasaydı, Qız qalası bu qədər ucalmazdı.

Mərtəbələr bir-birini əvəz edir, qala göylərə ucalırdı.

Qız qalası dəniz kənarında, yəni şəhərin aşağı hissəsində olsa da, yuxarıda yerləşən məscidlərin minarələrindən də yüksək görünürmüş.¹⁷ Qala hazır olanda, onu çox bahalı İran xalıları və s. ilə bəzəmişlər. Axırınıcı xalı döşənəndə xan qızı möhtərəm qadınların müşayiəti ilə qalanın başına çıxmış, meydançada kəlmeyi-şəhadətini oxumuş və özünü dənizə atmışdır...

İsmət və bəkarət rəmzi olan Qız qalasına gəlməmişdən qabaq xəyanətdən söhbət açan başqa bir abidəyə də rast gəlmişdik. Bu, Gürcüstanın canişini general Sisiyanovun abidəsi idi. O, Bakını mühasirəyə aldıqda xan şəhəri təslim etməzdən əvvəl, guya, öz şərtlərini bildirməkdən ötrü generalla görüşmək arzusunda olduğunu bildirmişdir.

Rusların dostu ermənilər general Sisiyanovu xəbərdar etmişdilər ki, görüş zamanı onu öldürəcəklər. Sisiyanov özünü Sezar kimi cəsur göstərmiş və «Buna cürətləri çatmaz» demişdir. Xan görüşə gələn generalın başını qılıncıla vurmuşdur. Bakılılar bu işə mat qalmış, şəhərin və onların başının üstünü alan təhlükədən qorxub xanı ruslara təslim etmək istəmişlər. Lakin xan qaçıb İranda özünə sığınacaq tapmış, şəhər isə rusların əlinə keçmişdir.

İlk divarları II Abbas tərəfindən ucaldılan Bakı əsrlər boyu atəşpərəstlərin müqəddəs yeri olmuşdur. Əvvəllər müstəqil olan Bakı xanlığı sonralar İrandan asılı vəziyyətə düşmüşdür. İran onu 1723-cü ildə Rusiyaya güzəştə getmiş, 1735-ci ildə geri almış, axırncı xanın xəyanətindən sonra isə Bakını birdəfəlik itirmişdir.

General Sisiyanovun abidəsi şəhərə lap bitişikdir. Qəbri isə Tiflisdədir.

Bakıya daxil olmaq orta əsrlərin alınmaz qalalarından birinə girmək təsiri bağışlayır. Divarları üçqat olan qalanın qapıları o qədər dardır ki, üç at qoşulmuş arabanı qapıdan keçirmək üçün yan atı açmalı olduq. Şəhərin Şimal qapıları yanında böyük bazar, Şərq memarlıq üslubundan daha çox, Qərb memarlıq üslubuna yaxın, daha doğrusu, Avropasayağı tikilmiş binalar və sağ tərəfdə xristian kilsəsi vardır. Bizi birbaşa M. Piqulevskinin iqamətgahına apardılar. O, qapının ağzında bizi salamladı, lakin evə dəvət edə bilmədi. Çünki evin iki azərbaycanlı qadın qonağı vardı. Müsəlman dini qadınların yad kişilər yanında üzüaçıq oturub söhbət etməsinə yol vermir. Bir

yandan da bizə uzun səfərdən sonra yuyunub, rahatlanmaq vacib idi. Bizi öz adamlarından biri ilə yaşayacağımız «Avropa klubu»na yola salan M.Piqulevski yuyunub rahatlandıqdan sonra onunla nahar etməyimizi xahiş etdi.

Xristian kilsəsinin yanında, şəhərin ən mənzərəli yerlərindən birində yerləşən bu klubun salon və otaqlarını mənim sərəncamıma vermişdilər.

Göstərilən qonaqpərvərlik üçün söz tapa bilmirəm. Birçə onu deyə bilərəm ki, bütün yolboyu bizə göstərilən qonaqpərvərlik gözlədiyimizdən də üstün idi.

Yuyunub-rahatlanmaq üçün M.Piqulevskinin bizə çox vaxt verməsinə ürəkdən sevinirdik. Lakin yenicə yuyunmuşduq ki, Piqulevski özü iki faytonla arxamızca gəldi. Azərbaycanlı xanımlar öz milli və dini qanunlarını pozaraq, mütləq məni görmək istəyirdilər. Biz hazırlaşana qədər M.Piqulevski gözlədi.

O, gözəl adam idi. Onun haqqında bir neçə kəlmə deməyə dəyər.

O, Bakının həm bələdiyyə, həm polis rəisi, həm də hakimidir. Bu ucaboy, enlikürək adamın qırx yaşı olardı. Əynində rus forması, başında azərbaycanlı papağı vardı. Xəz papağını gözlərinin üstünə elə basmışdı ki, alışıb-yanan və gülümsəyən gözlərini güclə görmək olurdu. Gözlərindən səmimilik oxunurdu. Dolu sifəti, mirvari kimi ağ dişləri, gözəl dodaqları gözləri ilə tamamilə həmahəng idi. Fransızca bir kəlmə də bilmirdi. Rusca isə elə aydın, elə ifadəli danışır ki, nə demək istədiyini tamamilə başa düşürdük. Onun sifətindən xoşbəxtlik yağır. Elə bil Babil qülləsinin dağıldığı gündən bu günə qədər alimlərin yaratmaq arzusunda olduğu beynəlxalq əlifbanın ilk hərflərini bu xoşbəxt adam kəşf etmişdi.

Faytonlara əyləşib M.Piqulevskinin iqamətgahına gəldik. Mən onun üz-gözündəki sevinci indi anladım. Onun on altı yaşında gül kimi zərif və gözəl qızı, otuz iki-otuz dörd yaşında,

Bakılılar. J.P.Moyne (çox güman ki, bu şəkildə təsvir olunanlar Xurşudbanu Natəvan, onun anası, oğlu və qızıdır)

anadan çox, öz qızının bacısına oxşayan çox cazibədar bir qadın əlimizi sıxaraq bizi salamladı. Ailənin iki-üç uşağı da vardı. Heç vaxt ağrı-acı dadmamış bu ailə həyatın pillələri ilə dərdsiz-qəmsiz irəliləyirdi.

Səbirsizliklə gözləndiyimiz, hörmətlə qəbul olunduğumuz bu məclisdə bizi görmək istəyən iki azərbaycanlı xanım və onlardan birinin – gənc xanımın əri də iştirak edirdi. Çadra örtmüş bu xanımların biri Qarabağın axırncı xanı Mehdiqulu xanın arvadı, o biri qızı idi¹⁹. Anaya qırx, qızına isə iyirmi yaş vermək olardı. Hər ikisi milli geyimdə idi. Qəşənglikdən daha çox bahalı olması ilə seçilən nazik paltarda cazibədar görünən gənc xanımın yanında iki uşağı da vardı. Anası kimi milli geyimdə olan üç-dörd yaşlı qız uşağı maraq dolu, böyük, qara gözlərini bizdən çəkmirdi. Beş-altı yaşlı oğlan uşağı isə nənəsinin dizinə sıxılmış və sövqi-təbii ilə kiçik əlini belindən asılan xəncərin üstünə qoymuşdu. Mən mat qalmışdım. Bu, fransız

qadının uşağın oynamasına icazə verə biləcəyi oyuncaq xəncər deyildi, oğlanın belindəki əsl xəncər idi. Azərbaycanlı qadınlar üçün bu, birinci uşaq oyuncağı hesab olunur.

Gənc xanımın həyat yoldaşı Xasay xan Usmiyev²⁰ ürəyeyatan, gözəl insanlarla yolda baş çəkdiyimiz Andreyevo kəndində anadan olmuşdur. Otuz beş yaşlı Xasay xan qədd-qamətli idi. Alışıb-yanan gözlərində nəsə bir narahatlıq duyulurdu. Qapqara saqqalı onun dişlərini daha da ağ göstərirdi. Başına qıvrıq quzu dərisindən tikilmiş gözəl papaq qoymuşdu. Uzun, qara çərkəzi çuxa geyinmişdi. Çuxaya qızılı sapla naxış vurulmuş, yaxasında ətrafı qızıl və gümüşlə haşıyələnmiş iki patrondaş, belində saf qızıldan olan gözəl kəmər vardı. Kəmərdən fil sümüyü və qızılla işlənmiş zərif bir xəncər asılmışdı. Əynindəki şalvar İran qumaşından tikilmişdi. Dağlılar arasında dəbdə olan qumaş şalvarı dizdən aşağı çıxmışdı. Fransızca parisilərdən heç də pis danışmayan Xasay xan ləyaqətli adam idi. Mən onun mədəniyyətinə, ağına, fransızca təmiz danışmağına heyran qalmışdım. Sən demə, Xasay xan Peterburqda mənim köhnə dostum Marmye²¹ ilə tanış olmuş. O, dostumun mənim fikirləşdiyimdən də üstün olan xüsusiyyətlərindən danışdı. Xahiş etdi ki, Parisə qayıdan kimi alim və səyyah dostuma onun səmimi arzularını çatdırım, görüşlərini yada salım.

İndi Marmyenin dünyanın hansı guşəsində olduğunu bilmədiyimdən (bəlkə, indi o, Tancerdə, Timbuktuda, Mexikoda, Şam şəhərində və ya Maarif Nazirliyinin kitabxanasındadır) Xasay xanın səmimi salamlarını burada yazıram. Güman edirəm ki, bir gün, hardasa, Marmye bu sətirləri oxuyacaq və köhnə dostunu yada salacaqdır.

Xanımlar əvvəlcədən nahar etmələrinə baxmayaraq, məclisi tərk etmədilər. Onlar bizim söhbətimizə diqqətlə qulaq asırdılar. Deyilənləri onlara hərdənbir Xasay xan tərcümə etsə də, nahar başlandıqdan qurtarana qədər dilmancımız M.Piqulevskinin gözəl qızı idi.

BAKININ ƏTRAF YERLƏRİ

Nahar qurtaran kimi qapıda hazır dayanmış faytonlara minib məşhur Atəşgaha getdik. Bakı Atəşgahı, az səyahət edən fransızlar istisna olmaqla, bütün aləmə bəllidir. Gecəgündüz alovlanan bu yer – Atəşgah Bakının iyirmi altı kilometrliyindədir. Daimi alov, yerin altında olan mazut və təmizlənməmiş neftdən baş alır. Bu neft təmizləndikdə durulsa da, yandırıldıqda bol tüstüsü və xoşagəlməz qoxusu olur. Bununla belə, ondan məişətdə çox istifadə edirlər. Hətta Lənkəran və Dərbənddə şərab tuluqlarını onunla yağlayırlar. Bu şərabə xüsusi dad verir və şərab biliciləri bunu çox yüksək qiymətləndirirlər. Lakin mən ona heç cür alışa bilmədim. Mazut və nefti sürtkü yağı kimi də işlədirlər. Arabaların təkərlərini bununla yağlayırlar ki, arabaçıların canı pis qoxusu olan donuz piyindən qurtarsın. Bir çox başqa müsəlman xalqları kimi, azərbaycanlıların da piydən zəhləsi gedir. Daha doğrusu, piyə nifrət bəsləyirlər.

Nəhayət, mazut və neftdən sement düzəldirlər. Vaxtilə Roma sementi də onun əsasında düzəldilib. Deyilənə görə, qədimdə, yəni eradan əvvəl Babil və Nineva şəhərləri tikilərkən də belə sement işlətmişlər.

Neft yeraltı odların sayəsində bərk dağ qatranından əmələ gəlir. O, dünyanın bir çox nöqtələrində vardır. Bakı və onun ətraflarındakı qədər neft isə heç bir yerdə yoxdur. Şəhər ətrafında – Xəzər dənizinin sahili boyu dərinliyi üç metrədən iyirmi metrə qədər olan quyular qazılmışdır. Gil və əhəngdən ibarət çuxurların arasından qara və ağ neft çıxır. Hər il yüz min sentner neft çıxarılır. Çıxarılan neft İrana, Tiflisə və Həştər-xana göndərilir.

Xəzərin xəritəsinə nəzər salaraq, Bakıya paralel qarşı sahilə qədər bir düz xətt çəksəniz, köçəri türkmənlərin yaşadığı yerlərə yaxın Çeleken adlı bir ada – neft adası görəcəksiniz.

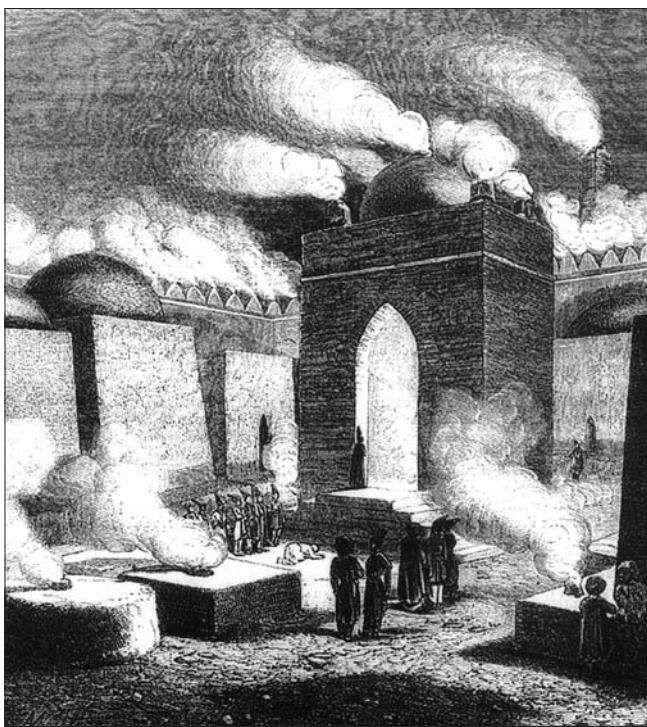
Abşeron yarımadasının əks tərəfində beləcə bir yarımadaşəkilli sahədə çoxlu neft mədənləri vardır. Abşeronun qurtaracağı boğaz şəkillidir. Orada atəşpərəstlərin də, farsların da müqəddəs hesab etdiyi bir ada var. Bu adada yanar qaz və neft quyuları olduğuna görə o müqəddəsləşdirilmişdir. Beləliklə, düşünmək olar ki, dənizin altındakı böyük neft yatağı Türkmənistan qədər gedib çıxır. Hal-hazırda böyük bir şirkət neftdən şam düzəltmək üçün fəaliyyətə hazırlaşır. Bizim ulduzlu şamlara bənzəyəcək bu şamların girvənkəsi 75 santimə başa gələcək. Tiflisdə indi şamın biri 12 franqa, Moskvada isə altmış santimə satılır. Buna görə də atəşpərəstlərin Bakını müqəddəs yer kimi seçməsi təəccüb doğurmur...

... Biz də indi atəşpərəstlərin müqəddəs məbədinə – Atəşgaha gedirdik. İki saat yol gedəndən sonra (yolun birinci hissəsi dəniz sahilinin payına düşür) bir təpənin başına çıxdıq. Oradan bütün Atəşgah, onun od-alovu ovuc içi kimi aydın görünürdü. Böyüklüyü bir kvadrat lyölük* düzənliyi təsəvvürünüzə gətirin!

Yüzlərcə əyri-üyrü deşikdən alov lay-lay havaya püskürür, külək onu şaxələndirir, atır-tutur, əyir-düzəldir, yerlə yeksan edir, göylərə qaldırırdı. Lakin söndürə bilmirdi. Orada böyük dördkünc bina görünürdü. Bina da alovla işıqlandırılmışdı. Işıq divarlara düşdükcə əks olunur və adama elə gəlirdi ki, bina hərəkət edir. Əhənglə ağardılmış bina içində qaz alovlanan buxarıcıqlarla əhatə olunmuşdu. Qaz elə gur yanırdı ki, bu buxarıcıqların hər biri nəhəng qaz borusuna bənzəyirdi. Buxarıcıqların arxasında isə günbəz yüksəlirdi. Günbəzin hər dörd küncündə gur alov şölə saçırdı. Lakin bu alov şərqə baxan qapının yanındakı alovdan zəif idi.

Qərb tərəfdən gəldiyimizə görə şərq tərəfdəki yeganə qapıdan içəri girmək üçün ibadətqahın başına fırlandıq. Qarşımızda qeyri-adi və çox gözəl bir mənzərə açıldı. Deyirlər ki,

* Lyö – Fransada ölçü vahidi. Bir lyö 4,5 kilometrdir.

Atəşgah. J.P.Moyne, 1958-ci il

buralar yalnız bayram vaxtı belə çıraqban olur. Sən demə, bizim gəlişimiz barədə M.Piqulevski onlara xəbər göndərmiş, iki min ildən artıq təqiblərə məruz qalan atəşpərəstlərin bu yazıq nümayəndələri də əmrə muntəzir duraraq, əllərindən gələni etmişdilər.

Məndən sonra atəşpərəstləri görmək istəyən həmvətənlərim tələsməlidilər. Çünki ibadətqahda yalnız biri

qoca və otuz-otuz beş yaşlı iki cavan adamdan başqa atəşpərəst qalmayıb. Cavanlardan biri Hindistandan altıca ay əvvəl gəlib. Deməli, ona qədər Atəşgahda ibadət edən ikicə nəfərmiş. Biz tamamilə alova bürünmüş qapıdan həyətə girdik. Böyük dördkünc həyətin ortasında günbəzli səcdəqah ucalır, səcdəqahın tən ortasında əbədi alov şölələnir. Günbəzin hər dörd küncündə yerin altından qaz alovu püskürür. Səcdəqaha çatmaq üçün beş-altı pillə yuxarı qalxmaq lazım gəlir. Çöl divarı boyu tikilmiş iyirmiye qədər hücrənin hamısı içəri açılır. Onlar zərdüştlüyə hazırlaşan tələbələr üçün inşa edilmişdir. Hücrələrin birinin divarında taxça düzəldilib və ora iki büt qoyulub.

Atəşpərəstlərdən biri kahin paltarını geydi. Başqa birisi, demək olar ki, tamamilə çılpaq olan adam əyninə köynək kimi bir şey keçirdi və ibadət başlandı. İbadət, səslərin qeyri-adi şəkildə dəyişməsindən, dörd-beş xromatik qamma notundan artıq olmayan sol və mi arasında təkrarlanan və tez-tez Brahmanın adı çəkilən nəğmədən ibarət idi. Hərdən kahin

Atəşgah məbədində

üzüüstə yerə yıxılanda digər atəşpərəst əlində tutduğu siniləri bir-birinə vururdu. Yüksək və cingiltili səs çıxırdı.

Mərasim qurtaranda kahin hərəmizə bir parça nabat uzatdı, əvəzində ona hərəmiz bir manat verdik.

Sonra böyük neft quyularına baxmağa getdik. Quyuların ən dərinini 18 metr idi. Bu əvvəllər şor su quyusu imiş. Bir gün su yoxa çıxdıqda lopa düzəldib, quyunun dibinə baxmaq istəyirlər. Lopanın dərinliyə düşməsi ilə quyunun alovlanmağı

Suraxanıda A.Dümanın qonaq olduğu evin bağçası. 1858

bir olub. Deyirlər, o vaxtdan alov sönmür. Əyilib bu quyuya baxmaq çox qorxuludur. Qazın iyindən adamın başı hərlənə bilər. Baş ki, əldə olmadı, heç bir şey. Ayaqlar da yerdən üzüləcək və kəllə-mayallaq olub alovun içinə düşəcəksən. Buna görə də quyunun ətrafını çəpərləyiblər. O biri quyuların üstünə elə-belə tor şəbəkələr, şəbəkələrin də üstünə daş qoyublar. Bu daşlar on iki saatın içində gipsə dönür. Daşın gipsə çevrilməsinə tamaşa etdiyimiz zaman Atəşgahın bir kilometrliyindəki Suraxanı kəndini idarə edən zabit gəlib bizi evinə, çay dəsgahına dəvət etdi. Razılaşdıq və faytonları onun dalınca sürdük. Sən demə, çay bəhanə imiş. O hazırlığı ki, orada görmüşdülər, ona çay dəsgahı demək ən azı insafsızlıq olardı.

O, bizi çox səliqəli bir otaqda (orada rahatca yatmaq da olardı) əla Azərbaycan yeməklərinə qonaq etdi. Stolun üstündə plovdan, kababdan tutmuş, armud, üzüm və qarpıza qədər hər şey vardı.

Bir sözlə, Azərbaycan yeməklərindən əməlli-başlı bir süfrə açılmışdı. O, bizə evində gecələməyi təklif etdi. Mən böyük məmnuniyyətlə onun təklifini qəbul edərdim, di gəl ki, M.Pi-

qulevskinin səhər tezdən rəsmi işi vardı. Doğrudur, o Bakıya tək qayıtmaq istədi, ancaq bu yaxşı çıxmazdı. Odur ki, gecə saat 11-də ev sahibinə təşəkkür edib çıxdıq.

Neapolun Solfatara vulkanından daimi yanması ilə üstün olan Bakı Solfatarasının – Atəşgahın yanından ötüb Bakıya qayıtdıq.

Səhərisi gün saat doqquz tamamda xəbər verdilər ki, Xasay xan Usmiyev gəlmişdir. Dəqiqliyi ilə avropalılardan da üstün olan Xasay xan bizim xidmətimizdə duracağını bildirmişdi. Parislilərin hər hansı bir azərbaycanlı bəy haqqında təsəvvürləri belədir: qaba, bir və ya iki qoyun dərisindən kürk və ya arxalıq geymiş, başında metal papaq, anlaşılmaz və boğaz səsləri ilə danışan, siyasətimiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz haqqında təsəvvürü olmayan, təpədən-dırnağa qılinc, xəncər, tapanca və s. ilə silahlanmış bir adam!

Qətiyyən belə deyilmiş.

Azərbaycanlı Xasay xan Usmiyevdə²² də yuxarıda saydıqlarımızdan əsər-ələmət yox idi. Xasay bəy, yuxarıda dediyim kimi, otuz beş yaşında, çox yaraşqlı, üzünün cizgiləri gözəl, qaynar və ağıllı gözlərinin dərinliyində nəsə bir narahatlıq hiss olunan, sədəf kimi incə dişləri ağappaq görünən bir adam idi. Azərbaycanlıların və farsların saqqala həna qoymaq adətinə o da əməl etmişdi. Qara saqqalı bir az qırmızıya çalırdı. Başına qıvrım quzu dərisindən tikilmiş, gürcülərin papağına oxşar ucu şiş, çox incə və gözəl bir qələmi papaq qoymuşdu. Uzun, qara çərkəzi çuxa geyinmişdi. Çuxaya qızılı sapla naxış vurulmuşdu. Onun yaxasından gümüş güllə ilə dolu qızılla haşiyələnmiş iki patrondaş, belində zərli kəmər vardı. Belə bir kəmər yalnız Şərqdə düzəldilə bilər. Çünki Şərqdə düzəldilən gözəl kəmərləri dünyanın hər yerində yarada bilmirlər. Kəmərdən zərif xəncər asılmışdı. Xəncərin dəstəyi fil sümüyündən idi, qını və tiyəsi isə qızılla işlənmişdi. İran qumaşından tikilmiş şalvarın dizdən aşağı çıxan – qumaşın altından onun

kiçik, nazik çəkmələri görünürdü. Elə bil bu çəkmələrin içindəki ayaqlar bir dəfə də yerə toxunmamış, həmişə yəhərin üzəngisində olmuşdu. Onun uşaq ayağına bənzəyən zərif, incə ayaqları geydiyi incə formanı daha da yaraşığı göstərirdi.

Xasay xan bütün şərqlilər kimi möhkəm silah həvəskarıdır. Özü də yalnız əla dəstəyi və qaralmış tiyəsi olan yerli silahların deyil, eyni zamanda bizim sadə, davamlı və hədəfi düz vuran Avropa silahlarının da pərəstişkarıdır. O, mənim dörd-beş tufəngimə baxdı. «Devim» emalatxanasında düzəldilmiş tufəngin üstündə dayandı. Həmin tufəngin təsadüfən onların əlinə düşən başqa növlərindən fərqləndiyini bildirdi. Xahiş etdi ki, Parisə qayıdandan sonra, əgər mümkün olsa, «Devim» emalatxanasında istehsal olunan tapançalardan birini Bakıya – ona göndərim. Mən Parisdən səfərə çıxmağa hazırlaşanda, yuxarıda dediyim kimi, «Devim» mənə özünün istehsal etdiyi bir gödəklüləli tufəng və tapança gətirmişdi. Tufəngi Baqrationsa hədiyyə etmişdim. Tapançanı qədrini bilən bir adama bağışlamaq üçün münasib məqam idi. Mən tapançanı gətirib Xasay xana bağışladım. Bir saat sonra ondan bir məktub aldım. Fransızca yazılmış məktubda heç bir səhv yox idi. O yazırdı:

«Sizin elə gözəl, elə zəngin silah kolleksiyanız var ki, nəşə əlavə etmək mümkün deyil. Odur ki, bu pul kisəsini və iki arxalığı qəbul etmənizi xanımım xahiş edir. Pul kisəsini xanımım öz əlləri ilə tikmişdir!

Xasay xan Usmiyev».

Bu qəşəng hədiyyəni Freyqangilə getmək üçün qapıdan çıxanda aldım.

Deməliyəm ki, «Admiral Maşinin» gəmisi ilə Həştərxandan şahzadə Tümenin yay sarayına, ziyafətə bizimlə Petreyenkova və Davıdova soyadlı iki mehriban, cazibədar qadın, Vrubel soyadlı cavan qız da gedirdi. Şənlik vaxtı da bu yazıq

qız yas içində idi. Onun kazak qoşunları başçısı olan atası səkkiz ay bundan qabaq ölmüşdü. Dənizçi zabit arvadı xanım Petreyenkova iki il İranın Astarabad şəhərində, yarım ilə qədər isə xalis Şərq şəhəri olan Bakıda yaşamışdı. Bakıda o xanım Freyqanla tanış olmuş və onun müsbət cəhətlərindən mənə çox danışmışdı. Beləliklə, mən Bakıya gələndə xanım Freyqan ilə artıq qiyabi tanış idim. Xanım Petreyenkovadan Bakıya gəldiyimi xəbər tutan bu xanım fürsətdən istifadə edərək əri ilə – Bakı limanının rəisi kapitan Freyqanla Piqulevskigilə görüşmə gəlmişdi. Xanım Freyqan fransızca çox gözəl danışdı. Biz onunla köhnə tanışlar kimi söhbətə girişdik. Elə oradaca şərtləşdik ki, şəhəri gün o məni öz faytonunda bazara gəzməyə aparsın.

Bakının əhalisi, əsasən, azərbaycanlılar, farslar, ermənilərdən ibarətdir. Bu üç xalq haqqında bir neçə kəlmə demək istərdim.

Farslar qarayanız, boyları uca, belləri nazik, sifətləri uzun olur. Ucu şiş qıvrım tüklü papaqları yuxarıdan, həmişə həna qoyulmuş saqqalları isə aşağıdan onların sifətlərini daha da uzun göstərir. Yerişləri sərbəstdir. Bəzən yavaş, bəzən iti yerişir, lazım olanda, hətta qaça-qaça gedirlər. Mən bu xüsusiyyətləri heç vaxt türklərdə müşahidə etməmişəm.

Bir əsrdən artıq gah türkmənlərin, gah azərbaycanlıların, gah da rusların əsarəti altında olan Qafqaz iranlıları islam dininin təsiri altında taleləri ilə barışıblar. Onlar özlərinə əzilməyə məhkum qurbanlar kimi baxırlar. İndi əldə tarix kitabları olmadığına görə keçmiş yaddaşlarından silinmişdir. İndiki yaşayışları isə ağır və xəcalətlidir. Müqavimət göstərməyi isə ağılsız və mənasız hesab edirlər. Ona görə ki, hər dəfə etiraz səslərini ucaldanda paylarını alıblar. Şəhərləri viran, var-dövlətləri talan edilmiş, həmvətənləri qılıncdan keçirilmişdir. Həyatlarını xilas etmək, var-dövlətlərini qorumaq xatirinə hər cür vasitələrə əl atmış, hər cür əməllərdən çıxmışlar. Yəqin, buna görədir ki, Həştərxan–Bakı yolunun üstündə yerləşən Şərq

şəhərlərinin birincisi olan Dərbəndin şimal qapısından girəndə və cənub qapısından çıxanda sizə yalnız bir şey tapşıracaqlar: «İranlıya etibar eləməyin. Onun nə sözünə, nə də andına inanın. Şəxsi mənafeyindən asılı olaraq, o öz sözünü hər vaxt geri götürə bilər. Onun andı o vaxt dəmir kimi möhkəm olur ki, and içdiyi məsələ siyasi və iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırsın. Əgər o and içib bir xəndəkdən və ya çəpərdən hoppanmalı olarsa, xeyiri, gəliri yoxdursa, andının möhkəmliyi saman çöpündən fərqlənməz. Güclülər qarşısında alçalın bu adamlar zəiflərə qarşı zalım və kobud olurlar. Farslarla sövdələşəndə ehtiyatı əldən verməyin. Onun imzaladığı, təsdiq etdiyi sənəd hələ bir şey deyil. Bu hələ ehtimaldır».

Ermənilər bədən quruluşuna görə farslardan fərqlənmirlər. Lakin onlar yaşlaşdıqca farslara nisbətən, tez kökəlirlər. Sifət quruluşları da iranlılar kimi mütənasibdir. Gözləri çox qəşəngdir. Bu gözlərdə ağıl da, məna da, qəm-qüssə də, mütləlik də vardır. Bəzən bunların hamısı bir yerdə olur. Onlar köhnə adət-ənənələri yaşadırlar. Onlara görə guya, İbrahim peyğəmbər elə dünən dünyadan köçüb. Yaqub peyğəmbər isə elə bil hələ də yaşayır. Ata evin başçısı – ağasıdır, onun sözü evdə hamı üçün qanundur. Ondan sonra ailədə hökmran böyük oğuldur. Kiçik qardaşlar, bacılar və b. böyük qardaşın sözünə tabe olurlar. Atanın rəyi ilə hamı hesablaşır, ona itaət edir. Çox nadir hallarda ata ilə bir süfrə arxasında oturardılar. Bunun üçün atanın nəinki dəvəti, hətta əmrinə bir səsle onları çağırması lazım gəlir. Ermənilər qonaqpərvərdir. Evə hörmətli qonaq gələndə qoyun kəsir, qonaqlıq verirlər. Heç vaxt dana kəsməzlər. Dana Ermənistanda nadir tapılan heyvandır. Qoyun kəsilir və bütün dostlar kef məclisinə dəvət olunur. Bir az xülyaya dalcaq düşünürlər ki, Yaqub və Rahil də onlarla stol arxasında əyləşib nişanlanmalarını bayram edəcəklər.

Ermənilərin həyat tərzinin zəhəri görünüşü belədir. Bununla belə, haqq-hesabda ciddidirlər, qayda-qanunu sevir. Ağıl və dərrakə ilə ticarətlə məşğul olurlar. Həyat tərzlərinin

görünməyən, kölgədə qalan tərəfi onları yəhudilərə yaxınlaşdırır. Bu xüsusiyyəti yalnız və yalnız ardıcıl tədqiqat və yaxından tanışlıq sayəsində aşkar etmək olar. Bu yaxınlıq qədim tarixi ənənə və dəlillərə əsaslanır. Güman edirlər ki, guya, yer üzündə cənnət Ermənistanda olmuşdur. Yer kürəsini suvaran ilk dörd çay da, guya, öz başlanğıcını orada tapmışdır. Nuhun gəmisi də Ermənistanda ən uca dağın başında dayanmışdı. Məhv olmuş dünyamız, guya, yenidən orada canlanmağa başlamışdır. Nəhayət, guya, Nuh peyğəmbər Ermənistanda üzüm bağları salmış, ilk dəfə şərabın gücünə, təsirinə məruz qalan da o olmuşdur.

Yəhudilər kimi, ermənilər də bütün dünyaya deyil, yalnız Asiyaya yayılmışlar. Orada onlar həmişə qayda-qanun əvəzinə, zorakılıqla, kefi istədiyi kimi hökmranlıq edən, qəddar, başqa dinə qulluq edən zalım hökmdarların hakimiyyəti altında olmuşlar. Onlar görmüşlər ki, var-dövlətləri başlarına bəla gətirir, buna görə hər vaxt təqibə məruz qalırlar. Var-dövlətlərini gizlətməyə başlamışlar. Əmin olmuşlar ki, doğru söz deməyin sonu ölümə gətirib çıxarır. Nəticədə öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər. Dünən onlara həyan olan, kömək edən bir adam bu gün gözdən, etibardan düşəndə ona kömək etdikdə boyunlarının vurulacağından qorxub nankora çevriliblər. Ticarətdən savayı, hər şey üzlərinə bağlandığından şöhrətpərəst ola bilməyiblər. Yaxşı ticarətçi olublar. Onların sözü, demək olar ki, doğru, ticarət sahəsindəki imzaları toxunulmazdır.

O ki, qaldı azərbaycanlılara, biz onlar haqqında yuxarıda danışmışdıq. Qafqaz qəbilələri ilə qaynayıb-qarışması azərbaycanlıların təbiiliyini daha da artırmışdır. Bu xalq vaxtilə müzəffər olmuş, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır. Bir vaxt köçəri həyat sürən azərbaycanlılar indi də dağlarda, düzənlərdə azad yaşamağı üstün tuturlar. Onların çoxu məmnuniyyətlə atçılıqla, maldarlıqla, qoyunçuluqla məşğul-

dur. Yaz gələn kimi dağlara köçür, payıza qədər orada qalırlar. Qadınlar yun əyirir və xalça toxuyurlar. Onların toxuduqları Quba, Şamaxı və Nuxa xalıları rəng çalarlarına, naxışlarına və keyfiyyətinə görə İran xalılarından heç də geri qalmır. Əksinə, İran xalılarında bir üstünlüyü var: bu xalılar yarı qiymətinə satılır. Eləcə də azərbaycanlılar ağzı ülgüc kimi iti xəncər düzəldirlər. Qını zinətli, dəstəyi fil sümüyündən və gümüşlə işlənmiş belə bir silaha dağlıların başçısı dörd at və iki arvad vermiş. Azərbaycanlı ilə bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur. Söz verdi, qurtardı.

Biz Dərbənddən başlayaraq, bu üç millətin əhatəsində olmuşuq. Mən burada alicənab, vicdanlı, igid, bədxərc və mübariz gürcülər haqqında danışmadım. Çünki onlar Gürcüstandan kənarda yaşamırlar.

Bakıda ticarətin əsasını ipək, xalça, şəkər, zəfəran, İran qumaşı və neft təşkil edir. Neft haqqında bayaq danışmışıq. Nuxa ipəyi ilə rəqabətə girə bilməsə də, burada ipək alveri əla gedir. İpəkdən sonra zəfəran gəlir. Zəfəranı küncüt yağı ilə qarışdırır və yastı qoğallar bişirirlər. Yola çıxanda bu qoğal adamın hayına çatır. Bakı bazarlarında həm Avropa qəndinə, həm də Mazandaranda istehsal olunan kömbə boyda kəllə qəndə təsadüf edilir.

Nə gizlədim, mən ən çox xalçalar, İran qumaşı və müxtəlif silahlarla maraqlanırdım. Lakin xanım Freyqan o saat qadın olduğunu göstərdi. O, hər şeydən əvvəl məni öz ustasının yanına apardı. Bu əla zərgərin adı Yusif idi.

Bir yazıçı təxəyyülü üçün bu daş-qaşdan, parçadan, xalı-xalçadan, Şərq silahlarından gözəl nə ola bilərdi! Mən nəfsimi möhkəm saxlayaraq, mərcan və əqiqdən düzülmüş bir təsbeh və mərcan boyunbağı almaqla kifayətləndim. Sonra isə arxama baxmadan qızıl çubuqlu «ovsunçudan» qaçıb aralandım. Hətta xanım Freyqanın arxamca gəlib-gəlmədiyinə belə məhəl qoymadım.

Köhnə Bakıda çayxana. XIX əsr

Ən maraqlısı budur ki, başında şiş papaq olan bu lələcavahir və almaz sahibləri kiçik daxmalarda işləyirlər. Daxmaya sınıq-salxaq pilləkənlərlə gəlirlər. Külək pəncərələrin sınıb-tökülmüş yerlərindən daxmaya soxulur, metaləridən cihazları yelləyir.

Xanım Freyqan qaça-qaça mənə çatdı. Ona elə gəlib ki, mənə əqrəb sancıb.

– Bazara, bazara gedək! Yoxsa sizin ustanızdan canımızı qurtara bilməyəcəyik, – dedim.

Doğrudan da, o bizə yalnız «Min bir gecə» nağıllarında görünə biləcək piyalələr göstərdi. Hələ mən qadınlar üçün baş örtüklərini, yalnız cənnət gözəllərinin – hurilərin taxa biləcəyi kəmərləri demirəm. Bütün bunlar sadə alətlərlə – çəkic, biz və qayçı ilə gözəl sənətkarlar tərəfindən düzəldilmişdir. Əlbəttə, bu incəsənət nümunələrini Janise və Lemonyenin sexlərində hazırlanan mallarla müqayisə etmək olmaz. Bununla belə, burada gördüklərim nə qədər təzə və təkrarolunmazdır!

Burada hər şey bir-birinə qarışıb: bir yanda toz-torpaq, bir yanda tarakanlar, o yanda çirkab içində sürünən uşaqlar, baş-

Azərbaycanlıların qəssab dükanı

qa bir tərəfdə isə mis qabda dəmlənən yeməklərin ətrafa yayılan ətri.

Bəli, Şərq belədir. Ətirli yeməklər, daş-qaş, silahlar, çirkab, toz-torpaq – hamısı bir-birinin yanında.

Biz bazara yollandıq. Orada bir alış-veriş gedirdi ki, gəl görəsən! İran ipəkləri, türk məxmərləri, Qarabağ xalıları, Lənkəran yastığı və balışı, gürcü tikmələri, erməni yapıncısı, Tiflis baftaları, nə bilim daha nə! Hər şey adama «gəl-gəl» deyir! Hər şey adamı valeh edir. Dayanıb hər şeyə baxmaq istəyirsən.

Ey mənim parisli dostlarım, mərhəmətli Allahın sizə verdiyi o işıqlı gözlərlə bir Şərq parçasına baxsaydınız, bir portreti yarıqiymətə satmağa həvəslənərdiniz. Əgər mən dövlətli olsaydım, sizin emalatxanalarınızın divarlarından o qədər cavahirat asardım ki, gəl görəsən! Siz qədəmlərinizin altında möcüzələr görərdiniz.

Mən Piqulevskigilə nahar vaxtı qayıda bildim. Bütün günü bərk xəzri əsmiş, Xəzər təlatümə gəlmişdi. İndi isə külək kəsmiş, dəniz sakitləşmişdi. Deməli, cənab Freyqan vəd etdiyi kimi, bizə dənizdəki qərribə möcüzəni göstərə biləcəkdik. Biz bu möcüzəni görəcəkdir, həm də Fatima məscidinə gedəcəkdik.

Axşamüstü saat beşdə xəbər gəldi ki, gəmi bizi gözləyir. Biz sahilə tələsdik. Bəzi yerləri işıqkən, bəzilərini isə qaranlıq düşəndə görməli idik.

Əvvəlcə bizə üç-dörd metr dərinlikdə suyun altında olan dağılmış karvansaranı göstərdilər. Karvansaranın qüllələri hava yaxşı olanda suyun səthində görünür. Qüllələri bir-biri ilə birləşdirən divar hələ də durur. Bu karvansara alimlər qarşısında həllini gözləyən qərribə bir sual qoymuşdur. Bir yandan deyirlər ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi ildən-ilə enir (Məs. 1824-cü ildə 18–20 fut, indi isə 12–15 fut), o biri yandan da suyun altında olan karvansara adamı çaşdırır. O, suyun altında tikilə bilməzdi. Demək, nə vaxtsa Xəzərin səviyyəsi daha aşağı olmuş və o, şəhərdən xeyli aralıda yerləşmişdir. Bəlkə, dənizin səviyyəsi küləklə gətirilən qumun, Terek, Ural və Kür çaylarının suyunun və bu çayların gətirdiyi daş və lilin hesabına qalxmışdır. Belə olan halda, yeraltı kanalla Xəzərin sularının axıb Qara dənizə və İran körfəzinə axması ehtimalı da özünü doğrultmur. Hər halda, bunun mənə elə bir istiliyi-soyuqluğu yoxdur. Yazıq alimlərin halına acıyıram!

Dənizçilərdən biri içinə yanacaq yağ tökülmüş, qurğuşunla ağırlaşdırılmış bir işıqlandırıcı raketəbənzər patronu yandıraraq qüllələrin birinin dibinə atdı. O saat qüllənin dibi işıqlandı və oradakı qorxmış balıqlar haradan çıxacaqlarını bilmədiklərindən özlərini ora-bura çırpmağa başladılar.

Suyun altında odun yanması mənim yadıma Juanvilin məlumatını saldı. Vuruşma zamanı türklər bu oddan Nil çayı üzərində istifadə etmişlər, düşmənlər od-alovun suda da sönmədiyini görüb dəhşətə gəlmişdilər. Yunan odu adlanan bu raketi türklər düzəltmişlər.

Yeri gəlmişkən, deyim ki, bizimlə olan dənizçilər, əllərin-dəki qarmaqla nə qədər çalışsalar da, qüllədən bir parça belə qopara bilmədilər.

Kapitan Freyqanın yelkənli gəmisini sağ əldə qoyaraq, açıq dənizə tərəf irəlilədik. On dəqiqədən sonra Bayıl burnun-dan Şıx burnuna tərəf üzduk. Kapitan Freyqan diqqətimizi qaynayan suya cəlb etdi. Sakit və üzü güzgü kimi hamar dəniz burada yeraltı kürədən titrəyirdi.

Biz Fatima məscidinin yüz addımlığında sahilə yan aldıq. Toran düşməsinə baxmayaraq, biz onu minarəsindən tanı-mışdıq. Müəzzin mömin bəndələri namaz qılmağa səsləyirdi. Axşam düşməsinə baxmayaraq, məscidin əsas qapısını bizə görə açdılar. Qədim neft çıraqlarını yandırdılar. İki dərviş bizi müşayiət edirdi. Qapının ağzında ayaqqabılarımızı soyunmaq istədik. Dərbənddə olduğu kimi, buna imkan vermədilər. Müqəddəs xalçanı o yana çəkdilər ki, biz gavurların ayağı onu murdarlamasın.

Bizi Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimanın məqbərəsi-nin üstünə apardılar. Yezidin təqiblərindən qaçıb bura gələn Fatima elə burada da vəfat edib. Bu məscid uşağı olmayan qadınların ziyarətگاهیdır. Onlar məscidə pənah gətirir, yeddi gün burada qalır və uşaqları olacaq inamıyla evə qayıdırlar. Xasay Usmiyevin xanımı da bu müqəddəs məqbərəyə pənah gətirmiş, sonra oğlu olmuşdur. Buna görə də Xasay xan Ba-kıdan bu məscidə yol çəkirmişdir.²³

Belə qüdrətinə baxmayaraq, Fatima məscidi çox kasıb idi. Yəqin, bu ona görədir ki, Bakı və ətraf kəndlərdə yaşayan azərbaycanlı qadınlar ona çox nadir hallarda möhtac olurlar.

Yenidən bizi gözləyən qayıqlara minib Bayıl burnuna yol-landıq. Sakit və çox qaranlıq bir gecə idi. Kiçik dalğa vardı. Bu, küləyin yenidən başlayacağından və görəcəyimiz mənzə-rənin daha təsirli olacağından xəbər verirdi. Lakin biz tələs-məliydik. Külək güclənsə, möcüzəni görmək imkanını əldən

Bibiheybətə Fatima məscidi. 1858-ci il

verərdik. Su qaynayan yeri axtarmağa başladılar və oranı tapmaq çox da çətin olmadı. Neft və mazutun iyi elə bil bizə yol göstərirdi. Tezliklə dənizçilərdən biri cənab Freyqana dedi:

- Kapitan, elə buradır. Gəlib çatmışıq.
- Lap yaxşı. Məharətini göstər!

Dənizçi hər əlinə bir ovuc lif alıb, yoldaşlarından birinin hazır tutduğu fanarla yandırdı və gəminin hər iki tərəfinə atdı. O saat ətrafımızda 250 metrə qədər məsafəni alov bürüdü. Buradan keçən nabeləd bir adam kağızla papiros yandırsa, yanan kağızı dənizə atması ilə dəniz dərhal alovlanır. Onun qorxudan düşdüyü halı gözlərimin önünə gətirirəm.

Biz alovun içində irəliləyirdik. Xoşbəxtlikdən alov zəif idi. Onun istiliyini zorla hiss edirdik.

Bizi çulğalayan həyəcan azaldıqdan sonra bu qəribə mənzərəni daha diqqətlə müşahidə edə bildim. Dəniz talacıqlar şəklində yanırdı. Bu talacıqların bəzisi ətrafında on iki nəfər otura biləcək dəyirmi stol boyda, o birilər isə nohur boyda idi. Biz talacıqların yanından ötüb keçirdik. Lakin avarçəkən-

lər kapitanın əmri ilə hərdən bizi bu alov nohurunun içindən aparırdılar. Məncə, bu maraqlı və sehrli mənzərəyə dünyanın heç bir yerində rast gəlmək mümkün deyil. Küləyin və ləpələrin get-gedə gücləndiyini duymasaydıq, bəlkə də, bütün gecəni burada keçirə bilərdik... Külək gücləndikcə əvvəlcə xırda alov adacıqları, sonra isə böyüklər sönməyə başladı.

– Bakıya dönmək vaxtıdır, – deyə kapitan Freyqan dilləndi. – Əks təqdirdə, indicə suyun üzərində gördüyümüz sirrin səbəbini axtarmaq üçün suyun dibinə getməli olacağıq.

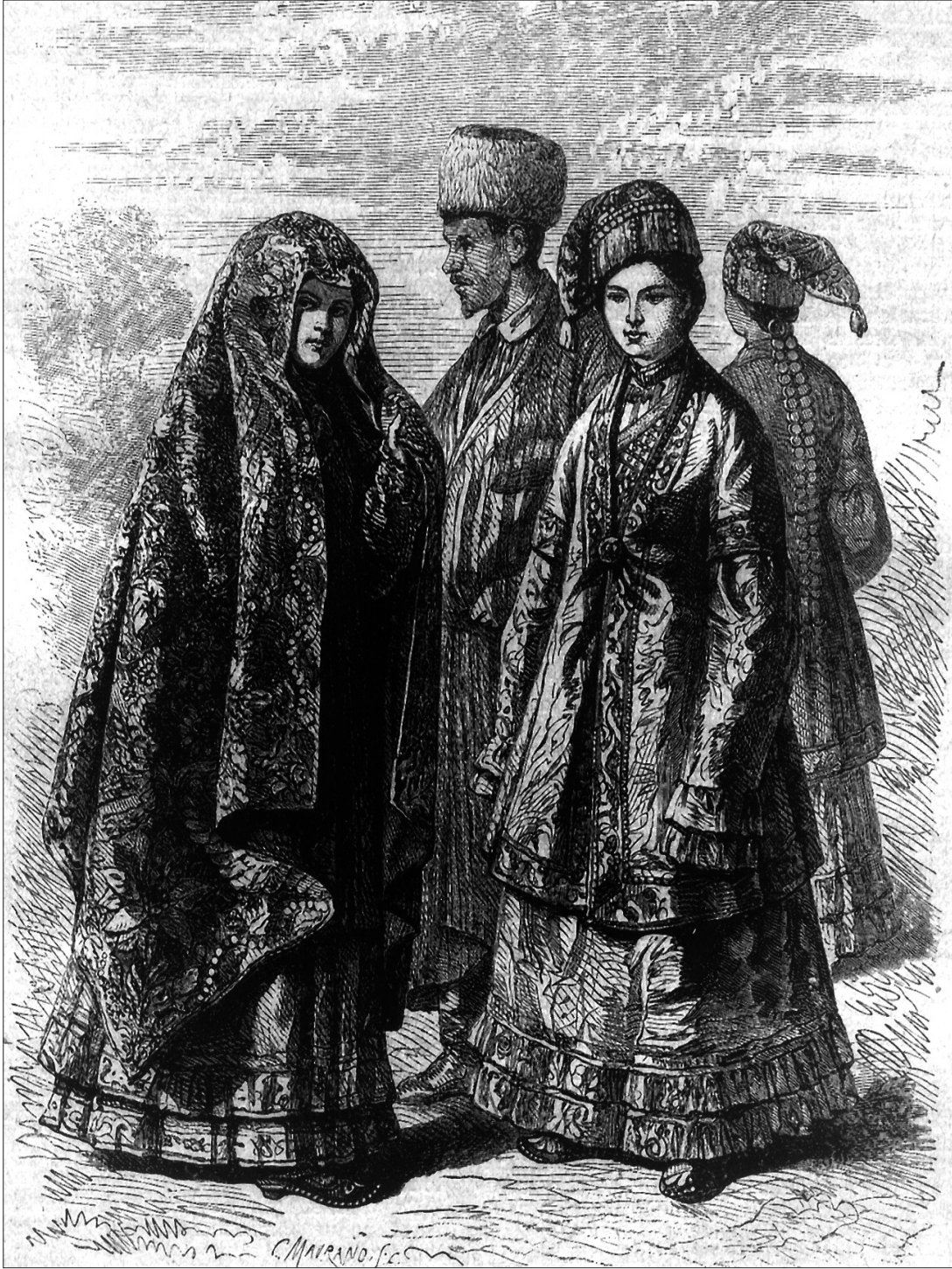
Möcüzədən uzaqlaşmağa başladıq. Külək gəhimizi Fatima məscidinə tərəf aparmaq istəyirdi. Ancaq külək alova üstün gələrək onu söndürdüyü kimi, bizim səkkiz nəfər avarçəkənimiz də küləyə üstün gəlib, onu dəf edirdi. «Yel kimi uç, götürül, sürətlə məni apar, mənim dəlisov köhlənim!! Bil ki, sənə belə oturma sənə ram edən sənədən də azğındır» – deyən Marlinskinin sözləri yadıma düşdü. Şairin sözlərini küləyə aid etdim. Külək axırıncı alov adalarını cilovlayıb söndürməyə cəhd göstərirdi.

Biz son alovun cidd-cəhdini izlədik. O, gah dalğaların altında gözdən itir, gah da küləklə əlbəyaxa olub ləpələrin üstünə çıxırdı. Nəhayət, ruh bədəndən çıxan kimi, dənizin üzərinə qalxıb havada yox oldu.

Biz də öz növbəmizdə küləyi ram etdik. Marlinski demişdir ki: «İnsan bütün canlıların ən amansızıdır». Mən isə tərəddüd etmədən: «İnsan bütün təbii fəlakətlərin ən amansızıdır» deyərdim.

Bakı limanına yaxınlaşanda dənizçilərdən biri fitil çubuğu yandırdı. Sən demə, bu işarə imiş. O saat cənab Freyqanın gəmisi, onun arxasınca isə Bakı limanında lövbər salmış bütün hərbi gəmilər çıraqban oldu. Biz bu çıraqbandan keçib sahilə yan aldıq.

Belə təmtəraqa imperatoru qarşılayarlar. Moyne ilə mən isə adicə sənətkar idik. Şübhəsiz, dünyanın ən varlı, dövlətli hökmdarı da, II Aleksandr istisna olmaqla, öz ölkəsində bizim

Azərbaycanlılar milli geyimdə. XIX əsrin ortaları

kimə sadə sənət adamları üçün belə bir əyləncəni təşkil edə bilməzdi. Bu, incəsənətin tənələri demək idi. Belə çıxır ki, incəsənət imperatorların şahı və şahənşahıdır.

Bakı «küləklər məskəni» deməkdir. Avropada buna bənzər şəhər yoxdur. Torpağına, dənizinə, tikililərinə, istehsalına, baliqlarına, meşə heyvanlarına, həşəratlarına, sürünənlərinə, relyefinə görə Bakı Asiya şəhəridir.

Birinci növbədə pələngdən danışmalıyıq. Məsəl var, deyirlər: «Hərə öz adına layiq iş görər. Pələng olan yerə şir gəlməz». Bu iki nəhəng nadir hallarda eyni torpaqda ağalıq edir. Bakıdan başlamış qədimdə Kirus, rusların Kura, bizim Kür adlandırdığımız çayın sahillərinə qədər olan yeri pələnglər öz əraziləri hesab edirlər. Kür çayı öz mənşəyini Axaltisi dağlarından alır, Tiflisdən, Çemakidən, Axsabardan keçir. Muğan düzünün şimal hissəsində Araz çayı ilə birləşir. Muğan düzündə şaxələnir və üç qola ayrılaraq Qızılağac buxtasında Xəzər dənizi ilə qovuşur. Salyan yaxınlığında Kür çayından bir qol da ayrılır və şərq tərəfdə dənizə tökülür.

Adətən, Lənkəran və ona yaxın meşələrdə məskən salan pələnglər Araz çayından keçib, Qarabağa qədər gedib çıxırlar. Bəzən də Gürcüstana qədər gedirlər. Kür çayını isə nadir hallarda keçirlər.

Beş-altı il bundan əvvəl Lənkəran tərəflərdə qəribə bir pələng peyda olubmuş. O, adətən, Xəzər sahili boyunca dağın ətəyi ilə uzanıb gedən Lənkəran–Astara yolunun üstündə uzanıb yatırmış.

Bir gün Lənkəranda Astaraya gedən kazak, yolun üstündə yatan bir vəhşi heyvan görür. Heyvan başını qaldırıb nəriləyəndə kazak onun pələng olduğunu anlayır, qorxudan əsir, nə edəcəyini bilmir. Birdən əlindəki çörəyi ona atır. Pələng tənbel-tənbel pəncəsi ilə çörəyi özünə tərəf çəkir və yeməyə başlayır. Kazak qaçıb canını qurtarır. Astarada başına gələnini danışır. O birisi gün həmin yolu keçən bir tacir də həmin pələnglə rastlaşır. Pələng onun itinin üstünə atılıb parçalayanaqədək, tacir qaçıb canını qurtarır. Tezliklə bu «yolkəsən», «quldur» pələngin söz-söhbəti hər yana yayılır. Elə o vaxtdan heç

bir yolçu Lənkərana və ya əksinə, Astaraya gedərkən əliboş getmirmiş. Ene cəhənnəmə gedərkən qapının ağzında duran əjdahalara qoğal apardığı kimi, bunlar da bir şey götürməmiş yola çıxmazmışlar. Pələng əvvəlcə çörəklə kifayətlənirmiş, sonralar isə bu, azlıq edib. O, özünü acıqlı göstərir və bununla da açıqca bildirirmiş ki, çörəyin üstünə bir şey də qoysunlar. Əlbəttə, çiy ət nəzərdə tutulurmuş. Ondan sonra pələngə toyuq, hinduşka və ya bir parça ət aparırlarmış. O da yolçuları sağ-salamat buraxırmış.

Bu hadisə hökumətə bəlli olanda, narazılıq sədaları eşidilib. Necə yeni, dövlətin icazəsi olmadan bir «quldur» yolu kəsib, camaatı soyur?! Pələnglə hesablaşmaq üçün ovçular göndərilib. Pələng ağına belə gətirə bilməzdi ki, onunla haqq-hesabı çürütməyə gəliblər, hər tərəfdən yağan və yanbızına dəyən güllələrin acısı onda şübhə yeri qoymayıb. Odur ki, pələng onun sakit həyat tərzini pozan bu «düşüncəsizlərin» üstünə atılıb, onlardan ikisinin işini elə oradaca bitirib. Başqa bir ovçu isə ağır yara alıb.

Qazı Molla və Şamil kimi adamlarla hesablaşmayan rus dövləti bir pələngin qarşısında əsir-yesir olub qala bilməzdi. Əmr verilib ki, pələngin üstünə həvəskar ovçular yox, bir əsgər bölüyü yerisin, onu mühasirəyə alıb öldürsünlər. Belə də ediblər. Bu qeyri-bərabər döyüşdə doqquz gülə yarası almış pələng beş nəfəri də parçalamışdır. Pələngə doqquzuncu gülləni vuran kazak qaçıb bir budağa çıxmış, lakin son anlarını yaşayan pələng bütün gücünü toplayıb, son sıçrayışla onun bağırısaqlarını yerə tökmüşdür.

Bu bədbəxt hadisə hələ yaddan çıxmamış, on iki ovçunun və böyük bir əsgər bölüyünün güclə gördüyü işi dörd il sonra tək bir qadın, özü də bircə zərbə ilə görüb. Bu, meşənin ortasında yerləşən Cəngəmiran kəndində baş vermişdir. Bu kiçik rus kəndinin və ya ruslaşmış kəndin hamamı varmış. Rus nə qədər kasıb olursa olsun, iki şeysiz keçinə bilməz; gün ərzində

o iki dəfə çay içməli, həftədə bir dəfə hamama getməlidir. Bir kişi öz arvadı ilə kəndin qurtaracağında, meşənin içində olan ictimai hamamda işləyirmişlər. Hamam günü, yəni şənbə günü imiş. Kəndli ər-arvad odun yarıb, hamamı qızdırmaqla məşğul imişlər. Birdən onlar bir pələngin asta addımlarla, gücünə arxalanaraq, özündənrazı halda gəlib hamama girdiyini görüblər. O, gedib ən isti pillələrin birinin üstündə uzanıb. Demək lazımdır ki, pələnglər istini çox xoşlayırlar. Hamamçı hamamı onun üçün qızdırmamışdı. Kişi pələngi qovmaq fikri ilə hamama girib, içəridəkinin pişik deyil, pələng olduğunu unudub. Hamamçı vedrəni qaynar su ilə doldurub pələngin başına töküüb; pələnglər istidən xoşhal olsalar da, qaynar su xoşlamırlar. Hirsələnmiş pələng onun üstünə yerihib. Xoşbəxtlikdən əlibaltalı arvad kişinin dalınca gəlirmiş. Pələngin ərinin üstünə tullanmağa hazırlaşdığını görüb qeyri-ixtiyari olaraq var gücü ilə baltanı onun başına endirib. Balta pələngin başını alma kimi iki yerə bölmüş, beynini zədələmişdir. Zərbədən səndələyərək ər-arvadı da yıxan pələng ölmüş, ər-arvad isə azca zədə almışlar.

O vaxt Qafqaz canişini olan knyaz Vorontsov pələng öldürən bu cürətli qadını Tiflisə çağırtdırıbmış.

Həmin arvadı əvvəlcə xanım Vorontsovanın yanına gətirirlər. Xanım üzünü turşudaraq, guya, çox acıqlanmış bir tərzdə deyir:

– Bu nə işdir tutmusan? Bədbəxt qadın, sən nə cürətlə padşahın pələngini öldürmüşən?

– Xanım, Allaha and olsun ki, mən onun padşahın olduğunu bilməmişəm!

Xanım Vorontsova qəhqəhə çəkib gülür. Ürəkdən gələn bu gülüş yazıq arvadı bir az sakitləşdirir. Elə bu dəm içəri girən knyaz Vorontsov onu tamamilə arxayınlaşdırır. Cürətli hərəkətinə görə knyaz ona min manat pul və medal verir. Qadın həmin medalı əsgər kimi döşündə gəzdirir. Pələnglə olan hadisəni də igid arvad özü bizə danışdı.

O dedi ki:

– Camaatın təəccübü və qayğısı məni yaman çaşdırıb. Ərim pələngin başına qaynar su tökəndə, pələng də onun üstünə atılmağa hazırlaşanda və mən balta ilə pələngin başına zərbə endirəndə heç bu qədər həyəcanlanmamışdım.

Bu hadisədən ibrət dərsi alan pələnglər bir daha rus hamamına gəlməmişlər.

Şanaka kəndində baş verən hadisə də maraqlıdır. Evin yüz metrliyində olan bulağın başında bir qadın paltar yuyurmuş. On dörd-on beş aylıq uşağı da yanında imiş. Arvadın sabunu qurtarır və evə sabun dalınca gedir. Uşağı isə bulağın başında çəmənləkdə qoyur. Sabun götürüb qayıdarkən o, dəhşətli bir mənzərənin şahidi olur. Meşədən bir pələng çıxaraq yolu keçir, uşağın yanına gəlir və pəncəsini uşağın sinəsinə qoyur. Qadın heykəl kimi donur, qar kimi ağappaq olur. Şəksiz, uşaq pələngi itə oxşadır, əllərini uzadıb pələngin qulağını dartışdırır, onunla oynamağa başlayır. Pələng də uşaqdan geri qalmır. Kefi kök, şən xasiyyətli pələng uşaq ilə oynamağa başlayır. Bu dəhşətli oyun on dəqiqəyə qədər çəkibmiş. Sonra pələng yenidən yolu adlayıb meşəyə gedib.

Ana özünü itirmiş halda uşağın üstünə atılır. Uşağı sağ-salamat və üzügülər görür.

Sizə nəql etdiyim bu üç hadisə Qafqazda o qədər məşhurdur ki, onu Romada baş verən «Androklz və şir» əhvalatı ilə yanaşı qoymaq olar.²⁴

Kür çayının sahillərində bəbirlər də çox yayılmışlar. Onlar qamışlıqlarda, kolluqlarda, cəngəlliklərdə yaşayır və su içməyə gələn qoyun, vəhşi keçi və hətta öküzlərə hücum edirlər. İnsanlar hazırda qızılquşları əhliləşdirdikləri kimi, bir vaxtlar bəbirləri də əhliləşdirirlərmiş. Şahini qolları və ya çiynləri üstündə tutub qırqovul ovladıqları kimi, bəbiri də yəhərin qaşına bağlayıb ceyran ovuna çıxarmışlar.

Gürcüstanın cənub tərəfində İran hakimiyyəti zəiflədikdən sonra və müxtəlif xanlıqların tədricən Rusiyanın tərkibinə

keçməsi xanların əyləncəsi olan bəbirlə ov etməyin dəbdən düşərək aradan çıxmasına gətirib çıxardı. Tiflis gömrükxanasının müdiri M.Çelayev danışdı ki, cavan vaxtı Qarabağ xanı ilə belə bir ovda olduğu yadına gəlir. Sonralar da o, iki-üç dəfə bəbirlə ova çıxıb. Bu ovların birində ovçu güllə ilə ona tərəf gələn başqa bir vəhşi bəbiri vurub yaralasa da, ikinci gülləni atmağa macal tapmayıb. Bəbir bir sıçrayışla ona elə bir pəncə ilişdirib ki, az qalıb başı bədənindən ayrılısın.

Burada çaqqallar da çoxdur. Adətən, onlar dağa yaxın kəndlərin ətrafında məskən salırlar. Bəzən o qədər çox olurlar ki, vaqqıltılarından və ulaşmalarından camaat yata bilmir. Bu vəhşi heyvan nəinki adama xəsarət yetirmir, hətta çox qorxaqdır. Ancaq vaqqıltısı adamın tükünü ürpəşdirir. İstər yırtıcı, istərsə başqa vəhşi heyvan olsun, onların səsi adamda qorxu əhvali-ruhiyyəsi yaradır. Bu, yadıma Olearüsün danışdığı əhvalatı salır. Qraf Holsten tərəfindən İran şahının yanına göndərilən bir hörmətli almanın gəmisi Dağıstan yaxınlığında qəzaya uğrayır. Bu hörmətli adamın köməkçisi meşə bitkilərdən kolleksiya düzəltməyə gedir və orada azır. Vəhşi heyvanların onu parçalamasından qorxaraq bir ağaca çıxır və gecəni orada keçirir. Səhər onu axtarmağa başlayırlar və özünü itirmiş bir vəziyyətdə ağacın başında tapırlar. Onun ağacın başında oturub qalmasının səbəbkarı çaqqallar imiş. Gecə çaqqallar ağacın dibinə toplaşaraq vaqqıldamış, ulaşmış, onu vahiməyə salmışlar.

İlanlara isə Bakı ətrafında hər addımbaşı rast gəlinir. Muğan düzündə isə Bakı ətrafında olduğundan daha çox ilan vardır. Mənim köhnə dostlarımdan biri Tiflisdə Fransanın konsulu olan baron Fino kazakların müşayiəti ilə Muğan düzündən keçərkən yüzlərcə ilan görüb. Kazaklardan biri çox yaraşıqlı, qızılı rəngli bir ilanı öldürüb nizəsinə keçiribmiş.

İlanların əksəriyyəti qara və yaşıl rəngdə olurlar. 1800-cü ildə səhradan yalnız Kür çayı ilə ayrılan Səlyanı mühasirəyə alan qraf Zubov qışı Muğan düzündə keçirməyi qərara alıb-

miş. Onun əsgərləri çadır qurmaq, düşərgə salmaq üçün yeri qazarkən, yerin altından minlərlə donmuş ilan çıxır.

Qədim mənbələr də belə şeyin mümkün olduğunu təsdiq edir. Budur, Plutarkın yazdıqları: «Abbas çayının yanındakı son vuruşdan sonra Pompey İrkani ölkəsinə daxil olmaq və Xəzər dənizinə çatmaq üçün irəlilədi. Lakin öz planından əl çəkərək geri qayıtmalı oldu. Üç günə yaxın bir müddətdə gördüyü külli miqdarda ilanlara görə o, fikrindən daşındı».

Zəhər qanla axsa, yaranın üstünə yağ və piy çəkilsə, xoşbəxtlikdən bu ilanların sancması öldürücü olmur.

İlanlarla əlaqədar adamı mat qoyan bir hadisə də baş verir. Yaz gələndə ilan dəstələri İran tərəfdən Araz çayını keçib, Muğan düzünə yürüş edirlər. Onları bura çəkib gətirən nədir? Nifrət, ya məhəbbət? İlanların məhəbbəti daha çox nifrətə oxşayır. Məsələ burasındadır ki, bir-iki ay ərzində bu səhranı ilanların mələməsi və fit çalması başına alır. Bu səslər Evmenidanın²⁵ səsinə oxşayır.

Bu düzlərdəki qızılı və ya zümrüd rəngli ilanlar böyük dəstələrlə bir yerə toplaşır, təpəlikdə rəqs edirlər. Sonra quyruqları üzərinə qalxır, qara və ya od rəngli üçhaça dillərini birbirinə toxundururlar.

Belə məqamda kimsə cürət edib Muğan düzünə ayaq basa bilməz. Çünki bu vaxt ilan çalan adamı ölümdən xilas etmək mümkün olmur.

İndi isə oxucuların inana bilməyəcəyi bir məsələdən söhbət açmaq istəyirəm.

Bəzi ailələrdə, gürcü knyazları və eləcə də Bakı, Quba, Qarabağ xanlarının nəslindən olan ailələrdə misli görünməmiş məşhur hind bezoarına bənzəyən daş vardır. Bu, ataların var-dövlətindən uşaqlarına verdikləri daş-qaşın ən qiymətlisidir. Adamı hər hansı zəhərli bir həşərat – əqrəb, qırxayaq və ya gürzə çalanda həmin daşı yaranın üstünə sürtmək kifayətdir. O, zəhəri maqnit dəmiri çəkən kimi çəkir. İlan vurmuş və ya əqrəb sancmış adam sağalır. Tiflisdə xanım Orbemani ilə ev-

lənmiş, Fransada xanım Qramonla qohum olan polkovnik Davidovda belə bir daş vardı. O, dəşik-dəşik, mavi rəngə çalan, bəzi yeri qaralmış, dadsız, bişmiş lobyayabənzər, qarato-yuq yumurtası boyda bir daşdır.

Kimi ilan vursa, gəlib möcüzəli daşı aparır, yaranın üstünə qoyurlar. Daş yaranın üstündə olan vaxt rəngini dəyişir – bo-zumtul rəng alır. Sonra onu südün içinə atırlar. Daşda olan zəhər südə qarışır və daş əvvəlki rəngini alır. Mən polkovnik Davidova məsləhət gördüm ki, əgər Parisə gələcək olsa, özü ilə bu daşı gətirsin, alimlər onun tərkibini yoxlasınlar.

Başqalarını bilmirəm, mən bunun təbii bir daş olmasına inanmıram. Belə hesab edirəm ki, bu daş insan əli ilə qədim İran təbibləri tərəfindən zəhərə qarşı düzəldilmişdir. Bayaq dediyimiz kimi, bu daş əqrəb və bövlərin sancmasında da zəhərə qarşı işlədilir. İndi isə bu iki dəhşətli həşərat haqqında.

Bövä Bakı və onun ətraf yerlərində çox təsadüf edilir. Əca-ib xarici görkəmi var. İlk baxışdan hiss olunur ki, təbiət öz kəramətini ondan əsirgəmiş, səfil bir şey yaratmışdır. Onun baş barmaq yoğunluğunda olan bədəni çox qısa ayaqları üstündə yerləşir. Bununla belə böv çox sürətlə qaçır. Uzun boğazı, öz ovunu təsəvvürəgəlməz bir cəldliklə tutan kəlbətinə bənzər dişləri vardır. Hücum edərkən çox qəzəbli olur. Necə deyərlər, Allah dağına baxıb qarını verər. Onun görkəminə uyğun da murdar xasiyyəti vardır. Bu mənim tanıdığım zəhərli həşəratlardan ən nacinsi, ən xəbisidir.

Bir yerə salınmış iki böv o saat bir-birinə hücum edir, hansısa o birini öldürməyincə, parça-parça etməyincə ürəyi soyu-mur. Əgər bövü əqrəblə də bir yerə salsan, yenə həmin hadi-sənin şahidi olacaqsan. Burada da böv o dəqiqə hücumu keçir. Əqrəb nə qədər ölüm-dirim mübarizəsi aparsa da, axırda məğlub olur.

Qafqaz əqrəbləri Avropa əqrəblərinin eynidir. Bir şey var ki, qırmızı rəngli əqrəblər sarı rənglilərdən daha qorxulu, qara

rəngli əqrəblər isə qırmızı rəngli əqrəblərlə müqayisədə dəhşətlidirlər.

Biz Bakıya noyabr ayında gəlmişdik. Deməli, havalar nisbətən soyuq idi. Bununla belə qala divarlarının cənub tərəfində daşların altında əqrəb tapmaq mümkün idi.

Açıq havada və ya çadırlarda yatmağa məcbur olan səyahətçilərin əqrəb, böv və ilanlardan qorunması üçün ən etibarlı vasitə qoyun dərisinin üstündə yatmaqdır. Çünki qoyunlar onların ən qatı düşmənləridirlər. Qoyunlar əqrəb və bövü həddən artıq xoşlayır və otlaqda onu görən kimi tutub yeyirlər. Nə qədər çox olsalar, hamısını tutub axırına çıxırlar. Yayda bəzən otlaqlarda qoyunların qabağında otların tərpendiyini görmək, xışıldadığını eşitmək olur. Buna səbəb ölümdən canını qurtarmaq üçün qaçan böv və əqrəblərdir.

Adamı cana gətirən, dözülməz bir həşərat da var ki, ondan can qurtarmaq üçün etibarlı əlac tapmaq çətindir. Bu da ağcaqanaddır. Mayın əvvəlindən sentyabrın axırına kimi beş ay ərzində Qazandan Astarabada kimi ətraf mühit ağcaqanadların ixtiyarında olur. Gözlə yaxşı görünməyən, ələ gəlməyən bu həşəratlar neştərlərini ən sıx toxunulmuş qumaşdan belə keçirirlər. İnsanın bədəninə vicvicə salırlar, adamın bədənini elə ayışır ki, elə bil yanıq acısıdır. Onların sancması ilə dərinin üstündə su çiçəyinə bənzər yaralar əmələ gəlir və bu yaralar üç-dörd ay qalır.

Deyirlər, Miyana adlı fars kəndində əcnəbi səyahətçilər heç vaxt gecələmirlər. Çünki o kənddə nədən əmələ gəldiyi məlum olmayan taxtabitilər var. Onların əcnəbiləri dişləməsi ölümlə nəticələnir. Təəccüblüdür ki, bu taxtabitilər yerli adamların səhhəti üçün o qədər təhlükəli olmur.

İndi də bir neçə kəlmə Misirin axırncı – yeddinci bəlası çəyirtkə haqqında. Çəyirtkələr Gürcüstana və İrana, sözün həqiqi mənasında, yürüş edirlər. Bir göz qırpımında üfüqdə, açıq səmada bir «qara bulud» peyda olur. Adama elə gəlir ki,

bu tufandır. Bu «qara bulud» çox tez yaxınlaşır. Təəccüblənirsən ki, ən sərt əsən küləklə belə, bulud bu cür sürətlə hərəkət edə bilməz. Yaxınlaşdıqca göy rəngə çalır və məlum olur ki, bu «bulud» milyardlarla çəyirtkədir. Bu qarşısıalınmaz bir bəladır. Hara düşsə, əkin-biçindən əsər-ələmət qalmır. Zəmilərdə bir dənə də dən qoymurlar. Meşələrdə isə ağaclar yarpaqsız qalır. Xoşbəxtlikdən çəyirtkə dəstəsi nə qədər böyük olsa da, tezliklə pərən-pərən düşür, canlarını ölümdən qurtarmaq üçün dağılırlar. Məsələ burasındadır ki, yerli camaatın tarbi adlandırdığı quşlar çəyirtkələri izləyirlər. Hollandiyalılar hacıləyləyə, misirlilər qaraleyləklərə sitayiş etdikləri kimi, iranlılar və gürcülər də tarbiyə sitayiş edirlər. Təəssüf ki, bu quşlar indi muzeylərimizin qəmgin cənnət quşuna çevriliblər.

Nəhayət, onu da deyək ki, bəzən heyvanların özləri də insanların məruz qaldıqları bədbəxtliyə düşər olurlar. İki dəniz arasındakı ərəzidə atların qənimi olan bir növ yovşan bitir. Bəzən əlli-yüz atdan ibarət ilxı bu yovşanlıqda otlayandan sonra məhv olur. Yuxarıda faciəli ölümündən söz açdığımız general Sisiyanov da bir dəfə bu yovşandan yeyən artilleriya atlarını itirmişdi. Qoyun və öküzlər isə bu yovşandan yeyəndə onlara heç nə olmur. Qanalma, qatıq, yağ bu zəhərlənməyə qarşı ən yaxşı vasitə olsa da, hər vaxt müsbət nəticə vermir.

Bizdən sonra bizim keçdiyimiz yollarla səyahətə çıxanlara məsləhət görürük ki, Peterburqdan və ya Moskvadan bir kisə İran birəotu tozu götürsünlər. Birəotu tozunu ətrafa səpəndə, yuxarıda haqqında danışdığımız zəhlətökən həşəratlar adama yaxın düşə bilmirlər. Mən həmin tozdan bir torba Parisə aparıram. Qoy onun tərkibini öyrənsinlər. Mənim bitkilər haqqında zəif bildiyim nəşə mənə imkan verir ki, bu tozun tərkibinin sadəcə olaraq, çobanyastığı bitkisinin çiçəklərindən düzəldildiyinə inanım.

ƏLVIDA, XƏZƏR DƏNİZİ

Bakıda iki görməli yerimiz qalırdı. Biri Xan sarayı, o biri isə şəhər kənarındakı «Qurd keçidi» idi. Xan sarayı təqribən 1650-ci ildə Şərq memarlıq üslubunda Şah Abbasın oğlu II Abbas tərəfindən tikilmişdir. O, Qəndəharı fəth edəndən sonra otuz altı yaşında vəfat etmişdir. Şarden və Taverniye onun haqqında yazmasaydılar, bu hökmdar haqqında heç bir məlumatımız olmazdı. İndi tərk edilmiş Xan sarayının adamı məftun edən dəhlizi və izahata ehtiyacı olan bir salonu vardır. Bu divanxanadır. Onun tən ortasında gizli zindana giriş vardır. Bu giriş sütunla örtülübmiş. Lazım olanda kənara çəkərmişlər. Siyasi səbəblərdən gizli ölüm hökmləri burada yerinə yetiriləmiş. Deyirlər ki, zindan yeraltı keçidlə Fatima məscidi ilə birləşdirilibmiş.

«Qurd keçidi»nə gəldikdə isə deməliyəm ki, bu da başqa bir aləmdir. Bu qərribə kəha Bakıdan beş kilometr aralıda, bir qayanın döşündə yerləşir. Yönü Etna vulkanının xarabazara çevirdiyi Siciliyə çökəkliyinə çox oxşayan bir dərəyə baxır. Təkcə Etna ətrafa yayılan lavaları ilə bu qəmgin, ürəksıxıcı mənzərəni andıra bilər: boz və çılpaq torpaq, durğun su gölməçələri, iki uca dağ arasında vadi, uçurum, heç bir bitki izi görünməyən yerlər. Budur «Qurd keçidi»nin başından görünən mənzərə!

Bu gəzintiyə getmək üçün at gətirmişdilər. Atların biri ağ, ikisi isə kürən idi. Ağ atın rəngi məni valeh etdi. Mən onu seçdim. Lakin belinə minməyimlə yazıq heyvanın səndələməyi bir oldu. Ağırlığıma tab gətirmədi. Atıdan düşüb, onu M. Piqulevskinin yasavulunun atı ilə dəyişdim. Bu at ağırlığıma yaxşı davam gətirdi. «Qurd keçidi»ni adlayıb aşağı enəndə ağ at büdrədi və yasavulu on metr qabağa atdı. Azərbaycanlılar çox çevikdirlər. Bu mahir süvari cəld ayağa qalxdı. Ağrı hiss etmirdi.

Bu kiçik səyahətdən sonra Bakı ilə vidalaşmağa hazırlaşdım. Axırncı dəfə M.Piqulevskinin iqamətgahına gəldik. Nəhar etdik. Üç gün ərzində tanış olduğumuz, bizi yola salmağa toplaşan tanışlarla vidalaşdıq yola düzəldik. Faytonlarımız get-gedə şəhərdən və dənizdən aralanırdı. Bir yüksəklikdə dönüb axırncı dəfə Xəzəri seyr etdik. Bu dənizi qədim tarixçilərin hamısından yaxşı təsvir edən Herodotun, sonra isə Strabon, Ptolomey, Marko Polo, Jenkinson, Şarden və Strui kimi qədim müəlliflərin əsərlərini oxuyarkən onu görəcəyimi ağıma belə gətirməmişdim. İnanmazdım ki, dənizdən ayrıldığıma görə belə dərinlən təəssüflənə bilərəm. Ümumiyyətlə, dəniz mənim üçün nəhayətsiz cazibəyə malikdir. O, məni dalgalarının təbəssümü və mavi sularının şəffaflığı ilə cəzb etdi. Mən tez-tez dənizin coşduğunu da, şıltaqlığını da görmüşəm. Bəlkə, elə buna görə də o mənə həmişəkindən daha gözəl görünmüş, tərslik edən sevimli qadının üzünə gülümsədiyim kimi ona gülümsəmiş, ona heç vaxt acıqlanmamışam. Əgər mən şahənşah olsaydım və o mənim bütün donanmamı sulara qərq etmiş olsaydı, yenə də acıqlanmazdım. Mən ona ürəkdən vurulmuşam. İnanıram ki, dəniz mənim bu məhəbbətimdən heç vaxt üz döndərməyəcəkdir. Məgər bütün dalilələr²⁶ başlarını onların dizləri üstünə qoyub yuxuya getmiş sevgililərinin saçını kəsirlər? Başqaları cürət edib onun sularında üzmək istədikdə əvvəlcə Levyatanı köməyə çağırdığı halda, mən Arion²⁷ birinci gələn delfinin belinə tullandığı kimi, özümü onun dalgalarının ağuşuna atardım. Neçə dəfə dənizlə mənim aramda ayaqlarımı dayadığım taxtadan başqa bir şey olmayıb. Nadir hallar nəzərə alınmazsa, həmişə məni onun ucsuz-bucaqsız və təlatümlü qoynunda aparən gəmidən aşağı əylərək, onun şahənşah dalgalarının başını əllərimlə sıgallamışam. Siciliya, Kalabr, Afrika, Elba adası, Piyanova, Monte-Kristo, Korsika, Toskan arxipelağı, bütövlükdə Liparyot arxipelaqları qayıqla onların sahillərinə gəldiyimin şahidi olublar. Məni

qarşılayanlar əvvəlcə gəmidə gəldiyimi, sonra qayıqla sahilə yan aldığımı zənn edirdilər. Sonra isə boş dənizə nəzər salıb təəccüblə deyirdilər: «Axı siz hansı gəmi ilə gəlmişsiniz?» Mən dalğaların üstündə atılıb-düşən zərif «dəniz quşu»mu – qayığımı göstərdikdə, hamı deyirdi: «Siz çox ehtiyatsız və ağılsız adamsınız».

Görünür, onlar bilmirlər ki, təbiətdə tam ağılsızlıq mövcud deyildir.

Duyğu və ehtirasları tərənnüm edən qədim yunan şairləri, Nimfanı²⁸ məcbur edib Qelini oğurladanda və eləcə də Febi²⁹ hər axşam Anfitridin Sədəf sarayına enməyə təhrik edəndə bunu çox yaxşı duymuşlar. Nə isə... Çətinliklə əldə edilən hər şey daha əziz olur.

Bəli, Xəzər mənim çox çətinliklə qazandığım yeni dostum idi. Biz bir aya yaxın vaxtı birgə keçirmişdik. Mənə ancaq onun fırtına və tufanlarından danışmışdılar. O isə əksinə, məni öz təbəssümləri ilə qarşıladı. Ancaq tək birçə dəfə Dərbənddə işvəkarcasına qaşlarını oynadan gözəl kimi geniş sinəsini qabardaraq, üzünü bozartdı.

Lakin ertəsi gün o daha gözəl, daha cazibədar, daha sakit, daha şəffaf və daha təmiz, aydın olmuşdu. Səni çox az şairlər görə bilmişdir, ey sirli, sehrli dəniz!

Orfey ancaq Kolxidaya qədər gəldi; Homer sənə görüşünə gəlib çata bilmədi; Apollon Rodoski heç Lesbonu keçə bilmədi; Esxil öz Prometeyini Qafqaz qayalarında zəncirlədi. Virgili Dardanel boğazının girəcəyində dayandı. Horasiy qaçıb canını qurtararaq, qalxanını tulladı, sonra isə ən qısa yolla Avqust və Meseni tərənnüm etmək üçün Romaya qayıtdı; Ovidi sürgündə Evksin Pontu elə ancaq görə bildi; Dante, Ariosto, Tass, Ropsar, Kornelin sənə haqqında heç təsəvvürləri belə yox idi. Rasin Avliddə öz İfigenindən mehrab düzəldir. Gimon dola Tuş isə Tavriddə özünə məqbərə düzəltdirir; Bayron öz lövbərini Konstantinopolda salır; Şatobrian müqəddəs

Lüdviqin axırncı varisinin yuyunması üçün İordaniyadan su gətirir. Lamartin öz səyahətini Asiya sahillərində əzab-əziyyətə başa vurur; qaya kimi sakit və güclü Hüqo dalgaların qoynunda üzür, lakin o da yolunun üstündə qabağına çıxan birinci adada dayanır. Səni birinci dəfə görən və sevən, vətəndən sürgün olmuş şair Marlinski olmuşdur; sən onun üçün Baykal gölünün buzlaqlarından püskürən bir alov idin. O da mənim kimi, bax, beləcə, səndən ayrılanda heyifsilənir və göz yaşları axıdırdı; sənin sahilin ona çox qonaqpərvərlik göstərmişdi; sənin sahillərində o həm sevmiş, həm də əzab çəkmişdi. O səni, gözlərinin yaşını sel kimi axıda-axıda, Olqa Nestersovanın qəbrinin üstündən seyr etmişdir; səni tərk edərkən, o da mənim kimi, səninlə əbədi olaraq vidalaşırdı. Kim bilir, o, bəlkə də, ölümə gedirdi. Ola bilsin ki, öz günahını yumaq üçün o özünü Adler meşələrində məhv etmişdir. Hətta onun meyidini belə tapmadılar. Ey Atillanın, Çingiz xanın, Teymurləngin, böyük Pyotrun və nəhayət, Nadir şahın dənizi, sən onun vidalarından nə isə bir şeyi yaddaşında hifz edib saxlaya bilmisənmi? Mən bu saat sənin çox nadir hallarda eşitdiyin bu dildə onları sənə nəql edəcəyəm. Bəli, mən onları sənə təkrar edirəm. Ona görə ki, onlar bizdə – Fransada tanınmayan bir şairin sözləridir. Halal olsun ona! O, rus xalqının elə böyük yaradıcılarından idi ki, əlində eyni zamanda həm qələm, həm də qılınc tutmuş, həyatını siyasi məsələlərdə və döyüşlərdə keçirmişdir. O, bu günləri arzulayırdı. Yalnız otuz il gecikmiş bu günləri. Budur, onun sözləri:

«Atımın şiltaqlıqlarına baxmayaraq, sahilboyu çapırdım. Özü də yel kimi.

Yol verin! Yol verin! Qıgılcımlar qalxır, toz göyə yüksəlir, ətraf görünməz olur.

Deyirəm adamın quş kimi qanadları olsaydı, nə yaxşı olardı, onda adam xəyaldan da bərk gedərdi! Vaxtı qabaqlayıb, səmanın dərinliklərinə uçduqca adam necə də yüngül nəfəs

alardı! Sürətlə getməyin nə gözəl romantikası varmış! Bütün yaranmışlar gözünün qabağından yoxa çıxır. Məhəbbətdən vəcdə gələndə olduğu kimi, havamız çatmayanda ehtirasa bax!

Sürət – bu güc, qüvvət deməkdir, bütün əsrlərdə mexaniki güc, bizim mənəvi sərvətimiz olmuşdur.

Elə isə irəli, irəli, mənim gözəl Qarabağ kəhərim!.. ... Aha! Bəlkə, sən mənim əlimdən canını qurtarmaq istəyirsən! Aha! Sən məni aparırsan! Yüyəni gəmir, qalx dal ayaqlarının üstə, atıl-düş; sən nə qədər çılğın olursan ol, sənün cilovunu asanlıqla yığacaq səndən daha güclü bir canlı tapılar.

Külək üzümə çırpı-çırpı, gözlərim od saçsa-saçsa, canımı dişimə tutub, atımın başını dənizə tərəf çevirdim.

Siz haçansa dağların qoynuna ildırımın düşdüyünü görmüsünüzmü? Mənim atım da onun kimi şığıdı və birdən dayandı, mən deyərdim ki, dalğaların tən ortasında, onların şahə qalxmasından qorxub dayandı. Dalğalar saçabənzər köpüklərini küləklərə verib, bir sürü vəhşi at kimi onun üstünə cumurdular və sonra yenə hürkmüş kimi geriye çəkilir, uzaqlaşdırdılar. O isə özünün od saçan təəccüblü, utancaq və şübhəli, iri, qara gözləri ilə onların yaxınlaşmasına və uzaqlaşmasına tamaşa edirdi; o buğlanan burun deşiklərini açır, bu tanış olmayan vəhşi atların nəfəsini udur və hər dəfə dalğa gəlib mənim sinəmə çırpılıb sınıanda, o başını aşağı əyirdi ki, qulaqlarından və uzun yalından sel kimi axan köpük damcılarından canını qurtarsın. O, dəmir nallı ayaqlarını qumun üstünə çırpır, dişlərini qıcıyır, sanki ona düşmən kəsilen dalğaları qapmağa hazırlaşır. Mən isə onun boynunu sıgallayırdım. O, yavaş-yavaş sakitləşir, eyni zamanda hər dəfə dalğaların zərbələri ona dəyəndə titrəyirdi.

Güclü şimal küləyi qartal qu quşunun üstünə şığıyan kimi şiddətlənir, dalğaları sahilə tərəf qovurdu; göyün üzünü bulud almışdı. Günəşin şüaları vaxtaşırı küləyin o tərəf-bu tərəfə qovduğu buludların arasından boylanır və bəzən də öz yata-

ğından göyə sovrulan suyu işıqlandırırdı; mən isə başımı onun qarşısına əyir və küləyin mənim Vətənimdən gətirdiyi bu havadan sinədolusu alırdım. Mənə elə gəlirdi ki, küləyin ahəngdar vıyılısından lap çoxdan bəri görmədiyim, çox sevimli, mənim ürəyimə yaxın bir adamın səsini eşidirəm.

Hər şey öz yerində idi; aləmə səs salan kilsə zəngləri də, Volqa sahillərində otlayan heyvanların səsləri də. Mənə elə gəlirdi ki, o, çox sevdiyim qarlı çöllərin sərin, təmiz havasını və mənim yağışlı-nəmişli Rusiyamın gül-çiçəklərinin ətrini gətirirdi. Gənclik xatirələri məni çulğalamışdı. Nəsə, ürəyim hafizəmdən silinmiş bütün olub-keçənləri yada salmaq istəyirdi. Bütün bu azmış xəyalların ən qəmgini dodaqlardakı təbəssümlər, ən sevindiricisi isə leysan kimi tökülən göz yaşları idi. Olub-keçənlər qaranquşlar kimi uçub gəlir, ulduzlar kimi parıldayır, güllər, çiçəklər kimi başlarını əyirdilər. Bu, doğrudanmı, siz idiniz, alovlu hislərim, parlaq rüyalarım, varlığımın işıq saçan hissəcikləri, keçmişimin sehrli şamları? Mən sizinlə bir neçə anlığa ona görə sevindim ki, sizi həmişəlik itirirəm. Bu, doğrudanmı, siz idiniz? Mən sizi yaman arzuladım və uzun zaman gözlədim. Nəhayət, bu da siz! Dayanın, bircə anlığa yanımda, ətrafımda dayanın. Gecələr uçan ruhlar kimi yerinizə qayıtmağa tələsməyin. Görürsünüzmü, mən sizin üçün qollarımı necə də açmışam, mənim gözəgörünməz qonşularım! Yalvarıram! Hələ məndən qaçmayın! Amandır! Belə tez ötüb keçməyin! Mənə imkan verin, sizinlə vidalaşım!

Hər şey yox oldu. Tufan başlayır, dalğalar şahə qalxır, dəniz təlatümə gəlir.

Lakin yenə də, axı nədir bu xatirələr, küləyin dalğaları təsəvvürümüzdən silib aparmasını? Gənclikdə arzuları puça çıxmamış, özü üçün Simurq quşunun lələyindən qoparan adam xoşbəxtdir.

İndinin unudulması mənim ürəyim üçün bir bayram idi. Bənövşənin təpəciklərin arasında bitdiyi kimi bu acı xatirə-

lərimdə dolaşan şirin təəssüratlar idi. Tərk edəcəyim Xəzər dənizini axırcı dəfə seyr edirdim. Sabah mən ona axırcı dəfə «Əlvida, Xəzər!» deyəcəyəm. Ey qonaq sevməz, tənha və dərqli Xəzər! Səni təəssüflə tərk edirəm. Sən fikir və düşüncələrimin sadıq həmdəmi, hislərimin yaxın və inanılmış sirdaşı idin. Sahilində olarkən sənin dalğaların göz yaşlarımı alıb hara isə aparırdı. Mən adamlardan uzaqlaşmaq istəyəndə, xüsusilə qəhərlənəndə sənə pənah gətirirdim. Ürəyimdə qopan tufanı yalnız sənin fırtınalarının səsi sakitləşdirə bilirdi. Bəli, insan təbiətin əzəmətli səsi qarşısında susur. Bu səs həm tanış, həm də anlaşılmazdır.

Yox, yox, mən burada Xəzər haqqında küfr danışdım. Lap pisi odur ki, bayağılığa uyuram. Mən səni çox gözəl başa düşürdüm, çox vaxt qəlbim sənin sularına baş vurur, sən isə onu nəvazişlə, ana kimi ağuşuna alıb uyudurdun. Qulağıma qədim əfsanələr pıçıldayırdın. Gözlərim sularının dərinliyində sənin gizli sirlərini axtarırdı. Ləpələrin qumlu sahillərində və qayalarında yazdığı heroqlifləri çox rəvan oxuyurdum. Çox tərifli, lakin əbəş fikirlərimin, qürurumun baharı Xəzər! Səni müfəssəl öyrənməyib, fikirlərimi pünhan saxladım, sirlərini açmadan səni tərk edirəm. Sən ürəyini heç bir kəsə açmamısan. Sənin sirlərini öyrənmək istəyənlər mavi sularının dərinliklərində qərq olurlar. Göylər kimi, sən də elm aləmində öyrənilməmiş qalırsan. Onun kimi səni də bizi tez-tez çaşdıran və hərdən bizə xəyanət eləyən idrakımız vasitəsilə öyrənə bilərdik. İnsan yer kürəsini öyrəndi və gözlərini teleskopla silahlandıraraq, fəzada kəhkəşanları tədqiq etdi. Nəhəng Saturn planetinin parlaq hissəsini görə bildi. Bəs hansı göz, ey dəniz, sənin dərinliklərinə baxa bilib? Sənin ismət çadranı qaldıran olubmu? Yazıq insan, bədbəxt və zəif məxluq, sən dəniz sahilindən balıqqulağı yığır, mirvari və kəhraba tapmaq üçün baş sındırmalı olursan. Nə isə, hər yerdə, həmişə mən dənizi sevmişəm; onun sakitliyini, ulduzlu səmaları güzgü kimi əks etdirən ləpələrini sevmi-

şəm. Mən sevirəm onun mavi sularının dərinliklərində həyat uğrunda gedən mübarizəni, onun hər şeyi cana gətirən, təmizləyən təlatümünü; mən sevirəm onun göylərdən yerə enən və orada öz acısını, kədərini unudan dumanını, çənini. Lakin onun fırtınasını, tufanını daha çox sevirəm.

Mən günəşin qara buludları parçalayıb, çilçırağa qərq etdiyi, nəm sahillərə qaçan və oradan döyüşüb yorulmuş kimi acığından və ya hirsindən qızaran, alışıb yanan və od götürmüş saçlarını söndürmək üçün sənin dalğalarına baş vurmağını sevirəm. Dağ böyüklükdə olan bəzi dalğaların delfinləri keçməyə çalışır, qaranquşlar kimi qanadlanırlar. Elə dalğalar da var ki, torpaqdan ayrılıb gələn, suları yarıb keçən gəmilərə paxıllıqdan qıgılcım topası kimi hücum edir. Məğrur və nəhəng kimi cəsarətlə irəliləyərək, dalğaları kəsir, sındırır, yox edir. Belə hallarda yaxınlaşan əzəmətli gəminin qorxusundan dalğalar ram olur, gülümsəyir və öz qalibinin ayaqları altında toz kimi dağılır.

Mən həmçinin tufanı, Ay buludların arasından görünən gecələri sevirəm.

Bu vaxt Osyan qəhrəmanları özlərinin alınları almaz kimi parıldayan ağ və boz atlarının üstündə dəstə ilə dayandıqları kimi, dalğalar şahə qalxırlar. Onlar ölüm-dirim döyüşünə girir, bir-birini izləyir, birləşir, bir-birinin üstünə qalaqlanır, od saçır və qarşılmasına çıxan başqa dalğalara dəyib parçalanırlar. Bu dalğaların ortasından birdən-birə burulğan qalxır. Buluda bürünmüş bu dəhşətli təbii fəlakət, dənizi ağ köpüklərə qərq edir. Sanki daha bir həmlə olsa, fəlakətə uğrayacaqdır. Lakin sıx buludların arasında ildırım çaxır, göy guruldayır və bu maye nəhəng zərbədən iki yerə bölünür, sakitləşir və əvvəlki yerinə qaydır.

Mən öz sahəsini genişləndirməyə ona mane olan sahil qayalarına qarşı dənizin acizənə acıqlanmasını da sevirəm; qayalara qarşı fişqırıqlı ilanlar kimi başlarını qaldıran dalğalar it kimi onların yamaclarını yalayaraq geriye çəkilirlər. Lakin

az keçmir ki, onlar daha qeyzlə qayaların üstünə yenidən hücum çəkirlər: ulayaraq, pələng kimi nəərə çəkərək onları parçalamaq istəyirlər. Sonra isə riyakar adam kimi, onu dağıdıb, parçalaya bilmədiklərini görüb, qayaları yuyub təmizləməyə başlayırlar: qoparıb tökür, yonur, zamanın qayalarda açdığı yaraları bu dalğalar yenidən təzələyirlər. Dalğalar yorulmaq bilməyən bir qoç kimi arasıkəsilmədən zərbələr endirir. Nuh əyyamında olduğu kimi yer kürəsini mümkün qədər çox su altında saxlamağa çalışırlar.

Dayan, əl saxla, Saturn! Sən öz doğma balanı məhv etmə-yəcəksən ki? Sən ona ancaq bədən vermişən. Yaradan isə ona can vermişdir, deməli o, insandır. Bundan sonra o dönüb yenidən sənın qurbanın ola bilərmi?

Bəli, mən dünyaya göz açandan çox dənizlər görmüşəm; onların hamısını sevmişəm və heyran olmuşam. Lakin səni, ərköyün Xəzər, mən səni onların hamısından daha artıq bir məhəbbətlə sevəcəyəm. Pis günəmdə mənim yeganə sirdaşım sən oldun: sən mənim həyatımı və canımı qorudun. Sən olmasaydın mən qəzaya uğramış gəmi kimi, heç kəsə gərək olmayan bir şey kimi insan ayağı dəyməyən sahillərə atılıb qalardım. Kimsəsiz, gərəksiz tərk olunmuş bir adam kimi düşündükdüm ki, meşələrdə ov etmək və ya biçinə getmək mənə bir daha müyəssər olmayacaq. Ey dəniz! Mən buraya sənın inci və mirvarilərini axtarmağa gəlməmişdim. Mən sənın sahillərinə nə xəzinə xatirinə, nə də susuzluğumu söndürmək xatirinə gəlmişdim. Əsla yox! Mən səndən həyatı öyrənmək üçün məsləhət almağa, sahilində hislərimi sakitləşdirməyə gəlmişdim. Mən, ümumiyyətlə, səni fəth etməyi yox, sənə yaxınlaşmağı arzulayırdım. Sən mənə elə şirin və böyük görünürdün ki, elə bil torpaq oğlu Ürək, göylər qızı Xəyal ilə indicə birləşmişdir. Sənın sahillərində insan oğlu öz aləminə qapılmağıma mane ola bilmir... Sən mənim ruhumu oxşayırdın, ürəyimdə xüsusi yerin vardı. Mən sənın sevinclərlə dolu sularına baxdıqca xəyala dalırdım. Sənınlə mənim aramdakı mə-

safə yox olurdu; həyatın şirin və təbii sevincləri arasında mən özümü unutduqca dəqiqələr saata dönürdü.

Həm də mən hiss edirdim ki, biz talelərimizə görə də bir-birimizə yaxınıq; sənin suların başqa okeanların suyundan daha acı və təlatümlüdür.

Ey qəfəsə salınmış quş kimi çırpınan Xəzər! Sən başqa dənizlərlə birləşə bilmədiyinə görə heyifslənir, köksünü ötürürsən; sən çəkilmə və qabarmanın nə olduğunu bilmirsən; ən güclü həmlələrinlə belə yeraltı qayalarını dəf edib, köpüklərini əsrlərin səni saldıdığı çərçivədən kənara ata bilmirsən; bir Allah bilir, qarnına axan bu qədər çayların suyunu neyləyirsən? Əvəzində havaya az miqdarda od və palçıq atırsan. Bunlar heç vaxt qayıdıb sənin yeraltı vulkanlarına daxil ola bilmirlər; kim deyə bilər ki, adları belə unudulmuş neçə-neçə xalq sənin sahillərinə gəlməmiş və onu qarış-qarış gəzməmişdir? Neçə-neçə insanı öz qoynuna alıb, onların izlərindən isə heç bir əsər-əlamət saxlamamısan; təkcə hərdənbir dalğaların sahillərinə atdığı şeylərdən bilmək olar ki, sənin qoynunda nə qədər qiymətli sərvətlər gizlənmişdir.

Ey dəniz, sənin alnındakı qırıqlar qətiyyən əsrlərin qırıqları deyil. Bunlar ilahi hislərin təlatümləridir. Tufan başlayanda sən qaynayır, daşır və dəhşətli olursan; lakin hərdənbir sən də sakitləşirsən. Belə hallarda Günəşin şüalarına və insan baxışlarına öz sularında çimməyə, ləpələrinin pıçıltıları altında, ana öz körpəsinə layla çalanda körpə uyuduğu kimi, yuxuya getməyə imkan verirsən...

Bəli, qəmgin dəniz! Mənim də bir çox xasiyyətlərim səninkinə oxşayır, elə sənin də mənimlə uyğun cəhətlərin vardır. Lakin sənin nə azad istiqamətin, nə də əşyalar haqqında təsəvvürün vardır. Sən necə varsan, elə olmalısən, başqa cür ola da bilməzsən. Lakin mən olduğum kimi yox, dönüb başqa cür də ola bilərəm. Bayronun təbirincə desək: «Topladığım böyürtkənlərin hamısını mən öz əlimlə yetişdirmişəm. Onları yığarkən, əkdiyim böyürtkənlər əllərimi yaralayır və qanımı axıdır.

Mən əvvəlcədən bilirdim ki, əkdiyim bu ağac hansı meyvəni verəcək».

Ulduzların cazibədarlığı onların parlaqlığındadır. Dəfnə ağacı şərəf, palıd ağacı məğrurluq, gül-çiçəklər isə ətir saçmaq rəmzidir. Təkcə mən bilirəm ki, kol-kosun bəhrəsi, böyürtkənin çələngi nədir.

Di yaxşı, əlvida, Xəzər dənizi! Bir daha əlvida! Mən səni görməyi o qədər arzulamışdım ki! Nəhayət, istəyimə nail oldum. Səni təəssüflə tərk edirəm və səni bir daha ancaq və ancaq sahillərini genişləndirib, mənim vətənimə qədər uzananda görmək istərdim!

Mən axırıncı dəfə sənin özündən çıxmağını, təlatümlərini və dəhşətli mənzərəni gördüm. Gücünə heyran oldum. Sənin dalğaların şahə qalxıb, böyük və geniş axınla sahilə yuvarlanırdı, divarlara və sahil qayalarına çırpılır, sahil qumlarını yuxarı qaldırırdı. Küləklərlə göyə sovrulan sənin o gözəgörünməz zərrəciklərin sıx parıldayan dumana çevrilərək dənizin üzərinə qalxır, bulud kimi rəngdən-rəngə düşür, gah yaşıl, gah mavi, gah da parıldayıb tutqunlaşırdı.

Mən axır ki, səni tərk etməyə özümdə qüvvə tapa bildim, ey dəniz! Mənə elə gəldi ki, sənin pıçıltıların küləyin səsi ilə birləşib mənə öz şikayətini ifadə edirdi; elə bil sənin dalğaların körpə qardaşlar kimi xahiş edirdilər ki, onları tərkimə alıb özümlə aparım.

Atın cilovunu buraxan kimi, o məni bir sıçrayışla sahilə çıxartdı.

Ey dəniz, mən İskəndər və Xosrovun şəhərinə daxil olanda sifətim tutqun idi, lakin onun tutqunluğu sənə görə deyildi!

Görəsən, bu sətirlərin Bayron tərəfindən yazıldığını deməyəcəklərmə? Lakin bu sətirləri yazan adamın adı bizdə heç məlum deyil!

Haqqında ədalətsizlik edilib, yaddan çıxarılmış bu adamı tanıتماq üçün mən əlimdən gələni edəcəyəm. O, buna layiqdir. O, Bestujev-Marlinskiyə.

ŞAMAXI

Yadımdadır, biz Bakıdan yola düşəndə rusların təqvimini ilə noyabrın 11-i, bizim fransız təqvimini ilə noyabrın 23-ü idi.³⁰ Bakıdan səkkiz kilometr aralanmışdıq ki, faytonda arxaya boylanıb son dəfə Xəzərlə vidalaşdıq.

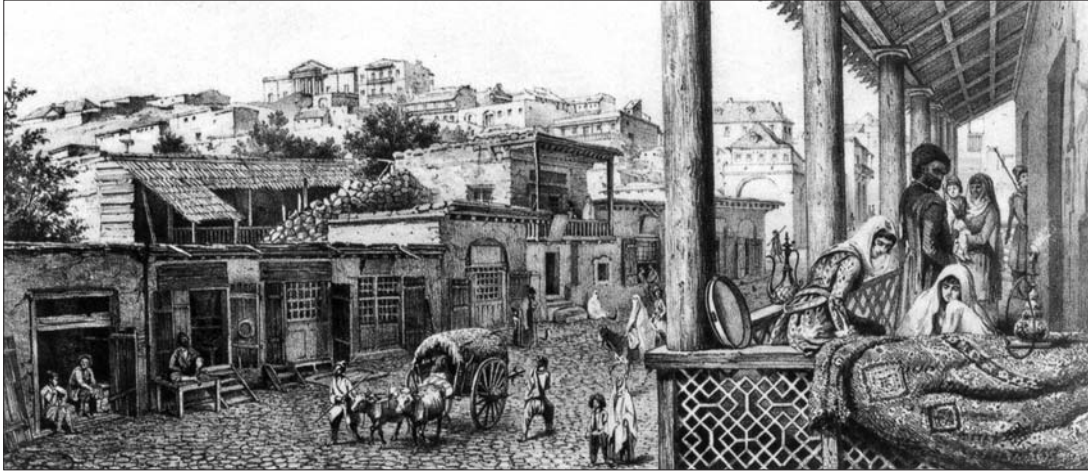
Bakıdan Şamaxıya məsafə yetmiş mildən artıqdır.³¹ Yol rahat olmadığına görə bir gündə əlli mil qət etmək böyük iş sayılır. Yolun təqribən yarısını getmişdik ki, Şamaxı valisi müavininin (vali Tiflisdə idi) bir zabitin rəhbərliyi ilə bizi qarşılamaq üçün göndərdiyi böyük bir atlı dəstəsi ilə rastlaşdıq. Hiss olunurdu ki, bu zabit çox hörmətli adamdır. Bu külli-ixtiyar sahibinin əmri ilə lazım olan kimi bizim atları dəyişdirdilər. O olmasaydı, axşam saat altıda günü başa vurub, yolda gecələməli idik. Onun sayəsində heç yerdə ləngimədən elə həmin gün axşamdan xeyli keçmiş Şamaxıya çatdıq.

Bizim üçün qonaq evi hazırlamış, buxarıda yaxşı ocaq qalamışdılar. Evdə şam və çiraqlar yanır, xalı-xalça otağı bəzəyirdi. Şərəfimizə yaxşı stol açmışdılar.

Yeməkdən sonra mənim üçün ayrılan otağa getdim. Stolon üstündə yazmaq üçün kağız, qələm və qələm qəddəmək üçün ağzı açıq bıçaq qoyulmuşdu. Mənim zövqümə iyirmi ildən artıq bələd olan dostlarım da bundan gözəl bir iş tuta bilməzdilər. Otağımı üç portret bəzəyirdi: Fontenblonun «Vida», Jaffanın «Taun xəstəliyinə tutulmuşlar», Monteronun «Döyüş» portretləri.

Dundukov və Baqrationsgildə olduğu kimi, mən çarpayıda deyil, çox yumşaq bir xalçanın üstündə salınmış yataqda rahatca yatdım.

Ertəsi gün şəhər tezdən polis rəisi görüşümüze gəldi, qulluğumuzda hazır olduğunu elan etdi. Əvvəldən bildirim ki, Şamaxı maraqlı şəhərdir. Polis rəisindən xahiş etdim ki, bizə şəhəri görtərsin. Beləliklə, polis rəisinin müşayiəti ilə şəhərə

Şamaxının baş küçəsi

çıxdıq. Dağın döşündə, bir evin üstündə bir neçə qoyunun otladığı diqqətimi cəlb etdi və məni təəccübləndirdi. Burada evlərin üstü də dağ döşü kimi otlaq idi. Evlərin üstündəki otlaqlar Versal küçələri boyu uzanan çəmənlikləri andırırdı. Qoyunların evin damına haradan çıxdıqlarını, oradan necə düşəcəyini ağıma sığışdırı bilmirəm.

Şamaxı aşağı və yuxarı şəhər olmaqla iki yerə bölünür. Bunun kimi başibəlalı şəhərlər azdır. Çünki aşağı hissədə adamlar ilin üç ayını tüğyan edən dəhşətli qızdırmadan, yuxarı hissədə isə zəlzələdən tələf olurlar. Qızdırma ilə zəlzələ arasında bircə fərq vardır: qızdırma müəyyən fasilələrlə başlayır və qurtarır. Zəlzələ isə hər vaxt ola bilər. Odur ki, bugünkü Şamaxının sabah mövcud olub-olmayacağı bilinmir.³² Lakin Şamaxının əsas düşmənləri qızdırma və zəlzələ deyildir. İnsanlar bu təbii fəlakətlərdən daha betər, daha dəhşətlidir. Bir vaxt Şamaxı Şirvan xanlığının paytaxtı olmuşdur. Xanlığın hər il gəliri milyonlarla hesablanmış. İndiki on min əvəzinə, bu varlı xanlığın əhalisi yüz min nəfərmiş.

Əlcəzairdə qəbilələr arasında öz müdrikliyi ilə məşhur olan qəbilə başçısı Əl-Mükranidən bir dəfə soruşmuşdum:

– Qranit daşlardan və tuncdan tikilmiş qədim və firavan Suyuz, Persipolis, Babil, Menfis, Baalbək və Palmir şəhərlərindən yaddaşıınızda nə qalıb?

– Ay rəhmətliyin oğlu, sən məndən soruş ki, bu kəndirlər nə üçündür? Mən də deyim ki, çadırımı möhkəm saxlamaq üçün. Bu, mənim yadımdan çıxmaz. O ki, qaldı o dediyin şəhərlərə, onlar yerlə yeksan olaraq yaddan çıxmışlar...

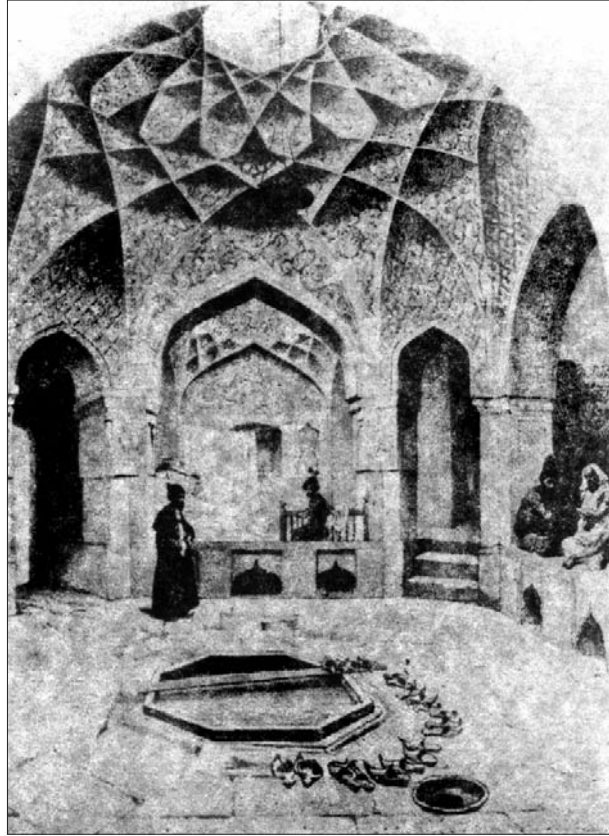
Göz önünə Şamaxı gəlir. Onun keçmişi barədə düşünürəm. Orta səviyyəli tarixçi Volter az elmi əhəmiyyətli «Böyük Pyotrun tarixi» adlı əsərində göstərir ki, Şamaxı Midiya dövlətinin paytaxtı, Kambis və Mandananın oğlu Kirin³³ iqamətgahı olmuşdur. Kir İrana istiqlalıyyət gətirmək və hakimiyyətə gəlmək naminə midiyalılarla – öz babası Astiaqla ölüm-dirim müharibəsinə girişmiş, müharibədən qalib çıxmışdır. Onlar Kiri özlərinin şahı elan etmək məcburiyyətində qalmışlar. Kir və onun varisləri o qədər güclü, o qədər ötkəm olublar ki, onlara «Böyük Xaqan» adı verilib. Bu böyük hökmdar Babilistan, Suriya, Midiya, Kiçik Asiya və İranı bir bayraq altında birləşdirmişdi. Ba fatehin taleyi, aqibəti necə olmuşdur? Bu məğlubedilməz xaqan həyatdan necə köçmüşdür?

Ksenofanın yazdığına görə, o, həddən artıq ömür sürmüş, uşaqlarının qolu üstündə yuxuya gedərək dünyadan köçmüşdür. Əfsanələr oğlu, tarixin atası Herodot isə əksinə, olaraq göstərir ki, Kir Tomris dövlətini fəth etmək üçün hücuma keçəndə massagetlərin qadın hökmdarı Tomrisin oğlunu öldürmüş, lakin özü də əsir düşmüşdür. Hökmdar onun başını kəsdirmiş, kəsilmiş başı öz əlləri ilə qanla dolu qaba ataraq demişdir: «Ömrün boyu axıtdığın qandan, buyur, doyunca iç, qoy gözlərin doysun».

Əgər bu, qədim tarixçilərin Kür çayına verdiyi Kiros adıdırsa, onda bu, Volterin dediklərinə tarixi bir sübutdur.

Fəlsəfə lüğətinin müəllifindən daha dərin biliyə malik, elmi faktlara əsaslanmaqla Herodotdan üstün olan Danvil belə hesab edir ki, həm coğrafi mövqeyinə və həm də adının mənasına görə Şamaxı Ptolomeydə rast gəlinən qədim Mamaşya sözündəndir. Bu, xalis azərbaycanlı sözüdür. 1645-ci ildə Olearus Şamaxıya gəlmişdir. Söhbət, yuxarıda göstərdiyimiz kimi,

köməkçisinin gecə meşədə çaqqalların qorxusundan nitqi tutulan, dəli olmaq dərəcəsinə gəlib çatan qraf Holstenin ləyaqətli elçisindən gedir. O vaxt Şamaxının çiçəklənmə dövrü idi. Karvan yolunun üstündə olan bu şəhər qərb, şərq və cənubu birləşdirən bir mərkəz idi. Təəssüf ki, bir qalmaqalın nəticəsində burada rus tacirləri öldürüldü və İran–rus müharibəsinə səbəb oldu. Böyük Pyotr Şamaxı üzərinə yeridi, Şamaxını və onun ətrafını xarabazara çevirdi.

Şamaxıda hamam. Q. Qaqarin

Sonra isə daxildə çəkişmələr, taun xəstəliyi və s. şəhərdə əhəlinin sürətlə azalmasına gətirib çıxartdı. Beləliklə, 1815–1816-cı illərdə bu qədim və çiçəklənən şəhərdə cəmi 25–30 minə yaxın əhali qalmışdı. Tez-tez təkrar olunan zəlzələ və geniş yayılmış qızdırma da şəhərin belə sürətlə boşalmasının səbəblərindən idi. Buna görə də Şamaxı xanı əhalini Nadir şahın tikdirdiyi, heç bir düşmənin əl uzada bilmədiyini Fit qalasına köçməyə məcbur edirdi. 1817-ci ildə cəngavər Qamba³⁴ buraya gələndə Birinci Pyotrun gördüyü yüz min adamdan birinə də Şamaxıda rast gəlmədi. Bomboş qalan şəhərdə dəhşətli sükut hökm sürürdü. Qambanın adamları orada bir qoyun kəsiblər. Onu da şəhərin səkkiz kilometrliyindən dörd franka alıblarmış.

Şamaxı xanı, Fit qalasından Rusiyanı narahat edirdi. O, 1819-cu ildə Rusiyaya qarşı gizli bir qəsdin təşkilatçısı kimi təqsirləndirildi. General Yermolov izahat üçün onu Tiflisə

dəvət etdi. Ya izahat verməyi mənliliyinə sığışdırmadığından, ya da günahkar olduğunu bildiyindən xan İrana pənah apardı. General Yermolov Şamaxı əhlinə öz doğma yurdlarına dönməyə icazə verdi. Hamı evinə qayıtdı. Lakin şəhər pis vəziyyətdə idi. Almaniyalı Quldentştetin öz gözləri ilə gördüyü və təsvir etdiyi salxımlarla dolu üzüm bağları da pis kökə düşmüşdü. Bir vaxt cah-calallı Şamaxıda üzüm tənəklərinin sarmaşması üçün, demək olar ki, ağac qalmamışdı.

Lakin şəhərin ətrafındakı münbit torpaqlarda əkilən tut ağaclarının yarpaqları ilə barama qurdlarını yemləyirlər. Təsədüfi deyildir ki, Şamaxıda ticarətin əsasını ipəkçilik təşkil edir. Biz bazara gedəndə bir daha bunun şahidi olduq. Orada, bütöv bir küçədə cürbəcür xalçalarla bərabər, qalaq-qalaq sadə, lakin yaraşıqlı, xoşagələn Şamaxı ipəyi yığılmışdı.

Az qala yadımdan çıxmışdı. Yuxarı hissədəki bulaq başında Moyne şəhərin mənzərəsini çəkərkən komendant bizə yaxınlaşdı. O, bizi evinə dəvət etmək üçün gəlmişdi. Bildirdi ki, onun arvadı və bacısı bizi görmək arzusundadırlar. Altmış yaşı olmasına baxmayaraq, şəhər komendantı Oşişinski gümrəh və şən bir adam idi. Şamaxıda olduğumuz müddətdə o, həmişə bizimlə gəzirdi. Komendantın arvadı və bacısının xahişini nəzərə alaraq, saat üçdə onlara getdik. Onun arvadı cavan və çox gözəl idi. Ortayaşlı bacısı fransızca əla danışdı. İşə bax! Parisdən çox-çox uzaqlarda, Şamaxıda Monteronun, Jaffanın, Fontelblonun çəkdiqləri portretlər, fransızca danışan adamlar! Bütün bunlar adama qeyri-adi təsir bağışlayır...

Hələ bazarda gəzərkən bir dəvətnamə aldım. Şamaxının ən varlı adamlarından biri olan Mahmud bəy bizi həmin gün qonaq çağırırdı. Şərqsayağı qonaqlıqda musiqi və rəqs olacağını deyirdilər. Təkcə Şirvanda deyil, bütün Qafqazda məşhur olan Şamaxı rəqqasələri haqqında bizə çox danışmışdılar. Knyaz Dundukov bizə demişdi: «Şamaxı rəqqasələrinin oyununa tamaşa etməyi yaddan çıxarmayın!» – Baqratın tapşır-

Şamaxılı rəqqasə. J.P.Moyne. Qravüra

mışdı: «Şamaxıda rəqqasələrə baxmağı unutmayın!». «Şamaxıda rəqqasələrə tamaşa etməyi unutmayın!» – Bakıda da təkrar etmişdilər.

Bu rəqqasələr xanlıqlar dövründən qalmadır. Onlar saray rəqqasələri olmuşdular. Bir bədbəxtlik üzündən rəqqasələrin biri yox idi. İndi dəstə iki rəqqasə qızdan və bir balaca oğlandan ibarət idi. Həddindən artıq gözəl olan üçüncü qız Şamaxıya səs salan axmaq bir hadisənin ucbatından baş götürüb bu diyardan getmişdi. Onun adı Sona idi.

Martın birindən ikisinə keçən axşam – gecənin bir aləmində ləzgilər gözəl Sonanın qiymətli əşyalarını oğurlamaq üçün onun mənzilinə soxulurlar. Deyirlər ki, o öz sənətinin vurğunu olan gözəl bir qızıdır. O yatmamış, gecəyarıdan keçmiş olsa da, çox sevdiyi və adamları heyran qoyan bir rəqsi təkrar edirmiş. Onun məşqçisi əmisi oğlu Nəcib İsmayıl oğlu idi. Onlar rəqsin incə xallarının təkrar etdikləri vaxt birdən qonşu otaqda qeyri-adi səs eşitmişlər.

Nəcib çox igidmiş. O, əlində xəncər səs gələn otağa atılmışdır. Sona çox vahiməli bir səs eşidib həmin otağa qaçmışdır. Nəcibin meyidinə ilişib, dörd ləzginin qolları arasına yığılmışdı. Ləzgilərdən birini Nəcibi ağır yaralaymış.

Onlar Sonanın nəinki qiymətli daş-qaşlarını və dəyərli ev əşyalarını, hətta onun əynindəki paltarlarını da soyundurub aparmışdılar. Sonaya əynindəki alt paltarından başqa heç nə qoymamışdılar.

Ertəsi gün rəqqasənin qapısı açılmamışdı. Gözəl Sonanın evindəki səs-küyü və hətta qışqırığı qonşular eşitmişlər. Bəzən səhərə qədər onun mənzilində rəqs edildiyindən qonşular bu səs-küyə məhəl qoymamışdılar. Bununla belə, onun qapısının saat on birə qədər bağlı qalması onları təəccübləndirmişdi. Gedib polisə xəbər veriblər. Polislər qapını açmış, birinci otaqda xəncərlə üç yerdən vurulub öldürülmüş Nəcibin meyidini, ikinci otaqda isə əl-qolu bağlı, özündən getmiş halda çarpayısında uzanmış Sonanı görüblər.

Nəcibin sağ əlinin kəsilməsindən, bu zərbələrin ləzgilər tərəfindən vurulduğunu o saat müəyyənləşdiriblər. Adətlərinə görə, onlar çeçenlərdən və çərkəzlərdən fərqli olaraq, adamın başını deyil, ancaq əlini kəsirlər. Bu, onun üçündür ki, baş tez gözə çarpır, adamları şübhələndirir, əli isə asanlıqla cibə qoymaq olar.

Biz, ləzgilərin bütün Dağıstana yayılmış bu xüsusiyyətinə danışıacağıq.

Sona hadisə haqqında məlumat verib qurtaran kimi polislər pəncərədən qışqırıblar:

– Ləzgilərin dalınca! Ləzgilərin arxasınca!

Bir göz qırpımında azərbaycanlı polislər hazır olmuş, qılinc, xəncər və tufəng götürüb atların belinə sıçramışlar. Ac qurd kimi qanlı düşmənin izinə düşüb, onları şəhərin yaxınlığında Dağkəsən dağında, bir kahada tapıblar. İzin tapılmasına səbəb Nəcibin yaraladığı quldur olmuşdur. Quldurlar var gücləri ilə vuruşur, müdafiə olunurmuşlar. Onlar əvvəlcə

möhkəm hücumla keçsələr də, sonra bir çıxış yolu tapıb, şəhərin üç kilometrliyində olan Qızqala kahasına çəkiliblər.

Burada ölüm-dirim mübarizəsi başlanmış, çarpışma altı saat davam etmişdir. On-on iki polis ölmüş və ya yaralanmış, nəhayət, ləzgilərin güllələri tükənmişdir. Onlar soyuq silahla öz axırını həmlələrini etsələr də, tutulmuş və təslim olmuşlar.

Bütün qarət etdikləri qiymətli şeylər onların üstündən və birinci kahadan tapılmışdır.

Əfsuslar olsun ki, bu hadisənin dildən-dilə düşməsi gözəl Sonanın mövqeyinə xələl gətirmişdir. Əmisi oğlunun gecəyarısı onun evində öldürülməsi camaatda şübhə doğurmuşdur. Onların arasında yazıq Nəcibə çox bəhə oturmuş bir intim münasibətin olması barədə söz-söhbət başlamışdır.

Öz təmiz adını itirmiş gözəl Sona baş götürüb Şamaxıdan getməyə məcbur olmuşdur. Gözəl şəhərlərin birində onun qarpısı yenə günortaya qədər açılmadıqda polis gəlib evi bəmboş görmüşdür. Heç kim bilmir ki, Sonanın başına nə gəlmiş və o, hara getmişdir.

Lakin rəqs dəstəsi üçlükdən – üç qadından ibarət olmalı idi. Üç rəqəmi, xüsusilə, şərq oyun havalarında müqəddəs və sirli hesab olunur. Odur ki, gözəl Sonanı qız paltarına geyinmiş balaca bir oğlan əvəz etmişdir. Maraqlıdır ki, bu əvəzetmə rəqsin bədii və estetik məzmununa xələl gətirmək əvəzinə, onu daha da canlandırmışdır. Azərbaycanlıların qədd-qaməti çox gözəldir! Gözəl qədd-qamət yalnız onların payına düşmüşdür.

Ziyafət axşam saat səkkizə təyin olunmuşdu. M. Oşişinski gildə boynumuza qoymuşdular ki, ziyafət qurtaran kimi, gəlib gecəni qalada keçirək. Burada bal olacaqdı, özü də şərq-sayağı yox, fransızsayağı. Madam Oşişinski «Qızlar məktəbi»nin³⁵ fəxri direktoru kimi, bizim gəlişimiz münasibəti ilə pansionatın bütün üzvlərinə dəvətnamə vermiş, on beş yaşlı məsum qızlar üçün bal gecəsi təşkil etmişdi ki, mənim təəssüratım daha canlı və yadda qalan olsun. Mənə böyük hörmət

əlaməti olaraq pansionatın bütün üzvlərinə bayram etmək üçün vaxt da ayırmışdılar.

Mahmud bəyin evi Dərbənddən Tiflisə qədər gördüyüm evlərin ən gözəli idi. O, Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş qiyamət bir imarət idi.

Biz adamı valeh edən, gözəlliyini sözlə ifadə etmək, qələmlə təsvir etmək mümkün olmayan çox zəngin, şərqşayağı bəzədilmiş bir salona daxil olduq. Qonaqlar qızılı haşiyəli döşəkçələrin üstündə oturmuş, al-əlvan, qumaş mütəkkələrə dirsəklənmişdilər. Salonun o başında incə naxışlarla bəzədilmiş, şəbəkəli böyük və hündür pəncərənin yanında üç rəqqasə və beş çalğıçı vardı.

Bir azdan sazəndələr məharətlərini göstərməyə başladılar. Onlar milli musiqi alətlərində çalırdılar. Dəmir ayaqcıqlar üzərində yerləşdirilmiş, nəhəng yumurtanın yarısına bənzər təbil, bizim fleytanı andıran qədim şəkilli musiqi nəfəsli aləti – tütək, üstündə mis simlər olan və mizrabla çalınan, bizim mandalinaya oxşar tar və nəhayət, qonçuraya bənzər dəmir ayaqlı, bir növ musiqi aləti – kamança. Bu musiqi alətinin sol tərəfində bir dəstək vardır. Simlər bu dəstəyə dolanmışdır. Onu kaman yayı ilə çalırdılar. Orkestr böyük səs-küylə çalsa da, rəqqasələrin diqqəti izlədiyi və ona uyğun oynadığı müəyyən bir ritm aydın duyulurdu.

Rəqqasə qadınlardan birinə o qədər də gözəl demək olmazdı. Digərinin isə cavanlıqda çox gözəl olduğu hiss edilirdi. Lakin yaş öz işini görmüşdü. İndi onun gözəlliyini payız günəşi ilə müqayisə etmək olardı. Parıldasa da, odlayıb yandıra bilmirdi. O, mənə 1826-cı və ya 1827-ci ildə tanış olduğum madmazel Jorju xatırladırdı. Jorj da çox gözəl idi. Lakin müqayisədə üstünlüyü Jorja verəsi olacağam. Əgər Nisə bir qəlbi ovlamış, ona hakim olmuşdusa, Jorj iki qəlbi ram etmişdi. Başqa bir tərəfdən də Jorj məclislər görmüş, çox ölkələr gəzmışdi. Gözəl Nisə isə bütün ömrü boyu Şamaxıdan bir yana çıxmamışdı. Bütün şərqli qadınlar kimi, Nisə özünə xüsusi sı-

ğal verərək, bəzənib-düzənmişdi. Onun cazibədar qara gözləri, kamana bənzər qara çatmaqaşları, hind findığına bənzər burnu və püstə ağzı vardı. Məftunedici, mərcan kimi qırmızı, ehtiraslı dodaqları hərdən açılır və mirvariyyə bənzər ağappaq dişləri görünürdü. Onun gur, qara saçları kiçik məxmər araqçının altından çiyinlərinə tökülürdü. Nisə oynadıqca saysız-hesabsız xırda pul – Azərbaycan pulu yağış kimi onun başına səpilirdi. Əynində qızılı xətlərlə işlənmiş dar məxmər arxalıq vardı. Duvağı tüldən idi. Üzərində palma budaqlarının şəkli həkk olunmuş donu döşəməyə toxunduğundan ayaqları görünmürdü.

Nisbətən gənc olan rəqqasənin geyimi də özü kimi o qədər qəşəng deyildi. Vaxtında xəbər verməsəydilər, üçüncü rəqqasın da qız olduğunu güman edərdim. Çünki bu gənc oğlan çox gözəl idi. Oyuna oğlan başladı. Onun barmaqları arasında mis şaxşax vardı. Onu gurultulu alqışlarla qarşıladılar. Sonra o, gənc rəqqasə ilə oynadı. Nəhayət, Nisə də onlara qoşuldu.

Şərq rəqsləri hər yerdə bir-birinə bənzəyir. Mən bu rəqsləri Əlcəzairdə, Konstantinopolda, Tunisdə, Tripolidə və Şamaxıda görmüşəm. Bu rəqsləri ifa edərkən, ayaqları gah iti, gah da yavaş hərəkət etdirir, bədəni və ombaları da buna uyğun

*Şamaxılı rəqqasə
Nisə rəqs edən oğlanla*

oynadırlar. Nisənin rəqsi, doğrudan da, valehedici idi. Mən «Arılar» rəqsini ifa etmələrini xahiş etdim. Dedilər ki, bu rəqs kiçik məclislərdə ifa olunur.

Nisənin rəqsindən böyük ləzzət almış bu adamların yanında az əhəmiyyətli görünən təklifimi geri götürdüm.

Rəqs başa çatdıqdan sonra şam yeməyinə dəvət olunduq. Xörəklərin ən əlası – yanında nardança və yağ olan, beçə ətindən turşulu-döşəmli plov idi.

Fransız mətbəxindən başqa, bütün mətbəxlərin çatışmayan cəhəti ondadır ki, stolun üstünə gələn yeməklər əvvəlcədən düşünülüb hazırlanmır. Fransızlarda isə hər şey ölçülüb-biçilib qaydaya salınmışdır.

Xörəklərin də özünəməxsus ümumi qayda-qanunu və musiqidəki kimi harmoniyası olmalıdır.

Mənim fikrimcə, ən çox ipə-sapa yatmayan musiqi kalmıqların musiqisidir. Ən dəhşətli mətbəx isə ruslarınkıdır. Ona görə ki, rus mətbəxinin çatışmayan cəhətləri çoxdur.

Burada xörəklər nəinki qabaqcadan düşünülmür, həm də bişirildikdən sonra saxlanılıb eybəcər hala salınır. Ət yeyəndə elə bil balıq yeyirsən, balıq yeyəndə isə elə bil sıyıq və ya qaymaq yeyirsən.

Dilçi alim Qreç rus dilinə aid bir qrammatika kitabı yazmışdır. Qreç bu kitabı yazana qədər ruslar qrammatikasız keçinirdilər. Mən istərdim ki, mətbəxdən başı çıxan bir adam Qreçdən nümunə götürüb, rus mətbəxinə dair kitab yazsın.

Süfrəyə hər cür şərab qoyulmuşdu, lakin ev sahibi və bir neçə Məhəmməd ümməti sudan başqa heç nə içmədi. Yeməkdən sonra yenə rəqs başlandı.

Qeyd etməyə dəyər ki, bu rəqs axşamı həddini aşmadı. Mən Parisdə çox bal gecələri görmüşəm ki, oradan adamlar səhər saat 3-də dağılışırlar. Parisdə hamı, hətta qadınlar da qonaqlıqda şərab içdikləri halda, burada, bayaq dediyim kimi, kişilərin də çoxu şərab içmirdi. Bundan başqa, Parisdə-

kindən fərqli olaraq, Şamaxıda rəqqasələrin iştirakı ilə keçirilən bu qonaqlıq nisbətən tez qurtardı.

Biz buradan Şamaxı qalasına – bizim üçün təşkil edilmiş bala təşrif gətirdik. Balın şirin vaxtı olmalı idi. Lakin bal o qədər də maraqlı deyildi. Çünki burada qızlarla oynayacaq bığ yeri tərləməmiş iki oğlandan başqa, kişi xeylağı yox idi. Qızlar bir-biri ilə oynamaq məcburiyyətində qalmışdılar. Biz özümüzlə qızlarla oynayacaq beş-altı nəfər gətirə bilmişdik.

Səhər saat üç radələrində salondan aynabəndə, oradan da sivişib küçəyə çıxdım. Otağıma çatana qədər qaçdım ki, birdən dalımca gəlib məni bala qaytararlar.

Lap çoxdan idi ki, baldan belə gec qayıtmamışdım. Şamaxıya gəldikdə isə, güman edirəm ki, bu şəhər bir avropalının onun küçələri ilə gecə saat üçdə baldan qayıtdığının ilk dəfə şahidi olurdu.

Siz gözəl başa düşürsünüz ki, belə tez çıxıb getməklə mən böyük hörmətlə qəbul edildiyim və bütün qonaqlarına dərin hörmət bəslədiyim bir evdən qaçmırdım, səyyahlar qrupunun rəhbəri kimi sabahkı gün haqqında düşünürdüm.

Səhər tezdən yola düşsək və faytonçularımız atları sürətlə sürüb, bütün əllərindən gələni etsələr, biz gecənin yarısında da olsa Nuxaya çatı bilərdik.

Atalar yaxşı deyib: «Sən saydığını say, gör fəlakət nə sayır».

Elə yenincə gəlib otağıma girmişdim ki, qapı döyüldü. Sizdən nə gizlədim, o saat gözümlə qabağına Sonanın evini qarət etmiş ləzgilər gəldi.

Düşündüm ki, ey dili qafil, birdən gecənin bu çağında mənim otağımın qapısını döyən, mənə baş çəkməyə gələnlər də belələrindən olar.

Hər ehtimala qarşı xəncərimi götürdüm, karabinimə nəzər salaraq gözləməyə başladım. Əbəs yerə. Bu komendant imiş. O, məni qonaqların arasında görməyib ardımca gəlmişdi. Arvadının və bacısının adından məndən xahiş etdi ki, səhər

onlarla yemək yeməmiş yola düşməyim. Mən isə sabah, yəni elə bu gün axşama qədər Nuxaya çatmaq arzusunda olduğumu bildirdim.

Lakin o təntənəli tərzdə:

– Mən istərdim ki, dağlılara əsir düşmüş, Şamili şəxsən görmüş və onun haqqında sizə dəqiq, təkzibedilməz faktlar danışa biləcək bir zabitlə səhər yeməyi zamanı görüşəsiniz, – dedi.

Adamı cəlb edən belə bir təklifə güzəştə getməmək mümkün deyildi.

Hələ bundan əlavə, başqa bir şey də ortaya çıxırdı: mən o gün Mahmud bəylə söhbət əsnasında şahinlə ov etməyi xoşladığımı deyəndə, o yavaşcadan rəisin qulağına demişdi ki, səhəri gün özünün ən yaxşı iki şahin gəzdirənini və ən yaxşı şahinini bizim ixtiyarımıza verəcək. Şamaxının iyirmi kilometrliyində, yol kənarında bütün vilayətdə dovşan, kəklik və qırqovulla məşhur olan bir sahə var. Bizim orada dayanaraq, iki saat ərzində ov edəcəyimiz nəzərdə tutulmuşdu. Ləyaqətli və əla insan olan komendant bizi bir gün də olsa artıq saxlamaq üçün bilmirdi ki, daha nələr uydursun.

Lakin mən başqa əsaslı bir səbəb irəli sürdüm. Bu da ondan ibarət idi ki, Moyne təcili surətdə Tiflisdə olmalı idi. Ancaq komendant o saat bu məsələnin artıq Moyne ilə razılaşdırıldığını bildirdi.

Bütün bunlardan sonra mənim etiraz etməyə heç bir əsasım qalmadı. Belə qərarlaşdıq ki, saat 9-da səhər yeməyini yeyəcək, 11-də yola düşəcək və saat 1-dən 3-ə kimi ov edəcəyik.

Həmin gün isə biz, heç olmasa, Girdimançayın üstündə gecələməyə çalışmalıyıq.

Ertəsi gün səhər saat doqquzda biz komendantın evində idik. Bizim görmək istədiyimiz həmin rus zabiti də orada idi. Bu, fransız dilində çox gözəl və sərbəst danışan 40–45 yaşlarında bir kişi idi. Quba tərəflərdə ələ keçən zabiti dağlara aparıb, Şamilə təqdim ediblərmiş.

Onun azad olunması üçün əvvəl 12 min manat istəyiblər, sonra yeddi min manata razılaşıblar. Zabitin ailəsi və dostları yalnız üç min beş yüz manat düzəldə biliblər. Qalanını isə o vaxt Qafqazın canişini olan qraf Vorontsov əlavə edibmiş. Beş ay ərzində dağlıların əlində qalan zabit həftədə bir-iki dəfə Şamili görürmüş.

Zabit Şamil haqqında aşağıdakıları danışdı:

Şamil indi 56–58 yaşında olar. Müsəlman ölkələrində adamların yaşı-

nı müəyyənləşdirən dövlət qeydiyyat kitabçası yoxdur. Onlar öz yaşlarını həyatda baş vermiş əsas hadisələrin köməyi ilə təxmini hesablayırlar. Şamil də öz yaşını dürüst bilmir. Görkəmindən isə ona güclə 40 yaş vermək olur.

O, ucaboylu, suyuşirin, sakit, zəhmli, xasiyyətə melankolik bir adamdır. Şərqlilərə məxsus qara-qonur, yarıaçıq gözləri şir gözlərinə oxşayır. Çəhrayı dodaqlarının kənarında açıq yer, qayğı ilə sıgallanan sarımtıl saqqalı, mirvari kimi sıralanmış dişləri vardır. Yerişi asta və əzəmətlidir. İlk görüşdən adam onu əmr vermək üçün yaranmış bir şəxsiyyət kimi qəbul edir. Əyninə ləzgi qumaşından tikilmiş çox sadə, yaşıl və ya ağ çərkəzi çuxa geyir, başına qar kimi ağ qoyun dərisindən tikilmiş papaq qoyur. Papağına dolanmış çalmanın ucları arxaya sallanır. Papağın günlüyü qara qırçınları olan qırmızı drapdan tikilib. Qıçlarına dar boğazlıqlar geyir. Ayaqqabıları

Şamil

sarı və ya qırmızı tumacdandır. Havalər soyuyanda, o, bu paltarın üstündən qara qoyun dərisindən kürk keçirir.

Şamilin üç arvadı var. Deyilənə görə, Zahidə Şamili böyüdüb, boya-başa çatdıran, ona böyük rəğbət bəsləyən Cəmaləddin adlı bir azərbaycanlının qızı idi.

Şamil bu adı sonralar öz sevimli oğluna vermişdi.

Zahidənin 29 yaşı vardı. Patimat öləndən sonra arvadlar arasında birincilik ona nəsib oldu. Bütün uşaqlar və Şamilin qulluqçuları ona Şamilin özünə olduğu qədər hörmət edirlər. Açar-qıfıl da onun əlindədir, yemək-içməyi, geyim-kecimi və yaşayış üçün lazım olan şeyləri də o bölüşdürür.

36 yaşlı Şuanet Şamilin ikinci arvadıdır: o, çox gözəl, orta-boylu bir qadındır. Onun xoşagələn ağzı, çox zərif, ipək kimi saçları, ağ bədənini var, lakin ayaqları və əlləri böyükdür. O, varlı bir mozdoklu erməninin qızıdır. İyirmi ilə yaxındır ki, Şamilin arvadıdır.³⁶

Çavçavadze və Orbeianın arvadları Şamilin əlində əsirlikdə olduqları vaxt Şuanet onlara çox kömək etmişdir.

Əminət Şamilin üçüncü arvadıdır. O, 25 yaşına çatsa da, uşağı olmur. Bu, yazıq qadın üçün böyük bədbəxtlikdir. Ancaq o, çox gözəl və cavan olduğuna görə o biri arvadlar onu qısqanır, paxıllığını çəkirlər. Xüsusilə Zahidə bu zavallı qadının Şamilə qarşı məhəbbətinə şübhə oyadır, uşağının olmasını tez-tez onun başına qaxınc edir. Onun gözəl, yumru sifəti, ağzında inci kimi qəşəng dişləri, yanaqlarında və çənəsinin üstündə XVIII əsr şairlərindən birinin məhəbbət yuvası adlandırdığı zənəxdan, sifətinə və yuxarı dartılmış dik burnuna daha artıq şüxluq verir. Əminət azərbaycanlıdır. O, beş yaşında ikən əsir düşmüş, əsir düşdükdən sonra anası pul verib, onu əsirlikdən xilas edə bilməmişdir. Sonralar özü də qızının yanına gəlmişdir.

Şamilin evində Bako adlı bir qarı da vardı. O, Şamilin bu günlərdə itirdiyi oğlu Cəmaləddinin nənəsi və Patimatın ana-

sıdır. Onun ayrıca otağı, əti, düyüsü, yağı və s. azuqəsi var. O, ayrıca yeyib-içir və ayrıca da yatır. Başqaları isə bir süfrədə yeyirlər.

Şamilin arvadları bir-birindən, hətta nökr-naiblərin arvadlarından da heç nə ilə fərqlənmirlər. Onların bircə hüququ, üstünlükləri var ki, o da Şamil dua edəndə və ya öz müridləri ilə məsləhətləşəndə içəri girə bilmələridir. Şamilin hər üç arvadının öz sahibinə məhəbbəti (bu söz bütün Şərqdə ər kimi daha yaxşı səslənir) tükənməzdir. Lakin onlar bir-birinə bənzəməirlər. Zahidə avropalılar kimi qısqancdır; o heç vaxt məhəbbətini bölüşməyə adət edə bilməmişdir. İnanın ki, əgər Şamil ona ədalətlə nəzarət etməsə və ya ona məhəbbəti olmasa, o, günlərini pis günə qoyar.

Şamil Əminətdən düz otuz beş yaş böyükdür. Əminətin belə gənc və gözəl olması Zahidənin qısqanclığını daha da artırır. Uşağı olmadığı üçün Zahidə onu çox qorxudur, tələb edir ki, o, öz xoşu ilə boşansın. Əmanət çoxdan adət etdiyi bu hədə-qorxuya məhəl qoymur.

Şamilin oğlu Hacı Məhəmməd iki ildir ki, xoşuna gələn cazibədar bir qızla evlənmişdir. Bu, Daniyel bəyin qızıdır. (Onun bacısı oğlunu biz Nuxada görəcəyik.)

Hacı Məhəmməd Qafqazda ən gözəl və ən mahir at sürənlərdəndir. Hətta belə söhbət gəzir ki, o, Şamilin özünə bərabər at sürür. Lakin Şamil elə Şamildir. Danışır ki, Şamil atlanıb səfərə çıxanda qərribə bir aləm yaranır. Kəndin üçqat müdafiə səddi, hər səddin də bir kiçik keçid qapısı vardır. Bu qapılardan atının başını əymədən keçməsi mümkün olmur. Şamil isə öz atının yalına yatıb, onu dördnala çaparaq maneələri asanlıqla keçir. O hər dəfə bu qapıların birindən keçəndə atın yalına yatır, qapıdan keçən kimi qəddini düzəldir. Beləliklə, o, bir göz qırpımında Vedəndən uzaqlarda olur.

Hər dəfə Hacı Məhəmməd atasına baş çəkməyə gələndə Vedenin bütün igidləri onun başına yığılır. Həmişə olduğu

kimi, qarşılama mərasimi kəndin lap yaxınlığındakı düzənlikdə olur. Orada Şərqi uydurduğu bütün valehedici, incə, çətin, qeyri-mümkün olan hərəkətlər böyük bacarıq və cəldliklə yerinə yetirilir. Çərkəz, çeçen və ləzgi igidlərinin göstərdikləri bu şücaətə Fransanın ən mahir sirk ustalarının özləri belə heyran qalar, həsəd aparardılar.

Belə bayramlar iki və ya üç gün davam edir; ən mürəkkəb, çətin sınaqlardan çıxmış igidlərə gözəl bir silah, məşhur bir at və ya qiymətli yəhər mükafat verilir.

Hacı Məhəmməd istəsə, bütün mükafatlar ona çatar. Lakin o, öz açıqürəkliyi ilə bu mükafatları ən mahir, layiqli yoldaşlarına güzəştə gedir.

Pulun həddindən artıq az olmasına və ehtiyatın çox məhdudluğuna baxmayaraq, belə bayramlarda heç vaxt gülləyə, barıta qənaət etmirlər.

Şamilin arvadlarına yaxın cavan qızlardan birinin ailə qurması təkcə Şamilin ailəsi üçün deyil, bütün kənd üçün bayrama çevrilir. Evin bütün qadınlarına bu münasibətlə sırğa, mərcan və ya bilərzik, muncuq, yaxud da bir dəst paltar və s. alırlar.

Evlənmə mərasiminə gəldikdə isə zabıt özünün iki dəfə iştirak etdiyi toy haqqında belə deyirdi: «Gəlinə təzə çaxçur, köynək, duvaq, ayağına qırmızı corab, nələyin geydirirlər. Sonra yemək verilir.

Lakin gəlin orada iştirak etmir. Gəlin bir xalçanın arxasında gizlənir, o həm öz yerinə, həm də ərinin yerinə üç gün ac oturmalıdır. Xalçaların üstündə oturmuş qonaqlara kabab verilir».

Kabab mənim səyahət boyu rast gəldiyim ən ləzzətli yeməkdir. Onu Fransada məşhur olan yeməklərin siyahısına daxil etmək olar. Xüsusilə ovçular üçün kabab ən əlverişli yeməkdir.

İndi də azərbaycanlıların toy mərasimi haqqında. Bütün Şimali-Şərqdə olduğu kimi Cənubi-Şərqdə də belə bir adət

var ki, xörəyi hamı əl ilə yeyir. Yemək axşam saat 6-ya yaxın başlayır. Saat 10-da qadınlar qalxırlar.

Gəlinin rəfiqələri kişinin hədiyyələrini qəbul etmək üçün irəliləyirlər. Bu, bir səhəng, bir ləyən, quzu dərisindən bir döşəkçə, dağlarda düzəldilmiş bir sandıqdan ibarətdir. Bu sandıq iri, qırmızı güllərlə bəzədilir, cilalanmış dəmirlə örtülmüş olur. Bu əşyalara, adətən, bir yorğan üzü, bir güzgü, iki və ya üç saxsı fincan, parça tikmək və toxumaq üçün ipək iplik də əlavə edilir.

Gəlini ata mindirirlər, qadınlar şamlarla yolu işıqlandırır və onu ər evinə yola salırlar. Qapının ağzında əri onu gözləyir və qəbul edir.

Ərə gedən qız, adətən, ümumi ata-ana varidatından onun payına düşən cehizi almaq üçün böyük səy göstərir.

ŞAMAXI-NUXA

Düz gündüz saat 12-də, əvvəlcədən qərara alındığı kimi, şəhər komendantı və onun ailəsi ilə vidalaşdıq. Bizi Nuxaya qədər müşayiət etmək üçün o, ən cəsur yasavulu Nurmat-Matın başçılığı ilə 12 nəfərlik bir dəstə ayırmışdı.

Camaat arasında söhbət gedirdi ki, ləzgilər arana eniblər, mal-qaranı və adamları oğurlayıb, dağlara aparırlar. Odur ki, Nurmat-Matın məsuliyyəti daha da artırdı. Bizim təhlükəsizliyimizə o, başı ilə cavabdeh idi.

Şamaxı ilə vidalaşmağımız orta əsrlərin vidalaşmağına bənzəyirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə qədər Fransada dəbdə olan bir mənzərə ilə qarşılaşdıq. Mahmudbəy özünün ən mahir ovçusunu göndərmişdi ki, Şamaxı ilə Ağsu (Yeni Şamaxı) arasındakı dərələrdən birində şahinlə ov ovlamağı bizə göstərsinlər.

Qabaqda qollarının üstündə şahin olan ovçular, arxada isə biz, Şamaxını tərk edirdik.

Şamaxıdan Ağsuya gedən yol yaxşı idi. Bakıdan Şamaxıya qədər bir ağac belə görməmişdim. Burada isə üstündə hələ də yarpaq olan hər cür ağac və kol-kos vardı. Yol boyu murdarça ağaclarına tez-tez rast gəlirdik. Hava mülayim, səma aydın idi.

Saatyarım içində ov edəcəyimiz yerlə Şamaxı arasındakı iyirmi kilometrlik yolu qət etdik. Biz oranı hələ uzaqdan tanımışdıq. Çünki orada bizi Mahmud bəyin adamlarından daha ikisi gözləyirdi. Onların yanında üç ov tulası və bizim istifadəmiz üçün iki əlavə at vardı. Faytonlardan yerə tökülüşdük. Bütün yolboyu mən dovşanların oynadıqlarını görmüşdüm. Odur ki, yerə düşən kimi özümü sıx kol-kosun içinə verdim və mənim üçün atı hazır saxlayan azərbaycanlıdan xahiş etdim ki, dalımca gəlsin. Moyne də mənim kimi etdi. Heç yüz metr getməmişdik ki, adama bir dovşan vurduq. Bundan başqa mən bir qırqovul uçurtmuşdum, onun kolluğa düşməyini gözləyirdim.

Bir azdan qırqovul uzaqda yerə endi. Mən ata minib, ovçuları şahinlərlə ova dəvət etdim. Ovçular tez bizim yanımıza gəldilər. Onlara qırqovul düşən səmti göstərdim. Tulaların başını açıb buraxdıq və həmin səmtə tərəf getməyə başladıq.

Mənim göstərdiyim yerə gəlib çatanda başqa bir aləmlə qarşılaşdıq. Ətrafımızda dəstə-dəstə kəklik və qırqovul uçurdu. Biz onları izlədik. İki yüz addım atmamış artıq quş şahininim caynağında idi. Onu diri-diri tutmaq üçün özümü lap vaxtında çatdırmışdım. Bu, gözəl bir qırqovul idi, təkcə başından – bircə yerdən yarası vardı.

Bizim şahingəzdiren öz dəri çantasından bir tikə qanlı ət çıxarıb, mükafat olaraq quşa verdi. Heç şübhəsiz ki, quşu bu adam uçurtmuşdu.

Biz faytonlarımızın yanına qayıtdıq. Moyne də elə mənim kimi xoşbəxt idi. Çünki onun əlində diri, lakin daha pis hala salınmış çox gözəl bir qırqovul vardı. Quşun başını bir anda üzüb, faytonun dalındakı iki dovşanın yanına qoydular. Sonra isə Moyne ilə bir yüksəkliyə qalxdıq. Buradan ətraf ovuc içi kimi görünürdü. Atların üstündə heykəl kimi dayanıb şahinlə ova tamaşa etdik.

Əllərində şahin olan ovçular kol-kosların arası ilə irəli cuman tazıların ardınca gedirdilər. Bir qırqovul havaya qalxdı. Şahinlərdən birini o saat onun dalınca uçurtdular. Lakin qırqovul uçub canını qurtardı. Bu vaxt tazıların önündən başqa bir qırqovul pırıltı ilə uçdu. İkinci şahin havaya qalxdı. Şahin üç-dörd dəfə caynaq atmaqla qırqovulu haldan saldı. Az vaxt içində ovçuların çantaları, demək olar ki, dolmaq üzrə idi. Şahinlər nəinki qırqovul, kəklik, torağay və başqa quşları, hətta dovşanları belə ovlayırdılar.

Qəribə bir hadisənin şahidi olduq:

Bizə tərəf uçan qırqovulu haqlamaqda olan şahin birdən güllə kimi kolluğa endi. Başımı qaldıranda, bir göz qırpımında baş verən bu hadisənin səbəbi aydınlaşdı. Yüz metr aralıda, böyük bir qartal səmada qıy vururdu.

Şahinin dalınca qaçdım və onu çox böyük çətinlikdən sonra tapa bildim. Özünü sıx kolluğa soxmuş quşun bütün bədənini qorxudan əsim-əsim əsirdi... Cidd-cəhdinə baxmayaraq, onu gizləndiyi yerdən ehmalca dartıb çıxartdım. Heyvancığazın ayaqları elə tutulmuşdu ki, nə çiyində, nə də əlində dayanırdı. Lakin onun qorxusu əbəs yerə idi. Qartal artıq uzaqlaşmış və səma göz işlədikcə bomboş idi. Elə bu vaxt ovçu da gəlib çıxdı. O, quşcuğazı mənim əlimdən alıb, sığalayaraq cürətləndirməyə başladı. Amma onun yenidən ov dalınca uçması o gün mümkün deyildi.

Müşahidə edə bildiyim bu görünməmiş hadisə mənim üçün həm təəccüblü, həm maraqlı, həm də xoş idi.

Vaxt keçirdi. Üstündə gecələyəcəyimiz Girdimançaya çatmaq üçün gün batmamış nəhəng bir dağ aşırımını keçməli, otuz kilometr yol qət etməliyik. Odur ki, ovu qurtardıq. Ovçular Mahmud bəyin göstərişini yerinə yetirib, ovun hamısını bizə verdilər. Biz də əvəzində ovçulara pul verib uzaqlaşdıq.

Dəstəməz təzələnsə də, Nurmat-Mat yenə bizimlə idi. O, 12 nəfər polisdən iki nəfərinə qabaqda, iki nəfərinə isə ortada getməyə göstəriş verib, qalan 8 nəfərlə bizim faytonların ətrafında çapmağa başladı.

Bütün bunlar ehtiyat üçün idi. Çünki yollar tam təhlükəsiz deyildi.

Nəhayət, biz xeyli vaxtdan bəri karımıza gəlməyən, birini Baqrationa, digərini Xasay xan Usmiyevə bağışladığımız silahlara bənzər karabin və tapançaların güllərini yoxlayıb, onları əlimizdə hazır saxlayaraq yolumuza davam etdik. Faytonlar yoxuşu asta qalxırdı. Fərsətdən istifadə edib, tüfəngləri ayağa çəkib, iki polisin müşayiəti ilə yolun hər iki tərəfi ilə piyada getməyə başladıq. Tezliklə bir qırqovul və bir turac vurduq. Naməlum yerdən atılan, ayaqlarımızın altını yalayıb keçən güllə bizi faytonlara minməyə və ehtiyatlı olmağa məcbur etdi.

Biz ağır-ağır dağın zirvəsinə doğru irəlilədik. Xeyli keçdi, lakin heç bir şey görünmədi. Dağın zirvəsinə çatmaq üçün bir saata qədər yol getdik.

Elə bil ki, bu dağ əyri-üyrü təpələrə bölünmüşdü. Bəzən, Söni dağlarında olduğu kimi, qıvrılmış nəhəng ilana bənzər yol birdən enişə əyilir və biz dolana-dolana aşağı enirdik.

Yol çox təhlükəli idi. Bəzi yerlərdə o elə daralırdı ki, ancaq iki faytonun keçməsi mümkün olurdu. Lakin adamın gözləri qarşısında sehrli bir mənzərə açılırdı. Bu, təkrarolunmaz, gözəl və füsunkar mənzərələr fikrimizi yoldan yayındırırdı. Qafqazın iki dağ silsiləsinin arası ilə aşağı enirdik. Sağda yaxası meşəlik, ortası çılpəq və susuz, başıqarlı, solda lap alçaq, ətəkləri mavi dağ silsilələrinin arası ilə ucsuz-bucaqsız vadi və ya daha doğrusu, düzənlik uzanıb gedirdi. Bütün bunlar necə də gözəl idi!

Düz, aşağı baxanda və bu düzənliklərlə bizi ayıran məsafəni təsəvvürümə gətirəndə, damarlarımda qanım donurdu. Bu qorxu hissindən heç cür azad ola bilmirdim. Bizim faytonçunun canında isə elə bil şeytan gizlənmişdi. Eniş düşməyə başlayan dəqiqədən məharətini göstərmək üçün sürəti artırmış, atəş səsi eşitdikdən sonra isə atları dördnala çapırdı. Bizi arxadan mühafizə edən polislər uzaqda, yanımızca gedənlər isə arxada qalmışdılar. Bizdən qabaqda gedənlərə çatmış və onları ötmüşdük. Qışkırdıq ki, öz yaman dəymişlərini sakitləşdirsin. O isə bizə nəinki cavab vermir, əksinə, atların sürətini daha da artırırdı. Ədalət naminə demək lazımdır ki, o, atları riyazi bir dəqiqliklə Neron³⁷ kimi idarə edirdi.

Faytonu tam arxayınlıqla idarə edən sürücü bizi bir dəfə, özünü on dəfə öldürürdü. Tez-tez qorxulu vəziyyət yaranırdı.

İki saata düşməli olduğumuz bu dəhşətli eniş 50 dəqiqəyə qət etdik. Təsəvvürə gəlməyən bir sürətlə düzənliyə yaxınlaşdıq. Nəhayət, indicə arxada qoyduğumuz əyri-üyrü yolları və yöndəmsiz döngələri keçib, demək olar ki, axıncı enişlə irəliləyirdik. Qabaqda Ağsunun birinci evləri görünürdü.

Bütün çətinliklərin arxada qaldığını düşünürdük. Birdən faytonçu öz yanında əyləşmiş Kalinoya qışqırdı:

– Yüyəni götürün, atları idarə edin. Mənim başım gicəllənir!

Biz faytonçunun dediklərindən heç bir şey anlaya bilmirdik. Bircə onun həddindən artıq qeyri-adi hərəkətlərini görürdük. Atlarımız qabaqdakı yöndəmsiz döngənin sağ tərəfi ilə getmək əvəzinə, çəpinə – dərin bir xəndəyə sarı çapırdılar.

Kalino yüyəni faytonçunun əlindən aldı. Lakin çox gec idi. Kalino da bu vəziyyətdən başını itirən kimi oldu. Faytonun ağırlığı öz işini görür, atlar daha da bərk qaçırdılar.

Hər şey bir göz qırpımında baş verdi. Əvvəlcə faytonçu yox oldu. O, atların arasına düşdü, daha doğrusu, atların arasında yoxa çıxdı. Kalino isə elə bil göyə tullandı.

Fayton qayaya dəyərək aşmışdı. Bu zərbə Moyneni faytondan kənara atmışdı. Lakin Allahdan olan kimi, kiçik arxın üstündəki gözəl otluğa düşmüşdü.

Mənimsə bəxtim gətirmişdi. Xəncər qınından çıxan kimi, mən də faytondan çıxıb, iki əlli bir ağacın budağından yapışmışdım. Budaq mənim ağırlığımdan əyilmişdi. Yerlə mənim aramdakı məsafə cəmisi bir addım idi. Odur ki, budağı buraxıb, özümü yerə atdım, vəssalam.

Moyne artıq ayağa durmuşdu. Onunla mən zədə almamışdıq.

Faytonçu atların ayaqları altında qalmışdı, başı və əlləri qan içində idi. Kalino şumlanmış yerə düşdüyündən çox da bərk zədələnməmişdi. Ancaq dizə qədər palçığa batmışdı. O, təkcə bir şeydən ehtiyat edirdi. Axı mənim saatımı – «Rudolf» firmasının istehsalı olan çox qiymətli saatımı o saxlayırdı. Onun ən ümdə vəzifəsi vaxtı bizə demək idi. Lovğalığından saatımın zəncirini jiletinin yox, uzun pencəyinin düyməsinə bağlamışdı. Gözlənilməz zərbə onu faytondan kənara atanda, yekə bir budaq saatın zəncirinə ilişərək, onu cibcikdən çıxar-

miş və bir Allahın özü bilir ki, haraya tolazlamışdı. Qırılmış zəncirin bir hissəsi düymədə qalmışdı. Saatdan isə əsər-əlamət yox idi. Kalino çox pərt halda saatı axtarırdı.

– Gəlin əvvəl faytonçumuza köməklik göstərək, – deyənən ona müraciət etdim. – Saatla sonra da məşğul ola bilərik.

Kalino isə anlaya bilmirdi ki, faytonçu saatdan irəlidir. Onun üçün bu tamam əksinə idi: əvvəl saat, sonra adam. Mən israr etdim. Moyne artıq açmaqda olduğu atların yüyənlərindən tutmuşdu. Lakin Qafqazda atlar faytona tamam başqa cür qoşulur. Bizdə qayışdır, onlarda isə kəndir. Biz tapqırı bənd edirik, onlar isə bağlayırlar. Mən xəncərimi çıxarıb dartı iplərini kəsdim.

Elə bu vaxt Nurmat-Mat dəstəsi ilə gəlib çatdı. Onlar bizim təlaş içində olduğumuzu və var-gəl etdiyimizi uzaqdan görmüş, nə ilə məşğul olduğumuzu başa düşməsələr də, qaçıb köməyə gəlmişdilər. Lap vaxtında gəlib çıxmışdılar. Onların köməyinə bizim böyük ehtiyacımız vardı. Atları çəkib bir ağaca bağladılar. Faytonçu başından və əlindən yaralanmışdı. Onun yaralarını bulaq suyu ilə yuyub, cib dəsmallarımızla bağlayan vaxt özünə gəldi. Yaralar o qədər də qorxulu deyildi.

Mən faytonçunun yaralarını sarıyanda Kalino hələ də saatı axtarırdı. Ancaq əbəs yerə. Saat yağlı əppək olub göyə çıxmışdı.

Faytonçuya yardım göstərəndən sonra ağıma gəldi ki, bir ondan soruşum, görüm axı, onu hansı həşərat sancmışdı, faytonu niyə belə bərk sürürdü? Onu sorğu-suala tutdum.

O, bizi inandırdı ki, başı fırlanmağa başlayıb və qeyri-ixtiyari olaraq atları özbaşına buraxmışdır. Yəqin, pərvərdigərin özünün nəzəri bizim üstümüzdə olub ki, dağın aşağısına qədər sağ-salamat gəlib çıxa bilmişik. Lakin buraya çatanda, artıq cidd-cəhdi tamam tükəndiyini görüb Kalinodan atların yüyənini tutmağı xahiş edib.

Faytonçunun izahatı səmimi və inandırıcı idi.

Bizə göstərdiyi bu yaxşılığın əvəzində, o gözəgörünməzə təşəkkür etməkdən başqa çarəmiz qalmadı. Qurban olduğum yalnız Kalinonun pərtliyinə son qoymadı, görünür, belə də lazımmış.

On iki nəfər polisin bircə dəfə faytonun ətrafına dövrə vürməsi, onu qaldırmağa kifayət etdi. Fayton qəzaya heyranolunacaq dərəcədə davam gətirmişdi.

Atları yenidən qoşub, faytonu yolun tən ortasına çəkdilər. Yerimizi rahatladıq. Kalino ilə faytonçu qabaq oturacaqda əyləşdilər. Lakin bir-biri ilə yerlərini dəyişdilər ki, Kalino atları sürə bilsin. Çünki faytonçunun halı yox idi. Biz saatımı qoynunda yadigar saxlayan yeri tərk edib irəlilədik. On beş dəqiqədən sonra Ağsuda – Yeni Şamaxıda idik. Ağsuda qabaqlar 35–40 min əhali varmış. Bu gün isə burada üç və ya dörd min adam yaşayır. Çox dayanmadıq, təkcə atları və faytonçunu dəyişib, yolumuza davam etdik.

Axşam saat səkkiz radələrində Girdimançay poçt məntəqəsinə çatdıq. Poçt zabitinin çarpayısının üstündən asılmış xalça marağımıza səbəb oldu. Gecəni orada qaldıq. Səhər saat 7-də isə artıq yolda idik. Noyabr ayı olmasına baxmayaraq, hava mülayim idi. Günəş bizi öz şüaları ilə isindirirdi. Ətrafda müxtəlif bitkilərin cücərdiyi gözə çarpırdı. Bütün günü dayanmadan yol getdik. Gözəl bir payız günündə ən cazibədar və maraqlı yollardan biri ilə irəliləyərək çaylar, meşələr, bağlar, kəndlər keçdik. Sağ və solumuzda evlər, dəyirmanlar, fabriklər gördük. Axşam saat 11-də bir poçt məntəqəsinə yetişdik.

Ya burada qalıb səhər yola çıxmalı, ya da Nuxaya gedib Tarkanovun malikanəsində gecələməli idik. Mən gedib Nuxada gecələməyi təklif etdim. Çox gec olduğuna baxmayaraq, faytonçulara göstəriş verdim ki, yolumuza davam edib, bir-başa polkovnik Tarkanovun malikanəsinə gedək.

Xeyli yol gedəndən sonra ətrafı hasarlı, işıqları söndürülmüş, darvazası bağlı olan bir binanın qarşısında dayandıq. Bu, qonaqpərvərlik əlaməti deyildi.

Faytonçu gəldiyimizi bildirmək və gecələyəcəyimiz yerin açarlarını almaq üçün içəri keçdi. Mənim adımı deməyi qadağan etmişdim. Ehtiyat edirdim ki, knyazın evində gecənin bu vaxtı narahat olarlar.

Faytonçu knyazın qulluqçusu ilə qayıtdı. Qulluqçu yatmayıbmış. Onun sifətində əsl gecə gözətçisinin əlamətləri vardı. Tamam yaraqlı-yasaqlı idi. Sol böyründən qılnc və xəncər, sağ tərəfindən tapança asılmışdı. O, bizdən nəyə ehtiyacımız olduğunu soruşdu. Acından qarnımız fit çaldığından üçümüz də birdən cavab verdik. O, yemək dalınca getdi.

Bu vaxt ərzində biz beş-altı gözdən ibarət olan təzə mənzilimizi gözdik. Bu otaqlarda iki dayaq üstünə qoyulmuş üç taxtadan başqa, heç bir mebel yox idi. Bunun əvəzində divarlarda çoxlu rəflər vardı. Mən birinci dəfə idi ki, evlərdə belə memarlıq üslubuna rast gəlirdim.

Bir həkim haqqında söz düşərkən Dandre mənə bu memarlıq üslubu haqqında məlumat vermişdi. O danışırdı ki, guya həkim xəstəxanadan qayıdanda bu rəflərə baş çəkər və onların hərəsindən bir stəkan punş götürüb içərmiş. Bədbəxtlikdən bizim rəflərin heç birində punşa bənzər bir şey gözü dəymirdi.

Üçümüz də oturacağa oxşar çarpayılardan birinin üstündə əyləşdik və gözləməyə başladıq. Özümüzə söz verdik ki, səhər tezdən knyaza baş çəkən kimi çıxıb gedəcəyik. Qulluqçu və ya nöker (bu iki ifadə arasında böyük fərq var) əlində quru balıq, ət xörəyi, şərab və araq içəri daxil oldu. Soyuqdan əsə-əsə yeməyə girişdik və eyni zamanda gündüzdən doğranmış, yanmaq bilməyən yaş odunları peçə doldurduq. Hansı vəziyyətdə olursa olsun, o yerə ki, insan ayaq qoydu, bütün çətinliklər baş alıb gedir.

Bu vaxt ərzində samovar da öz növbəsində qaynayır, isti nəfəslə otağımızı isindirir, boş və kimsəsiz otaqlar get-gedə canlanırdı. Aclığı, yorğunluğu və soyuğu yaxşı yemək-içmək,

istirahət, hərarət əvəz edəndə adamın əhvali-ruhiyyəsi həmişə yaxşılaşır. Deyib-gülməyə, zarafata keçdik.

Çay... Bu qaynar içki növünü Rusiyada hamı içir. Və elə bil bu, ancaq şimal xalqlarının bədən üzvlərinin yorğunluğunu çıxarmaq və onların kalorisini artırmaq məqsədilə Şərqdən buralara gətirilmişdir. Çay bizim fiziki və ümumi ovqatımıza çox gözəl təsir göstərdi. Bizdən asılı olmayaraq «Ah! Ah! Eh! Eh!» nidalarını təkrar etməyə başladıq. Bu, insanın daxilindən gələn elə səslərdir ki, onları adam ancaq özünü sakit və şən hiss edəndə tələffüz edir:

– Ax!.. Nə canıma yayıldı!

Hərə öz otağına daxil olub, çarpayılar üstündə yun yorğanları, divar rəflərində şamları və eyni zamanda sobaların xırda ağızlığından yayılan işıq və istiliyi görəndə hər şey gözəlləşdi. Yalnız bundan sonra xəyalımızda buraya gələrkən qararıqlar arasından sezə bildiyimiz – sıx yaşıllıqlara qərqli olmuş binalar, hər iki tərəfi gözəl ağaclarla əhatə olunmuş yolların ətrafında şırıltı ilə axan sular canlandı.

Mən çəkinmədən dedim:

– Hər halda Nuxa gözəl yer olmalıdır.

– Bəli, yay vaxtı, – deyə Moyne cavab verdi.

Bu soyuğa davamsız olan adamın etirazı idi, həm də o, mənzərə ustası kimi danışdı. Moyne Peterburqdan çıxandan sonra üç-dörd dəfə qızdırmaya tutulmuşdu. Buna görə də yol boyu ucsuz-bucaqsız yaşıllıqları görə bilmədiyinə heyifsilənir və təəssüf hissi keçirirdi. Bunu ona bağışlamaq olardı.

Belə bivaxt, gecənin bir aləmində gəlməyimizə baxmayaraq, bizə hər cür qayğıkeşlik və qonaqpərvərlik göstərmiş qulluqçu otağa girib hər şeyin qaydasında olub-olmadığını soruşdu.

– Hər şey əladır, – deyə mən cavab verdim. – Biz burada özümüzü Mahmud bəyin sarayında olduğumuz kimi hiss edirik.

– Bircə rəqqasələrimiz çatmır, – Moyne zarafatla əlavə etdi.

Biz ürəkdən güldük və öz otağımıza getdik. Moyne ilə Kalino ən böyük otaqda, mən isə nisbətən balaca otaqda yatdım.

Ay yenicə doğmuşdu. Onun zəif nuru otağımın pəncərəsini işıqlandırır. Evin dörd tərəfi böyük eyvanla əhatə olunmuşdu. Çalışıb bir şey görmək və səhər yoldaşlarıma danışmaq üçün eyvana çıxdım.

Hər şeydən əvvəl, nəzərimi cəlb edən və məni bərk təəcübləndirən pəncərələrimin altında gəzən gözətçi oldu. O burada nə edirdi? Yoxsa bizim şeyləri gözləyirdi. Çünki bütün şeylərimiz içəri yığışdırılmışdı. Bu, mənim rütbəmə görə də ola bilməzdi. Doğrudur, mənim padorojnim mənə general imtiyazı verirdi, ancaq Nuxada mənim padorojnimi heç kəs görməyib. Öz-özümdən soruşdum: «Yəni mən dustağam, həbsdəyəm?» Bu da həqiqətdən çox uzaq idi. Suallar qəlbimi deşə-deşə otağıma qayıtdım. Işıq söndürüb yatağıma uzandım. Nə vaxt yuxuya getdiyimdən xəbərim olmadı. Birdən xoruz səsi nə yuxudan ayıldım. Əgər xoruzun səsi çox yaxından gəlməsəydi, buna qeyri-adi bir şey kimi baxmazdım. Mənə elə gəlirdi ki, xoruz gəlib çarpayımın başı söykənən divardakı rəfə soxulub. Diqqətlə otağın hər tərəfinə baxdım.

Müqəddəs Pyerin başına gətirdiklərini mənim də başıma gətirməyə ixtiyarı olmayan bu zəhlətökən qonşunu zor-xoş qovub çıxarmaq üçün ayın işığında otağa mümkün qədər diqqətlə baxdım. Otaq bomboş idi.

Əgər bu rəflərin yerində şkafl olsaydı, elə fikirləşərdim ki, yoldaşlarımdan biri xoruzu orda gizlətməklə mənimlə zarafat etmək istəmişdir. Lakin bu mülahizəm həqiqətdən uzaq idi.

Elə bu vaxt xoruz yenidən banladı. Səs ölçüyəgəlməz bir məsafədə əks-səda verib, yox oldu.

Səs bayırdan gəlirdi. Özü də elə bil ki, xoruz lap pəncərəmin altında idi.

Bəlkə, sonsuzluğun dərinliyində itən bu qışqırıq mənim keşikçimin öz vəzifə borcunu yerin yetirmək üçün verdiyi möhkəm sınaq imtahanı idi? Bəlkə, bu səs onun yoldaşlarının cavabı idi ki, onlar xoruzu sayıqlıq simvolu hesab etdiklərindən, bir-birinə onun səsi ilə xəbərdarlıq edirdilər?

Mənim mülahizələrimin hər biri yavaş-yavaş mümkün ola bilmək ehtimalından uzaqlaşdı. Artıq xülya ümmanında üzürdüm, yəni ağıma gələni uydururdum.

İnsan həyatında elə anlar, elə dəqiqələr, elə hallar olur ki, adam heç bir şeyi öz həqiqi cildində görə bilmir. Bax, mən də hal-hazırda belə anlardan, belə dəqiqələrdən birini keçirirdim. Bu dəfə məsələnin axırına çıxmaq qərarına gəldim. Belə yatmaqdan, heç olmasa, bu mülahizələri aydınlaşdırmaq məqsədilə yataqdan qalxdım, geyinib eyvana çıxdım.

Kürkə bürünmüş, papağını qulaqlarının dibinə qədər basmış keşikçi ağaca söykənmişdi. Lakin bu adam xoruzu təqlid edənə qətiyyən oxşamırdı.

Bundan başqa bu «mahnı» mənim yatdığım yerin yuxarısından eşidilirdi. Başımı qaldırıb binaya söykənmiş ağaca baxanda bütün sirlər mənə aydın oldu.

Gur və qalın səsi olan «müğənni» özünün bütün «hərəmləri» ilə birlikdə bu ağacın budağında yatır, daha doğrusu, keşik çəkirdi. Ürəyimdə özümlə zarafat etdim: «Deyəsən, Nuxada hələlik toyuq damı «icad» olunmayıb, ona görə də hər bir xoruz binanın yanındakı bağçanın evlərə yaxın olan ağaclarından birini seçir və öz toyuqları ilə çıxıb orada yatır, bir də səhər açılanda oradan düşürlər».

Müqəddəs Martən küçəsinin və Müqəddəs Döni şəhər ətrafının sakinləri faytonların səsinə adət etdikləri kimi, nuxalılar da məni yuxudan oyadan bu səsə, yəqin ki, alışıblar. Mən də bu yolu seçib yenidən yerimə girdim.

Belə bir qərar qəbul etdiyim üçün mü, yoxsa nədənsə, deyə bilmərəm, bir daha xoruzların səsinə eşitmədim. Bir də gözlərimi səhər açdım. Elə o saat da yataqdan qalxdım.

Burada su problem deyil. Bulaqlardan nə qədər desən su axır. Lakin Moskvadan çıxandan sonra bu gözəl nemətin olmaması üzündən yataq otaqları adamda nifrət hissi oyadırdı. Moskvadan Potiyə qədər, bir neçə evi çıxmaq şərti ilə, mənə ən çox yoran, həmişə ən çox məyus edən, hövsələdən çıxaran, canımı boğazıma yığan su problemi idi.

Bizim mədəniyyətimizdən tamamilə bixəbər olan Rusiyanı, əlbəttə, bir neçə böyük şəhərlər müstəsna olmaqla, haçansa mənim kimi səyahət etmək fikrinə düşəcək oxucularımın mənim çəkdiklərimi çəkməməsi üçün yuxarıda indicə dediklərimə bir daha qayıdacağam.

İspaniyada olarkən ispanca lüğətim vardı. Mətbəxlərdə axtarıb tapmadığım şiş sözünü oradan axtarıb tapdım. Bu, bir həqiqətdir ki, mətbəxlərdə mən söz deyil, şey axtarırdım. Rus dilində isə lüğətim yox idi. Odur ki, ləyən sözünü dili biləndən öyrəndim. Əgər səyahət zamanı sizə ağırlıq etməsə, mütləq ləyən götürün.

Mən ondan birini səyahət zamanı şahzadə Tümenqildə görmüşdüm. Aftafa-ləyən gümüşdən idi. Onları gizlədikləri yerdən çıxarıb, böyük qayğıkeşliklə stolumun üstünə qoydular. Lakin aftafanın suyu yox idi. Axşam yatmaq ərəfəsində onlardan su istədim, özlərini elə göstərdilər ki, guya başa düşməzlər. Ertəsi gün səhər-səhər israr etdim, bir kalmık aftafanı götürüb, onu Volqa çayından doldurmağa getdi. On dəqiqədən sonra düz bir aftafa suyum vardı. Bacardıqca suya qənaət edirdim ki, o, üç-dörd dəfə dörd-beş yüz metrlik yolu gedib-gəlməsin.

Bunu sırğa edib qulağınızdan asın: Rusiyada su yalnız və yalnız çaylarda olur. Moskvanı və Peterburqu müstəsna sayıram.

Yetmiş iki qolu, üç, dörd, beş kilometr eni, üç min altı yüz kilometr uzunluğu olan məşhur Volqa çayı haqqında nə desəm, yaxşıca yadda saxlayın. Bu, çox aldadıcı çaydır. Heç kəs

lilə batıb boğulmaq qorxusundan gecə onu keçməyə cürət etmir. Suyun dərinliyini hər saniyə ölçmək lazımdır. Onun yetmiş iki qolunun heç biri ilə Həştərxandan Xəzər dənizinə qədər altı yüz ton su tutumu olan gəmi gedib çıxma bilməz.

Rusiya düzənlikdən başqa, bir şey deyildir. Ola bilsin ki, ruslar torpaqla insanları qarışıq salırlar. Yəqin, deyəcəklər ki, mən nə qədər nankor bir adamam ki, məni çox böyük bir mehribanlıqla qarşılayan bir xalq haqqında bu cür danışiram. Belə düşünənlərə cavab verərdim ki, məni hörmətlə qarşılayan ölkə deyil, insanlar oldu. Mən onun üçün Rusiyaya yox, ruslara minnətdaram.

Biz o şərəfli adamları qeyd etmək istəyirik ki, onlar bizim burada sadaladığımız həqiqəti bütün dərinliyi ilə başa düşür, tərbiyənin, təmizliyin, rahatlığın əlifbasını öyrənmək ehtiyacı üzündən öz təhsillərini xaricdə almağa gedirlər.

Yəqin ki, bütün poçt məntəqələrində iki taxta divan, bir stol, iki kətil və bir saat, eyni zamanda bir ləyən və içi su ilə dolu aftafa qoymaq üçün rus dövləti əmr vermiş olsaydı, bu ona çox baha başa gəlməzdi. Beş və ya altı il sonra buraya əl-üz dəsmalı qoymaq da yadlarına düşərdi. Birdən-birə çox şey tələb etmək də lazım deyil. Nə isə...

Bir həqiqəti söyləməliyəm ki, öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirən qulluqçu axşam saat 11-də olduğu kimi, səhər saat 6-da da bircə işarə ilə qəşəng formalı, lakin güclə dörd və ya beş stəkan su tutan mis qabı götürüb su gətirməyə getdi. Bundan istifadə etmək üçün sadəcə olaraq əlini bu qaba uzadıb, işarə edirsən, qulluqçu suyu əlinizə tökür və siz yuyunursunuz.

Əgər yaylığınız varsa, əllərinizi öz yaylığınızla silirsiniz, yoxdursa, onda gözləyirsiniz, öz-özünə təbii surətdə quruyur. Siz məndən soruşa bilərsiniz ki, bəs üzünüzü yuyanda necə edirsiniz?

Baxın, görün yerli camaat – sadə adamlar bunu necə edir. Onlar suyu ağızlarına doldurur, oradan əllərinə tökür, sonra

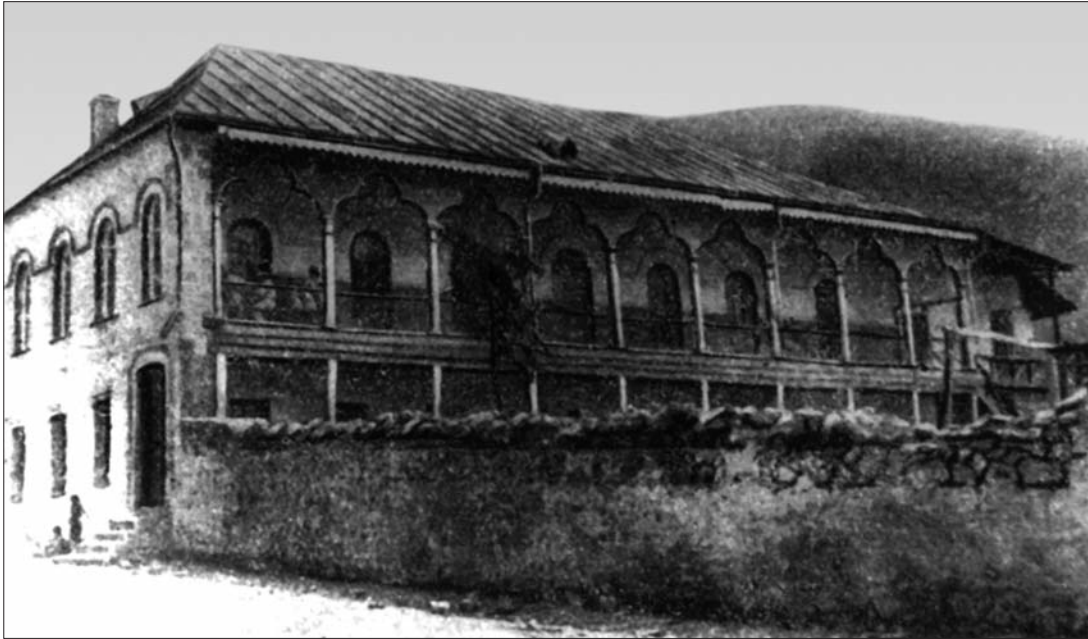
isə üzlərini yuyurlar. Bu minvalla su ağızlarından qurtarana kimi beləcə üzlərini yuyurlar. Silinməyə gəldikdə isə, onlar bunun fikrini çəkmirlər, hava onların üzünü qurudur. Bax, yerli camaat belə edir.

Mənim elə bir fransız oxucum olmaz ki, onun çarpayısının başında dolabça olmasın. Təəssüf ki, buna da Rusiyada təsadüf edilmir.

Deyəsən, mətləbdən uzaqlaşdıq. Mən Nuxa haqqında, burada gördüklərim haqqında hər şeyi danışmasam, ən azı ədalətsizlik olar.

Qulluqçu dedi ki, knyaz Tarkanov biz gələn zaman, onu oyatmadığı üçün və gecəni canişinliyin binasında keçirdiyimiz üçün təəssüflənir. O istəyir ki, elə bu dəqiqə bizim şeylər onlara daşınsın və onun iqamətgahında qalaq. Polkovnik bizi səhər yeməyinə dəvət edirdi.

Knyaz Tarkanovun iqamətgahı hökumət evinin qarşısında idi. Bizim oraya yığışmağımız o qədər də çətin və uzun çəkmədi. Əvvəl özümüz getdik, şeyləri aparmağı isə qulluqçulara həvalə etmişdilər.

Aleksandr Düma 1858-ci ildə Şəkidə bu evdə yaşamışdır

Knyaz Tarkanovun imarətinin darvazası qəribə idi. Yaxşı müdafiə olunmaq üçün çəpəki qurulmuş bu böyük darvazanın ortasındakı bala qapıdan yalnız bircə adam keçə bilərdi. Bu, hər hansı bir naqafil hücumdan ehtiyat üçün belə düzəldilmişdi. Böyük darvaza əzəmətli çinarların əhatə etdiyi geniş bir həyətə açılırdı. Ağacların hər birinin altında yəhərli, yüyənli, cilovunu gəmirən, döyüşə hazır vəziyyətdə iki və ya üç at vardı. İyirmiye yaxın başı şişpapaqlı, çiyneyapıncılı, xəncər, qılınc və tapançalı əsgər atların arasında o tərəf, bu tərəfə gedib-gəlirdi. Dəstənin başçısı ortaboylu, lakin möhkəm bədənli qırx yaşlarında bir kişi idi. O, əyninə çərkəzi çuxa geymiş, belinə xəncər bağlamış, 10–12 yaşlı bir uşaqla söhbət edirdi. Uşaq çox suyuşirin idi. Məni görən kimi düz üstümə yeridi.

– Siz Aleksandr Dümasınız, elə deyilmi? – Uşaq səlis fransız dilində mənə müraciət etdi.

– Bəli, – deyə cavab verdim. – Siz isə İvan Tarkanovsunuz, elə deyilmi?

Baqrationun təsvir etdiyi əlamətlərə görə mən onu görən kimi tanıdım. O, yasavulların başçısına tərəf dönüb onunla tez-tez nə isə danışdı.

– Knyaz, soruşa bilərəmmi ki, bu zabitə nə deyirdiniz?

– Əlbəttə, mən ona dedim ki, sizi eşitdiyim əlamətlərinizə görə o saat tanıdım. Bu gün səhər tezdən bizə xəbər verəndə ki, qonaq evində səyahətçilər var, mən atama dedim: bu mütləq Aleksandr Düma olmalıdır. Sizin gəlməyinizi bizə qabaqcadan xəbər vermişdilər. Lakin çox ləngidiyiniz üçün qorxduq ki, yəqin, Yelizavetpol³⁸ yolu ilə çıxıb gedibsiniz. – Sonra isə evlərinə tərəf dönərək: – Ata, ata! – deyə rus polkovniki forması geymiş, möhkəmbədənli, əlli yaşlarında olan bir kişiye müraciətlə qışqırdı: – Atacan! Aleksandr Düma gəlib!

Zabit başı ilə işarə edib, həyətə düşən pilləkənlərə tərəf gəlməyə başladı. İvan sevincindən əllərini göyə qaldırıb, birbirinə vura-vura, tullana-tullana atasının qabağına qaçdı:

– Gördün, mən sənə deyirdim ki, bu, Aleksandr Dümadır! Bu odur; o, səkkiz gün bizimlə bir yerdə olacaq.

Uşaq bu axırncı sözləri mənə tərcümə etdi. Mən gülüm-sədim:

– Biz bu axşam yola düşürük və ya ən gec sabah səhər, – deyə ona cavab verdim.

– Əgər mümkünsə, bu axşam, – deyə Moyne dilləndi.

– Əvvəla, biz sizi bu axşam yola düşməyə qoymayacağıq, sonrasına da istəməzdik ki, sizin başınıza yolda bir hadisə gəlsin. Sabahın söhbətinə isə hələ sabah baxarıq.

Mən gənc oğlanın atasını salamladım. O, rusca xoş sözlər dedi. Uşaq:

– Mənim atam fransızca bilmir, – dedi. – Lakin mən sizin dilmancınız olacağam. Atam deyir ki, siz bizim evimizə çox xoş gəlmisiniz. Mən də ona cavab verdim ki, siz onun qonaq-pərvərlik iltifatını qəbul edirsiniz. Deyirlər, sizin çox gözəl silahlarınız var. Mən silahları çox sevirəm. Siz onları mənə göstərəcəksiniz, elə deyilmi?

– Çox böyük məmnuniyyətlə, mənim knyazım.

– Gedək, yuxarı qalxaq. Atam deyir ki, çay dəmlənib, bizi gözləyir.

Biz pilləkənin yanına çatdıq. Pilləkənin sağında və solunda açıq aynabənd vardı.

– Bax, bu otaq sizin adamlar üçün hazırlanıb. Sizinki isə oradadır. Sizi narahat etməsin deyə şeylərinizi üçüncü bir otağa yığacaqlar. Buyurun, siz keçin, mənim atam heç vaxt sizdən qabağa keçməz.

Mən pilləkənlərlə eyvana çıxdım. Otağın qapısını açmaq üçün uşaq bizdən qabağa qaçdı. Bizi salamlayaraq dedi:

– Siz öz evinizdəsiniz!

Bütün bunları burada, Parisdən çox-çox uzaqlarda, Şirvan torpağında anadan olmuş, öz doğma ölkəsindən heç vaxt kənara ayaq basmamış, təsəvvürəgəlməz dərəcədə səlis fransız dilində bülbül kimi ötən, bəzən cümlə və ifadələrini izləyə bil-

mədiyim bir uşağın dilindən eşidirdim. Buna heyran qalmışdım və həqiqətən də, bu bir möcüzə idi.

Biz üstündə samovar buğlanan bir stolun arxasında əyləşdik. Çay stəkanlarımızı əlimizə götürən kimi, yadıma düşdü ki, Rusiyada və eyni zamanda Rusiyadan asılı olan bütün ölkələrdə çay stəkanlarda içilir, fincanlarda isə ancaq qadınlar çay içə bilirlər. Çay içməyə başlayarkən mən knyaza öz təşəkkürümü bildirib, ədəb-ərkan xatirinə ona bir neçə sual verdim. Ağzımdan söz və ifadələr çıxar-çıxmaz, uşaq onları adamı heyran edən bir cəldliklə tərcümə edirdi. Elə bil o, bütün ömrü boyu dilmanc işləmişdi.

Birdən yadıma gecə keşikçisi düşdü. İvana üz tutdum:

– Yaxşı yadıma düşdü. – Bu gecə bizim qapının ağzında keşikçi ona görəmi qoyulmuşdu ki, birdən çıxıb gedərik?

– Xeyr, – deyə gənc oğlan gülümsədi. – (Mən onu artıq uşaq adlandıрмаğa cürət etmirəm.) – Xeyr, bu sizin əmin-amanlığınız üçün idi. Həm də bizə xəbərdarlıq etmişdilər ki, ləzgilər Nuxanın ipək fabrikinə basqın etmək istəyirlər və onu əlavə etmişdilər ki, məni...

Gənc knyazın sözünü kəsdim:

– Axı kim xəbərdarlıq etmişdi?

– Bizim casuslar. Onların bizim aramızda casusları olduğu kimi, bizimkilər də onların arasındadır.

– Bəs, sonra? – Məsələnin ardı ilə maraqlandım.

– Dedilər ki, onlar məni də oğurlamaq niyyətindədirlər. Çünki atam onlara çox pisliklər etmişdir. Atam öz əli ilə onlardan 30 nəfərinin başını kəsmişdir. İyirmi ikincisinin başı kəsiləndən sonra imperator Nikolay atama bir üzük göndərib. Ata, üzüyünü göstər, cənab Düma da görsün.

Polkovnik gülümsəyərək ayağa qalxdı və çıxdı. Ağzından süd iyi gələn gənc oğlunun əmrini yerinə yetirdiyi üçün bu zəhmli «qoca şir» özünü çox xoşbəxt hiss edirdi.

– Necə yəni? Bu quldurlar sənidəmi oğurlamaq istəyirlər, əziz knyaz?

– Belə görünür, – deyə uşaq cavab verdi.

– Eh! Başqasının günahına görə bu gözəl başı kəsməkmi olar?

Mən uşağın boynunu qucaqlayaraq, onu bağrıma basdım. Bu barədə düşünərkən, əsməyə başladım.

– Aha! Mənim başımı kəsmək?! Yox, onlar o qədər də axmaq deyillər. Böyük məbləğdə pulu daha üstün tuturlar. Atamın məni nə qədər sevdiyini yaxşı bilirlər. Bilirlər ki, əgər məni aparsalar, atam dəridən-dırnaqdan çıxacaq, öz paltarının axırını düyməsini satmalı olsa belə, məni onlardan alacaq. Bundan başqa ləzgilər adamın başını kəsmirlər, bunu ancaq çeçenlər edirlər.

– Bəs, ləzgilər nə edirlər? – deyə maraqla soruşdum.

– Adamın sağ əlini kəsirlər.

– Belə de. Bəs bu kəsdikləri əlləri neynirlər axı?

– Öz qapılarına mıxlayırlar. Kimin ki, qapısının üstündə daha çox əl var, deməli, o öz aulunda tanınmış adamdır.

Polkovnik əlində üzük içəri daxil oldu. Bu, ortasında imperatorun nişanı olan dörd çox qiymətli yaqutun birləşməsindən ibarət qiymətli bir üzük idi.

– Mən də üç baş kəsəndə, atam onu mənə verəcəyini vəd edib.

– Əzizim, siz səbir edin, iyirmi iki baş kəsəndən sonra, hökmdar Aleksandra yazarsınız! O da sizə Nikolayın atanıza göndərdiyi üzükdən göndərər. Bir ailədə iki hökmdar üzüyü olar.

– Eh! Kim bilir, – deyə İvan əvvəlki laqeydliklə dilləndi: – Kim bilir... Görəsən, mən də bu şərəfə nail olacağammı? Bu məsələ gün-gündən çətinləşir, kəndlərin çoxu döyüşsüz təslim olur. Görünür, mən elə üç başla kifayətlənəcəyəm.

– Baş kəsməsəniz olmazmı?

– Kim baş kəsməyir ki?

– Məsələn, mən, əziz knyaz.

– Siz bu ölkədən deyilsiniz, bunu sizə aid etmək olmaz. Siz həyatə girəndə mənim kiminlə danışdığımı gördünüzmü? Bax, o, on bir baş kəsib və belə hesab edir ki, əgər bizim casuslar bizi aldatmamışsa, iki-üç günə burada on ikinci başı da kəsəcəkdir. Onun da müqəddəs Georgi xaç ordeni var. Bir gün gələcək, mənim də müqəddəs Georgi xaç ordenim olacaq!

Bu sözləri deyərkən uşağın gözləri alov saçdı. Bu balaca knyazın yanında, hər an quldurlar tərəfindən oğurlanmaq qorxusu altında, dünyada ən ağır bir şey olan baş kəsməkdən danışmaq nə qədər doğrudur?

Bu yaşda olan bizim uşaqlar isə adi və qayğısız oyunbazlardır. Onlara deyəndə ki, xortdan gəldi, o saat qaçıb analarına qısırlılar.

Bu bir həqiqətdir ki, burada bu yaşda uşaqların belinə xəncər bağlayırlar. Bizdə isə çörəyi kəsib uşaqların boşqabının yanına qoyur, bıçağı götürürlər ki, uşaqlar toxunmasınlar.

Mən knyaz Melikovun oğlunun başında özündən yekə ağ papaq, əynində gözəl çərkəzi çuxa, sinəsində patronlarla dolu qatar, belində almaz kimi iti xəncər olduğunu öz gözlərimlə görmüşdüm. O, hələ lap uşaq idi. Lakin xəncərinin ağzını göstərmək üçün onu qınından çıxarırdı. O, adını qürurla çəkdiyi məşhur usta Murtazalın üstündə möhürü olan xəncər gəzdirirdi.

Fransız qadını hələ «ata», «ana» sözünü güclə deyən bir körpənin əlində bu cür silah görsəydi, huşunu itirərdi.

Knyaz Melikov isə gülümsəyir və ona hamıdan əvvəl deyirdi:

– Göstər xəncərini, Yorqi.

Odur ki, bu uşaqlar on yaşında olanda özlərini kişi kimi aparırlar.

Mən yenə ləzgilərin üstünə qayıdıram. Bu əlkəsmə məsələsi mənim üçün yeni bir şey idi. Knyaz mənə dedi ki, Nuxada sağ əli kəsilmiş 12-dən çox adam var. «Min bir gecə nağılları»nda üç korun üçünün də sağ gözü olmadığı kimi, bunların da sağ əli yoxdur.

Ləzgilər Şilda kəndinə basqın edərkən kəndin başçısı Dodayevin evinə soxulurlar. Bu adamın Yefrem Sukyazov adlı bir erməni katibi varmış. Döyüşün şiddətli yerində o xilas olmaq arzusu ilə özünü ölümlüyə vurub yerə yığılır. Ləzgilərdən biri ona ilişir və onun sol qolunu kəsir. Erməni qorxusundan cıqırını da çıxarmır. Ləzgi çölə çıxarkən səhvini başa düşür, sol əli kəsdiyi üçün xəcalət çəkir. Qayıdıb onun sağ əlini də kəsir.

Gənc knyaz bu hadisəni mənə danışib qurtarar-qurtarmaz sarıbənzir, arıq və uzun bir adam içəri daxil oldu. Knyaz Tarkanov onu gülərlə, ev adamı kimi qarşıladı. Mən başımla İvana bir sualedici işarə etdim və o, nə demək istədiyimi çox gözəl başa düşdü.

– Bu Mirzə Əlidir. Atamın azərbaycanlı tərcüməçisi, – deyərək, cavab verdi. – Siz hadisələri sevirsiniz, elə deyilmi?

– Xüsusilə siz danışan hadisələri, əziz knyaz.

– Yaxşı, onda soruşun görək, Mirzə Əlinin əlləri nə üçün titrəyir?

Həqiqətən də, mən Mirzə Əliyə əl verəndə onun əllərinin necə titrədiyini hiss etmişdim. Marağım artdı. Mirzə Əlinin əllərinin niyə əsdiyinin səbəbini soruşdum.

– Yaxşı, onda kağız-qələminizi hazırlayın, – deyərək İvan şəstlə dilləndi.

– Bəyəm, bu bir roman-zaddır?

– Yox, bu bir hadisədir, elə deyilmi, Mirzə Əli?

Mirzə Əli bir qəmli təbəssümlə uşağa baxdı. Sual vermədən, danışmadan baş əydi və sözə başladı. O, fransızca bilmirdi.

Görək Mirzə Əlinin əlləri nə üçün titrəyirmiş?

General Rozen Şamilin vətəni Gimrini mühasirəyə alır. Hekayətimizin əvvəlində biz bu şəhərin mühasirədə saxlanılmasından danışmışdıq. Baron Rozenin 36 min əsgəri, Qazi Mollanın isə cəmi dörd yüz nəfər adamı varmış. Üç həftə çəkən mühasirə zamanı Qazi Molla və onun dörd yüz adamı öl-

dürülür. Təkcə Şamil sehrkarcasına qaçıb canını qurtarır. Elə buradan da Şamilin bütün dağlılar arasında təsiri özünü göstərməyə başlayır...

Lakin hələ Gimri fəth olunmamışdı. Onu ancaq mühasirəyə almışdılar. Zarafatcıl adam olan Qazı Molla ölüm ayağında da zarafatından əl çəkmir. O, general Rozenin yanına adam göndərir ki, icazə versin, gedib əhd elədiyi Məkkəni ziyarət etsin. General cavab verir ki, o belə bir icazəni verməyi heç vaxt öz üzərinə götürə bilməz, ancaq bu arzunu Qafqaz canişininə çatdırı bilər.

Ertəsi gün Qazı Molla yeni bir tələb irəli sürür. Bu dəfə soruşur ki, əgər ona ziyarətə getmək üçün icazə verilsə, onda özünü müşayiət etmək üçün dəstə götürə bilərmi? O birisi gün üçüncü bir xahiş. Bu dəfə o xahiş edir ki, işdi, bu dəstə 50 min nəfərə qədər olsa, onu rus dövlətinin hesabına yemək və yatacaqla təmin etmək mümkün olacaqmı?

General Rozen Qazı Mollanın məqsədini və zarafatının incəliyini anlamır. Lakin Qazı Mollanın onu ələ saldığını duyur. Odur ki, Qazı Mollanın nə arzu etdiyini dürüst bilmək üçün öz tərcüməçisi Mirzə Əlini onun yanına göndərir. Mirzə Əlini Qazı Mollanın hüsuruna aparırlar. O, generalın fikrini Qazı Mollaya çatdırır. Qazı Molla ona heç bir cavab vermədən iki əlibaltalı cəllad çağırtdırır. Onların biri Mirzə Əlinin sağında, digəri solunda durur. Sonra isə Qazı Molla Quranı açır və ona «bir müsəlman başqa bir müsəlmana qarşı silah işlətsə, o ancaq və ancaq ölüm cəzasına məhkum olunmalıdır» kəlamı ilə başlayan surəni oxutdurur. Oxunan sözlər daha çox Mirzə Əliyə aid idi. Çünki o, xristian generalı Rozenin başçılığı ilə Qazı Mollaya qarşı vuruşurdu. Onun canına qorxu düşür və xilas olmaq üçün cürbəcür bəhanələr gətirir. O, yalvararaq deyir: «Mən kasıb bir adamam, onlara öz xoşumla xidmət göstərmirəm, məni onların əlinə tale salıb. Məni onlara xidmət etməyə məcbur etmişlər».

Qazı Molla heç nə demir. Şübhəsiz, bütün bu dəlillər ona gülməli görünür. Tez-tez çatılan qaşları Mirzə Əlinin titrətməsini daha da artırır.

Mirzə Əli yalvarıb aman istəyir. Onun yalvarışları xeyli çəkir.

Qazı Molla düşünür ki, Mirzə Əlinin on beş dəqiqə ərzində çəkdiyi ona bəs edər. Ona görə də yazıq tərcüməçiye elan edir:

– Bu dəfə səni əfv edirəm. Çalış ki, bir də heç vaxt mənim qarşıma çıxmıyasan.

Mirzə Əli oradan böyük qorxu altında çıxır. Lakin Qafqaz Yupiterinin qaşlarının dəhşətli surətdə çatılması, üz-gözüünün vahiməsi Mirzə Əlini elə qorxutmuşdu ki, əllərinin əsməsi, yəqin ki, ölənə qədər qalacaqdır.

Ona öz başına gələnləri danışdırması, o danışdıqca keçirdiyi qorxu hislərini yenidən yaşaması və eləcə də yazıq Mirzə Əlinin əllərinin əsməsinin birə-beşə artmasını görmək İvana ləzzət verirdi...

Çayı içib qurtarmışdıq. Hələlik iki hadisə danışılmışdı.

Mən tayı-bərabəri olmayan tərcüməçinin borcundan çıxmalı idim. Yalnız silahlarımı göstərməklə kifayətlənməyib, həm də onları sınaqdan keçirməyi ona təklif etdim. Bu təklifdən sonra o, yenə də bir uşağa çevrildi, sevincindən atılıb-düşdü. Əllərini bir-birinə vura-vura, qaça-qaça pilləkənləri enib birinci mərtəbəyə, ordan da həyətə çıxdı.

Özümlə gətirdiyim altı silahdan mənə dördü qalmışdı. İki-sini hədiyyə etmişdim. Bunlardan ikisi sadə qoşalülə – biri «Marselin Zaus», digəri isə «Perən Löpaj» firmalarının, ikisi isə «Devim» firmasının yüksək qiymətli silahlarından idi. Bu axırncı silahlardan birini iyirmi ildən artıqdır ki, saxlayıram. Digəri isə «Ovçular qəzeti»nin şir öldürən Jeroro verdiyi tüfəngəbənzər bir karabin idi. Karabin uzağı çox yaxşı vururdu. Adi ikiatılan, Karabin və silahları gənc knyaz tanıyırdı. Onun tanımadığı, ancaq çox xoşuna gələn və təəccübünə səbəb xəzinəsindən öz-özünə avtomatik doldurulan silah oldu.

Maraqlı burasıdır ki, mənim bütün izahatlarıma o, həyətdə bağlanmış böyük bir marala söykənərək qulaq asırdı. Maral elə bil İvanın ona söykənməsindən xoşal olurdu. Maraldan dörd addım o tərəfdə nəhəng bir qara qoç yatmışdı. Sanki bizim danışığımıza və bizə məhəl qoymur, hərdənbir özündən razı halda başını qaldırır, laqeydliklə bizi süzürdü.

Mən həyətin bizə əks qurtaracağında bir taxta, daha doğrusu, bir nişangah düzəltdim. Tüfəngin hər iki gözünə patron qoyub bağladım, gözümün ucu ilə maral və qara qoça tərəfə bir nəzər saldım ki, görüm, tüfəng açılanda nə edəcəklər. Hər iki patronu boşaltdım. Lap mat qalmışdım. Çünki maral və qoç heç tüklərini də tərpətmədilər. Bizim yarmarkadakı dovşanlar nağara və tapança atəşinin səsinə öyrəndikləri kimi, onların da hər ikisi tüfəng atəşinin səsinə adət etmişdilər.

Mən bu iki heyvanın təmkininə heyranlıqla tamaşa elədiyim vaxt İvan sevincindən qışqırdı. O, nişangahın yanına qaçmış. Güllələrdən biri nişangahın qırağını yalayıb keçmiş, digəri isə düz ortasına dəymişdi.

– Ay can! Mənim növbəmdir, indi mən atıram! – deyə o qışqırdı.

Patronları ona verdim ki, tüfəngi özü doldursun. O, bunu çaşmadan, çevikliklə etdi. Bircə dəfə baxmaqla mənim göstərdiklərimi yadda saxlamışdı. Tüfəngi doldurandan sonra o, bir istinadgah axtardı. Onu çox dilə tutdum ki, mənim kimi ayaqüstə atsın. Lakin o, razılaşmaq istəmədi.

Şərqlilər yaxşı atəş açırlar. Lakin bir şeyə dirsəklənməsələr, sərrast ata bilmirlər. O, bir çəllək tapdı. Əyilərək qollarını ona dayadı və atəş açdı. Güllələr nişangahı işıqlandırsa da, ona toxunmadı. Biri sağdan, digəri isə soldan keçdi. O, utandığından qızardı.

– Bir dəfə də ata bilərəmmi? – deyə mənə müraciət etdi.

– Əlbəttə! Nə qədər istəyirsiniz atın, güllələr və tüfəng sizin ixtiyarınızdadır. Bircə icazə verin, hədəfi nişanlama ortacığını

sizə göstərim, siz onu görməmisiniz, ona görə də düz nişan ala bilməyibsiniz.

– Olsun! Siz məni ovundurmaq üçün belə deyirsiniz.

– Xeyr, mən bunu ona görə deyirəm ki, belə olmalıdır.

– Bəs, siz heç bir istinadgahsız hədəfi necə vurdunuz?

– Ona görə ki, mən onu düz nişan almışdım.

– Nəyi?

– Sizin çətinliklə gördüyünüz mismarı.

– Mən də onu görürəm.

– Lap yaxşı, bu mismarın üstünə bu saat bir parça kağız yapışdıracağam və sizi inandırıram ki, bu dəfə gülləni nişangahın ortasına vuracaqsınız.

O, bir atıcı kimi başını yellədi. Çünki birinci səyinin boşa çıxması onun inamını azaltmışdı. O, boş gilizləri çıxarıb, tüfəngə təzə güllələri dolduranda, mən nişangahın üstünə əl içi boyda dəyirmi kağız parçası yapışdırdım. Sonra isə on metr aralanaraq ona dedim:

– Atın!

O, yenidən dizi üstə çöküb, ikinci dəfə çəlləyə söykəndi. Diqqətlə nişan alıb, atəş açdı. Güllə düz nişangahın sağ tərəfindən, kağızdan altı barmaq aşağıya dəydi.

– Bərəkallah! Yaşa, – deyərək onu ruhlandırırdım. – Lakin siz çaxmağı çəkərkən onu bir azca tərpətdiniz, bu, güllənin aşağı dəyməsinə səbəb oldu.

– Doğrudur, – o, cavab verdi. – Bu dəfə buna yaxşı fikir verəcəyəm.

O, ikinci atəşi açdı. Güllə düz kağızın ortasına dəydi.

– Əla! Gördünüzmü, sizə dedimmi?! – mən qışqırdım.

– Hədəfi vura bilmişəmmi? – O, ümitsizliklə soruşdu.

– Tən ortasına! Gəlin! Baxın!

O, tüfəngi atıb, mənim yanıma qaçdı. Qürurdan işıq saçan, birdən-birə kişilik ifadəsi alan bu gözəl uşaq sifətini mən heç vaxt unutmayacağam.

O, eyvandan bu səhnəni əvvəldən axıra qədər izləyən atasına tərəf çevrildi, ucadan:

– Yaxşı, ata, – dedi, – sən məni özünə yürüşə getməyə qoyacaqsan? Axı, indi mən silahdan atəş açmağı bacarıram!

Mən ona dedim:

– Bu gündən üç və ya dörd ay sonra, mənim əziz knyazım, siz Parisdən mənim tüfəngim kimi bir tüfəng alacaqsınız. Bu, sizin gələcək silahlarınızdan birincisi olacaq.

Uşaq əlini mənə uzatdı:

– Mənə dedikləriniz həqiqətdirmi?

– Mən sizə kişi kimi söz verirəm.

O, mənim boynuma sarıldı. «Yazıq uşaq! Sənin mütləq silahın olacaq, lakin bu silah sənə xoşbəxtlik gətirəcəkmi?» deyə ürəyimdən keçirdim.

NUXA. KÜÇƏLƏR. BAZAR. ZƏRGƏRLƏR SƏRRACLAR. XAN SARAYI

Səhər yeməyindən sonra gənc knyazdan soruşdum ki, mənə şəhəri və bazarı göstərə bilərmimi? O, bircə baxışla atasından icazə istədi. Ata da başı ilə ona razılıq işarəsi verdi. Hiss olunurdu ki, onlar bir-birinin ürəyindən keçəni bir baxışla oxuyurlar.

Lakin ata gənc knyazın əsas keşikçisi Nikolaya əmr etdi ki, bizi müşayiət etsin. Nikolaydan başqa, dörd qulluqçu da kəmərlərini bərkidib, xəncər bağlayıb, papaqlarını başlarına basdılar və bizi müşayiət etməyə hazır dayandılar.

Balaca knyaz xəncərdən əlavə, bir tapança götürdü və hər şeyin qaydasında olub-olmadığını yoxlayıb, onu belinə bağladı.

On iki-on beş yasavul başçısı Bədrizze ilə öz aralarında bir neçə kəlmə danışdılar. Bədrizze knyaz Tarkanova dedi ki, heç bir təhlükə ola bilməz. O, öz adamları ilə iki gün Nuxanın ətrafındakı meşələrdə pusquda durmuş, heç bir şey görməmişdi. Bundan başqa, adamın ağlına gəlmirdi ki, ləzgilər günün günortaçağı on iki-on dörd min əhalisi olan bir şəhərə basqın etsinlər.

Biz şəhərə çıxdıq. On addım qabaqda Nikolay, onun dalınca biz – İvan, Moyne, Kalino və mən gedirdik. Dəstəimiz, göstərdiyim kimi, dörd qulluqçunun əlavə olunması ilə möhkəmləndirilmişdi. Hər hansı bir təsadüfə qarşı dörd tərəfdən öz adamlarımızla əhatə olunmuşduq.

Təhlükəsizliyimizi təmin edən bu strateji imkanımız bütün şəhəri istədiyimiz kimi gəzməyə şərait yaradırdı. İki-üç saata hər tərəfini gəzmək mümkün olan bu şəhər çox səfalıdır. Şəhərin mərkəzi və ticarət nöqtələri olan küçələr ilə yanaşı, hər bir evin füsunkar həyətyanı bağçası, ağacları, özünün bulağı

vardı. Bu bulaqların çoxu həyətlərin sıx yaşıllıq çəpərlərindən kənara çıxaraq yolu keçib, köpüklənə-köpüklənə axıb gedirdi.

Polkovnik Tarkanovun iqamətgahı şəhərin kənarında olduğundan, biz mərkəzi küçəyə gəlib çatana qədər xeyli yol qət etdik. Küçənin ortası ilə çınqıllı, kiçik bir çay axırdı. Çayın bir sahilində evlər, o biri sahilində isə dükənlər cərgə ilə düzülmüşdü. Mağazaların önü seyrəngah idi. Küçənin hər iki tərəfindən uçan ağaclar bir-birinə qovuşaraq, köpüklənən suyun üzərində həm ürəkoxşayan kölgəlik əmələ gətirmiş, həm də dağın ətəyində şairanə bir mənzərə yaratmışdı. Adamlar çayın bu sahilindən o sahilinə taxta körpülərlə və ya kökü bu sahildə, başı isə o biri sahildə yerləşən ağac gövdələrinin üstündən keçirdilər. Hərəkəti çətinləşdirən budaqlar kəsilsə də, qalan budaqlar ağacın yaşamasına və köklərini yerin dərinliklərinə işlətməsinə imkan verirdi.

Bir az aralıda başı buludlara dəyən, şairanə və səfalı dağlar elə gözəl mənzərələr yaradırdı ki, bu mənzərələri sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm. Ucsuz-bucaqsız sahəsinə görə bir balaca Qızlara bənzəyən, belə ecazkar mənzərəli yeri mən heç vaxt görməmişəm.

Nəhayət, biz heç bir faytonun heç vaxt keçmədiyi, birdən-birə sola burulan cığırda yoxuşa qalxdıq və dağın döşündəki bazara çatdıq. Orada insan əlindən tərpənmək olmurdu. Elə belə gəzən kim, alan kim, satan kim. Bir basabas vardı ki, gəl görəsən. İynə atsaydın, yerə düşməzdi.

Küçənin hər iki tərəfini əhatə edən dükənlərdəki tacirlərdən başqa, kasıb, lakin Şərqi axar-baxarlığı ilə seçilən balaca dükənlərdə hərə yalnız və yalnız bir şey satırdı. Bəziləri qılınc və xəncər, bəziləri tapança və Quba silahları, digərləri Şamaxı xalıları, ipək və s. satırdılar. Bu sehrkar tacirlərin arasında heybələr arvadlarının toxuduqları qalın parça ilə dolu olan ləzgilər də gəzirdilər. Ağ, açıq-sarı və ya sarımtıl rəngdə olan bu mahud, kol-kosa davamlı olduğundan və uzun zaman dağılmadığından Qafqazda çox işlənir.

Bu parçadan adi adam üçün bir çərkəzi çuxa və bir şalvar çıxır, keyfiyyətindən asılı olaraq, ona altı manatdan on iki manata qədər qiymət qoyulur. Yumşaqlığına baxmayaraq, bu parça suyu keçirmir və çitdən çox yun parçaya oxşayır. Ona ləzgi mahudu deyirlər.

Mən bu parçadan ikisini aldım. Bəlkə, bizim Luyve və Elböfun təcrübəli tacirləri onların sirrini öyrənməklə, bir şeyə nail ola bildilər. Asanlıqla əldə olunan bu ucuz malların müqabilində sakitcə, məğrur oturub, alıcı gözləyən tacirlər elə şeylər düzəldirlər ki, onları satmaq üçün heç bir səy göstərmirlər. Adama məhəl qoymayan bu tacirlər özlərini elə göstərirlər ki, guya mallarını satmaya da bilərlər. «Malım budur! Xoşunuza gəlir, buyurun, pulunu verin, alın, götürmürsünüz, xoş gəldiniz. Mən sizsiz də keçinə bilərəm və istəsəm, heç satmaram. Açaram dükanımın ağzını, oturaram içində, odlayaram qəlyanımı, tüstüsünü havaya buraxa-buraxa gəlib-gedənlərə tamaşa edəyəm».

Mən deyənləri adamın düz gözünün içinə demirlər. Lakin bütün bunlar sanki sözbəsöz onların üzündə yazılıb.

Orada nə desən düzəldirlər. Bazarda can dərmanı desən, onu da satırlar. Gördüyüm külli miqdarda bazarların içərisində üçü mənim ən çox xoşuma gəlib və mən Tiflisin bazarını da müstəsna etmirəm. Bunlardan biri Dərbənd, biri Bakı və biri də Nuxa bazarıdır. Mən deyəndə ki, orada hər şey istehsal edir və nə desən satırlar, bunu belə başa düşmək lazımdır: yəni orada nədən desən, nə desən düzəldir və onu heç vaxt avropalaşa bilməyəcək Şərq bazarlarına məxsus bir qayda-qanunla xırıd edirlər.

Orada cürbəcür xalılar, silahlar, yəhərlər, patronlar, üstündə yazı olan şəkillər, balıncılar, süfrələr, papaqlar, çərkəzi çuxalar, dağlı səndəllərindən tutmuş gürcü uzunboğaz tumac çəkmələrinə qədər hər cür başmaqlar düzəldir və satırlar. Orada növbənöv üzüklər, qolbaqlar, bir, iki və üç sıra qızıl

azərbaycanlı pulu düzülmüş boyunbağlar, bizim qaraçı artistlərinin həsəd apara biləcəkləri və hətta Şamaxı rəqqasəsi, gözəl Nisəyə paltar tikməyə bəs edə bilən baş örtükləri, sırğalar, yaxasında qızıl və ya gümüşdən meyvə şəkilləri toxunmuş koftalar düzəldilir və satılır. Belə koftalar burda çox dəbdədir. Bütün bunlar göz qamaşdırır, işıq saçır, adama «gəl-gəl» deyir. Səs-küydən qulaq tutulur. Dalaşan kim, qırmanc vuran kim, qışqıran, qorxuzan, söyüşən kim, bir-birinə uzaqdan salamməleyk deyən, əlini sinəsində çarpazlayaraq salamlaşan, qucaqlaşan kim, sövdələşən, mübahisə edən, höcətləşən, and içən kim və s.

Birdən qışqırıq səsləri eşitdik. Gördük ki, öz əşyalarını satmağa gətirmiş üç və ya dörd ləzgi bir cavan oğlanın atının yüyənindən tutub saxlayıblar. Onlar bu adamdan nə istəyirdilər, axı? Bu barədə heç nə bilmirəm. Cavan oğlan onlara nə etmişdi? Deyə bilmərəm. Onu qorxuzur, qışqırırdılar. Cavan oğlan tatarısını ləzgilərdən birinin başına ilişdirməklə ləzginin yıxılmağı bir oldu. Onun atı büdrədi və o, insan axını içərində itdi. Elə bu vaxt onun nöqərlərindən biri yaxınlaşdı və işə qarışdı. O hər dəfə bir yumruq ilişdirəndə, bir adam yerə yığılırdı. Həmin gənc yenidən atın üstündə göründü. Öz zəncir kimi dəhşətli tatarısı ilə sağa vurdu, sola vurdu, adamlar onun qarşısından çəkildilər.

Onun köməkçisi atın tərkinə tullandı və onların hər ikisi iki-üç ləzgini qan içində, ölümçül vəziyyətdə arxada qoyub, atı dördnala çaparaq uzaqlaşdılar.

– Bu adam kimdir və bu ləzgilər ondan nə istəyirdilər? – deyə mən gənc knyaza sual verdim.

– Mən bunlar haqqında heç bir şey bilmirəm.

– Bəs, siz onu bilmək də istəmirsiniz?

– Nəyimə lazımdır ki? Belə şeylər buralarda çox olur. Ləzgilər onu təhqir etdilər, o da onları əzişdirdi. İndi də qoy o, özünü möhkəm saxlasın. Bircə dəfə şəhərdən kənara çıxsas, xəncər və silah davası başlayacaq.

– Bəs, şəhərdə onlar silahlarından istifadə etmirlər?

– Siz nə danışsınız? Xeyr, onlar çox gözəl bilirlər ki, kim Nuxada birinin üstünə bıçaq çəksə və ya silah çıxartsa, atam onu güllələtdirər.

– Yaxşı, əgər bir adam tatarı zərbəsi ilə başqa bir nəfəri öldürsə və ya ölümcül yaralasa?

– Təbiət kimə qüvvətli qol veribsə, o, bundan istifadə edir. Ona heç nə demirlər. Bir baxın, görün nə gözəl yəhərdir! Əgər onlardan alacaqsınızsa, elə buradan alın. Başqa yerlərdə yəhər bahadır, burada daha ucuz qiymətə ala bilərsiniz.

Mən 24 manata iki bəzəkli yəhər aldım. Bunları Fransada 200 franka və ya heç ala bilməzdik.

Elə bu vaxt əyninə çərkəzi çuxa geymiş qəşəng bir zabıt bizim yanımıza gəldi. O, İvana bir neçə tərifli söz dedi. Balaca knyaz mən tərəfə döndü və onu mənə təqdim etdi:

– Məhəmməd xandır.

Bu, mənə onun haqqında hələ heç nə demirdi. Mən salam verdim. Cavan zabitin müqəddəs Georgi xaç ordeni və çox gözəl silahı vardı. Müqəddəs Georgi xaç ordenini hər adama hər hansı bir təsadüf və ya kiminsə məsləhəti ilə vermirlər.

– Siz mənə deyəcəksinizmi, bu Məhəmməd xan kimdir, knyaz? – deyə mən İvana müraciət etdim.

– Əlbəttə, elə bu saat.

O, bir neçə kəlmə Məhəmməd xanla nə barədəsə danışdı. Belə başa düşdüm ki, ona mənim silahlarım haqqında nəşə deyirdi. Sonra o, mənim yanıma gəldi. Məhəmməd xan da onun dalınca.

– Mənim silahlarım barədə danışdırdınız, elə deyilmi?

– Bəli, onun bu silahları istehsal edən firmalar haqqında məlumatı var. Hörmətli bir adamdır. İcazə verərsinizmi, o, sizin silahlara baxsın?

– Böyük məmnuniyyətlə.

– İndi isə qulaq asın, sizə deyim bu Məhəmməd xan kimdir. Hər şeydən əvvəl, bu adam Nuxanın axırncı xanının

nəvəsidir. İşdir, əgər bu şəhər və bütün əyalət rusların olmasaydı, onunku olmalı idi. Ona ayrıca mülk verilmişdir. O, mayordur... Bu rütbəni öz ləyaqəti ilə almışdır. Bu, məşhur Daniyel bəyin bacısıoğludur.

– Nə danışırırsınız? O, Daniyel bəy ki, Şamilin naibidir və onun oğlu Hacı Məhəmmədin qayınatasıdır?

– Lap düz tanımısınız.

– Bu necə ola bilər, dayı Şamilə, bacıoğlu isə ruslara xidmət edir?

– Burada bir anlaşılmazlıq olmuşdur: İlisulu xan kimi Daniyel bəy də ruslara xidmət etmişdir. O vaxt Ləzgistana komandanlıq edən general Şvarts ona qarşı bir balaca düz hərəkət etmir. Daniyel bəy hamı eşidə-eşidə şikayətlənir və ona hədə-qorxu gəlir. Adam çox vaxt müəyyənləşdirə bilmir ki, bir işin axırı necə qurtaracaq. Daniyel bəyin bir erməni katibi varmış. Bu erməni katibi general Şvartsa yazır ki, Daniyel bəy Şamilin tərəfinə keçmək istəyir. Məktub göndərilən yerə çatmaq əvəzinə, gəlib çıxır Daniyel bəyin öz əlinə. O, öz katibini bir xəncər zərbəsi ilə öldürür və atlanaraq, doğrudan da, Şamilin tərəfinə keçir. Bu hadisə 1845-ci ildə olmuşdur. Əgər deyilənlərə inansaq, Şamil onu qəbul etmir. Belə olanda, Tiflisə gedib xahiş edir ki, imperatorun özü ilə danışmaq üçün ona icazə versinlər. Onun bu xahişini də rədd edirlər, ona bir müşayiətçi dəstəsi qoşurlar. Bu hörmət əlaməti yox, onu izləmək üçün idi. O, Qarne Maqaliyə gəlir. Orada Baron Vrangelin vasitəsilə knyaz Vorontsovdan xahiş edir ki, yenidən rus dövlətində işə girsin. Lakin bir şərtlə ki, Maqalidə qalsın. O, Şamilə çox yaxın olar və onunla əlaqələri bərpa edə bilərdi. Ona deyirlər ki, Tiflisdə və ya Qarabağda yaşamaq şərti ilə rütbəsini özünə qaytarırlar. O, bu təklifi rədd edir və yenidən Şamilin yanına qayıdır. Elə o vaxtdan bəri o, Şamilin bütün yürüşlərinin başında durur və bizə çox ziyan vurur.

– Elə bir təsadüf olubmu ki, dayı ilə bacıoğlu hər hansı bir döyüş zamanı üzbəüz gəlsinlər?

- İki dəfə.
- Bəs, belə hallarda onlar necə hərəkət edirlər?
- Onlar bir-birini salamlayır və hərəsi çıxıb öz yolu ilə gedir.

Mən indi bu 28–30 yaşlı yaraşıqlı və cavan oğlana yeni bir maraqla baxırdım. O, mənə Bestujev-Marlinskinin Ammalat bəyini, ən azı, onun hamıya məlum olan cinayətini xatırladırdı. O, yalnız 1828-ci ildən rus dövlətinin ixtiyarında olan, bizim baxacağımız Xan sarayında anadan olmuşdur. Mən Məhəmməd xanın qəlbindəki köhnə qəmli xatirələri təzələməmək xatirinə gənc knyaza təklif etdim ki, saraya baxmağı başqa vaxta saxlayaq. İvan mənim dediklərimi ona çatdırdı. Məhəmməd xan baş əyərək dedi:

– Böyük imperatorluğun ixtiyarına keçəndən sonra mən orada olmuşam.

Biz yolumuza davam etdik. Xan sarayı, şəhərin ən yüksək bir nöqtəsində, başqa tarixi binalardan fərqli olaraq, müasir memarlıq üslubunda tikilmişdir. 1792-ci ildə Məhəmmədhəsən xanın tikdirdiyi Xan sarayı valehedici və insana «gəl-gəl» deyən bir imarətdir. Məhəmmədhəsən xanın mənsub olduğu xanədən 1710-cu ildən başlamışdır. Onun əsasını bu sülalənin ən hörmətli və məşhur adamı Hacı Çələbi xan qoymuşdur. 1735-ci ildən 1740-cı ilə qədər o, Nadir şah qarşı çox döyüşlərdə iştirak etmiş, bütün Şirvanı azad etmiş, Tiflisə qədər gedib çıxmışdı.

Çar ordusu 1828-ci ildə Nuxanı tutanda Xan sarayı dağıdılmışdı. Xan sarayı elə füsunkar gözəlliyə malik abidədir ki, yalnız memar fırçası onun necə birləşdirildiyi məlum olmayan saysız-hesabsız şəbəkə və naxışlarını yenidən canlandıra bilər. Doğrudur, adlı-sanlı adamların, knyazların burada gecələməsi üçün Xan sarayı bərpa olunmağa başlamış, lakin bərpa işləri yalnız birinci mərtəbədə aparılmışdır. Bu füsunkar sənət abidəsinin tam bərpasını davam etdirmək əvəzinə, onu başlı-

Şəki xanlarının sarayı

başına buraxmışlar. Nuxanın çox da böyük olmayan Xan sarayından ayrılanda, ürəyimdən istər-istəmər bir fikir keçdi: «Xudaya, sən özün, bu gözəl və tarixi abidəni yadellilərdən qoru!»

Biz polkovnik Tarkanovun malikanəsinə dönmək üçün ya şəhərin ətrafına dolanmalı, ya da yenidən bazardan keçməli idik. Başqa yol yox idi. Biz gəldiyimiz rahat yolla qayıtdıq. Məhəmməd xan bizi knyaz Tarkanovun evinə qədər ötürdü. Axı, İvan mənim silahlarım haqqında ona danışmışdı. O da fikrində, yəqin ki, elə bu barədə düşünürmüş. Odur ki, gəlib evə çatanda elə birinci soruşduğu bu oldu.

Yeni və maraqlı fikir mübadiləsinə səbəb olan silahları gətirdilər. Gənc knyazda bizim uçurdub göydə vurma qaydaları haqqında təsəvvür yaratmaq üçün tüfəngimi götürüb, havaya bir qəpiklik atdım və onu qırma ilə beş-altı yerdən vurdum. İvan bunu bir təsadüf saydı, məndən təkrar atmağı xahiş etdi.

Bu dəfə mən iki dənə bir qəpiklik götürüb, hər ikisini birdən havaya ataraq, iki atəslə onların ikisini də vurdum.

Məsum uşaq çaş-baş qalmışdı. O, az qala inanmışdı ki, mənim silahım Astolf qılıncı kimi sehlidir və hədəfi düz vurmaq onu atandan deyil, tufəngin özündən asılıdır. O, dil boğaza salmadan elə hey təkrar edirdi:

– Mənim də belə silahım olacaqmı? Mənim də sizinki kimi tufəngim olacaqmı?

– Bəli, əziz knyaz, sakit olun, – gülərək ona cavab verdim. Bu, Məhəmməd xanı ürəkləndirdi. O, İvanı yanına çağırdı və yavaşca ona bir neçə söz dedi. İvan mənim yanıma qayıtdı.

– Məhəmməd xan çox istərdi ki, onun bir cüt tapançası olsun, özü də «Devim» firmasının tapançasından. O, soruşur ki, bunu necə əldə edə bilər?

– Bu çox asan bir şeydir, əziz knyaz. Məhəmməd xan mənə yalnız arzusunu bildirsin, mən onları ona göndərərəm.

Məhəmməd xan mənə yaxınlaşdı və məni narahat etdiyi üçün üzr istədi. Sonra o, məndən soruşdu ki, bir cüt «Devim» tapançası neçəyə başa gələr? Dedim ki, bu barədə heç narahat olmasın, çünki bu mənim işimdi. Təki onlar gəlib sizə çatсын. Elə ki, fransız tapançalarını aldınız, onda mənə bir Qafqaz silahı göndərərsiniz. O, hörmət əlaməti olaraq baş əydi və qılıncını belindən açdı, tapançasını çıxartdı və onların hər ikisini mənə təqdim etdi, eyni zamanda, hələ bir üzr də istədi ki, xəncəri verə bilmir, çünki kiminsə yadigarıdır. Bu mübadilə o qədər qiymətli idi ki, razılaşa bilmirdim. Lakin İvan mənə dedi ki, əgər onları götürməsəm, Məhəmməd xanın ürəyinə dəymiş olaram. Mən də öz növbəmdə baş əyib, qılıncı və tapançanı götürdüm.

Bu silahların hər ikisi çox zövqlə düzəldilmişdi. Bundan əlavə, qılınc hər yerdə tanınırdı. Onu belimə bağlayan dəqiqədən Tiflisə qədər yol uzununu onu görən azərbaycanlı zabitlər dönüb baxmağa məcbur olurdular. Qılıncın belə məşhurluğu onun sahibinin böyük hörmətinə dəlalət edirmiş.

UDİNLƏR... QOÇ DÖYÜŞÜ... AZƏRBAYCAN RƏQSİ VƏ GÜLƏŞ...

Səhər yeməyi zamanı udinlərdən söhbət düşdü. Siz mən-dən soruşa bilərsiniz ki, axı, bu udinlər kimlərdir və nə olan millətdir? Elə mənim özüm də bunu tam təfərrüatı ilə bilmək istərdim.

Udinlər Qafqazda yaşayan tayfaldandır. Lakin bu ləhcədə danışan adamlar çox azdır. Mən onların müxtəlif millətlərin siyahısına düşməsinə şübhə edirəm. Ancaq bununla belə, onların tayfası başqalarından heç də az maraqlı deyil.

Udinlərin haradan gəldiyini heç kim bilmir. Onlar heç kimin başa düşmədiyi, heç bir dilə uyğunluğu olmayan bir dildə danışirlar.³⁹ Hətta onların özləri də öz mənşələri haqqında gedən qaranlıq söhbətlərin içində itib-batmışlar. Tək halda onlara udi, cəm halda isə udyox deyirlər.

Moiz Xoresadze özünün «Gürcülərin tarixi» adlı kitabında udinlərdən danışır. Lakin onların mənşəyini qarışıq salır və bilmir ki, bu dildə danışanları hansı millətə aid etsin.

Çamçyans adlı bir erməni taciri Venada nəşr olunmuş «Ermənistanın tarixi» adlı əsərində onların adını çəkir.

Və nəhayət, keçən il Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvlərindən biri udin dilinə aid bütün abidələri və bu dildə oxunan bütün mahnıları mümkün qədər toplayıb aparmaq üçün Peterburqdan Qafqaza göndərilmişdi. Bu adam orada nəinki öz latın dilini, hətta rus dilini belə unudaraq, heç bir şey əldə etmədən Peterburqa əliboş qayıtmışdır.

Udinlər sayca cəmi üç minə yaxın olar. Onların heç biri saylarının nə vaxtsa çox və ya az olduğunu bilmir. Bu tayfa iki kənddə yaşayır. Bunlardan biri Nuxanın 40 kilometrliyində yerləşən Vartaşen (indiki Oğuz rayonu) kəndidir. İkincisi isə, Vartaşenin 30 kilometrliyində Şamaxı istiqamətindədir.

Udinlərin bir qismi yunan, digər qismi isə islam dininə etiqad bəsləyir.

Mən bu udinlərdən, heç olmasa, bir nəfərini görmək arzusunda olduğumu bildirdim. Knyaz Tarkanov dərhal bu işlə məşğul oldu və tezliklə bir nəfər udin gəldi. Bu, itibaxışlı, qarasaqqallı, otuz yaşlarında qarabuğdayı bir adam idi. O, Nuxa məktəblərindən birində müəllimdir.

Mən ondan öz dilləri və millətləri haqqında bildiyini danışmağı xahiş etdim. O, mənə cavab verdi ki, onlar dünyanı su basandan sonra Nuh peyğəmbərin oğlan nəvələrindən birinin nəslindən əmələ gəlmişdir və onların danışdığı dil də müasir adamlara ona görə tanış deyil. Həqiqətən, o, çox qədimdir və bu, qəbilə başçılarından ən hörmətlisinin dilidir.

Mənimlə bu söhbəti edən udinin adı Georgi Bejanov idi. Mən ondan xahiş etdim ki, udin dilində mənə bütün dillərdə işlənən və ya qonşu xalqların dilində işlənən bir neçə sadə söz desin. Birinci Allah sözündən başladım. Mən Allah sözünün udincə, orfoqrafiyasını deyil, tələffüzünü yazdım. Allaha – bixacux, çörəyə – şum, suya – xe, torpağa – qul, ulduza – xabum, günəşə – bex, Aya isə xaş deyirlər. Onlarda səma sözü yoxdur; ona görə də Azərbaycan dilindəki göy sözünü işlədirlər. Kişi – işqar, qadın – çuşbux, kişilər sözü «adamlar», qadınlar sözü isə «çebux» şəklində işlənir. Mən udini nahara qədər saxladım. Lakin yuxarıda dediklərimdən əlavə, ondan heç bir şey öyrənmə bilmədim.

Beləliklə, öz «xam işimi» görüb qurtardım, yəni mən qabıqlı, qərzəkli qozları yığdım. Onları qərzəkdən təmizləmək və ləpələmək isə mənim alim dostum Solsinin işidir.

İki-üç dəfə knyazın yanına məşvərətə gələn atlılara görə yarımçıq qalan nahardan sonra bir daha bazarı fırlanmaq istədik. Lakin knyaz xahiş etdi ki, bazara baş çəkəsi olsaq, onun oğlunu özümüzə aparmayaq.

Bundan əlavə, o, bizə məsləhət gördü ki, deyiləsi mümkün olmayan min cür başqa səbəblərə görə bu gəzintini sabah səhərə saxlayaq.

– Mən sizə tamamilə azərbaycanlısayağı bir qəbul düzəltmişəm, – deyə o, sözünü bitirdi.

Biz bu gələnlərin ləzgilərdən təzə bir xəbər gətirdiyindən şübhələndiyimizə görə daha danışmadıq.

Naharın axırına yaxın Bədrizze də gəlib çıxdı. Təhər-tövründən görünürdü ki, onun kefi kökdür və elə hey əllərini ovuşdururdu. O, knyaz Tarkanovla qonşu otağa keçdi. Polkovnik tək qayıdıb gəldi. Bədrizze isə otağın eyvana açılan başqa bir qapısından çıxıb getmişdi.

Stoldan qalxıb, qəhvə içmək üçün eyvanı keçdik. Həyətin ortasında – yanında nəhəng qonur qoç olan bir kişi dayanmışdı. Onun ətrafında isə polkovnikin sanki qonur qoçu döyüşə çağıran qara qoçu hərlənirdi.

Azərbaycanlıların bayramı qoç döyüşü ilə başlanacaqdı.

Atasının sirrini açan İvan bizə xəbər verdi ki, axşam qoç döyüşündən sonra Azərbaycan milli rəqsləri və güləş olmalıdır. Bütün bunlardan sonra isə içəridə rəqs olacaq. Bu rəqsə şəhərin ən məşhur rəqqasları dəvət olunublar. Onlar «Ləzgihəngi» oynayacaqlar.

Qonaqlar yavaş-yavaş gəlməyə başlamışdılar. Yaxında olanlar piyada, bir neçə nəfər faytonla, beş-altı adam isə atla gəldi. Onlar knyaz Tarkanovun iqamətgahından çox da uzaqda yaşamırdılar. Lakin şərqililər mümkün qədər atla gəzirlər.

Bütün kişi və qadın qonaqlar adətləri üzrə salamlaşır və get-gedə teatr qalereyasını xatırladan eyvanda öz yerlərini tuturdular.

Axşam saat 6-ya yaxın artıq hamı yığılmışdı. Daha sonra qırx nəfər polis də gəldi. Bunlar hər axşam knyaz Tarkanovun iqamətgahını, onun həyət qapısını qoruyan keşikçilər idilər. Keşikçilər təyin olundu. Qalan polislər isə yanında qoç olan adamın ətrafında dövrə vurdular. Tamaşaçılardan xahiş etdilər ki, geri dursunlar, qoçların döyüşü üçün yer qalsın. Uşaqlar başlarını polislərin qıçlarının arasından çıxararaq, qoçlara baxırdılar.

Tamaşanın başlanmasına işarə edildi və qoçları meydana çəktilər. Gənc knyazın şəxsi keşikçisi, onu heç vaxt tək qoymayan, bütün gecəni qapısının ağzında yatan, səhərdən axşama kimi onu gözdən qoymayan Nikolay qara qoçun buynuzundan tutub, qonur qoçun on addımlığına – yaxın bir məsafəyə itələdi.

Öz növbəsində qonur qoçun sahibi qoçunu tumarlayıb-sığalladı. Boynunu qucaqlayıb, onu qara qoçun bərabərinə gətirdi.

Bu yerdə hər iki qoçu adamların qışqırığı, hay-küyü qızıxdırmağa başladı. Əslində, onların heç birinin bu adamların köməyinə ehtiyacları yox idi. Onların hər ikisi azad olar-olmaz, iki düşmən süvari kimi biri-birinə cumdular. Onlar kəllə-kəlləyə gələndə şaqqıltıdan qulaq tutulurdu. Bu səsin əks-sədası bütün həyəti başına götürmüşdü. Qoçlar bir müddət dal ayaqlarını bərk-bərk yerə basıb, bir-birinə güc gələrək, rəqibini geri çəkilməyə məcbur etmək istəyirdilər. Onları aralayıb, yenidən buraxdılar. Qoçlar yenə də güllə kimi bir-birinin üstünə cumdular. Dəhşətli və cingiltili zərbələr qulaqbatırıcı idi. Bu dəfəki zərbədən sonra qonur qoçun qulağının yanında qan göründü. Bir daha onları aralamadılar. Hiss olunurdu ki, qara qoç rəqibini üstələyib. Belə də oldu. Bir az sonra qonur qoç döyüşdən yayındı. Qara qoç qalib gəldiyinə elə bil özü də heyran idi. Başını yuxarı tutub, finxıra-finxıra meydanda dövrə vururdu. Qonur qoçun qulaqları sallanmışdı. Hamı qonur qoçun sahibinə lağ edib gülürdü. Qonur qoçun qulaqlarının sallanması tamaşaçılara yaxşı heç bir şey vəd etmirdi.

Biz eyvanda dayanmışdıq. Oradan həyətdə baş verən hər şey çox gözəl görünürdü. Həyət elə hey adamlarla dolurdu. Tamaşaya gələnlərin içərisində yanında üç dəvəsi olan bir dəvəçi də vardı.

Dəvələr, heç şübhəsiz, karvansaraya gəldiklərini yəqin edib, boyunlarını uzadaraq yatmış, onların sahibi dəvələrdən

birinin belinə çıxmış, pulsuz tamaşaya baxmaq üçün özünə ən gözəl yer seçmişdi.

Yol keçən başqa atlılar həyətdə daxil olmuş, knyazı salamladıqdan sonra elə atın üstündəcə, tamaşanı yaxşı görmək üçün üzəngidə ayaq üstə duraraq, boyunlarını qabağa uzatmışdılar.

Azərbaycanlı qadınlar öz dördkünc çarşablarında, erməni qadınları öz uzun, ağ paltarlarında ayaq üstə heykəl kimi sakitcə dayanmışdılar. Orada yüzdən çox tamaşaçı olardı. Elə bil onların hamısı buraya qalibi ruhlandırmaq, məğluba lağ etmək üçün yığılmışdılar. Mən qalib deyəndə, qara qoçu nəzərdə tuturam. Qonur qoç qələbədən çox uzaqda idi. Düzü, onun yerinə başqa bir qoç olsaydı, qulaqlarını daha pis sallayardı. Məğlubiyyətin dadını, az da olsa, hiss etdiyindən sahibi onu camaatın hay-küyü içərisində çox çətinliklə saxlayırdı. Sanki onun ürəyinə dammışdı ki, artıq hamı onun qələbəsinə şübhə edir.

Əvvəlkindən daha dəhşətli döyüş başlandı. Qonur qoç aldığı zərbədən dal ayaqları üstə qıvrıldı və yenidən özünü düzəldib, bir addım geri çəkildi. Artıq qara qoçun üstünlüyü açıq-aydın hiss olunurdu. İndi qonur qoçun başı da aşağı əyilmişdi.

Qara qoç rəqibinə özünü düzəltməyə imkan vermir, amansızcasına onun üstünə cumur, arxadan, başından və haradan gəldi vurduğu hər zərbə ilə onu yırırdı.

İnamını itirmiş yazıq qonur qoç artıq özünü ayaq üstə saxlaya bilmirdi. O, hara gəldi qaçıb canını qurtarmaq istəyirdi. Lakin dairə vuran camaatın arasından özünə yol açma bilmirdi. Buna qara qoçun özü də imkan vermirdi. Qara qoç onun dalınca qaçır, bütün tamaşaçılar isə alqışlarla onu ruhlandırırdı.

Beləliklə, döyüşə və ya sadəcə olaraq, qalibin qonur qoçu hara gəldi qovmasına tamaşa edən camaat artıq həyəti bürüməkdə olan qaranlıqda qaynaşırdı.

Nəhayət, qonur qoç qaçıb özünü bir arabanın altına soxdu. Tamamilə basılmış yazıq heyvan öz rəqibindən aman diləyirdi. Elə bu vaxt uzaqdan nağara və zurna səsi eşidildi. Camaatın arasına sakitlik çökdü. Musiqi sədalarının getdikcə yaxınlaşdığına əmin olduqdan sonra hamı küçə qapısına tərəf qaçmağa başladı. Bir anın içində həyət tamam boşaldı.

Lakin bir az keçmiş həyətə bayaqkindan daha çox adam doldu. Qapının ağzında iki məşəlçi göründü. Onların arxasınca dörd musiqiçi, daha iki məşəlçi və üç rəqqas gəlirdi. İnsan axını həyəti başına götürmüşdü. Onlar təkcə bayaq qoç döyüşünə tamaşa edənlər deyildi. Onlara həm də şəhərin bütün küçələrindən keçib, knyazın evinə qədər rəqqasları izləyən, onların dalınca tökülüşüb gələn adamlar da əlavə olunmuşdu. Elə bil bütün Nuxa əhli buraya gəlmişdi.

Rəqqaslar düz eyvana qədər gəlib knyazı salamladılar. Adamlar «ura» qışqıraraq dairə vurdular. Məşəlçilərin dördü də elə yer seçdilər ki, rəqs edənlərin oynadıqları meydanı daha yaxşı işıqlandıra bilsinlər.

Rəqqaslardan ikisi əllərində toppuzaoxşar qısa, ağır şeylər tutmuşdular. Üçüncüsü isə əlindəki yarımçevrəyəbənzər, dəmir həlqələrlə bəzənmiş qavalı titrədərək çalğıçıları müşayiət edirdi. Musiqiçilərdən ikisi nağara, ikisi isə zurna çalırdı. Deyəndə ki, iki musiqiçi zurna çalırdı, mən səhv edirəm, düzdü, hər ikisi çalırdı, lakin növbə ilə çalırdılar. Bu tipli musiqi alətində çalmaq çox yorucu olur. Axı bunun üçün içəridən nəfəs almağı bacarmaq lazımdır. Azərbaycanlıların sinəsi nə qədər möhkəm olsa da, nəfəsləri çatmadığından, onlar zurna çalarkən bir-birini əvəz etməyə məcbur olurdular.

Musiqi sədaları altında get-gedə qızıışan rəqs birdən yaxın məsafədə eşidilən qızgın atışma səsinə dayandırıldı.

Rəqqaslar dayandılar, zurna çalanların nəfəsi kəsildi, nağara çalanların əlləri havada qaldı. Polislər silahlara cumdular. Yasavullar hazır dayanmış atların belinə sıçradılar.

Həyətdəki bütün tamaşaçılar isə sualedici nəzərlərlə bir-birinin üzünə baxırdılar.

– Elə bir şey yoxdur, camaat, elə bir şey yoxdur! – deyə knyaz Tarkanov ucadan dedi. – Narahat olmayın, bu Bədriddenin işidir. Öz adamları ilə məşq edir, onlara düz atmağı öyrədir. Başlayın, rəqsə başlayın!

– Olmaya bunlar ləzgilərdir? – deyə mən İvandan soruşdum.

– Ola bilər, lakin bir halda ki, Bədridden oradadır, deməli, narahat olmağa dəyməz. – Sonra isə öz növbəsində o da çalğıçı və rəqqasələrə bir neçə ruhlandırıcı söz dedi. Zurnaçılar öz zurnalarını püləməyə, nağaraçılar nağaralarını döyəcləməyə, rəqqaslar rəqs eləməyə başladılar.

Yavaş-yavaş hərə öz yerini tutdu. Ara-sıra tufəng səsləri eşidilsə də, heç kəs buna əhəmiyyət vermədi.

Həqiqətən də, bu rəqs çox gözəl idi. Onun bu qədər maraqlı olması onu göstərirdi ki, rəqqaslar çox məşq etmişdilər.

Əllərində ağırlıq daşı tutmuş iki nəfər bir dairənin iki tərəfində, qavalçalan isə ortada dayanmışdı. Onlar bacarıqla və cəldliklə hərəkət edirdilər. Onları bizim Şan-Elize çöllərindəki toppuzlarını başlarının üstündə fırladanlarla, bir əlindən digərinə və ayaqlarının arasından keçirən ağac oynadanlarla müqayisə etmək olmaz. Üçüncü rəqqas qavalın dəmir həlqəciklərini cingildəyərkən, musiqini gücləndirir, eyni zamanda füsunkar musiqinin müşayiəti ilə çox qərribə hərəkətlər edirdi.

Çalğıçılar bir-birini əvəz edir, zurnanı elə məharətlə çalır-dılar ki, musiqi rəqqasların qüvvəsini birə-beş artırır və onları insanın edə biləcəyindən daha artıq hərəkətlər etməyə ruhlandırır. Bu hərəkətlərə bizim aramızda ən bacarıqlı adam iki-üç dəqiqə güclə davam gətirər, bunlar isə on beş dəqiqədən çox oynadılar. Mən deyə bilmərəm ki, bu, vərdiş və ya çeviklikdir. Bir onu bilirəm ki, rəqqasların heç biri yorulana oxşamırdı. Nəhayət, musiqiçilər də, rəqqaslar da dayandılar.

Bundan sonra pəhləvanlar məharətlərini göstərdilər. Bu dala, qabağa gedilən hərəkətlərdən ibarət idi. Onlar daşlarla oynayırdılar. Hərəkətlərin yerinə yetirilməsində qollar, ümumiyyətlə, ayaqlardan daha çox rol oynayır.

Rəqsdən sonra gülüş başladı. Rəqqaslardan ikisi üst pal-tarların çıxartdı. Əyinlərində enli şalvardan başqa heç nə qal-madı. Onlar knyaz Tarkanovu salamladılar və əllərini toza batırıb ovxalamağa başladılar. Sonra isə bir-birinin üstünə cummaq istəyən iki vəhşi heyvan kimi qarşı-qarşıya dayan-dılar.

Gülüş, ümumiyyətlə, bütün tamaşaların ən sadəsidir. Kim heç vaxt arxası yerə dəyməmiş Matves və Rabasonu görmüş-sə, deməli, Azərbaycan pəhləvanlarını da görmüşdü. Elə təsəv-vür etsin ki, elə Krotonlu Alsidamas və Milonu da görmüşdür.

Əgər bir hadisə baş verməsəydi bu tamaşa, bəlkə də, yadda qalmazdı. Bu, silahsız-filansız mübarizə bizə o qədər də maraqlı gəlmirdi. Gülüşün lap qızgın çağında, camaatın gərginliklə irəli cumaraq, gülüşçilərə baxmaq üçün başlarını qabağa uzatdığı bir vaxtda, birdən həyətin dərinliyindən, qaranlığın içərisində bir adamın gəldiyini gördük. O, yaxın-laşdıqca həyətin hər tərəfinə şam və məşəllərdən yayılan işıq-da bir başı da ayırd etmək olurdu. Bədənsiz irəliləyən bu baş tək-tənha camaata yaxınlaşırdı. Sanki o da bu tamaşaya bax-maq, ondan ləzzət almaq istəyirdi.

Yeni gələn adam gətirdiyi «qəniməti» unudaraq, irəli əyi-lib gülüşənlərə baxmaq istəyəndə onun üzünə işıq düşdü. İndi artıq hər şeyi açıq-aydın görürdük. O, tamam qana bələnmiş-di. Əlində isə ağzı əyilmiş, gözləri açıq, ağacın bir ucuna taxıl-mış, təzəcə kəsilmiş bir insan başı tutmuşdu. Kəlləsinin qır-xıqlığından bildik ki, bu ləzgi başıdır. Başın ortasında böyük bir kəsik vardı.

Moyne heç bir şey demədən mənə bir dürtmə vurub, başı göstərdi.

– Lənət şeytana, mən onu yaxşı görürəm, – deyə astadan ona cavab verdim.

Mən də öz növbəmdə gənc knyazın əlinə toxundum.

– Bu nədir belə? – soruşdum.

– A-a-a! – deyə o, cavab verdi. – Bu, Bədriddenin bizə qulluqçusu Həlimlə göndərdiyi icazə vərəqəsidir. – Bu bir neçə kəlmə deyilib qurtarana kimi artıq hamı başı görmüşdü. Qadınlar bir addım dala çəkilməmiş, kişilər isə bir addım qabağa yerimişdilər.

– Bərəkallah, Həlim! – Knyaz Tarkanov Azərbaycan dilində ucadan dedi. – Siz bizə nə gətirmisiniz, mənim balam?

Həlim başı qaldıraraq tən ortaya gəldi:

– Bu həmin o ləzgi quldurlarının başçısının başıdır. Bunu Bədridden sizə göndərmiş. Özü gələ bilmədiyi üçün üzr istəyir. Lakin o, bir azdan burada olacaq. Orada «hava çox isti» idi. Ona görə də o, köynəyini dəyişməyə getdi.

Gənc knyaz:

– Mən sizə demirdimmi ki, o, on ikinci başı kəsməyi çox da gecikdirməyəcək, – dedi.

– O, aldığı ağır zərbədən keçinəndən sonra, başını mən kəsdiyim üçün Bədridden onu mənə vermişdir, – Həlim sözünə davam etdi. – Knyaz, indi siz on manatı ancaq mənə verməlisiz.

– Çox yaxşı, çox da pakizə, elə bil ki, sən onu bu axşamıq mənə borc vermişən, – deyə knyaz cavab verdi. – Lakin götür, o başı elə yerdə gizlət ki, itlər onu yeməsinlər. Onu sabah bazarda nümayiş etdirmək lazımdır.

Həlim: – Baş üstə, – deyib, balkona çıxan pilləkənlərdə gözdən itdi. Bir azdan onu eyvanda gördük. O, başı aparıb gizlətməmişdi.

Tezliklə Bədridden özü də səliqəli geyimdə gəlib çıxdı.

Ləzgilər onun qurduğu tələyə düşmüşdülər. Nəticədə qaçaqların başçısı da daxil olmaqla, üç ləzgi öldürülmüşdü. Onların başçısını Bədridden bir xəncər zərbəsi ilə öldürmüşdü.

Zərbə onun başını ikiye bölmüşdü. Başçıların öldürüldüyünü gören ləzgilər dağlara tərəf qaçmağa üz qoymuşdular.

Knyaz Tarkanov deyilənlərə diqqətlə qulaq asaraq:

– Çox gözəl, onlar bu axşam daha bizi narahat etməyəcəklər. İndi də gəlin salona gedək. Güman edirəm ki, «Ləzgihəngi» rəqsi Aleksandr Düma cənablarının xoşuna gələcəkdir, – dedi.

Bir azdan rəqs başlandı. «Ləzgihəng» rəqsini, doğrudan da, gözəl ifa etdilər. Bayram axşamı pis təəssürat bağışlamadı. Lakin axşam saat 11-ə yaxın bir hadisə də baş verdi. Biz Həlimin çox narahat halda ora-bura vurnuxduğunu gördük.

Çox güman ki, itirdiyinə bərk heyifsiləndiyi qiymətli bir şeyi axtarırdı.

– Axı bu Həlim nə axtarır? – deyə mən gənc knyaza müraciət etdim.

O, qulluqçudan Həlimin nə axtardığını soruşdu və gülə-gülə qayıdıb gəldi.

– Həlim başı harada gizlətdiyini yadından çıxarıb. Güman edir ki, onu oğurlayıblar, – deyə o, cavab verdi. Sonra o, Həlimə sarı dönərək istehza ilə dedi: – Axtar, Həlim! Axtar!

Həqiqətən də, Həlim onu axtarmaq üçün çıxdı. Xeyli axtarandan sonra axır ki, tapdı. Sən demə, o, öz «qənimətini» aynabənddə, qaranlıq bir küncdə kürsünün üstündə gizlədibmiş. Bayrama dəvət olunmuş qonaqlar başı görməmiş, öz paltarlarını çıxarıb kürsünün üstünə atmış, baş isə paltarların altında qalıbmış. Qonaqlar çıxıb gedəndə öz paltarlarını götürmüşdülər. Nəhayət, Həlim axırncı paltonun altından «öz başını» tapmışdı.

– Əyləncə pis olmadı, elə deyilmi? – Məni öz otağıma ötürən İvan soruşdu.

– Ağlagəlməz dərəcədə, mənim knyazım, – mən cavab verdim.

NUXADAN AYRILARKƏN

Əvvəldə dediyimiz kimi, Nuxa olduqca cazibədar, adamı heyran qoyan bir şəhərdir. Daha doğrusu, bura bütövlükdə istirahət yeridir. Aprel ayından başlayaraq, ta oktyabra kimi burada 12 mindən 60 minə qədər adam yaşayır.

Görəsən, onun sərin kölgəliklərində dincəlmək, adamın ruhunu oxşayan bulaqlarının başında oturmaq xoşbəxtliyi kimə nəsib olacaq?

Nuxanın əsas ticarətini ipək təşkil edir. Onun bir fabriki var. O, toxuculuq fabriki deyil, əyrici fabrikidir. Bu fabrik hər il altı milyonluq xammal ixrac edir. Şəhərin evlərini kölgələrə qərq edən gözəl ağacların bir hissəsi tut ağaclarıdır. Onların atlas kimi yarpaqları ölkənin var-dövlətini təşkil edən milyardlarla barama qurdunu yemləyir.

İtaliyanın cənubunda Pyemon və Milan vilayətlərinin barama qurdlarının dördüdə üç hissəsi epidemiya nəticəsində məhv olduğundan, bir il üç ay bundan əvvəl, iki-üç italyan tacir Nuxaya barama qurdlarının toxumundan almağa gəliblər. Lakin Nuxada bu toxumu satmaqdan imtina ediblər. Bu, rəqabətlə əlaqədar idi. Belə olan halda, onlar ləzgilərin yanına getməyə məcbur olmuşlar.

Demək olar, bütün Qafqaz dillərinin hamısında danışa bilən, Tiflis teatrının bədii tərtibatçısı, Ferati adlı bir cavan bu çətin vəzifəni öz üzərinə götürür. O, dağlılar kimi geyinib-kecinir, iki yüz min qızıl və gümüş pul götürüb yola düşür.

Ləzgilər heç kəsə baş əymədikləri kimi, qızıl və gümüşdən başqa, heç bir şeyə məhəl qoymur, kağız pulu isə heç pul saymırlar.

Onun sövdası baş tutur və italyanlılar nəinki kifayət qədər barama toxumu ilə Qafqazı tərk edir, həm də Avropada düşükləri zərərin də əvəzini çıxırlar.

Nuxaya öz toxuduqları müxtəlif geyim, parça, ipək və öz qoyunlarını satmağa gətirən itaətkar ləzgilərin içərisinə asanlıqla soxula bilən qeyri-itaətkar ləzgilər də gəlirlər. Onların içərisində yaylaqlardan və dağlardan gələn adamlar o saat tanınırlar.

Qeyri-itaətkar ləzgilər buraya yol kəsməyə, oğurluq etməyə, araya nifaq salmağa, qol kəsməyə və yaxud bəzən də şəhərə basqın etməyə, bizim şahidi olduğumuz kimi hadisələr törətməyə gəlirlər.

Səhəri gün ləzgilərin başçısının başı bazarda «nümayiş» etdirilirdi. Nuxa meydanında nümayiş etdirilən bu baş bir il ərzində kəsilmiş beşinci baş idi.

Bədbəxtlikdən ləzgilər müsəlmandır və buna görə də qəzavü-qədərə, taleyə inanırlar. Sizin fikrinizcə, kəsilmiş bir baş bu cür taleyə inanan adamlara necə təsir göstərə bilər?

– Taleyin yazısı belə imiş! – deyirlər və bununla da hər şey qurtarıb gedir.

Səhəri gün biz bazarı gəzməyə çıxanda, camaat axşam kəsilmiş başa, demək olar ki, heç nəzər də salmırdı.

Bu, oğlunun təhlükəsizliyi üçün Tarkanovun ləzgilərə verdiyi «dərs»dir.

Doğrudan da, bizim gördüyümüz kimi süni surətdə təşkil edilən böyük dava-dalaş, vaxtında görünməmiş basabas zamanı güclü bir kişi İvanı qəflətən götürüb atın üstünə qoyar və dördnala çaparaq çıxıb gedə bilər.

Uşağın qiyməti yüz min manatdır və ləzgi qaçaqları yüz min manatlıq bir şey üçün həyatlarını təhlükə altında qoyurlar. Nə isə...

Nuxa küçələrindəki balaca dükanların içərisində cızbız satılan dükanları az qala unutmuşdum. Bunlar bir növ bizim qızardılmış kartof satılan ticarət nöqtələrinə bənzəyirlər.

Yaxşı olar ki, onu evdə bişirəsən. (Mən qızardılmış kartofu nəzərdə tuturam.) Lakin nə qədər səylə hazırlasan da, bu heç vaxt təzə körpünün üstündə satılan kartofun dadını vermir.

Bax, Nuxanın küçələrində satılan cızbiz da belədir. Bu zəhrimar cızbizın gözəl iyi və dadı var. Mən nə qədər çalışdım, özümü saxlaya bilmədim və knyazdan xahiş etdim ki, ondan yeməyə mənə icazə versin.

Ey Nuxadan keçən səyyahlar, açıq havada dayanıb, mütləq cızbiz yeyin! Ümumiyyətlə, Qafqazda adam o qədər də yaxşı yeyə bilmir. Lakin mən sizə məsləhət görürəm: belə təsadüfi əldən verməyin, mütləq cızbiz yeyin!

Eh! Heyif ki, Potidə bu sətirləri yazan zaman mənim yanımda Nuxadakı ət dükanının dalında, yöndəmsiz bir otaqda çox ləzzətli cızbiz yox idi. Əgər olsaydı, görün mən necə bayram edərdim!

Artıq qərara almışdım ki, biz günorta saat birdə yola düşək. Biz istəsək də, həmin gün Tiflisə çata bilməzdik. Bir-iki dayanacaq yol gedib, səhərisi gün Tiflisə çatmaq üçün axırındı dayanacaqda – Sarskoye Kolotzedədə yata bilərdik. Buna bizim hələ vaxtımız vardı. Bazarı və şəhəri xeyli gəzdik. Elə bil ürəyimizə dammışdı ki, daha Nuxadan gözəl bir yer görə bilməyəcəyik.

Bazardan stolun üstü üçün süfrə və ya xalça almaq istədim, İvan buna imkan vermədi.

– Atam sizin üçün onun əlasını alıb, – dedi.

Bilirdim ki, bazardan qayıdandan sonra məni çox gözəl bir xalça gözləyir. Doğrudan da, çarpayımın üstündə həddindən artıq gözəl bir xalça və onun yanında tayı-bərabəri olmayan bir Azərbaycan tufəngi vardı.

Tamamilə ispanların əksinə olaraq, qafqazlılar bir şeyi təklif edəndə, bilin ki, onlara heç cür etiraz edə bilməzsınız. Etiraz etmək, onları təhqir etmək deməkdir.

Mümkün olsaydı da, mən knyaz Tarkanovun verdiyi xalça və silahı qaytarmaq fikrində olmazdım. Çünki bu, təmiz ürəklə bağışlanan töhfə idi.

Biz nahar etdik. Heyif ki, vaxt sürətlə ötüb keçirdi. Saat on iki idi. Biz saat birdə yola düşməli idik. Knyaz bizi bir gün

də saxlamaq üçün nələr təklif etmir, nələr vəd etmirdi. Lakin gördüklərimiz də kifayət idi. İndi Peterburq və Moskva haqqında təəssüratımız artıq maraqsız idi.

Knyaz Tarkanovun nahar məclisi eyni zamanda vida məclisi idi. Bu haqda düşündükcə bikef olurdum. Ancaq nə edəsən ki, vaxt çatmışdı.

Yaxşılığa yamanlıq olaraq adını unutduğum cavan, suyuşirin həkim və «Devim» silahı əldə etmək üçün mənə müraciət edən zabıt və b. daxil olmaqla, şəhərin görkəmli adamları məclisdə idi.

Əgər mənim bütün Qafqazda məşhurluğuna qibət edə biləcəyim bir adam varsa, o da «Devim» silahını istehsal edən firmanın sahibi, mənim çox sevdiyim Devimdir.

Mən çox istərdim ki, Qafqaza bir də gəlim. Əgər buraya bir də qayıdıb gəlmək mənə qismət olsaydı, onda «Devim» silahından başqa heç nə götürməzdim və Fransaya bir milyonçu kimi qayıdardım.

Biz stoldan qalxdıq. Atlar faytonlara qoşulmuşdu. Bizim faytonlardan əlavə, knyaz Tarkanovun da faytonu hazır idi.

İvan ata minməyə etiraz edir, bir qədər mənimlə olmaq istəyirdi. Bu istiqanlı uşaqda mənə qarşı çox böyük dostluq hisləri yaranmışdı. Doğrusu, mən də onu çox istəyirdim.

Bütün yasavullar, nöker-naiblər, bir sözlə, hamı ayaq üstə idi. Bədrizze on beş polislə bizi qarşıdakı dayanacağa qədər müşayiət etməli idi.

Knyaz Tarkanov və İvanla birgə balaca faytona mindim. Moyne, Kalino və cavan həkim başqa bir faytona, qalan bütün adamlar atlara mindilər.

Yola düşdük. Bizim fayton tezliklə yükü ağır faytonları keçib yola düzəldi və dəstəyə başçılıq etdi. Biz Nuxanın yolumuzun üstündə olan, Kintaq adlanan hissəsinə gəlib çatdıq. Ləzgilərlə vuruş burada olmuşdu.

Bir müddət təəccüblə arxaya baxdım. Bizim faytonun gəldiyini görmürdüm. Narahat olduğumu İvana bildirdim. O da

Nikolaya nə isə dedi. Nikolay atını dördnala çapıb getdi və beş dəqiqə keçməmiş gəlib dedi ki, təkərin biri sındığından onlar yolda qalmışlar. Bu vaxt biz Moyne ilə Kalinonu atın üstündə gələn gördük. Xoşbəxtlikdən nə olmuşdusa, faytona olmuşdu.

Təkəri düzəltmək üçün bir gün vaxt lazım idi. Bizim daha bir gün qalacağımız üçün İvan şadlığından yerə-göyə sığmırdı. Planlarım pozulduğundan bərk pərt olmuşdum. Moyne isə ümitsizlik içərisində idi. Knyaz Tarkanov bizim halımızı görüb, Nikolaya yavaşca nəşə dedi və o da atını çapıb getdi. Sonra hamı yığıldı, balaca faytondan şampan şüşələrini və stəkanları çıxartdıq.

Şüşələr şampan şərabı ilə dolu idi. Rusiyada olduğu kimi, Qafqazda da adamı yola salarkən, yaxşı yol arzularını və səfərdən qayıdanın gəlişini qeyd etmək üçün ancaq şampan şərabı içirlər.

Doğru və ya yalan olduğunu bilmirəm, deyirlər, Rusiyada işlədilən şampan şərabının sayı-hesabı yoxdur. Əgər bu deyilənlər düzdürsə, onda bütün Fransa üzüm bağlarına çevrilib, şampan istehsal etsə, yenə də çatmaz.

İçdik, söhbət etdik, beləliklə, yarım saat keçdi. Bir də gördük ki, faytonumuz gəlir, özü də nə gəlir! Görəsən, o hansı bir möcüzənin sayəsində düzəldilmişdi?

Məlum oldu ki, sadəcə olaraq knyaz Tarkanov öz faytonunun təkərini çıxartdırıb bizimkinə saldırmışdır. Ağır dəqiqələr gəlib çatmışdı. Mən hər iki əlimi balaca knyaza uzatdım. O, göz yaşları içində boğulurdu. Atası ona baxır və halına acıyırdı.

– Mən bir tərəfə gedəndə o, heç mənim üçün bu qədər ağlamır, – dedi.

– Mən bunu çox yaxşı başa düşürəm, – uşaq dilləndi. – Səni... mən bilirəm ki, səni yenə də görəcəyəm, sən məni heç vaxt tərk etməyəcəksən! Lakin cənab Düma...

Göz yaşları onu boğdu, sözünü tamamlamağa qoymadı. Mən öz oğlum kimi onu qucağıma götürüb, bağrıma basdım. Ah! Yazıq uşaq, görəsən, mən səni bir də görəcəyəmmi? Onda mən yenə səni bağrıma basıb, bərk-bərk qucaqlayırdım. Sonra biz knyaz Tarkanov, Bədrizze və başqaları ilə qucaqlaşib ayrıldıq və faytona minib yola düşdük.

Vətəndən uzaqlarda gəzdiyim çox uzun müddətdə cəmişi iki dəfə ayrılıq dəqiqələrində ağır sarsıntı keçirmişəm.

Keçirdiyim bu iki sarsıntılı ayrılıq dəqiqələrindən biri xatirimdə dərin iz buraxan, mənim əziz, balaca dostumun payına düşür. Biz gözdən itənə qədər bir-birimizə əl elədik. Mən bir müddət yol gedə-gedə yeni tanışlar haqqında düşündüm.

Nuxadan knyaz Tarkanovun bir tüfəngini və bir xalçasını, Məhəmməd xanın bir qılıncını və bir tapançasını, bir xurcun və bir çarpayı örtüyü aparırdım.

Nəhayət, mən Bədrizzenin şalvarını və gənc həkimin toqçasını aparırdım. Bu axırıncıların haqqında sizə danışmaq istəyirəm, çünki çox maraqlıdır. Bizdə bədxərc adam haqqında deyirlər: «O, şalvarını da bağışlayardı». Lakin bu məcazi mənada deyilir. Mənim bildiyimə görə, fransız olan müqəddəs Marten öz paltosunun yarısını bir kasıba kəsib verdiyi üçün müqəddəsləşdirilmişdir. Bu o qədər də böyük səxavət olmadığı halda, fırça ustaları onu paltoda, geyinmiş kimi təqdim edirlər. Fransızların məcazi mənada işlətdikləri bu misal Nuxada öz həqiqi mənasını tapır. Mən artıq demişəm ki, Nuxada iki parça ləzgi mahudu almışdım. Nəzərdə tutmuşdum ki, bu mahudlardan Fransaya gedib çatandan sonra özümə şalvar tikdirəcəyəm.

Çərkəzi çuxa və başmaq haqqında narahat olmurdum. Çünki Baqraton mənə söz vermişdi ki, onları alıb Tiflisə göndərəcək. Lakin biz onunla şalvar haqqında danışmamışdıq. Axı heç bir modeli olmayan bir şalvarı Parisdə necə tikdirə bilərəm?

Bu fikir məni narahat edirdi.

– Bədrizadə xahiş edin, icazə versin, onun şalvarına baxım, – deyər İvana müraciət etdim. – Fransaya qayıdandan sonra özümə belə bir şalvar tikdirmək istəyirəm. Elə bunun üçün də baxmalıyam görüm, yadda saxlaya bilərəmmi ki, onu necə tikiblər?

Balaca knyaz mənim fikrimi Bədrizadəyə çatdırdı. O saat Bədrizadə şalvarının qayışını açdı. Sağ ayağının üstə qalxıb, sol ayağını çıxartdı, sol ayağının üstə qalxıb şalvarın sağ ayağını tamamilə çıxartdı. Sonra isə yəhərin üstündən götürüb, onu mənə təqdim etdi.

Mən çox təəccüblə onun hərəkətlərini izləyirdim.

– Axı o, nə etmək istəyir? – deyər gənc knyazdan soruşdum.

– Onu sizə bağışlayır.

– O öz şalvarını mənə bağışlayır?

– Bəli, siz onu görməyi arzu etdiniz.

– Mən ona ancaq baxmaq istəyirdim.

– Madam ki, o təklif edir, götürün.

– Canım, yox, bu ola bilməz. Mənim knyazım, mən onun şalvarını götürə bilmərəm.

– Başa düşün. Əgər şalvarı götürməsəniz, siz onun xətrinə çox bərk dəyər bilərsiniz.

– Xeyr, bu mümkün olan iş deyil, mən onun şalvarını götürə bilmərəm.

Bədrizadə öz çərkəzi çuxasını yenidən bərkitmiş və onu öz yəhərinin üstünə salaraq, qılçalarını gizlətmişdi. Sonra o, mübahisəyə müdaxilə edib, nəşə dedi.

– O nə deyir? – soruşdum.

– O deyir ki, bu tamamilə təzə şalvardır, arvadı tikdiribdir. Bu gün səhər birinci dəfədir ki, əyninə geyib. Bircə onun fikrini çəkir ki, kəməri köhnədir.

– Əşi, siz nə danışırırsınız! Bunun fikrini çəkməyə dəyməz, – deyər cavan həkim dilləndi, – mənimki təptəzədir, özü də bazardan dünən almışam.

– Götürün, götürün! Siz onu incidirsiniz! – deyə İvan mənə müraciət etdi. Doğrudan da, Bədriddenin sir-sifəti dəyişmişdi.

– Aman, Allah! – Mən öz-özümə qışqırdım. – Axı başa düşün, o, şalvarsız buradan Nuxaya qayıda bilməz.

– Bu uzunboğaz çəkmələrdə və bu çərkəzi çuxanın altında kim onun qıçların görə bilər axı?! – knyaz dedi.

Mən yenə etiraz edirdim.

– Yəqin, mən onu geydiyim üçün cənab Düma götürmək istəmir, – Bədriddenin köksünü ötürərək dilləndi. – Cənab Dümaya deyən ki, bizdə dostun piyaləsindən badə içmək xoşbəxtlikdir.

– Yaxşı, olsun, – deyə mən razılaşdım. – Mən sənə piyaləndə badə içəcəyəm.

Bax, beləcə, Bədriddenin şalvarını və gənc həkimin kəmərini götürüb yola düşdüm.

Ancaq mən onu geymək istəyəndə dar oldu. Bədriddenin piyaləsindən «badəni» mənim əvəzimə Kalino içdi.

Biz Nuxadan uzaqlaşdıqca onun görünüşü daha da gözəlləşir və bütün füsunkarlığı ilə gözümüzün qabağında canlanırdı. Bərqərar olduğu Qafqaz sıra dağlarının dilbər bir güşəsinə qısılmış Nuxa, onu yaşıllığa qərq edən, qoynunda gizlədən ağacların arasından güclə görünürdü.

Zirvəsi qarla örtülmüş bu dağların əzəmətli və adamı heyran edən görünüşü vardı. Qafqaz sıra dağlarının tayı-bərabəri olmayan Alazan vadisi ilə irəliləyirdik. Bir məntəqədə dayandıq. Buradan Nuxa o qədər gözəl görünürdü ki, Moyne dayanıb onun mənzərəsini çəkdi. Həmin tablo hal-hazırda Qafqaz canişini Baryatinskidedir.

Xoşbəxtlikdən bizim yeməyimiz vardı. Çünki Şamaxıda ovladığımız qırqovul və kəklikləri qızardıb yolumuza qoymuşdular.

Axırıncı dəfə Azərbaycan yeməklərindən yeyib xoş xatirələrlə yolumuza davam etdik...

İZAHLAR

¹ Moyne – fransız rəssamı. A.Dümanın dostu. Kitabda gedən şəkilləri əsasən o çəkmişdir.

² Qızlar – indi Dağıstanda rayon mərkəzidir. 1785-ci ildən şəhərdir. Terek çayı sahilindədir. Kizlyar kimi də tələffüz olunur.

³ Şamxal – Dağıstanda feodal mülkədarlara verilən fəxri ad, rütbə. 1867-ci ildə ləğv edilib.

⁴ A.Düma Parisə döndükdən sonra, həqiqətən də, «Sultanetta» adlı əsər yazıb. Bu əsərin adına «Qafqaz səfəri»nin 1889-cu il Paris nəşrinin əvvəlində yazıçının nəşr olunmuş əsərlərinin siyahısında da rast gəlinir.

⁵ Bestujev-Marlinski «Ammalat bəy» adlı əsərini ona həsr edib.

⁶ Fut – ölçü vahidi. Bir fut 30,5 santimetrə bərabərdir.

⁷ Lunz Felison Solsi (1807–1880). Məşhur fransız arxeoloqu, qədim sikkə və medalların tədqiqi üzrə mütəxəssis.

⁸ Arbelini – Qədim Assuriya şəhərlərindən biri. Yeni eradan əvvəl 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndər İran şahı III Daranı burada məğlub edib.

⁹ Busəfal – İskəndərin məşhur atının adı.

¹⁰ 1861-ci ildə rus dilində Tiflisdə çap olunan «Qafqaz səfəri»nin 251-ci səhifəsində göstərilir ki, Bestujev-Marlinski 1841-ci ildə öldürülmüşdür. A.Düma onun 1838-ci ildə öldürüldüyünü göstərir. Həqiqətdə isə o, 1837-ci ildə öldürülmüşdür.

¹¹ Bestujev-Marlinski bir müddət Azərbaycanda yaşamış, Azərbaycan dilini öyrənmiş, M.F.Axundovla dostluq etmişdir. Qafqaz həyatından bəhs edən «Ammalat bəy» və «Molla Nur» əsərlərində azərbaycanlı surətləri yaratmış, Azərbaycan atalar sözləri, zərbi-məsəl, xalq mahnıları və nağıllardan geniş istifadə etmişdir. Şairin «Xəzərlə vidalaşma» və «Quba yolu» oçerklərində Azərbaycan təbiətinin gözəlliyi təsvir olunur. «Xəzərlə vidalaşma» A.Dümanın o qədər xoşuna gəlib ki, onu bütövlüklə «Qafqaz səfəri» əsərinə daxil edib.

¹² Qara dənizin qədim adı. Qədim yunan dilində Pont Evksin «qonaq-sevər dəniz» deməkdir.

¹³ Milton (1608–1674) – ingilis şairi. Burada onun 1667-ci ildə yazdığı «İtirilmiş cənnət» əsərinə işarə edilir.

¹⁴ İmam Əli (598–662). A.Düma səhvə yol verir. Şəksiz ki, burada söhbət Məhəmməd peyğəmbərdən gedir.

¹⁵ Səhifənin ayağında göstərilir ki, həmin hekayəti A.Düma 1862-ci ildə «Qar yığını» adı altında Parisdə çap etdirmişdir. «Qafqaz səfəri»nin

1889-cu il Paris nəşrinin əvvəlində yazıçının çap olunmuş əsərlərinin siyahısında da «Qar yığını»na rast gəlinir.

¹⁶ Konstantinopol – İstanbulun qədim adı. Bu şəhər 1453-cü ildən 1918-ci ilə qədər Osmanlı imperiyasının paytaxtı olmuşdur.

¹⁷ Kitabın ingiliscə çapında redaktor səhifənin aşağısında göstərir ki, Qız qalasından sonralar mayak kimi istifadə edilmişdir. (Bax: A.Düma. «Qafqaz səfəri», Nyu-York, 1962, səh. 140.)

¹⁸ Sisiyanov P.D. (1754–1806) – rus generalı, 1802-ci ildən Gürcüstanın baş komandanı. Gürcüstanda İmeretiyanın və Meqrelinin, Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, Nuxa və Şirvan xanlıqlarının Rusiyaya birləşməsinə nail olmuşdur. Bakıda Hüseynqulu xanla danışmaq zamanı indi N.Gəncəvi heykəli yerləşən bağın yaxınlığında öldürülmüşdür. Əfsanəyə görə, Sisiyanovu Hüseynqulu xanın qızı Mahnigarın xahişi ilə sevgilisi Aslan adlı gənc öldürmüşdür. Onu da qeyd etmək ki, S.Vurğunun «Aslan yuvası» poeması «Mahnigar və Aslan» əfsanəsinə əsaslanır.

¹⁹ Xoş təsadüf nəticəsində A.Düma ilə görüşən Xurşidbanu Natəvan o vaxtlar yaradıcılığa yenidən başlamışdı. Məhz buna görə də A.Düma onun yaradıcılığından xəbərsiz olmuşdur.

²⁰ Əsərdə Xasay xan Xəzər xan kimi verilmişdir. Ola bilsin ki, yazıçı bunu bilərəkdən etmişdir. «Qafqaz səfəri»ndə A.Düma Xəzər dənizinə neçə-neçə səhifə həsr etmiş, ona məftunluğundan əsər boyu söz açmışdır. O, Xasay xana da dərin hörmət bəsləmiş, onun savadına, ləyaqətinə, ağılına heyran olmuşdu.

²¹ Xavye Marmye (1809–1892) – fransız yazıçısı. Öz səyahətləri barədə bir neçə kitab yazmış və çap etdirmişdir.

²² A.Dümanın Xasay xanı milliyyətə azərbaycanlı göstərməsi maraqlıdır. Bəzi tədqiqatçılar onun ləzgi, avar və ya osetin olduğunu göstərirlər. Başqaları isə onun milliyyətə qumuq olduğunu qeyd edirlər. Bu fikir həqiqətə daha çox uyğun gəlir. Məlumdur ki, Xasavyurd, Buynaksk və s. yerlərdə indinin özündə belə türkdilli xalq – qumuqlar yaşayırlar. Onların üç əsas dialektləri – Xasavyurd, Buynak və Qaytaq dialektləri vardır. Xasay xan da burada anadan olmuşdur. M.Rəfilov və B.Məmmədova görə, Xasay xan qaraqaytaqlıdır. H.Zeynallı isə onun Tarku (Dargi) aulundan, Babayev isə onun Dağıstanın Yaqsay kəndindən olduğunu qeyd edir. Bakıda iki gün dərbadal və Tiflisdə bir dəfə və Qafqaz canişinin evində, yəni 1859-cu ildə qarşılayanda gördüm. Xasay xanla görüşən A.Düma isə Xasay xanın milliyyətə tatar (azərbaycanlı – Q.P.) olduğunu və Andreyev kəndində doğulduğunu göstərir. «Qafqaz səfəri»ndə oxuyuruq: «Xasavyurddan səkkiz-doqquz kilometr aralanmışdıq ki, birdən döngədən altmışa qədər atının bizə tərəf gəldiyini gördük.

Bu Əli Sultanın dəstəsi idi. Onun evinə qonaq gedirdik. Bu bizim qədəm basdığımız ilk xalis azərbaycanlı kəndi idi. Kənd, nədənsə, Andre-yev adlı bir avropalının adını daşıyır. Sonralar Bakıda tanış olduğum milliyyətçə tatar (azərbaycanlı – Q.P.) olan Xasay xan da bu kənddəndir».

Maraqlıdır ki, A.Düma Çuxuryurd yaxınlığında Elli və s. kəndlərin də xalis tatar (azərbaycanlı – Q.P.) kəndləri olduğunu və bu yerlərdə hamının tatarca (azərbaycanca – Q.P.) danışdığını göstərir.

Məlumdur ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili Dağıstan xalqları arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Məhz buna görə də, A.Dümanın sözlərini qəribliyə salmaq olmur.

²³ A.Düma səhvə yol verir. Bakıdan Şıx kəndinə daş yolu Natəvan çəkirmişdir.

²⁴ A.Düma aşağıdakı əhvalata işarə edir:

Qədim quldarlıq dövləti Karfagendə zalım bir kişinin Androklz adlı qulu varmış. Bir gün Androklz meşəyə qaçır və mağarada gizlənir. Aclıqdan və susuzluqdan çox əziyyət çəkir və get-gedə taqətdən düşür. Bir dəfə mağaranın ağzında şir nəritisi eşidilir. Androklz çıxıb qaçmaq istəyir. Şiri görüb qorxudan tərpənə bilmir. Şir axsaya-axsaya yaxınlaşır, lakin onu parçalamır. Androklz hiss edir ki, şirə nəşə olub. Şirin ayağını qaldıranda onun pəncəsinə böyük bir mıx batdığını görür. Mıxı çıxarır. Şir o saat özünü yaxşı hiss edir və onun əlini yalamağa başlayır. O gündən sonra onlar həmişə bir yerdə olurlar. Şir ov ovlayanda Androklza da pay gətirmiş. Bir gün Androklz meşədə gəzərkən, əsgərlər onu tutub şəhərə aparırlar. O vaxtın adətinə görə öz sahibindən qaçan qul ələ keçdikdə ac şirlə vuruşmalı imiş. Camaat toplaşib, böyük bir çökəyin dibində tir-tir əsən Androklza baxırdı. Birdən dəhşətli bir nəriti eşidildi və böyük bir şir onun üstünə atıldı. Ancaq şir birdən dayandı və uzanıb Androklzun ayaqlarını yalamağa başladı. Sən demə, meşədə həmin şiri də tutublarmış. Hamı mat qalır. Şəhər valisi əmr edir ki, Androklz camaatı məsələdən hali etsin. O, başına gələnə danışır. Bu qəribə əhvalat camaata o qədər xoş gəlir ki, hamı bir nəfər kimi validən Andorklzı azad etməsini xahiş edir.

Vali deyir: «Bu gündən sən azadsan. Hara istəyirsən, get. Vəfalı dostunu da sənə bağışlayıram. Onu da apara bilərsən».

²⁵ Evmenida – Qədim yunan əsətirində intiqam ilahəsi. Yeraltı səltənətdə yaşayır, cinayətkarları izləyir və ağllarını əllərindən almırmış.

²⁶ A.Düma qədim yunan dini əsətirində rast gəlinən Samsonun fələstinli məşuqəsi Dalilaya işarə edir. Dini rəvayətlərə görə, o, Fələstinə gedib, yəhudiləri oradan sıxışdırıb çıxarmış xalqdan – filistinlilərdəndir.

²⁷ Arion – Qədim yunan şairi. Əfsanəyə görə, nəğməsinə valeh olan delfin onu ölümdən xilas etmişdir. Onlarca şair bu əfsanədən təsirlənmişdir. A.S.Puşkin ona «Arion» adlı şeir həsr etmişdir.

²⁸ Nimfa – qədim yunan əsatirində təbiətin müxtəlif qüvvələrindən birini təmsil edən ilahə.

²⁹ Febi – Qədim yunan əsatirində Günəş Allahı Atillanın ikinci adı.

³⁰ 1582-ci ildən bir çox xalqlar, o cümlədən fransızlar Roma Papası XIII Qriqorinin islahatı ilə həyata keçirilən təqvimə keçsələr də, ruslar 1918-ci il fevralın 14-ə qədər hələ yeni eradan əvvəl 45-ci ildə Yuli Sezarın islahatı ilə meydana gələn, buna görə də Yuli təqvimi adlandırılan təqvimlə işləmişlər. Rus və fransız təqvimləri arasında fərq buna görədir. Noyabrın 11-i yeni təqvimlə noyabrın 23-nə düşür.

³¹ Bəzi tədqiqatçılar səhvən A.Dümanın Şamaxıdan Bakıya, bəziləri isə Tiflisdən Vladıqafqaza, oradan isə Bakıya gəldiyini göstərirlər. A.Düma Vladıqafqazda, ümumiyyətlə, olmamışdır.

Doğrudur, yazıçı Nuxadan Tiflisə getdikdən sonra belə bir səyahətə cəhd göstərmişdir. Yazıçı «Tiflisdən Vladıqafqaza» başlığı altında verdiyi yazısında bu barədə geniş danışır: «Tiflisə gəldikdən sonra qərara gəldim ki, Vladıqafqazı ziyarət edim. Çünki Qafqazı başdan-başa gəzmək istəyirdim. Baxmayaraq ki, dekabr ayı idi, üstüörtülü minik arabasına əyləşərək yola düşdük. Moyne Tiflisdə qaldı. Mənimlə təkcə Kalino getdi. Səs-küylü və iti axan Kür çayının sağ sahili ilə irəlilədik. Düşətdə gecələdik. Qar yağdı. Səhəri gün arabalarla irəliləyə bilmədik. At qoşulmuş xizəklərlə getdik. Kayçaurada o qədər qar yağmışdı ki, atlarla getmək mümkün olmadı. Atları kəllərlə əvəz edərək, səhəri gün saat 9-da yola davam etdik. Bizi on nəfər süvari, on nəfər kazak müşayiət edirdi. On iki baş kəlimiz vardı.

Xeyli gedəndən sonra gördük ki, qar uçuqunu yolu kəsib. İrəli getmək mümkün olmadı. Kayçauraya qayıtmalı olduq. Üç gündən sonra korpeşman qayıdıb Tiflisə çatdıq».

³² A.Dümanın səfərindən az sonra, 1859-cu ildə Şamaxıda dəhşətli zəlzələ baş vermiş, şəhər, demək olar ki, yerlə yeksan olmuşdu. Odur ki, gələcəkdə baş verəcək daha böyük insan tələfatından çəkinərək, quberniya idarəsini Şamaxıdan Bakıya köçürməyi qərara alıblar.

³³ Kir – yunanca «Kiros», farsca «Kirus» tələffüz edilir. Yeni eradan əvvəl 558–530-cu illər arasında İran hökmdarı olmuşdur. Midiyanı, Kiçik Asiyanın yunan şəhərlərini, Lidiyanı, Orta Asiyanın xeyli hissəsini və Babilistanı işğal edərək özünə tabe etmişdi. Massagetlərə qarşı yürüşdə öldürülmüşdür.

³⁴ Qamba 1817–1818-ci illərdə Potidən Bakıya və Bakıdan Qızlara getmişdir. Təbii ki, o, Şamaxıda da olmuş, onun cah-calalından söz açmışdır. A.Düma da bir səyyah – yazıçı kimi bu məsələyə öz münasibətini göstərməyə bilməzdi.

³⁵ Burada söhbət «Müqəddəs Nina» məktəbindən gedir. O vaxt şəhərdə qızlar üçün açılmış «Müqəddəs Nina» rus məktəbinin Tiflis şöbəsi fəaliyyət göstərirdi.

³⁶ Guanetin erməni qızı olduğu barədə deyilənlər həqiqətdən uzaqdır. Şamilin Guaten adlandırdığı kiçik arvadının adı Anna, soyadı Uluxanova olub. O, Mordok yaxınlığında ləzgilərə əsir düşübdür. Şeyx Şamilin müasiri, Tiflisdə nəşr edilən «Zakafkazskiy vestnik» qəzetinin baş redaktoru, 1861-ci ildə Tiflisdə rusca çap olunan «Qafqaz» əsərinin redaktoru və şəhrlərin müəllifi N.Q.Berzenov (1831–1874) bu tarixi həqiqət barədə məlumat vermişdir. (Bax: A.Düma «Qafqaz». Tiflis, 1988. 134 səh.).

³⁷ Neron – yeni eranın 54–68-ci illərində Roma imperatoru. Özünə vurğunluğu və qəddarlığı ilə fərqlənmişdir.

³⁸ Yelizavetpol – Gəncə şəhərinə sonradan verilən ad. VII əsrdən Gəncə adlanan qədim Azərbaycan şəhəri 1804-cü ildən 1918-ci ilə qədər Yelizavetpol adlandırılmışdır.

³⁹ Udin dili İber – Qafqaz dilləri ailəsinin ləzgi qrupuna daxil olan yazısız dillərdəndir. Bu qrupa ləzgi, tabasaran, buduq, qırız, xınalıq, aqul, saxur, rutul və udin dilləri aiddir. Sayı 6 mindən çox olan udinlər indi Oğuzda və onun 30 kilometrliyində yerləşən Nic kəndində yaşayırlar. (Bax: Voroşil Qukasyan – «Udincə – Azərbaycanca – rusca lüğət», Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1974, səh 6.)

1930-cu ildə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının 10-cu nömrəsində çap olunmuş «Dünyada üçüncü udin kəndi» məqaləsində Tovuz rayonunun Girzan kəndində 36 udin ailəsinin yaşadığı göstərilmişdir.

SULA BENET

**Necə yaşayasan
yüzü haqlayasan**

BAKI–«YAZIÇI»–1989

**İngilis dilindən tərcümə
edəni və ön sözün müəllifi: Qəzənfər Paşayev**

**Məsləhətçi və
son sözün müəllifi: Mehdi Sultanov,**
tibb elmləri doktoru, professor

Rəyçi: Şahin Xəlilov,
filologiya elmləri namizədi

Benet S.
B44 Necə yaşayasan–yüzü haqlayasan. B., «Yazıçı»,
1989. 212 s.

ISBN 5–560–00162–7

Məşhur Amerika alimi, Ölkəşünaslar Cəmiyyətinin və Nyu-York Elmlər Akademiyasının üzvü, professor Sula Benet uzun müddət Qafqazda olmuş, müşahidə və tədqiqatlar aparmış, Qafqaz xalqlarının mədəniyyətini, adət-ənənəsini, həyat tərzini, xüsusən də uzunömürlülərin yaşayışını dərinlən öyrənmiş, nəticədə maraqlı bir kitab yazmışdır.

Bəzi səhifələri Azərbaycana həsr olunmuş bu kitab 1976-cı ildə Nyu-Yorkda nəşr edilmişdir.

B $\frac{470000000}{M-656-89}$ 181–1988

X (Amer.) 2

© How to live to be 100, Dial Press,
NEW YORK, USE, 1976

© Azərbaycan dilinə tərcümə, ön söz və son söz,
«Yazıçı», 1989

YÜZÜ HAQLAMAĞIN SİRRİ¹

1983-cü ilin iyun-avqust aylarında ABŞ-da ingilis dili üzrə ixtisasartırma kurslarında olarkən rast gəldiyim maraqlı kitablardan biri də görkəmli Amerika alimi, professor Sula Benetin 1976-cı ildə Nyu-Yorkda çap etdirdiyi «Necə yaşayasan – yüzü haqlayasan» əsəri oldu. Hər şeydən əvvəl, kitabın üz qabığındakı məlumat diqqətimi cəlb etdi: «İlk dəfədir ki, dünya şöhrətli mütəxəssis illərlə gürcü, abxaz, Azərbaycan, erməni və Dağıstan xalqları arasında yaşayaraq müşahidə və tədqiqat aparmış, gördüklərini dəqiqliklə qələmə almışdır. Professor Sula Benetə heç vaxt əcnəbiyə qismət olmayan bir xoşbəxtlik nəsib olmuşdur. O, evlərə getmiş, adamlarla yaxın təmasda olmuş, ailə həyatı ilə yaxından maraqlanmış, qeydlər aparmış, adamların söhbətlərini lentə almış, SSRİ-nin məşhur gerontoloqlarının məlumatlarından istədiyi qədər istifadə etmişdir. Sula Benet kitabında elə məsələlərdən söhbət açır ki, onlar biz amerikalılar üçün örnək ola bilər. Bu kitab Qafqaz xalqları və o gözəl diyar haqqında əlimizdə olan yeganə tədqiqat əsəridir».

Doğrudan da, Sula Benet 1970-ci ilin iyunundan 1975-ci ilin mayına qədər müxtəlif fəsillərdə Qafqazı oba-oba gəzmiş, müşahidə və tədqiqatlar aparmış, nəticədə maraqlı bir kitab yazmışdır.

Ölkəşünaslıq üzrə görkəmli mütəxəssislərdən sayılan Sula Benet maraqlı həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, «Viriatino kəndi», «Dünya xalqlarının ənənəvi bayramları və milli bayram xörəkləri», «Polyak mədəniyyətində düşüncə və davranış tərzii», «Polyak mahnı, rəqs və adətləri», «Qafqazın uzunömürlü xalqı – abxazlar» və s. elmi əsərlərin müəllifidir. Varşava Universitetini bitirmiş, 1944-cü ildə Kolumbiya (ABŞ)

¹ Bax: S.Benet. «Necə yaşayasan–yüzü haqlayasan», B., «Yazıçı» 1989, s.5–7 (kitabı ingilis dilindən Q.Paşayev tərcümə edib).

Universitetində doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Rus, polyak, Ukrayna, ingilis dillərini mükəmməl bilən alim ABŞ-ın Ölkəşünaslar Cəmiyyətinin, Nyu-York Elmlər Akademiyasının üzvü olmuşdur.

«Necə yaşayasan – yüzü haqlayasan» Qafqazdan, Azərbaycandan bəhs edən yeganə əsər deyildir. ABŞ-da dilimizə, ədəbiyyatımıza, tariximizə, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizə kifayət qədər böyük maraq vardır. Çarlz Elisin 1970-ci və 1976-cı illərdə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan xalıları» adlı iki kitabı, Sabirin 1977-ci ildə çap edilmiş «Hophopnamə»si, fəlsəfə elmləri doktoru Murad Axundovun «Məkan və zaman konsepsiyaları» və başqa kitablar dediklərimizə əyani misaldır. Tədqiqatçıları xüsusən Azərbaycan dilçiliyi məsələləri maraqlandırır. Azərbaycan dilçiliyinə aid əsərlərdən prof. Fred Hausholderin «Azərbaycan onomastikası» və «Azərbaycan danışıq dili», prof. Qred Frayenkelin «Azərbaycan və türk dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər» məqalələrini, 1965-ci ildə İndiana universitetində çap olunmuş 275 səhifəlik «Azərbaycan dilinin əsaslı kursu» kitabını, Qred Frayenkelin 1962-ci ildə müdafiə etdiyi 579 səhifəlik «Azərbaycan dilinin generativ qrammatikası» doktorluq dissertasiyasını, Səlim Hüseynqulu oğlunun müdafiə etdiyi «Azərbaycan generativ fonologiyası» (1976, Florida universiteti) doktorluq dissertasiyasını və s. göstərmək mümkündür. Maraqlıdır ki, Amerika hindilərinin dilində bir çox türk mənşəli sözlər vardır. Məsələn: *ata, məmə, topa, qan, çünki, baldız, buğ, çıx, iki, ikiqat, qatmaq, dur, sapsarı, yamyaşıl, qapqara, get, get-gəl, gün, iç, güc, qol, bağa, quş və s.*

Tədqiqatçı Y.Knorozov təkcə Mayya hindilərinin dilində üç yüzdən artıq türk mənşəli söz göstərmişdir. Bir çox qrammatik qayda-qanunların, məsələn, felin əmr forması, sifətin çoxaltma və şiddətləndirmə dərəcəsinin, sözdüzəldici və yerlik hal şəkilçilərinin türk dilləri ilə uyğunluğundan söhbət açmış-

dır. Təbii ki, belə məsələlərə biganə qalmaq olmaz. Təsadüfi deyildir ki, Yuçisiu, Mayya, Keçua hindilərinin danışığı üzərində müşahidə aparan tədqiqatçılar Amerika hindilərinin və türk dillərinin genetik qohumluğu qənaətinə gəlmişlər. Bu mülahizə, bizcə, əsassız deyildir. Məlumdur ki, XVI əsrdə Avropa müstəmləkəçiləri Amerika qitəsinə gələnədək həmin yerlərdə ta qədimdən hindilər və eskimoslar yaşayırdılar. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, hindilərin Asiyadan Amerikaya köçü (Bering boğazı vasitəsilə) təxminən e.ə. iki-üç min il öncə başlamış, bizim eramızın I əsrinə kimi davam etmişdir. İndi də Cənubi Amerikada atəşə sitayiş edən hindi qəbilələri mövcuddur və türkdilli xalqlarda olduğu kimi hindilər arasında da toxuculuq, hörmə, tikmə, taxta və saxsıdan məişət əşyaları hazırlama ənənələri yaşamaqdadır.

G.Axundovanın çox doğru olaraq köstərdiyi kimi, Mayya Keçua, Siu hindilərinin dilləri ilə türk dilləri arasında əlaqələrin mövcudluğu həm türkoloq, həm tarixçi, həm də etnoqraflarımızın qarşısında geniş tədqiqat imkanları açır. (Ətraflı məlumat üçün bax: «Elm və həyat», 1987, № 11, səh. 26–27.)

Sevindirici haldır ki, Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, müasir həyat tərzı artıq Amerika Birləşmiş Ştatlarının elmi dairələrini maraqlandıрмаğa başlamışdır.

Professor Sula Benetin «Necə yaşayasan – yüzü haqlayasan» kitabının da əhəmiyyəti məhz bundadır. Müəllif kor-koranə məftunluqdan qaçır, topladığı materiallara qarşı bacardığıqca ehtiyatlı, ciddi, vicdanlı, ədalətli mövqe tutmağa çalışır, apardığı müşahidələri yüksək peşəkarlıqla ümumiləşdirə bilir. O, hətta *adət, şəriət, allah, halva, ağsaqqal, sünnü, şiə, molla, atalıq, xaş, bozartma, çığirtma, çığirtmaplov, qonaq, dədə, toxum (nəsil, cins), tayfa, həkim, ayran* və s. sözləri Azərbaycan dilində olduğu kimi vermişdir.

Müəllifin müşahidələri və gəldiyi nəticələr inandırıcıdır. «Qafqazlıların gücü, qüdrəti nə şəxsi qəhrəmanlığında, nə də

var-dövlətindədir. Onun gücü, qüdrəti, nəslə-kökə, soya bağlılığındadır» – deyən Sula Benetin azərbaycancaya tərcümə etdiyimiz bu əsəri, bizcə, oxucularımızın rəğbətini qazanacaqdır.

Onu da deyək ki, əsərin məzmununa xələl gətirməyən bəzi ixtisarları münasib bildik.

Kitabın nəşrə hazırlanmasında yaxından köməklik göstərdiklərinə görə etnoqraf alimimiz, professor Teymur Bünyadova, tibb elmləri doktoru, professor Abbas Axundova, gerontologiya üzrə mütəxəssis professor Mehdi Sultanova öz təşəkkürümüzü bildiririk.

MİNNƏTDARLIQ

Əziz dostum Alfred Kvitnerin xatirəsinə

1970-ci ilin yayında SSRİ Elmlər Akademiyası Moskva Etnoqrafiya İnstitutunun dəvəti ilə Sovet İttifaqına gəldim və əhalinin həyat tərzini öyrənmək üçün Qafqaza yollandım. Həmin ilin iyun ayından 1975-ci ilin aprelinə qədər Qafqazı oba-oba, qəsəbə-qəsəbə, kəndbəkənd gəzdim. Hər il gah altı həftə, gah dörd ay müddətinə səyahətə çıxdım. Bu səyahət mənə uzunömürlülər məskəni kimi tanınan, dünyada ən uzun ömür sürən adamların qeydə alındığı diyarda müşahidələr aparmağa, görünməmiş, qeyri-adi hadisələri xatirat dəftərimə yazmağa imkan verdi. Fərsət düşdükcə adamlardan müsahibə aldım, məlumat topladım, uzunömürlülərin tək və ya ailəliklə şəkillərini çəkdim.

Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, akademik Yulian Bromli mənim işimə böyük maraq göstərirdi. Yulian Bromliyə institutun Qafqaz şöbəsinin əməkdaşlarına qonaqpərvərlik və yardım üçün minnətdaram. Mən onlarla çox səmimi münasibətdə işlədim. Alimlərdən Valentina Qardanova, Yaroslava Smirnova, Qalina Sergeyevna və Natalya Volkovaya xüsusən təşəkkür etmək istədim. Onlar məni öz elmi-tədqiqat işləri ilə tanış etdilər, maraqlandığım məsələlərdə məmnuniyyətlə fikir mübadiləsinə qoşuldular.

Tbilisidə mənə Gerontologiya İnstitutunun rəhbəri professor Q.A.Pitsxelaury ilə işləmək nəşib oldu. Onu Sovet İttifaqında Qafqaza həsr etdiyi qiymətli tədqiqat əsərinə görə görkəmli mütəxəssis kimi tanıyırlar. O mənə həm uzunömürlülərin siyahısını, həm də apardığı qeydləri verdi.

Mən Nyu-Yorka qayıdandan sonra SSRİ Elmlər Akademiyasının razılığı ilə Natalya Volkova və Alla Ter-Sarkisyansdan uzunömürlülərin siyahısını, şəkillərini və onlar haqqında qısa məlumatlar aldım. (Sovet İttifaqındakı qaydaya görə mənə göndərilən sənədlərin əslilə doğruluğu təsdiqlənmişdi – S.B.)

Kitabın yazılmasında göstərdiyi köməyə və Azərbaycanlı uzunömürlülərə həsr etdiyi materialları mənə təqdim etdiyinə görə gerontoloq, professor Mehdi Sultanova xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm.

Professor Mehdi Sultanov, eyni zamanda uzunömürlülərə dair şəxsi təcrübəsi və apardığı müşahidələri barədə mənimlə geniş fikir mübadiləsi apardı.

Kiyevdə Gerontologiya İnstitutunun direktoru, akademik D.F.Çebotaryov və əhalinin tərkibini, sayını, tərkibindəki dəyişiklikləri öyrənən şöbənin müdiri, elmlər doktoru, N.N.Saçuk məni səxavətlə həm öz məlumatları, həm də institutun «Qidalanmanın gigiyenası» laboratoriyasının işi ilə tanış etdilər.

Bu kitabın tamamlanması üçün lazımı şərait yaratdığına görə, Nyu-Yorkun «İnsanın öyrənilməsi institutu»nın direktoru, elmlər doktoru Vera Rubinaya dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Çətin anlarda məni ruhlandırdığına, ardıcıl köməyinə, məsləhətlərinə və səmimi dostluq hisslərinə görə ona borcluyam.

İstərdim ki, əsərin əlyazmasını oxuyub ağıllı məsləhətlər verən və düzəldilməsi zəruri olan məsələlər barədə (tənqidi qeydlər söyləyən elmlər doktoru Flora Kaplana, eləcə də kitabın «Xalq təbabəti» bölməsi barədə faydalı tənqidi qeydlər söyləyən əczaşünas Viktor Qedaldakı təşəkkür edim. Onun aczaçılıq sahəsindəki dərin biliyi «Xalq təbabəti» bölməsinin hasilə gəlməsində gərəkli oldu.

Xeyirli məsləhətlərinə, xüsusən də Qafqaz dilləri sahəsində məsləhət və köməyinə görə professor Harvi Pitkinə təşəkkür etmək yerinə düşərdi.

Qafqaz yeməklərinə dair maraqlı söhbətlərinə görə xanım Yevgeniya Robinsona dərindən təşəkkür edirəm. İstifadə etdiyim bir çox məqalə və materialları rus dilindən Miçal Çusid tərcümə etmişdir.

Bu kitabın yazılma ideyasını verən, iş prosesində tövsiyə və məsləhətləri ilə məni ruhlandıran «Dayəl Press» nəşriyyatının baş redaktoru Cons Engelsona səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Mənim Qafqaza üç son səyahətim Nyu-York şəhər Universitetinin «Fakütlə tədqiqat və təltif proqramı»nın, «İnsanın öyrənilməsi tədqiqat institutu»nun və Ford fondunun hesabına oldu. Onların köməyi olmasaydı, həmin səyahətlər baş tutmazdı.

DÜNYANIN ƏN İXTİYAR QADINININ HÜZURUNDA

(Giriş əvəzi)

*İlləri həyata calamaq indi o qədər
də böyük hünər deyil, uzun illər boyu
həyatı həyat kimi yaşamaq hünərdir.*

Davidovski

(sovet gerontoloqu)

İnanılası deyil, 1974-cü ildə mənə 139 yaşlı Xifaf Lazuriya ilə görüşmək qismət oldu. Rəsmi qeydiyyatata görə o, 1835-ci il oktyabr ayının 18-də Abxaziyanın Kutol kəndində doğulub. Çox güman ki, dünyanın ən yaşlı qadını idi.

Biz Xifaf nənənin hüzuruna gözəl bir yay səhəri qardaşının nəvəsi Muşni Tayeviçin maşınında getdik. Maşını Abxaziyanın görkəmli şairi özü sürürdü. Ora çatanda Xifaf nənəni həyətdə iri bir ağacın kölgəsində oturmuş gördük. Bu geniş həyət yumşaq, lakin qısa otlarla örtülmüşdü. Bu otları nə kərənti, nə də otçalan maşınla biçmişdilər. Onları həyətdə ora-bura gəzib dolaşan toyuq-cücə, qaz, hinduşka, keçi və atlar otlamışdılar.

Haqqımızda xəbər verilmədiyinə baxmayaraq, o gəlişimizdən, xüsusən də qardaşı nəvəsi ilə görüşündən çox məmnun qaldı. Muşnini öpən kimi siqaret istədi. Abxazların çoxu nə papiros çəkir, nə də spirtli içki içirlər. Lakin Xifaf nənə papiros fisqırtmaqdan həzz alırdı. Tanışlıq və hal-əhvaldan sonra biz də əyləşdik və Xifaf nənəyə suallar verməyə başladım. O, rusca pis bilsə də, bir-birimizi başa düşür, şirin söhbət edirdik. Məlum oldu ki, Xifaf nənə hələ uşaqlıqdan zərif və qamətli imiş. Lakin illər öz işini görmüş, qarını duz kimi əritmişdir. Onun sifətində təəccüb ediləcək dərəcədə az qırıq vardı. Gözləri işıqlı, canlı, aydın görünsə də, qəm və kədərdən əskik deyildi. Zarafatı çox sevir, ürəkdən gülürdü. Mənə son dərəcə

yaxşı münasibət bəsləyir, mehribanlığını sanki təsdiq üçün tez-tez üz-gözündən öpürdü. Mən də yanaqlarından öpəndə onda gənc qızlara məxsus ətir duyurdum. Çox sadə geyinmişdi. Əynində uzun ətəkli, dönə-dönə yuyulmuş nimdaş paltar vardı. Paltarı ləkəsiz və təmiz idi. Başında ağ xallı çit yaylıq, ayağında boz corab və gözəl çəkələk (şap-şap) vardı.

– Eşitmişəm gözlük taxmadan iynə saplayırsınız?

– Mən eynək nə olduğunu bilmərəm, – deyə Xifaf nənə güldü.

– Xahiş etsəm, indi iynə saplayarsınız mı?

– Əlbəttə. Ancaq kölgədə oturduğumuza görə gərək ağ sap olsun.

Xifaf nənənin qız nəvəsinin evə getməyi ilə iynə-sap gətirməyi bir oldu. Qarı bir göz qırpımında iynəni sapladı və fəxrlə bizə göstərdi. Bu elə ani oldu ki, mən hətta kameranı hazırlayıb onun şəklini də çəkə bilmədim.

Mən müsahibimdən ata-anasının da uzun ömür sürüb-sürmədiklərini soruşdum. Xifaf nənə dedi ki, atasının babası Dadaş 160 il ömür sürüb. Atasını Naruk yüz iyirmi yaş, anası da həyatdan doyana qədər yaşayıb. Xifaf nənə dedi ki, anası qocalıq nə olduğunu bilmirdi. Elə bibisi qızı Bjena da 146 yaşında dünyadan köçüb.

Xifaf nənənin iki qardaşı, üç bacısı olub. Hərəsi «cəmi» doxsan il, ya da bir az artıq ömür sürüblər. Yoluxucu xəstəliyin ucbatından «az» yaşayıblar. Bir şey aydın idi ki, bu, uzun-ömürlülər ailəsidir. Bunu onun qohumları da təsdiq edirdi.

Xifaf nənə gülümsəyəndə ağzında dişləri görünürdü. Ürəyim gəlmədi soruşam ki, neçə dişi qalıb. Söhbət əsnasında məlum oldu ki, Xifaf nənə ilin bütün fəsillərində evin yanından axıb gedən soyuq çay suyu ilə yuyunur. Baxmayaraq ki, inişil saxtalı bir gündə ömründə ilk dəfə soyuqlamışdı, yenə də öz adətindən əl çəkməyib, hətta qışda da soyuq su ilə yuyunur. Bu vaxta qədər tutulduğu yeganə xəstəlik uşaqlıqda keçirdiyi qızılca olub. Heç vaxt səhhətindən şikayətlənməyib. Vaxtlı-

vaxtında yeyib. Dediynə görə, vaxtilə başqa bir yerə gedəndə həmişə özü ilə yemək götürərmiş ki, yeməyinin vaxtını keçirməsin. O tez-tez, lakin az-az yeməyi xoşlayır, Xifaf nənə mənə də siqaret təklif etdi. Mən imtina edəndə dedi ki, elə o özü də yüz yaşına kimi papiros çəkməyib. Kolxoz işindən ayrılandan sonra evdə darıxıb, boş vaxtını öldürmək üçün papiros çəkməyə başlayıb. Amma papiros xəstəsi deyil. Yalnız başqaları təklif edəndə çəkir. Həqiqətən də, əsl papiros çəkən deyil, sadəcə naxünəkçidir. Məncə, Xifaf nənə daha çox təkəbbürlü görünmək üçün papirosa meyil salmışdır. Çünki mən onun şəklini çəkmək istəyəndə damağına papiros aldı. O, at minməyi xoşlayırmış. Lakin yaşı yüzə çatdığı, bir də ki, yolun canına qarışqa kimi daraşan maşınlar atları hürkütdüyü üçün bu məşguliyyətini boşlayıb.

– Yeri gəlmişkən, sürmək üçün mənə bir maşın göndərsəniz, necə olar?

Hamı onun bu zarafatına ürəkdən güldü.

Xifaf nənə keçən illəri göz qabağına gətirdi. Qürurla dedi:

– Bu əllərimlə yüzdən artıq uşaq tutmuşam.

Məlum oldu ki, kolxozda işləməklə bərabər, adlı-sanlı mamaça sayılırmış.

Biz başqa bir qonaq da gözləyirdik. Bir azdan Xifafın aracı olub elçiliyini etdiyi, ərə verdiyi «qız» da gələcək, deyirdilər. Doğrudan da, hələ on yeddi yaşında ikən Xifafın elçilik edib qohumuna aldığı xoşbəxt «qız» gəldi. Mat-məəttəl qalmışdım. Aduşa Lazuriyanın yaşı yüzü keçmişdi. Xifaf nənə ondan azca qoca görünürdü. Başımız söhbətə qarışdı. Vaxtın necə keçdiyini bilmədik. Həyəət bir yandan adamlarla dolur, bir yandan boşalırdı. Sərin su, ayran içən kim, mahnı oxuyan kim. Xifaf nənənin oğulluğu mənə ləzzət verən milli rəqs nümayiş etdirdi. Çox da isti olmayan gözəl bir gün idi. Sonra bizə, Xifaf nənənin oğulluğunun gəlininə, onların uşaqlarına, ümumiyyətlə, bütün ailə üzvlərinə həyətdə qoyulmuş böyük masanın başına keçmək təklif olundu.

Masanın üstünə gündəlik yeməklərdən düzülmüşdü: Abis-ta (qarğıdalı sütülü), çığırtma, təzə kəsilmiş dana ətindən bo-zartma, meyvə, sağlıq demək, içib-şənlənmək üçün bolluca şərab. Gənc qızlar boşalmış piyalələri doldurmaq üçün əllərin-də şərab bardaqları hazır durmuşdular.

Əlimdən tutub məni masanın başına əyləşdirəndə, süfrəyə nəzarət edən də, evin ağbirçəyi Xifaf nənə idi. O, iki qədər ara qıxdı. Mən araqdan imtina edəndə təəccübləndi.

Çox maraqlı ənənələri varmış. Sağlıq deyilərkən kimin ayaq üstə, kimin oturmuş halda içməsi haqqında sağlıq de-yilən adamın özünü necə aparması və s. barədə mənim ümumi təsəvvürüm vardı. Xifaf nənə isə hər şeyi dəqiq bilirdi. Nəyisə onun yadına salmağa ehtiyac yox idi. Mənə yalnız bir-cə dəfə Xifaf nənə haqqında sağlıq deyəndə ayağa qalxmağı təklif etdilər.

Yemək boldu. Lakin qarınqululuq edən yox idi. Yeyib-içib, söhbət edə-edə stol arxasında uzun müddət otursaq da, Xifaf nənə yoruldu demədi. Mən isə bir az yorğunluq hiss edirdim. Yəqin buna görədir ki, huşa getmiş, əlindəki qarğı-dalı sütülünü dizimin üstündə tutmuşdum. Bir də nə görsəm yaxşıdır. İki cücə əlimdəki qarğıdalını dimdikləyir.

Heyrət içində idim: Xifaf nənə də, Qafqazın bir çox guşə-lərində rast gəldiyim bütün başqa ağbirçək və ağsaqqallar da nə qədər insanpərvər, nə qədər mərhəmətli idilər.

Xifaf nənədə qadınlara məxsus hər şeyi bilmək marağı öl-məmişdi. Heç nəyə biganə deyildi. O mənim hər iki əlimdəki gümüş üzüklərlə maraqlandı. Gəzdirdiyim daş-qaşı diqqətlə nəzərdən keçirdi. Alt köynəyimin güləbətənlə işlənmiş ətəyini görəndə, bütün köynəyə baxmaq istədi. Amerikada 60 yaşına çatmış «qoca» qadınlar dünyaya, adətən, ətrafdakılara biganə olurlar. Burada isə mən bunun tam əksini görürdüm. Müəy-yən yaş həddinə çatandan sonra «yaşlı adam arzu və istəyini gizlətməlidir» qənaəti, yəqin ki, bu yerlərdə ağlasığmaz, mə-nasız bir fikir sayılırdı.

Xifaf nənə nağıl edirdi ki, cavanlıqda bir dəfə də olsun oxuyub-yazan abxaza rast gəlməyib. O özü də savadsız idi. Lakin indi həyat dəyişib. Hamı məktəbə gedir. Elə onun qardaşı nəvəsi Muşni Tayeviçi götürək. Bu gözəl şair Puşkinin «Yevgeni Onegin» əsərini rus dilindən abxaz dilinə tərcümə edib. Xifaf nənə Puşkini tanımasa da, gözəl şeirin nə olduğunu duyurdu, çünki abxaz xalq mahnıları və dastanlarını əzbər bilirdi.

Həyatı boyu o nələr görməmiş, nələrlə qarşılaşmamışdı?! Fikirləşdikcə, Xifaf nənə adamın gözündə yüksəlirdi. 1953-cü il Kırım müharibəsi zamanı Xifaf qalın hörüklü gənc qız imiş. O vaxt onu Abxaziyadan ayıraraq Türkiyəyə aparmışdılar. Doğma yerlərə on ildən sonra qayıda bilmişdi. Qırx yaşı olan da ərə getmiş, bir oğlu olmuşdu. Çox keçməmiş oğlunu da, ərini də itirmişdi. Əlli yaşında, müsəlman olmağına baxmayaraq, xristian dininə ibadət edən bir kişiylə ərə getmişdi. Axırını dördüncü nikahı isə 108 yaşında, 1944-cü ildə kəsilmişdi. O, möhkəm nikah tərəfdarıdır, hətta bu yaxınlarda əsəbiləşib ki, nə üçün nəvəsinin qaynı evlənmək istəmir. Çünki Xifaf nənə subaylığı ən azı axmaqlıq sayır.

1921-ci ildə Abxaziyaya Sovetlər gələndə 86 yaşlı nənə kollektivləşmədə fəallıq göstərərək, hətta birinci «çay briqadası»na üzv olub. 1940-cı ildə I Ümumittifaq kənd təsərrüfatı sərgisində iştirak edib. 128 yaşında belə, kolxozda işləyib, gündə 25 kiloqrama qədər çay yığıb. Cəld işi, məharəti başqalarına örnək sayılıb. Təmkinli davranışı, səmərəli işləməyi cavan nəsil ondan öyrənib.

Kutol kənd Sovetinin təsərrüfat kitabında 469 nömrə altında Xifafın mülk sahibi olduğu göstərilir. Onunla birgə ögey oğlu dul Tarkuk, Tarkukun məktəbdə müəllim işləyən otuz üç yaşlı kiçik oğlu, arvadı və iki uşağı yaşayır. Evdə hamı Xifaf nənəyə ehtiram göstərir. Xifaf nənə nəinki nəticələrini əyləndirir, eyni zamanda bu böyük həyatı süpürür, bağcadakı dirriyə qulluq edir, ailənin yemək-içməyinə fikir verir, hətta

pal-paltarı da çox vaxt özü yuyur. Böyük ehtiramın nəticəsidir ki, qocalar nə istəyir, onu da edirlər. Onları işdən ayırmırlar. Burada rəy belədir ki, yaşından asılı olmayaraq ailənin bütün üzvləri nənənin dərd-sərinə, sevincinə şərik çıxır, ağbirçəyin məsləhətlərinə qulaq asırlar.

Qayqazda Xifaf kimilərə qeyri-adi adam kimi baxmırlar. Onun uzunömürlülüüyü, hələ də canının sulu olması, iş görmə iqtidarı və s. bizim üçün möcüzə sayılsa da, Xifaf nənəyə öz obasında adi kənd sakini kimi münasibət bəsləyirlər.

Bir gün dostlardan biri mənə zəng etdi: «Televizoru işə sal. Xifaf Lazuriyanı göstərirlər». Tez televizoru işə saldım. Təəssüf ki, nənənin 140 yaşına həsr olunmuş verilişin yalnız son kadrlarını görə bildim. Sən demə, bu təntənə münasibəti ilə Moskvadan qonaqlar da gəlibmiş. Xifaf nənə oynayırdı. O, əl ağacını gah sağ, gah da sol əlinə alır, boş əlini isə yuxarı qaldırıb yelləyirdi. Mənə belə gəlir ki, onun əsaya heç ehtiyacı da yoxdur. Lakin əsa Qafqazın bəzi yerlərində hörmət və şərəf əlaməti sayılır. Başqa tərəfdən də doxsan yaşdan sonra, bəziləri bunu əfsusla etsələr də, hamının əsaya ehtiyacı olur...

Adəti üzrə dağ çayında yuyunan Xifaf nənə ayazlı payız günlərinin birində soyuqlamışdı. Hərərəti qalxdığından, xəstəliyi get-gedə şiddətləndiyindən, özünü çox pis hiss edən qarı iki həftədən sonra onu yaxınlıqdakı qəbiristanlığa aparmalarını xahiş etmişdi. Sən demə, özünə qəbir yeri seçməyə gedibmiş. Ərinin qəbrini göstərərək deyibmiş: «Məni orada basdırmayın. Buna mənim haqqım yoxdur. Mən onun ikinci arvadı idim. O, birinci arvadının yanında basdırılıb. Bax məni orada, o çəmənliyə baxan yerdə basdırarsınız».

Xifaf nənə 1975-ci il fevralın 14-də dünyadan köçüb.

Mən onun ölümü barədə televiziya, radio və qəzetlər vasitəsilə xəbər tutdum. Bir aydan sonra ailəyə baş çəkə bildim. Burada hər şey nə qədər dəyişmişdi. Hamı fəğırlaşmış, elə bil, evin istiliyi, səs-küyü, sevinci Xifaf nənə ilə soyuq məzara köçmüşdü. Evdə bir soyuqluq, kimsəsizlik duyulurdu.

Xifaf nənənin nəvəsinin arvadı ilə qəbirüstünə getdik. Biz hündür bir yerdən keçməli olduq. Mən təəccüblə ürəyimdə fikirləşirdim: «Görəsən, Xifaf nənə xəstə-xəstə buradan necə keçib, qəbiristanlığa necə gedə bilib?!»

Hasarın yanında mənim tərəddüdümü sezən gəlin dilləndi: «Rəhmətlik nənəm, hər gün iki dəfə buradan keçib qəbiristanlığa gedər və deyərdi: «Gec-tez bura mənim evim, əbədi mənzilim olacaq».

Xifaf nənənin «əbədi mənzili» də həyatı kimi möcüzə idi. Qəbrin üstündə taxtadan kiçik bir sovməə düzəlmişdi. İçərisi aydın görünürdü. Orada kiçik masa vardı. Masanın üstündə su ilə dolu bir bardaq, stəkan, bir qutu siqaret və kibrit qoyulmuşdu.

Bütpərəstlik adət-ənənəsi ilə xristianlıq mərasim qaydalarının belə birləşməsi adamı mat qoyurdu.

Qəbiristanlıqdan evə qayıdandan sonra məni ikinci mərtəbədə bir otağa apardılar. Ziyarətgah kimi burada şam yandırmışdılar. Stolun üstündə Xifaf nənənin müxtəlif yaşlarda çəkilmiş şəkillərini düzmüşdülər.

Mənim Xifaf nənə və onun mənsub olduğu xalqla maraqlanmağım uzaq keçmişlərlə, uşaqlıq xatirələrimlə bağlıdır.

Mən uşaqlığımı Varşavada keçirmişəm. Yaxşı yadımdadır o vaxt atam ticarətlə bağlı tez-tez Qafqaza gedərdi. Vaxtaşırı anamı da özü ilə «mədən suları qəbul etməyə» aparardı. Geri döndükdən sonra onlar Qafqazın uca dağları, keçilməz dərin yarıqları, uzaq kəndləri, bu yerlərə tanış və dost olduqları mehriban insanları barədə qeyri-adi əhvalatlar danışardılar. Onlar söz vermişdilər ki, bir gün məni də özləri ilə Qafqaza aparacaqlar. Gecə-gündüz Qafqazı görmək həsrəti ilə yaşayırdım. Böyüdükcə, bu arzum da böyüyürdü. O vaxt bu arzuya çatmaq mənə qismət olmadı. Lakin Qafqaz heç vaxt

xəyalımdan silinmir, bu diyara olan marağım azalmırdı. Mən bu yerlər və Qafqaz xalqları barədə istər tarixi kitablar, istərsə də bədii ədəbiyyat olsun, əlimə nə keçirdisə oxuyurdum. Ədəbiyyat nə qədər istəsən vardı. Rusiya ilə birləşmək istəməyən Qafqaz xalqları ilə ruslar arasında qanlı döyüşlər gedən vaxtlarda da XIX əsr rus şair və yazıçıları Qafqazı tərənnüm edirdilər. Puşkin, Lermontov, L.Tolstoy bu məğrur xalqlardan ilham alırdılar. İllər keçdi. Yaşa doldum. Tale məni heyranedicə Qafqaz dağlarından, uşaqlıq arzularımdan çox-çox uzaqlara, Amerika qitəsinə atdı. Elə burada da mənim uşaqlıq arzumun, təsadüfən, məndən asılı olmayaraq, yerinə yetirilməsi üçün bir yol açıldı. Nyu-Yorkun Haitə kollecinin professoru idim. Antropologiyadan dərs deyirdim. Dabldey şirkəti üçün kiçik bir rus kəndinin etnoqrafiyasına həsr olunmuş məqaləni ingilis dilinə tərcümə etməyi mənə tapşırıbmışdılar. Araşdırma Moskva Etnoqrafiya İnstitutunda çap olunmuşdu. Məqaləni tərcümə etdim. O yazının nəşrindən sonra, 1970-ci ilin gözəl bir bahar səhəri SSRİ Elmlər Akademiyasından teleqram aldım: Abxaziyada müşahidə və tədqiqat aparmaq üçün rəsmi şəkildə Sovet İttifaqına dəvət olundum. Mən Abxaziyanın yerini dəqiq bilmirdim. Bir onu bilirdim ki, bu diyar Qafqazdadır. Elə mənə də bu lazım idi. Hətta xəritədə Abxaziyanın yerini dəqiqləşdirməyə də vaxt itirmədim, birbaşa poçta gəldim və SSRİ Elmlər Akademiyasına cavab teleqramı vurdum: «Dəvətinizə görə təşəkkür edirəm. Gəlirəm». Bəxtimin belə gətirməsinə inana bilmirdim. Uşaqlıq xülyamda canlandırıdığım və görmək arzusuyla yaşadığım bir diyara getmək, özü də elə-belə turist kimi yox, ömrümü həsr etdiyim işimlə, ixtisasımla əlaqədar qafqazlıların gündəlik həyat tərzinə dair müşahidə və araşdırma aparmaq, rast gəldiyim maraqlı məsələlər barədə başqa həmkarlarımla fikrini öyrənmək, məqsədimə yetmək, axır ki, mənə qismət olmuşdu. Necə böyük xoşbəxtlik?! Arzuma çatmaq üçün bun-

dan da yaxşı imkan ələ düşməzdi. Nə qədər ağır olsa da, yola düşmək üçün dərs ilinin sonunu gözləməliydim. Bu vaxt ərzində gedəcəyim diyar və uşaqlıqda xəyalən dəfələrlə görüş-düyüm xalqlar haqqında bacardığım qədər çox oxuyurdum. Vaxt gəlib yetdi. Mən də arzuma çatdım. Bəzi mühasiblərim kənddə ilk kollektivləşmə 40 il bundan əvvəl baş verdiyinə görə mənə nisbətən yaşlı adamlarla daha çox ünsiyyətə girməyi məsləhət görürdülər. Məlum oldu ki, bu yaşlı adamlar lap keçmişləri də xatırlayırlar. Başım işə bərk qarışmışdı. Özümə gələndə görürdüm ki, kənd həyatında hələ də fəal iştirak edən 80-110 yaşlı xeyli adamla söhbətləşib, qeydlər aparmışam. Onlar mənimlə açıq danışır, saysız-hesabsız suallarına cavab verirdilər. Kolxoz iqtisadiyyatının üstün və çatışmayan cəhətlərindən söz açırdılar. Mənə onların şən, gümrah və zarafatcıl olmaları çox təsir edirdi. Bu qocaların yaşayışına, işinə, kənd həyatında fəal iştirakına heyran qalsam da, get-gedə məni, həqiqətən də, onların belə çox yaşamaları, buz baltası kimi möhkəm olmaları, yaxşı əhvali-ruhiyyələri, əməksevərlikləri daha çox maraqlandırmağa başlayırdı. Bu da səbəbsiz deyildi. Lap qədimdən Qafqaz xalqları əfsanəvi uzun ömür sürmələri ilə ad çıxarıblar. Qədim yunan, İran və ərəb salnamələri bu diyarda kifayət qədər uzunömürlülərin yaşadığını təsdiq edir. Sovet İttifaqında əhalinin son dəfə siyahıya alınması da bunu təsdiqləyir. Yaşı yüz on və daha artıq olan adamların 70 faizi Qafqaz respublikalarında, qalan 30 faizi isə Rusiyanın Avropa hissəsində, Ukrayna, Sibir, Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda yaşayır.

Qafqazlıların uzun ömür sürmələri gün kimi aydın bir həqiqətdir. Bu məsələdə «Amerika açmaq» adamın iqtidarı xaricindədir. Mənim niyyətim onların çox yaşamlarının sirrini öyrənmək idi. Uzun həyat sürmələrinin səbəbini çox vaxt özlərindən soruşmaq istəmişəm. Lakin həmişə də yersiz görünəcəyindən qorxmışam.

Doğrudur, bəzən özləri öz xoşları ilə bu məsələyə toxunar, fəxrlə deyərdilər: «Mən necə yaşamaq lazımdırsa, elə yaşadığımıza görə uzun ömür sürmüşəm». O hansı həyat tərzidi, o necə yaşamaq idi?

İlk baxışda sadə görünən, dünya qədər sirləri özündə gizlədən bu müəmmalı sualın cavabını tapmaq üçün 1970-ci ilin yayından 1975-ci ilin baharına qədər düz altı dəfə uzaq Amerikadan Qafqaza gəldim. Oba-oba, kənd-kənd gəzmək, müşahidə və tədqiqat aparmaq asan deyil. Bəzən çox çətinliklərlə qarşılaşırsan. Xüsusən də qış vaxtı, dağ yolları buz bağlayıb keçilməz olanda. Uca dağlar qoynunda məskən salmış bir çox kənd ətraf aləmdən təcrid olunur. Burada yalnız yay vaxtı dar dağ keçidi və cıgırla getmək mümkündür. Baxanda adamın gözü qaralan, həddən artıq uca dağlardan başlayan nəhəng buzlaqların diləbənzər ucu kəndlərin həndəvərinə qədər gəlib çıxır. Burada insanların müxtəlif fəsillərdə həyat tərzinin necə olmasını, özlərini necə aparmalarını müşahidə etmək zəruri idi. Odur ki, ilin bütün fəsillərində o yerlərdə qonaq qalırdım.

Bəxtim onda gətirmişdi ki, rusca sərbəst danışdırdım. Müsahibimlə tərcüməçisiz söhbət edə bilirdim. Onu da deyim ki, SSRİ sərhədlərindən kənarda belə bir rəy var ki, qafqazlıların hamısı ruslardır. Bu yanlış təsəvvür təəssüf ki, geniş yayılmışdır. Doğrudur, rus dili rəsmi dildir, ünsiyyət vasitəsi kimi məktəblərdə bu dilin tədrisi zəruridir. Qafqazın bir çox şəhərlərində çoxlu rus yaşayır, bununla belə həmin ərazidə Gürcüstan, Azərbaycan, Abxaziyaya, Ermənistan, Dağıstan və s. kimi onlarca böyük, ya kiçik müttəfiq, yaxud muxtar respublika yerləşir, xalqlar yaşayır. Həmin xalqların hər biri öz dilində yazır, oxuyur, hərənin öz adət-ənənəsi, həyat tərzidir. Bununla belə digər respublikalar və mərkəzi hökumətlə əlaqələr rus dili vasitəsilə aparılır. Qafqazlılar sağlam və gümrəh olurlar. Birləşmiş ştatlar və Rusiya üçün səciyyəvi sayılan, onları tənə gətirən ürək xəstəliyi, ateroskleroz, böyrəyin və

öd kisəsinin daşı, qəbzlik, yüksək qan təzyiqi kimi müşkül xəstəliklərə Sovet alimləri Qafqazda az rast gəlirlər.

Azərbaycanlı gerontoloq prof. Mehdi Sultanov Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasında ev tikmək üçün mişarla ağac kəsib tir düzəldən 117 yaşlı kişini müşahidə edib. Qafqazlı etnoqraf Səidin dediyinə görə, Kurçala kəndində 90 yaşlı bir qoca qoçun boğazından yapışib qaldırıb: göstərmək istəyib ki, o «hələ də güclüdür, kişidir». Səid eyni zamanda mənə 120 yaşlı bir kişinin 40 yaşlı qadınla evləndiyindən və bu nikahın nəticəsində üç oğul atası olduğundan da danışib. Bir çox sovet həkimi belə hadisələrin şahidi olub və onları sənədləşdirib.

Mən özüm şəxsən Qafqazda qoca adamların at çapdığı, toxa ilə sahədə əməlli-başlı əlaq etdiyinin, suda üzdüünün, bayram vaxtı masabəyi olduğunun, ailənin, el-obanın işlərində fəal çalışdığının şahidi olmuşam. Onların yorulub əldən düşdüklərinə təsadüf etməmişəm. Hardasa cavanlıq tərəvətini saxlamış 104 yaşlı Mehdi Targilin tez-tez «əlini aç» deyib şap-pıltı ilə əlimə vurması və «sənə bir at bağışlayacağam deməsi mənə təbii görünürdü. O, ədəb-ərkanla, ziyalı səviyyəsində mənə qulluq edirdi. Nə qədər qoca olsa da (istər ağsaqqal, istərsə də ağbirçək olsun), Qafqazda heç kimin ağlına da gəlməz ki, ona birdən pis münasibət bəsləyər, onu istəməz və ya ona gərəksiz adam kimi baxarlar. O da o dünyaya köçməyi gözlərinin qabağına gətirib günlərini sayar. Burada qocalar bir dəfə də olsun cıdır yarışlarını buraxmazlar.

Amerikada 60–70 yaşına çatmış «qocalarımızla» bunların arasında yerlə göy qədər fərq vardır. Burada – Amerikada texnika sarıdan dünyanın ən inkişaf etmiş ölkəsində, qocalar gərəksiz bir şey kimi cərgədən çıxarılır, saya salınmır, xəstəxanada, qocalar evində, ucqar kəndlərdə pensiyaçılar üçün salınmış saxta, hay-haraydan uzaq kotteclərdə cəmiyyətdən təcrid olunurlar. Bizdə qocalmaq cəmiyyətin ictimai həyatından ayrılmaq deməkdir. Bizim ölçümüz, mədəniyyətimiz be-

lədir. Amerikada insan yaşa dolduqca qiymətdən düşür. Ona sınıq-salxaq bir əşyatək, köhnə maşına baxan kimi baxırlar. Evdə get-gedə ona kiçik uşağa bəslənən münasibət göstərirlər, sözünü saya salmırlar.

Bizim cəmiyyətdə insanın gücünün, enerjisinin ən çox çiçəkləndiyi qısa yol zirvəyə çatan kimi onun üçün istər-istəməz uşaqlığa, tənəzzülə qayıdan yeganə cığır başlayır. Həddi-büluğa çatmış uşaqlarından kəskin şəkildə cəmiyyətdən geri qaldığını, köhnə fikirlərlə yaşadığını, yeni şəraitə uyğunlaşa bilmədiyini eşidir. Tez-tez bir məsəl yada salınır: «Yaşı keçmiş, dünyadan köçmüş kimi bir şeydir».

Biz qocalarımızı get-gedə huşsuzluqda, məsuliyyətsizlikdə, köhnə fikirli olmaqda, o cəmiyyətin gedişi ilə ayaqlaşmamaqda təqsirləndirir, onlara münasibətimizi dəyişirik. Aramızda soyuqluq əmələ gəlir, yaşlılarımızı məsuliyyət hissindən uzaqlaşdırır, hərəkətlərinə uşaq gözüylə baxırıq. O da dəyişir. Uşaq kimi ayağını yerə döyərək xırda tələblər irəli sürür. Hirslənir, yüngül hərəkətlərə yol verir. Hər şeyə cavabdeh olduğu, özünü müstəqil şəxsiyyət kimi hiss etdiyi, əvvəlki gözəl, əlçatmaz günlərə qayıtmaq istəyir. Odur ki, cavanlara qibtə ilə baxır. Çünki həyatda hər şey onların ətrafında cərəyan edir. Cavanlarsa qocalara yuxarıdan aşağı, xor baxır və belə güman edirlər ki, özləri hər şeyi bildikləri halda, valideynləri qocaldıqlarından, köhnəpərəst olduqlarından, dünyada baş verən dəyişiklikləri dərk edə bilmədiklərindən həyatın nəbzini tuta bilmirlər. Bu ziddiyyət nəsillər arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Bizim cəmiyyət orta sinif yüksək siniflə rəqabət apardığı, kasıblar orta sinif cərgəsinə qoşulmağa çalışdığı kimi, qocalar da cavanlardan geri qalmağa səy göstərirlər. Bəli, ayrı-ayrı fərqlərin, ictimai qrupların daimi rəqabətdə olduğu bir cəmiyyətdə əmin-amanlıq, rahatlıq və nəşədən, çox danışmaq mümkün deyildir. Çünki bu cəmiyyət bir yandan həyat şəraitini yaxşılaşdırırsa, digər tərəfdən insanın qarşısında böyük tələblər qoyur ki, bu da bir çox

hallarda bədən üzvlərinin ruhi və bioloji cəhətdən korlanmasına, sıradan çıxmasına gətirib çıxarır. Cəmiyyətin bu tələbi uzunömürlülüyə ikitərəfli təsir edir. Bir yandan müsbət, digər tərəfdən mənfi. Ömrü uzatmaq məqsədilə həyata keçirilən səhiyyə və güzəranı yaxşılaşdırmaq tədbirləri ənənəvi ailə münasibətlərinin pozulmasına səbəb olur. Qohumların qocalara həssaslığı, yaşlıların özlərinə inam hissi zəifləyir. Beləliklə, ziddiyyətlər meydana çıxır.

Qafqaz mədəniyyəti isə ənənəvi, sabit ailə münasibətləri saxlayır. Burada sənayeləşmə və texnoloji səviyyə yüksək deyil. Bununla belə, bütün yaş qruplarının və ictimai siniflərin bir-birindən faydalanaraq birgə yaşadığı Qafqazda, sağlam Qafqaz mədəniyyətində sənaye və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətə örnək olacağı çox şey var. Çünki bizim cəmiyyət yüksək texnologiyaya yiyələnsə də, burada maddi cəhətdən həyat şəraiti yüksək olsa da, o nə sağlam həyat yolunda, nə də insanların başlıca ictimai tələbatının yerinə yetirilməsində bir iş görüb. Müasir cəmiyyət bir daha dərk edib ki, insan bir parça plastik kütlə deyil, onun ruhi, bioloji, mənəvi cəhətdən təmin edilməsi zəruri olan tələbləri vardır. Bu tələbləri nəzərə almayan hər hansı cəmiyyət maddi və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş olsa da, ölümə məhkumdur. ABŞ-ın 210 milyonluq əhalisinin 25%-dən çoxunun yaşı 60-dan yuxarıdır. Bu 52 milyon beş yüz min adam deməkdir. Səkkiz milyon adamın yaşı 75-dən yuxarıdır. Uzunömürlülərin çoxalması bütün sahələrdə cəmiyyətə böyük təsir göstərir. Bu artıq, lüzumsuz ağır yükə çevrilir və bizi məcbur edir ki, qocalığın gümrah, ahəngdar, məhsuldar keçdiyi cəmiyyətə həsədlə, ürək ağrısı ilə baxaq.

Əsrimizin 30-cu illərindən başlayaraq Sovet alimləri yerlərdə, gerontologiya institutlarında Qafqazın uzunömürlüləri üzərində müşahidə və tədqiqat aparırlar. Yaşlılara tibbi yardım göstərilir, demoqrafik dəyişikliklər nəzərə alınır ki, bunun təsiri üzə çıxarılsın.

Gerontologiya elminin mərkəzi Kiyev Gerontologiya İnstitutu, başqa gerontologiya institutlarının işini əlaqələndirir. Müxtəlif elmi mərkəzlərdə alim və tibb işçiləri ilə uzunömürlülüyə dair bol-bol söhbət edib, təcrübə mübadiləsi apardım. Onlar ürək açıqlığı ilə çapdan çıxmış, hətta nəşr edilməmiş tədqiqatları ilə tanışlığım üçün imkan verdilər. Mən onların təcrübəsindən bəhrələndim. Lakin elmi işlər nə qədər vacib də olsa, başlıca suala cavab vermir. Qafqaz nəyə görə uzunömürlülər diyarıdır. Nəyə görə uzunömürlülərə Ukrayna, xüsusən də Rusiyada çox rast gəlmirik. Bu tibbi araşdırmalar bir əsas məsələyə də cavab verməkdə aciz qalmışdır. «Niyə Qafqazda kişilik dövrü çox uzun çəkir, onlar çox gec ixtiyardan düşürlər?»

Bizcə, qafqazlıların sağlam, rahat, gümrəhliklə uzun yaşamalarının sirrini öyrənmək üçün ən yaxşı vasitə yaşayış tərzlərini, mədəniyyətlərini tədqiq etməkdir. Məhz buna görə də bu kitabı lap qədimlərdən, yunanların və romalıların tədqiqindən başlayaraq Qafqaza dair tədqiqatlara tarixi nəzər salan müqəddimə ilə başlayıram. Sonra bu diyarda məskən salan xalqlar, onların coğrafiyası, ekologiyası, iqtisadiyyatı, məşğuliyyəti, ailə və cəmiyyətin quruluşu və s. nəzərdən keçirilir. Bu ilkin şərtlər imkan verir ki, Qafqaz adamları, onların ailə həyatı, qonaqpərvərliyi, ictimai həyatda qocaların yeri, istirahət, şənlənmə, xalq təbabətindən istifadə, yeməklər və başqa bu kimi məsələlərlə bağlı müşahidələrdən oxucularımız düzgün nəticələr çıxarsınlar. Qafqazlılarda əməyə münasibət, nikah, cinsi əlaqə, qocalıq və s. kimi məsələlər də kitabda öz əksini tapır və aydınlaşdırılır.

1. ANTROPOLOQ QAFQAZA GEDİR

Tədqiqata başlayan hər bir etnoqrafa yaxşı məlumdur ki, onun işinin başlıca amili obyektivlikdir. Antropologiya və ya etnoqrafiyadan dərs alan I kurs tələbəsi də bilir ki, müşahidə və tədqiqat apararkən əsas məsələ qərəzsiz və obyektiv olmaq, öz mədəniyyətinə aludə olmamaq, hər hansı bir məsələyə qiymət verərkən təsir altına düşməməkdir. Bir alim kimi, əcnəbi xalqın mədəniyyətində təsadüf edilən hər hansı hadisə ilə bağlı müşahidə və tədqiqat apararkən çalışmaq lazımdır ki, kin və nifrətə gətirib çıxara biləcək müqayisələr edilməsin, mülahizələr söylənilməsin. Ədalət naminə demək lazımdır ki, insanın təbiəti elədir ki, tam qərəzsiz qalmaq qeyri-mümkündür. Çünki insan öz milli mədəniyyətinə elə bağlı, elə vurğundur ki, aləmə öz mədəniyyətinin gözüylə baxır, hardasa, insafı, ədaləti əldən verir. Biz çalışmışıq ki, ədaləti unutmayaq.

Aydındır ki, hər bir antropoloqun obyektivliyinin ayrılmaz hissəsi tədqiq etdiyi xalqın mədəniyyətini, o xalqın özü kimi dərk etməyə ürəkdən çalışmasıdır. Xalqın əxlaq, rəftar və davranışını götür-qoy edib qiymət verərkən, biz öz adət-ənənəmizdən deyil, həmin xalqın nə niyyətlə belə yaşayış-davranış tərzini seçməsi baxımından çıxış etməliyik. Oxucudan xahiş olunur ki, kitabı oxuyarkən öz mədəniyyəti baxımından nəyin məqbul, nəyin qeyri-məqbul olduğu fikrindən vaz keçməyə çalışsın. Əlbəttə, bu o qədər də asan deyil. Antropoloqun ləzzət aldığı, yaxud onun qəminə, qüssəsinə, nisgilinə, kədərinə səbəb bir çox ümumi məsələlər var ki, onlara diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Müəyyən məqsədlə atılan addım, elm sahəsində bəzən bəşəriyyətin zənginləşməsinə gətirib çıxara bilər. Onlardan biri – məlumat toplayarkən günlərlə bir yerdə olduğumuz adamlara yaxınlıq, doğmalığa meyildir. Yəqin, buna görədir ki, tez-tez antropoloqların yığıncağında zərəfatla «mənim qəbiləm» sözünü eşidirik. Tez-tez görüşdüyün,

təmasda olduğun, yaxından tanıdıqca valeh olduğun həmin əsl insanlara qarşı buz kimi soyuq münasibət bəsləmək mümkün deyil. Odur ki, ixtiyarat mənasında işlənən «mənim qəbiləm» ifadəsi, adətən, bu səmimi insanlara bağlılığı, məhəbbəti əks etdirir.

Elə mənim özümün təmasda olduğum qafqazlıları götürək: nə qədər cazibədar, məlahətli, çalışqan, ciddi, qonaqpərvər idilər! Bəlkə də, onların müsbət xüsusiyyətlərini, əslində, olduğundan daha qabarıq verməklə, hardasa, riskə yol vermişəm. Lakin mən gördüyümü görmüşəm. Belə riskə yol verməyə dəyər. Əgər kimsə mənim təfsilatımda şişirtmə olduğunu güman etsə, öz işidir. İnanıram ki, kitabı yazarkən obyektivliyə sadıq qalmışam. Demək olmaz ki, orada mən hər şeyə soyuq-qanlı qaldım. Qadına münasibətdə neytral mövqe tutmaq mənim üçün çox çətin idi. Hüquq bərabərliyinin möhkəm tərəfdarı olduğumdan Qafqazda qadınların kişilərdən asılılığını göstərən müəyyən adət və ənənələri müşahidə etdikcə qanım qaralır, əhvalım pozulur, kefimə soğan doğranırdı. Məsələn, qonaq kimi mən kişilərlə masa arxasında əyləşib yemək yəyəndə, evin gəlin və qızlarının bizim arxamızda müntəzir dayanıb, kişilərin əmrini gözləmələrini görəndə həmişə özümü narahat hiss edirdim. Düzdür, bu adət başlıca olaraq uzaq kəndlərdə, əsasən də, müsəlman adət-ənənələrinin təsiri çox güclü duyulan ərazilərdə rastıma çıxırdı.

Kişilərin ictimai üstünlüyü və təsiri imkan vermirdi ki, müsahibə zamanı qadınların arzu və niyyətlərini, dünyagörüşünü müəyyənləşdirim, onlarla açıq söhbətlərə girişim. Mən bu müşkülü aradan qaldırmaq üçün yollar axtarır, hər cür fəndə əl atırdım. Məsələn, «kəşf» etdim ki, qadınların «dilini açmaq» üçün ən yaxşı yol yemək və onun necə hazırlanmasından söz salmaqdır. Odur ki, söhbət tutmayanda, yaxud müsahib ehtiyat edib susanda, o saat hiss edilmədən mövzunu dəyişir, xörəklərdən söz salırdım. Məclis qızışır, hamı özünü

sərbəst hiss edir və böyük həvəslə fikir mübadiləsinə qoşulurdu. Əlbəttə, burada da kişilər birinciliyi əldən verməməyə çalışırdılar. Onlar belə güman edirdilər ki, hörmətli qonağın verəcəyi suallara qadınlar deyil, onlar cavab verməlidirlər. Hətta xərəklə bağlı məsələlərdə də. Belə olmasın deyə, çox vaxt xərəklərin hazırlanma üsulları barədə elə səciyyəvi suallar verirdim ki, hətta bu işdə özünü mütəxəssis hesab edən kişilər də cavab tapa bilmirdilər.

Qadınlarla hər şey barədə danışmaq üçün bir yol da vardı. Mətbəxə çəkilib, kişilərin gözlərindən uzaqda söhbətləşmək. Sərbəst «mətbəx söhbətləri» qadınlardan o qədər maraqlı məlumat toplamağa imkan verdi ki, şübhəsiz, kişilərin yanında bunların heç biri barədə danışılmazdı. Antropoloji müşahidə və tədqiqat zamanı qarşıya fiziki və psixoloji cəhətdən çox çətinliklər çıxır. Lakin mən Qafqazda cüzi çətinliklərlə qarşılaşdım. Deyək ki, bir yerə getmək üçün dağlar aşmaq, yalçın qayalara dırmaşmaq, eniş-yoxuş keçmək lazımdır. Əlbəttə, taksiyə, ya liftə öyrəşmiş, amerikalı, şəhər sakini üçün fiziki cəhətdən çətin, güc və dəyanət tələb edən işdir. Mən ah-ufla, hıqqıldaya-hıqqıldaya, nəfəsim ağzımdan çıxı-çıxa, qorxudan az qala ürəyim gedə-gedə bu çətinliyin öhdəsindən güclə gəlirdim. Lakin fiziki cəhətdən bunun vətənə qayıdandan sonra xeyrini də görürdüm. Əvvəllər heç vaxt çıxmadığım pillələri asanlıqla qalxırdım. Qarşılaşdığım çətinliklərdən biri də qida ilə bağlıdır. Çox dadlı olan Qafqaz yeməklərinə hərdən elə ədviyyat qatırlar ki, xörəyə dad versə də, yeyəndə adamın gözündən yaş gəlir, boğazı quruyur. Odur ki, mən onların məsləhəti ilə göy-göyərziyə və meşədən yığılan yabanı bitkilərə üstünlük verirdim. Eyni zamanda bol-bol meyvə yeyirdim. Bu, açıq-aşkar mənim ətə və karbohidratlara tələbimi azaldırdı. Şəkəri, ümumiyyətlə, qəbul etmirdim. Hərdən bir az bal yeyirdim. Səy göstərmədiyim halda çəkim üç həftədən sonra beş kiloqram azalmışdı. Buna baxmayaraq, özümü fiziki cəhətdən güclü və gümrah hiss edirdim.

Burada xalq təbabətinin də xeyrini gördüm. Bir gün yolu qısaltmaq üçün mənə bələdçilik edən 7–8 yaşlı oğlan uşağı ilə meşəli dağ aşırımını keçərkən kol baldırımını cızdı və qan axmağa başladı. Oğlan uşağının tez bir bitkinin yarpağını qopardıb yaranın üstünə qoymağıynan qanın kəsməyi bir oldu. Sən demə, həmin bitki qanı laxtalandırmaq xüsusiyyətinə malik imiş.

Qafqaz xalqlarının adət-ənənələrini öyrənərkən çoxlu dost qazandım. Gördüyüm işə qiymət ifadəsi olaraq iyulun 4-də mənə gül dəstələri, şokolad qutuları və təbrik məktubları göndərdilər. Onlar mənim köməkçimdən iyulun 4-də Amerika Birləşmiş Ştatlarında bayram olduğunu öyrənmişdilər. Belə düşünmüşdülər ki, bizim İstiqlaliyyət günü bayramımız Sovet İttifaqında keçirilən 1 May bayramına bərabər bir bayramdır. Tam obyektivlik naminə mən müşahidə və tədqiqatın vaxtını məhdudlaşdırırdım. İllər keçdikcə hiss edirdim ki, bir müşahidəçi kimi işimin təsirli olması üçün elə qısa, lakin təkrar səfərlər lazımmış. Çünki faktların yeniliyi adama daha çox təsir göstərir və onun dərk etmə qabiliyyətini artırır.

Mənim burada xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan rus dilini bilməyim işimə çox böyük xeyir verirdi. Bu mənə tərcümə vaxtı ya üstündən keçilən, ya da təhrif edilən incə xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan yaradırdı.

Təqdim olunan bu etnoqrafik tədqiqat əsərində dünyaya saysız-hesabsız uzunömürlülər bağışlayan Qafqaz xalqlarının həyat tərzini təsvir və təhlil etməyə, ona qiymət verməyə təşəbbüs göstərilmişdir. Məqsədimiz uzunömürlülüyn qaranlıq qalan bəzi cəhətlərini işıqlandırmaqdır. Təbii ki, uzunömürlülüklə bağlı bəzi misalları qeyri-adi bir hadisətək qələmə vermək doğru deyildir. Lakin əhalisi arasında yaşı yüzü keç-

miş xeyli sağlam adamın yaşaması qafqazlıların bənzərsiz, qeyri-adi adamlar olduğuna dəlalət edir. Məsələn, deyə bilərik ki, burada yaşayan uzunömürlülərin faizi Ekvator və ya Pakistanda məskən salmış Hünzas qəbiləsinin uzunömürlülərindən qat-qat artıqdır.

Qocalıq və ölümə bağlı məsələlər hamını maraqlandırır. Odur ki, bu tədqiqatda Qafqaz xalqlarının həyatında uzun ömür və sağlamlığa kömək edən, ona imkan verən zəruri amillərdən söhbət açılır. Qafqazlıların adət-ənənələrini, qədim dinlərini nə tərifləmək, nə də pisləmək niyyətindəyəm. Üzərində müşahidə və tədqiqat apardığım adamlar barədə fikir söyləmək də bir antropoloq kimi məramım xaricindədir. Mən yalnız onları başa düşməyə, dərk etməyə çalışmışam.

Hər cəmiyyətin ayrılmaz, yaxşı və pis cəhətləri, öz tarixi, öz mühiti, təkamülü vardır. Lakin elə davranış nümunələri və nəsil-dən-nəslə keçərək müasir dövrümüzdə gəlib çatan həyat tərzii ünsürləri var ki, bioloji baxımdan bütün insanlara aiddir. Amma qafqazlıların həyat tərzində özünü büruzə verən bu və ya digər ünsürlər daha doğrusu, fiziki cəhətdən onların sağlamlığına, deməli, xoşbəxtliyinə gətirib çıxaran ünsürlər (sağlamlıq və xoşbəxtlik qocalıq baxımından), biz, amerikalılar üçün də gərəkli ola bilər. Mənim məqsədim, təbii ki, bu və ya digər məsələ barədə öz fikrimi zorla başqalarına qəbul etdirmək deyil, sadəcə olaraq, məlumat verməkdir. O da doğrudur ki, qafqazlıların bəzi mərasim və adət-ənənələrini biz yararsız hesab edə bilərik. Bununla belə, onlardan lap qocalıb əldən düşənə qədər sağlam yaşamalarının sirrini də öyrənə bilərik. Biz, hətta onların bəzi vərdişlərini – qida, davranış, müntəzəm nəzərəçarpan özünəməxsus yaşayış tərzii və s. – öz həyat tərzimizə uyğunlaşdırı bilərik.

Bir məsələ də gün kimi aydındır ki, ailə və ətrafdakıların diqqətli münasibəti qocaların daha artıq uzun ömür sürməsinə müsbət təsir göstərir.

Bu kitabda söhbət açdığımız xalqlardan başqa, Qafqazda bir çox millət və etnik qruplar da vardır. Biz tədqiqat üçün o yerləri seçmişik ki, orada uzunömürlülərin sayı son dərəcə çoxdur. Həmin prinsipi 1970-ci ildə əhalinin siyahıyaalınması zamanı hazırlanmış demoqrafik məlumatlara, rəsmi səhiyyə sənədlərinə əsasən müəyyənləşdirmişik. Yaxşı olardı ki, kitabda Qafqazda yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərəydik. Bu, iki səbəbdən mümkün olmadı. Bir tərəfdən kitabın həcmi buna yol vermədi. Digər tərəfdən də diqqətimizi etnoqrafiya deyil, bütövlükdə uzunömürlülükə bağlı məsələlər ətrafında cəmləşdirdik.

Onu da demək vacibdir ki, kitabımda uzunömürlülüğü təmin edəcək müəyyən həyat tərzı modelləri verməkdən də çəkinmişik. Lakin mən hər hansı bir səciyyəvi xüsusiyyət, kimin üçünsə «yaxşıdır» deyəndə, bu, bütövlükdə sağlamlıq və uzunömürlülük üçün yaxşıdır kimi başa düşülməlidir. Bunu Qafqazda apardığım müşahidələr də təsdiqləyir.

Qafqazda cəmiyyət daxilində dəyişiklik ləng gedir. Doğrudur, burada tədrici dəyişiklik mövcuddur. Lakin dünyanın başqa yerlərində özünü göstərən fəlakətli və çaşdırıcı irəliləyişə burada rast gəlinmir. Əgər başqa yerlərdə kiçicik sabitlik və harmoniya təzahürlü hər hansı bir əlamət XX əsrin ikinci yarısında zəmanə ilə ayaqlaşmayan, geriqlən cəmiyyət sayılarsa, şübhə ilə qarşılanı bilər, qafqazlıların bir çox mərasim və adətləri müasir dövrün tələbləri, keşməkeşləri ilə çiyin-çiyinə yaşayır. Əlbəttə, bəziləri də sıradan çıxır. Bəzi adətlər nəinki köhnəlibdir, hətta qeyri-münasibdir, yaşayışa maneçilik törədir. Lakin bunların bəzisi ənənə xatirinə həm yaşlılar, həm də gənclər tərəfindən formal olaraq gözlənilir. Bu özünü uzaq kəndlərdə xüsusilə qabarıq şəkildə göstərir.

Mənə belə gəlir ki, adət-ənənələrin Qafqazda davamlılığı yaşlıların da, gənclərin də bir-birinə qeyri-adi şəkildə güzəştə getməyə hazır olması ilə bağlıdır.

Gənclər köhnə mərasim və adətlərin məcburi xarakter daşmadığını bilsələr də, onların bəzisinə yaşlılara hörmət xatirinə riayət edirlər. Başqa bir yandan da, bunu həyatın gedişini pozmamaq və milli qürur naminə yerinə yetirirlər. Qocalar da, öz növbəsində həyatda baş verən labüd dəyişikliklərdən yaxşıca xəbərdar olsalar da, hər halda köhnə adət-ənənəyə riayət edilməsini qiymətləndirirlər.

Buna keçmişin nişanəsi və xalqı fərqləndirən bir xüsusiyyət kimi baxırlar. Bəlkə, elə məsələnin canı da bundadır. Tarix boyu yadellilərin sonsuz hücumları, basqınları zamanı, eləcə də onları qılınc gücünə xarici mədəniyyətlərə boyun əydirmək istəyənlərə qarşı etnik qrupların kiçik millət kimi özünü mühafizədə yeganə çıxış yolu, yəqin ki, öz adət və ənənələrini qorumaları olmuşdur.

Çox güclü şəkildə özünü göstərən bu adət-ənənələr yaşlı və gənc nəslin bir-birini anlaması və xalq mədəniyyətinin qorunmasını təmin edən vasitəyə çevrilir. Şəhərdə təhsil almış gənc və ortayaşlı qafqazlılar bu günün özündə də adət-ənənə tərəfdarıdır. İndi Qafqazda iki mühüm dünyabaxışı vardır. Onlardan birincilər sovet mədəniyyəti və Moskva ilə əlaqələrin möhkəmlənməsinin, ikincilərsə milli adət-ənənələrin saxlanmasının qızgın müdafiəçisidirlər.

Yerli mətbuatda sonsuz müzakirələr gedir: hansı adətlər saxlanmalı və zərərli sayılan hansı adətlərdən keçmişin qalığı kimi imtina edilməlidir?

Aşkar duyulan dəyişikliklər də özünü göstərir. Bu, daha çox geyim-kecimlə bağlıdır. Geyim-kecimə, xüsusən də kiçik və məktəbyaşlı uşaqların pal-paltarına çox pul xərcləyirlər. Hətta kəndlərdə belə sonuncu dəb sayılan Amerika cinsiləri üçün (bütün dünyada olduğu kimi) dəli-divanədirlər. Qoca

qadınlarsa ənənəvi qara paltarlar tikir, özlərinə şal, kəlağayı toxuyurlar. Bayram vaxtı seyrə milli geyimdə çıxırlar. İndi burada hər cür yeməyə rast gəlmək mümkündür: tərəvəz, meyvə və ev bişmişlərindən əlavə, qənnadı fabrikində hazırlanmış şirniyyat, piroq, əsasən də, konservləşdirilmiş ərzaq məhsulları... Yemək zamanı çəngəl, bıçaq və süfrə dəsmalından istifadə edilir. Bununla belə, yeməkdən əvvəl və sonra əl yumaq adəti hələ də qalır. Kəndli ailəsinin gəliri get-gedə artır. Kəndlilər indi kitaba, qəzetə, radioya, elektrik cihazlarına və s. daha çox pul xərcləyirlər. İndi kənd evlərində mebel və başqa avadanlığa tez-tez rast gəlmək olur. Əksəriyyəti mebel fabriklərində düzəldilib. Əllə toxunmuş xalılar evin bəzəyi olaraq qalır. Onlar nəsildən-nəslə keçir və yüksək qiymətləndirilir.

Sənayeləşmə Qafqaza istehlak mallarının bolluğu, mədəniyyətin kütləvililiyi və təsərrüfatın mexanikləşdirilməsi ilə gəlir. Lakin Bakının müəyyən yaşayış ərazilərini çıxmaq şərtilə burada sənayeləşmə Qərblə, hətta Sovet İttifaqının başqa yerləri ilə müqayisədə ictimai cəhətdən dağıdıcı proses olmamışdır. Qafqazdakı sənayeləşməyə kütlələrin axın halında, birdən-birə kəndlərdən köçüb şəhərlərdə cəmləşərək, cəmiyyətin ənənəvi həyat tərzinin dağıdılmasına gətirib çıxaran proses kimi deyil, sadəcə təsərrüfatın müasir texnika ilə təchizinə gətirib çıxaran bir amil kimi baxılmalıdır. Sovet İttifaqının başqa ərazilərindən fərqli olaraq, burada kollektivləşmə siyasi-ictimai dönüşün nəticəsində deyil, sözün həqiqi mənasında, ənənəvi cəmiyyətdə, ailə və icma arasında yeni əlaqə vasitəsi kimi inkişaf edib. Yaşlı nəslə ailədə böyük ehtiram göstərilməsinin və ictimai həyatda qocaların böyük rol oynamalarının nəticəsidir ki, adət-ənənəyə hörmət burada indi də yüksək qiymətləndirilir.

Başqa yerlərin əksinə olaraq, sənayeləşmə Qafqazda ziya-
lıların kənd yerlərinə axınına və yerli camaatla qaynayıb-qarışmasına gətirib çıxarıb. Bu amil yerlərdə ictimai quruluşun

keyfiyyətə dəyişməsinə səbəb olub. Hər kəndin özünün ali savadlı aqronomları, həkimləri, müəllimləri, mühəndis-texniki kadrları, kitabxanaçıları vardır. Şəhərlərdə ali təhsil almış yerli adamlar çox vaxt mütəxəssis kimi öz doğma yurdlarına qayıdırlar.

Bütün bunlar yavaş-yavaş kənd işlərində hakim mövqeyin ağsaqqallardan ortayaşlılara və gənclərə keçməsinə imkan yaradır. İndiyə qədər buralarda görünməmiş bir hadisə də aşkarca özünü göstərir. Qadınlar cəmiyyətin səlahiyyətli və bərabərhüquqlu üzvlərinə çevriləblər. Ümumiyyətlə, qadınlar kənd sovetinin işində fəal iştirak edir və kişilərlə çiyin-çiyinə addımlayırlar.

Qafqazda tədrici hüquq bərabərliyinə gətirib çıxaran bir çox sosioloji, iqtisadi və tarixi amillərdən söz açmaq olar.

Bu tədrici keçid ürəyəyatan bir tərzdə köhnəliyin yeniliklə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Qafqazlıların gündəlik həyat tərzinin müşahidə və tədqiqi göstərir ki, burada ən güclü faktor valideyn-övlad münasibətlərinin əvvəlki kimi qalmasıdır.

Gənclər indi də ata-babalarından, müdrik ağsaqqal və ağ-birçəklərdən nümunə götürür, onlar kimi hərəkət edib, ədəb-ərəkanda, şəxsi ləyaqətlərində onlara bənzəməyə çalışırlar.

Bizcə, müasir dəyişikliklər fonunda özünü göstərən, insana ləzzət və mənəvi zövq verən bəzi məsələlərin qiymətini azaltmağa ehtiyac yoxdur.

Söhbət etdiyim gənclərin çoxu böyüyəndə ləyaqətdə atasına oxşamağı arzulayırlar. Ata-ana tərfi onlar üçün ən yaxşı dostun tərifindən daha qiymətlidir. Mənim üçün çox maraqlı idi ki, görəsən, uşaqlar daha çox ata-ananın, ya dostlarının, yaşadlarının təsiri altına düşürlər? Şübhəsiz, bu iki qrupun öz yeri, öz təsiri vardır.

Tədqiqat göstərir ki, bütün əsas məsələlərdə gənclər atasının sözünü, məsləhətini yaşadlarının məsləhətindən üstün tuturlar.

Əlbəttə, yaşıdların təsiri tələbəklikdə, təhsil illərində artır. Ümumiyyətlə, demək olar ki, valideynlərin oğlanlara nisbətən, qızlara təsiri daha güclüdür.

Valideynlər də, öz növbəsində, yaxşı bilirlər ki, onlar yaxşı mənada övladlarına sözlə, nəsihətlə deyil, öz əməli işləri ilə nümunə məktəbi, örnək olmalıdırlar. Ailəyə göstərilən qayğı və məhəbbət bunu bir daha təsdiq edir. Ata-ananın bir-birinə qarşılıqlı hörməti və uşaqlara məhəbbəti həm sözlə, həm də işlə təsdiqlənir; ailəyə bağlılıq, məhəbbət sözlə əməlin vəhdətinin ən yaxşı nümunəsidir. Doğrudur, kənar adam üçün, xüsusən də bir əcnəbi üçün ailə üzvləri ilk baxışda öz fikir, niyyət və duyğularını gizlədən qapalı, ehtiyatlı adam təsiri bağışlayırlar.

Lakin elə həmin əcnəbi hiss etməyə bilməz ki, ailə üzvlərinin hər bir hərəkətində onların bir-birinə məhəbbəti və hörməti izhar olunur. Mən inanıram ki, ailənin ən böyük, topdağıtmaz gücü elə bundadır.

Onu demək yerinə düşərdi ki, Qafqazda apardığım müşahidə və tədqiqatlardan, həqiqətən, zövq aldım. Mənə hər cür xeyirxahlıq, gülərüzlülük, qonaqpərvərlik göstərən qafqazlılara dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Onlara bir də buna görə minnətdaram ki, öz qədim mədəniyyətləri barədə bildiklərini gizlətmədən mənimlə fikir mübadiləsi apardılar.

Güman edirəm ki, bu məlumat müasir həyat tərzimizdən çox-çox uzaq da olsa, hardasa, uzunömürlülüyn sirlərinə varmaqda bizə kömək göstərəcəkdir. Bu, işin bir cəhəti. Digər tərəfdənsə qocalığa cəmiyyətimizin çox mühüm, ayrılmaz, əhəmiyyətli bir hadisəsi kimi baxmaqda bizə mənəvi dayaqla olacaqdır.

2. QAFQAZ VƏ ONUN XALQLARI

QAFQAZLILAR KİMLƏRDİR?

Qafqaz Asiya və Avropa qitələri arasında keçid nöqtəsidir. Bu diyar qərbdən Qara dəniz, şərqdən Xəzər dənizi ilə həmsərhəddir. Şimaldan Rusiya düzənlikləri ilə birləşir, cənubdan isə İran və Türkiyə ilə həmsərhəddir. Dəniz səviyyəsindən 10 min futdan da yüksək olan Böyük Qafqaz sıra dağları bu diyarboyu uzanıb gedir. Avropanın ən möhtəşəm dağları, ən yüksək zirvələri (Elbrus, Kazbek) buradadır. Şişuclu dağlar, bir-birindən çətin keçilən dar, dərin uçurumlarla, yarganlarla ayrılır.

Burada Qafqazın tarixində mühüm rol oynayan iki keçid – Daryal və Dərbənd keçidləri vardır. Şimali Qafqazdan Zaqafqaziyaya¹ ən qısa yol Daryal² dağ dərəsindəndir.

Basqınlardan qorunmaq üçün bir vaxtlar bu dar keçidin qarşısında dəmir dayaqqlara bərkidilmiş əsl ağac qapılardan sədd çəkilibmiş. Müasir hərbi Gürcüstan yolu bu keçidin üstündədir. Bu yoldan hələ yeni eradan əvvəl I əsrdə bir çox ölkələrin, o cümlədən də Qafqaz xalqlarının tacirləri istifadə etmişlər. Yüksəkliklərdə və dağ ətəyində adamın ağılını başından alan alp çəmənləri vardır. Həmin çəmənlərdən on minlərlə qaramal, xırdabuynuzlu heyvan, at və s. üçün otlaq kimi istifadə edilir.

Cənub tərəfdəki yamaclarda gül-çiçək əlindən tərپənmək olmur. Aşağıda qalın meşələr, daha aşağıda isə əla meyvə və üzüm bağları diqqəti cəlb edir. Qalın və keçilməz meşələrə bürünən əlçatmaz dağlar duman içində itib-batır. Coşqun çaylar sıldırım dağ zirvələrindən gurultu ilə axıb gəlir. Hələ lap

¹ İndiki Cənubi Qafqaz

² Fikrimizcə, «daryal» – dar yol deməkdir – tərc.

qədimdən Qafqaz çoxlarını məftun etmişdir. Yunanlar üçün Qafqaz, insanlara od bəxş etdiyinə görə Zevsin Prometeyə dözlüməz əzab-əziyyətlər verərək, zəncirləyib ölümə məhkum etdiyi, dünyanın sehrli bir guşəsidir. Əfsanəyə görə, ataları kral Atamasın öz oğlu Priksisi Allaha qurban verməyə hazırlaşdığından xəbər tutan Priksis və bacısı Hellenin sehrli Qızıl qoçamınərək pənəh gətirdikləri diyar da Qafqazdır. Hellenin Qızıl qoçdan yığılaraq batdığı və həlak olduğu boğaz sonralar Hellespont – Dardanel boğazı kimi tanınıb. Allahların arzusuna itaət edərək Priksis Kolxiyə (indi Gürcüstanın bir hissəsi olan bu diyar Kolxida adlanır – S.B.) çatan kimi Qızıl qoçun dərisini soydu, onu ağzından od püskürən əjdahanın keşik çəkdiyi toxunulmaz, meşəlikdə asdı. Bu həmin o məşhur Qızıl Dəri idi ki, Kral Tesalinin qardaşıoğlu Yasonu geri qaytarmaq üçün arxasınca Qafqaza göndərilmişdi. Yunan mifologiyasından Yason və onu müşayiət edən qəhrəmanların «Arqo» gəmisində Kolxiyə səfəri zamanı axtarışları və başlarına gələn sərgüzəştləri yaxşı məlumdur. Onlar kiçik Asiya sahilləri boyu bir çox ölkələrdə böyük təhlükə ilə qarşılaşmış, ölümə üz-üzə gəlmişlər. Maraqlı hadisələr olmuşdur. Məsələn, sonralar Kiçik Asiyaya köçüb gedən amazonların Qafqazda yaşadıkları nəql edilir. Arqonavtların yunan salnaməçilərinin yeni eradan əvvəl XIII əsrə aid etdikləri bu səfər zamanı Kolxinin kralı Ayetiz imiş. Yunanıstandan gəlmiş bu yadellilər Ayetizdən nə qədər təvəqqe etsələr də, hətta onun ölkəsini yaxında yaşayan hərbi xalqlardan qoruyacaqlarına söz versələr də, istediklərinə nail ola bilməmişlər. Ayetiz Qızıl Dərini verməkdən imtina etdi. Amma elə ilk baxışdan kralın gözəl qızı Medeya Yasona vuruldu. O, atasına xəyanət edərək, cadunun köməyi ilə Qızıl Dərinin Yasonun əlinə keçməsinə yardım etdi. Medeya atasının qəzəbindən qorxduğuna və Yasona olan sonsuz məhəbbətinə görə Yunanıstana getmək məcburiyyətində qaldı. Arqonavtların bir çoxu Qızıl Dərini əldə edərkən yaralan-

dığından Medeya özü ilə götürdüyü bitki yarpaqları ilə onları bacarıqla müalicə etdi. Onlar sağaldılar. Medeyaya minnətdarlıqlarını bildirdilər. Lakin bütün bu yaxşılıqlardan sonra da Medeya xoşbəxt olmadı. Ümumiyyətlə, yunan əsatirlərinin hamısındakı kimi, burada da faciə baş verdi. Yasonun yunanlı şahzadə qızla sevişdiyini görən Medeya ümitsizliyə qapılıb hiddətini cilovlaya bilmədi, şahzadəni və Yasondan olan iki uşağını öldürərək qaçdı.

Belə yazırlar ki, Dioskuriyanın – hazırkı Abxaziyanın mərkəzi Suxuminin əsasını arqonavtlardan olan əkiz qardaşlar qoymuşlar: 1974-cü ildə Tbilisi universitetinin tələbələri arqonavtların səfərini olduğu kimi təkrar etməyi qərara almış, gəmi düzəldərək adını «Arqo» qoymuş və Homerin «Odisseyə» əsərində təsvir etdiyi marşrutla Yunanıstana yola düşmüşlər.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon özünün eramızın birinci əsrində yazdığı coğrafiyasında Kolxidən söhbət açır: «Bu diyarda ağlasığmaz dərəcədə çoxlu qızıl, gümüş, dəmir və s. vardır».

Kim bilir, bəlkə də, arqonavtlar bu səfərə Qızıl Dərinin naminə deyil, Kolxinin diqqəti cəlbədən tunc, mis, bürünc, şərab və balı naminə çıxmışdılar.

Eramızın 79-cu ilində dünyadan köçmüş Roma alim və yazıçısı Pliniy (ata) Dioskuriya və s. haqqında yazmışdır: «İndi bu şəhərlər unudulmuşdur. Lakin vaxt vardı ki, müxtəlif dillərdə danışan 300 qəbilənin adamları axınla gəlib şəhərin canına daraşırdılar. Bizim romalılar onlarla alveri 130 tərcüməçinin köməyi ilə edirdilər».

Qafqazın Qara dəniz sahillərində qədim yunan müstəmləkələri salınmışdı. Sonralar onları romalılar, Orta əsrlərdə isə italyanlar əvəz etmişlər. Əsrlər boyu Qafqaz neçə-neçə işğalçının basqınına məruz qalıb: Roma qoşunları, İran şahları, monqol-tatar xanları. Onların hamısı Qafqazın hərbi əhəmiyyəti olan mövqeyinə, təbii sərvətlərinə göz dikərək, onu fəth

etmək istəyiblər. İndinin özündə də Qafqaz dünya alimlərinin, hətta adi adamların da diqqət mərkəzindədir. Dünyanın hər yerindən Qafqaza gəlir, Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış uzunömürlülüüyün sirlərini öyrənməyə çalışırlar.

Qədim yunan və Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatı, epik dastanları, əsatiri və etnobotanikası arasında oxşarlıqlar, hətta iqtibaslar da vardır. Öz xalqına çox zəruri hədiyyə verən və buna görə işgəncələrə məruz qalan Prometey Qafqaz xalqları arasında xeyirxah ruhlu bəşər xilaskarı kimi tanınmışdır.

Mərmər qəbir daşları, şübhəsiz ki, diqqəti yunanlarla qafqazlılar arasında əlaqələrin olması kimi bir məsələyə cəlb edir. Bir neçə il bundan əvvəl Qafqazın qərbindən, Qara dənizdən tapılmış mərmər lövhənin üstündə iki qadın və bir oğlan uşağının şəkli həkk olunmuşdu. Arxeoloqların fikrincə, eramızdan əvvəl V əsrə aid olan bu mərmər lövhə Yunanıstandan gətirilmişdir.

BİTKİLƏR VƏ HEYVANLAR ALƏMİ

Qafqazın diqqəti cəlbədən cəhətlərindən biri də bitkilərin, heyvanlar aləminin, irqlərin və mədəniyyətlərin burada qərinələr boyu dəyişilmədən yaşamağı, davamlılığıdır. Dünyanın başqa guşələrində çoxdan məhv olub getmiş bitkilər burada nəinki yaşayır, hətta get-gedə çoxalır. Buna ən yaxşı misal Eldar şamının ən azı 60 milyon il, yəni Yer tarixinin üçüncü erasından indiyədək ömür sürməsidir. Qərbi Gürcüstandakı qeyri-adi dəniz sahili şam meşələri də buna əyani misaldır.

Qafqazın heyvanlar aləmi də qədimdir. Burada Qafqaz dağkeçiləri, dağkəli, Qafqaz maralı, cüyür, ceyran, qaban, bəbir, vaşaq (çöl pişiyi), zolaqlı kaftar, çaqqal və Qafqaza xas qeyri-adi nümunələr vardır.

Quşlar arasında qırqovul, dağhinduşkası, Qafqaz kəkliyi və qu quşunu qeyd etmək lazımdır.

Çaylarda, göllərdə, yer üzündə heç yerdə təsadüf edilməyən alabalıq, qızılbalıq, sazan, naqqa, eləcə də Kolxi şirbit balığı vardır. Arxeoloji qazıntılar indi də yaşamaqda olan heyvanların sümüklərini üzə çıxarır – inək, qoyun, at, uzunqulaq, it sümükləri və s. Bu heyvanlar Qafqazda beş min il, bəlkə, ondan daha çox əvvəl əhliləşdirilmişdir. Ola bilsin ki, Qafqazın cənubi hissəsi Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz), hətta daş dövründən əvvəl heyvanların əhliləşdirildiyi ən qədim diyardır. İndinin özündə belə burada vəhşi dağkəli və keçilərinə rast gəlinir.

Qafqaz xalqları öz torpaqlarına bacarıqla, müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmışlar. Əkin yeri olmayan, yaxud çox cüzi olan qayalıq və dağlıq rayonlarda əhali güzəranını, əsasən, maldarlıqla, az-çox da, atçılıqla təmin edir. Bol məhsulverən düzənliklərdə isə əsasən, əkinçiliklə, qismən də maldarlıqla məşğul olurlar. Qafqazın müxtəlifçəşidli təbii sərvətlərinin sayı-hesabı yoxdur. Hər kiçik ərazi digərindən öz məhsulu ilə fərqlənir. Yerli əhali bu sərvətlərdən müvəffəqiyyətlə istifadə edir.

ETNİK QRUPLAR

Böyük Qafqaz sıradağları Şimali Qafqazı Zaqafqaziyadan ayırır. Bütövlükdə Qafqaz respublikalarında hər birinin öz ana dili olan 200-dən artıq etnik qrup vardır. Şimali Qafqaz Rusiya Sovet Sosialist Federativ Respublikasının tərkibindədir. Buraya Dağıstan, Şimali Osetiya, Kabarda-Balkar, Çeçen-İnquş Muxtar respublikaları, Qaraçay-Çərkəz və Adıgey muxtar vilayətləri daxildir.

Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) isə üç müttəfiq respublikadan ibarətdir: Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan. Gürcüstan və Azərbaycanın tərkibində də muxtar respublika və vilayətlər vardır: Abxaziya, Acarıstan və Cənubi Osetiya Gür-

cüstanın, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibindədir.

Etnik qruplar tutduğu əraziyə görə hissediləcək dərəcədə fərqlənirlər. Deyək ki, Azərbaycanın 5 milyondan çox əhalisi, 53 min kvadrat mil (1 mil 1609 m bərabərdir – *Q.P.*) ərazisi, Gürcüstanın isə 5 milyona yaxın əhalisi, 29 min kvadrat mil ərazisi vardır. (Bu bizim Mən ştatının ərazisindən kiçikdir – *S.B.*) Maraqlıdır ki, Dağıstanda Arçi etnik qrupu bir sovetlikdə birləşən cəmisi yeddi para kəndi əhatə edir.

Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya xalqları – gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər qədim dövrlərdən öz dövlətlərini yaratmışlar. Onların öz yazılı dilləri, ədəbiyyatları və yaxşı inkişaf etmiş kənd təsərrüfatları olmuşdur.

Şimali Qafqazda isə əksinə, Oktyabr inqilabına qədər köhnə feodal quruluşun hökm sürdüyü kiçik milli qruplar yaşayırdı. Cənub tərəfdə əhali nisbətən sıx idi. Onların sayı bir neçə milyonu keçirdi. Şimal tərəfdə isə dərələrdə salınan kəndləri barmaqla saymaq olardı. Bu da səbəbsiz deyildi. Şimalda əkinçilik üçün yararlı torpaq sahəsi xeyli az idi. Dağıstanın bir çox yerlərində insanlar kisə, torba və çuvalla torpaq daşıyıb, qayalıqlarda özləri üçün əkin sahələri düzəldirdilər. Bağçılıqdan gələn azacıq gəlirlər və uzaq yaylalarda bəslənən qoyun sürüləriylə sayca çox olan əhəlinin yeməklə təmin etmək çətin idi. Bundan əlavə, qəbilələrin qan davasında çoxları qurban gedir, sağ qalanlarsa ailələri ilə birlikdə dəstə-dəstə Türkiyə kimi quldarlıq hökm sürən əcnəbi ölkələrə satılırdılar.

Qafqaz xalqlarının əhalisinin sayı 15 yanvar 1970-ci ildə keçirilən ümumi siyahıyaalmanın nəticəsinə görə aşağıdakı kimi olmuşdur:

ŞİMALİ QAFQAZ

Adıgey Muxtar Vilayəti	386.000 nəfər
Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti	345.000 nəfər
Dağıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası	1.429.000 nəfər
Kabarda-Balkar Muxtar Sovet Sosialist Respublikası	589.000 nəfər
Şimali Osetiya Muxtar Sovet Sosialist Respublikası	533.000 nəfər
Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Sosialist Respublikası	1.065.000 nəfər

CƏNUBİ QAFQAZ

Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikası	4.688.000 nəfər
Abxaziya Muxtar Sovet Sosialist Respublikası	487.000 nəfər
Acarıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası	310.000 nəfər
Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti	100.000 nəfər
Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası	5.111.000 nəfər
Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası	202.000 nəfər
Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti	149.000 nəfər
Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası	2.493.000 nəfər

XIX əsrdə Qafqazın Rusiyaya ilhaqı zamanı bir çox ərazilərdə müsəlmanlar ya öz yaşayış yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmış, ya da din azadlığı naminə könüllü olaraq Türkiyəyə pənah aparmışlar. Lakin çoxu peşman olub geri qayıtmışdır. Bununla belə, Türkiyədə qalanlar da az deyil. İndinin özündə Türkiyədə yaşayan abxaz və çərkəzlərin sayı Qafqazda yaşayanlardan artıqdır.

Milli birləşmə prosesi başlayana qədər Şimali Qafqaz xalqlarını birləşdirəcək nə mədəni, nə də siyasi əlaqələr vardı. İcma halında yaşayışın başlıca əlamətləri: dağlar, köhnə həyat tərz, feodal zadəganlarının hakim mövqeyi, vətəndaş müharibələri, yadelli işğalçıların basqınları və s. bu yerlər üçün səciyyəvi idi.

Adət-ənənələr möhkəm məhəlli səciyyə daşıyırdı. Bəzən bir oba, yaxud yanbayan yerləşən bir neçə kəndin məxsusi adət-ənənəsi vardı. Hətta Şimali Osetiya, İnquşetiya, Kabarda-Balkar və Dağıstan Rusiya ilə birləşəndən sonra onların arasında geniş ticarət əlaqələri yaransa da, bu yerlərdə yaşayan etnik qruplar milli mənsubluğunu, bir-birindən fərqlərini qoruyub saxlamışlar.

BƏDƏN QURULUŞLARI

Qafqazda səciyyəvi xüsusiyyətləri, əlamətləri, bədən quruluşları ilə bir-birindən fərqlənən xalqlar çoxdur. Həmin yerlərin qədim, keşməkeşli tarixini, indiyə qədər yaşayan etnik qrupların mənşəcə müxtəlifliyini nəzərə alsaq, burada təəcübü heç nə yoxdur.

Kiçik monqol etnik qrupunu çıxmaqla, bu ərazidə yaşayan adamların hamısı Aralıq dənizi Qafqaz irqinə mənsubdurlar. Ümumiyyətlə, demək olar ki, burada, xüsusən də Azərbaycanda qaragöz, qarasax adamlar üstünlük təşkil edirlər.

Lakin Şimali Qafqazda və Gürcüstanda alagözlü, sarışın saçlı adamlara daha çox rast gəlmək mümkündür. Dikburunlu adamlar da çoxdur. İnsanların başlarının forması uzunsov, ya dəyirmidir. Boyca fərqlənirlər. Deyək ki, azərbaycanlılar dağıstanlılara nisbətən bəstəboy olurlar.

Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, bədən quruluşuna görə keçmişdə Qafqazda yaşayanlar indikindən az fərqlənmişlər. Basqınlar və müxtəlif irqdən olanların arasındakı nikah, insanların bədencə və zahiri görkəmcə bir-birindən fərqlənmələrinə gətirib çıxarmışdır.

DİLLƏR

Qafqaz dünyanın etnik cəhətdən ən çox fərqlənən bir guşəsi kimi qədimdən məlumdur. Burada başqa etnik qrupların anlamadığı, heyrətdoğuracaq dərəcədə müxtəlif dillər, bədən quruluşu və xarici görkəmcə fərqli adamlar, bir-birindən uzaq məzhəblər vardır.

Qədim ərəb dünyasında bu dağlıq diyarı «Cəbəl-əs-suni» dillər diyarı adlandırırdılar. X əsrdə Dağıstana səfər edən ərəb alimi əl-Məsudi yazmışdı: «Al-əlvan çəmənlər və durnagözlü bulaqlar diyarında 70 etnik qrup və qəbiləyə rast gəldim. Onların hər birinin öz adəti, öz dili, öz hökmdarı vardı».

Doğrudan da, Dağıstan ən çoxmillətli sovet respublikasıdır. İndi burada 70 dildə və dialektlə danışan 81 xalq yaşayır.

Dağıstanlılar, eləcə də başqa Qafqaz xalqları burada dillərin belə ağlasığmaz dərəcədə çox olduğunu aydınlaşdıran bir əfsanə danışirlər. Nəql edirlər ki, guya, Allah bütün dilləri yığıb, xalqlar arasında paylamaq üçün Böyük Qafqaz sıradağlarından keçərkən ayağı Elbrus dağına ilişib büdrəmiş və əlində olan dillər Dağıstana səpələnmişdir.

Həqiqətdə isə Qafqaz dilləri nə vaxtdandır ki, alimlər üçün bir sirr, müəmma olaraq qalmaqdadır. Hind-Avropa dilləri

ailəsinə mənsub olan osetin və erməni dilləri, türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dili istisna olmaqla, Qafqaz dilləri Avropa və Asiyada indi məskən salan heç bir xalqın dilinə uyğun gəlmir. Stalin dövrünün dilçisi, polemikanı çox sevən Marr Qafqaz dillərini bask dili ilə əlaqələndirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Lakin indi bu istiqamətdə iş aparılmır. Alimlərin işini çətinləşdirən bir də odur ki, bu dillərin mənşəyi məsələsi qaranlıq və aydınlaşdırılması çox çətin olan, dolaşlıq bir işdir.

Dil probleminin böyük əngəl törətməsinə baxmayaraq, hazırda millətlərin, heç olmazsa, idarəetmə və iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsinə meyil özünü göstərir. Bununla belə, bəzi etnik qrupların bir neçə dildə danışmasına da rast gəlirik. Məsələn, tək bircə kənddə yaşayan arçilərin çoxu öz doğma dili ilə bərabər, rusca da danışirlər. Avar və laklar qonşu xalqların dillərini də bilirlər. Qonşu qəbilə və etnik qruplarla yaxın ticarət əlaqələri bəzi dillərin yayılmasına səbəb olmuşdur.

Qafqazda danışılan dillər aşağıdakılardır:

Slavyan dilləri	Hind-Avro-pa dilləri	İber-Qaf-qaz dilləri	Altay dilləri	Sami-hami dilləri
rus dili ukrayna dili	erməni dili osetin dili kürd dili talış dili tat dili	abxaz dili adıgey dili kabarda dili çeçen dili inquş dili tuşin dili avar dili dargin dili ləzgi dili	Türk dilləri qrupu; Azərbaycan dili qaraçay dili qumuq dili türkmən dili tatar dili qazax dili monqol dili kalmık dili	asuri dili

Məktəblər, iqtisadiyyat və siyasi təşkilatlar adamların birləşməsinin artırılmasına, rus dilinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Qafqaz rus imperiyasının tərkibinə daxil olandan sonra, xüsusən də sovet dövründə, rus dili bütün məktəblərdə keçilmiş, keçilir, indi inzibati və rəsmi dövlət dili funksiyası daşıyır. Lakin qafqazlılar evdə və dost-tağıları ilə öz doğma dillərində ünsiyyət saxlayırlar. Qocaların bəzisi rus dilini başa düşsələr də, rusca çox çətin danışirlar. Gənclər rus dilini yaxşı anlayırlar. Sovet dilçiləri yazılı dili olmayan xalqlar üçün əlifba yaratmışlar. Yerli dillərdə çoxlu qəzet və kitablar çap etməyə başlamışlar. Əvvəllər yazılı dili olan gürcü və erməni xalqları əlifbalarını saxlayıblar.

Dilçilər yerli dilləri «İber-Qafqaz» dilləri adlandırırlar. Maraqlı addır. «İberiya» qədim yunanlardan qalma addır. Onlar Qafqazı «Şərqi İberiya» adlandırırdılar. Bəs bu gün İspaniya və Portuqaliya necə adlandırılır? – Qərbi İberiya. Bununla belə, biz bilirik ki, İber-Qafqaz dilləri Qafqazın yerli əhalisi tərəfindən yaradılıb və onlar tərəfindən də inkişaf etdirilir.

Qafqaz dilləri samitlərin çoxluğu ilə fərqlənir. Təkcə çərkəz dilində 57 samit vardır. Bəzi sözlərdə dalbadal bir neçə samit səs gəlir ki, avropalı üçün belə sözləri tələffüz etmək çətin olur. Abxazlarda səkkiz artikulyasiya vəziyyətində səslər beş yerə bölünür: dodaqlanan, incə, boğaz səsləri, nəfəsli, cingiltili səslər. Baxmayaraq ki, saitlər cingiltili, sədalı səslərdir, abxaz həmin səsləri tələffüz edərkən başqa xalqın nümayəndəsinə elə gəlir ki, onların tələffüzündə yumşaq partlayış baş verir. Səslər titrəyişlə, fışılı və davamlı uğultu ilə tələffüz olunur. Səslərin, ümumiyyətlə, semit dillərinə xas şəkildə lap arxa boğazda tələffüzü Qafqaz dilləri üçün də səciyyəvidir. Dilin lüğət tərkibi o saat xalqın məşğuliyyətindən xəbər verir. Heyvandarlıq, vəhşi və ev heyvanları ilə bağlı sözlər dərindən öyrənilmiş və istənilən qədərdir. Yabanı bitkilər Qafqaz xalqlarının qidasında mühüm yer tutduğundan bu bitkilərin adlarını, keyfiyyətini

və inkişaf mərhələlərini göstərən nə qədər desən sinonim söz vardır.

Qohumluq, xüsusən də ata qohumlarına dair terminləri sayıb qurtarmaq olmur. Bu, ata tərəf qohumlarının çox yaxın münasibətdə olması və ata-baba həyat tərzinin möhkəm qorunması ilə əlaqədardır. Antropoloji dilçilik və tarixi etnoqrafik dəlillər sübut edir ki, qafqazlılar əsrlərlə davam edən mədəniyyətə, səbata, fiziki və mənəvi gücə, bəlkə də, ümumi kökə malik qədim əhalinin törəmələridir. Öz dillərini, adətlərini, mədəniyyətlərini Qafqaz xalqlarına qəbul etdirərək, onların milli mədəniyyətlərindən uzaqlaşmasına, başqa xalqlara qarışmasına çalışan bir çox qəsbkarlara, yadellilərə qarşı qafqazlılar həmişə mübarizə aparmış, dəyanətlə öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamışlar.

İNSAN MƏSKƏN SALIR

Natalya Volkova bütün Qafqazda tanınan, əvvəllər qoyunquzu saxlayan dağlıların düzənliyə enərək, əkinçiliklə məşğul olmalarını öyrənmişdir. Alim öz tədqiqatında Böyük Qafqaz sıradağlarının şimal-qərb və cənub-şərqində qaraçay, balkar, osetin, çeçen və Dağıstan xalqlarının həyatından bəhs edir. 1882-ci ilin iqtisadi məlumatına görə, Dağıstan istisna olmaqla, bu dağ rayonlarının ərazisi 657.748 desyatin (1.022 hektara bərabər yer ölçüsü) idi. Onun bir faizdən də azı – 5.445 desyatini əkinçilik üçün yararlı olmuşdur. Bu sahə dağlıların çörəyə olan ehtiyacını ödəmirdi. Onlar düzənlərdə məskən salan camaatdan taxıl, un almaq məcburiyyətində qalırdılar. Şimali Qafqazda zaman və qərinələr dəyişsə də, bu vəziyyət dəyişməmişdir.

Əkin üçün yararlı olan lap kiçik torpaq sahələrindən də istifadə edirdilər. Balkarların «ayaq uzununu» və «taşoqun» – «daş altı boyda» və s. ifadələri bu münasibətlə yaranmışdır.

Şimali Qafqaz dağlarında yaranmış həmin vəziyyət işsizliyə gətirib çıxardı. Abramovskinin rəhbər olduğu komissiyanın (1907–1908) göstərdiyinə görə, balkarların 62%-i, osetinlərin 88%-i, inquşların 89%-i, çeçenlərin 90%-i işsiz olub. İşsizlər günəmuзд işləməyə və ya düzənliyə enib, orada məskən salmağa məcbur idilər. Əhalinin işsizliyi Şimali Qafqazın hədsiz dərəcədə hərbiləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Bu görünməmiş hadisə ruslara Qafqaz müharibəsi zamanı tam aydın oldu. Şimali Qafqaz xalqları ölüm-dirim müharibəsi aparırdı. Heç bir işi, sənəti olmayan bu adamları ac-yalavac yaşamaq cana gətirmişdi. Odur ki, silaha sarılmışdılar. 1722-ci ildə Dağıstana gələn böyük Pyotr demişdi: «Əgər bu adamların hərbi bilikləri və ustalıqları olsaydı, heç bir xalq onlarla döyüşə bilməzdi».

Gürcülər bu vaxt nə silaha sarıldılar, nə də şimal qəbilələri kimi yol kəsib soyğunçuluqla məşğul oldular. Ruslara silahlı müqavimət göstərdiklərinə görə inqilabdan əvvəl və hətta sonra da Şimali Qafqaz xalqları qəddarcasına sürgün edildikləri halda, gürcülərə toxunulmadı. Onlar milli muxtariyyətlərini mühafizə etdilər.

Şimali qafqazlıların silaha meyil etməsinin səbəblərindən biri də cənubdan fərqli olaraq, burada əhali üçün bir sənət və məşğuliyyətin olmaması idi.

Yerli camaatın heç bir iş, sənət və məşğuliyyətinin olmaması bir ovuc varlı və hərbi qrupun onlardan öz məqsədləri üçün kölə kimi istifadə etməsinə əlverişli zəmin yaratmışdı. Başqa tərəfdən də onların mövhumatçı olmaları mütilik və əmrə müntəzirliklərini daha da artırırdı.

Camaatın acınacaqlı güzəranı islam dininin yayılmasında mühüm amil idi. Bu yeni əqidə, məslək hərbi əməliyyat, basqın və talanlara bəraət qazandırırdı.

Dağlıların düzənliklərə enmələri və boş torpaqlarda məskən salmalarının başlıca səbəbi dağlarda əkin üçün yararlı torpaq sahələrinin olmaması idi. Bu proses XVIII əsrin ikinci

yarısından başlamış, XIX əsrdə də davam etmişdir. Düzənliklərdə məskən salan bir çox nəsillər dağlardan endiklərini təsdiqləyirlər.

XIX əsrin ikinci yarısında bu diyar Rusiya ilə birləşdirildikdən sonra rus dövləti dağlıların düzənliyə enməsinə daha artıq şərait yaratdı. Ruslar hiss etdilər ki, düzənlərdə bu üsyanı dağlıları nəzarətdə daha asan saxlamaq mümkündür.

Osetinlərin 1880-ci illərdə düzənliyə enməsinin şahidi olan bir nəfər yazmışdır: «Dağlıların düzənlərdə məskən salması çox asan başa gəlirdi. Bu, təqribən belə olurdu. Dağlı evlənmək üçün düzənlikdə yaşayan bir qız axtarır, istəyinə nail olan kimi müvəqqəti olaraq təzə qohumları ilə köçür. Bir il, yarım il qohumlarının qonaqpərvərliyini görəndən sonra kənddə boş olan bir yerdə özünə ev tikir. Güman edilir ki, bu onun qayınları və b. üçündür. Lakin ev hazır olandan sonra dağdan bütün ailə üzvlərini həmişəlik köçürüb bura gətirir. Xeyli keçəndən sonra: «Ailəmiz böyükdür, bizə yer verin, ev tikək», – deyə torpaq tələb edirlər».

Sovet hakimiyyəti torpağın bölüşdürülməsini öz üzərinə götürdü. Bu tədbir 1926–1928-ci illərdə həyata keçirildi. Hələ 20-ci illərdən kənd əhalisini torpaqla təmin etmək üçün müvəqqəti tədbirlər görüldü. Torpağın əhali arasında bölüşdürülməsi zəruri idi. Çünki Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən dağlılar kütləvi şəkildə düzənliyə axışmağa başlamışdılar. Torpağın mülkədarlardan alınıb əhali arasında bölüşdürülməsi ilə bərabər, böyük çayların, yuxarılarında su bol olan yerlərdəki kənd və rayonlardan da torpaq alınıb bölünürdü. Beləliklə, bir çox düzənlik ərazilər kabardinlərdən alınıb qaraçaylara verildi, beləcə də Tersk mahalının Pyatigorsk qəzası 1922–1923-cü illərdə Dağıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Qızlar və Açıkulak rayonlarının böyük bir hissəsini aldı. Şimali Qafqaz muxtar respublikalarında torpağın bölüşdürülməsi dağlıların düzənliyə axını ilə bağlı idi. Əhalinin kütləvi şəkildə düzənliyə axını yeni yaşayış mən-

təqələrinin yaranmasına gətirib çıxardı. Yeni məskən hamı üçün eyni dərəcədə uğurlu olmadı. Dağlılar düzənliklərdə, hava şəraiti də daxil olmaqla, bir çox çətinliklərlə qarşılaşdılar. Qızdırma xəstəliyi çox bədbəxtliklər gətirdi və əhalinin bir qisminin dağlara qayıtmasına səbəb oldu.

Şimali Qafqazın yeni yaşayış məntəqələrində yollar çox azdır. İnqilabdan əvvəllərdəki kimi, bu, əhalinin böyük narahatçılığına səbəb olur. Lakin şəhərə axın, şəhərlə kənd arasında əlaqələrin artmasına, bu isə öz növbəsində yerli əhali arasında tibbi yardımın, istehsal mallarının, mədəniyyətin artmasına gətirib çıxardı.

Keçən vaxt ərzində bir çox suvarma kanallarının salınması hesabına böyük və yaxşı təsərrüfatlar yaradılmış, iqtisadiyyat inkişaf etdirilmiş, üzümçülük, bağçılıq və çəltikçilik yeni vüsət almışdır.

Etnik qrupların məskənlərini dəyişmələri bir çox dəyişikliklərə, o cümlədən də onların ərazilərinin genişlənməsinə səbəb oldu.

Osetin, çeçen və inquşlar XVIII əsrdə və XIX əsrin birinci yarısında öz ərazilərini genişləndirdilər. Qaraçay, lak və darginlər də öz ərazilərini sovet dövründə artırıblar. Bundan əlavə, bir çox Şimali Qafqaz rayonlarının etnik tərkibi də dəyişib. Məsələn, Xasavyurt və Qızlar yaxınlığındakı Xəzərsahili düzənliklərində avar, lak, ləzgi və darginlər məskən salmışlar. Yeni çoxmillətli kəndlər meydana gəlib. Bu kəndlərdə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin gündəlik əlaqələri kütləvi əməkdaşlığın, eləcə də mədəniyyət və dillərin inkişafına səbəb olub.

Dillərin belə yanaşı işlənməsi isə insanların dil öyrənmə qabiliyyətinin artmasına kömək etdi.

Buralarda müxtəlif materiallardan tikilmiş, hər cür evə rast gəlmək mümkündür. Evin nə tərzdə tikilməsi ekologiya və həmin ərazinin tarixindən asılıdır. Evlər binə edilərkən nəzərə alınan başlıca məsələ budur ki, basqın, ya qan davası

zamanı qorunmaq mümkün olsun. Abxazların əksəriyyəti lap yaxın zamanlara qədər qamışdan hörülmüş komalarda yaşayırdılar. Təhlükə duyan kimi komanı tez söküb, ikitəkərli öküz, ya eşşək arabasına yükləyib, həmin yerdən uzaqlaşmış. Evləri elə yaxın tikərlərmiş ki, qonşu qəbilələr hücum etsə, mal-qaraya oğru gəlsə, yaxud zornan oğul-uşağı əsir tutub satlıq qul kimi aparmaq məqsədilə hücum keçən olsa, bir-birinin hayına vaxtında çatsınlar.

Gürcüstanın ətraf aləmdən təcrid olunan dağlıq yerlərində, qayalar üstündə bir-birinə çox yaxın tikilmiş, müdafiə məqsədi daşıyan qalın divarlarla hasarlanmış üç, dörd və ya beşmərtəbəli daş qalalar vardır. Bu əzəmətli tikililər müasir memarları mat qoyur. Heç şübhəsiz, onları tikintidə böyük səriştəsi olan adamlar düşünüb-daşınıb, inşa ediblər. Hər mərtəbə bir məqsədlə tikilib. Birinci mərtəbə müharibə vaxtı uşaqların və qadınların sığınacağı olub. Kişilər onları yuxarı mərtəbədən qoruyublar. Mərtəbələrə biri mal-qara üçün nəzərdə tutulubmuş, bir mərtəbədə isə ərzaq və mal-qaranın yemi saxlanılırmış. Taxıl, quru meyvə, tərəvəz, qoz-fındıq və s. burada aylarla xarab olmazmış. Suyu divarboyu qazılmış dərin quyulardan götürürlərmiş. Divarlarda atəş açmaq üçün mazğal qoyurlarmış. Döyüş sursatı elə buradaca saxlanılırmış. Bəzi kəndlərdə hər tərəfdən müdafiə qüllələri, ortada isə yaşayış üçün qala tikilirmiş.

Qan davasına düşmüş ailələr qalalara çəkilibmiş. Adətən, hər nəslin belə bir qalası olurmuş. Ən hündür yerdə qala, ətrafında isə başqa evlər tikilibmiş. Evlər dağın döşündə pilləkənvari salınırmış. Bir qayda olaraq aşağıdakı evin damı yuxarıdakı evin eyvanı imiş. İndi də qüllələrdən ərzaq saxlamaq üçün istifadə edilir. Qalalar isə yerli vətənpərvərlərin turistlərə göstərib, fəxr etdiyi abidələrdir.

Qalalar çay daşlarından tikilirdi. Yalnız küncələrə daşyonanların kəsdiyi iri qaya parçaları qoyulurdu. Bənnalar səliqə

və diqqətlə hər qat hörgüdən sonra üstünə məhlulu tökər, malla çəkərdilər ki, alt və üst layın daşları bir-birinə yaxşı bitişsin. Daşların arasında boş yer çox qalsa, ora kiçik çay daşları doldurulur, sonra məhlul tökülürdü. Qalaların divarlarını dağıtmaq mümkün olmasın deyər, divar iç tərəfdən böyük sal daşlarla hörülərmiş. Qalaların tikintisi zamanı bənnalar bayır tərəfdə «eşşəkdən» (inşaat işlərində işlənən hündür çatqı) istifadə etməzmişlər. Çünki qalaları iç tərəfdən inşa edərdilər. Qala divarı qalxdıqca «iç eşşək» də ucaldılardı. Qala divarları üçün özül qazmazdılar. Çünki divarlar elə təbii qayalar və ya sal daşların üstündə ucaldılardı. Vaynaxlar qala tikintisi üçün ərazi seçərkən həmin yerə süd tökərlərmiş. Əgər süd torpağa hoparsa, bu yeri yararsız sayarlarmış. Əgər süd yerə hopmasa, onda tikintiyə başlayarlarmış. Bir lay hörgü getdikdən sonra qurban kəsər, heyvanın qanından daşların üstünə tökərlərmiş.

Dağlarda zəlzələ tez-tez baş versə də, ilk baxışda tikintisi çox bəsit görünən qalalar indi də qalmaqdadır. Tikinti müddəti bir ildən artıq çəkməzdi. Tikintidə iştirak edənləri yaxşı yedirtmək əsas şərt idi. Əgər iş vaxtı hər hansı bədbəxt hadisə baş verərdisə, bu, aclığın nəticəsi kimi qiymətləndirilərdi. Əgər bənnalardan kimsə başgicəllənmə nəticəsində divarlardan yığılarsa, tikinti sahibi xəsislikdə təqsirləndirilir və kənddən qovulardı.

Qala, qüllə və s. tikmək üzrə sənət atadan oğula keçərmiş. İnquşetiyanın Berkin kəndindən olan Berkinxoyevlər ailəsi mahir bənnalar, daşyonanlar kimi indinin özündə də məşhurdur. Onlar, hətta Osetiyanın hüduqları kənarında da qalalar, bürclər tikmişlər.

Axiyelinin Xevsur kəndində ucaldılmış qalanı inquşlar əlli qoyunun qiymətinə tikmişlər. Əvvəllər dağlarda evlər daşdan, meşəlik yerlərdə isə ağacdən olardı. Belə evlər çox sadə, bəzən, hətta buxarısız, bacasız tikilərdi. Tüstü qapı və pəncərələrdən çıxardı. Çox ailələr mağaralardan az fərqlənən daxmalarda yaşayardılar.

Müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə evlər böyük olardı. Evin müəyyən hissəsi qadınlar və uşaqlar üçün ayrılardı. Bundan əlavə, kunak – qonaq üçün xüsusi otaq ayırardılar. Kişiləri bu otaqda qəbul edərlərmiş. Qadınlar bu otağa yemək gətirər və tezəcə çıxarmışlar. Onlar yad kişilərlə oturub yeyib-içə bilməzdilər. Müsəlmanlarda, hətta imkansız adamlar belə, çalışıb qonaq otağı tikirmişlər. Bu, zərurətdən çox, ictimai mövqə rəmzi kimi qiymətləndirilmiş.

Evin avadanlığı lap sadə olardı. Rahatlanmaq üçün üstünə döşəkçə salınmış taxta oturacaqlar divarboyu düzülər, yemək-içmək qoymaq üçün qısaayaqlı kiçik masalardan istifadə edilərdi. Nisbətən kasıb evlərdə yemək döşəməyə salınmış süfrənin üstünə qoyular, adamlar süfrə ətrafında bardaş qurub əyləşər, yeyib-içərdilər. Yalnız varlı-hallı evlərdə təmiz yorğandöşək vardı. Kasıb evlərdə isə palazın üstünə əllərinə nə gəldi atar və yığılıb yatardılar.

İndinin özündə belə, qafqazlılar var-dövlət yığmağa o qədər də maraq göstərmirlər. Evlər avadanlıq, bərbəzək və lazımsız əşyalarla doldurulmayıb. Kolxozlarda var-dövlətin artması firavanlıq yaradıb, evlərdə fabrikdə hazırlanmış avadanlıqdan istifadə edilir. Evlərdə ağ neft, kömür və odun peçləri, masa, kürsü və s. tez-tez gözə dəyir. Burada, hətta radio və televizora da rast gəlinir. Qafqazlıları maqnitofonsuz təsəvvür etmək çətindir. Yerli mahnılar, xalq musiqisi və eləcə də rus musiqisi yazılmış lentlər geniş yayılmışdır.

Bununla belə, bəzi ərazilərdə (məsələn, erməni kəndlərində) ev işlərini döşəmənin üstündə oturub görürlər. Kənd evlərində avadanlıq azdır. Evlərin quruluşunda da dəyişiklik var. Əvvəllər hər otağın ayrıca bayır qapısı vardı. Çünki qadınların otaqları ayrıca olardı. Qadın və qızların otağına yalnız ata və ya ər girə bilərdi. İndi isə əvvəlkindən fərqli olaraq, bütün otaqlara giriş evin içindəndir. Rus tikintilərinə oxşarlıq çoxdur. Ev tikilərkən hazır qapı, pəncərə, çərçivə, kərpic, şifer, mil və sairədən geniş istifadə edilir. Qafqazlıların

kişilərə aid olan ənənəvi qonaq otağı indi bütün ailəyə xidmət edən ümumi otağa çevrilmişdir.

Münbit torpaqların olmaması, təbii şəraitin ağırlığı, meşəliklərin azlığı, ətraf aləmdən nisbətən təcridlik, ənənəvi tərkidünyalıq, daimi toqquşmalar Dağıstanda evlərin həmişə kasıb vəziyyətdə qalmasına səbəb olmuşdur.

SƏNAYELƏŞMƏ

Şəhərlipli yaşayış məntəqələrinin və qəsəbələrin yaranması, köhnə yurd yerlərinin müasirləşdirilməsi (yeniləşdirilməsi) bir çox kəndlərin simasını dəyişmişdir. Əhalinin 1970-ci ildə siyahıyaalınmasının nəticəsi göstərir ki, bu sahədə gürcülər öndədirlər. Ən axırda isə avarlar gəlirlər.

Qafqazda həyata keçirilən sənayeləşmə istehlak mallarının və ümumi mədəniyyətin inkişafına səbəb oldu. Bəzi şəhərlipli yaşayış məntəqələrini və Bakı kimi şəhərləri nəzərə almasaq, sənayeləşmə Qafqazda qərb ölkələrindən, hətta Sovet İttifaqının başqa yerlərindən fərqli olaraq ictimai cəhətdən dağıdıcı xarakter daşımamışdır. Burada sənayeləşmə yerlərdən birdən-birə elliklə şəhərlərə axın və cəmiyyətin adət-ənənəsinin altüst edilməsi şəklində getməmişdir. Sənayeləşmə təsərrüfatın mexanikləşdirilməsi kimi həyata keçirilmişdi.

DAĞLI CUHUDLAR

Cuhudların əksəriyyəti Qafqaz dağlarının, əsasən, Dağıstan və Azərbaycan bölmələrində yaşayırlar. Bununla belə, şəhərlərdə də müəyyən qruplar məskən salmışlar. Keçmişdə, əsasən, dağlarda yaşadıklarına görə «dağlı cuhudlar» adını qazanmışlar. Onlar XVIII–XIX əsrlərdə vadilərə enməyə başlamışlar. İndi onlar Dərbənddə, Mahaçqalada, Buynaksk-

da, Macalis, Mamrat, Janjal, Qala və s. qəsəbələrdə, eləcə də Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində yaşayırlar. Dağlı cuhudların ən böyük qismi Qroznı və Nalçikdə məskən salıblar.

1959-cu ildə əhalinin siyahıyaalınmasından məlum olur ki, Dağıstanda 15 min, Azərbaycanda 10 min cuhud yaşamışdır. O vaxtdan onların sayı xeyli artmışdır.

Dağlı cuhudlar Qafqazda qədimdən yaşayıblar. Onların əcdadları Cənubi Azərbaycanda (İran Azərbaycanı) məskən salmış, öz doğma dillərini mühafizə etsələr də, tat dilini (fars dilinin dialektidir) qəbul edərək, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışlar. Yeni eranın V–VI əsrlərində Xəzər çökəkliyinə enərək, orada yaşamışlar. Sonra tədricən dağlara köçmüş, özlərinin mədəniyyətlərini yaratmışlar.

Dağlı cuhudlar kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurlar. Onların erkən iş üsulu çox bəsit idi. Ancaq işi elə görürdülər ki, ondan ləzzət alsınlar. Düzəltdikləri alət və əşyalardan özləri istifadə edir, satmaq üçün nəzərdə tutmurdular. Əkin-biçin işləri kişilərin, məhsul yığmaq, döymək qadınların üzərinə düşürmüş. Mövsüm başlayanda mərasim mahnıları oxunar, quru sahələr yaxın çaylardan çəkilmiş kanallarla sulanarmış. Lakin kənd camaatı il quraqlıq keçdikdə tez-tez yağış yağdırmaq üçün dini mərasim mahnılarından da istifadə edərlərmiş. Məhsulu yığarkən yaddan çıxıb qalan sahəyə bir daha qayıtmazmışlar. O sahələrin məhsulunu kasıb-kusub yığarmış. «Xuşe» adlanan bu adət meyvə yığımına da aid imiş.

Cuhudların qidasının əsas hissəsini düyü təşkil edir. Düyüsüz nə bir şənlik, nə təntənə, nə də bayram olarmış. Çəltik əkinə onların ən qədim məşğuliyyətlərindəndir.

Həddən artıq ağır iş olan çəltik şitilini yetişdirmək kişilərin öhdəsinə düşürmüş, qadınlar isə şitillərin əkilməsi və məhsulun döyülməsində iştirak edərlərmiş.

Cuhudların əksəriyyəti həm də ipək və tənbəki istehsalında çalışıblar. Çoxunun torpaq sahəsi olmadığına görə başqalarının sahəsində günəmuзд işləyib.

Onlar qədimdən bağçılıqla da məşğul olublar. XIX əsrdə üzümçülük o qədər şöhrət qazanmışdı ki, torpaq sahəsi az olan adamlar taxıl əkməkdən boyun qaçırıb, yalnız üzümçülüyə üstünlük verirmişlər. Üzümün təqribən iyirmi növünü becərirmişlər. Cuhudlar bağçılıqla, xüsusən də alma, armud, giləs, gavalı bağları salmaqla da məşğulmuşlar.

Dağlı cuhudlar yaxşı dabbaq kimi də ad-san qazanıblar. Çox yumşaq və əla dəri düzəldirlər. Onlardan həm də yaxşı rəngsaz, dərzi, papaqçı çıxıb. Bundan əlavə bənna, dülgər və s. sənət sahibləri də çoxdur. Lakin onların gəliri az olduğundan lüt-üryan, bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşayıblar.

İnqilabdan əvvəl şəhərdə yaşayanlar alış-verişlə gün keçiriblər.

Cuhudlar ev-eşikdə də, təsərrüfatda da, pal-paltarda da, bir çox başqa sahələrdə də öz qonşularına bənzəyirlərmiş. Amma bununla belə, şəhərin, ya kəndin bir səmtində təcrid olunmuş şəkildə yaşayırlarmış. Ola bilsin ki, bu, dinlə bağlı imiş. Ancaq belə halda adam istəsə, öz adət-ənənələrini, mərasimlərini qaydasınca həyata keçirə bilər.

Cuhudlar donuz və at əti yeməzdilər. Onu da deyək ki, yoxsullara ət əldə etmək o qədər də asan olmamışdır. Ət tək şəkər də kasıbların evində nadir hallarda tapılmış. Şəkər yalnız qonaq qabağına, bir də bayram süfrəsinə qoyularmış.

Bu gün də dağlı cuhudların evli oğlanları ata-ana ilə bir həyətdə yaşayırlar. Belə böyük ailələrə «toxum» və ya «tayfa» deyirlər. Bu ifadələr eyni familiyalı, hardasa, bir kökdən olan qohumlara da aid edilir.

Dinə görə, cuhudlara başqa xalqın nümayəndələri ilə evlənmək yasaqdır. Kişilər iki arvad ala bilərdilər. Nisbətən varlı adamlar və ravvinlər (yəhudi ruhaniləri) iki arvadla evlənirdilər. İkiarvadlılığa daha çox birinci arvaddan uşaq doğulmayanda ehtiyac duyulurdu. Qadının heç nəyə ixtiyarı yox idi. O, ərinin arzusuna görə hərəkət edirdi. Bu hüquqsuzluq

onu evin əmlakı səviyyəsinə endirirdi. Kişi arvadını istədiyi vaxt boşaya bilərdi. Qadının isə nə boşanmaq, nə də miras sahibi olmaq hüququ vardı. Oğlanı, ya qızı valideynlər özləri seçirdilər. Bu vaxt qohum olmaq istədikləri ailənin maddi vəziyyətinə xüsusi fikir verirdilər. Pullu vasitəçilər tutulurdu. Bəyin müəyyən məbləğdə başlıq verməsi şərt idi. Bəzən uşaqları göbəkkəsmə – deyikli edirdilər, yəni nişanlayırdılar. Hər iki tərəf razılığa gəldikdən sonra bəy tərəf nişana hazırlayırdı. Nişan günü oğlan qıza çoxlu hədiyyə göndərirdi. Bunların içində ağ örpək və nişan üzüyü də olurdu. Nişan təntənəsi qız evində keçirilirdi. Təntənənin mötəbərləri hər iki tərəfin ağsaqqalları idi. Bəzən məclisə musiqiçilər də dəvət olunurdu. Qızın ən yaxın qohumları və rəfiqələri nişanda iştirak edirdilər. Nişanqoyma mərasimi başa çatandan sonra şənlənər, musiqiyə qulaq asar, rəqs edərdilər.

Hörmətlə ayrıca stol ətrafında əyləşdirilmiş qocaların şənini sağlıqlar deyərdilər. Nişanla toy arasına bəzən bir neçə il çəkərdi. Bu vaxt ərzində gənclər bir-birinin evinə ləzzətli yeməklər, şərbət və hədiyyələr göndərərdilər. Nişanlı qız oğlanın qohumlarının gözünə görünməmək üçün ya onlardan qaçar, ya da yaşmaqdan çəkərdi. Oğlan da qızın qohumlarına hörmət əlaməti olaraq onlarla rastlaşmamağa çalışırdı.

Toy mərasimi hər iki evdə eyni vaxtda başlayar və üç-dörd gün davam edərdi (ümumiyyətlə, yəhudilərin toy adətlərinə Qafqaz adət-ənənələrinin təsiri böyük olmuşdur). Toy sona yetəndə bəyin qohumları, bəy, onun sağdış-soldışı, dostları gəlini aparmağa gələrdilər. Gəlini elə geyindirib bəzəyərdilər ki, iki göz istəyərdi tamaşa etsin. Üzünü örpəklə örtərdilər. Gəlini evdən çıxaranda hər iki tərəfin adamları musiqi sədaları altında, əllərində şam əvvəlcə onu sinaqoqa – məbədə aparar, dini mərasim «xupa» icra olunduqdan sonra isə oğlan evinə qədər müşayiət edərdilər. Oğlan evində yeyib-içər, evlərinə dağılışırdılar. Bundan sonra gəncləri gəlin üçün bəzədilmiş otağa aparardılar.

Bir neçə gündən sonra gəlin başqa qadınlar kimi, evin iş-gücünü görərdi. Uşağı olana qədər gəlin üzünü böyüklərdən gizləyərdi. Uşaq doğulandan sonra bu, tələb olunmazdı. Oğlanlara və qızlara münasibət aşkarcasına seçilərdi. Oğlanlara daha çox azadlıq və şənlənmək imkanı verilərdi. Uşaqlara Tövrat və İncildən götürülmüş adlar qoyulardı. Oğlanlara babalarının adlarını qoymaq da dəb idi. Dağlı cuhudların, ümumiyyətlə, Qafqaz xalqlarının ən qədim adətlərindən biri qonaqpərvərlikdir. Nisbətən varlı ailələrdə xüsusi qonaq otağı ayrılardı. Qonaq ən gözəl yorğan-döşəkdə yatar, ailə üzvlərinin bəzən dadını da bilmədiyi ləziz təamlardan yeyib-içərdi.

Dağlı cuhudların çoxu kasıb idi və kiçik daxmalarda, çirkab içində itib-batardı. Natəmizlik hökm sürən bu yerlərdə qarşısıalınmaz xəstəliklər baş verərdi. Uşaq ölümü xüsusilə çox idi. Qonşu xalqlar kimi, cuhudlar da bu əlacsız ölümləri cin, şeytan və əcinnələrin ayağına yazardılar. Ölümün qarşısını almaq üçün yeganə çarəni ovsunda, cadu və duada axtarırdılar. Başqa qafqazlılar kimi, dağlı cuhudlar bütperəstlikdən qalma adətləri də qoruyardılar. Ölü yerində kişilər də, qadınlar da ağlayardılar. Cənazəni tabutsuz ata-baba torpağında, öz məhəlləsində basdırardılar. Yas zamanı ölü üçün dua oxunar, ehsan verilərdi. Yaxın qohumlar qırx gün yas saxlayardılar. Hətta ən yoxsul ailə belə, ölünün qəbri üstündə, heç olmazsa, kiçik bir başdaşı düzəltdirərmiş.

İnqilaba qədər dağlı cuhudların əksəriyyəti savadsız idi. Cəmi-cümlətən bir neçə dini məktəb vardı. Bundan başqa, ravvinlər də ayrı-ayrı fərdlərə dərs deyərdilər. Yalnız oğlanları oxudardılar. Onların da işi-gücü dini kitabları əzbərləmək olardı. İtaət etməyən uşaqlar fiziki cəza alardılar. Dünyəvi elmlər keçilməyən təhsil ocağı yox idi. Varlı ailədən olan tək-tük oğlan uşağı Bakıya, ya da Dərbəndə oxumağa göndərilərdi.

Sosialist inqilabı vəziyyəti kökündən dəyişdi. Cuhudlar yeni və müxtəlif sahələrdə işləməyə başladılar. İndi işçi qüv-

vəsinin xeyli hissəsini qadınlar təşkil edir. Ümumiyyətlə, indi dağlı cuhudların həyat şəraiti, güzəranı yaxşıdır. Onlar iki-mərtəbəli aynabəndli evlərdə yaşayırlar, radioları var. Bir çox yerlərdə elektrik işığı nur saçır. Lakin evdə masa, kürsü olmadı, döşəməyə salınmış süfrədə yemək yeyən kəndli ailələrinə hərdənbir rast gəlinir. Döşəkçə üstündə əyləşib gödəkqıç, kiçik mizlərin üstündə nahar etmək, mütəkkəyə söykənərək, beləcə dincəlmək adəti də qalır.

Xörəklərin hazırlanmasında öz adət-ənənələrini gözləyirlər. Kolxoz çörəkxanalarında çörək bişirilsə də, cuhudlar özlərinin «ton» adlanan təndir çörəklərini üstün tuturlar. Ən sevimli yeməkləri quzu əti və səbzi plovdur. Avropasayağı bişirilmiş balıq da ləziz yeməklərindəndir. Lakin Azərbaycan xörəkləri cuhudların mətbəxinə öz təsirini göstərmişdir. Bişmişlərinə ətirli ədviyyatlar qatırlar, tünd souslu olur. Yeməklərdən danışarkən, iki məsələni də qeyd etmək lazımdır; bu da uşaqlar üçün xüsusi yeməklərin hazırlanması və şəkərin, digər qənnadı məhsullarının çox işlədilməsidir.

Zorla evləndirmə, ərəvermə artıq aradan çıxıb. Gənclər ürəkləri kimi istəyir, onu da seçirlər. Çoxarvadlılığa son qoyulub. İki bacını, iki əmiqızını, yaxud vəfat etmiş qadının bacısını (baldızı) alanlara nadir hallarda təsadüf edilir.

Şəhərə axının güclənməsi, eləcə də ailə üzvlərinin fərdi atababa təsərrüfatından uzaqda işləməsi ilə əlaqədar sayca çox olan böyük ailələrin əvvəlki kimi bir yerdə yaşaması halları yox dərəcəsindədir. Şəhərlə kənd arasındakı mədəni və başqa fərqlər get-gedə azalır. Müvafiq təlim-tədris ocaqları, incəsənətin bəzi sahələri, xüsusən teatr camaat arasında yüksək qiymətləndirilir.

Verilən məlumata görə, dağlı cuhudlar arasında çoxlu uzunömürlülər vardır. Onların üzərində tədqiqat cüzi aparıldığından bu adamların yaşları da dəqiqləşdirilməmişdir.

3. DOĞRUDANMI, ONLAR BU QƏDƏR UZUN YAŞAMIŞLAR!

UZUNÖMÜRLÜLÜYÜN DEMOQRAFIYASI

UZUNÖMÜRLÜK HAQDA TƏSƏVVÜR

Statistiklərin məlumatına görə, amerikalı ailə orta hesabla hər beş ildən bir yaşayış yerini dəyişir. Yeni yaşayış və iş yerinə alışmaq, necə deyərlər, kök atmaq, dəyişən şəraitdə keçmişini mühafizə edə bilmək, ağilla irəliləmək, cəmiyyətdə yeni adamlarla dostluq münasibətləri yaratmaq və s. üçün bu müddət çox qısadır. Yaşlı adam başqa yerə köçəndə daha çox çətinlik çəkir. Çünki hər addımbaşı onun keçmişindən bixəbər olan, məhz buna görə də laqeydlik və soyuqluq göstərən adamlarla qarşılaşır, yadlarla ünsiyyətə girmək məcburiyyətində qalır.

Qəribədir, cavanlıqda atını sağa-sola çapdığın cəmiyyətdə qocalanda elə bir aləmə düşürsən ki, istər-istəməz külli miqdarda saxta, lakin möhkəm tellərlə ona bağlanırsan. Bu aləmdə insan keçmişinə görə yox, indi necə varsa, eləcə də görünür. O, bütün həyatının məcmusu kimi göz qabağında durur. Keçmiş cəmiyyətin yaddaşında qalır. Qoca haqqında mülahizə yürüdürsən: «O kim idi, indi kimdi?» Qoca özü də belə ümitsizcəsinə fikirləşir. Lakin belə yaşlı müasirlərimizin uşaqları, nəvələri, hətta nəticələri belə müxtəlif yollarla onu başa sala bilərlər ki, cəmiyyətdə yad adam ola bilməz. Gənclər onun yanına gəlib, keçmiş barədə söhbətlərinə qulaq asa bilərlər. Çünki bu, elə onların özlərinin də keçmişidir.

Bu mənim yadıma başqa qitəyə səfərə çıxmadığım zamanlar Men ştatında kiçik bir adada keçirdiyim yay aylarını salır. Həmin adada anadan olub, orada boya-başa çatan, ömrünün payızını yaşayan çoxlu qoca vardı. Mən onlardan biri – 101 yaşlı (onu Çəmmi deyə çağırırdılar) Artur Sperlinq ilə xeyli

təmasda oldum. O, ikimərtəbəli geniş bir evdə yaşayırdı. Səliqə-sahmana özü diqqət yetirir, evi çox təmiz saxlayırdı.

Ona baş çəkəndə mənə çay və özü bişirdiyi ev peçenyeləri təklif edərdi. Bir il əvvəl yüz yaşı tamam olanda bütün kənd onun ad gününü qeyd etmişdi. Qoca çox razı qalmışdı. Yüz bir yaşını da beləcə qeyd etmişdilər. Səhəri gün rəfiqələrimdən biri kənddən Nyu-Yorka zəng edib mənə dedi: «Yazıq Çəmmi də belə getdi. Camaat dağılandan sonra paltarını soyunub yerinə girmək istəyəndə ürəyi dayanıb və ömrünü bağışlayıb».

Elə həmin kənddə mənimlə qonşu olan 93 yaşlı Səidi Fernaldaya uşaqlar və gənclər tez-tez baş çəkərdilər. Onun keçmişdən söhbətlərinə maraqla qulaq asardılar. Yaxşı tikmə tikər, naxış vurardı. Kənd camaatının çoxu köməyinə gələrdi. Televizora baxmağı xoşlasa da, rahatlığını təsadüfən ona baş çəkən adamlarla söhbətdə tapardı.

Uzunömürlülük bu adada qeyri-adi hadisə deyildir. Əksinə, qeydiyyat kitabçaları və başdaşılarının üstündəki tarixlər burada əhalinin böyük faizinin 80–90 il yaşadığını göstərir. Bu uzaq kənddəkilərin, hər halda, bizim söhbət açdığımız qafqazlılarla uyğun gələn, ümumi olan cəhətləri vardır: yavaş-yavaş, addımlarla yerimək, həyat tərzinin dəyişmək, ritmik olması, qonşu və ailədə bir-birindən qarşılıqlı asılılıq, anadan olandan qocalıb əldən düşənə qədər camaatla ünsiyyətin davam etdirilməsi və s.

Şəhər həyatının təsiri və təlatümü altında qocalar sadəcə olaraq, sıxışdırılır, fəal və münasib işdən kənar edilirlər. Bununla belə, Mən ştatındakı həmin ada kimi, bizim öz ölkəmizdə elə guşələr var ki, qocalar qiymətləndirilir. Onlar da öz növbələrində heysiyyətli, ləyaqətli və lazımlı olduqlarını göstəririlər. Belə yerlərdə uzunömürlülərin çoxluğu, qocaların sağlamlığı və iş qabiliyyətini saxladıkları hiss edilir.

İnsan neçə il ömür sürə bilər? Bu barədə alimlər arasında qızgın mübahisə gedir. Bəziləri deyirlər ki, insanın 113 yaşdan çox ömür sürdüyünü göstərən dəlil, sübut yoxdur. Başqaları

isə 160 və daha artıq yaşamış adamları şəxsən tanıdıqlarını bildirirlər. Hesablamaya görə, Daş dövrünün ilk çağlarında insan orta hesabla 26 il ömür sürüb. Daş dövrünün son çağlarında isə insanın orta hesabla 32 il ömür sürdüyü göstərilir. Bizim eranın V–IX əsrlərində orta yaş həddi 36 ilə çatıb. 1900-cü ildə Rusiyada əhali orta hesabla 48, Amerikada isə 47 il yaşayıb. Lakin 1975-ci ildə hər iki ölkədə insanın ömrü orta hesabla 74 il olub.

Qafqazın uzunömürlülərinin yaşını hesablayanda həmişə maraq və şübhə ilə qarşılaşdım. Görəsən, onların yaşı həqiqətə uyğundurmu?! İndi deyə bilərəm ki, şübhə edənlər, əslində, dünyada, xüsusən də Sovet İttifaqında insanların belə çox yaşamalarına inanmaq istəmirlər. Əlbəttə, gözləmək olar ki, belə yaşlı insanlar üzərində müşahidə aparmayan təcrübəsiz adamlar müəyyən dərəcədə inamsızlığa qapıla bilərlər. Lakin sənədlər, sübutlar olan yerdə onların öz ehtimalları üzərində durmalarını və inadla müqavimət göstərmələrini izah etmək çətinidir. Əsaslandırılmış elmi şübhədən kəskin müqavimət ola bilərmi? Elə həyəcan dolu fərziyyələr vardır ki, sağlam və faydalı əməklə məşğul olan çoxlu qocanın yaşadığı cəmiyyət onu qorxu altına alsın? Məncə, vardır. Belə cəmiyyətə, güman ki, həsəd aparanlar tapılar. Hamı uzun ömür sürmək istəyir. Yüksək texnoloji və tibbi nailiyyətlərin qabağında biz, amerikalılar nəyə görə çox yaşamaq istəməyək?! Burada günahı indi geniş yayılmış, insanın orqanizminə və ətraf mühitə zərərli təsir göstərən müasir sənayeləşmiş cəmiyyətdə axtarmaq, onu bir daha ittiham etmək yersiz olardı. Eləcə də gərginliyin insanın əhvali-ruhiyyəsinə, orqanizminə mənfi təsirini təkrar etməyə ehtiyac yoxdur. Əsas məsələ budur ki, Qərbin tibbi, elmi və texnoloji nailiyyətləri insan ömrünün necə uzadılması, onun sağlam və gümrah ömür sürməsi məsələsində öz sözünü deyə bilməmişdir. Həqiqətən də, vəziyyəti necə yaxşılaşdırmaq barədə keçirilən bütün müzakirələr labüd olaraq həlli müşkül ümumi bir rəyə gətirib çıxarır: insan orqanizmini möhkəm-

ləndirmək, onun ömrünü uzatmaq baxımından tətbiq edilən bütün mexaniki nailiyyətlər əks-təsir göstərir. Bunlar – işi daha da asanlaşdırmaq üçün edilən texniki ixtiralar, qorxulu xəstəlikləri müalicə etmək üçün işlədilən, güclü təsir göstərən dərmanlar, rahat nəqliyyat vasitələri və sairədir. Bütün bunlar həyatımızı daha da mürəkkəbləşdirir, ya da kömək əvəzinə, müşkül işimizi daha da çətinləşdirir. Səciyyəvi misal kimi bədxassəli şişə qarşı işlədilən dərmanı göstərmək olar. Bu dərman xərçəng hüceyrəsini zişansızlaşdırır bilir. Lakin bir vaxtdan sonra sağlam hüceyrələrə fəlakətli təsir göstərir. Elə götürək, son dərəcə yaraşıqlı maşınları və ya reaktiv təyyarələri. Görün, onlar nəfəs aldığımız havanı necə zəhərləyir, planetimizin onsuz da tükənməkdə olan oksigen ehtiyatlarını necə məhv edir. Misalları saymaqla qurtarmaz. Onlar hamısı bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Belə misalları artırmağa ehtiyac yoxdur. Lakin bir şeyi deməyə ehtiyac var. Get-gedə hamı dərk edir ki, texnikanın fasiləsiz olaraq inkişafı və müasir şəhərin keşməkeşləri bizi elə bir nöqtəyə gətirib çıxarıb ki, qarşımızda bəşəriyyətin məhvi təhlükəsi vardır. (Bu təhlükə elə planetimizin özünü də gözləyir.) Hər şeyi alt-üst edə biləcək fəlakətli bir vəziyyət yaranmışdır. Buna yol vermək olmaz. Qərb cəmiyyətində qocalıq, işdən əl çəkmək, fiziki zəiflik, ömrün payız çağ, ictimai işlərdən saqınmaq deməkdir. Ümumiyyətlə, həyatdan narazılıq vaxtından əvvəl qocalmağa gətirib çıxara bilər. Biz istəməzdik ki, belə olsun.

Qeyri-adi dərəcədə gözəl, ləyaqətlə, sadə və rejimlə uzun ömür sürən qocalar üzərində aparılan müşahidələr bizi sövq edir ki, öz cəmiyyətimizdə qocalara olan münasibətimizi bir daha nəzərdən keçirək, bəzi qənaət, ehtimal və fərziyyələrimizi sual altına alaq. Güman edirəm ki, Qafqaz xalqlarının həyatının təsvirinin bizim qocalara münasibətimizi dəyişməkdə müsbət rol olacaqdır. Lakin mən nə necə yaşamağın lazım olduğunu təsvir etməyə çalışacağam, nə də romantik geriye – «təbiətin ağışuna» ideyasını müdafiə edəcəyəm.

Onu da göstərmək lazımdır ki, sovet təbliğatıdır deyə, Qafqazda uzunömürlülük kimi bir həqiqəti görməməzliyə vurmaq gün kimi aydın bir reallığa qarşı çıxmaq, eyni zamanda kor-koranə şəkildə antisovet mövqe tutmaq sayılırdı.

Doğrudur, belə şeyə gəzir ki, guya, qafqazlılar çar ordusunda xidmətdən yaxalarını qurtarmaq məqsədi ilə yaşlarını yalandan artıq yazdırırmışlar. Lakin məlumdur ki, Qafqaz xalqlarının əksəriyyəti, o cümlədən də abxazlar çar ordusunda xidmətə çağırılmırdılar. Onları xain hesab edirdilər. Orduya yalnız könüllülər götürülürdü. Görünür, onlar da anadan olduğu ili göstərən sənədi saxtalaşdırmırdılar.

Maraqlıdır ki, uzunömürlülərin əksəriyyəti elə orduya çağırılmayan xalqlardandır. Bizim cəmiyyətdə qocalığın rahat və mənalı keçməsinə imkan verməyən, mane olan bir çox məsələlər vardır. Təbii ki, biz maddi nemətlər bolluğunu inkar etmirik. O, yaxşı yaşamağımıza kömək edərdi. Qocalıq bizdə qafqazlılardan fərqli olaraq, xoşbəxtlik, bəxtiyarlıq deyil, acınacaqlı, itkili bir problemdir.

Bir para ağzıgöyçəyin sözü ilə hərəkət edən statistiklərin utanmadan: «Əlində yaşını sübuta yetirən sənəd olan 113 yaşdan yuxarı yaşayan istər kişi, istər qadın – uzunömürlü mövcud deyildir», – deyə xəyanətkarcasına bildirməsi fəlakətə gətirib çıxaran hiylə və məkrdir. Onlar bununla insanın fiziki cəhətdən nə qədər yaşaya biləcəyinə hədd qoyurlar. Bu, qocalarda inamsızlığı artırır, bizim anlayışımıza görə, ziyandan başqa heç nə vermir.

YAŞI TƏYİN EDƏN VƏ TƏSDİQLƏYƏN METODLAR

Uzunömürlülərin yaşını təsdiq edən dəqiq məlumat, sübut, dəlil barədə uzun-uzadı suallarla sözcülük etmək – uzunömürlülər barədə məlumatı şübhə altına almaq, onu etibarsız say-

maq deməkdir. Deyək ki, biri 130 il deyil, 120 il sağlam və gümrəh həyat sürüb. Bu o deməkdir ki, həmin adam uzun ömür sürməmişdir? Bəzən qeydiyyatdan, sənəddən çox keçmişlə bağlı söhbətlər daha dəqiq olur. Həyatımızda elə əlamətdar hadisələr var ki, diqqəti xüsusən cəlb edir, yeri gəldikcə biz onları nəzərə çarpdıracağıq.

Qocalıqdan əriyib yumağa dönmüş bir qafqazlı Krım müharibəsində iştirak etdiyini bildirirsə, biz onun yaşını təyin edəndə, heç olmazsa, nəzərə almalıyıq ki, müharibə vaxtı ki-minsə buyruğunu yerinə yetirən bu adamın o vaxt ən azı beş-altı yaşı olub. Orta yaşa çatdığına görə bir az mütəəssir olan köməkçimin həsrətlə «Franklin Ruzvelt birinci dəfə Prezident seçiləndə (1933-cü il – *Q.P.*) mən uşaq idim», – deyə etirafı həqiqi yaşını heç bir vəchlə gizlətmədiyini göstərir.

Qafqaz xalqlarında səciyyəvi olan termin və ifadələrin də nəzərə alınması zəruridir. Burada altı nəslə göstərən «atamın babasının babası» ifadəsi işlənir. Həmin ifadə sağ qalanlar haqqında deyilir. Bu gün də qohumlar arasında, yaşayanlar haqqında belə ifadələrin işlənməsi az dillərdə tapılar... Abxaz-larsa belə deyirlər: sabdu iab, iabdu iab – cəmişi altı nəsil – «sabdu» sözündəki «s» birinci şəxsin təki mənsubiyyət şəkilçisini bildirir. Həbibə – nəvənin nəvəsi ifadəsi isə – spa ipa ipa ina – beş nəslə göstərir¹. İpa oğul deməkdir.

1972-ci ildə SSRİ-də yüz yaşlı qafqazlılar üzərində aparılan təcrübələr göstərmişdir ki, onlar fiziki və əqli

¹ Amerikada, ümumiyyətlə, nəsillərdən danışanda, baba, ata, oğul, nəvə – cəmişi dörd nəsil nəzərdə tutulur. Mən Amerikada söhbət zamanı yeddi nəslin – baba, ata, oğul, nəvə, nəticə, kötücə-iticə – bir-birindən ayrılmaz olduğunu və qara camaat arasında bu gün belə dava edərkən «Yeddi arxa dolananını bir yerə yığaram», yəni «bir kökdən olan bütün qohumlarını söyüb biabır edəram» ifadəsinin işləndiyini bildirəndə mat qalmışdılar – (tərc.).

qabiliyyətlərinə, xarici görkəmlərinə görə başqa yerin təqribən 60 yaşlı adamlarına uyğun gəlirlər. İnsanlar müxtəlif tərzdə qocalırlar. Qafqazlılar adət elədikləri həyat tərzini tipik qərb adamına nisbətən, çox-çox illər sonra dəyişirlər. Qocalıq bütün yaşlılar arasında eyni vaxtda baş vermir. Sürətli, qəfil qocalıq prosesi qeyri-münasib qidalanma və ya həyat tərzinin özgə aspektləri ilə əlaqədar baş verə bilər. Tədrisi qocalıq isə həyat təzi ilə yanaşı, irsi xüsusiyyətlərdən də asılıdır.

Adətən, sovet tibb elmi qeyri-adi uzunömürlülükə bağlı hadisələr barədə məlumat verməkdə mühafizəkarlıq göstərmişdir. Düzdür, Böyük Oktyabr inqilabından əvvəl belə məlumatlar bildirilsə də, Sovet İttifaqında uzunömürlülüyə dair ardıcıl tədqiqatlar əsrimizin 30-cu illərində gerontoloq A.A. Boqomoletsin rəhbərliyi ilə aparılmağa başlandı. Ən çox uzunömürlülər diyarı əvvəlcə Yakutiya göstərilmişdir. Gerontoloq və antropoloqların Yakutiyaya ekspedisiyası zamanı aparılan tədqiqat işi bu məlumatın əsassızlığını göstərdi.

Ümumiyyətlə, qeyri-adi uzunömürlülüyə qiymət verməkdə sovet tibb mütəxəssisləri, bir qayda olaraq, mühafizəkar mövqe tutmuşlar.

Prof. Q.Z. Pitçelaurinin rəhbərlik etdiyi Gürcüstan Gerontologiya Mərkəzi yerli səhiyyə şöbələri və həkimlərlə birgə uzunömürlüləri tibbi müayinədən keçirmişdir. Yaşı 80 və daha artıq olan 15 min adam beləcə yoxlanılmışdır. SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının Gerontologiya və Eksperimental Patologiya İnstitutunun məlumatına görə, uzunömürlülərin yaşını dürüstləşdirərkən onların yaşları ilə qıvrıqlığı, cəldliyi arasındakı uyğunluğa, doğum haqqında şəhadətnaməyə, pasportlarına, kolxozların qeydiyyat və əmək kitabçalarına böyük diqqət yetirilmişdir. Qocaların yaşı uşaqlarının, nəvə və nəticələrinin yaşları ilə tutuşdurulmuş, alınan rəqəmlər «sorgu vərəqəsi»nin köməyi ilə təhlil olunmuş, necə deyirlər, süzgəcdən keçirilmişdir. 1968-ci ilin məlumatına görə isə 66 faiz, yəni

2681 adamın yaşı dəqiq olmuşdur. 31,1 faiz, yəni 836 adamın yaşında 3–10 il fərq aşkar edilmişdir. 77 (2,9%) adamın yaşında 10 ildən yuxarı fərq tapılmışdır. Uzunömürlülərdən 120 nəfərinin yaşı siyahıyaalmada göstərildiyindən xeyli çox olmuşdur. 1959-cu ildəki siyahıyaalınmaya görə, Gürcüstanda 2080 adamın yaşı (790 kişi, 1290 qadın) yüz və yüzdən yuxarıdır. Bu o deməkdir ki, Gürcüstanda hər yüz min nəfərdən 51-i bir əsr və daha artıq ömür sürür.

Demək lazımdır ki, Qafqazın uzunömürlülər diyarı olduğunu, burada insanların ağlagəlməz dərəcədə çox yaşadıklarını bütün görkəmli rus gerontoloqları müşahidə etmişlər. 1904-cü ildə müasir rus gerontoloqlarının ağsaqqalı İ.İ.Meçnikov Qoridə, deyilənə görə, 180 yaşı olan bir qarı ilə görüşüb. Dünyada ilk gerontologiya institutunun əsasını qoyan A.A.Boqomolets 1937-ci ildə yaşı 90–142 arasında olan 12 nəfər abxazın üzərində şəxsən müşahidə aparmış, onlarda patoloji cəhətdən əhəmiyyətli bir dəyişiklik tapmamışdır. Tibb elmləri doktoru, professor Mehdi Sultanov (Bakı) Azərbaycanda yaşı 131–167 arası olan 13 nəfəri müayinə etmiş, onlarla müsahibə aparmışdır¹.

Doqquz nəfərin 131–140 arası, üç nəfərin 141–167 arası, bir nəfərin isə 167-dən yuxarı yaşı vardı. Bu, Şirəli Müslümov idi. 1970-ci ildə dünyanın ən qocaman sakini Şirəli baba dünyadan köçdü.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, prof. M.Sultanov böyük hörmət göstərərək, alicənablıqla haqqında söhbət açdığım uzunömürlülərin şəkillərini və müşahidələrinə dair qeydlərini istifadə üçün mənə verdi².

¹ Prof. M.Sultanovda Azərbaycanın uzunömürlülərinə həsr olunmuş iki sənədli film var – (tərc.)

² Şəkillərin hamısını Sula Benet kitabına daxil etmişdir. Biz də olduğu kimi vermişik. – (tərc.).

1970-ci ildə ölkə miqyasında əhalinin siyahıyaalınması zamanı statistika idarəsi yaşı 80-dən yuxarı olan adamların siyahısını dəqiqləşdirmək üçün lazımi tədbirlər görmüşdür. Bu, çox mürəkkəb bir proses olduğuna görə, Kiyev Gerontologiya İnstitutu yaş göstəricisində qeyri-dəqiqlik ola biləcəyini nəzərə alaraq, bu sahədə əlavə tədqiqat işləri aparmışdır. Yerlərdə həkimlər doxsandan yuxarı yaşı olanlarla söhbət etmişdir. Kiyev Gerontologiya İnstitutunda müsahibə aparmaq üçün səciyyəvi təlimatla dolu 272 səhifədən ibarət «Sorgu və təlimat kitabçası» hazırlamışdır. Bu kitabça yaşı dəqiqləşdirməkdə çox köməyə gəlir. Yaşla əlaqədar müzakirə zamanı Kiyev Gerontologiya İnstitutunun demoqrafiya şöbəsinin rəhbəri elmlər doktoru Nina Saçuk mənimlə razılaşıdı ki, doğrudan da, şəhərlərdə kimsəsiz adamın yaşını ayırd etmək, kənd yerində ömür sürən tənha adamın yaşını dəqiqləşdirməkdən çətindir. Kənd yerlərində kimsəsiz və tənha adamın yaşını onun yaşında olan başqa bir adamla söhbət zamanı müəyyənləşdirmək mümkündür. Qohumların doğum ili ilə, xüsusən də törəmələrin yaşından nəticə çıxararaq, azacıq tərəddüdlə doğulma tarixi heç yerdə göstərilməyən qocanın həqiqi yaşı dəqiqləşdirilə bilər. 1963-cü ildə Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının regional Avropa bürosu Kiyevdə bu gün işlədilən terminologiyayı qəbul etdi. Belə qərara alındı ki, «ahıl» ifadəsi 60–74 yaşlı adamlara, «qoca» isə 75–89 yaşlı adamlara şamil edilsin. 90 və daha artıq yaşlılar «uzunömürlülər» kateqoriyasına daxil edilsin.

Görkəmli gerontoloq, tibb elmləri doktoru Ramazan Əlikişiyev Dağıstanda uzunömürlülər üzərində tədqiqat apararaq doktorluq dissertasiyasını hazırlayan zaman uzunömürlülərin yaşının təyin edilməsində çox əzab-əziyyət çəkib. Suallar özləri də çətin idi: 1892-ci ilin yayında, vəba xəstəliyi baş verəndə neçə yaşınız vardı? 1859-cu ildə Dağıstanla Rusiyanın müharibəsi bitəndə neçə yaşında olardınız? 1869-cu ildə təhkimçiliyə son qoyulanda neçə yaşınız vardı? 1864-cü ildə müsəlmanların ellikcə Türkiyəyə köçdüyü vaxt neçə yaşında

idiniz? Beləliklə, o, 213 uzunömürlü ilə (79 kişi, 134 qadın) sorğu aparıb, cavabların və əlavə məlumatların dəqiqləşdirilməsində bəzən uzunömürlülərin yaşlı qohumları onların köməyinə çatıblar. Yerli qəbiristanlıqda əbədi yuxuya gedənlərin başdaşları da köməyə gəlirdi. Uzunömürlülərdən kiminin yaşıdı, kiminin dostu, qardaşı, qonşusu olmuşdu. Başdaşlarında onların doğum və ölüm illəri göstərilmişdi. Bundan əlavə, bəzi valideynlər uşaqlarının ad gününü ərəbcə Quranın səhifələrində də yazırlarmış. Bir nəfər isə prof. R.Əlikişiyevə qalın mürəkkəblə tavana həkk olunmuş doğum tarixini göstərib. Üzərində müşahidə və tədqiqat aparılan adamların hamısı 150–200 nəfərdən ibarət olan kəndlərdə yaşayıblar. Buralarda iki min nəfərdən artıq əhalisi olan kənddə heç vaxt təsadüf edilməyib. Həmin adamların əksəriyyəti bütün həyatlarını doğrulduqları kəndə keçiriblər. Belə kəndlər qocalı-cavanlı sayca az, lakin daimi yaşayış yerini dəyişməyən əhalidən ibarət idi. Kənddə hamı bir-birinin yaşını bilir, kimin kimdən neçə yaş böyük və kiçik olduğunu asanlıqla deyirdi. Böyüyə hörmət göstərildiyindən kiçiklər, hətta cəmi bir neçə yaş balaca olanlar da yaş fərqinə ehtiramla yanaşırdılar. Lap uşaqlıqdan başlayaraq hər bir adam yaşlıların, hətta özündən iki-üç yaş böyük doğma qardaşın belə hörmətini gözləməlidir. Qafqazın hər yerində olduğu kimi, Dağıstanda da kəndin «Ağsaqqallar şurası»nı yaşı 90-dan yuxarı adamlar təşkil edirlər. Onlar kəndlə bağlı bütün məsələlərin həllində iştirak edirlər.

Yaşını dəqiqləşdirdiyimiz uzunömürlülərdən biri də Vanaşa Timur idi. 1867-ci ildə anadan olan Vanaşa Timur hazırda öz ailəsi ilə Luxın kəndində yaşayır. Bir qayda olaraq, baş çəkəcəyimiz adama əvvəlcədən xəbər vermirdik. Bu dəfə də belə elədik. Maşınımız darvazanın yanında dayanan kimi, balaca uşaqlar da daxil olmaqla, hamı qabağımıza çıxıb «Xoş gəlibsiz!» – dedilər və bizi həyətdə dəvət etdilər. Bir göz qırpımında çəmənliyə kürsülər qoyuldu. «Əyləşin, qonağımız olun!» – dedilər. Bu o demək idi ki, süfrə açılacaq, bir yerdə

yemək yeyəcəyik. Qonaq qalacağımız haqqında razılığımızı verməzdən əvvəl gəlişimizin məqsədini bildirdik. Onlar çox mütəəssir oldular. Vanaşa babanın 100 km-dən də uzaq kənddə, qohumlarından birinin toyuna getdiyini, iki-üç gündən sonra, toy qurtaranda evə qayıdacağını dedilər. Vanaşa babanın toya nə ilə getdiyini soruşduq.

- Əlbəttə, avtobusla! – deyər cavab verdilər.
- Bəlkə, biz də gedək, toy camaatına qarışaq?
- Sizin gəlişinizə çox şad olarlar.

Mən soruşdum ki, 107 yaşlı bir qoca toyda nə edəcək? Cavab verdilər ki, camaat kimi o da əylənəcək, yeyəcək, içəcək, sağlıq deyəcək. Ürəyi istəsə, bir az da oynayacaq.

Temur babanın 103 yaşı olduğunu təsdiq edən xaç suyuna salınma haqqında şəhadətnaməsi vardı. Buna baxmayaraq, o təkid edirdi ki, xaç suyuna salınanda onun dörd yaşı var imiş. Doğrudur, Temur dedi ki, bu məsələdə tələsməyə həcat yoxdu. Çünki dörd yaşı olanda o, heç bir yana getməyə hazırlaşmırdı. Həqiqətən də, ömrünü elə bu kənddə keçirmişdi. Temur babanın yarızarafat dediyi sözlər öz yerində. Uşaqların xaç suyuna çox hallarda belə gec salınmasının başqa səbəbi də vardı. Kasıb adamlar keşisə pul verə bilmədiklərinə görə keşis bu mərasimi yerinə yetirməyə tələsmirdi.

Biz Abxaziyanın Bzib kənd sakini Mkiq Qitzbanın 1858-ci ildə doğulduğunu da təyin etdik. 1974-cü ilin oktyabr ayında ona baş çəkəndə isə 116 yaşı vardı. Mkiq nənənin iki gəlini və bir oğlu da ordaydı. Ortaboylu, qəmginbaxışlı Mkiq nənənin saçları dümağdı. Hava yaxşı olduğundan bayırda oturmuşduq. Köhnə evə bitişik yeni kərpic ev inşa olunurdu. Artıq ikinci mərtəbəsi tikilirdi. Gəlinlər Mkiq nənənin başına fırlanırlar, şəkildə yaxşı çıxsın deyər saçını və paltarını qaydaya salırdılar. O, isə abxazca gəlinlərinə və oğluna nəsə məsləhət verirdi. Mənim yeganə başa düşdüyüm bu oldu ki, Mkiq nənə onlara göstəriş verirdi ki, xörək hazırlasınlar. Biz o saat ac olmadığımızı bildirdik.

Mənə dedilər ki, 116 yaşlı qarı hər gün bu böyük həyəti süpürür, toyuq-cücəyə, qazlara və s. baxır. Məndə belə təəssürat yarandı ki, evin bütün işlərinə o, rəhbərlik edir. Mkiq nənənin yanında çox qala bilmədik. Artıq gec idi. Bizi başqa bir yerdə gözləyirdilər.

Mən səhəri gün Mkiq nənəyə baş çəkmək fikrindəydim. Lakin iş elə gətirdi ki, Mkiq nənəni ikinci dəfə yalnız 1975-ci il fevralın axırında görə bildim. Yazıq arvad yatağa düşmüşdü. Özünü çox pis hiss edirdi. Məlum oldu ki, bir gün tikilməkdə olan evin ikinci mərtəbəsinə çıxıb görülən işə baş çəkmək istəyəndə nərdivan qarışıq yerə dəyib, qıçını sındırıb. Odun sobası qalanan səliqəli bir otaqda yatırdı. Hər iki gəlini yanında yadı. Bir az söhbət edəndən sonra Mkiq nənə yataqda uzanıb danışdığına görə üzrxahlıq etdi. Xahiş etdi ki, naharı onlarda edək. Bunu da xahiş etdi ki, görkəmi pis olduğundan şəklini çəkməyim. O, əmin idi ki, mənim gələn dəfəki gelişimə qədər yaxşılaşacaq. Onda şəklini çəkə bilərəm.

Yaşını dürləşdirdiyimiz uzunömürlülərdən biri də 1870-ci il mayın 2-də Blaburxiya kəndində anadan olan Aqşa Bartzits idi. 1974-cü ilin oktyabrında mən ona baş çəkəndə çox sağlamıydı. Evin sahmanına baxır, həyəti süpürür, toyuq-cücəyə dən verir, başqa işlərlə məşğul olurdu. (Mənə belə gəlir ki, Abxaziyada həyətlərin təmizliyi işinə ağbirçək nənələr baxırlar. Onu da deyim ki, mən buradakı kimi, təmiz, səliqə-sahmanlı həyətlərə heç yerdə rast gəlməmişəm. Onun başında örpək vardı. Xahiş etdim ki, örpəyini açsın. Başını açanda ipək kimi yumşaq, pambıq kimi ağ saçları göründü. Şəklini çəkməzdən əvvəl xahiş etdim ki, saçını darasın. Yaşına nisbətən cavan görünürdü. Ona 80-dən artıq yaş vermək olmazdı. O, müsəlman idi. 35 yaşı olanda xristiana ərə getmiş və xaçı qəbul etmişdi. Bu barədə sənəd vardı. Onların dörd qızı, iki oğlu doğulmuşdu. Ən kiçik oğulları Kuna 1907-ci ildə, Aqşa ana 47 yaşda olanda dünyaya gəlmişdi.

Bir neçə aydan sonra bir daha bu ailəyə baş çəkdim. Aqşa yorğan-döşəyə düşmüşdü. İflic olmuşdu. Gül kimi təmiz mələfə ilə örtülmüş səliqəli çarpayıda yatırdı. Ona gəlini və başqa qadın qohumları qulluq edirdilər. İnanmıram ki, məni tanıсын. Deyəsən, dünyanın uzunömürlülərinin biri də azalacaqdı. Bir neçə il əvvəl 110 yaşında dünyadan köçən böyük bacısı kimi, Aqşa nənəni də gedər-gəlməz bir yol gözləyirdi.

Ürəkağrısı ilə Aqşa nənəni tərk etdim. Səhərişi gün isə məni daha bir uzunömürlü ilə görüş gözləyirdi. Maxaz Laqvilov ilə Kutol kəndində görüşdük. O, 1867-ci ildə anadan olub. Deməli, 108 yaşı vardı. Şəhadətnaməsindən görünür ki, xaç suyuna Cerdo kəndində salınıb. Evlənəndə özünün 37, arvadının isə 23 yaşı olub. Nikahları kilsədə kəsilib. Səkkiz uşaq atasıdır. Ən kiçik oğlanları dünyaya gələndə atanın 63, ananın 49 yaşı varmış. İndi 45 yaşı və öz ailəsi olan kiçik oğul, atası ilə bir evdə yaşayır. Təsərrüfat ailənin başçısı kimi atanın adınadır. Mən qocanın səhhəti ilə maraqlandım. «Mən heç vaxt özümü həkimlərə göstərməmişdim. Lakin bu yaxınlarda mədə ağrısından bir neçə gün xəstəxanada yatmalı oldum. Mən həddən artıq çox tənbəki çəkərdim. Özüm də tütün-tənbəki alveri ilə məşğul idim. Keçdi o günlər. İndi çox az siqaret çəkirəm. Mən içərdim də. Lakin heç vaxt sərxoşluq dərəcəsinə qədər içməzdim. Gözüm əla görürdü. Quşu göydə vururdum. Elə indinin özündə də yaxşı görürəm. Di gəl ki, qulaqlarım ağır eşidir». «Xeyr, evli deyiləm. Arvadım bir neçə il bundan əvvəl ölüb. Düzü, bütün kişilər elə bir-birlərinə oxşayırlar. Yenidən evlənməkdən çəkinməzdim. Bircə Bjeniyaya baxın! Arvadı vəfat edəndə 111 yaşı vardı. Yenidən evləndi və iki oğul atası oldu. Bəli, kişilər nadir hallarda qocalırlar».

1963-cü ildə təsdiq olunmuşdur ki, Tamiş kəndindən olan Kurt Zantariyanın 119 yaşı var. Buna baxmayaraq, o, çox gümrəh və sağlamdır. Yaddaşı əla idi. Yaxın və uzaq keçmişdə olan hadisələri çox yaxşı xatırlayırdı. 1870-ci il rus-türk

müharibəsi yadına gəlirdi. O vaxt 16 yaşında imiş. Türk ordusunun doğma rayonuna hücum etdiyini də xatırlayırdı. 1864–1878-ci illərdə abxazların Türkiyəyə sürgün edildiyi də yadına gəlirdi. Doqquz il bundan əvvəl xəstələnib xəstəxanaya düşəndə, onun qayğısına qalanları və görüşdüyü adamları yadında saxlayıb. Üç il əvvəl bir fransızın kəndə gəlib onunla maraqlandığını yada saldı. Zantariyanın söhbət açdığı bu adam fransız alimi Gilbert Lok idi. O, vaxtilə Zantariyadan bəhs edən «Yüzyaşlılar vadisində» adlı məqalə yazıb, Fransada çıxan «Sovet İttifaqı» jurnalında (1958, № 152) çap etdirmişdi.

1961-ci ildə Zantariyanın görüşünə gələn prof. P.Vayt onun sağlığına badə qaldırarkən Zantariya ilə qardaş olmaq istədiyini bildirmişdi. Zantariya cavab nitqində prof. Vaytla özünü qardaş hesab etdiyini demiş və əlavə etmişdi: «Qoy ölkələrimiz qardaş olsun! Yer üzündə müharibə olmasın!» Zantariya uzun illər kolxozda işləmiş, «Əməkdə fərqlənməyə görə» medalı ilə təltif edilmişdir. O, indi də həyətyanı təsərrüfatında çalışır. Çox təmizkardır. Qonaqlıqlarda dörd stəkana qədər şərab içir. Vaxtilə daha çox içərmiş. Lakin sərxoş olduğu yadına gəlmir.

İctimai Gigiyena və Gerontologiya laboratoriyasının həkimləri P.Stepanov, M.M.Eyderman və S.Stepanov Gürcüstanda 2681 nəfər uzunömürlünün yaşını dürüsləşdirmişlər. Onların yaşları doğum haqqında şəhadətnamə, pasport, kənd sovetinin qeydiyyat kitabları, uşaqlarının, nəvə-nəticə və kö-tüclərinin yaşları əsasında, eyni zamanda tarixi hadisələrlə tutuşdurularaq dəqiqləşdirilib.

Tarixi əhvalatlarla bağlı bir hadisəni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Tarixçi P.Q.Butkovun yazdığına görə, Böyük Pyotrun zamanında, 1722-ci ildə ruslar Qafqaz şəhəri Dərbəndi ardı-arası kəsilməyən top atəsinə tutmuş və nəhayət, şəhər təslim olmuşdu. Şəhərin ağsaqqalları rusların səlahiyyətli nümayəndəliyini qarşılamağa çıxıblarmış. Bələdiyyə idarəsinin

başçısı qabaqda gedirdi. Şəhər qapılarının açarlarını əlindəki sinidə gətirirdi. Ruslar onun adını qeyd etmişdilər.

Sonralar ruslar Dərbəndi tərk etməli oldular. Lakin 74 il sonra rus diviziyası general Zubovun komandanlığı ilə yenicən Dərbəndə hücum etdi. Şəhəri yenidən top atəşinə tutdular. Şəhər təslim oldu. Dərbəndlilərdən bir qrupu təslim olduqlarını bildirmək üçün rusların hüzuruna getdi. Nümayəndə heyətinin qabağında zorla yeriyan lap yaşlı bir qoca addımlayırdı. Onun adını soruşanda qoca cavab vermişdi ki, onun adını 74 il əvvəl şəhər qapılarının açarını I Pyotrun zabitlərinə təslim edərkən ruslar yazmışdılar. Bu ikinci hadisə zamanı qocanın 120 yaşı vardı.

EKOLOJİ ZONALAR

Əhalinin 1959-cu və 1970-ci illərdə Ümumittifaq siyahıyaalınmasından irəli gələn demoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz respublikalarında, hətta ayrıca götürülmüş bir respublikada belə, uzunömürlülərin yayılması eyni cür deyil. Hətta yerli qəsəbələrdə, dağ, dağətəyi və düzənliklərdə də bu fərq açıqca gözə çarpır. Demək olar ki, bütün uzunömürlülər kənd yerlərində daimi yaşayanlardır. Şəhərlərdə isə uzunömürlülərə müstəsna hallarda rast gəlinir. Onların arasında kənddən gələnlər də olur. Əhalinin 1958-ci il siyahıyaalınmasına əsasən R.Əlikişiyevin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, Dağıstan dağlarında (dəniz səviyyəsindən 1000–4500 fut yüksəklikdə) yaşayan uzunömürlülərin sayı vadi və düzənliklərdə yaşayan uzunömürlülərdən dörd dəfə çoxdur. Fərq, göründüyü kimi, son dərəcə böyükdür. Hümətov adına dağ rayonunda hər on min nəfərdən 70 kişi və 117 qadın doxsan və daha artıq il yaşayır. Bu rayona bitişik Kazbek rayonunun dağətəyi ərazisində uzunömürlülərin sayı arasındakı nisbət azalır. Burada

hər on min nəfərin payına doxsan il və daha artıq ömür sürən 53 kişi, 106 qadın düşür. Düzenliklərdə isə hər on min nəfərdən cəmi 5 kişi və 12 qadın doxsanı haqlayır.

B.Q.Kindarovun Şimali Qafqazın Çeçen-İnquş Muxtar Respublikasında yaşayan uzunömürlülərin səhhətindən və həyat tərzindən bəhs edən tədqiqatında üç ekoloji zona fərqləndirilir: dağlıq, dağətəyi və düzenlik. Bu tədqiqatda təqribən 470 nəfər doxsandan çox yaşı olan uzunömürlü və onların dörd mindən çox ailə üzvlərindən bəhs edilir. Fiziki fəallığı, həyata marağı, əhval-ruhiyyəsi, əqli, düşüncə və xasiyyəti cəhətcə bu ayrı-ayrı ekoloji zonalarda yaşayan adamlar arasında, hətta kişilər və qadınlar arasında yerlə göy qədər fərq vardır.

B.Q.Kindarov aşkar etmişdir ki, dağ rayonlarında yaşayan doxsan və daha artıq yaşlı qadın və kişilər düzenliklərdə yaşayan yaşidlərinə nisbətən daha fəaldırlar. Özlərinə xidmət etməkdə, həyata maraqda, əhval-ruhiyyələrinin daha yaxşı olmasında da onlardan üstündürlər. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

Cins	Zona	Fiziki fəallıq	Özünə-xidmət bacarığı	Həyata marağı	Xoş əhval-ruhiyyə
Kişi	dağlıq	83,3	83,3	58,3	45,4
	dağətəyi	72,2	77,8	44,4	41,2
	düzenlik	41,6	61,5	16,7	33,3
Qadın	dağlıq	56,1	71,9	12,9	34,5
	dağətəyi	46,2	44,8	13,8	26,9
	düzenlik	33,3	54,5	9,0	20,0

Xoş əhval-ruhiyyə əqli düşüncənin yaxşı olması, özünə-xidmət isə adi hərəkətləri yerinə yetirmək, yəni paltarını özünə geymək, özü yuyunmaq, özü yemək, yerindən durub hərəkət etmək və s. deməkdir. B.Q.Kindarov belə hesab edir ki, bu fərqi bir qismini həmin zonaların əhalisinin həyat tərzində axtarmaq lazımdır. Dağlıq zonada rast gəlinən uzunömürlü kişilərin böyük əksəriyyəti (83%) cavanlıqda da, ev-eşik sahibi olanda da, hətta qocalıqda da heyvandarlıq və təsərrüfat işləri ilə məşğul olmuşlar. Heyvan otarmaq bir yandan böyük fiziki əmək tələb edir (dağa, təpəyə çıxmaq, dərəyə enmək, bütün günü ayaqüstə gəzmək), digər tərəfdən də dinc həyat tərzinə (aramla gəzmək və s.) gətirib çıxarır.

Qocalıqla əlaqədar xəstəliyə tutulma halları müxtəlif ekoloji zonalarda və rayonlarda bir-birindən fərqlənir. Statistika idarəsinin 1964-cü il məlumatında Dağıstan üzrə aşağıdakıları bilmək mümkündür.

Xəstələrin sayı hər yüz min nəfərə nisbətən faizlə göstərilmişdir:

Xəstəliklər	Dağlıq zona	Dağətəyi zona	Düzənlik
İflic	4,1	7,3	40,8
Ürəkkeçmə	0,17	0,2	1,2
Qan təzyiqi	13,0	38,8	80,6

İflic olanların sayı dağlıq yerlərə nisbətən arandan on dəfə, dağətəyi sahələrdə iki dəfə, ürəkkeçmə isə düzənlikdə altı dəfə artıq olmuşdur. Eləcə də qan təzyiqi düzənlərdə yaşayanlar arasında dağlarda yaşayanlara nisbətən altı dəfə, dağətəyi sahələrdə yaşayanlar arasında iki dəfə çox özünü göstərmişdir.

B.Q.Kindarovun tədqiqatı ilə statistika idarəsinin məlumatı arasında qarşılıqlı əlaqə aydınca görünməkdədir. Dağ və dağətəyində yaşayan uzunömürlülərə nisbətən çox az hərəkətdə olan, özünə az xidmət edən, həyata az can atan, nisbətən əhval-ruhiyyəsi aşağı olan düzənlik əhli (uzunömürlülər) iflic,

ürəkkeçmə və qan təzyiqi xəstəliklərinə daha çox tutulurlar. Göründüyü kimi, fiziki fəallıqdan çox şey asılıdır. Sovet Azərbaycanının Tikəband kəndində (Lerik rayonu) yaşayan azərbaycanlı çoban Məcid Ağayevin 133 yaşı vardır. O, indi də kolxozun çobanıdır. O, yalnız bulaq suyu və atlama içir. Gündə dörd dəfə yemək yeyir. Yeməyini, əsasən, keçi pendiri, bal, tərəvəz və meyvə təşkil edir. O, nə içki içir, nə də papiros çəkir. Sürünün arxasınca gündə 15–20 km məsafə qət edir.

Bütün dünyada olduğu kimi, Qafqazda da qadınlar kişilərə nisbətən çox yaşayırlar. Bununla belə, qocalığı göstərən əlamətlər–sifətdə qırıqların çoxluğu, əhvali-ruhiyyənin aşağı olması, saçın tökülməsi, fəaliyyətdən düşmə və s. qadınlarda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Kişilər daha asan hərəkət edirlər: onların belləri azca bükülür və incə olur. Qocalar bədənələrinə yaraşan Qafqaz çuxası geyməyi və bellərini bərk sıxaraq qurşaq bağlamağı xoşlayırlar. Nəsillər dəyişir, lakin qocalar lap köhnəlsə də, öz çuxalarını dəyişmirlər. Qoca kişilərin qamətləri cavanlıqda olduğu kimi qalır. Bunu əksər qadınlar haqqında demək çətindir. Bununla belə, ağsaqqallar da, ağbirçəklər də nisbətən arıq olurlar. Gürcüstanda bəzi kök qocalara da təsadüf etdim. Lakin bu istisna idi.

Elmlər doktoru N.N.Saçuk Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1900–1965-ci illərarası məlumatına əsaslanaraq uzunömürlü kişi və qadınlara dair müqayisəli və maraqlı tədqiqat aparmışdır. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, insanın orta ömür müddəti yüksək olan ölkələrdə kişilərlə qadınlar arasında yaş fərqi orta ömür müddəti qısa olan ölkələrə nisbətən daha böyükdür. İnsanların daha uzun ömür sürdükləri ölkələrdə qadınların böyük əksəriyyəti kişilərdən çox yaşayırlar.

Sovet İttifaqının müxtəlif coğrafi və iqtisadi zonalarında 80 və daha artıq yaşlı 40 min adam üzərində aparılan xüsusi tibbi-ictimai sosioloji araşdırma göstərir ki, uzunömürlü qadınların səhhəti kişilərinkindən pisdır. Qoca kişilər daha yaxşı hərəkət edir, özlərinə daha yaxşı qulluq edə bilirlər. Onların

görmə və eşitmə qabiliyyəti daha yaxşıdır. Uzunömürlülərin xəstəlik tarixindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatlar kişilərin qadınlara nisbətən az xəstəliyə tutulduqlarını göstərir.

Paradoksabənzər bu hadisəni N.Saçuk belə izah edir ki, 25–34 və 55–64 yaşlı kişilər arasında ölüm halları daha çox olduğuna görə qocalıq yaşına ən sağlam olanları gəlib çatırlar. Yuxarıdakı yaş dövründə qadınlar arasında ölüm halları nisbətən az olduğuna görə onların böyük qismi qocalığa qədər ömür sürürlər. Bununla belə, tədqiqat göstərir ki, ən uzun ömür kişilərin payına düşür.

N.Saçukun tədqiqatlarından elmi nəticə çıxarmaq çətin deyil. Lakin hazırda Qafqaza dair əldə olan tədqiqatlardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Dünyanın başqa guşələrində olduğu kimi, Qafqazda da uzunömürlü qadınların sayı kişilərə nisbətən daha çoxdur.

2. Qafqaz xalqları arasında yaşı yüzə qədər olan kişilərin sayı qadınlara nisbətən az olsa da, onlar sağlam, gümrah və fiziki cəhətdən möhkəmdir.

3. Qadınlarla müqayisədə kişilər yüz yaşdan sonra daha uzun ömür sürürlər ki, bu da onların sayca üstün olmalarına gətirib çıxarır.

Bunlar kişilərin qadınlara nisbətən daha çox ömür sürdüyünü söyləməyə əsas verir. Belə mülahizə təsdiqini uzunömürlü kişilərin qadınlarla müqayisədə daha sağlam, daha güclü və sayca daha artıq olmalarında tapır. İrsi xüsusiyyətlər və ətraf şəraitdən asılı olaraq (işin xüsusiyyəti, müharibələr, qan davası, xəstəliklər və s. – *Q.P.*) kişilər cavanlıqda qadınlara nisbətən daha çox tələf olmuş, qadınlarsa sağlamlılıqlarına görə lap qocalıb əldən düşənə qədər yaşamışlar. N.Saçuk onu da göstərir ki, Sovet İttifaqında uzunömürlü kişilərin, adətən, uzunömürlü qohumları olur. Bu, uzunömürlülükdə irsiyyətin rolunu göstərən zəruri şərtidir.

UZUNÖMÜRLÜLÜYÜN GENEZİSİ ÇOX YAŞAMAQ İRSƏN PLANLAŞDIRILIRMI?

Yalnız bəzi uzunömürlülərin 80 və daha artıq yaşı olan qohumları vardır. Abxaziyada uzunömürlülərin sayı Ukraynadakından hissediləcək dərəcədə çoxdur. Lakin onların çox az qismi bir-biri ilə qohumdur. Abxaziyada uzunömürlülük irsi amillərdən asılıdır mı? Məlumdur ki, Dağıstandakı uzunömürlülərin yalnız 47,5 faizinin yüz ildən artıq yaşayan qohumları olmuşdur. Həm qadınlar, həm də kişilər arasında Qafqaz regionunda uzunömürlülərin uzunömürlü yaxın qohumlarının olması halı Ukraynadakına nisbətən aşağıdır. Görünür, müqayisəli tədqiqata daha çox ehtiyac vardır. Lakin bu tədqiqatlar Qafqazda uzunömürlülərin zərərli (təhlükəli) təsirlərdən kənarda qalmasının nəticəsi kimi də özünü göstərə bilər. Başqa ərazilərdə isə uzunömürlülük irsi amillərin nəticəsi kimi özünü büruzə verir.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Kabarda-Balkar Muxtar Sovet Sosialist Respublikası üzrə tədqiqatlarda tez-tez uzunömürlülər ailəsinə və nəslinə rast gəlirik. Məsələn, Azərbaycan SSR Vartaşen (Oğuz) rayonunun Aydınbulaq kəndinin sakini Nurcahan Pirimovanın 109, 107, 105, 98, 92 yaşlarında beş oğlu vardı. Onu da xatırlamaq lazımdır ki, altı, səkkiz, hətta on-on iki uşaqly ailələrdə də övladlardan yalnız bir-ikisi və ya üçü uzunömürlüdür. İrsi amilin uzunömürlülükdə rolu müəmmalı olaraq qalmaqdadır.

Qafqazda, uzunömürlülüyə irsi amillərin təsirindən danışarkən bir məsələni də yadda saxlamaq lazımdır: o cəmiyyətdə ki, uşaqlar ata-baba həyat tərzi qəbul edir, yemək, içmək, davranış və sairədə ağsaqqallara oxşamağa çalışırlar, orada, bəlkə də, uzunömürlülüyn səbəbi irsi keçiddə deyildir. Çox güman ki, belə bir cəmiyyətdə problemin mahiyyəti sadəcə olaraq, şərait və tərbiyə ilə bağlıdır.

Qafqazda irsiyyət və uzunömürlülük məsələlərini təhlil edərkən bu xalqların hər birinin toy adətlərinə nəzər salmaq lazımdır.

Dağıstan və Azərbaycanda nikah ənənəvi olaraq yaxın qohumlar – əmi, dayı, xala, bibi nəvələri arasında kəsilirdi.

Əksinə olaraq, gürcü və erməni dinləri qohumlar arasında nikahı haram sayır, onu qadağan edir. Ermənistanın Milli Şurasının qərarı ilə yaxın qohumların, eləcə də ikinci dərəcəli qan qohumlarının nikahı qadağandır. Başqa kilsə qərarlarında yeddinci dərəcəyə qədər qan qohumluğu olanların nikahı günah hesab edilmişdir. Eyni nəsildən olan adamların nikahı Abxaziyada, ümumiyyətlə, günah sayılır. Keçmişdə belə nikah baş verərdisə, günahkarları ya kənddən qovar, ya da ölümə məhkum edərdilər. Belə nikahlara ictimaiyyətin indi də qəti əks çıxmasına baxmayaraq, cəza ləğv edilmişdir. Çünki cinayət məsələləri ilə sovet hüquq məhkəmə orqanları məşğul olurlar.

Qeyd etmək vacibdir ki, Sovet İttifaqında uzunömürlülərin ən çox qeydə alındığı ərazilərdən birində – Abxaziyada başqa nəsildən qız alır, başqa nəslə qız verirlər. Bir nəslin nümayəndələri arasında nikaha yol vermirlər.

Demək, burada irsi təsirdən söhbət gedə bilməz.

Hələlik uzunömürlülüyə səbəb olan xüsusi gen də məlum deyildir.

UZUNÖMÜRLÜLƏRİN DEMOQRAFIYASI VƏ SƏHİYYƏNİN VƏZİYYƏTİ

Tədqiqat üçün həddən artıq uzun ömür sürən qocaları ilə məşhur olan bir neçə respublika seçilmişdir: Azərbaycan SSR (Naxçıvan Muxtar Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti daxil olmaqla), Gürcüstan SSR (Abxaziya Muxtar Respublikası, Acarıstan Muxtar Respublikası, Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti daxil olmaqla), Ermənistan SSR, Da-

ğıstan Muxtar Respublikası və Şimali Osetiya Muxtar Respublikası. Bu xalqların yaşayışlarının uzunömürlülüklə qarşılıqlı əlaqəsinə dair istənilən qədər fakt vardır. Onların hər birinin özünəməxsus tarixi mənşəyi, inam və etiqadları, fiziki cəhətdən bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətləri mövcuddur. Gürcülər xristian dininə qulluq etmişlər. Onların V əsrdən öz əlifbaları olmuşdur. Dağıstanlılar və Azərbaycanlılar qəlbən islam dininin şiə təriqətinin tərəfdarıdır. Abxazlar islam dininin sünnü təriqətinə qulluq edirlər. İslama etiqad edən bu üç xalqın nümayəndələri öz dillərində yazıb-oxumağa Sovet hakimiyyəti dövründə başlamışlar¹.

Uzunömürlülərin sayı daha çox olan kəndlər, elə bil ki, bir yerə toplaşmışdır. Buna görə də bir çox kəndlərdə, kənd sakinləri üzərində müşahidə və tədqiqat aparmaq, tarixi və genealoji münasibətləri ayırd etmək üçün çox vaxt sərf olunmur.

Qafqazlılar insanı neçə yaşda qoca hesab edirlər?

Mən bu sualla həmin respublikalarda müxtəlif yaş qrupuna mənsub adamlara müraciət etdim. Məlum oldu ki, müəyyən yaş üçün dəqiq vaxt ayrılmayıb. Yaşından asılı olmayaraq, əgər biri fəaldırsa, işləyə bilirsə, ailənin və camaatın xeyrində-şərində iştirak edərsə, o, qoca sayılır.

Adamlar buralarda özlərini o vaxt qoca sayırlar ki, fiziki və əqli cəhətdən ömürləri boyu adət etdikləri işləri yerinə yetirə bilməsinlər.

Kənd yerlərində fiziki əmək rəngarəngdir. Yaşla əlaqədar insan gənclikdə adət etdiyi ağır işdən yavaş-yavaş daha yüngül işlərə keçir.

Qafqazlıların sağlam görkəmi qərbli üçün onun yaşını təyin etməkdə böyük çətinlik törədir. Görkəmlərindən müəyyənləşdirmək olmur ki, qarşında duran adamın yaşı yetmişdir, ya yüz qırx. Doxsan yaşdan yuxarı uzunömürlü qoca

¹ Müəlliflə bu məqamda heç cür razılaşmaq olmaz. Hələ inqilaba qədər Azərbaycan dilində neçə-neçə qəzet və jurnal çap olunurdu – (tərc.).

kişilərin qırx faizdən çoxunun görmə qabiliyyətinin lap yaxşı olduğu qeydə alınmışdır. Hər hansı bir işi yerinə yetirərkən eynəkdən istifadə etmirlər. Onların 40–50 faizinin eşitmə qabiliyyəti qənaətbəxşdir. Çoxunun dişləri yerindədir. Lap qocalıb əldən düşmüşlər də ağlasığmaz dərəcədə qədd-qamətlidir. Yaşamaqdan zövq alırlar. Yüz yeddi yaşlı bir qoca mənə dedi: «Mən hələ qocalmamışam, görürsünüz ki, sağlamam. İşləyə bilirəm. Mən hələ uzun illər beləcə yaşayacağam».

Qafqazda adamlar elə bilirlər ki, nə qədər sağlam və gümrəhdirlər, işləyirlər, əmək qabiliyyətlərini itirməyiblər, camaatın xeyrində-şərində iştirak edə bilirlər, demək, hələ qocalmayıblar. Bununla belə, onlar ailədən və camaatdan yaşlarına layiq hörmət və ehtiram umurlar. Müsahiblərim istər kişi, istərsə də qadın olsun, «hörmətli filankəs» deyən kimi başa düşürdüm ki, söhbət çox yaşlı bir qocadan gedir.

Kolxozçu kişilər 60, qadınlar isə 55 yaşından sonra az miqdarda pensiya alırlar.

Yaşlarına baxmayaraq, onlar təqaüddə ola-ola hər gün kolxozda işləyirlər. Doğrudur, yaş artdıqca işin həcmi azalır. Bütün söhbət etdiyim qocalar, hətta yaşı yüzü keçənlər də təsərrüfatda işlədiklərini bildirdilər.

Gündəlik gördükləri işin müqabilində əməkhaqqı aldıklarından və işdən çıxarılmaq qorxusu olmadığından aramla çalışır, işdə bir-biri ilə bəhsə girmir, ürəkləri istədiyi kimi çalışırlar.

Yaşı yüzdən yuxarı qocaların böyük əksəriyyətinə Qafqazın o yerlərində təsadüf edilir ki, oğul və ya oğullar ata mülkündən çıxmır, öz ailələri ilə atanın başçılığı altında birgə yaşayır, onun məsləhəti ilə oturub-dururlar.

Belə böyük ailələrlə uzunömürlülük arasında qarşılıqlı əlaqə hiss olunmaqdadır. Bunu mən Abxaziya, Çeçen-İnquş, Qaraçay-Çərkəz və Azərbaycanı müşahidə etdim. Deyilənlərə görə, bu, Dağıstanda da belədir. İnsanın nisbətən qısa həyat sürdüyü Pribaltika respublikaları (Litva, Latviya, Esto-

niya), SSRİ-nin Avropa hissəsinin bəzi rayonlarında, Ukrayna, RSFSR və Belorusiyada ailələr hiss ediləcək dərəcədə kiçikdir. 1959-cu ilin siyahıyaalınmasına görə, Qafqaz SSRİ-nin Avropa respublikaları və Ukraynadan ailə tərkibi hər min ailə nisbətində aşağıdakı kimi fərqlənir:

Respublika	İki-üç nəfər	Yeddi və daha artıq nəfər	Orta hesabla ailənin sayı
Ukrayna SSR	554	33	3,5
Litva SSR	558	43	3,6
Estoniya SSR	965	14	3,1
Gürcüstan SSR	455	84	4,0
Azərbaycan SSR	379	161	4,5
Ermənistan SSR	309	194	4,8

Qafqazda uzunömürlülərə böyük hörmət, ehtiram nə dirlərlə bağlıdır, nə də qocaların cadugərliklə, sehlə buna nail olmalarındadır.

Folklardan da göründüyü kimi, Qafqazda qocalar həmişə xeyirxah sayılıblar. Mənim iştirak etdiyim elə bir məclis yox idi ki, masa başında məclisin yaraşığı bir qoca əyləşməsin. Əgər ailədə belə qoca olmasa, adam göndərib, uzaq qohumlardan birini dəvət edərdilər. Mən onlarda olan böyük həyat eşqinə mat qalmışdım. Qərribə idi ki, onlar içməkdə də mənim dizimi yerə qoyurdular.

Tənhalıq – rusca odinoçestvo – «tək-tənha» yaşamaq mənasında işlənir. Qocaların tənhalığı gerontoloqlar tərəfindən xüsusi bir problem kimi tədqiq olunur. Tənhalıq, ümumiyyətlə, həyatdan narazılığa və adətən, 75 yaşa kimi baş verən hadisəyə – vaxtından tez qocalmaya səbəb olur. Bir qayda olaraq, tək-tənha qalanlar öz ailələləri ilə bir yerdə yaşayanlara nisbətən daha böyük mənəvi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Onlarda mədə pozğunluğu, qidanın pis həzmi, ateroskleroz, yüksək

qan təzyiqi və mərkəzi sinir sistemi xəstəlikləri daha çox özünü göstərir.

ABŞ-ın Utah Universitetində sosioloq Con Kollit müəyyənləşdirib ki, tənhalıq insanın səhhətinə səs-küydən daha pis təsir edir. Yalnız yaşayanlarda yüksək qan təzyiqinə, mədə varasına, əsəb pozğunluğuna, içkiyə və dərmana meyil son dərəcə güclü olur... SSRİ-də tənha adamlara kəndlərlə müqayisədə şəhərlərdə daha çox rast gəlinir. Bu, şəhər ailələrinin daha çox parçalandığını göstərir. Şəhərlərdə kəndlərə nisbətən yaşı altmış və daha artıq olan adamların hər yüz nəfər hesabı ilə tənhalıq nisbəti aşağıdakı kimidir:

Respublika	Şəhər	Kənd
RSFSR	11,18	10,67
Ukrayna SSR	10,80	9,90
Belorusiya SSR	10,37	10,28
Moldaviya SSR	10,03	14,03
Litva SSR	15,95	20,37
Latviya SSR	25,00	19,96
Estoniya SSR	27,21	28,25
Gürcüstan SSR	8,65	8,59
Azərbaycan SSR	9,07	7,20
Ermənistan SSR	4,83	7,56
Özbəkistan SSR	7,12	4,94
Qırğızıstan SSR	6,21	4,86
Tacikistan SSR	6,07	4,18
Türkmənistan SSR	7,64	5,26
Qazaxıstan SSR	5,62	4,76

Çelyabinski Tibb İnstitutunda Y.K.Sokolovun apardığı tədqiqat göstərmişdir ki, böyük şəhərlər yaşlı və qoca adamların səhhətinə mənfi təsir göstərir. Böyük şəhərlərdə yüksək

qan təzyiqi və əsəb sistemi xəstəlikləri daha tez-tez nəzərə çarpır. Nəqliyyatın çox olduğu işlək küçələr boyu yaşayanlar, dalan və sakit küçələrdə yaşayanlardan daha çox başağrısı, yuxusuzluq, ürək ağrısı və mədə pozğunluğundan şikayət edirlər.

İNKİŞAF VƏ ONUN TƏCƏSSÜMÜ

İnsanın ömrü körpəlik, uşaqlıq, gənclik, yetkinlik, yaşlılıq və qocalıq dövrlərinə ayrılır. Hər dövrün öz xüsusiyyəti, imkanları vardır. Uşaqlar 40–50 il bundan əvvələ nisbətən, daha sürətlə inkişaf edirlər. Bu fərq dünyaya yeni gələn körpələrin çəkisi ilə başlayır. İndi körpələrin çəkisi doğulanda əvvəlki vaxta nisbətən 100–300 qram artıq olur. Dördüncü ayda körpənin çəkisi iki dəfə artır. Əvvəllər bu çəki altı aydan sonra özünü göstərirdi. Körpənin dişi bir-iki ay əvvəl çıxır. Keçən əsrə nisbətən məktəb yaşı çatmış uşaqların boyu 10–12 santimetr artıqdır. Yetkinlik dövrü daha tez baş verir.

XIX əsrdə insanın inkişafı 26 yaşa qədər, 1940-cı ildə isə 21 yaşa qədər davam edirdi. İndi isə oğlanlarda inkişaf 18–19, qızlarda isə 16–17 yaşda dayanır.

Belə tezləşmənin, sürətli inkişafın səbəbi məlum deyildir. Ola bilsin ki, buna səbəb qida bolluğudur. Ət, xüsusən də donuz əti, yağ, piy və şəkər çox işlədilir. İnkişafda zəruri olan ət daxili ifrazat vəzilərini qıcıqlandırır, onları oyadır, insanı daha çox yeməyə təhrik edir. İqlim, fiziki cəhətdən bədənin sağlamlığı, texnikanın inkişafı da əsas amillərdəndir.

Maddələr mübadiləsinin aşağı olması yetkinliyin, kişiliyin zəifləməyi ilə əlaqələndirilə bilər ki, bu da, təbii ki, insan ömrünün, ümumiyyətlə, uzanmasına kömək edə bilər. O heyvanlarda ki, cinsi əlaqə seyrək olur, onların daha çox yaşamaları ehtimalı məlumdur.

Uzunömürlülər çox təsadüf edilən ərazilərdə klimakteriya dövrünün gec başlaması müşahidə edilir. Görkəmli geronto-

loq, həkim Ramazan Əlikəşiyev göstərir ki, 1969–1972-ci illər arasında Dağıstanda 50–60 yaşlı qadınlar, mindən artıq uşaq doğmuşlar. Abxaziyada həkimlər deyirdilər ki, 50–65 yaşlı qadınların doğması bizlərdə qeyri-adi hadisə deyildir.

Suximidə Amiçba nəslindən olan iki bacı və iki qardaş, bizə görə, yaşlı hesab olunan belə qadınların doğuşu barədə material toplamaqda mənə çox kömək etdilər. Universitet təhsili görmüş bu ziyalılar verdikləri məlumatın dəqiqliyinin əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdülər. Çoxlu pərəstişkarları olan bu qızların yaşı qırxa yaxınlaşsa da, böyük qardaşları evlənməyincə ərə getməkdən boyun qaçırırdılar. Abxazların adətlərinə görə, böyük qardaş və bacılar öncə ailə qurmalıdırlar. Amiçba bacılarına görə, gec nikah uşaqların tərbiyəsində heç bir əngəl törədə bilməz.

Misal üçün, iki xalanın, hətta abxazlar üçün gec hesab olunan nikahını yada saldılar. Onların xalası Cququn yetmiş yaşlı Tamşuk Aşulaya ərə gedəndə əlli yaşı olub. Bu, onların hər ikisinin birinci nikahı idi. İki oğlanları var. Xala da, əri də hələ də sağ-salamat yaşayırlar. İkinci xala Dzab da iki il sonra yetmiş yaşlı Petro Kanbaya ərə gedəndə əlli yaşında olub. Bir oğlanları, bir qızları var. Uşaqların iyirmidən çox yaşı var. Valideynlər də sağ-salamatdırlar. Abxazlarda belə atalar sözü var: «Ahıldan olan uşaqlar dərrakəli olarlar».

Kiyevin Gerontologiya İnstitutunun əməkdaşı L.F.Kovalenko uzunömürlülük və yaşlıların canısululuğu, nəsil artırmağa qabiliyyəti arasında əlaqəyə dair maraqlı klinik müşahidələr aparmışdır. Uzunömürlü qadınların qeyri-adi nəsil artırmaq qabiliyyətinə dair onun göstərdiyi rəqəmlərə görə, 80–104 yaşlılar qrupuna daxil olan qadınlar 60–79 yaşarası qadınlara nisbətən, cavanlıqda iki dəfə çox uşaq doğmuşlar. L.F.Kovalenko axırncı uşağının yaşı 42 və daha çox olan qadınlar üzərində tədqiqat aparmışdır. Uzun müddət uşaq doğmaqda davam edən qadınların, adətən, uzunömürlü kişi-

lərin övladları olduqları aşkar edilmişdir. Uzunömürlü anadan doğulmuş qadınlarsa uzunömürlü atadan olanların yalnız üçdə biri qədər uşaq doğmuşlar. Uzaq uzunömürlü qohumu olan qadınlarsa uzunömürlü atası olan qadınlardan iki dəfə az uşaq doğmuşlar. Uzunömürlü qohumu olmayan qadınlar isə uzunömürlü atadan olan qadınlarla müqayisədə onların doğduğunun yalnız beşdə biri qədər uşaq doğmuşlar.

B.Q.Kindarov qeyd edir ki, Çeçen-İnquş Muxtar Respublikasında uzunömürlülük o ailədə özünü büruzə verir ki, orada orta nikah yaşı uşaqların sayı və axırncı uşaqları olanda valideynlərin yaşı, xüsusilə çox olsun.

Törəmələri çox olan uzunömürlülərdən aşağıdakıları göstərə bilərik: Serqokəlimki rayonunun Aşağı Mulebki kənd sakini 130 yaşlı Maqomed Nurmaqomedovun 18 uşağı, 21 nəvəsi, 8 nəticəsi vardır. 106 yaşlı Mahmud Əliyevin 6 uşağı, 12 nəvəsi, 15 nəticəsi vardır. Mahmud baba Tabasaran rayonunun Güney kəndində yaşayır. Qadınlar arasında Daxdayevski rayonunun Urkarax kənd sakini 106 yaşlı Aşura Murtuzayevanın 13 övladı, 20 nəvəsi, 10 nəticəsi vardır. 120 yaşlı Arunat Ömərovanın 10 övladı, 20 nəvəsi, 29 nəticəsi vardır. O, Çarodinski rayonunun Məzhəb kəndində yaşayır. Kaxibski rayonunun Kozeda kənd sakini (105 yaş) Xədicət Maqomedovanın 11 övladı, 26 nəvəsi, 20 nəticəsi vardır. Kazbek rayonunun Dilim kəndində yaşayan 110 yaşlı Əsrət Besanayevanın 8 övladı, 33 nəvəsi, 13 nəticəsi vardır. Tabasaran rayonunun Zuy kənd sakini, 120 yaşlı Balaxanın Aslanovanın 14 övladı, 60 nəvəsi, 180 nəticə və kötücəsi vardır. Tabasaran rayonunun Qurisə kəndində yaşayan 101 yaşlı Şavzadə Şixanovanın isə 10 övladı, 13 nəvəsi, 15 nəticəsi vardır.

Ağlasığmaz dərəcədə uzun müddət kişilik cövhərini canında saxlayan, kişilikdən düşməyən Hacı Murtuzəliyev üçüncü dəfə evlənəndə 90 yaşı vardı. Üç arvaddan 13 uşağı olub. Onun bir əsrə yaxın kişiliyini saxlamasını nə ilə izah etmək olar?!

Arvadı Zaqidat deyir ki, ərinin həmişə əhval-ruhiyyəsi yaxşı olub. Zarafatı çox xoşlayırdı. Hətta acıqlı olanda belə, ağzına heç vaxt nalayiq söz almayıb, söyüş söyməyib. «O sakit yaşamağı hər şeydən üstün tutar, dava-dalaşdan kənar durardı».

Kişilər arasında 93–104, qadınlar arasında isə 60 yaşdan sonra az hallarda uşaq olub.

Bir dəfə Suxumi Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, professor Dzidzeriya uzaq bir kəndə getmək üçün maşınını mənə verdi və dedi:

«Bu maşın çətin ki, sizi mənzil başına aparıb çıxarsın. Sınıq-salxaq şeydir. Allah işidi, əgər heç olmazsa, Tamuş kəndinə çata bilsəniz, məktəbin direktoru Georgi Bjaniyaya baş çəkin. Georginin atası Aşxangeri 146 ilə qədər ömür sürüb. Onunla görüşmək sizin üçün maraqlı olar».

Professor Dzidzeriya ilə o, yaxşı tanış imiş, hətta professoru oğlu Georginin toyuna da dəvət edibmiş. Bütün abxaz toylarında olduğu kimi, Georginin də toyunda olan adamları saymaqla qurtarmazmış. Professor Dzidzeriya dedi: «Mən Georginin müəllimi olduğumdan mənə xüsusi hörmət göstərirdilər. Qoca Aşxangeri toy boyu tez-tez yanıma gəlir, mənimlə söhbət edirdi. Söhbət əsnasında ondan soruşdum: «Deyirlər, siz dörd imperatorun hakimiyyəti zamanında yaşayıbsınız. Sizcə, onların hansı daha yaxşı idi?». Qoca fikirləşmədən cavab verdi: «Birinci Aleksandr. Bilirsinizmi niyə? Ona görə ki, onda mən cavan idim».

Georgi Bjaniyagilə iki dostla gəldik. Bizi Georgi özü, məktəbdə müəllim işləyən həyat yoldaşı və Suxumi Pedaqoji İnstitutunda oxuyan qızı qarşıladı. Gözlənilməz qonaqların gəlişinə şad idilər. Nə qədər desək də, vaxtımız yoxdur, getməliyik, elə indicə yemişik, xeyri olmadı. Masanın üstünə qozla bişirilmiş yeməklər, cır gavalı, şərab, evdə tutulmuş təzə keçi pendiri, çörək və daha nələr, nələr gəlmədi?! Əlacsız qalıb süfrə başına keçdik.

Bu ailə mənim çox xoşuma gəldi. Qadın məftunedici idi. Doğrudur, əksər abxaz qadınlarından fərqli olaraq, o qədər də incə deyildi. Mən burada hiss etdim ki, gənc nəsil yaşlı nəslə nisbətən daha çox açıq-saçıq danışır. Georgi valehedici bir adamdı. Bizim aktyor Yul Brunerə oxşayırdı. Mən ondan soruşdum ki, görəsən, atasını xatırlaya bilirmi. Georgi dedi ki, atasını yaxşı xatırlayır. Georgi anadan olanda atasının 110, anasının isə 56 yaşı varmış. Atasının həmişə sağlam və xoşrəftar olduğunu dedi. Mən başqalarından da eşitdim ki, Aşxangeri həmişə gümrah olub. Hər səhər soyuq su ilə yuyunur və səliqəli geyinərmiş. Deyirdilər ki, o, yaşından çox-çox cavan görünərmiş.

Aşxangeri iki dəfə evlənib. Birinci arvadından yeddi qızı, bir oğlu, ikinci arvadındansa iki oğlu doğulub. Sonuncu arvaddan doğulan böyük oğlu indi əlli, kiçik oğlu Georgi isə qırx səkkiz yaşındadır. Atalarının qoyun sürüsü olub. Qoyunların sayı 60-dan çoxmuş. Hər yay sürüsü ilə dağlara çıxarmış. Yaylağa getmək onun üçün tum çırtlamaq kimi asan bir şey imiş.

Çox güclü və sağlam adammış. Əla at oynadar, mahir ovçu sayılmış. Kollektivləşmə vaxtı kolxoza girib, əkin-biçinlə məşğul olub. İlin bütün fəsillərində eyvanda yatarmış. Xristian olmuş və 1877-ci il rus-türk müharibəsində iştirak etmişdir. Abxazlara Türkiyəyə getmək imkanı veriləndə o, boyun qaçırıbmış.

Biz söhbətimizi yarımçıq kəsməli olduq. Qaranlıq düşürdü. Şəhərə çatmaq üçün iki saatlıq yol getməli idik. Ev sahibləri torba-torba çay, qoz, çox ləzzətli mandarin və gül dəstələri ilə məşinimizi doldururdular. Sağollaşanda Georgi məni istirahət üçün evinə dəvət etdi. Dedi ki, ikinci mərtəbədə qonaq üçün məxsusi otaq ayrılmışdır. Dedim ki, üç ay mümkün deyil, əgər icazə versələr, üç günlüyə gələrəm.

Ukrayna Elmlər Akademiyasının Gerontologiya İnstitutu Aşxangeri Bjaniyanın doğum və ölüm ilini dəqiqləşdirib. İns-

titutun bəzi əməkdaşları ona baş çəkmiş və müsahiblərini lentə almışlar. Aşxangeri deyib ki, 1842-ci ildə hərbi Gürcüstan yolunun çəkilməsi yadındadır. Altmış yaşında, saç-saqqalının ağ vaxtı otuz yaşlı bir qadınla evlənib. 50 il həmin arvadı ilə yaşayıb. Doqquz övladının dördü 1956-cı ildə hələ sağ idi.

Mülayim xasiyyəti olan Aşxangeri baba kəndlilər arasında böyük hörmətə malik imiş. O, camaat arasında olmağı sevmiş. Hamı ona ehtiram göstərərdi. Dava-dalaşı sevməzdi. Təklidən xoşu gəlməzdi. Ət də daxil olmaqla hər şeyi yeyərdi. Lakin yay vaxtı tərəvəz və süd məhsullarına üstünlük verərdi. Qış vaxtı isə ətli yeməkləri daha çox sevərdi. Nadir hallarda çox isti yemək yeyər və ya çox isti çay, süd və s. içərdi. Şərabı xoşlayardı, lakin heç vaxt həddini aşmazdı. Lap cavanlıqdan 128 yaşına qədər siqaret çəkib. Artıq bu vaxt onun eşitmə qabiliyyəti azalmışdı. Yaddaşından şikayət edirmiş. «İşə bax, əlimlə qoyduğum şeyi tapa bilmirəm. Hara qoyduğum yadımdan çıxır». O, ömrünün son altı ilinə qədər özünü qoca saymamış, lakin bundan sonra qıçlarında güc qalmayanda qocalığı boynuna alıb. Bütün dişləri cağbacağ yerində olub. 1947-ci ildə, ömrünün 146-cı baharında dünyadan köçüb.

Gözəl yay səhərlərinin birində səhər saat beşdə qulluğumuzda duran qarı nənə bizi oyatdı ki, bir maşın gəlib. Bu səyahət mənim üçün sürpriz idi. Elmlər doktoru Vera Rubina mənə baş çəkmək və imkan olsa, əlinə düşən uzunömürlü qocalar üzərində tədqiqat aparmaq üçün Qafqaza gəlmişdi. Bu səyahəti Vera Rubinanın yüz yaşlı adamlardan müsahibə almaq istəyini eşidən Kislovodsk Səyahətlər Bürosunun işçisi Vladimir təşkil etmişdi. Beləliklə, gəlib bura çıxmışdılar. Lakin onu da deyim ki, biz harada olduğumuzu heç kimə deməmişdik. Fikirləşirdik ki, sadəcə ərazini başdan-başa gəzəcəyik. Lakin istədiyimiz kimi olmadı. Bizi Balkariyanın dağlarda yerləşən Zolikkokkoaje kəndində uzunömürlü qoca və onun ailəsinin görüşünə apardılar. Orada 109 yaşlı Səməndər Bə-

kirbəyli adlı qoca ilə tanış olduq. O, hər gün eynək taxmadan müqəddəs Qurani oxuyur, qış-yay eyvanda yatırdı. Məktəbdə müəllimə işləyən nəticəsi bizə dedi ki, o, beş il bundan qabağa qədər ov edərmiş. O, böyük məmnuniyyətlə ulu babasının sərrast tufəng atdığından, gülləsinin heç vaxt boşa çıxmamasından, quşu göydə vurduğundan və ömrü boyu ovçuluqla məşğul olduğundan danışdı. Yüz dörd yaşına qədər dəmirçi işləmiş, zindanın, çəkicin, körüyün səsi qulağını korlayana qədər özünü həmişə gümrah hiss etmişdi. Qoca həddən artıq diqqətli, ləyaqətini gözləyən adamdı.

Biz ayağımızı möhkəm təmizləyib, başdan-başa gəbə ilə döşənmiş, mebel düzülmüş otağa daxil olduq. Buna baxmayaraq, evdə bütün qadınların yalnız corabla gəzdiyini gördükdə, üzr istəyib ayaqqabımızı çıxarmaq istədik. Lakin qızlardan biri dedi: «Xahiş edirik, ayaqqabılarınızı çıxarmayasınız. Biz onsuz da sizdən sonra xalıları təmizləyəcəyik. Qoca kişinin arvadı Xitay çox hərəkətdə olan, bir yerdə dinclik tapmayan qarasaç, 96 yaşlı bir qadındı. Canlı qara gözləri olan Xitay nənə üst-üstə bir neçə tuman geyinmişdi. Adama elə gəlirdi ki, onun hər şeydən məlumatı vardır. Biz sual verdikcə qoca hərdən arvadına baxırdı. Arvadın üzü gülürdü. Camaatın diqqətinin onda cəmləşdiyindən açıqca məmnun idi. Bununla belə, Vera Rubina soruşanda ki, evdə müəyyən bir məsələyə dair son söz kimin olur, qız nəticəsi o saat dilləndi:

– Əlbəttə, Dədənin sözü hamı üçün qanundur¹.

Vera Rubina qocanın jiletinin cibində saat olduğunu görüb vaxtı soruşdu.

Qoca təmkinlə, tələsmədən saatı cibindən çıxardı, eynək taxmadan baxdı və vaxtı dəqiq dedi.

¹ Prof. Sula Benet «Dədə» və s. sözləri Azərbaycan dilində olduğu kimi vermişdir – (tərc.).

MAKSİMUM YAŞ GÖSTƏRİCİSİ

Kiyev Gerontologiya İnstitutunun şöbə müdiri N.N.Saçuk və şöbənin əməkdaşları 1970-ci il əhalinin Ümumittifaq siyahıyaalınmasının nəticələrinin təhlilindən çıxış edərək «maksimum yaş göstəricisi» yaratmışlar. Bu, müəyyən sayda olan əhalinin ən çox yaşayanlarının statistik hesablanması üçün bir vasitədir. N.N.Saçuk güman edir ki, «maksimum yaş göstəricisi» insanın təbii yaş həddlərini təyin etməklə bərabər, uzunömürlülüyə gətirib çıxaran bir çox mümkün amilin aydınlaşdırılmasını və eləcə də uzunömürlülüynün yerli xüsusiyyətlə əlaqədar olduğunu təsdiqləməyə imkan verəcəkdir. Maksimum yaş göstəricisi belədir: yüz on və daha artıq yaşı olanlar, yüz və ya yüz ona qədər yaşı olanlara bölünür, alınmış rəqəm yüzə vurulur. Bu, yüz və daha artıq yaşlı qocaları ilə seçilən ərazilər üçün münasibdir. Aralarında əhəmiyyətli fərq olan uzunömürlü əhali dörd qrupa bölünür: 1. Şəhər və qəsəbələrdə yaşayan uzunömürlü kişilər; 2. Şəhər və qəsəbələrdə yaşayan uzunömürlü qadınlar; 3. Kənd yerində yaşayan uzunömürlü kişilər; 4. Kənd yerində yaşayan uzunömürlü qadınlar.

Maksimum yaş göstəricisi Estoniyada sıfır, Şimali Osetiyada 19,8 faiz arası enib-qalxır. Şimali Osetiyada hər yüz nəfərə yüz və daha artıq yaşı olan iyirmiyə qədər kişi və qadın, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda isə on nəfərdən artıq düşür.

Abxaziya, Naxçıvan, Dağıstan, Kabarda-Balkar və Çeçen-İnquşetiyada bu göstərici 12–20 arasındadır.

Yüzə qədər yaş qrupunda uzunömürlü qadınların kişilərdən daha çox olmasına baxmayaraq, 1970-ci il əhalinin siyahıyaalınması göstərir ki, yüzdən yuxarı yaş qrupunda uzunömürlü kişilər üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, Sovet İttifaqında «yaş göstəricisi» yüz yaşlılar qrupunda kişilərin xeyri-

nədir. Kişilərdə bu göstərici $11,4 \pm 0,5$ faiz olduğu halda, qoca qadınlar arasında bu göstərici yalnız $8,1 \pm 0,2$ faizdir.

UZUNÖMÜRLÜLÜYÜN ƏMSALI

Sovet alimləri altmış yaşlı adamlarla doxsan və daha artıq yaşı olan adamların sayı arasındakı nisbəti hesablamışlar. Uzunömürlülük əmsalı adlandırılan bu nisbət faizlə göstərilir. Deyək ki, Dağıstanda əhalinin hər yüz nəfərdən 60 ildən çox yaşayanların 39,2 faizinin yaşı doxsandan yuxarıdır. Bu o deməkdir ki, 60 yaşa çatmış dağıstanlının 90 yaşa çatmasına 39,2 faiz imkanı vardır.

1959-cu il əhalinin Ümumittifaq siyahıyaalınmasına əsasən bu nisbət müxtəlif coğrafi ərazilərdə aşağıdakı kimidir:

I. Zaqafqaziya: Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti – 59,6%, Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti 50,9%, Naxçıvan Muxtar Respublikası – 48,1%, Abxaziya Muxtar Respublikası – 40,1%, Acarıstan Muxtar Respublikası – 32,7%, Ermənistan SSR – 24,8%.

II. Şimali Qafqaz: Dağıstan Muxtar Respublikası – 39,2%, Şimali Osetiya Muxtar Respublikası – 33,2%, Kabarda-Balkar Muxtar Respublikası – 31,6%, Çeçen-İnquş Muxtar Respublikası – 32,5%.

III. Sibir: Yakutiya Muxtar Sovet Sosialist Respublikası – 33,6%, Altay regionu – 19,0%, Tümen rayonu – 16,6%, Krasnodar vilayəti – 16,5%, Kemerovo regionu – 16,3%.

IV. Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan regionu – 17,6%, Tyan-Şan regionu – 15,1%, Şimali Qazaxıstan regionu – 15,0%.

V. SSRİ-nin Avropa respublikaları: Litva SSR – 15,7%, Qomel regionu – 15,3%.

Ümumiyyətlə, uzunömürlülük əmsalı dedikdə, müəyyən bir ərazidəki yaşlıların sağlamlığı və ehtimal olunan ömrü nəzərdə tutulur.

Balakişi Orucov. 134 yaş

*Zülfüqar Hacıyev.
1973-cü ildə 128 yaşında və-
fat edib*

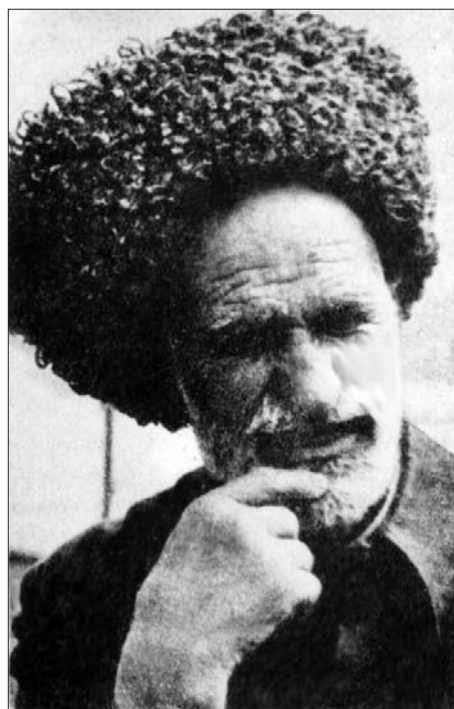

*Gülbacı Hüseynova. 112 yaş (solda)
Sənəm Əliyeva. 102 yaş (sağda)*

*Hidayət Sərgərov
yaşı yüzdən yuxarı olub*

Hüseyin Kurtul. 96 yaş

*Sula Benet Xifaf nənənin eynəksiz
iynə saplamağına heyranlığını bildirir*

4. YAXŞI EV SAHİBİ VƏ LƏYAQƏTLİ QONAQ QONAQPƏRVƏRLİK VƏ DAVRANIŞ QAYDALARI

*Ey yolçu, evimdə mehman olmamış ke-
çib getsən, başına dolu yağsın, ildırım
vursun səni! Ey qonaq, əgər səni evimdə
ləyaqətlə qəbul etməsələr, dolu yağsın
başına, ildırım vursun məni!*

Bu sətirlərə Dağıstanın görkəmli şairi Rəsul Həmzətov doğma kəndində, bir evin qapısında rast gəlib. Bu sözlər bütün Qafqazda qonaqpərvərlik ənənələrinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Qapılarını taybatay açıb, geniş ürək açıqlığı ilə qonaq qəbul etmək, varını-yoxunu süfrəyə tökmək, içki vermək, qonağı musiqi və nəğmələrlə əyləndirmə sadəcə ictimai borc deyil, bu diyarın qanunudur. Qonaqpərvərlik burada məmnuniyyətlə yerinə yetirilən, əylənmək, həzz almaq üçün əhalinin yaşayışında əsas yer tutan tarixi ənənədir.

Qafqazlıların hamısı öz diyarını sevirlər. Burada hər milli qrupun yaranması barədə özünəməxsus əfsanə vardır. Gürcülərin əfsanəsində deyilir ki, guya Allah millətlərə torpaq paylayanda gürcülərin başı qonaqları ilə kefə o qədər qarışıbmış ki, Allahın yanına çox gec gəlib çıxıblar. Allah təəssüflə başını bulayıb ki, bütün torpaqları paylayıb, heç bir şey qalmayıb. Lakin fikrə gedib. «Qoyun fikirləşim, görüm, sizə nə verə bilərəm. Sizi boynuburuq qoymaq, əliboş qaytarmaq istəmirəm» – deyir. Gürcülər Allahdan xahiş edirlər ki, qonaqlara qoşulsun, istirahət edə-edə fikirləşsin. Guya, məclis və gürcülərin qonaqpərvərliyi Allahın çox xoşuna gəlmiş, özü üçün saxladığı sahənin bir hissəsini onlara bağışlamışdır. Təbii ki, bu cənnət bağının bir hissəsi idi!

Bəzən deyirlər ki, qafqazlıların həyatının başlıca qayəsi qonaqlarını əyləndirməkdir. Burada müəyyən bir həqiqət vardır. Onların mədəniyyətlərinin məğzi keşməkeşli qonaqpərvərliklərindən aydın olur. Qonaqlıqda iştirak etmək masanın arxasında yer tutmaq, yalnız yemək-ichmək, şənlənmək deyildir. Bu, əhalinin ürəyinə yol tapmaq, xeyrinə-şərinə qarışmaq deməkdir. Sayıb-sayılmaq deməkdir. Qonaqlıq süfrəsi həmişə fərqlənir. Bu süfrəyə ən yaxşı yeməklər düzülür. Bununla belə, nahara dəvət edəndə heç vaxt deməzlər: «Gəl, bizimlə nahar et», əksinə, «Gəl, qonağımız ol» – deyirlər. Çünki söhbət yeməkdən deyil, insan ləyaqətindən, insanın məclisə rəvnəq verməyindən gedir. Məclislər müxtəlif məsələlərlə əlaqədar xeyirxahlıq məqsədilə qurulur. Süfrə arxasında düşmənlər barışdırılır, yeni dostlar qazanılır, keçmişdə baş verən narazılıqlar unudulur, yeni əlaqələr yaradılır, ziddiyyətlər aradan qaldırılır. Qafqaz xalqlarının həyatında bunlar çox vacibdir.

Məclislərdə, süfrə başında edilən söhbətlər, müdrik sözlər gənclərin fəaliyyətlərində bir həyat məktəbinə çevrilir. Onlar xalqın ənənələrinə dair zəngin məlumat alırlar. Öz dostları və ailələri barədə ürəkdən, səmimiyyətlə danışmağı öyrənirlər. Düzgün davranış qaydalarına da gənclər burada yiyələnməyə başlayır, gələcək həyat təcrübələrində bundan lazımınca istifadə edirlər. Adətən, qonaq olan yerdə gənclər süfrə başında oturmurlar. Onlar masanın yanında dayanaraq qulluq edir, adət-ənənə və davranış qaydalarını öyrənirlər.

Qonağı böyük lütfkarlıqla qəbul etmək, onu ən xoş sözlərlə qarşılamaq, ən yaxşı yemək-ichməyi süfrəyə düzmək vacib mənəvi borcdur. Buna riayət etməmək günah və eyib hesab olunur. Bu nəinki təkcə ev sahibinin, onun nəslinin, hətta bütün kəndin biabır olmasına gətirib çıxarır. Çox yaxşı cəhətləri olan ləyaqətli bir şəxs qonaq qəbul etməsə, camaat dəhşətə gələr, o, elin gözündən düşər. Vacib bir məsələ də var. Həddən artıq qonaqpərvər olan bir şəxsi nəinki öz kəndində, hətta bütün oba da yaxşı tanıyır, ona böyük ehtiram göstərirlər.

Keçmişdə və indi qonaqpərvərliyi ilə seçilən şəxslərin adına qəhrəmanlıq nəğmələrində təsadüf edilir. İndinin özündə belə Osetiyada qonağı qapının astanasında ən xoş sözlərlə, dərin hörmətlə, sevinclə qarşılayırlar. «Qonaq xoşbəxtlik, səadət gətirir» – deyirlər. Abxaziyada isə deyirlər ki, qonaq gələndə yeddi xoşbəxtlik gətirir, çıxıb gedəndə özü ilə yalnız birini aparır. Abxaz kişiləri görüşəndə qucaqlaşib öpüşürlər. Ev sahibi əlini qonağın başı üzərində gəzdirib deyir: «Qoy sənə gələn bütün dərd-bəla mənə gəlsin». Qadınlar isə görüşəndə çiyinlərini astaca qonağın sinəsinə toxundurur. Əgər hər hansı qonaq yuxarıda dediyimiz kimi qarşılanmasa, o saat çıxıb gedə bilər. Doğrudur, mən bir dəfə də belə səhnənin şahidi olmadım. Lakin dedilər ki, belə hadisə ola bilər. Ancaq nə vaxtsa belə bir hadisənin baş verməsi heç kimin yadına gəlmədi.

Bu yerlərdə «qonaq Allah qonağıdır» – deyir və ondan heç nə əsirgəmədən, ən yaxşı yemək-içməyi masanın üstünə düzür və adət-ənənəyə riayətlə qonağı əyləndirirlər. Hətta ən kasıb ailədə belə böyük xərcə düşməkdən çəkinməyərək, qonağı ləyaqətlə qarşılayırlar. Qohumlar, qonşular və başqaları qonaqlıqda gərək iştirak etsinlər. Adətə görə, ehtiyac duyularsa, qonaqlığın adamın ürəyi istədiyi kimi keçməsi üçün qonşunun borcudur ki, kömək əli uzatsın, yəni evindən ərzaq gətirsin, xərc çəksin, bir işin qulpundan yapışsın.

Mən qafqazlıların lütfkarlığını, səxavətini, xoş rəftarını bizim ingilis-amerikan lütfkarlığı ilə müqayisə etməkdən özümü saxlaya bilmədim. Biz bir xoş söz deməyi də özümüzə artıq bilirik. Səxavətlik, əliaçıqlıq və xoş rəftar bizə xas deyil. Ən yaxın dost yolunda belə zəhmət çəkməkdən çəkinirik.

Abxazlara qonaq olduğum ilk vaxtlar elə güman edirdim ki, qonaqlığa gələnlərin, iş görənlərin hamısı ailənin ən yaxın qohumlarıdır. Lakin sonra məlum oldu ki, həqiqətdə onlar qonşu və qohumlardır. Hətta evdə təzə ət olsa belə keçmişdə, bir qayda olaraq, qonağın şərəfinə qoç (erkək) kəsərlərmiş. İndi isə ən yaxşı un məmulatı, pendir, ət və s-dən istifadə

edilir. Ən yoxsul ailədə belə, qonaqpərvərliklə bağlı ənənə heç vaxt pozulmur. Qonaq özünün də xəbəri olmadan ayaq basdığı kasıb evin son tikəsini yeyə bilər. Ev sahibi bunu bildirməz. Ev sahibinin tanımadığı kənar bir şəxs yemək haqqı vermək fikrinə düşə bilməz. Bu, ən böyük təhqir hesab olunur. O, belə etsə, nəinki ev sahibini, onun ailəsini, qonşularını, hətta bütün kənd əhlini təhqir etmiş olar.

Qonaqlıqla bağlı bir məsələ də var. Qonaqlıqdan tez çıxıb getmək olmaz. Biz dəvəti qəbul edib qonaq gedəndə əvvəlcədən bilirdik ki, ziyafət saatlarla davam edəcək. Sağlıqlar deyiləcək, süfrə başında əyləşənlər deyib-güləcək, şənlənəcəklər. O ev sahibi ki, qonaqları çox saxlayır, onları əyləndirir, qonaqları yaxşıca yedirib-ıçırır, ona daha çox ehtiram göstərirlər.

Ziyafətlərdə, şənliklərdə süfrəni bəzəyən xüsusi yeməklər barədə altıncı bölmədə ətraflı danışılmışdır. Şübhəsiz ki, ziyafətlər regiondan regiona fərqlənir. Lakin bütün süfrələrdə çörək, yayma, soğan, xiyar, pomidor, sarımsaq, pendir, qızardılmış və soyutma toyuq, ədviyyə, səbzəvat, qoyun ətindən bozartma, tikə kabab, mal əti, təzə meyvə və çəraz olur. Qonağın sağlığına tez-tez bədə qaldırmaq Qafqazda vacib ənənə sayılır.

Qafqazın, hətta Abxaziya, Çerkəz və Dağıstan kimi müsəlmanlar yaşayan ərazilərində belə qonaqlıq vaxtı süfrəyə mütləq şərab qoyulur. Hətta keçmişdə Dağıstanın öz məsləkində sabit və ardıcıl olan şielər yaşayan bölgəsində belə toylarda şərab verilərdi. İndi isə müəyyən münasibətlərlə Qafqaz arığı içirlər. Dinin içkini qadağan etdiyi ərazilərdə, misal üçün, Dağıstanda üzümdən şərab düzəldir, böyük küplərə doldurub torpağın altında saxlayırlar. Müsəlman çerkəzlər üzərində tədqiqat aparan həmkarım Zuki Eqlar müəyyən edib ki, çerkəzlər donuz əti yemir, eyni zamanda iki əsas dini bayramı keçirmirlər. Qalan nə varsa, hamısını qeyd edirlər. Həmkarım: «Din içkini qadağan edib, siz bu işə necə baxırsınız?» – deyə soruşanda «Çerkəz şərabsız necə keçinə bilər?» – deyə suala sualla cavab vermişlər. Bu ərazilərdə şərab «həyat cöv-

həri» adlanır. Yerli həkimlər şərabın tibbi baxımdan məziyyətlərini nəzərə alıb, onun tərifini göylərə qaldırıblar. Misal üçün, onlar şərabın aterosklerozun qarşısını aldığını iddia edirlər. Şərabın tərkibində alkoqol az olduğuna və sağlq deməyə şərait yaratdığına görə çox içilir. Hətta cavanlar və qocalar da yemək vaxtı bir az şərab içirlər. Bununla belə, şərab içəndə hərə həddini bilməlidir. Mən onların sərxoş olduğunu görmədim. Mənim mat qaldığımı görəndə dedilər: «Bizim üçün ziyafət natiqlik, müdriklik məharətini göstərmək meydanadır». Camaatın yemək-ichməkdə özünü gözləməsi, nəfsini saxlaması qanun halını alıb. Qafqazda adama elə gəlir ki, içki məclisləri müəyyən münasibətlərlə bağlı təsadüfdən-təsadüfə qurulur. Qafqazda o qədər də isti yeməyə aludə olmadıqlarına, ədəb-ərkanı gözlədiklərinə görə ki, uzun-uzadı sağlıqlara, məclisin ləng getməsinə məhəl qoymurlar.

Adətə görə, süfrə başında hamı öz yerini tutan kimi məclisin ağsaqqalı ağıllı, kamallı, yetkin bir nəfəri masabəyi seçir. Masabəyi məclisin mütləq hakimi, «ağası və padşahı» hesab edilir. Masabəyi sağlıqların, çıxışların müddətini dəqiqləşdirir və məclisə rəhbərlik edir. Onun bir üstünlüyü də vardır. Sağlıqlar deyilərkən, başqaları bir badə şərab içdikləri halda, o, bir badə sağlq deyilərkən, bir badə də özünün ümumiləşdirici əlavə çıxışından sonra içə bilər. Buralarda adlı-sanlı masabəyilər barədə əfsanələr gəzir. Deyirlər ki, gürcü Sandro masabəyilikdən başqa, heç bir peşə ilə məşğul olmurmuş. Onu toylara, ziyafətlərə dəvət edərlərmiş, o da öz gözəl sağlıqları ilə hamını heyran qoyarmış. Qafqazda sağlq ənənəvi bədii boyalarla bəzədilmiş nitqdır.

Sağlq süfrə başında əyləşənlərin hər biri haqqında deyilir. Hər bir adamın yaxşı cəhətləri və ləyaqətindən ağzadolusu danışılır. Bəzən bu cəhətlər şişirdilir də. Hər bir qonağı ayrıca qeyd etmək, onun sağlğına badə qaldırmaqla bərabər, masabəyi ümumi sağlıqlar da deyir. Sevgi-məhəbbət, anaların sağlğı yada düşür, pis adamların, hətta düşmənlərin belə sağlq-

ğına badə qaldırılır. Masabəyi haqqında söz deyilən qonağı hərtərəfli, bol-bol bədii boyalarla səciyyələndirir, müqayisələr edir, ona arzu-diləyini bildirir.

Mənsəbindən, mövqeyindən, ləyaqətindən asılı olmayaraq hamının şəninə badə qaldırılır və o da öz növbəsində cavab nitqi söyləyir. Cavab çıxışında məclisə nə münasibətlə toplan-dıqlarını yada salır, ev sahiblərini ürəkdən təbrik edir. Ziyafətdən hamının məmnun olduğunu, razı qaldığını deyir. Masabəyi bütün ümumi sağlıqları qeyd etdikdən sonra məclisin axırında bəzi şəxslərə söz verir. Onlar münasib sözlər seçərək, məclisi layiqli apardığına görə masabəyiyə xüsusi ahənglə təşəkkür edirlər.

Sağlığına badə qaldırılan şəxs lap axırda içməlidir. Çox vaxt sağlıq deyilərkən nazik gümüş haşiyəli buynuzdan istifadə edilir. Buynuzdan şərabı birnəfəsə içmək şərtdir. Əgər badə çox mötəbər qonaqlar və onların xalqının, ölkəsinin və s. sağlığına qaldırılırsa, əvvəlcədən xəbərdarlıq edilir ki, badələri axıra kimi boşaltmaq lazımdır. Uzun sağlıqlar deyilən vaxt badələri masanın üstünə qoyub çıxış edəni dinləyirlər.

Qafqazlılar içki vaxtı da ədəb-ərkanı gözləyir, bir-birinin sözünü kəsmir, uzun-uzadı sağlıqdan ləzzət alırlar. İçki vaxtı qafqazlılar nə ağlayır, nə də paltarlarını çıxarıb süfrə başında çılpaq oturlar. Onlar içki vaxtı günah etmir, küfrə yol vermirlər. Üç-dörd saat davam edən məclisdə heç kim masabəyidən icazə almamış süfrəni tərk edə bilməz. Əgər kimsə məclisi tərk edirsə, o bir daha məclisə qayıda bilməz. Gürcülər özləri haqqında deyirlər: «Biz rəqs etməyi, mahnı oxumağı və şərab içməyi xoşlayırıq».

Qafqazlılar nəinki yaxşı natiqdirlər, onlar eyni zamanda başqalarına səbirlə qulaq asmağı bacaran ədəb-ərkanı gözləyən nəzakətli insanlardır.

Mən birinci dəfə Abxaziyada 25 nəfər qarşısında sağlıq deyəndə keçirdiyim həyəcanı heç aspirantlar qarşısında da keçirməmişəm.

Abxazların natiqliyi fonunda sağlıq demək cəhdinə sakitliklə, təmkinlə qulaq asdılar. Özlərini elə göstərdilər ki, guya, mənim bu rabitəsiz nitqimdən məmnun oldular. Mən Qafqazda haraya gedirdimsə, sürücüm məclislərdə iştirak edir, hamı ilə yeyib-içir, şənlənirdi. Sükan arxasında əyləşdiyinə və məni sağ-salamat mənzilimə gətirməli olduğuna görə az içməli, özünü gözləməli idi. O isə əksinə, yeyib-içməyindən qalmırdı. Məclisdə vəzifəsindən, mövqeyindən, rütbəsindən asılı olmayaraq hamıya eyni münasibət bəslənir. Bu, onların geniş-ürəkli, demokratik olmalarına dəlalət edir. Onların bu xüsusiyyəti deyilən sağlıqlarda da öz əksini açıq-aydın tapır.

Valideynləri evdə olmayanda uşaqlar onları əvəz etməli, qonaqları ədəb-ərkanla qəbul edib əyləndirməlidirlər. Hətta on iki yaşlı oğlan uşağı belə, qayda-qanunu yerinə yetirməyi, əlini yuyarkən qonağa necə xidmət göstərməyi, qonağı masanın başına necə dəvət etməyi, qonağın şəninə lazımı sözlər deməyi və s. yerli-yataqlı bilməlidir.

Burada uşaqlar da böyükər kimi, natiqliyi, gözəl danışmağı xoşlayır, öz aralarında bəhsə də girirlər. Lakin yaşlıların yanında çox danışmaq məqbul hesab edilmədiyindən az danışrlar.

Osetiyada qonaqlıq vaxtı şərəf qədəhi-nuazan təqdim etmək adətdir. Herodot və qədim əfsanələr həmin adətin hələ o vaxtlar bu ərazidə mövcud olduğunu göstərir. Herodot nuazanı təsvir edərkən göstərir ki, skif döyüşçüləri çoxlu düşməni məhv etdikdən sonra xüsusi badə qaldırırdılar. «Lakin döyüşdə fərqlənə bilməyənlər şərəf qədəhinə əl vura bilməzdilər. Onlar məyus halda kənarda oturub, həsədlə şərəf qədəhini nuş edənlərə baxırdılar».

Osetiyanın «Nart» dastanında bu badə «uatsamonqa» adlanır. Həmin badə şərab və ya pivə ilə doldurulub, döyüşdə fərqlənmiş döyüşçülərə təqdim edilərmiş.

Nuazan adəti, şərəf qədəhi təqdim etmək osetin, çeçen və eləcə də kabardalıların əcdadları olan skiflərdənqalma ənənədir.

Bu gün belə, şərəf qədəhinə layiq görülən şəxs, onu məclisdə əyləşən istədiyi adama təqdim edə bilər.

Keçmişdə sadə osetinlər arasında bir adət də varmış. Ev sahibi nuş etmək üçün qonağa «qonaq qədəhi» təqdim edənə qədər qonağın o evi tərk etməyə ixtiyarı yox imiş. Qonaq müəyyən olunmuş adət-ənənələrə riayət etməlidir. Lütfkarlığa qarşı laqeydlik ədəbsizlik, ev sahibinin dəvətini qəbul etməmək isə təhqir hesab olunur. Kənd yerlərində iki-üç növ ləziz yeməyi bir-birinin ardınca həzmi-rabedən keçirmək mənim üçün ağır olduğundan, bəzən yeməkdən imtina edəndə inciyənlər də olurdu. Buralarda iki və daha artıq adamın təsadüfən görüşməsi əməlli-başlı bayrama çevrilir.

Pasanauri kəndində xeyli uzunömürlünün yaşadığı haqqında məlumatım vardı. Çox istəyirdim ki, onlarla görüşüb müsahibə aparım. Ailəsi həmin kənddə yaşayan dostlarımdan biri məni və bir neçə başqa yoldaşı kəndə aparmaq üçün məşin təşkil etdi. Bütün günü söhbət etdik, müsahibə apardım, şəkil çəkdim. Sonra beş nəfər birgə yeməyə getdik.

Masa arxasında əyləşən kimi bilirdim ki, hər şeydən əvvəl masabəyi seçəcəyik. Belə də oldu. Kəndin özündən olan bir nəfəri masabəyi seçdik. O, yemək-içmək sifariş verdi və bizi əyləndirmək üçün musiqi təşkil etdi. Masanın üstündə nə yox idi? Şiş kabab, xaçapuri (xəmir və pendirdən düzəldilən yemək) pörtdəmə ət, xiyar, xırda qırmızı turp, başqa göy-göyər-ti, sous və s. Şən gürcü mahnılarının müşayiəti ilə masabəyi saatlarla bizi əyləndirdi, bizə əməlli-başlı kef verdi. O, müəyyən əhvalatlar, lətifələr danışır, kefirmizi daha da açırdı. Hər maraqlı söhbətdən sonra daha bir badə əla gürcü şərabı içirdik.

Bayram kimi keçən bu kef məclisindən sonra gec də olsa, buz bağlamış dağ yollarından keçərək şəhərə qayıtmalı idik. Lakin masabəyi dedi ki, onun evini görməmiş şəhərə dönmək ən azı insafsızlıqdır. Heç olmazsa, bir neçə dəqiqəliyə onun ailəsinə baş çəkməliyik. Belə də etdik. Evi çox yaxında imiş.

Evə girən kimi yeməklərin ətri ağlımı başımdan aldı. Stol açılmış, üstünə cürbəcür yeməklər düzülmüşdü. Bu məni heyrləndirdi. Bütün ailə səmimiyyətlə bizi salamladı. Fikrimdən birinci keçən bu oldu: necə edəsən ki, ev sahiblərinin xatirinə dəymədən, ürəyinə toxunmadan yola düşəsən? Ev sahiblərinin bu hazırlığının qabağında masa arxasında əyləşib bir loxma yeməyəsən? Mənim üçün nə qədər ağır olsa da (xəcalətimdən yer yarılsa, yerə girərdim – S.B.), evin ağbirçəyinə yaxınlaşdım, ürəkdən minnətdarlığımı bildirdim və təəssüflə dedim ki, onların lütfkarlığını qəbul edə bilməyəcəyəm. Ona görə ki, həddən artıq çox yemişəm, həm də yorğunam. Başqa bir tərəfdən də sürüşkən dağ yolu ilə şəhərə getməliyəm. Onu da əlavə etdim ki, şəhər tezdən qalxıb işlə məşğul olmalıyam. Bir daha üzr istədim və məni bağışlamalarını xahiş etdim. Mə-nə belə gəldi ki, o özünü mənim yerimdə hiss etdi və mənimlə razılaşdı. Belə qərara gəldi ki, bütün yeməkləri maşına doldurub, özümüzə aparaq. Elə də etdik. Yolüstü qohumlarından birinin evində bizim üçün hazırlanmış xaçapurini götürməyimizi xahiş etdi. Əlavə etdi ki, xaçapurini ona görə orada bişiriblər ki, özlərinin peçi xarab olub. Ağbirçəyin qəlbinə dəymək olmazdı. Yolüstü qohumların evinə baş çəkdik. Orada da bizi lazımınca qarşılayıb, şərab təklif etdilər. Xaçapurini götürüb yolumuza davam etdik. Maşına yığılan yeməklər mə-nə və dostlarıma bir neçə gün bəs idi.

Kənd yerlərində indi də davam edən bu qonaqpərvərlik, təbii ki, şəhərlərdə zəifləmişdir. Bununla belə, insanların qanına, iliyinə hopmuş qonaqpərvərlik və bununla bağlı adət-ənənələr, hətta şəhərlərdə də bu və ya başqa şəkildə özünü göstərməkdədir.

1975-ci ilin yazında Tbilisiyə axırcı səfərim zamanı şəhərə çox gec gəlib çıxdım. Mehmanxanada qapıçı çamadanlarımı otağıma gətirdi. Mən ona zəhməthaqqı təklif etdim. O isə təklifimi qəti qəbul etmədi.

«Nə danışırırsınız. Siz bizim qonağımızsınız. Bundan başqa, bizim çoxlu pulumuz var. Biz gərək gürcü olduğumuzu hamıya bildirək», – dedi.

Gürcüstanın heç bir guşəsində zəhmətləri müqabilində məndən pul almadılar.

Özünü cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü hesab edən hər bir gürcü, qonağa xüsusi qayğı göstərir, bu yolda əlindən gələni əsirgəmir.

On il bundan əvvəl, Moskvada antropoloqların beynəlxalq qurultayında iştirak etdikdən sonra Amerika nümayəndə heyəti qısa müddətə Tbilisiyə gəldi. İsti bir gün idi. Ürəyimiz meyvə istəyirdi. Biz dar bir küçənin tinində bazar tapdıq. Bir neçə kəndli qarpız satırdı. Səkkiz nəfər idik. Lakin tək-cə mən rusca danışa bilirdim. Biz ortabab bir qarpız seçdik. Qiymətini soruşduq, pulunu verdim. Mən bu kəndlilərlə söhbət edərkən amerikalı həmkarlarım da öz aralarında ingiliscə nəsə danışdılar. Qarpız satan kişi yad dildə danışdığımızı eşidəndə haradan gəldiyimizi soruşdu. Mən Birləşmiş Ştatlardan gəldiyimizi bildirdim.

– Doğrudanmı, bu qədər uzaq yolu keçərək bizə baş çəkməyə gəlibsiniz, – deyə o, təəccüblə soruşdu.

«Bəli» – deyə mən cavab verdim. Kəndlilər çox məmnun idilər. «Gör ha, bu boyda yolu keçib bizi görməyə gəliblər», – deyə təkrar edirdilər. Onlar bizə satdıqları qarpızı tez-cə əlimizdən alıb əvəzinə, böyük bir qarpız verdilər və üstəlik pulumuzu da geri qaytardılar. Bizi başa saldılar ki, qonaqdan pul almaq ayıbdır. Biz onların bu hədiyyəsini qəbul etməyəndə həmin kişi qarpızı qucağına alıb, bizim qabağımıza düşüb, mehmanxanaya tərəf addımladı. Qarpızı qəbul etməkdən başqa çarəmiz qalmadı. Qarpızı aldığımız və belə qərara gəldik ki, səhəri gün onlara hədiyyə verək. Biz onlara təşəkkür edib ayrılarkən, onlar: «Dərdiniz bizə gəlsin», – deyə dua etdilər.

Səhəri gün bazara gedəndə həmin kəndlilərin heç birini bazarda tapmadıq. Məni başa saldılar ki, kəndlilər şəhərə

yalnız satmağa məhsulları olanda və ya kefləri istəyəndə qısa müddətə gəlirlər.

Həmin axşam Tbilisi antropoloqları bizim üçün qonaqlıq təşkil etmişdilər. Qonaqlıqda «qarpız əhvalatını» danışdım. On ildən sonra Tbilisidə həmin qonaqlıqda «qarpız əhvalatı» eşidən bir professorla görüşdüm. O mənə dedi ki, hər yeni dərs ili auditoriyaya girəndə tələbələrə bu əhvalatı danışır, onları ayıq salıb, xahiş edir ki, gürcülərin qonaqpərvərlik və səxavətlik adət-ənənələrini həmin qarpız satanlar kimi ləyaqətlə qorusunlar. Gülüb dedim ki, mən də Nyu-Yorkda öz tələbələrimə bu əhvalatı danışır və bunun gürcü qonaqpərvərliyinə parlaq misal olduğunu qeyd edirəm.

Bütün Qafqazda məğrur, mərd, alicənab və səxavətli insanlara rast gəlirdim. Mənə təkcə yemək deyil, hədiyyələr də verirdilər. Çay, meyvə, fındıq, qoz və əllə işlənmiş gözəl əşyalar!

Biz çalışırdıq ki, müsahibə aparmaq üçün evinə gedəcəyimiz qocalar gelişimizi əvvəlcədən bilməsinlər. Çünki nə qədər kasıb olsalar da, əməlli-başlı süfrə açır, geniş ürəklə bizi qəbul edirdilər. Biz Tbilisidə olarkən bir yerə bilet almaq istəyəndə tbilisili köməkçim artıq biletin hazır olduğunu söyləyirdi. Bu qəşəng və gənc gürcü qadını ingiliscə tələffüzünü cilalamaq üçün həmişə mənimlə bu dildə danışdı. Onu özümlə hər yana aparırdım, o da mənim üçün qeydlər edirdi. Bir gün onu restorana nahara dəvət etdim. Nahardan sonra xörəkpaylayandan nə qədər verəcəyimizi soruşanda, o: «Pulunuz çatıb»—dedi. Məlum oldu ki, bizi təsadüfən restoranda görən Arxeologiya Muzeyinin direktoru pulumuzu verib. Çatıb qalmışdıq. Lakin köməkçim məni inandırır ki, bu onlarda adətdir. İstər kişi, istər qadın olsun, qonağı əlini cibinə salmağa qoymazlar. Mən əziyyətimizi çəkən, yerimizə pul verən şəxsə, hətta təşəkkür də edə bilmədim. O, restoranı bizdən əvvəl tərk etmişdi.

1974-cü ilin yayında Suxumidə atelyedə yaxşı mənada başıma gələn hadisəni də xatırlamaq yerinə düşərdi. Paltarımı

yenidən düzəltmək üçün atelyeyə vermişdim. Onu götürəndə atelyenin müdiri pul almadı. «Siz Abxaziyadasınız. Siz bizim qonağımızsınız!» – dedi.

Mən Suxumini tərk edən gün dostlarım doktor (elmlər namizədi – Q.P.) İnal İpa və həyat yoldaşı məni gözəl bir restorana dəvət etmişdilər. Yenicə əyləşmişdik ki, stolumuzun üstü şərab şüşələri ilə doldu. Bu, İnalın dostlarının işi idi. O qədər şərab göndərdilər ki, köməkçilərimizdən biri axırda onları döşəməyə düzməli oldu. Ətrafımız, sözün həqiqi mənasında, «şərab anbarı»nı andırırdı. Bu, ətrafdakıların diqqətini cəlb etdi. Hamının qulağına çatdı ki, doktor İnal İpa restorana amerikalı qonağı ilə gəlib. Orkestrin rəhbəri mənim şərafimə Amerika mahnısının oxunacağını elan etdi. Mən hansı mahnının oxunduğunu, onun melodiyasını ayırd edə bilməsəm də, onların bu xoş məramını alqışladım. Restorani tərk edərkən içilməmiş şərab şüşələrini özü ilə aparmaq pis adət kimi qiymətləndirilir. Odur ki, bir şüşə də şərab götürmədik. Ofisiant dolu qalan şüşələri başqalarına payladı.

Bütün Qafqazda mənə göstərilən qonaqpərvərliyin, səxavətin əvəzini çıxmaq üçün göstərdiyim səy bir nəticə vermədi.

Qonaqpərvərliyin belə təkmilləşdirilməsinin, onların qanına işləməsinin, adət-ənənəyə çevrilməsinin səbəbi nədədir?

Qafqazda bütün əlaqə vasitələrinin əsasını, demək olar ki, böyük qonaqlıq, kef və bayram məclisləri təşkil edir. Cəmaatin yaşayışı ilə bağlı bir çox məsələlər bu məclislərdə həll olunur. Dağlıların ətraf aləmdən təcrid olunmaları başqaları ilə əlaqə yaratmaq üçün səyyahların və qonşu kəndlərin sakinlərinin şərafinə qonaqlıq verilməsinə gətirib çıxarmış və bu, onların həyatında müsbət rol oynamışdır. Təsadüfən biri ilə çörək kəsmək hələ bu əlaqələrin sabit və daimi olacağı demək deyildir. Odur ki, onlar comərdliklə, ürəkaçıqlığı ilə, səxavətlə varını-yoxunu qoymaqla qonaqlıqlar düzəldirlərmiş ki, bu əlaqələr möhkəm və əbədi olsun. Buralarda ailənin və kəndin

təhlükəsizliyi başqa ailələrlə, eləcə də kəndlərlə dostluq əlaqələrinin möhkəmliyindən asılı imiş.

Mərkəzi hökumətin olmaması, bu ərazilərin bir-biri ilə qanlı düşmən olan müstəqil qruplara aidliyi də qonaqpərvərliyin həyatlarında çox vacib rol oynadığını göstərən tarixi dəlildir.

Qonaqpərvərliyin vacibliyini xüsusi göstərmək üçün yunanlar Zevsi «qonaqpərvərlik allahı» etdikləri kimi, qafqazlılar da qonaqpərvərlik adət-ənənəsini yaratmış, «Qonaq Allah qonağıdır, ona toxunmaq, onu incitmək olmaz», – demişlər. Beləliklə də, qərrib adama qonaqpərvərlik göstərilmiş, evindən, vətənindən uzaq olan bu yerlərdə onun təhlükəsizliyi təmin edilmişdir. Ev sahibi ölüm təhlükəsinə məruz qalsa belə, öz qonağını qorumalı idi.

Müxtəlif dillərdə danışan, müxtəlif adət-ənənəsi, qanunları olan əhali yaşayan ərazilərdə səyyahın və başqalarının təhlükəsizliyini, azadlığını təmin edən yeganə vasitə qonaqpərvərlik idi. Çünki buralarda hamının riayət etməli olduğu məcburi qanunlar yox idi.

Müxtəlif nəsillərə mənsub olan ailələr arasında əlaqələri möhkəmləndirmək üçün ev sahibi və qonaq çox vaxt qardaşlaşırdılar.

Başqa ailəyə qonaqpərvərlik göstərən ailə bu münasibətin qarşılıqlı olmasına ciddi fikir verirdi. Beləliklə, qonaqpərvərlik buralarda elə bir ictimai vəziyyətə gətirib çıxarıb ki, adamlar evindən-eşiyindən uzaq düşəndə yemək-içmək, yatmaq, təhlükəsizlik qayğılarından azad olub.

Qafqaz folkloru, poeziyası, hətta müasir dram əsərləri özünü qonağına qurban verən, özünü qonağına həsr edən o qədər adamlardan, hadisələrdən söz açır ki, gəl görəsən!

Ev sahibinin xəbəri oldu-olmadı, evə qonaq gəldi, ev sahibi ən azı üç gün ona yemək-içmək verməli, ən yaxşı yorğan-döşəyi ona təklif etməli, təhlükəsizliyinin qayğısına qalmalı imiş.

Keçmişdə bir adət də varmış. Qonağın qayğısına yalnız ev sahibi deyil, bütün camaat qalarmış. Hansısa bir bəd hadisə törədərək bura pənah gətirməyindən və onu kimlərin təqib etməyindən asılı olmayaraq qonağı bütün camaat qoruyar, müdafiə edərmiş.

Abxaz folklorunda belə bir hekayət var. Ovçular bala dovşanı ovlamaq istəyəndə o qaçır və bir qocanın çuxasının altına girir. Qoca dovşanın ona pənah gətirdiyini qiymətləndirir və elan edir ki, dovşan onun qonağıdır. Ovçular dovşanı qocadan almaq üçün gərək zor işlədəydilər. «Camaat buna nə deyər, hamı bizdən üz çevirər. Bu işə görə bizdən intiqam alarlar», – deyə fikirləşir və mehribanlıqla qocadan ayrılırlar.

Müasir Qafqaz dramında bu hekayətin çox təsirli bir variantına rast gəlirik. Tez-tez səhnəyə qoyulan həmin dram əsəri nəyin bahasına olursa-olsun, sənə pənah gətirmiş qonağı qorumaq kimi müqəddəs borcdan söhbət açır və əyani şəkildə bu borca sadıqlığı göstərir. Cavan bir oğlan özünü bu qocanın daxmasına salır. Ocağın başında əyləşən qoca qəm dəryasına qərq olub: oğlunun ölüm xəbərini eşidib. Gənc yalvarır ki, ona sığınacaq versin, onu izləyirlər, öldürəcəklər. Qoca gənci gizlədir. Bir az sonra həmin gəncin qohumları gəlir və qocadan tələb edirlər ki, gəncin harada olduğunu desin. Qoca özünü heç nədən xəbəri olmayan adam kimi aparır. O biləndə ki, oğlunu öldürən elə bu gəncdir, çətin olsa da, intiqam hissini boğur və ona pənah gətirdiyinə görə gəncin yerini demir. Nəhayət, oğlanı təqib edənlər qocanın komasını tərk edirlər. Qoca özünü ələ alır, bütün iradəsini toplayır və oğlunun cəladını gizli dağ yolu ilə yola salaraq, həyatını xilas edir.

Qonaqpərvərliklə bağlı qəribə bir əfsanə də var. Abxaz əfsanəsində deyilir ki, birəbitdən quşu özünə yuva tikərkən gözlənilmədən ona bir qonaq gəlir. Birəbitdən qonağa təklif etməyə heç nəyi yox imiş. Xəcalətdən bilmir ki, nə etsin. Sınəsini yarıır. Qan fişiltı ilə axıb tükünün üstündə laxtalanır və

döşünü qırmızı rəngə boyayır. Quşun bu şərəfli əməli və qonaqpərvərliyini yüksək qiymətləndirdiyinə görə yaradan belə qərara gəlir ki, bu canlı yaşamalıdır. Döşü də həmişə qırmızı olmalıdır ki, insanlar ona hörmət etsinlər.

Tez-tez quşların yuvalarını dağdan abxaz uşaqları qızıldöşlü birəbitdən yuvasına heç vaxt toxunmurlar.

Qafqazda hörmətə layiq məsələlərdən başlıcası ayrıca qonaq evinin olmasıdır. Oğul ata-anasının evi ilə yanaşı ev tikəndə bütün həyət-baca və qonaq evi hamının ixtiyarında olur. Əgər ailənin ayrıca qonaq evi yoxdursa, otaqlardan biri mütləq qonaq-qara üçün ayrılır. Qonaq burada istirahət edir. Elə qonaqlıq da bu otaqda verilir. Bəzi Qafqaz xalqları arasında evin və ya nəslin ağsaqqalının qısa bir vaxta belə, deyək ki, hətta bir saata qonağı tək qoyması düzgün hesab edilməzdi. Qonaq xüsusi qonaq otağında yatardı. Qonaqların ən yaşlısı yatmağa hazırlaşanda bütün başqa qonaqlar da, ev sahibləri də onun çarpayısının yanında durardılar. Qonaqlardan ən kiçiyi və ya ev sahibinin oğlanlarından biri onun ayaqqabılarını soyundurub, ayağını yuyardılar. Başqa qonaqların ayaqqabı və corablarını da beləcə soyundurarlarmış. Lakin onlar ayaqlarını özləri yuyarlarmış. Adətən, əvvəlcə sol ayağı soyundururlarmış. Sonra çərkəzinin (çuxa) və beşmetin (köynək) düymələri axıra kimi açılarmış. Geyinərkən yaşlı qonağın çərkəzi və beşmetinin düyməsini cavanlar tərəfindən bağlamaq adəti də varmış.

Qonaq evi tərk edərkən kişilər onu müşayiət edərlərmiş. Qonaq heç vaxt qadının hüzurunda nə ata, nə də faytona minməzmiş. O, çuxasını, papağını, başlığını sol əlində tutub atına yaxınlaşır, atın başını ev sahibinin malikanəsinə tərəf çevirərək, şeylərin sol əlindən sağ əlinə keçirərək ata minərmiş. Bir neçə qonaq yola düşəndə əvvəlcə ən yaşlı qonaq atlanarmış. Ata minəndən sonra əl tutub xudahafizləşmək adət deyildi. Qonaq evin həndəvərində atını qamçılaya bilməzdi. Əks

təqdirdə ev sahibi düşünə bilərdi ki, qonaq nədənsə narazı qalıb, acığını atdan alır. Qonağı, adətən, kəndin kənarına, bəzən də gedəcəyi yerə qədər müşayiət edərdilər. Əgər qonaq kim tərəfindənsə təhqir olunsay, ya öldürülsə, ev sahibi və onun qohumları qonağın şərəfini qorumalı, onun intiqamını almalı idilər ki, qanı yerdə qalmasın. Qafqazda ənənəvi dost «kunak» – qardaş deyirlər. Lakin bütün kunaklar eyni deyillər. «Kunak» ənənəsinin ən vacib şərti atalardan oğullara keçməsidir. Bu zaman hər iki ailə sıx əlaqə saxlayır, bir-birinə hər cür kömək əli uzadır, lazım olanda bir-birinə maddi yardım da göstərir, bir-birinin ailəsini müdafiə edirlər. Ticarətin inkişafı insanı məcbur edir ki, səfər vaxtı başqaları ilə dostlaşsın, qardaşlaşsın. Kunak və ya ənənəvi dost istər-istəməz qardaşlaşdığı şəxsin bütün qohumlarının, kənd camaatının dostuna çevrilir.

Əgər hər hansı bir şəxsin səyahət vaxtı müəyyən bir kənddə qardaşlığı yoxdursa, kəndin ağsaqqalı onu müəyyən bir nəslə qonaq göndərərmiş. Qonaq darıxmasın deyər musiqiçilər, rəqqaslar və nağıl söyləyənlər dəvət olunarmış. Qonaq, hətta lap kənar bir adam da olsa, heç vaxt ona çəkilən xərci ödəmək barədə söz salınmamış. Lakin qonaq imkan düşsə, əvəzini müəyyən hədiyyə və s. ilə çıxarmış.

Qafqazda çox vacib bir məsələ də vardır. Burada hamı ədəb-ərkana, adət-ənənəyə hörmət etməyin tərəfdarıdır. Ədəb-ərkan yalnız səliqə-sahman deyil ki, lazım bilməyəndə gərəksiz bir şey kimi atasan. Bu, həyatın, yaşayışın özülüdür. Qafqazlılar ruslarla dostluq münasibətindədirlər. Lakin rusların qəbul olunmuş qayda-qanuna riayət etməmələri bəzən onları narahat edir.

Özünü necə aparmaq, davranış qaydaları və s. qafqazlı dostlar arasında yüksək dərəcədə nizama salınmışdır.

Ruslara görə, dostlar arasındakı sazişi pozmaq ayıb deyil, qafqazlılara görə isə yalnız düşmənlə bağlanan sazişi pozmaq mümkündür. Mən mühacirətdə olan çərkəz xanıma deyəndə

ki, onlar bir-biri ilə münasibətdə çox rəsmidirlər, o, cavab verdi ki, bu sadəcə olaraq bir-birinə qarşılıqlı hörmət əlamətidir. Çərkəz xanım mənə Nyu-Yorka ona baş çəkməyə gələn kabardin kişidən söz saldı və dedi: «O, otağa girdi, yuxarı başa keçərək mən hələ ayaqüstə durduğum halda, özünü divana sərdi. Mən ondan hüsn-rəğbətlə xəstə olub-olmadığını soruşdum. Bəlkə, sizə balış verim? Kişi təəccüblə üzümə baxanda, mən də təəccübümü gizləyə bilmədim və dedim ki, hələ özünü belə aparan qafqazlıya rast gəlməmişəm».

Kişinin həm çərkəz xanımdan cavanlığına, həm də cəmiyyətdə tutduğu mövqeyinin aşağılığına görə bu hərəkəti, belə davranışı qadında təəccüb doğurmuşdu.

Bu xanım eyni zamanda rəqs qurtaran zaman rus kişilərinin rəqs etdikləri qadına etinasız, laqeyd münasibətindən də söz açdı. Cavanlığını yada saldı. Dedi ki, gəncliyində rəqs qurtaranda tərəf-müqabillər bir-birindən ayrılıb, kiçik qədəmlərlə dal-dala öz yerlərinə gedərdilər.

Qəbul olunmuş davranış qaydalarını gözləməyən adamın hərəkəti öz səviyyəsinin aşağılığına dəlalət edir və başqaları üçün təhqir sayılır. Hətta uşaqlar belə, davranış qaydalarını gözləmək ruhunda tərbiyələnilirlər. Nəyin bahasına olur-olsun ən cüzi təhqir də yerdə qalmır. Bir-biri ilə münasibətdə ədəb-ərkana riayət etməmək, başqasına münasibətdə yersiz hərəkətə yol vermək təhqir hesab olunur. Uşaqlar lap kiçik yaşlarından yaxşı davranışa öyrədilir. Əgər onlar özlərinə «hörmət» etməyib, artıq hərəkətə yol versələr, töhmətləndirilirlər. Davranışlarına diqqət yetirsinlər deyə həmişə onlara «özünə hörmət et» deyirlər. Davranış qaydalarına şəhərlərdəkinə nisbətən, kəndlərdə daha çox fikir verilir. Bununla belə, bir-birinə münasibətdə qəbul olunmuş davranış qaydalarından kənara çıxmaq, kənddə də, şəhərdə də, hətta dostlar arasında da təhqir kimi qəbul edilir. Birinə qarşı qaba hərəkət onun şəxsiyyətini alçaltmaq, mənliyinə toxunmaq deməkdir.

Mən qafqazlıların tez-tez rus kəlməsi «opozoritsa–xar olmaq, biabır olmaq sözünü işlətdiyini eşidir və təəccüblənirdim. Əvvəlcə elə güman edirdim ki, bu sərt sözü az söz ehtiyatları olduğundan, yeri gəldi-gəlmədi, deyirlər. Sonra başa düşdüm ki, onlar bu sözü bilərəkdən işlədirlər. «Biabır olarsan», «xar olarsan» – ağır sözlərdir.

Burada təhqir heç vaxt unudulmur. Hər kəs öz məniyyətini, şəxsiyyətini qorumalıdır. Qisas almaq üçün uzun müddət gözləməli olsan da, gərək təhqirin əvəzini çıxasan.

Qafqazlılar inanırlar ki, qəbul olunmuş davranış qaydalarına hamının ciddi əməl etməsi kobudluğa, qabalığa qarşı yeganə çıxış yoludur. Qəbul olunmuş və qəbul olunmamış davranış qaydaları arasında kəskin fərq vardır. Yerli davranış qaydalarını bilməyən kənar adam hər halda burada özünü o qədər də rahat hiss etmir. Yerli adam davranış qaydalarını pozanda ən ağır cəzanı gözləri önünə gətirməlidir. Belə bir atalar sözü də vardır: «Elə bir əməl yoxdur ki, qafqazlı, dostunun yolunda etməsin. Elə bir iş də yoxdur ki, o, düşməninə başına gətirə bilməsin».

Qonaq qəbul etmək, cəmərdlik və səxavət göstərmək qafqazlılara xas səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Başqa xalqlardan fərqli olaraq, burada hamı tərəfindən qəbul edilmiş, yazılmamış bir qanun var: dostluğa xəyanət edənlər xəncərlə qarşılaşmalıdır. Tbilisidə bir abidə gördüm: bir qəhrəman əlində dostları üçün şərab dolu piyalə, o birində isə düşmənləri üçün qılınc tutmuşdu.

Abxaziyada ilk günlər tədqiqat apararkən mən bilmədiyimdən qəbul olunmuş normaları pozmuşdum. Xahiş etmişdim ki, məni bir kənd evinə aparsınlar, özümlə bir qutu şokolad da götürmüşdüm. Ev sahibəsi hədiyyəni görməməzliyə vurub, yemək hazırlamaq bəhanəsiylə mətbəxə keçdi. Ev sahibi əlimdə şokolad qutusunu görəndə çaşan kimi oldu və onu sıxıla-sıxıla qəbul etdi. Sonra öyrəndim ki, buralarda

hədiyyəni qonaq deyil, ev sahibi verməlidir. Çünki qonağın gəlişi Qafqazda ən böyük hədiyyə sayılır. Qonağa verilən hədiyyə isə ev sahibinin təşəkkür əlaməti kimi nəzərə alınır. Səhvimi üzümə vurmədilər. Çıxıb gedəndə mənə kolxozda əmək gününə paylanmış çaydan xeyli hədiyyə verdilər.

Qafqazda hədiyyə vermək ictimai həyatın vacib və ayrılmaz hissəsidir. Çox vaxt kimsə səndə gördüyü bir şeyi ürəkdən tərifləyirsə, həmin şeyi ona hədiyyə etməlisən. Qafqazlılarda ən dəyərli şeyi təəssüfsüz hədiyyə vermək hissi uşaqlıqdan aşılır. Yəqin, buna görədir ki, qafqazlılarda atları çıxmaq şərti ilə mal-dövlətə bağlılıq, məhəbbət hissi heç vaxt güclü olmamışdır. Atlara isə, sadəcə olaraq, var-dövlət gözü ilə baxılır. At hər bir qafqazlı üçün həyatının, varlığının zəruri bir hissəsi sayılır.

Hədiyyə etmək ictimai rütbədən asılı deyildir. Bir çox xalqlarda olduğu kimi Qafqaz xalqları arasında da dostluq əlaqələri yaratmaq, sədaqət və vəfanı göstərmək üçün bu, bir vasitədir. Bir gürcü dostum Amerikada hədiyyəyə münasibəti belə şərh etdi: «Amerikada hədiyyə alıb, hədiyyə vermək məsxərədir. Milad bayramı qurtaran kimi hədiyyələri yığıb universitetə aparır, özləri üçün zəruri şeylərlə dəyişirlər. Əgər hədiyyə alınmış mağazanın çeki bağlamanın içində qalmışsa çalışırlar ki, hədiyyəni qaytarıb əvəzinə pul alsınlar. Bizim hədiyyə verməyimiz isə başqa aləmdir. Biz hədiyyəni təmənnəsiz veririk. Onu nə başqa əşya ilə, nə də pulla dəyişirik».

Gürcü ailəsinə qonaq olan şəxs özü ilə hədiyyə deyil, bir dəstə gül gətirə bilər. Ancaq ev sahibi xatirə rəmzi olaraq qonağa nəsə bağışlamalıdır. Şəxsə aid olan hər şey hədiyyə edilə bilər.

Dostlarımdan biri Nyu-Yorkda gürcü evində qonaq olub. O, qafqazlıların peşkəş («mənim nəyim varsa, sənə peşkəşdir» – S.B.) adətini unudaraq qonaq otağında asılmış qəndilə heyranlıqla baxaraq kabinetində asmaq üçün belə bir çilçirəq

almaq istədiyini bildirib. Ev sahibəsi çilçırağı açıdırıb, dostumun evinə göndərib. Dostum qəndili görəndə pərt olub, nə qədər çalışsa da, geri qaytara bilməyib.

Hədiyyə vermək adama bir yandan şan-şərəf, digər tərəfdən də məmnunluq gətirir. Bu, eyni zamanda qonağa hörmət əlamətidir. Hədiyyə verən adam daxili razılıq duyur, başqalarının gözündə yüksəlir. Bundan başqa, hədiyyə verməyə qadir olduğunu göstərir. Ən başlıcası isə bu, insan ləyaqətinin, insan heysiyyətinin yüksəkliyinə dəlalət edir. Əgər bir şəxs xətrini istədiyi qonağına öz əşyalarından, mal-dövlətindən nəsə bağışlamaq istəyirsə, ona məxsus şeylərin hansının qonağın xoşuna gəldiyini müxtəlif yollarla müəyyənləşdirməyə çalışır. Ayrılarkən o, hədiyyəni qonağa təqdim edir. Elə hədiyyə seçir ki, qonaq onu təriflədiyinə və hədiyyə aldığına görə pərt olmasın, çünki Qafqazda adət belədir: bir şey xoşuna gəlsə, demək, o sənin olacaqdır. Bunu gürcü və abxaz atalar sözlərindən də görmək olar: «Xoşladığın sənindir, buyur, götür, peşkəşdir». «Yaxşı dostdan əsirgədiyin heç nə sənə zövq verə bilməz».

*Gülşən Vəliyeva. 119 yaş
Yüzlük kirkirəsində yarma çəkərkən*

Marfa Verdiyeva. 115 yaş

Şirin baba Həsənov 152 yaşında. Müasir Azərbaycan musiqisini dinləyir

Şirin baba Həsənov. 152 yaş

Əminə Orucova. 114 yaş

Azərbaycanda cövkan oyunu

5. XALQ TƏBABƏTİ

Lap qədim zamanlardan məlumdur ki, Qafqaz xalqları arasında xalq təbabəti yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Horatsi və Dioskorid yeni eradan əvvəl I əsrdə, Ammian Marsellin bizim eramızın IV əsrində kolxidalıların və gürcü qəbiləsinə mənsub olan iberiyalıların dərman hazırladıqlarını qeyd etmişlər. Romalı təbiətşünas Pliniy (ata) eramızın I əsrində Aralıq dənizi ərazisinə Qafqazdan müxtəlif dərmanların göndərildiyini göstərmişdir.

Qədim yunan əsətirində gürcü qəbilələrinin təbabət sahəsindəki məharətindən söhbət açılır. Yunanlar bu gürcü qəbilələri ilə dərman və dərman bitkiləri üzrə ticarət edirdilər. Kolxidanın əsatiri kralı Eyetinin arvadı Gekat və qızı Medeyanın təbabət sahəsindəki məharəti arqonavtlarla bağlı əsatirdə təsvir edilir. Narkotiklər və zəhər sahəsində Medeyanın məharəti xüsusilə geniş məlumdur. Onu və iki oğlunu atıb getdiyinə görə Medeya intiqam almaq üçün Yasona zəhər hopdurulmuş xalat hədiyyə vermişdi.

Güman edilir ki, «təbabətin atası» Hippokrat Kolxidani ziyarət etmişdir. Yeməklər, adamların qədd-qamətli, incə və gözəl olmaları, adət-ənənələr, xüsusən də qafqazlıların qonaqpərvərliyi ona böyük təsir göstərmişdir. Yeni eradan əvvəl I əsrdə yunan alimi Dioskorid «Dərman vasitələri» adlı əsərində Qafqazın bir çox dərman bitkilərindən söhbət açmışdır. Maraqlıdır ki, həmin bitkilərə Qafqazda indi də rast gəlinir. Orta əsrlərdən qalma mənbələr gürcülərdə xalq təbabətinə dair faktlarla, aparılan müşahidələr və əsrlər boyu keçirilən təcrübə ilə zəngindir. Beşinci əsrdə Gürcüstanda xristianlığın yayılması ilə əlaqədar xalq təbabətində mistisizmə meyil özünü göstərməyə başladı. Ruhanilər mistisizm və dini mərasimləri xalq təbabətinə dair əməli biliklərlə üzvi surətdə birləşdirdilər. Məsələn, xəstə adamın müalicəsi Allaha ibadətlə başlama bi-

lərdir. Sonra xəstəliyin əlamətləri əyani şəkildə təsvir edilir, əlac üçün yenidən Allahdan kömək dilənirdi. (Necə olsa da ara həkimləri, loğmanlar xalq arasında şöhrətlərini dini təbiblərdən daha çox saxlamışdılar. Xalqa gün kimi aydın idi ki, əgər xəstəlik başlayanda onun səbəbini tapıb müalicə etsən, yaradandan kömək diləməyə ehtiyac qalmır.) Gürcü və abxazlar inanırdılar ki, hər bir yoluxucu xəstəliyi yayan xüsusi pəri (dini qüvvə) və ya onun törədicisi vardır. Onlar xəstə adamın həndəvərində olurlar. Çalışmaq lazımdır ki, həmin qüvvələri razı salasan, əks təqdirdə adamın canını almamış əl çəkməzlər. Ona görə də xəstənin otağının işıqlı olmasına çalışır, otağı parlaq və açıq rəngli əşya və s. ilə bəzəyirdilər. Xüsusi mahnılar oxuyurdular ki, pəri uyusun, yuxuya getsin, xəstə rahatlanıb sağalsın.

550-dən artıq dərman bitkisi bu gün də Qafqazda xalq təbabətində işlədilir. Onların bir çoxu müasir dünya təbabətində Qafqazda işlənən adı ilə istifadə edilir. Sovet İttifaqında və başqa yerlərdə bir çox müasir tibbi müalicə üsulları: isti palçıqdan istifadə, dəniz suyu vannaları, ab-havanı dəyişmək və s. başlanğıcını Qafqaz xalq təbabətindən almışdır.

Dərman hazırlanmasında xam materialı təmizləmək üçün bir sıra metodlardan istifadə olunurdu. Müxtəlif yarpaq və bitkilərdən duru xörəklər hazırlayarkən həm açıq, həm də kip bağlanan qablardan istifadə edilirdi. Bitki kökləri çox vaxt südlə, şərəblə və ya su ilə qarışdırılıb-qaynadılır, ağac, saxsı və mumdan hazırlanmış qablarda saxlanılırdı. İlin müəyyən vaxtında hər hansı bir dərman bitkisinin yığılması müəyyən mərasimin həyata keçirilməsi ilə başlanırdı.

Dəqiq metodologiya hazırlanırdı. Bunun əsasında nəinki məhsulu yığmaq üçün münasib vaxt, eləcə də bitkilərin ayrı-ayrı hissələrinin: yarpaq, gövdə və kökün yığım vaxtı dəqiqləşdirilirdi. Spesifik xəstəliklərin müalicəsi üçün cövhər və toz dərmanlar hazırlanırdı.

XIX əsrin əvvəlində çap olunmuş yarımçıq tibbi siyahıda Qafqazda məlum olan 569 müalicə vasitəsi – dərman göstərilmişdir ki, onlardan 372-si bitkilərdən, əlli beşi heyvan əzasından, otuzu minerallardan, on yeddisi qiymətli daşlardan, doxsan beşi qarışıq tərkibdən alınan dərmanlardı. Bu siyahıda bitkinin gövdəsi, kökü, yarpaqları, meyvəsi ilə bərabər, heyvan əzaları, bal, şərab, duz, qələvi maddələr, əhəng, çaxmaq daşı və sairə də təbabətdə işlənən dərmanların tərkib hissəsi sayılırdı. Ayı və keçi piyi, bitki yağları və qələvi maddələr təbabət üçün lazımlı hesab edilirdi.

Açıq yaraların: sınıq, əzik xəsarəti nəticəsində qan verən yaraları və s. sağaltmaqla məşğul olan ara həkimləri bütün Qafqazda böyük şan-şöhrətə malik idilər, çünki onlar müalicəni çox müvəffəqiyyətlə aparırdılar. Gürcüstanın dağlıq rayonlarında məskən salan Xevsuretiya və Svan qəbilələrinin ən mahir loğmanları qarın boşluğu və beyində cərrahiyyə əməliyyatı aparırlarmış. Dağıstanlılar isə sünnət eləməkdə məşhur idilər. Belə mahir həkimlərə ehtiyacın çoxluğundan müsəlmanlar bəzən bir neçə il gözləməli olurdular ki, dəlilək gəlib oğlanlarını sünnət eləsin. Bunun nəticəsində sünnət vaxtı dörd yaşa qədər vacib sayılsa da, bir çox oğlan uşağı çox-çox sonralar sünnət olunurdu. Köhnə adət-ənənəyə riayət edən ailələrdə bu gün belə, sünnəti ara həkimləri və ya dəlilləklər edirlər. Digər həkimlər isə öd kisəsindən daşı çıxarmaq üzrə ixtisaslaşırdılar. Başqa qədim Şərqi xalqlarında gözdə katarakt üzrə cərrahiyyə əməliyyatı müvəffəqiyyətlə aparılırdı.

Bu həkimlərin dünyagörüşlərinin məhdudluğuna baxmayaraq, onların insanın anatomiyası barədə fikirləri çox mütərəqqi idi. Cərrahiyyə əməliyyatının texnikası və həyata keçirilməsi keçmiş təcrübəyə əsasən çox diqqətlə düşünülür və alətlərin lap adi olmasına baxmayaraq, əməliyyat səliqə ilə aparılırdı. Sınıq üzərində əməliyyat aparan ara həkimlərinə uzaq kəndlərdə indi də rast gəlmək mümkündür. Lakin onlar indi

antibiotiklərdən də istifadə edirlər. Müasir sovet həkimlərinin fikrincə qanaxmanın qarşısını almaq üçün qanın laxtalandırılmasından ilk dəfə istifadə edən gürcü ara həkimləri olmuşlar. Gürcülərin XI əsr təbabət kitabında göstərilən bu müalicə üsulundan Gürcüstanın dağlıq hissəsində geniş bəhrələnmişlər. Bu gün belə həmin üsullardan istifadə edilir.

Cərrahiyyə yolu ilə müalicə Dağıstanda Gürcüstana nisbətən daha qabağa getmiş, elmə çevrilmişdir.

N.Dubrovin 1871-ci ildə Peterburqda çap etdirdiyi «Müharibənin tarixi və rusların nəzarət idarəsi» adlı əsərində yazır: «Cərrahiyyə əməliyyatlarının nəticələri, doğrudan da, ağlasığmazdır. Ölümçül yaralardan başqa, elə bir yara yoxdur ki, yerli cərrahlar onu müalicə edə bilməsinlər. Müalicədən sonra bu yaraların yeri insanı bir daha narahat etmir. Nə fəsilərin, nə temperaturun dəyişməsi ona təsir göstərir. Hava pisləşəndən əvvəl də, sonra da onda nə ürəkbulanması, nə ağrı olur».

Cərrahiyyə əməliyyatı cəld aparılırdı. Bu, adicə bıçaqla, demək olar ki, ağrı hiss edilmədən yerinə yetirilirdi. Əməliyyatdan sonra xəstəliyin fəsadları nadir hallarda özünü göstərirdi. Xəstə bıçaq altında heç vaxt keçinməzdi. Əməliyyatdan sonra lap cüzi ölüm hadisəsi baş verərdi.

Dağıstanda türkəçarə müalicə ya başqalarından, ya da ailədə atadan oğula keçmə yolu ilə öyrənilirdi. Əldə edilən təcrübə nəsildən-nəslə keçirdi. Marağı və qabiliyyəti olan hər kəs burada həkim ola bilərdi. Əsas məsələ yalnız səni öyrətməyə canla-başla razı olaraq ustad loğmanı tapmaq idi. Bu məsələ elə bu gün də belədir. İndi hər kənddə ali təhsilli həkim və müalicə üçün lazımı dərmanların olmasına baxmayaraq, bir çoxları ağrıda indinin özündə belə ara həkimlərinə müraciət edirlər. Ali təhsilli həkimlərə isə ara həkimləri dərdlərinə əlac tapa bilməyəndə müraciət edilir.

Digər rus alimi N.A.Piroqov XIX əsrin axırlarında yazmışdır: «Güllə yarasını sağaltmaq üçün dağıstanlıların böyük təcrübəsi vardır. Bu işdə Dağıstan həkimləri çox mahirdir».

Yaranı sağaltmaq, ona əlac etmək məharəti atadan oğula keçirdi. Bu məharət müharibələr nəticəsində meydana gələn kəskin ehtiyacdən doğmuşdu. Güllə və qılınc-xəncər yarasına hər addımbaşı rast gəlinməsi Dağıstanda ara həkimlərinin cərrah kimi yetişməsinə təkan vermişdi.

XIX əsrdə Qafqaz müharibələri zamanı çoxları dağıstanlıların yaraları, xüsusən də sınıq və qanı dayanmayan yaraları sağaltmaq sahəsindəki qabiliyyət və bacarıqlarını tərifləmişlər. Rus ordusunun zabiti, leytenant Runovski yazırdı: «Bu həkimlərin məharəti, müalicə üsulu ağlasığmazdır. Əgər onların müalicə etdiyi, ölümün pəncəsindən aldığı, yenidən həyata qaytardığı adamlar göz qabağında olmasaydı, adam inana bilməzdi ki, bu ara həkimləri belə cərrahiyyə əməliyyatları aparıb, ölümcül xəstələri sağaltmağı bacarırlar».

Dağıstanın ara həkimləri qanaxmanın qarşısını məharətlə alırdılar. Yaranın üstünə bir az duz səpib, qanı dayandırmaq üçün hazırlanmış xüsusi sıxacla onu bərk sarıyırdılar. Duzun dezinfeksiya vasitəsi kimi o qədər də böyük əhəmiyyəti yoxdur. Ancaq belə ağır yaralar vaxtı bədənin ümumi vəziyyətinin normalaşmasını təmin etmək baxımından duz faydalı ola bilər. Eləcə də qan verən ağır yara və zədələrin müalicəsində qoyun yunundan da istifadə edilirdi. Onların fikrincə qoyun yunu mikrobları məhv etmək və qanı kəsmək baxımından hörümçək torundan hazırlanmış maddədən daha üstündür. Maraqlısı budur ki, hörümçək torunda indi penisillin aldığı-mız kif göbələyində olan qədər bakterisid maddə vardır.

Dağlarda yaşayan ara həkimləri qanalma yolu ilə xəstələri müalicə edirdilər. Bunun üçün zəlidən istifadə olunurdu. Zəlini su ilə dolu qabdan götürüb, bədənin ağrılı yerinə qoyurdular. Zəli xarab qanı acgözlüklə o qədər sorardı ki, axırda qopub düşərdi.

Ara həkimləri oynaqların ağrısını, yel xəstəliyini və hətta ovma xəstəliyini müalicə etmək üçün də əlac tapmışdılar. Müxtəlif bitki və otlar ətlə qaynadılır, suyu xəstəyə verilirdi.

Yel xəstəliyinin müalicəsində sürtkü yağlarından müvəffəqiyyətə istifadə edilirdi. Lakin demək lazımdır ki, ara həkimləri daxili xəstəliklərin müalicəsində böyük çətinliklərlə qarşılaşırdılar. Müasir dövrə qədər daxili xəstəliklərin müalicəsini o qədər də təsirli hesab etmək olmazdı.

Dağıstanda ən qorxulu xəstəlik dağlıların bütöv nəsil­lərinin kökünü kəsən, onları biçib-tökən çiçək xəstəliyi idi. Lap yaxınlıqda rusların yaşamasına baxmayaraq, dağıstanlıların əksəriyyətinin çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd barədə heç bir təsəvvürü yox idi. Çiçəyin peyvəndi haqqında eşidənlər isə ona mənasız bir şey kimi baxırdılar.

Gürcüstanda və Qafqazın başqa ərazilərində isə çiçəyin peyvəndi lap qədim dövrlərdən həyata keçirilirdi. Ara həkimləri çiçək xəstəliyinin yüngül formasını keçirən adamın irinindən hazırlanmış çiçək peyvəndindən istifadə edirdilər. İmmunologiya nəzəriyyəsi hələ meydana gəlmədiyi bir vaxtda onlar bilirdilər ki, bu tədbir çiçəyin ağır keçməsinin qarşısını alır, insanda ona qarşı immunitet yaradır.

Cenninin suçiçəyinə qarşı mübarizə üsulu meydana gələnə qədər adamlar xəstəliyi yüngül keçirmək üçün uşaqları bilərəkdən yoluxdururdular. Bunun üçün xəstəliyi yüngül keçirən uşağın köynəyini sağlam uşağa geyindirirdilər.

Bütün yoluxucu xəstəliklərin mələklər tərəfindən yayıldığına inandıqlarına görə, ara həkimləri tez-tez müəyyən adət-ənənəyə riayət edirdilər.

Xəstənin otağında tam təmizlik və sakitlik təmin olunurdu. Bu sakitlik arfanın müşayiəti ilə «xəstəlik mələyi»nin şəninə mahnılar oxunan mərasim vaxtı pozulardı. Əlbəttə, belə mərasimlər nə müsəlman, nə də xristian mərasimləri adlandırıla bilərdi. Ona görə də xristianlığın ilk çağlarında xristian mərasimləri də bütpərəstlik adət-ənənələri, mərasimləri ilə birləşirdi. Hətta bu gün belə bəzi qocalar həmin mərasimləri yerinə yetirirlər. Bu mərasimlərin xristian və ya islam dininə aid olduğunu onlar heç vaxt fikirləşmir, ənənəyə görə riayət edirlər.

Müasir kliniki şəbəkələrin yaradılmasına baxmayaraq, Sovet İttifaqında xalq təbabəti, xüsusilə də əczaçılıq klinik tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Burada hamı, ən çox yaşlılar, qədim təcrübələrə əsaslanan bilikləri qoruyub saxlayırlar. Yuxarıda dedik ki, Qafqaz, xalq təbabətində geniş istifadə edilən təbii bitkilərlə zəngindir. Yaşlı adamların çoxu bu bitkilərin yerini və ondan təbabətdə necə istifadə etməyin yolunu bilirlər. Yaz-yay mövsümlərində uzunömürlü adamlar bu bitkiləri yığır, həm özləri üçün saxlayır, həm əczaçılara satırlar. Qocalar tərəfindən istifadə edilən həmin dərman bitkiləri, sadəcə olaraq, müəyyən bir xəstəliyin müalicəsi üçün nəzərdə tutulmur. Qidada istifadə edilən bu bitkilər eyni zamanda həm müalicə, həm də xəstəliyin qarşısını almaq üçün yararlı sayılır.

Bu o deməkdir ki, xalq təbabətində geniş miqyasda işlənən həmin bitkilər şəfaverici xassələrinə və xəstəliyin qarşısını almaq baxımından sağlamlığa xidmət edir. Nəticədə sağlam insanların və uzunömürlülərin həyatının tərkib hissəsinə çevrilir. Qidanın rolu nəzərə alınaraq, sağlam və xəstə adam üçün bu bitkilərlə hansı yeməkləri bişirmək və necə qəbul etmək məsələsi diqqətlə təhlil olunub.

Qafqazda, xüsusən də Gürcüstanda, xalq təbabətindən istifadə edilərkən pəhrizə böyük fikir verilir. Gürcülərin XI əsr təbabət kitabında deyilir: «Bir çox xəstəliklər qidadan asılı olaraq daha da kəskinləşir. Xəstənin necə qidalanmasına görə kiçik bir xəstəlik arta da bilər. Həkim dava-dərmanla bərabər, xəstənin pəhrizini də təyin etməlidir. Əsas məsələ odur ki, xəstə çox yüngül yeməklərlə qidalansın. O da göstərilib ki, yeməkdən imtina etmək, özünü saxlamaq, cüzi miqdarda yemək xəstəyə xeyirlidir. Əgər birinin qan təzyiqi yüksəkdirsə, o, soyuq və turş yeməklərə daha çox meyil etməlidir. Çünki bu qan təzyiqinin aşağı düşməsinə kömək edir. Öd kisəsindən şikayət edən adam ətli yeməklərdən özünü saxlamalıdır. Meyvələrdən isə yalnız nar və alma yeməlidir. Əgər biri yaxşı hə-

rəkət edə bilmirsə, işdən qalıbsa, əti lap yumşalana kimi bişirməlidir ki, həzm edə bilsin. Babasili olan adam soğan, bibər və sarımsaqdan imtina etməlidir. Qan damarı genişlənən adam ağır həzm olunan yeməklərdən çəkinməlidir. Quru yeməklər qəbizliyə və nəticədə qan damarının genişlənməsinə və babasilin şiddətlənməsinə gətirib çıxarır¹. Ruhi xəstələrə ət yeməkləri qəti olmaz. Onlara nar, alma, armud vermək yaxşıdır.

BAL. Bal həm qida baxımından, həm də tibbi baxımdan böyük qiymətə malikdir. Onu «şirin dərman» adlandırırlar. Çox qədim zamanlardan ondan da şərab kimi soyuqdəymə və bununla bağlı fəsadların müalicəsində istifadə edilir. Balı isti süd və ya limon şirəsi, eləcə də qıtıqotu şirəsi ilə qarışdırıb içirlər². Bundan gastrit və mədə yarasının müalicəsində istifadə edilir. O, mədənin şirə ifrazını nizama salır, eyni zamanda bağırsağın fəaliyyətini yaxşılaşdırır. Qaraciyərdə qlikogeni çoxaltmaqla, karbohidrat, zülal, yağ, vitamin, hormon və maddələr mübadiləsinə yardım etməklə orqanizmin infeksiyaya qarşı müqavimətini artırır. Qədim zamanlardan məlumdur ki, bal sakitləşdirici və yuxugətirən əla nemətdir. Sovet həkimləri göz xəstəliklərinin və göz nahiyəsindəki yanığın müalicəsində baldan istifadə edirlər. Müəyyən dəri xəstəliklərinin müalicəsində də bal köməyə gəlir. Bunun üçün balı bərk qızdırıb, buğu ilə nəfəs alırlar. Beləliklə, infeksiyalar məhv olur. Baldan mədə pozğunluğunda və ürək çatışmazlıqlarında da istifadə edirlər. Balın tərkibində insan orqanizmi üçün zəruri olan səksəndən

¹ Bir çox amerikalı həkimlər inanırlar ki, bizim (Amerikanın) karbohidratlarla zəngin yeməklərimiz babasil, bağırsaqların iltihabı, kolit, appendisit, mədə pozuntusu, qəbizlik və başqa xəstəliklərin törənməsinə səbəb olur.

² Abxaziyada cökə balını çaya qatır və bundan soyuqdəymədə istifadə edirlər. İshalın müalicəsində də cökə balı xeyirlidir. Cökə özü tibbi baxımdan yararlı hesab olunur. Onun qabığı südlə qarışdırılır, qaynadılır, təpitmə düzəldilir, infeksiya düşmüş yaranın üstünə qoyulur.

artıq maddə var. Qlükoza, bir çox başqa elementlər, qıcqırmaya səbəb olan maddələr, üzvi turşular, minerallar, hormonlar, antibiotiklər, toz maddələri. Bunlar özlüyündə orqanizm üçün zəruri olan maddələr mənbəyi kimi həm qida baxımından, həm də tibbi baxımdan balın dəyərini göstərir.

Görkəmli sovet gerontoloqu prof. M.Sultanov balın tibbi dəyərinə böyük qiymət verir və onu həm lap kiçik uşaqlar, həm də yaşlı adamlar üçün məsləhət görür. O, gündə iki-üç dəfə yeməkdən iki-üç saat əvvəl və ya sonra xörək qaşığının dördə biri qədər bal yeməyi təklif edir. Qafqazlı qadınlar baldan bədənə və üzə tərəvət və gözəllik verən bir maddə kimi istifadə etmişlər. Bal isidilir, sonra üzə çəkilir. Güman ki, bal dəriyə hopur və onu yumşaldır. Əzilmiş badamla balın qarışığı bu gün də üzdəki qırışmanın qarşısını almaq üçün axşamlar sifət masajında istifadə edilir. Qəribədir ki, balın xalq təbabətində işlədilməsi Amerikada da, Qafqazda da oxşardır. Doktor A.S.Carvis «Xalq təbabəti» adlı məşhur kitabında, Vermont ştatında qədim xalq təbabətindən söhbət açır. Kitabın iyirmi dörd səhifəsi balın şəfaverici xassələrinə və onun tərkibində rast gəlinən maddələrə həsr olunmuşdur. Onlar dəmir, mis, marqans, kvars, xlor, kalium, natrium, fosfor, alüminium, maqnezium və sairədir.

Doktor Carvis qeyd edir ki, balın tərkibində bolluca C vitamini də vardır. Vermontlular da, qafqazlılar da inanırlar ki, yatmadan əvvəl yeyilən bir qaşığıq bal yuxu gətirir. Hər iki ərazidə balı südə qatıb öskürəyə qarşı içirlər. Ayaqların və qıçların ağrısını yüngülləşdirmək və qıcın qarşısını almaq üçün də baldan istifadə edilir.

SARIMSAQ. Yəqin ki, sarımsaq insanların istifadə etdiyi ən qədim bitkilərdəndir. Misirlilər ehramları tikən inşaatçılara sarımsaq yedizdirirlərmiş ki, xəstəliyə tutulmasınlar. Yaxın Şərqdə sarımsaqdan kişilikdən düşməyin qarşısını almaq üçün istifadə olunmuş. Sarımsaq qan təzyiqini aşağı salmaq, bakteriyaları məhv etmək, yel xəstəliyinin ağrılarını azaltmaq üçün

də əhəmiyyətlidir. Sarımsağın tərkibində A, C, B₁, B₂ vitaminləri vardır. Sarımsaq Qafqazın bütün guşələrində hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi qidadır. Abxaziyada sarımsaq soyuq-dəymənin müalicəsində istifadə edilir. Bir girvənkə sarımsağı əzərək bir pint (0,57 l) doxsan altı dərəcəli təmiz spirtə qatırlar. Şüşəni qara kağıza bükür, on gün saxlayırlar, iyini yox etmək üçün içinə bir neçə nanə yarpağı da atırlar. Sonra cuna vasitəsilə süzgəcdən keçirib, daha on gün saxlayırlar. Bundan sonra dərman hazırdır. Bir az südə bir damcı qatılır və gündə üç dəfə qəbul olunur. Sarımsağın tərkibindəki antibiotiklər dizenteriya, vəba mikrobları da daxil olmaqla müxtəlif mikro-orqanizmlərlə mübarizədə yaxşı təsir göstərir. Məşhur abxaz həkimi Kakiaşvili mənə dedi ki, bu dava-dərman insanın sümüklərinin və oynaqlarının duzlaşmasının – daşlaşmasının qarşısını alır. Taun xəstəliyi zamanı adamlar boyunlarından bir neçə baş sarımsaq asırdılar ki, onun kəskin iyi və şəfaverici xassəsi ilə bu yoluxucu və müdhiş xəstəlikdən qorunsunlar.

XARDAL. Xardal təpitməsi insanın bədəninin qızarmasına səbəb olur və təpitmə qoyulan yerdə qan dövranı yaxşılaşır. Xardaldan yalnız yeməkdə istifadə edilmir. Suyə qatılan xardal ayaqların yorğunluğunu çıxarır.

ZİRİNC. Zirinc həm xəlx təbabətində, həm də qidada hər-tərəfli istifadə edilən bitkidir. Bu, on üç fut hündürlüyündə ağacabənzər koldur. Gövdəsi qırmızıdır. Zirinc çiçəyinin budaqlarında bir düymyarım (2,5 sm) uzunluqda tikanlar olur. Zirincin qıpqırmızı yumru meyvəsi vardır. Onu çox dəyməzdən bir az əvvəl, sentyabrda yığırlar. Zirincin təzə-tər yarpaqları quzuqulağı (turşəng) dadı verir və onu əvəz edir. Meyvəsininsə həm təzəsindən, həm də qurusundan şorba bişirərkən istifadə olunur. Ona xoşagələn xüsusi dad verir. Şirə, mürəbbə və marmelad hazırlayarkən zirinc meyvəsi limonu əvəzləyir. Zirincin meyvələri, çiçəyi və kökünün qabığı təbabətdə işlənir. O, iştahanı artırır və ürəyin fəaliyyətini yaxşılaşdırır. Bəzi yerlərdə ondan qanaxmanın, mədə pozuntusunun, yel xəstəliyi-

nin, titrətmə, şiş, göz və ağız xəstəliyinin müalicəsində də istifadə edirlər. Zirincin meyvələrini günün altında və ya isti yerdə qurudurlar. Qurudanda bəzisi qapqara, bəzisi qıpqırmızı rəng alır. Qaralmışlar yararsız sayılır və atılır. Qurudulmuş meyvələr qutularda quru yerdə saxlanılır, çünki asanlıqla nəm çəkir. Zirinc mədədə həzmin yaxşılaşmasında, sidik kanalının normal fəaliyyətində, öddəşinin əmələ gəlməsinin qarşısını almaqda çox təsirlidir. Bu məqsədlə bir fincan qaynanmış suya meyvəsində boluca C vitamini olan zirincdən bir xörək qaşığı tökülür, üstü örtülür, on dəqiqə saxlanılır, sonra süzgəcdən keçirilir. Hər gün bir dəfə yeməkdən əvvəl içilir. Bu şəfaverici içki əsəbləri sakitləşdirir, ürək və beyin damarlarında qan dövranını tənzimləyir. Görkəmli abxaz həkimi Kakiaşvilinin qeyd etdiyinə görə, bu bitki dovşanlar üzərində təcrübədən keçirilmişdir. Təcrübə göstərmişdir ki, oksiakanta cövhəri arterial təzyiqi aşağı salır və qan damarlarının tutulmasının qarşısını alır.

Zirincdən dəmlənən çay ödəm dəşləşməsinin, yel xəstəliyinin, öskürəyin, xroniki mədə xəstəliyinin müalicəsində istifadə edilir.

Sovet tibb elmi aşkar etmişdir ki, sitrules pənqdən (balqabağın bir növü) xalq təbabətində geniş istifadə edilir. Bu növ qabağın tumunda tezbuxarlanan yağ vardır. O, karotin, askorbin turşusu, nikotin turşusu B₁ və B₂ vitaminləri ilə zəngindir.

ŞÜYÜD. Bu bitkidən həm qida, həm də mədəni yumşaltmaq, sidikqovmaq, qan təzyiqini aşağı salmaq üçün təbabətdə geniş istifadə edilir. Yarpaqlarında askorbin turşusu, karotin və bərkitmə (qatılaşıdırma, qəlizləşdirmə) maddəsi – nişasta mövcuddur. Onun yarpaqlarından çay dəmlənir və içilir. Şüyüd yarpağından dəmlənən çay arterial təzyiqi aşağı salır, arterial damarı genişləndirir, ürəyin fəaliyyətini nizamlayır. Bundan qan təzyiqinin müalicəsində də istifadə edilir. Şüyüd köpə, mədədə əmələ gələn qaza qarşı çox xeyirlidir. Bir fincan yarım qaynanmış suya bir qaşığı şüyüd toxumu tökülür,

sonra soyudulur, süzgəcdən keçirilir və acqarına gündə üç dəfə yarım fincan içilir.

MƏRZƏ. Ətirli, qırmızı və ağ çiçəkli (bitki) mərzədən hazırlanan çay əzələlərin qıc olmasının, damarların tutulmasının qarşısını alır.

SÜRVƏ (ŞALFEY). Dadlı və gözəl ətirli təbabət bitkisi-dir. Bəzi uzunömürlü adamlar sürvənin hesabına çox yaşadıklarını söyləyirlər. Sürvə müdriklik, əbədilik rəmzi kimi tanınan əfsanəvi bitkidir. Ondan hazırlanan çay boğazağrısı zamanı qarqara kimi istifadə edilir.

TƏRXUN. Şərqi böyük loğmanı İbn Sinanın (980–1037) tibbi məqsədlər üçün işlətdiyi tərxun Qafqazda indi də istifadə olunur.

KƏKOTU. Güman edirlər ki, kəkotu əsəb sisteminə yaxşı təsir edir. Kəkotu çayı dəmlənir və içilir.

BOYMA DƏRƏN (qanovu). Boymadərən qanı qatılaşdırmaq xassəsinə malikdir. Dostlarımdan biri onu öz üzərində təcrübədən keçirdi və gördü ki, boymadərən asanlıqla qanaxmanın qarşısını alır.

Qafqazda yalnız dərman hazırlamaq üçün istifadə edilən bitkilər, əlbəttə, çoxdur. Mən sovet əczaçılarının dərman üçün yararlı olduğunu müəyyənləşdirdiyi bir çox qurudulmuş bitkilərin nümunələrini gətirmişəm. Bu bitkilərin təsnifi və istifadə edilməsinə dair məlumatı həkimlərdən və yerli adamlardan toplamışam.

İTBURNU. İtburnu təkcə xalq təbabətində deyil, eyni zamanda əczaçılıq sənayesində ödəqovucu dərmanın hazırlanmasında geniş istifadə edilir. A vitamini (karotin), askorbin turşusu (C vitamini), B₂ vitamini (antiseptik dərman), P və K vitaminləri ilə zəngin olan itburnu meyvəsi qaraciyərin, ödə kisəsi iltihabının müalicəsində istifadə edilir. İtburnu meyvəsindən hazırlanan çay vərəm xəstəliyi, yoluxucu xəstəliklər və xroniki mədə ağrılarının müalicəsində də müsbət təsir göstərir. İtburnu meyvəsinin qırmızıları (qaralmış və vaxtı keçmiş

meyvələr xeyirsizdir) bir pint (0,57 l) suda qaynadılır və bir gecə saxlanılır. Gündə iki dəfə, hər dəfə də bir stəkan içilir.

ÜRƏKOTU. Nanəli bitkilər qrupuna mənsub olan ürəkotu Qafqazda qədim zamanlardan dərman bitkisi kimi tanınır. Son illərdə Sovet apteklərində lap çox satılır. Tərkibində alkaloid, qlükoza, efir yağları, askorbin turşusu və A vitamini olan bu bitkini iyun-sentyabr aylarında yığırlar. Zəhərli deyildir. Ürəkotu mərkəzi sinir sistemini sakitləşdirmək, köpün qarşısını almaq və qidanın yaxşı həzmi üçün qəbul edilir. Hazırlanması çox asandır. Üç unsiya (28,3 q) ürəkotu yarpağı suya tökülür və on beş dəqiqə qaynadılır. Sonra süzgəcdən keçirilir və gündə üç, altı dəfə bir xörək qaşığı içilir.

Bu bitkinin yarpaqlarından qızdırma və sidik kisəsi iltihabının qarşısını almaq üçün istifadə edilir. Bir xörək qaşığı və ya qaşıqyarım yarpaq bir fincan qaynadılmış suya tökülüb dəmlənir, süzgəcdən keçirilir və gündə beş-altı dəfə içilir.

Qızdırma qaymaqçiçəyi ilə də müalicə olunur.

QARABAŞAQ. Açıq-qırmızı çiçəkli qarabaşaq qanın qatılaşmasının qarşısını alır, soyuqdəyməni müalicə edir. Tədqiqatçılar qarabaşaqda qan damarlarının tutulmasının və qanın laxtalanmasının qarşısını alan çox güclü maddə olduğunu aşkar etmişlər.

Göründüyü kimi, qafqazlılar bu bitkidən təbabətdə qanın laxtalanmasının qarşısını almaq üçün istifadə etməklə doğru iş görmüşlər.

DİOSKOREYA. Qafqazda dioskoreyanın kökündən cövhər istehsal edilir. Bu cövhər qanın tərkibində xolestrinin miqdarını və arterial təzyiqi azaldır. Sovet İttifaqında dioskoreyadan beyin-damar və tac damar arteriyası xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir. Maraqlıdır ki, çöl dioskoreyası yel xəstəliyinin müalicəsində işlədilir. Kartizon üzərində ilk tədqiqatlar vaxtı çöl dioskoreyası heyvanların böyrəküstü vəzilərinin əvəzinə işlədilirdi.

KEŞNİŞ. Keşniş insanın qida və təbabətdə istifadə etdiyi ən qədim bitkilərdəndir. Bir xörək qaşığı keşniş toxumu bir fincan qaynanmış suya tökülür, üstü örtülür, iyirmi dəqiqədən sonra süzgəcdən keçirilir. Gündə üç dəfə iki qaşığı içdikdə qidanın həzmini nizamlayır, əzələlərin qıc olmasının qarşısını alır, qaraciyərin və öd kisəsinin fəaliyyətinə yardım edir.

PİŞİKOTU (VALERIAN). Pişikotundan sakitləşdirici dərman kimi istifadə olunur. Təbabətdə onun yalnız kökü yararlı sayılır. Pişikotu, ağrıları azaltmaq, kəskin psixi gərginliyi və əsəbiliyi aradan qaldırmaq üçün faydalıdır. Bir xörək qaşığı valerian kökü bir fincan qaynanmış suya tökülür, ağzı örtülür, on beş dəqiqə saxlanır, süzgəcdən keçirilir. Sonra isə kiçik dozalarla içilir.

Uzun müddət, ara vermədən onu içmək olmaz. Bu, həzm orqanlarının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bakıda bitkilərlə xəstələri müalicə etmək üçün «Sağlamlıq zonası» vardır. Bu yaşıllıq zonasında dibçəklərdə cürbəcür bitkilər əkilib. Zonada bitkiləri iyləmək və onun ətrini ciyəərə çəkməklə müalicə olunurlar.

Bitkilərlə müalicənin ən ağlasığan izahı odur ki, bitkilərin ətrini ciyəərə çəkərkən burun boşluğunda yerləşən sinir ucları bir çox bədən üzvlərinə müsbət təsir edir.

Ətirlər xeyirli və zərərli, sadə və mürəkkəb, üzvi və qeyri-üzvi kimi qruplaşdırıla bilər. Bitki ətirləri canlı üzvlərə aiddir. Ətirin gücü, elə ətirin özü və kimyəvi birləşmələrdən asılıdır. Dəfnə, ətirşah, santonin, rozmarin şəfaverici ətiri olan bitkilərdir. Onların buraxdığı bioloji cəhətdən fəal olan efir maddələr orqanizmə yaxşı təsir göstərir. Bakı «Sağlamlıq zonası»nın işçiləri və onların davamçıları inanırlar ki, bu cür müalicə yuxusuzluğu aradan qaldırır, tənəffüs və qan dövranı orqanlarının fəaliyyətinə yaxşı təsir göstərir. «Sağlamlıq zonası»nın direktoru S.M.Hüseynov yazır: «Dəfnə və rozmarin kimi şəfaverici xassəyə malik bitkilərin tərkibində mənfiyüklü enerji vardır. Həmin enerji insanın bədənində yaxşı təsir edir. Bu,

xüsusən də əsəb və ürək-damar sisteminin pozuqluğunun müalicəsində xeyirlidir».

Güman ki, bitkilərlə müalicə üsulunun özü xalq təbabəti ilə bağlıdır. Çünki Qafqazda demək olar ki, tibbi cəhətdən yararlı bütün bitkilər xalq təbabətində işlədilir.

MUSİQİ VƏ TƏBABƏT

Bütün Qafqazda xalq təbabətində ağrını aradan götürmək, əsəbləri sakitləşdirmək üçün musiqidən istifadə edilir. Hər xəstəliyin məxsusi mahnısı vardır. Kabardin, gürcü, şapsaq, balkar və abxazlar arasında simli alətlərin müşayiəti ilə «yaralı mahnıları» oxunur. Bir mahnı güllə bədəndən çıxarılan vaxt, başqa bir mahnı yara sarıyan zaman, digər mahnı isə cərrahiyyə əməliyyatından sonra oxunur. Elə bir mahnı da var ki, yaralının qohumları onun çarpayısı başında toplaşib oxuyurlar. Döyüş meydanında güllə yarası alan adam özünü sakitləşdirmək və ağrıları unutmaq üçün özü də «yaralı mahnıları» oxuyur.

Xəstəlik zamanı da dəstə halında mahnı oxunur. Qonşular və qohumlar bütün gecəni xəstənin otağına yığışır, simli musiqi alətlərində çalır, oynayır, sehrli nağıllar danışır ki, xəstənin başı qatışsın, ağrıları unudulsun. İnanırdılar ki, bu mahnılar müqəddəsdir. Xəstəlikləri isə Yaradan özü göndərüb. Məhz buna görə də mahnılar yalnız xəstənin dərddini unutdurmaq üçün deyil, eyni zamanda da Yaradanı «dilə tutmaq» üçün oxunurdu ki, xəstəni mübtəla olduğu dərddən qurtarsın. Bu adət indinin özündə belə, Qafqazda geniş yayılmışdır.

Musiqidən həm də psixoloji amil, həvəs və maraqlandırıcı akt kimi istifadə edirdilər. Abxazlar arasında simli musiqi aləti–apxartsa çalan adam döyüşə yollanarkən döyüşçülərin önündə çala-çala gedərdi. Bundan başqa, musiqi dəfn mərasimində, cənazənin qoyulduğu otaqda da çalınırdı.

Bütün Qafqazda hamı tərəfindən qəbul edilmiş adətə görə, ata öz iradəsi ilə nümunə olmalı, oğlunun itkisinə ağlamamalıdır. Odur ki, qəm-qüssə və kədərini yalnız həzin mahnılar oxumaqla izhar edə bilirdi.

Yuxarıda deyilənlərdən bu nəticəyə gələ bilərik ki, Qafqazda dərman, sadəcə olaraq, xəstəliyin müalicəsi üçün nəzərdə tutulmur.

Müalicə-profilaktika məqsədi ilə tətbiq olunan dərmanlar, eləcə də qida sağlam həyatın ayrılmaz hissəsi sayılır. Dərmanlar və qidalar çox vaxt bir-birini əvəzləyə bilər, eyni məqsədə, uzun və sağlam həyata xidmət edir.

Görkəmli Amerika alimi, doktor Qrey Dilmond xüsusi olaraq göstərir ki, Birinci Dünya müharibəsindən bu yana qeyri-təbii dərmanların işlədilməsi Qərb xalqlarını nəbatat vasitəsi ilə müalicə şəraitindən (mühitindən) ayırmışdır.

Xalq təbabətindən danışarkən, qarşıya çıxan ən böyük problem bu və ya digər dərmanın tərkibini müəyyənləşdirmək, hansı bitkidən nə qədər qatıldığını dəqiqləşdirməkdir. Adama elə gəlir ki, bitkilərdən istifadə edərkən ara həkimləri şəxsi təcrübəyə arxalanaraq, dərmanları gözəyari düzəltmişlər. Bu, standart ölçü vahidləri meydana gələnə qədər, xörək bişirərkən hansı ərzaqdan nə qədər tökməklə müqayisə edilə bilər.

Bu problem xüsusilə zəhərli dərman bitkilərindən istifadə vaxtı tam çılpalığı ilə qarşıda durur. Zəhərli bitkidən dərman düzəldərkən onun çəkisinin dəqiqliyi vacibdir. Bir az o yan, bu yan olsa, xəstənin işi korlanır.

Əczaşünas dostum Viktor Geduldik əsərimin «Xalq təbabəti» hissəsini oxuduqdan sonra mənə yazmışdı: «Müəyyən mərasimlərlə bağlı insanın qurban verildiyi, lap qədim vaxtlarda da, Allaha səcdə qilındığı yaxın keçmişdə də, adamlara cərrahiyyə yolu ilə başqasının ürəyinin köçürüldüyü müasir zamanəmizdə də ulu babalarımızdan qalma xalq təbabəti, xəstəliklərin müalicəsində özünəməxsus yer tutur».

6. QIDA VƏ UZUNÖMÜRLÜLÜK BURADA HAMI QATIQ İÇİRMİ?

PƏHRİZ

İnsan bədəninə təsir edən bütün başlıca amillərin ən vaciblərindən biri qidadır. Bir çox sovet tədqiqatçısı qidanı optimal inkişaf və mühitə uyğunlaşmada həlledici amil hesab edir. Qida, sözün həqiqə mənasında, səmərəli fiziki fəaliyyətin uzun illər davam etməsində həlledici rol oynayır. Qan damarlarının, əsəb və hormonal sistemlərin, eləcə də maddələr mübadiləsinin ümumi vəziyyətinin yaxşılaşmasında qidanın böyük əhəmiyyəti vardır.

Uzunömürlülükdə qidanın xüsusilə mühüm amil olduğunu nəzərə alaraq çox yaşayan adamların və ailələrin yeməklə bağlı həyat tərzlərinin, adətlərinin tədqiqinə çox vaxt həsr etdim. Ərzaq məhsulları, onların toplanması və qida kimi hazırlanması barədə məlumatlar topladım. Gözlənilmədən məndə belə fikir əmələ gəldi ki, görəsən, sağlamlığı qorumaq üçün nəyi yemək lazımdır, nəyi yox?

Heyvanlar üzərində, eləcə də müəyyən zonalarda insanın sağlamlığına və uzun ömür sürməsinə yaxşı təsir göstərən yeməklər barədə yüzlərlə müşahidə və təcrübə aparılmışdır. Hələlik isə inandırıcı və qəti nəticələr üzə çıxarılmamışdır. Ümumiyyətlə, qida ilə sağlamlıq arasındakı əlaqəli münasibət haqqında söz demək çətin və xatalı işdir. Bunun bir səbəbi, əlbəttə, ondadır ki, insanlar heyvanlar yaşayan aləmdə yaşasalar da, qidalanma məsələsində yalnız təbii instinktlə əsaslanmırlar. Qida və sağlamlıqla bağlı külli miqdarda çətinliklər üzə çıxır. Çünki dünyada çoxlu müxtəlif xalq və hər xalqın da öz mədəniyyəti, öz həyat təzi vardır. Bununla belə, uzunömürlüləri çox və səhhəti qaydasında olan adamlar yaşayan

ayrıca bir ictimai qrup daxilində qidanın qəbulu, yeməklər və sairə ilə bağlı məsələləri öyrənmək faydalıdır.

Müasir inkişafa baxmayaraq, qida Qafqazda əsrlərlə dəyişməz olmuş, dəyişməz də qalır.

Yeni yeməklərin meydana gəlməsi az-maz özünü göstərsə də, elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik əmələ gətirməmişdir. Eyni ərazidə, eyni ənənəvi yeməklərdən istifadə və onların daima nəsil-dən-nəslə keçməsi insanı bioloji uyğunlaşmaya gətirib çıxarmışdır ki, bu da orqanizmin tanış yeməklərə adət etməsinə imkan vermişdir. Müntəzəm, dəyişməz qida düzgün qida ritmi ilə birləşdirildikdə bu, orqanizmə psixoloji təsiri azaldır, ən azı həzm sistemi orqanlarına yaxşı təsir göstərir.

ABŞ-da, ümumiyyətlə, sənayeləşmiş Qərbdə, təzə meydana gələn yeməkləri yaxşı qarşılayırlar. Cari qida nəzəriyyələrinə, reklam və bazarlarda rast gəldiyimiz məhsullara uyğun olaraq bizdə yemək tərzində tez-tez dəyişikliklər var. Qarmaqarışıq, dəyişkən yeməklər ürək və şəkər xəstəliyinə, böyrək, qaraciyər, öd kisəsinin fəaliyyətinin pozulmasına, əlbəttə, kökəlmə və piylənməyə səbəb olur. Bu məsələdə bioloqlar tez-tez bir-biri ilə razılaşmasalar da, ürək-damar xəstəliyi ilə yağlı yeməklərə, şəkər xəstəliyi ilə şəkərli məhsullara çox meyil etmək halları və s. arasında əlaqə artıq təsdiqlənib. Qida və xəstəliklər arasındakı əlaqənin səbəbini dəqiq öyrənmək çox vaxt alacaq. Bununla belə, qida ilə əksər xəstəliklər arasında dərin əlaqəni, ərzaq məhsullarının insan səhhətinə təsirini, düzgün qidalanmanın insan və uzun ömür üçün əhəmiyyətini, bizim fikrimizcə, bu gün heç kim inkar edə bilməz.

Nyu-Yorkda «Maunt Sinay» tibb kollecinin nümayəndəsi, doktor Samuel Rozen və onun sovet həmkarları Moskva, Abxaziya və Gürcüstanda qidanın insanın eşitmə orqanlarına təsiri məsələsinə dair müqayisəli epidemioloji tədqiqat aparmışlar. Bu tədqiqatlar doktor Rozenin müəyyən yeməklərin eşitmə orqanlarına təsirinə aid əvvəllər gəlidiyi qənaəti təsdiq

etmişdir. Əhalinin həddən artıq yağ və yağlı qidalar qəbul etdiyi yerlərdə insanların eşitmə orqanları başqa yerlərə nisbətən zəif olur. Abxaziya, Gürcüstan və Moskvada sınaq yoxlanışları apardıqdan sonra doktor Rozen belə qənaətə gəlib ki, Abxaziya və Gürcüstanda yaşayanlar hissediləcək dərəcədə yaxşı eşidirlər.

Lakin bunu irsiyyətlə əlaqələndirmək, irsiyyətə aid etmək olmaz. Çünki nə Abxaziyada, nə də Gürcüstanda uşaqlar üzərində tədqiqat apararkən başqaları ilə müqayisədə onların eşitmə qabiliyyəti arasında bir fərq duyulmayıb. Deməli, irsiyyətdən söhbət gedə bilməz. Bunun səbəbi həmin ərazidə yağın az, göy-göyərtili, tərəvəz və meyvənin daha çox yeyilməsidir.

Əminəm ki, qida ilə bağlı söz deməyə, bu yerlərdə mövcud olan yeməkləri təsvir etməyə dəyər. Mənim belə bir qənaətə gəlməyimin səbəbi heç də Qafqaz yeməkləri ilə bağlı məsələlərin, əksər hallarda müasir elmi fikirlərlə uyğun gəlməsi deyildir. Çünki bu yeməklərin sayəsində, indinin özündə də qeyri-adi dərəcədə gümrah və uzunömürlü adamlar yaşamaqdadırlar.

Uzunömürlü əhalisi ilə seçilən Qafqaz etnik qrupları yaşadıkları yerin ekoloji şəraitinə, sənayeləşmənin dərəcəsinə, inam və etiqadlarına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu üç amil qidanın seçilməsinə də öz təsirini göstərir: Azərbaycan, Abxaziya və Dağıstanda müsəlmanlar əsasən qoyun əti, hərdən də mal əti işlədirlər. Onlar heç vaxt donuz əti yemirlər. Dağıstan və Azərbaycanda spirtli içkilər dinə görə, haram sayılır və qadağan edilib. Lakin bəzi adamlar həddini aşmadan şərab içirlər. Mən burada yağın hər yerdə bir cür, yəni çox, az, lap az işlənməsinə rast gəldim. Burada şəkərin, tərəvəzin, süd məmulatının işlənməsi də açıqca fərqlənir.

Bütün Qafqaz xalqları arasında ən çox yayılan, hər yerdə rast gəlinən süd məmulatı qatıqdır. Qatıq rənginə və təmizinə görə yoğurtdan fərqlənmir. Qatıq həm qida kimi, həm də

şəfaverici xassələrinə görə qiymətlidir. Xüsusən mədə-bağır-saq xəstəliyi zamanı xeyirlidir. O, böyük antiseptik gücə malikdir. Çünki südün turşuması zamanı meydana gələn canlı bakteriyalar çürümənin qarşısını alır. Amerikada çoxlu antibiotik qəbul edən xəstənin bağırsaq mikrobları müvəqqəti məhv olanda, həkimlər ona yoğurt içməyi məsləhət görürlər.

Müəyyən yerli fərqlərə baxmayaraq, Qafqazda yemək-içməklə bağlı hamı üçün ümumi adətlər vardır: qidanın müntəzəm, düzgün və vaxtlı-vaxtında qəbulu, həddən artıq çox yeməmək, yemək vaxtı sakitliyə riayət edilməsi, ərzağın tamamilə təzəliyi, boyat olmaması.

Sağlamlıqla qida arasında yaxın əlaqənin olması bütün Qafqazda məlumdur.

Məlumdur ki, keçmişdə olduğu kimi, müasir dövrdə də Qafqaz xalqları arasında təzə ərzaq məhsulları yüksək qiymətləndirilir. Onlar qaxacı yalnız təzə ət olmayanda yeyirlər. Eləcə də turşuya qoyulmuş tərəvəzi təzə tərəvəzin mövsümü keçəndə yeyirlər. Xörəyin qalığını atırlar. Onlara məlumdur ki, boyat xörək keyfiyyətini itirdiyindən nə dadı var, nə də insana xeyri. Boyat yeməyi saxlamaq natəmizlik hesab olunur. Ədviyyəni yeməkdən öncə əzib süfrəyə qoyurlar, göy-göyertini də çox saxlamırlar. Çünki göy-göyerti qaldıqda rəngi solur, tədricən dadını, ətirini və keyfiyyətini itirir.

Qafqazda meşələr, çəmənliklər, çöllər hamı tərəfindən məmnuniyyətlə toplanan bitkilərlə doludur. Onlar öz keyfiyyətlərinə görə bağçada becərilən göy-göyertidən nəinki geri qalmır, hətta ondan üstündür. Bu bitkilər vitaminlər, yağlar, zülallar və təbii şəkərlə zəngindir. Cır qoz, fındıq və fıstığın tərkibində 40–60 faizədək yağ, iyirmi faizə qədər zülal vardır. Cır almalar turş olur. Bu alma və armudun tərkibində C vitamini çoxdur.

YEMƏK QAYDALARI

Qafqazda qida ilə bağlı iki şərt dəyişməzdir:

1. Artıq yeməmək. Burada Amerikanın Tibb Cəmiyyətinin amerikalılar üçün məsləhət gördüyü gündəlik qidada qəbul edilən kaloridən də az kalori sərf edirlər.

2. Təbii halda vitaminlərin həddən artıq qəbul edilməsi. Bu təbii vitaminləri qafqazlılar yabanı bitkilər və ya bağçada əkdikləri göy-göyərtdən və tərəvəzdən alırlar.

Qafqazda, demək olar ki, ət və qənnadı məmulatını göy-göyərtdən və tərəvəz əvəz edir. Bolluca C vitamininin hamılıqla qəbul olunması onlarda bir çox xəstəliklərə qarşı immunitet əmələ gətirir. Gündə üç-dörd dəfə vaxtlı-vaxtında yemək, insanın bədənində ahəngdarlıq yaradır. Ən görkəmli Qafqaz həkimləri mədədə baş verən fəsadların hamısının səbəbini vaxtında yeməməkdə görürlər. Qafqazlılar inanır ki, hər iş vaxtında görülməlidir. Məhz buna görə də həmin məsələ yalnız yeməklə təcrid olunmur. Bu, qafqazlıların həyat tərzinə bütövlükdə siraət etmişdir. Müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə nahar günorta namazından sonra yeyilir. Axşam vaxtında yatmaq, səhər vaxtında durmaq, yemək və s. insan bədəninin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir. Yeməyi kiçik tikələrlə qəbul edib, yaxşıca çeynədikdən sonra udurlar. Tələsə-tələsə yemək mədəniyyətsizlik hesab olunur. Yaxşı çeynənməmiş udulan loxmanın xeyirdən çox, ziyan gətirəcəyinə inanırlar. Bir çərkəz dostum uşaqlığını yada saldı və dedi ki, uşaqlıqda bir yana səfərə çıxanda onları möhkəm yedirirdilər ki, mənzil başına çatanda acıyıb tələsə-tələsə yeməsinlər. Çünki belə hərəkət həm ziyanlı, həm də biabırçılıq sayılırdı. Görənlər nə deyirdilər?!

Bir sözlə, yemək vaxtı tələsmək olmaz. Maraqlıdır ki, bütün qafqazlılar nahar vaxtını istirahət və kef-səfa vaxtı sayırlar. Stol arxasında qonaq da əyləşəndə nahar bəzən saatlarla

davam edir. Abxazlar nahar vaxtı iki simli apxartsaya (musiqi aləti) qulaq asmağı xoşlayırlar. Azərbaycan alimi doktor Mehdi Sultanov nahar vaxtı sakit musiqiyə qulaq asmağı məsləhət görür və oxumağın əleyhinə çıxır. O, təsdiq edir ki, müğənniyə tələb olunan diqqət sinir impulsunu həzm prosesindən ayırır. Stol başında adamı qəmginləşdirən hadisələrdən söz açmaq yersiz hesab olunur. Bayramlarda belə, nə yeməklər dəyişir, nə də gündəlik həyat tərz. Əsas məsələ – yeməyin təzəliyi, qarınqululuğa yol verməmək, asta-asta, tələsmədən, ahəngi pozmadan nahar etməkdir.

Sağlamlıq və ədəb qaydaları kimi qəbul edilən bu qanunlar pozulmazdır. Belə ənənə ilə tərbiyə olunmamış adamlar bəzən çətinliklərlə, xoşagəlməz hadisələrlə qarşılaşırlar. Tbilisi Gerontologiya İnstitutunun direktorunun cavanlıqda başına gələn hadisə söylədiyimizə yaxşı misaldır. Özünün dediyinə görə, şəhərdə, ziyalı ailəsində tərbiyə alıb. On yeddi yaşı tamam olanda keçmiş adət-ənənələrə riayət edən bir ailəyə ərə verilib. Toy günü, təlaş və gərginlikdən boğazından bir loxma da keçməyibmiş. Axşam hamı stol arxasına dəvət ediləndə o da əlini süfrəyə uzadıb, ürəklə tez-tez yeməyə başlayıb. Qayınana onu nəzakətlə başa salıb ki, stol arxasında, camaatın yanında belə yemək yaramaz. Əgər ac idisə, gərək vaxtında o biri otağa keçə, ağzına bir şey ataydı ki, indi camaat kimi asta-asta, ədəb-ərkanla yeyə biləydi.

Bütün Qafqazda, istər kişi olsun, istər qadın, görkəmcə incə bədən quruluşuna malik adam nümunəvi, köklərsə xəstə sayılır. Qafqaz xalqlarında az yeməyin zəruriliyi haqqında atalar sözləri çoxdur. Gürcülərin qənaətinə görə, kişi elə yeməlidir ki, doqquz müxtəlif stol arxasında bir-birinin dalınca nahar edə bilsin. Çeçenlər axırıncı tikəni heç vaxt yeməmələriylə fəxr edirlər. Azərbaycanlı uzunömürlülər deyirlər ki, heç vaxt lazım olduğundan artıq yemirlər.

AİLƏ OCAĞI

Qafqazlı ailəsi nə qədər böyük olsa da, yemək vaxtı bir yerə yığılır. Buxarı və ya üstündə xörək bişirilən ocaq ailə birliyinin rəmzidir. Buxarıda zəncirlə asılmış çox böyük bir qazan olur. Müasir evlərdə ocaq və buxarı qazla da qızdırılır. Bütün xörəklər burada bişir. Ailə üzvləri əlli nəfər və artıq olsa belə, xörəklər bu ocağın üstündə və ya buxarıda bircə qazanda bişirilir.

Buxarı da, zəncir də bir çox Qafqaz xalqlarında müqəddəs hesab olunurmuş. Kişi hər hansı bir məsələ ilə əlaqədar and içəndə əvvəlcə sağ əlini «ailə zənciri»nin üstünə qoyur, sonra and içirmiş! Əgər bu zəncir oğurlansa, ailədə fəlakət baş verəcəyinə inanırdılar. Əgər böyük qazan ailəni doyuzdurmaq üçün bəs etməsə, böyük oğul ailəsi ilə ayrılıb, özünə atasının evinə bitişik ev tikə bilərdi. Bütün ailələr haqqında Abxaziyada deyirlər: «O ailə zəncirini qırıb». Çeçenlərdə ailə zəncirinə böyük əhəmiyyət verir və çox böyük ailələr haqqında «bir qazandan yeyənlər» və ya «bir zənciri olanlar» deyirlər. Osetiyada nə vaxtsa böyük olan ailənin axırncı kişisi dünyadan köçəndə dul qalan qadın ərinə son mənzilə yola salan vaxt zənciri boynuna və ya belinə bağlayır. Osetiyada birinə qarğayanda deyirlər: «Görüm, boynuna çaydan zənciri keçirəsən! və ya «Boynunda çaydan zənciri görüm!». Bu çox ağır qarğışdır. Mənası: «Görüm, ailən dağılsın», – deməkdir. Dağıstanda da birinə qarğayanda deyirlər: «Görüm, evin dağılsın!».

ƏT

Qafqaz xörəkləri arasında ət xörəyinin yerini ənənəvi qonaqlıq və bayramlardan təcrid olunmuş halda, təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Mərifət, ədəb tələb edirdi ki, gərək ət təzə olsun. Heyvanı (qoç-erkək) qonağın ayağı altında kəsirlər. Qoç kəsib qonağın şərəfinə «qan tökmək» böyük

hörmət əlaməti sayılır. Süd qadınlar və analıqla bağlı olduğu kimi, qan da kişiliklə bağlıdır.

Toğlunu kəsəndən sonra onu doğrayır, şişə taxır, odun üstündə qızardırırlar. Heyvanın başını suda bişirir, stolun üstünə qoyurlar ki, qonaq öz gözləri ilə yediyi ətin təzəliyini görsün. Heyvanın başı onun ən layiqli yeri hesab olunur və yarısı uşaqların dayısına verilir. Çünki ananın qardaşı qadın qohumları arasında xüsusi yeri olan, xüsusi hörmətə malik şəxs kimi yüksək tutulur. Ətin hər hissəsi ayrılıqda qiymətləndirilir. Başdan sonra bel (kürək) əti gəlir, sonra isə qabırğa. Ürək və ciyərin də xüsusi yeri vardır.

Bəyin atası və ya ən yaşlı qohumu toya gələnləri salamlayıb, sağlıq deyəndə, bəylə gəlinin ayağı altında qurban kəsilmiş qoçun ürəyi və ciyəri ənənəyə görə onun əlində tutduğu çubuğa keçirilir.

Qoyunçuluqla məşğul olan bu xalqlar arasında qoyun əti çox yeyilir. Mal əti az tapıldığına görə vaxtilə daha şöhrətli idi. İndi ərzaq bölgüsünün belə geniş vüsət aldığı bir dövrdə mal əti hər yerdə vardır. Keçi əti də yeyilir. Müsəlmanlar yaşamayan ərazilərdə donuz əti də tapılır. At ətindən yalnız bəzi dağlı etnik qruplar istifadə edirlərmiş. Ümumiyyətlə desək, at, hardasa, yariinsan kimi nəzərə alınır və qanı insan qanı hesab edilir. Gürcülər və abxazlar heç vaxt at ətinə əl vurmazlar. Döyüşdə at da sahibi kimi vuruşur, düşməni ayaqları ilə tapdayır və çalışır ki, onu dişi ilə parçalasın. Yariinsan-yariat kimi bir canlının olması qədim yunan və Yaxın Şərq əsatirini yada salır.

BALIQ. Çaylar və Xəzər dənizi balıqla dolu olduğu halda, buralarda balıq az yeyilir. Demək lazımdır ki, qafqazlılar ənənəvi heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olduqlarına görə qədim adətlərini qoruyub saxlayıblar. Balıqçılıq onlara irsən keçmədiyindən onlarda balığa elə bir maraq olmamışdır. İndi isə balıq yavaş-yavaş yeməklər sırasına daxil edilir. Bir çox

süni göllərin düzəldilməsi və balıq yetişdirilməsi dediklərimizi təsdiqləyir.

Əti qaynatmaq və qızartmaq onu bişirməyin daha müna-sib yoludur. Azərbaycanda isə qovurma ətə də üstünlük verir-lər. Dağ rayonlarında, yay vaxtı sürülər uzaqlara otlaqlara yola salındığından yazda və qışda əti qurutmaq adəti mey-dana gəlib.

ŞİŞLİK VƏ YA ŞİŞKABAB. Bir çox Qafqaz xalqları arasında məşhur olan şişlik və ya şişkabab¹ köz üzərində qızardılır. Ət əvvəlcə quyruqla silinir, bu, ətin yaxşı qızarma-sına və ya şirəsinin kababın içində qalmasına kömək edir.

PAXLA. Keçmişdə yaşayış ağır olan vaxt ət nadir tapı-lardı. O vaxt paxla kimi çox zülallı bitkilər geniş yayılmışdır. Paxla bu gün də bütün qafqaz xalqlarının qidasının əsas hissəsini təşkil edir. Çeçənlər paxladan, demək olar ki, həmişə istifadə edir, bəzən də onu ətlə yeyirlər.

Lobyə abxazların sevimli yeməyidir. Bu yemək lobyə, so-ğan, qoz və ədviyyədən ibarətdir.

ƏDVIYYƏLƏR VƏ BİTKİLƏR

Qafqazın bütün guşələrində ədviyyə və bitkilərdən səmə-rəli istifadə edilir. Reyhan, şüyüd, cəfəri, turşəng, bibər, sarım-saq, dağkeşnişi, nanə, kəklikotu əkilir. Ərzaq kimi yabanı bitkilərə də geniş yer verilir. Avropanın başqa yerlərində alaq kimi tanınan pərpərəng, gicitkən, pıtraq, itsoğanı, kəkotu, atlı lobyə, zəncirotu və s. kimi yabanı bitkilər Qafqazda çobanlar tərəfindən yığılıb yeməkdə işlədilir. Sonralar bu bitkiləri əkin sahələrində də yetişdiriblər. Onlardan salatda, ət qiyməsində,

¹ Müəllif kitabın sonunda şişkababın milli Azərbaycan yeməklərindən olduğunu göstərir – (*tərc*).

pendir, soğan, yumurta, ədviyyə və sirkədə istifadə edirlər. Yabanı otların bəzində C vitamini 80–190 mq-dır. Gündəlik minimum tələbin 70 mq olduğunu nəzərə alsaq (bəzi alimlər güman edirlər ki, indi bu tələb daha böyükdür, bununla belə hələ də bir adama neçə mq C vitamini faiz lazım olduğu barədə bir-birinə zidd fikirlər, mübahisələr mövcuddur – S.B.) bu regionda məlum olan iki yüz növdən artıq qida üçün yararlı (yeməli) yabanı bitki haqqında təsəvvür yaranır. Karotin 6,55–11,45 mq % və dəmir 98–184 mq %, nanə, kəkotu və dağkeşnişində xüsusilə çoxdur. Bundan əlavə sutərəsi, şüyüd, yabanı soğan, dağkeşnişi və kərəvizin tərkibində çoxlu minerallar (19,34–124,73 mq %) vardır.

Bir çox xalqlar aclıq vaxtlarında çarəsiz qaldıqda yabanı bitkiləri yeyiblər. Rusların «Görüm, səni gicitkənə möhtac qalasan» qarğıışı bununla əlaqədardır. Qafqazlılar isə əksinə, gicitkən kimi yabanı bitkiləri nəinki yeməli, həm də dadlı sayırlar. Həqiqətən də, gicitkənin tərkibində askorbin turşuları, karotin, K və B₁₂ vitaminləri, zülallar, az da olsa başqa elementlər vardır. Yabanı sarımsaqdan çox istifadə edilir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi sarımsaq şəfəverici xassələrinə görə yüksək qiymətləndirilir. Çeçen atalar sözündə deyilir: «Sarımsaq doqquz dərdin dərmanıdır». Qeyd etmək lazımdır ki, duz bitkilərə və ədviyyəyə xüsusi dad versə də, qafqazlılar ondan az istifadə edirlər. Dağlıq rayonlarda yabanı bitkilərə ədviyyəyə nisbətən daha çox üstünlük verirlər. İsti düzənlik rayonlarda isə yabanı bitki və turşudan çox ədviyyə işlədilir.

Qafqazlıların nəyə görə belə çox tünd ədviyyə və sousdan istifadə etmələri barədə maraqlı nəzəriyyə irəli sürülmüşdür. Məsələn, hərərətin daha yüksək olduğu Azərbaycanda duzsu-zülal-yağ-karbohidrat və vitamin mübadiləsində dəyişiklik baş verir. Eyni zamanda mədə şirəsi azalır ki, bu da həzm orqanlarının fəaliyyətini, qaraciyərdə qlikogen mübadiləsini, qanda zülalın balansını pozur. Bunun nəticəsində adamın iştahası azalır. İştahanı qaydaya salmaq, mədə şirəsinin ifra-

zını artırmaq üçün tünd (kəskin) ədviyyə və sous ən yaxşı vasitədir. Ədviyyə və sousun tərkibində, demək olar ki, kalori olmur. Deməli, sous və ədviyyə iştahanın anasıdır. Ədviyyə həzm prosesinə də yaxşı şərait yaradır. Abxaziyada «aciko» adlanan sous qırmızı bibər, duz, şüyüd, sarımsaq, dağkeşnişi, soğan, qoz, cır gavalı, pomidor və pazı yarpağından hazırlanır. Bunları bir yerə yığıqdan sonra yaxşı-yaxşı döyürlər. Açıq-qırmızı rəngi və ətiri ilə seçilən sous acıdır. Başqa Qafqaz xalqlarında da belə tünd sousdan istifadə edirlər. Gürcülər buna «tkemali» deyirlər. Qocalar onu az yeyirlər, əsasən, gənclər xoşlayırlar. Çeçenlərdə bu sousu hazırlamaq üçün yetişməmiş turş gavalı və alçadan istifadə edirlər.

Qafqazlılar öz milli ədviyyələrini çox sevirlər, onları müxtəlif xörəklərlə yeyirlər. Bir dəfə Nyu-Yorkda qafqazlı həmkarlarım mənə baş çəkdilər. Xörək bişirmişdim. Onlar xörəyi təriflədilər, lakin hiss etdim ki, nəşə çatmır. Onlardan biri – bəlkə, Qafqaz ədviyyəsi ola, – deyə mənə müraciət etdi. İşə bax ki, Abxaziyada ikən elə qonağım olan bu professorlardan biri mənə bir balaca şüşə «aciko» vermişdi. Məmnuniyyətlə «aciko»nu mətbəxdən gətirdim. Nahardan sonra onlar mənə dedilər ki, «aciko» tabakaya xüsusi dad verdi.

ÇƏRƏZ

Qoz, fındıq və s. çərək meyvələri Qafqazda geniş yayılmışdır. Xörəkdə istifadə edərkən onu ya əzir, ya da maşından keçirirlər. Yeyəndə isə qırır, qabıqdan çıxarırlar. Badam, fındıq, qoz, fıstıq və s. ağacların məhsulu payızda yığılır.

Bunların tərkibində çoxlu zülal, mineral, vitamin və yağ var. Şabalıdın məhsulu çox olur. Şabalıdı yığır, qurudur, qışa saxlayırlar. Ondan əzmə (püre) düzəldirlər. Püreyə qoz, fındıq və fıstıq yağı qatılır. Abxaziyada bu çox vaxt adi yağ və piy yerinə işlədilir.

Qoyun və mal əti ilə yemək üçün hazırlanan sousun tərkibi araxis, qırmızı və qara bibər, turş gavalı, abqoradan ibarətdi. O, ətə yaxşı ətir və dad verir. Abqoranın tərkibində C vitamini çoxdur. Onu, adətən, sirkə yerinə işlədirlər. Bütün Qafqazda geniş yayılan qoz da C vitamini ilə zəngindir. Qozun tərkibində A və B vitaminləri də vardır. Yetişmiş qozun ləpələrini əzib, ondan yağ alırlar. Həmin yağ xörək hazırlananda işlədilir. Qozun tərkibində 51,9–63,9 faizədək yağ var. Zülal isə 14,5–24 faizdir.

Qafqazlılar gündə 30–90 qr qoz yeyirlər ki, bu da insana lazım olan piyi əvəzləmək üçün kifayətdir. Bağda əkilən və ya meşədə bitən fıstığın, fındığın və s. tərkibində zülal, karbohidratlar, vitaminlər və mineral maddələr olur.

MEYVƏ–TƏRƏVƏZ

Təzə meyvə və tərəvəz bağ-bağçada yetişdirilir və bütün Qafqazda hamı tərəfindən sevilir. Dağətəyi və düzənlik rayonlarda kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi vadilərdə meyvə və tərəvəzin yetişdirilməsi ən vacib məsələ sayılır. Dağlıq rayonlarda isə nə meyvə, nə də tərəvəz yetişdirirlər. Lakin burada uşaq da, böyük də, xüsusən də qocalar yeməli yabanı bitkilərin harada olduğunu yaxşı bilir və ondan istifadə edirlər. Meyvənin və tərəvəzin təzə olmasına böyük qayğı göstərdiklərindənə ki, səhər yeməkdən əvvəl bağçaya gedir, salat üçün göy soğan və sarımsaq da daxil olmaqla göy-göyərti yığır, ağacdən meyvə dəriirlər. Məni birinci dəfə Qafqazda müşayiət edən nyu-yorklu həmkarlarımdan biri səhər-səhər salat yeməyi təəccüblü bir şey kimi qarşıladı. İndi o da səhərlər göy-göyərti və tərəvəz salatı yeməyi xoşlayır.

Qafqazın əlverişli hava şəraiti dadlı, bəhrəli tərəvəz və göy-göyərti yetişdirməyə böyük imkan verir. İspanaq, kahi, tərəxun, kərəviz, turşəng, xiyar, pomidor, bibər, badımcan,

qırmızı turp, çuğundur, kartof, soğan, sarımsaq, qarpız, qovun, balqabaq, kələm, tərə və s. geniş şəkildə əkilir və becərilir. Qafqazın bir çox yerlərində dənli bitkilər də boldur. İndi əsas əkin bitkisi buğdadır. Lakin keçmişdə arpa və darıdan da çörək bişirirdilər. Ola bilsin ki, Azərbaycan və Ermənistan ərazisində çəltik qədim dövrlərdən əkilirmiş. Güman ki, bu İranın təsiri idi. Ona görə də plov onların xörəkləri içində xüsusi yer tutur.

Rus alimi, gerontoloq S.A.Baliyevin fikrincə, askorbin turşusu qanda xolesterini nizamlaya bilir. Askorbin turşusu çox olduqca qanda xolesterin daha da qaydaya düşür. C vitamini aterosklerozun qarşısını da alır. O adamlar ki, çoxlu təzə tərəvəz yeyirlər, onlarda demək olar, ateroskleroz baş vermir. Doktor A.L.Myasnikov bu münasibətlə yazmışdır: «Ola bilsin ki, Qafqazda bəzi xalqların uzun yaşamasının səbəbini burada yaşıl tərəvəzin, soğan və sarımsağın bolluğunda və ondan geniş istifadə olunmasında axtarmaq lazımdır. Tərəvəz, göy-göyerti C vitamininin əsas mənbəyidir».

Meyvə dağlarda və aran yerlərində yaxşı bitir və bu yerlərdə üzümdən çoxlu şərab düzəldirlər. Təkcə Abxaziya, Gürcüstanın başqa əraziləri ilə birgə Sovet İttifaqının «üzüm bağı» kimi məşhurdur. Varlı-yoxsul, fərqi yoxdur, hər ailənin öz həyətyanı üzüm sahəsi vardır. Ən yaxşı şərab məşhur izabella üzüm növündən düzəldilir. Məhsulun toplanmasına sentyabrda başlayırlar. Bəzən bu iş yanvara qədər davam edir. Üzüm o qədər dadlı və şirin olur ki, məhsul dövründə bir adam bu gözəl nemətdən əlli kiloqramadək yeyə bilir. Deyirlər ki, üzüm yetişəndə quşlar yem barədə dərd-qəm çəkmir, xoşbəxt olurlar. Onlar o qədər yeyirlər ki, kökəlir, dərilərinə sığmırlar, zorla uçurlar. Qocalar üzümün qabıq və tumunun yeyilməsini məsləhət görmürlər, çünki çətin həzm olunur. Lakin uşaqlar salxımları tənəkdən dərib bütövcə yeyirlər. Üzüm bir çox məşhur yeməklərin tərkib hissəsini təşkil edir.

BAL VƏ ŞİRNİYYAT

Yuxarıda dediyimiz kimi, bal Qafqazda xalq təbabətində geniş işlənir. Bu yaxınlarda isə sovet tibb elmi balı müalicədə istifadə üçün qəbul etmişdir. Qida baxımından bal əla şəkər (əsasən də şərab şəkəri) mənbəyidir. Yüksək kaloriliyi ilə bərabər balın tərkibində on ikidən artıq müxtəlif vitamin, eləcə də hormonlar, mikroelementlər və mineral duzlar vardır. Antibiotik və bakterisid xassəyə malik olan bal, eyni zamanda mikroorqanizmin zəhərsizləşməsinə yardım göstərir. Balı südə, qatığa, çaya, mineral suya qatıb içmək olar. Baldan həm də yemək hazırlayanda istifadə edilir. Qənnadı məmulatı Qafqazda geniş yayılmamışdır, çünki şəkər tozu buralarda əvvəllər çox olmamışdır. Bununla belə qafqazlılar qədim zamanlardan halva bişirirlər. Qovrulmuş buğda unu, bal və ərinmiş yağla qarışdırılıb isti yerə qoyulur, bişirilir. Soyuyandan sonra müəyyən formaya salınır və ayrı-ayrı hissələrə bölünür. Qidanın təzə olmasına üstünlük verildiyinə görə meyvələrdən cem, jele və s. düzəltmək burada geniş yayılmayıb.

DİŞLƏR

Əksər qafqazlıların, xüsusən də mərkəzdən uzaq ərazilərdə yaşayanların dişləri möhkəmdir və bütün ömürləri boyu onların karına gəlir. Bu, ola bilsin ki, buralarda rafinad şəkərin olmaması və bərk yeməklərin bolluğu ilə əlaqədardır. Qənd olmadığından və bərk yeməkləri çox çeynədiklərindən dişlər sağlam və möhkəm qalır.

SÜD MƏMULATI VƏ BULAQ SUYU

Qatıq həzm prosesinə kömək edir, mədə pozğunluğunun qarşısını alır. Qafqazlılar hər dəfə yeməkdən sonra qatıq içirlər. Xüsusən də ağır həzm olunan yeməkdən sonra. Qatıq inək, keçi, qoyun, ya da camış südündən düzəldilir. Süddən şor da hazırlanır. Xırda parçalara bölünən şor çox asanlıqla həzm olunur. Buna görə də şor həm uşaqlar, həm qocalar, həm də qidanın həzmində çətinlik çəkənlər üçün faydalı sayılır. Qatığı çalmaq üçün çalası və ya mayadan istifadə edilir. Çalası kimi turş qatıq və təzə tutulmuş pendir də işlənirdi. Uzunömürlüləri çox olan Qərbi Gürcüstanda hər adamın payına gündə iki girvənkə pendir və süd məmulatı düşür. Çeçenlər az duzlanmış pendiri və şoru çox yeyirlər. Ermənistanda kənddə də, şəhərdə də hər gün, həqiqətən də, bir neçə dəfə pendir yeyirlər. Pendir Suriya çörəyinə oxşar lavaşa bükülür. Bəzən onu, qocalar demiş, «ağızın dadını dəyişmək» üçün meyvə ilə yeyirlər. Keçmişdə ermənilərin əsas yeməyi elə çörək və pendir olub. Dağıstanda da pendir və şor çox yeyilir. Dağlarda pendir həm keçi, həm də qoyun südündən düzəldilir və gışdə (kisəlik parça) saxlanılırdı, ya da baş-baş düzəldilib, xüsusi ota bükülür.

Ayran və süzmə də süd məhsullarıdır.

Təzə südü içərkən müəyyən adətlərə riayət etmək lazımdır. Abxazlar inanırlar ki, balıq yeyəndən sonra təzə südün içilməsi zəhərlənməyə səbəb ola bilər. Klassik Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi «İsgəndərnamə» əsərində yazır:

*Sirkədən xoşlansan, süddən et həzər,
Sirkəylə süd içmək azar törədar.*

Bulaq suyu da Qafqazda hamı tərəfindən qiymətləndirilir. Adətən, kəndləri bulaqların yanında salırlar. Bulaq uzaqda olsa, gedib bulaq suyu gətirib içirlər. Bulaq suyuna qocalar xüsusi qiymət verir, onun tərifini göylərə qaldırırlar.

QİDANIN HAZIRLANMASI VƏ SAXLANMASI

Qafqazda əti qızardır və ya pörtlədirlər ki, artıq piyi çıxsın. Əti qızardanda piy damcı-damcı çıxır və ətdən ayrılır. Əti pörtlədəndə isə piyin çoxu əriyir və ətdən ayrılır. Abxazlar pörtləməyə üstünlük verirlər. Lakin bəzi etnik qruplar da əti suda pörtlədirlər. Beçəni əti ağarana qədər bişirirlər. Dağıstan və başqa dağlıq yerlərdə əti saxlamaq üçün onu qurudurlar. Ona görə ki, sürü çox vaxt yaşayış yerindən çox-çox uzaqlarda – otlaqlarda olurdu. Başqa yerlərdə isə qurudulmuş ətdən hərbi səfərlər zamanı istifadə edirdilər. Ətin qovrulduğu ərazilərdə, əsasən, Azərbaycanda heyvan yağı bitki yağlarından daha çox işlədilir. Mal piyi ağır həzm olunduğuna görə istifadə edilmir. İslam dinində donuz əti haram sayıldığı üçün onun piyi heç vaxt işlədilmir. Bizdə yağ və marqarindən istifadə edildiyi qədər, Azərbaycanda xırdabuynuzlu heyvanların piy və yağından geniş istifadə edilir. Ətlə göy-göyərtili yeyərkən göyərtilini bükür, piyli əti onun arasına qoyurlar.

Yemək hazırlayarkən tam təmizliyə riayət olunur. Hər yamris qab-qacaqla dolu olsa da, taxta qabların da işlənməsi diqqəti cəlb edir. Bəzi yerlərdə hələ də əl ilə yemək, yeməkdən əvvəl əllərini yumaq adəti özünü göstərir. Mis qab yeməyin tamamını dəyişdiyinə görə taxta qab-qacağa üstünlük verilir.

Tərəvəz və meyvəni doğramadan dişlərinə çəkirlər. Qida üzrə mütəxəssislər məni başa saldılar ki, tərəvəz və meyvəni doğrayan kimi onun tərkibindəki C vitamini oksidləşir.

ÇAY

Çay İrandan Azərbaycana, oradansa bütün Qafqaza yayılmışdır. Çay Qafqazın bir çox ərazilərində becərilərsə də, əsasən, müsəlmanlar yaşayan yerlərdə içilir. Başqa ərazilərdə yaşayanlar nadir hallarda çay içirlər. Onlar, adətən, şəraba meyil

göstərilər. Bəzi ərazilərdə çay məclisi qurub söhbət etmək, şərab içmək qədər vacibdir. Çeçənlər çayı südlə içirlər. Kalınıklarda səhər yeməyi çaysız olmaz. Səhər vaxtı əgər evdə dəmləməyə çay olmasa və ya hazır çay yoxdursa, mütləq qonşuya, qohuma gedib, bir fincan çay içirlər. Başqa qafqazlı həkimlər şərabın xeyrindən söz açdıqları halda, azərbaycanlı həkimlər çayın xeyrindən danışirlər. Professor Mehdi Sultanovun fikrincə, tünd çayın tərkibində olan kofeinin ürəyə mənfi təsir göstərməsi haqqındakı fərziyyə əsassızdır. M.Sultanov deyir ki, çay ürəyin tonusunun yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir, ürək döyüntüləri, hipertoniya və aterosklerozun qarşısını almaqda çay bəzi iynələrdən daha xeyirlidir. Çay həm də yuxunu tənzimləyir. Doktor Mehdi Sultanovun çay barədə fikri belədir: «Çay kofeinin sayəsində yanğını kəsməyə, yorğunluğu çıxarmağa, əhval-ruhiyyəni yüksəltməyə və qidanın asan həzm olunmasına yaxşı təsir göstərir. Çayın tərkibində bol olan P vitamini orqanizmə zərərli təsirlərin qarşısını alır, kapilyarların bərpasına kömək göstərir. Damarların divarlarına müsbət təsir edib aterosklerozun qarşısını alır».

Çayın tərkibində bir çox qiymətli maddələrin olduğu məlumdur. Onda bakterisid təsiri ilə yanaşı, nikotin turşuları, B₁, B₂, C, P vitaminləri və mikroelementlər vardır. Çay müvafiq qaydada dəmlənəndə bu maddələr öz xassələrini saxlayır. Doktor M.Sultanovun rəyincə, çayın üstünə qaynar su tökməklə dəmlədikdə çayın yalnız rəngi və rəyihəsi qalır, o çay dəmləməyin aşağıdakı reseptini verir: «Dəm çaydanı bir-iki dəfə qaynanmış su ilə yaxalanır, sonra o qaynanmış ilıq su ilə doldurulur, adambaşına bir çay qaşığı quru çay tökülür, çaydanın üstünə və ya samovarın başına qoyulur. İyirmi dəqiqədən sonra dəm çayniki götürülür, qalın dəsmalla örtülür və beş dəqiqə saxlanılır. Sonra dəmdən bir az fincandakı qaynanmış suyun üstünə tökülür. Beləliklə, çay hazırdır. Çay tünd içilir. Doktor M.Sultanov səhər iki fincan, günorta bir fincan, axşam yeməyindən sonra bir fincan çay içməyi məsləhət görür.

*SOVET DÖVRÜNDƏ
QIDA VƏ YEMƏYİN DƏYİŞMƏSİ*

Keçmişdə iqtisadiyyatdan asılı olaraq yeməklər çox fərqlənirdi. Köçəri həyat sürən heyvandarların qidası başlıca olaraq müxtəlif ət yeməklərindən, ələ düşən meyvə və tərəvəzdən ibarət idi. Nişastalı yeməklər çox olmurdu. Bəzi köçərilər, hətta çörəyə meyil də göstərmirdilər. Lakin düzənliklərdə yaşayan və təsərrüfatla məşğul olan kənd əhalisi becərilən tərəvəz və dənli bitkilərlə dolanırdılar. Hippokrat göstərmişdir ki, qafqazlılar meşəgilası, giləmeyvə, qovun, alma və s. ilə dolanırlar. Hələ Hippokratın dövründə Qafqaz öz uzunömürlüləri ilə məşhur idi. Yunanlar qafqazlıların belə qeyri-adi dərəcədə ömür sürmələrinin sirrini qidada axtarırdılar. Görəsən, Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından sonra yemək-ichməklə bağlı məsələlər Qafqazda uzunömürlülüyə təsir göstərirmi? Hər şeydən əvvəl, belə bir inam vardır ki, uşaqlıqdan adət edilən yeməklərə bütün həyat boyu üstünlük verəndə bu, uzunömürlülüyə güclü təsir edir.

Yüz və daha artıq yaşı olan yetmiş səkkiz kişi və qırx beş qadın üzərində aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, onlar ömürləri boyu adət etdikləri qidanı az hallarda dəyişmişlər. Yeməklərinin dörddən üçünü süd məmulatı və tərəvəz təşkil etmişdir. Az miqdarda zülallardan da faydalanmışlar. Uzunömürlülər yaşayan ailələrdə kəskin iyli, ağır yeməklərin azlığına səbəb, əvvəla, onların seçdikləri və üstünlük verdikləri yeməklərin digər qafqazlıların da yeməklərinə uyğun gəlməməsi, ikincisi isə hamı tərəfindən nizam-intizamın, adət-ənənənin gözlənilməsidir. Maraqlıdır ki, uzunömürlülər hələ Hippokratın vaxtında ulu babalarının yediyi yeməklərə üstünlük verir və ondan indi də ləzzət alırlar. Belə seçki və üstünlük vermə ona görə mümkün olmuşdur ki, burada həyatın hər sahəsində bir nizam-intizam, qayda-qanun bu günə qədər qorunmuşdur.

Belə bir cəmiyyətdə, deyək ki, lap çeçenlər arasında adicə bir uşaq bir həftə ən çox xoşladığı yeməkdən imtina edir ki, nəfsini boğmaq qabiliyyətini təcrübədən keçirsin. Buralarda insanların adət olunmuş yeməklər əvəzinə, yeni yeməklərə meyil göstərmələri çətin məsələdir.

İqtisadiyyatın şaxələndiyi bizim zamanəmizdə ərzaq məhsullarının geniş yayılması, tərəvəzin dağlıq yerlərdə belə əkilib-becərilməsi, hətta uzaq kəndlərdə, obalarda ticarət şəbəkəsinin geniş vüsət alması bütün Qafqazda müxtəlif yeməklərin yayılmasına gətirib çıxarmışdır. Məhsulun mövsümündən asılı olmayaraq, bu məhsullardan hazırlanan xörəklər bütün ilboyu bişirilir.

Keçmişdə buralarda tapılmayan makaron, şəkər (bal əvəzi), qənnadı mallar, indi hamının süfrəsinə ayaq açmışdır.

Tibbin son nailiyyətlərinə uyğun olaraq körpə və uşaqlara xüsusi yeməklər bişirirlər. Keçmişdə körpələr də, uşaqlar da ailənin başqa üzvləri yediyi xörəkdən yeyirdilər. İndi isə həkimlərin məsləhəti ilə valideynlər uşaqlarına süd, yumurta və başqa bol vitaminli yeməklər verirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, ənənəvi milli xörəklər yenə də hamının sevimlisi olaraq qalır. Qədim xörəklərlə bağlı adət-ənənələr əsasən saxlanılır.

TİBBİ MƏLUMAT: TAC DAMAR ÇATIŞMAZLIĞI, ATEROSKLEROZ, XOLESTERİN

Sovet gerontoloq və həkimləri qan dövranı orqanları sistemi ilə bağlı xəstəliklər və qida arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirmək məqsədi ilə müxtəlif yemək növlərini öyrənirlər. Sənayenin inkişaf etdiyi başqa ölkələrdə olduğu kimi, Sovet İttifaqında da bu xəstəliklərlə bağlı ölüm halları getdikcə daha çox özünü göstərir. Ateroskleroz və yüksək qan təzyiqi birləşdikdə insanın qocalmasını daha da sürətləndirir. Doktor İ.N.Daraseliya Abxaziyada fəhlə və kəndlilərin arasında təd-

qıqat apararaq, qida ilə tac damar çatışmazlığının əlaqəsini öyrənmişdir. Üzərində müşahidə aparılan 40–59 yaşlı 522 kişinin on nəfərində tac damar çatışmazlığı aşkar edilmişdir. Onlardan səkkizi fəhlə, ikisi kolxozçudur. Səkkiz fəhlədən üçünün 40–49, beş nəfərininsə 50–59 yaşı olmuşdur. Qanda xolesterinin orta miqdarı fəhlələrdə yüksək idi. Orta hesabla fəhlələr kəndlilərə nisbətən 24 faiz çox qidalanıblar, lakin kolxozçuların qəbul etdiyi C vitamininin yarısı qədər vitamin qəbul ediblər.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, ateroskleroza tutulanların böyük əksəriyyəti heyvandarlıqdan alınan yağ-piy məhsullarını yeyənlərdir. Belə yağlarda xolesterin çoxdur. Bitki yağları isə qanda xolesterinin miqdarını azaldır, aterosklerozun inkişafının qarşısını alır.

Professor M.P.Sultanov yaşlılar və uzunömürlülər üzərində apardığı tədqiqat işlərinə əsasən aterosklerozun patogene-zində (xəstəlik prosesinin inkişaf etmə mexanizmi) heyvan-lardan alınan yağlarla qanda xolesterinin miqdarı arasındakı münasibəti müəyyənləşdirmişdir. M.Sultanov müxtəlif yaşlı müxtəlif peşə ilə məşğul olan üç yüzdən artıq, həyat tərzı və qidalanması eyni olan azərbaycanlı kişi və qadın üzərində müşahidə aparmışdır. Onlar orta hesabla gündə təqribən $125 \pm 9,9$ qram yağ yemiş, bitki yağlarını isə tamamilə qəbul etməmişlər.

Xolesterin – zülal-karbohidrat mübadiləsi üzrə tədqiqat-da 153 adam nəzərdən keçirilmişdir. Onlardan 43 nəfəri ahıl, 76 nəfəri uzunömürlü, 35 nəfəri qoca imiş. Nəzarət qrupunda isə 25–59 yaşlı adamlar olmuşlar. Nəticədə bütün yaş qrupla-rında xolesterinin miqdarı normal 150–180% mq-dan da aşağı olmuşdur. (Amerikada norma hər kişi üçün 240% mq-dir. 25–39 yaşlı adamlarda xolesterinin orta səviyyəsi hər faiz üzrə $97,1 \pm 9,3\%$ mq olmuşdur. Daha yaşlı qrupda hissediləcək artım özünü göstərmişdir. 50–59 yaşlı adamlarda xolesterinin miqdarı $115,7 \pm 3,6\%$ mq olmuşdur.)

Yaşlı və qocalarda xolesterinin miqdarı hissediləcək dərəcədə aşağı, uzunömürlülər arasında isə $91,8 \pm 0\%$ mq müşahidə edilib.

Beləliklə, müəyyənləşdirilib ki, yüksək xolesterinli qida orqanizmdə güclü xolesterin sintezinin qarşısını son dərəcə alır. Doktor M.Sultanov belə bir qənaətə gəlir ki, heyvan yağları bədəndəki yağın parçalanmasına şərait yaradaraq, mübadilə mexanizminin tənzimedicisi fəaliyyətini möhkəmləndirir və nəticədə endogen xolesterin sintezinin qarşısını alır.

Uzunömürlüləri ilə məşhur olan Azərbaycanda yüksək xolesterinli qida qəbulu ənənəvidir. Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası bu baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir. Naxçıvanda aterosklerozla yüksək qan təzyiqinin cəmi 4,8 faiz adamda özünü göstərməsi doktor M.Sultanovun irəli sürdüyü fikri bir daha sübut edir. 1967-ci il məlumatına görə, Naxçıvan MSSR-də əhalinin hər yüz min nəfərinə 592 uzunömürlü düşürdü. Professor Mehdi Sultanovun rəyincə, ateroskleroz yüksək xolesterinli qida qəbulu nəticəsində inkişaf edə bilməz. Lakin qidada olan xolesterinin miqdarı ilə orqanizmdə hasil edilən xolesterinin və eləcə də qanın tərkibində olan xolesterinin miqdarı arasında münasibət ola bilər. Aydındır ki, qida ilə orqanizmə daxil olan xolesterinin miqdarı ilə qanın tərkibində olan xolesterinin miqdarı arasındakı münasibət birə qarşı bir deyildir. Əksər alimlər qeyd edirlər ki, xolesterinlə zəngin olan qida orqanizmin hasil etdiyi xolesterini müəyyən qədər azaltsa da, adətən, qanda onun miqdarı normadan artıq olur və qan damarlarının fəaliyyətinə maneçilik törədə bilər.

Bu yaxınlarda Şərqi Afrikada Masay qəbiləsi üzvləri üzərində qida ilə əlaqədar aparılan tədqiqat təəccüb doğuran nəticələr vermişdir.

Qatığın da süd kimi yüksək xolesterinli qida olmasına baxmayaraq, məlum olmuşdur ki, qatıq qanın xolesterinini azalda

bilir. Təqribən bir litr qatıqda 120–150 mq xolesterin olmasına baxmayaraq, Masay qəbiləsinin üzvləri ürək xəstəliyinin nə olduğunu bilmirlər. Onların qidalarının əsasını süd-qatıq və ət təşkil etsə də, qan xolesterinin miqdarı çox aşağı, orta hesabla hər faizə 135 mq % olmuşdur. (Amerikada kişilər arasında 240 mq % düşür.) Tədqiqat zamanı, adətən, gündə bir litr qatıq içən masaylılara iki dəfə çox, bəzən hətta daha artıq qatıq verilmişdir. Müşahidə zamanı qanda xolesterinin miqdarı xeyli azalmışdı. Çox qatıq içdikcə xolesterinin miqdarı daha da aşağı düşmüşdü. Bu təcrübədən sonra ev şəraitində çalınmış qatıqla yaşlı amerikanların qanında xolesterinin miqdarı aşağı salınmışdır. Belə bir inam vardır ki, qatıq bakteriosid maddə hasil edir. Ola bilsin ki, bu qaraciyərdə xolesterin hasilinin qarşısını alan yağ turşusudur. Həmin maddə hələlilik qarışıqdan ayrıca tədqiq olunmayıb. Tədqiqat qrupu tezliklə belə nəticəyə gəlmişdir ki, masaylıları ürək xəstəliyindən qoruyan təkcə qida deyildir. Məsələn, elə onların hərəkət etmələri də əsas amil kimi götürülə bilər. Masaylı gündə orta hesabla 25 milə qədər yol gedir. Hətta ən qoca masaylı gündə 8–10 mildən çox gəzir.

Masaylılar üzərində aparılan tədqiqat Qafqaz uzunömürlüləri ilə əlaqədar iki oxşar və vacib məsələdə bizim müşahidələrimiz üçün də gərəkli olmuşdur. Bunlar qida və hərəkətlə bağlıdır. Ümumiyyətlə, hər iki qrupun nümayəndələri hər gün çoxlu qatıq içir və həddən artıq çox hərəkət edirlər. Nəticəyə gəlmək asan deyil, ancaq bu həqiqətə laqeyd baxmaq da yaramaz.

Qafqazda qidanın nəinki müxtəlif qruplar arasında, hətta eyni etnik qrupa daxil olan, lakin müxtəlif rayonlarda yaşayan nümayəndələri arasında da hissediləcək dərəcədə fərqləndiyini aşkar etdim. Q.Z.Pesxelaury saatlarla vaxt sərf edib, mənə Qərbi və Şərqi Gürcüstanda yeməklərin kaloriliyi və vitaminliliyi baxımından fərqlənmələrindən söhbət açdı. Qərbi Gürcüstanda insanlar uzunömürlülüüyü və gümrahlığı ilə seçildiyi halda, Şərqi Gürcüstanda bunun, əksinə, uzunömürlülərin və yaxşı səhhəti ilə fərqlənən qocaların sayı azdır.

Tbilisi Qadının Fiziologiya və Patologiyası Elmi Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşları D.F.Jordanedze və M.İ.Zurabaşvili yaz-yay mövsümlərində Gürcüstanın şərq və qərb zonalarında əhalinin qidası arasındakı fərqi öyrənmişlər.

Şıxmahmud (Naxçıvan) kəndinin 128 yaşlı sakini Xatıncan nənə prof. M.Sultanova söyləmişdir: «Ailəmizin bütün üzvləri ət və südlü yeməkləri xoşlayırlar. Yatmazdan əvvəl bir stəkan qatıq həm rahat yatmağa kömək edir, həm də mədə üçün xeyirlidir. Bizim dadlı noxudumuz insan üçün faydalıdır. Biri xəstəlikdən qalxan kimi onu noxuda tuturuq. Bir-iki günə xəstə gözümüz qabağında tamamilə sağalır. İnanın, yemək-ichmək adamın sağlamlığına kömək edir. Noxudlu yeməklər adama çox xeyirlidir. Bax buna görə də sənə deyirəm, istəyirsən sağlamlığın daha yaxşı olsun, noxud ye. Bitkilər, göy-göyərtili və turşuya qoyulmuş tərəvəz iştahamızı artırır. Biz evdə az-az, lakin iştahayla yeyirik. Bizim atalar sözümüz var: «İstəyirsən hörmətli olasan, az danış, istəyirsən sağlam olasan, az ye. Qarınqululuq da tənbellik kimi adamın düşmənidir».

Şərqi və Qərbi Gürcüstanda yeməklər arasında fərq:

Şərq zonası

Buğda unundan hazırlanan yeməklər gündə 410 q

Kartof gündə 410 q

Ət Qərb zonasına nisbətən iki dəfə çox.

Çoxlu miqdarda heyvan mənşəli yağlar. İnek yağı çox işlənir. Ümumiyyətlə, Şərq zonasında yağ Qərb zonasına nisbətən 1,3 dəfə çox işlədilir.

Süd məmulatı – 272 q

Pendir – 32 q

Şəkər – 13,5 q

Qərb zonası

Buğda unundan hazırlanan yeməklər gündə 217 q

Kartof gündə 98 q

Sup, şorba bişirilmir. Qızardılmış ət.

Araxis ədviyyatda yağ əvəzinə işlədilir.

Süd məmulatı 517,6 q

Pendir – 65,6 q

Şəkər – 7,8 q

Bal – 11,4 q

Tərəvəz və meyvə hər iki zonada həddən artıq işlədilir.

Kalorinin cəmi – 1777

Zülalın cəmi – 72 q

Kalorinin cəmi – 1947

Zülalın cəmi – 84 q.

M.N.Sultanov, C.Q.Təqdisi, B.K.Şəkuri və A.B.Rəhimovun maraqlı tədqiqatlarından görünür ki, Naxçıvanın bəzi ərazilərində torpaq və bitkidəki mikroelementlərdə «qoca», «ahıl» və «uzunömürlülər» qrupları arasında asılılıq mövcuddur. Ayırd edilmişdir ki, müəyyən mikroelementin azlığı və ya çoxluğu orqanizmin müxtəlif fizioloji fəaliyyətinin pozulmasına və nəticədə xəstəliklərin inkişafına səbəb olur. Bəzi mikroelementlər: sink, manqan, mis, kobalt, xüsusilə molibden vitaminləri fəallaşdırır. Müxtəlif rayonlarda müxtəlif miqdarda torpaqda, tərəvəzdə və suda aşkar edilmiş bu elementlərin uzunömürlülükdə əhəmiyyəti məlum deyildi.

Alimlərdən D.F.Çbotaryov və N.N.Saçukun tədqiqatları keçirilmiş xəstəliklərin qoca yaşlı adama sonrakı təsiri məsələsini işıqlandırır. Yoluxucu xəstəliklərdən skarlatin, boğaz xəstəlikləri, yatalaq, qızdırma, suçiçəyi və s. insanın orqanizmində qocalığa qədər öz izini saxlayır və onun səhhətinə təsir göstərir. Ümumi zəiflik, ürək, qan-damar və tənəffüs orqanları xəstəliklərinə həssaslıq əvvəllər də xəstəlik keçirmiş adamlarda aşkar edilmişdir. Beləliklə, demək olar ki, ciddi xəstəliklər uzunömürlülüyə təsir edən amillərdəndir.

GİMNASTİKA

Prof. M.Sultanovun fikrincə, ənənəvi ibadət – namazın 10 yaşdan başlayaraq gündə beş dəfə yerinə yetirilməsi, onun dini xüsusiyyətindən əlavə, elə güc tələb edən fəaliyyət növü olub ki, azərbaycanlıların fiziki cəhətdən sağlam, gümrah və uzunömürlü olmalarına müəyyən şərait yaradıb.

Namaz qılmaq əl-üz və ayaqları yumaqdan sonra başlayır. İbadət zamanı üzlərini həmişə Məkkəyə çevirirlər. Namaz belə başlayır: ayaqüstə durur, əllərini başlarından yuxarı qaldırıb aşağı endirirlər. Sonra dizləri və ayaq barmaqları üstə əyləşərək (diz çökərək), başlarını aşağı əyib, alınlarını yerə qoyulan müqəddəs yerlərin torpağından bişirilmiş möhür daşına toxundururlar. Bu vaxt adamın hər iki əli gövdəyə dayaq olur. Namaz mərasimi, adətən, bu münasibətlə toxunmuş xalılar üzərində icra olunur.

İslam dünyasının müxtəlif guşələrində namaz vaxtı fərqlənir. Lakin namaz hər yerdə, adətən, müəzzinin minarədən uca səslə verdiyi azanla başlayır. Son vaxtlar bəzi ölkələrdə müəzzinləri texnika əvəz edir. Yəni azanı lentə yazır və namaz vaxtı çatanda oxudurlar. Azan və namaz obaşdan (gün çıxmamış), günorta, axşamüstü, gün batanda və gecə yerinə yetirilir.

Lap qədim zamanlarda ibadətə əməl etmək yalnız dini məqsəd daşımayıb. İbadət həm də möhkəm bədənli, dözümlü döyüşçülər yetişdirmək məqsədi ilə həyata keçirilib. Bu göstərir ki, islam aləmində yerinə yetirilən namaz ibadəti insanların sağlamlığını yaxşılaşdırmaq baxımından müsbət rol oynayıb.

7. XƏLVƏTDƏ KEF-LƏZZƏT, AŞKARDA BİABİRÇILIQ

Qafqazlılardan seks haqqında məlumat toplamaq çətin-
dir. Çünki bu məsələdə ailə üzvləri və ər-arvad arasındakı mü-
nasibətlər gizli saxlanılır. Aşkarda hislərini göstərməkdən
acıqları gəlir. Kənar şəxslərin, xüsusən də yaşlı qohumların
yanında ər-arvadın özünü necə aparması barədə ciddi adətlər
vardır. Keçmişdə camaatın içində uşağına yaxın durmaq, onu
əzizləmək də olmazdı.

Qafqazda məndən ərli və ya dul olduğumu heç vaxt soruş-
mazdılar. Mən isə ailə ilə bağlı məsələlər barədə məlumat top-
lamaq üçün suallar verir, cavab almağa çalışırdım. Əxlaq nor-
malarına görə, burada seks uşaqların dünyaya gəlməsi baxı-
mından həyata keçirilir. Keçmişdə də, indi də qadının sancıl-
ları başlayanda kişi evi tərk edir, hətta arvadını xəstəxanaya
belə aparmır. Kişi arvadı tamam sağalana qədər evə qayıtmır.
Abxaziyada kişi arvadını, deyək ki, qolu sınarkən xəstəxana-
ya aparsa da, doğuş sancıları başlayanda heç vaxt bu vəzifəni
boynuna götürmür. Xalq arasında ifadə var: arvadı doğan kişi
«utancaqlıq hissi keçirər». Həyatın bütün sahələrində olduğu
kimi, burada seks də müəyyən adətlərlə bağlıdır. Qafqazlıların
fikrincə, öz hislərini başqalarının yanında aşkar etmək gülün-
ləçəklərini yolub, onu eybəcər hala salmaq kimi bir şeydir.
Bir çeçen dostum dedi ki, sekslə bağlı hislər insanın qəlbinin
dərinliklərində gizli saxlanmalıdır.

Burada nə kişilər, nə də qadınlar sekslə bağlı əlaqələrindən
söz açmırlar. Qadın heç vaxt ərinin kişiliyi barədə söz salıb
öyünməz. Kişi də, hətta ən yaxın dostunun yanında belə, öz
kişilik gücündən danışmaz. Qafqazlıların nədən danışıb-da-
nışmamaq adətləri və özlərini abırılı aparmaları mənim onlarla
seks barədə söhbətlərimi çətinləşdirirdi. Məsələn, Abxaziyada

xeyli cavan olan həmkarım, mənə açıq deyə bilməyib ki, qolsuz paltar geyməyim kənd yerlərində yaxşı qarşılanmayacaq. Sən demə, burada qolların və qoltuğun çılpaq qalması kişilərdə müəyyən hislərin oyanmasına səbəb olurmuş. Sonralar öyrəndim ki, buralarda qolu açıq gəzmək, döş-başı açıq gəzmək kimi qarşılanırmış. Qafqazda sekslə əlaqədar məsələlərin tədqiqində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də Sovet İttifaqında seksə qarşı münasibətin çox ciddi olması ilə bağlı idi.

Qafqazda gec evlənməyə, qız bəkarətinin qorunmasına böyük əhəmiyyət verilməsinə, əxlaqsız qadınlara pis münasibət bəslənməsinə aid çox oxumuş, çox eşitmişdim. Bununla belə, sovet həmkarlarım yenə də bu barədə söhbətdən çəkinirdilər.

Xəlvətdə zövq-səfa gətirən seks aşkarda biabırçılıq, hətta həyat üçün qorxulu sayılırdı. Bu həm evlilər, həm də subaylara aiddir. Hətta qadın əri ilə eyni otaqda yalqız qalanda da, onlar pıçıltı ilə danışirlar ki, birdən onların bir yerdə olduqlarını başqaları duya bilərlər. Bu işdə məxfilik və təmkinlik uşaqların tərbiyəsində başlıca amil kimi qəbul edilib. Valideynlər heç vaxt yeniyetmə uşaqları ilə nəinki bir yataqda, hətta imkan olduqda bir otaqda da yatmazlar. Mümkün olduqca hər uşaq üçün ayrıca yer salınır.

Abxaziyada təzə evlənənlər üçün hətta «amhara» – sakit ev adlanan xüsusi koma ayırırlar.

Aşağıda görəcəyimiz kimi, davranışda hamı tərəfindən qəbul olunmuş qaydalar vardır. Hətta təsadüfən oğlan, qız xeyləğinin əlinə toxunubsa, bunun üstü açılsa, qızın ailəsi üçün təhqir sayılır. Qayda-qanun, nizam-intizam, adətlər məxfiliyə bağlılıqla, ona hörmətlə əlaqədar meydana gəlmişdir. Əgər bir kişi qadının əlini öz əlinə alsə, belə hesab olunur ki, o özünü idarə edə bilmir, qadına qarşı təhqir sayılır. Davranış qaydalarına şəxsi həyatda da riayət edildiyinə görə, məxfilik, aydındır ki, təkcə ictimai məcburiyyət deyildir. Qafqazda qadın və kişilərin münasibətlərindəki ciddi fərqi bilməyənlər,

məsələn, rəqs zamanı qızın, ya qadının əlinə təsadüfən toxunmağın belə, onun ailəsi və özü üçün təhqir sayıldığına mat qalirlar. (Bu, uzaq kəndlərdə indi də belədir.) Bizdə oğlan və qızlar arasında mövcud olan bir çox oyunlar, Qafqazda, hətta şəhərlərdə belə yoxdur.

Burada qıza görüş təyin etmək, qolunu qızın boynuna salmaq, ona toxunmaq, bir-birinə bitişik oynamaq heç vaxt məqbul sayılmayıb. Məhz buna görə də bir-birinə toxunanda onlarda çox güclü hislər meydana gəlir. Odur ki, rəqslər adət-ənənəyə uyğunlaşdırılmışdır. Kişi qadına toxunmadan onun ətrafında fırlanır, geniş açılmış qollarını qadından çox kənarda saxlayır. Adətə görə, rəqs zamanı, hətta qızın şalına toxunmaq belə, onun ailəsi üçün təhqir hesab edilir. Rəqs burada qadına, qıza ehtiramın, münasibətin, hörmətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Çeçenlərdə rəqs edənlər oyun qurtaranda bir-birindən yavaş-yavaş, xırda addımlarla, təmkinlə, ləyaqətlə ayrılır və bir-birinə baxa-baxa öz yerlərinə qayıdırlar.

Qafqazda qadınlar və kişilər arasında münasibətin bir vacib tərəfi də vardır: Burada gəlinin qayınatasına və ya qayınatanın gəlinə müraciət etməsi, onun üzünə baxıb söhbət etməsi yaraşmaz bir hadisə kimi qiymətləndirilir. Kişi və qadınlar arasında münasibətdə məqbul qaydalara riayət olunmasında ciddilik müxtəlif qruplar arasında fərqlənir. Lakin bütün xalqlarda ər-arvadın başqalarının gözü önündə bir-birinə məhəbbətini, hislərini açıq-aşkar nümayiş etdirmələri qəti qadağandır.

Abxaziyada nikah başa çatdıqdan sonra bəy atasının hüzuruna gedir və ona bir piyalə şərab təqdim edir. Əgər ata şərabı qəbul etsə, nahar vaxtı bəy artıq ailə ilə birgə otura bilər. O, bu vaxt qohumlarına hədiyyələr verir. Həmin hədiyyələr «əvəz» adlanır və bəyin üzə çıxdığını göstərir. Toy axşamı bəyin yaşlı qohumların gözündən yaşınması adəti indi də qalır.

Şimali Qafqazın kabarda, balkar və başqa xalqlar yaşayan ərəzilərində toyun səhəri günü bəyin ailəsi ən hörmətli, yaşlı

qohum və qonşuları evinə dəvət edir. Bəy və onun yoldaşları hamı əyləşənə qədər qapının ağzında gözləyirlər. Sonra nəslin ən yaşlı nümayəndəsi qapını açır, bəyi və dostlarını içəri dəvət edir. Onu təbrik edirlər. Gəlini qəbul etdiklərini bildirirlər. Oğlana bir dolu piyalə şərab və bir sini nabat verirlər. Bəy şərabı içir, nabatı isə dostlarına paylayır.

Kabardalar arasında belə bir adət də olmuşdur: carçı kənd camaatına car çəkir ki, bəy «üzə çıxmaq» istəyir. Cavan-qoca hamı bir yerə toplaşır. Qoç kəsilir, kabab çəkilir, şərab içilir, mövsümünə görə meyvə verilir.

Bakirəlik Qafqaz qızları üçün, sözsüz, şərtidir. Bakirəliyi itirmək, ailə qurmağı itirmək deməkdir. (Bu adətə yalnız yaşı keçən kişilər məhəl qoymaya bilər.) Bu, qıza toxunanın ölümü ilə nəticələnə bilər. Çeçenlərdə əgər kimsə qadına toxunubsa, həmin qadın onun arvadı hesab olunur. Azərbaycanda qızı ərə verəndə onun qaşları alınır. (Bəlkə də, ərgənlik dövründə çadra örtmək bununla əlaqədardır.) Başqaları görməsin ki, filankəs ərə gedir. Bəzi xalqlarda kəbin kəsilmə, toy olana qədər də qadınla kişi arasında fiziki yaxınlıq məqbul sayılıb. Bəzi xalqlarda isə bu, eyib sayılır və buna görə də qohumlar məcbur edirlər ki, nikah tezliklə kəsilsin. Çünki kişi sonra həmin qadını almasaydı, qan davası düşə bilərdi.

Qafqazlılar qadın-kişi münasibətinə dair məsələləri yaxşı bilirlər. İndi Qafqazda bir-birinin dalınca çıxan qanunlar məcəlləsi mövcud olsa da, adət-ənənələrə hər yerdə riayət edilir. Ənənəvi adətləri pozanları, günah işlədənləri obadan qovurlar. Bu, ona görə edilir ki, iki nəsil arasında qan davası düşməsin. Təhqir olunmuş tərəf müəyyən əvəzlə günahkarı bağışlar və ya öldürə bilərdi. Qadın-kişi münasibətlərində ənənəvi adətlərə riayət edilir. Bu məsələdə günah, cinayət böyük sayıldıqca daha artıq qohumlar bu işə qarışmalı olurlar. Müti müsəlmanlar müasir sovet qanunları ilə bərabər, Qurandan gələn şəriət qanunlarına, eləcə də adətlərə riayət edirlər.

Hökumət orqanları zorlama, ölüm və s. kimi cinayətlər baş verməyəndə ənənəvi qanunlarla həll oluna bilən məsələlərə qarışmırlar. Kişi ilə qadın arasındakı əlaqə nikah olmasa, adətə ziddir. Odur ki, kişi evə qayıdanda başqa bir kişinin onun arvadı, qızı, bacısı və ya anası ilə əlaqədə olduğunu görsə, hər iki günahkarı öldürə bilər. Ərinə xəyanət cinayət hesab edilir. Bu, nəslin təmiz adının ləkələnməsi deməkdir, eyni zamanda da kişinin namusunun ləkələnməsidir.

Bəzi yerlərdə arvadına xəyanət edən kişilər də cəzalandırılır. Lakin bu cəza müqayisədə ağır olmur. Onu ya cərimə edə bilirlər, ya da arvadı onu atıb, atası evinə gedə bilər.

Bu yerlərdə kişilər çox qadınla tanış olmaları ilə qürrələnmir və buna can atmırlar. Lakin təsadüfən yollarını azanlar da vardır. Böyük fəxrdir ki, burada qadınlar heç vaxt qısqancılıq göstərmirlər. Qadının başqa kişilərlə adı çıxmağı məqbul iş deyildir. Çünki bütün ailənin namusu ondan asılıdır. Qadın nə qədər namuslu, təmiz olsa, kişi özünü necə aparmağından asılı olmayaraq, hiss edir ki, başı ucadır, arvadı ailənin namusunu qoruyur. Ərinin nalayiq hərəkətlərindən xəbər tutan qadın ailənin dağılmaması xatirinə ona göz yumursa, özünü təmkinli aparırsa, bu qadına əri də, camaat da böyük ehtiram göstərir.

Burada nişanlı qız öz arzusu ilə başqasına qoşulub qaçsa, qohumları onu geri qaytara bilərdilər. Nişanlısının onunla bundan sonra da evlənmək ixtiyarı vardı. Əgər qız ona ərə getməkdən imtina etsə, onun valideynləri oğlanın çəkdiyi xərci iki qat ödəməli idilər. Qızın yeni aşiqi nə onun nişanlısı, nə də qohumları qarşısında cavabdeh idi. Lakin kənd ağsaqqalları onu iki öküzün qiyməti müqabilində cərimə edə bilərdilər. Əgər qız bu yeni kişidən uşağa qalıbsa, o, qadını almalı və uşağı öz adına yazdırmalı idi. Əgər həmin işdən xəbəri yox idisə, onun günahkar olduğuna yalnız şübhələnilərsə, bu zaman təmiz adını doğrultmaq üçün özü və qırx qohumu and

içməli idilər. Mən osetin alimi Qardanovdan soruşdum ki, əgər qohumları onun günahsız olduğunu təsdiq etmək üçün and içməsələr, onunla qızın qohumlarıgilə getməsələr, nə baş verər? Qardanovun belə sadə sual qarşısında nitqi tutuldu. Haçandan-haçana özünə gələn alim dedi: «Bunu qohum özü etməlidir. Bunu ondan heç kim xahiş etmir. Bunu bütün qohumlar etməlidirlər».

Qanuna görə, qız bakirə qalmalıdır. Əgər toy gecəsindən sonra bəy şikayət etsə ki, gəlin bakirə deyil, əvvəlcə toy gecəsi bəyin içib-içmədiyi, sərxoş və ya ayıq olduğu aydınlaşdırılır. Əgər toyda iştirak edənlər bəyin sərxoşluğunu təsdiqləsələr, məhkəmə onun şikayətini qəbul etmir. Əgər yenə də bəy gəlinlə yaşamaq istəmirsə, bu zaman o, başlıq pulunu da müqavilə ilə bəy evinə göndərilmiş bütün əşyaları da gəlinin atası evinə qaytarmalıdır. Lakin toy adamları bəyin içmədiyini, ayıqlığını təsdiqləsələr, andı qəbul olunur. Bu halda gəlinlə bərabər, ata evinə yalnız cehiz qaytarılır.

Əgər təsdiq edilsə ki, nişanlı vaxtı onlar xəlvəti görüşüblər, əlaqədə olublar, bəyin şikayəti rədd edilir. Bununla belə, əgər müəyyən edilsə ki, nişanlı olan vaxt qız başqa bir adamla görüşüb, ona meyil göstərüb, bu halda hadisə ciddiləşir.

Sovet quruluşuna qədər Dağıstanda aşağıdakı qanunlar qüvvədə idi:

1. Əgər kimsə ərsiz qadınla münasibətdə olmaq üstündə təqsirləndirilsəydi, o, qohumları ilə bərabər, kənd ağsaqqallarının hüzuruna gəlməliydi. Qohumlar ya onun günahsızlığı barədə and içməli, ya da onun günahını təsdiq etməli idilər. Əgər onun günahı təsdiqlənsəydi, kişidən də, qadından da bir öküzün qiyməti müqabilində cərimə alınır. Bu, xalqın əmlakı olurdu.

2. Əgər kimsə başqa birinin arvadına toxunsaydı, cəza daha da ciddiləşirdi. Cərimədən əlavə, həm kişi, həm qadın, namusuna toxunulmuş ər və onun qohumları tərəfindən ağsaq-

qalların mühakiməsinə verilirdi. Günahkarların hər ikisi ölümə məhkum oluna bilərdi. Cəzanı, əsasən, namusu ləkələnmiş ər seçərdi. O, arvadının burnunu da kəsə bilərdi və əgər mərhəmətə gəlsə, camaatın qarşısında onu biabır etmək üçün paltarının qolunu kəsməklə kifayətlənərdi. Bundan sonra ər onu daha evində saxlamazdı. Əgər atası evində onu qəbul etsəydilər, qadın geri qayıdardı.

Hər hansı bir hərəkətdə günahlandırılan adamın qohumlarının onu müdafiə etməsi, eləcə də ona kömək göstərməsi məsələsi də maraqlıdır. Adətən, bu işdə bütün qohumlar cavabdeh olurdular. Qan davasında intiqam almaq üçün günahkarı tapa bilmədikdə qisasçılar onun qohumlarından birini öldürə bilərdilər.

Müasir abxaz yazıçısı Fazil İsgəndər «Gürcüstanın Sandro» adlı romanında valideynlərinin arzusuna qarşı çıxaraq, bir-birinə qoşulub qaçan oğlan və qızdan söhbət açır. Onlar şənlik vaxtı aradan çıxırlar. Xəbər kolxozda şənlənən camaata çatanda adamlar acıqdan dodaqlarını gəmirir, xüsusən də gənclər cinləniirlər. Silahlarını qapıb atlanır, qoşulub qaçan gənclərin dalınca düşürlər. Lakin kənddən çıxan yeganə yola – cığıra çatanda el ağsaqqalı qarşılarını kəsib, onlara əmr edir ki, dayansınlar. Ağsaqqal atdan düşür, cığırla bir neçə addım qabağa gedəndə pöhrəlikdə yığılmış otu və onun əzildiyini görür. Qayıdıb atlıların yanına gəlib deyir: «Onlar artıq istədiklərinə nail olublar». Cavanlardan biri qışqırır: «Atların gözü önündə elə iş gördüklərinə görə xəcalət çəkməli idilər». «Nə üçün? Onlar indi ər-arvaddırlar? Nəyə görə xəcalət çəkməli idilər?» – deyə qoca cavab verir. Qəzəblənmiş gənclər kor-peşman geri dönürlər.

Bu hekayət göstərir ki, qoşulub qaçma qan tökməyə səbəb olsa da, qafqazlılar insani hislərə hörmət bəsləyirlər. Müxtəlif yaş qruplarına aid adamların romanda təsviri də maraqlıdır. Dəliqanlı gənclər düşünmədən hərəkət etməyə hazır olduqları

halda, ağsaqqal onları sakitləşdirir. Qız götürüb qaçma qafqazlılar arasında iki səbəbə görə çox yayılmışdır. Birincisi, ona görə ki, gənc oğlan evlənərkən böyük miqdarda başlıq verməli idi. Qızı götürüb qaçanda isə heç bir xərc çəkmirdi. İkincisi isə qızı götürüb qaçmaq cəsəretlilik əlaməti kimi qəbul edilirdi.

Qadınların əsarətdə saxlandığı və islamın təsirinə ən çox məruz qalan ərazilərdə qadınların kişilərlə əlaqəsi həddən artıq məhdudlaşdırılmışdı. Öz məsləkinə ən səbatlı müsəlman ərazilərində şəriətin böyük təsiri olan Azərbaycanda kəbinədək gələcəkəri ilə əlaqədə olduğuna görə bir qadını qardaşı öldürmüşdü. Burada Qafqazın başqa yerlərinə nisbətən, açıqsaçıq, parlaq rəngli paltar geymək, rəqs etmək, başıaçıq gəzmək, küçə-bağçaya çadrasız çıxmaq və s. kimi məsələlərə daha ciddi yanaşırlarmış. Demək lazımdır ki, Qafqazın müsəlmanlar yaşayan başqa ərazilərində isə kişi ilə əlaqəsinə görə qadını nadir hallarda öldürərdilər. Lakin qadın qeyri-müsəlman kişi ilə əlaqə saxlasa, bu bağışlanmaz günah sayılır, belə adamlar dini adət-ənənəni pozduğu, qanı-qana qatdığı üçün bütün Qafqazda öldürülərdilər.

SEKS VƏ UZUNÖMÜRLÜLÜK

Çox yaşamaq üçün sağlam həyat keçirmək, cinsi əlaqə məsələsində müəyyən nizam-intizam gözləmək əsas şərtidir. Qafqazlılar uzun ömür sürmək, gümrah olmaq, həyatlarını fiziki əməklə rəvnəqləndirmək və s. kimi məsələlərə diqqət yetirməklə yanaşı, gənclik ehtiraslarını və qüvvələrini uzun müddət qorumağı da bacarırlar. İnanılır ki, intensiv cinsi əlaqədən çəkinmək gənclik ehtirasının uzun illər davamına, lap qoca vaxtlarda da heydən düşməməyə zəmin yaradır. Müntəzəm cinsi əlaqələrə erkən yox, nisbətən gec başlamaq daha əlverişli sayılır. Bu zaman hissedilən ləzzətin təxirə salınması seksual-

lığa ziyan gətirmir, əksinə, gələcəkdə səfalı həyat vəd edir. Qoca yaşlarına qədər cinsi əlaqə qabiliyyətini qorumaq yaxşı iştaha və şirin yuxu kimi təbii və xoş hissiyyatdır. Daimi subaylıq müəyyən mənada anormal, cəmiyyətə və insan təbiətinə zidd hesab olunur. Uzunömürlülərin çox az bir qisminin subay olduğu müşahidə edilmişdir.

Qafqazda gecikmiş nikahlar, ərin arvadına nisbətən hiss ediləcək dərəcədə yaşlılığı kimi hallar indi yavaş-yavaş öz xarakterini dəyişir. Daha çox adam münasib sayılan otuz yaşı gözləmir, iyirmi yaşında evlənir. (Demək lazımdır ki, son iyirmi ildə doğuşun, eləcə də nikah yaşının aşağı düşməsi ilə bərabər, uzunömürlülərin də sayının azaldığı özünü göstərir.) Bununla belə, qafqazlılar fiziki cəhətdən çox cavan qalan, «gec bəhər verən» kimi tanınırlar. Qərb adamları ilə müqayisədə, qafqazlılar yaşlarına nisbətən çox cavan görünürlər.

Ər-arvad arasındakı böyük yaş fərqi burada qeyri-adi hadisə deyildir. Çeçen kişiləri bəzən özlərindən əlli-altmış yaş cavan qadınla evlənirlər. Çeçen etnoqrafı Məhəmməd Xosiyev mənə yüz iyirmi yaşlı kişinin qırx yaşlı qadınla evləndiyini və üç uşağı olduğunu söylədi.

Bir çox yaşlı adamlar nəsil artırmaq qabiliyyətini saxlayırlar. Naxçıvanın Culfa rayonunun Kirnə kəndində yaşayan Əli kişi yetmiş doqquz yaşında ikən cavan bir qadınla evlənmiş, bu nikahdan beş uşaqları olmuşdur. Axırncı uşaq anadan olanda Əli kişinin doxsan altı yaşı vardı. Abxazlar üzərində tədqiqat aparan həkimlər briqadası aşkar etmişdir ki, onların bir çoxu kişiliyini yetmiş yaşdan sonra da saxlayır. Qadınların 13,6 faizində əlli beş yaşdan sonra da aybaşı davam edir. Aybaşı dövrünün ahıl yaşlarda baş verməsi qocalıq prosesinin tədricən getdiyini göstərir.

Cavan qadının yaşlı kişiye ərə getməsi qeyri-adi hadisə sayılmadığı halda, qadının özündən gənc kişiye ərə getməsi çox az müşahidə edilir. Görünür, yaşlı qadının özündən cavan

kişiyə ərə getməsi sırf romantik duyğularla bağlıdır. Mən bütün qafqazda təkrar-təkrar eşitdim ki, arzu, həvəs və güc olsa, yaş heç vaxt kişilik dövrünün uzun illər davamına maneə törətməz.

Gerontoloq alim R.A.Əlikişiyev göstərir ki, dağıstanlı Hacı Murtuzaliyev üçüncü dəfə evlənəndə doxsan yaşı vardı. Bu nikahdan on üç uşağı doğulmuşdu. Onun arvadı ailə həyatından çox razı idi. Ərinin qeyri-adi dərəcədə təmkinli və xoş-xasiyyət olduğunu qeyd edirdi. Əlikişiyev uzunömürlülərdən soruşanda ki, qadınla cinsi əlaqədə yaşlı kişi özünü necə aparmalıdır, onlar hamısı bir ağızdan demişlər ki, məhdudiyyət lazımdır. Bununla belə, qeyd etmişlər ki, yaşından asılı olmayaraq qadınla cinsi əlaqəni kəsmək yaramaz. Əks təqdirdə kişi özünü kişi, qadın isə qadın kimi hiss etməz. Başqa bir tərəfdən də göstərmişlər ki, yaşlı adamlar qadınla əlaqəni müəyyən müddətə kəssələr, sonra onu bərpa etmək qocalar üçün çox çətin olur.

R.Əlikişiyevə görə, Dağıstanda uzunömürlü kişilərin orta yaş dövrü 81,9 ildir.

Müsaibə aparılmış yetmiş doqquz adamdan on yeddi nəfərin kişilik dövrü yüz və yüz iyirmi yeddi yaş arası olmuşdur. Vətqi kənd sakini 135 yaşlı Budiçi Ramazanov göstərmişdir ki, o, kişilikdən 127 yaşında düşüb. R.Əlikişiyev hələ də kişilikdən düşmədiklərini iddia edən uzunömürlülərin böyük bir siyahısını təqdim etmişdir.

8. AİLƏ, KEÇMİŞİN BÖYÜK, BU GÜNÜN KİÇİK AİLƏ QRUPLARI

Bütün qafqazlılar üçün keçmişdə də, indi də ən vacib və mürəkkəb məsələ ailədə şəxsin yeridir. İnsanın özünün həyatı bir-birindən, bir-birinə arxa olan qohumlardan, böyük ailədən və icmadan asılı olur. Bu əlaqəli ailə həyatından kənarda əsl şəxsiyyət mövcud deyil. Ailəyə və ailənin vasitəsilə nəslə mənsubluğun vacibliyi mübaliğəsizdir. Burada ailəni tərk etmək və ya təcrid olunmuş ailə yaratmaq fikri əbəsdir. Güman ki, bu qarşıdurmanın çətin və ümumiyyətlə, mənasız olması ilə bağlı idi. Burada birgə yaşayışdan ayrı yol yoxdur. Çox nadir hallarda adam icmadan kənarda tənha yaşaya bilər və buna can atardı. Qadınlar üçün çıxış yolu yox idi. Ailəni tərk edən, ona etinasızlıq göstərən şəxs bəzən indinin özündə də ağır cəzaya məruz qalır. Burada heç vaxt ailə ilə əlaqə kəsilmir. Əlaqə yalnız o vaxt kəsilir ki, biri bağışlanmaz cinayət törətsin, qeyri-müsəlmanla evlənilib qan qarışdırsın və ya pis hərəkəti ilə ailəni bədnam etsin. Burada ailənin adını batırmaq ölümə bərabər tutulur.

Ailəyə bağlılıq müasir sənayeləşmənin və sovet qanunlarının təsirinə məruz qalsa da, möhkəmdir. Sənət öyrənmək və işləmək üçün əlverişli şəraitin olmasına baxmayaraq, iqtisadi və mənəvi cəhətdən müəyyən tellərlə ailəyə bağlılıq üstünlük təşkil edir. Qafqazda istər ənənəvi böyük ailə, istərsə də müasir kiçik ailələr güclü bir özək kimi qalmaqdadır. Ailə beşikdən ta qəbrə qədər öz doğmasının qayğısını çəkir, onun əmin-amanlığını təmin edir.

Qafqaz mühitində çox böyük ailələrin keçmişdə səciyyəvi xüsusiyyəti onların mehribanlıq şəraitində yaşaması, torpaq və var-dövlətin ümumi olması idi. Böyük və geniş ailə bir nəfərin adı ilə adlanırdı. Ailə qarşılıqlı kömək və iqtisadi

cəhətdən bir-birinə yardım və birgə iş əsasında qurulmuşdu. Qan davasında, qisasalmada, qonaqpərvərlikdə və ailəyə hörmətdə hamı eyni dərəcədə iştirak edirdi. Böyük ailələr ata-baba ənənələrinə sadıq idilər. Üstünlük, adətən, nadir istisnalarla ata tərəfdə olurdu. Osetinlərdə bəyin başlıq verməyə bir şeyi yoxdusa, o, qızın evinə köçüb başlıq verənə qədər bir neçə il onlarda işləyə bilərdi. Lakin, adətən, gəlin oğlan evinə gəlirdi. Gəlin yalnız ailənin familiyasını deyil, bu evin ənənəvi yaşayış tərzini də qəbul edirdi. Əlli-altmış nəfərə qədər üzvü olan dörd-beş nəslə əhatə edən geniş ailə bir yerdə yaşayırdı. Bu ailələr, ümumiyyətlə, iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa qoca kişi, oğlanları, onların arvadları və uşaqları, həmçinin qocanın ərə getməmiş qızları daxil idilər. İkinci qrup isə qoca kişi, qardaşları, onların törəmələri, oğlanları və ərə getməmiş qızlarını birləşdirirdi. Ermənistanda böyük ailə «kiçik» dövlət kimi səciyyələndirilirdi. Dağlıq yerlərdə XIX əsrin sonlarına qədər beş-altı, hətta yeddi nəsil bir-birinə qarışırdı. Burada kəndli ailəsi ətraf mühətdən təcrid olunmuş halda yaşayırdı. Bu ailə öz təbii iqtisadiyyatı hesabına köhnə ata-baba həyat tərzini mühafizə edirdi. Böyük və geniş ailənin təkmilləşdirilmiş forması bu gün də qalır. Çünki belə ailə iki əsas üstünlüyə: iqtisadi cəhətdən əmin-amanlığa, fiziki və emosional cəhətdən təhlükəsizliyə malikdir.

Böyük və geniş ailələrdə üzvlərin sayından asılı olmayaraq ailənin bütün evli üzvləri bir ocaq başına toplaşır, bir evdə qalırdılar. Bəzi xalqlarda evli oğlanlar yeganə evin müxtəlif otaqlarında, bəzənsə eyni həyətdə bir-birinə bitişik tikilmiş evlərdə yaşayırdılar. İş qoca kişi və qadının rəhbərliyi ilə görülürdü. Ağsaqqal kişilərə, ağbirçək isə qadınlara göstəriş verirdi. Kişi və qadınlar arasında əmək bölgüsü öz səciyyəvi xüsusiyyəti ilə fərqlənirdi. Lakin kişilər, əsasən, əkin-biçin və heyvandarlıqla, qadınlarsa ev işləri və lazımi məişət əşyalarının istehsalı ilə məşğul olurdular. Uşaqlar və gənclər isə

böyüklərə kömək edirdilər. Dağlıların işinin əsasını heyvandarlıq və əkin-biçin təşkil etdiyindən burada üzüm yetişdirməyi, heyvandarlığı bacaran, ev işlərindən, təsərrüfatdan başı çıxan bacarıqlı adamlar tələb olunurdu. Yaşamaq üçün müxtəlif peşə sahibləri lazım idi. Odur ki, ailə daxilində ixtisaslaşma gedirdi. Məsələn, bəzi qadınlar yun əyirmək, toxumaq, başqaları tikmək, silah düzəltmək, bişirib-düşürmək, dabbaqlıq etmək və s. üzrə təcrübə toplamışdılar. Çobanlar yay vaxtı sürüləri uzaq dağlara – otlağa aparırdılar. Başqa ailə üzvləri isə torpağı şumlamaq, əkin əkmək, məhsulu yığmaq və s. ilə məşğul olurdular.

Böyük ailələr həm də özünümüdafiə məqsədi ilə hərbi şura vəzifəsini yerinə yetirirdi. Belə ailələr ümumi düşməinə qarşı mübarizədə başqa ailələrlə birləşirdi. Daimi toqquşma şəraiti və yoxsulluq nəsil daxilində ixtilafın olmamasını tamamilə zəruri etmişdi.

Tarix boyu mərkəzi hökumətin olmaması və ya zəifliyi, Qafqazda böyük ailələrin daha da artmasına, möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdı.

Böyük ailə lap genişləndikdə oğullar və nəvələr qədim atababa evinə bitişik ev tikirdilər. Bu günün özündə belə, əksər kəndlərdə yaşayan ailələrin hamısı bir kökdən, bir soydandır. Son vaxtlar kiçik ailəyə meyilin artması və bir çox ərazilərin sənayeləşməsi ilə əlaqədar gənc ailələr özlərinə ayrıca ev tikir və təsərrüfatı özləri idarə edirlər. Bununla belə nəsllə ənənəvi bağlılıq borcu, ona üstünlük vermək psixologiyası çox ciddi bir məsələ kimi hələ də kiçik ailələr qarşısında durmaqdadır.

Başqa ölkələrdə bəzən oğullar və atalar arasında münaqişələr baş verir. Oğullar müstəqil olmaq üçün atanın istəyinə qarşı çıxaraq, öz torpaq paylarını atalarından daha tez almaq istəyirlər. Onlar ailələrinin sərbəstliyini, yaşlıların asılılığından qurtulmağı öz yetkinlikləri ilə izah edirlər. Qafqazlılarsa buna heç vaxt çalışmırlar. Çünki qafqazlının gücü, qüdrəti nə şəxsi

qəhrəmanlığında, nə də var-dövlətindədir. Onun gücü nəslə, kökə-soya bağlılığındadır. Odur ki, burada ən ağır cəza kimi-sə nəsilədən çıxarmaq, nəslin oğlu kimi tanımamaq, nəslin familiyasından məhrum etməkdir.

Bizim zamanəmizdə başqa yerə köçüb yaşamaq imkanı, ixtisasla əlaqədar mühacirət və s. iki və daha artıq böyük ailənin birgə fəaliyyətinə gətirib çıxarıb. Bir çox basalaqlar, kiçik yaşayış məntəqələrinin əhalisi birləşib bir yerdə yaşayırlar. Burada da geniş ailələrdə olduğu kimi, qarşılıqlı kömək və yardım davam edir. Məsələn, otlaqlar, əkin yerləri hamıya məxsus olur. Gürcüstanın dağlıq sahəsi Svanetiyada icmanın bütün üzvlərinin borcudur ki, kasıblara kömək etsin, hansı ailədən çıxmalarından asılı olmayaraq yetimlərin qeydinə qalsınlar. Kimsə vəfat edəndə hamının borcudur ki, ölü yerinə gəlsin, papağını çıxarıb dəfndə və sonra adət-ənənəyə uyğun yas mərasimində iştirak etsin.

Böyük və geniş ailənin ən vacib əlaməti qohumluq terminologiyası ilə bağlıdır. Əgər soy-kök qohumluğu yoxdursa, kiməsə «qohum» demək olmaz. Odur ki, belə terminlər işlənir: «Oğuldan törəyənlər», «qızıdan törəyənlər». Böyük ailədə oğlan uşağı özündən böyük bütün oğlan uşaqlarına «böyük qardaş», özündən kiçiklərə isə «kiçik qardaş» deyir. Anasının bütün kişi qohumlarına «dayı» deyər müraciət edir. Abxaziya-da uşaqlar ananın yalnız öz nəslində deyil, hətta boya-başa çatdığı kənddə hamı tərəfindən «bacıqızı», «bacıoğlu» kimi qəbul olunur. Qafqaz dillərində yaş fərqi xüsusi göstərilir. Ananın, atanın böyük qardaşı və s. yaşında olan adamlara müraciət etmək üçün məxsusi terminlər vardır. Böyük və geniş ailələri göstərmək üçün bir çox terminlər işlənir. «Çoxuşaqlı ailə», «bir evdə yaşayanlar», «bir evdə yaşayan qardaşlar», «bir ocaqda qızınanlar», «bir qazandan yeyənlər» və s. buna misal ola bilər. Bu terminlər ailə birliyini göstərir. «Bizim» sözü də ailə birliyini ifadə edir. Belə ki, «bizim qız» ifadəsi «bizim

nəslin qızı» mənasını verir. Bəzən bacı əvəzinə «atam qızı» ifadəsi işlənir. İstər kiçik, istərsə də böyük ailə olsun, ən yaşlı kişi ailənin ən səlahiyyətli üzvü və başçısı sayılır. Başçının üstünlüyü və ailənin daxili münasibətlərində yaşlılara göstərilən hörmət böyük ailələrdə bir neçə nəslin nümayəndələrinin birgə yaşayışı vaxtı qarşıya çıxan çətinliklərlə əlaqədar meydana gəlmişdir. Ailəni idarə edərkən yaş böyük rol oynayırdı. Lakin əgər ailənin başçısı hörmətə layiq deyildisə və ya bir qərara gələrkən ailənin başqa yaşlı üzvləri ilə məsləhətləşmirdisə, onun yaşına etinasızlıq göstərə bilər, hətta ailə başçılığından kənar da edərdilər. Bu fakt ailə başçısını şıltaq və qəddar ixtiyar sahibi olmaqdan çəkindirirdi. Ailə başçısının indi də nüfuzu böyükdür. Lakin müəyyən dəyişikliklər vardır. Doğrudur, ailə büdcəsini hələ də o nizama salır. Lakin başçı daha mütləq hakim deyildir. Onun ailə başçısı kimi mühümlüyü vardoğlu ilə deyil, özünün mənəvi hüququ ilə, ailənin yerdə qalan üzvlərinin ona göstərdiyi hörmət və ehtiramla ölçülür. Tez-tez belə də olur ki, ailənin ağsaqqalı, başçısı ən yaşlı adam yox, ailə üzvlərinin yekdil qərarına əsasən qohumlar arasında tutduğu, ya qazandığı mövqeyə görə nisbətən cavan adam seçilir. Həmkarlarımdan biri dedi ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində altı faiz ailəyə oğulların ağsaqqallıq etdiyini aşkar etmişdir. Əvvəllər isə bu hadisə yalnız o vaxt baş verə bilərdi ki, ata ya ağır xəstələnsin, ya da qocalıb əldən düşmüş olsun.

Keçmişdə bütün ailə iqtisadi cəhətdən hər şeyə qanuni sahib olan atadan asılı idi. İndi isə qadınlar da daxil olmaqla ailənin bütün yaşlı üzvləri maaş alırlar. Buna görə də atadan asılılıq yalnız mənəvi, əxlaqi və ənənəvi səciyyə daşıyır. Keçmişdə hər evində gəlinin atası evindən gətirdiyi cehizdən başqa heç nəyi yox idi. Qadının ailədə mövqeyi İkinci Dünya müharibəsinə qədər dəyişməmiş qalırdı. Müharibə vaxtı qadınlar kişilərin yerinə işləməyə və maaş almağa başlayandan sonra vəziyyət dəyişdi.

İndi gənc ailənin bir və ya daha artıq uşağı olan kimi ata-anadan ayrılmaq, ayrıca ev olmaq arzusu ümumi hal alıb. Bir erməni kolxozunda kəndin kənarında təzə evlənənlər üçün sahə ayırdılar ki, cavanlar özlərinə ev tiksinslər. Az müddət ərzində burada qırx evdən ibarət bir küçə əmələ gəldi. Kəndlilər bu küçəni «Qayınanasız küçə» adlandırıdılar. Böyük və geniş ailələrdə qayınanasız keçinmək mümkün deyildi. Onun olması çox zəruri idi. Doğrudur, sonralar qoca qadınlardan kimsə bu küçəyə «evdar qadınsız küçə» fəxri adı verdi. Həqiqətən də, ailədə gəncər və arvadın kolxozda çalışdığı bir zamanədə qayınanaya böyük ehtiyac duyulur.

Son əlli ildə böyük ailələrin parçalanmasına baxmayaraq, Qafqaz ailələrini yenə sonsuz cavabdehlik və qarşılıqlı yardım səciyyələndirir. Ailənin hər bir üzvünün ləyaqəti, bir-birinə, nəslə, ata-babaya münasibəti ilə ölçülür. Başqaları ilə sıx əlaqə saxlayan, xeyrə-şərə yarayan şəxsdən həm ətrafdakılar razı qalır, həm də adamlara gərəkli olduğuna görə belə ağsaqqal daxilən özünü rahat və xoşbəxt hiss edir. Bəlkə də, uzunömürlülüüyün əsas sirri elə bundadır. Böyük ailənin başçıları, ictimai ağsaqqalları belə həyat mövqeyini özlərinə qarşı hörmət əlaməti sayır və ən qoca vaxtlarında da yaşayışlarından razı qalırlar. Qafqazda hər adamın qayğısını çəkən, ona görə məsuliyyət daşıyan yüzlərlə qohum mövcuddur. Qohumlar arasında şəxsi dostluq təbii haldır. Lakin bu əsas məsələ deyildir. Qohumluğun vacib şərti həyatda bir-birinin əmin-amanlığı, rahatlığı yolunda kökü çox-çox dərinlərə gedən daxili borc, məsuliyyət hissini qorumaqdır. Abxazlar deyirlər: «Qohumu olmayan kimsə hasar payasını bağrına basar».

Bir dəfə Suxumidə mühazirə oxuyarkən tələbə qızdan neçə qohumu olduğunu soruşdum. O cavab verdi: «Babam deyir ki, beş yüz». Sonra tələbələrə bir oğlan dedi ki, onların nəslə çox da böyük deyil, cəmişi üç yüz nəfər qohumları vardır. Deyəndə ki, onlarla müqayisədə mənim qohumlarımı barmaqla

saymaq olar, mənə yazıqları gəldi və soruşdular ki, böyük bir ailənin himayəsinə keçmək istəməzdimmi? Keçmişdə, mühəribədə və ya yoluxucu xəstəliklər nəticəsində çoxlu başıpapaqlı itirən ailələr özlərini zəif və yazıq sayardılar və tez-tez güclü ailələrə müraciət edərdilər ki, onları himayəyə götürsünlər.

Amerika və Qafqazda işlənən «yaxın qohum» termini fərqlənir. Biz Amerikada «yaxın qohum» deyəndə ər-arvad, uşaqlar, valideynlər, bəzən də baba və nənəni nəzərdə tuturuq. Abxaz dostlarımdan biri universiteti qurtarmaq münasibəti ilə qonaqlıq verirdi. Məni də dəvət etmişdi. Mən qonaqlıqda kimlərin olacağını soruşanda o dedi ki, «yaxın qohumlar» gələcəklər. Biz onlara gələndə gördük ki, bu balaca evdə ən azı yüz adam vardır. Özü də hələ soyuq fevral ayı olduğundan və yer azlığından qohumların hamısı dəvət olunmamışdı.

Qafqazda böyük ailənin nəyi varsa – əkin sahəsi, otlaqlar, iri və xırdabuynuzlu heyvanlar, evlər – ailə üzvlərinin hamısına eyni dərəcədə məxsus idi. Kollektiv mülkiyyətin nəticəsi idi ki, bütün ailə üzvləri həm bir-birinin, eləcə də bütövlükdə ailənin davranışına cavabdeh idi. Qanun pozulanda günahkar sayılan şəxs bir neçə qohumunun müşayiəti ilə kənd ağsaqqallarının hüzuruna getməli, qohumları onun günahsız olduğuna haqq qazandırmaq üçün and içməli idilər. Əgər hər hansı bir şəxs kənddən qovulurdusa, biri neçə yaxın qohumu onunla getməliydi. Belə qarşılıqlı məsuliyyət hissi, təbii ki, ailənin bütün üzvlərinin ciddi nəzarət altında saxlanılmasını və onların davranışına daim diqqət yetirilməsini tələb edirdi. Qanunu pozmaqda günahkar bilinən hər kəs, ilk növbədə öz ailəsi tərəfindən cəzalandırılırdı. Ailə başçısının günahkar gənclərə cismani cəza vermək ixtiyarı vardı.

Kənd ağsaqqalları qarşısında özünə haqq, bəraət qazandırmaq üçün müəyyən qanunlar vardı. Cinayətin ağırlığı müqabilində nəsildən, ailədən şahidlər seçilirdi. Deyək ki, biri aygır oğurlamaq üstündə təqsirləndirilirdi. Belə halda ailənin on iki nəfər üzvü onun günahsız olduğunu göstərmək üçün

and içməli idi. Madyan oğurlanıbsa, doqquz; öküz camış, inək, eşşək oğurlanıbsa, altı; keçi oğurlanıbsa, iki şahid tələb olunurdu. Basqın, zorlama, ölüm hadisələri aydınlaşdırılarkən qırx nəfər ailə üzvünün şahidliyi və and içməsi gərək idi. Əgər qadın cinayət üstündə təqsirləndirilirdisə, süd tərəf qohumları şahidlik edirdilər. Bir çox ərazilərdə qadınların şahidlik etməsinə icazə vermirdilər. O yerdə ki, qadının şahidliyinə icazə verirdilər, iki qadının şahidliyi bir kişinin şahidliyinə bərabər tutulurdu. Qərb qanunçuluğunda isə kollektiv məsuliyyət az dərəcədə, özü də yalnız kiçik uşaqların işinə baxılarkən nəzərə alınır.

Böyük ailələrin üzvlərinin bir-biri ilə belə qarışdırılması mümkün qədər çox qohumun olması zərurətini ortaya atmışdı. Hamının bir-birinə cavabdeh olduğu, var-dövlətdənsə mehribanlıq və sədaqətin daha vacib sayıldığı bir cəmiyyəti necə tərk etmək, ondan necə ayrılmaq olardı?!

Bütün Qafqazda məni həmişə mat qoyan, qafqazlıların var-dövlətə laqeydliyi, dövlət malına aludə olmamaları idi. Əşyalara yemək-içmək, işlədilmək, qonağın rahatlığını təmin etmək baxımından qiymət verilirdi. Kişi yaxşı atı və gözəl silahı ilə fəxr edə bilər. Qadın ənənəvi zinət əşyaları ala bilər. Lakin onların sayı həddini aşmır. Evlərdə avadanlıq az olur, olanı da lap sadə olur. Əksər evlərdə uzun stollar və qonaqlar üçün stullar görmək mümkündür. Varlı ailənin divanı da, bufeti də, paltar şkafları da vardır. Amma bununla belə, avadanlıq qonağa yaxşı xidmət göstərmək, qonağın istirahətini yaxşı təşkil etmək, onu yaxşı əyləndirmək baxımından qiymət kəsb edir. Mən ən gözəl ev əşyalarını gündəlik yaşayış otaqlarında deyil, qonaq otaqlarında görürdüm. Bir dəfə toyda yığılıb gəlinə hədiyyə edilmiş qalaq-qalaq balınc, yorğan-döşək, döşək-ağı və s. görəndə gözümlə kəlləmə çıxdı. Soruşanda ki, gəlin-bacımız bu qədər yorğan-döşəyi necə işlədəcək? Cavab verildilər ki, gəlin onları gələcəkdə qonaqlar üçün işlədəcəkdir.

Qafqazda ən böyük sərvət, ən böyük var-dövlət insanların özləridir. İnsan hər şeydən üstün tutulur. Burada insanın əsas var-dövləti başqaları ilə yaratdığı, davam etdirdiyi dostluq əlaqələridir. Şəxsiyyətin müvəffəqiyyəti evində, nəsil arasında, icma daxilində və kənarda insanlarla yaratdığı sədaqətli dostluq münasibətləri ilə ölçülür.

Mənə belə gəlir ki, buralarda müasir kollektivləşmə ona görə nisbətən asan olmuşdur ki, böyük ailələrdə əvvəllər kollektiv əmək mövcud idi və onun quruluşu, həqiqətən, ictimai xarakter daşıyırdı. Qafqazlıların əksəriyyətinin yaddaşında keçmiş böyük ailə ənənəsi möhkəm yer tutduğundan burada kollektivləşmə sadəcə olaraq, birgə əmək tərzinin ifadəsi kimi sürətlə inkişaf edirdi.

Çox vaxt yalnız ikicə nəfəri işləyən kiçik ailələrdə hər şəxs daha böyük məsuliyyət daşıyırdı. Qadın daha çox təsərrüfat işlərinə cəlb olunurdu. Əsasən, əkin-biçinlə məşğul idi. Bunu ənənəvi əmək bölgüsü ilə izah etmək mümkündür. Hər yerdə özünü göstərən patriarxal adətlər qadının kişidən, uşaqların valideynlərdən, kiçik uşaqların böyük bacı-qardaşlarından asılılığını tələb edirdi.

Atanın və ya ailənin ən yaşlı kişinin sözü on doqquzuncu əsrin sonu və iyirminci əsrin əvvəlində bütün ailə üzvləri üçün qanuna çevrilmişdi. Əvvəllərsə ailə və icma demokratik əsaslar üzrə idarə olunduğu üçün qocalığına, yaxud səriştəsizliyinə görə onu ailənin başqa üzvü ilə əvəz etmək mümkün idi. Həmin müstəsna ixtiyarın əksər icmalarda aradan çıxmasına səbəb, güman ki, sənayeləşmənin təsirindən ailə birliyini qorumaq niyyəti olmuş, buna görə də «başçıya» böyük səlahiyyət verilməsinə cəhd göstərilmişdir. On doqquzuncu əsrin sonu, iyirminci əsrin əvvəllərində ailənin başçısı daha tez-tez ailə mülkünün taleyini təkbəşinə həll etməyə başladı. Torpağı icarəyə verdi, ailə ilə məsləhətləşmədən heyvanları satdı. Ailənin başqa üzvlərinin ixtiyarı yalnız öz geyim-keciminə çatırdı.

Qadınların olan-qalanı isə ata evindən gətirdiyi cehizi idi. Ailə üzvlərinin zəhməti ilə qazanılan, hətta maaşla alınan hər şey ailə başçısının ixtiyarındaydı. Evli oğullar ayrılarkən onun ailəsinə nə veriləcəyi bütövlüklə atanın arzusundan asılı idi. Atasından icazəsiz ayrılan oğula heç nə verilmirdi. Dul qadına, yaxud ərindən ayrılan gəlinə isə öz cehizi və evlənərkən şərtləşdirilmiş «gəlin pulu»nun bir hissəsi verilirdi. Əgər ailənin var-dövləti və mülkü atanın sağlığında bölünürdüsə, oğullarına nisbətən atanın payı daha çox olurdu.

Göründüyü kimi, hər bir məsələ: əmlak, əşya və mirasqalan var-dövlət şəriət və ənənəvi milli qanunlara əsasən nizama salınır və bölünürdü. Miras qalan malın qədim ənənəvi qanuna görə bölüşdürülməsi Allahın ən mömin bəndələri çeçenlər arasında da baş verirdi. Miras qalan malın səkkizdə biri dul qadına, qalanı isə oğul və qızlara düşürdü. Lakin oğlanlara qızlardan iki dəfə çox pay düşürdü. Sonsuz ailələrdə dul qalan qadına mirasın dördə biri, dördə üçü isə mərhumun yaxın kişi qohumlarına verilirdi. Şəriətə görə, yalnız oğullar varisliyi qəbul edə bilərdilər. Oğlanlardan biri anasını, bacılarını və qardaşlarını himayəyə götürürdü. Əgər ailədə yaşlı oğul yoxdursa, onda qəyyumluq məsuliyyətini yaşlı qohumlardan biri öz üzərinə götürürdü. Bunu kənd ağsaqqallar şurası təsdiq edirdi.

Müəyyən etnik qrupların ənənəvi adətlərinə görə miras bölgüsü zamanı qadınlara var-dövlətin az hissəsi düşürdü. Məsələn, inquşlarda qadına yalnız bir inəyə varis olmaq icazəsi verilirdi. Qadının əmlaka yiyələnməyə, müstəqil yaşamağa ixtiyarı olduğuna baxmayaraq, şəriət də, ənənəvi yerli qanunlar da onun müstəqil fəaliyyət göstərməsinə müsbət münasibət bəsləmirdi. O həmişə kişidən – atasından, qardaşından və ya ərindən asılı idi. Yalnız on doqquzuncu əsrin sonu və iyirminci əsrin əvvəllərində rus qanunlarının təsiri ilə köhnə feodal ənənələrinə meydan oxumaq halları nəzərə çarpmışdır. Məsələn, Dağıstanın dağlıq rayonunun Yekaterinodarsk

Xalq Məhkəməsi bir çox qadının ataları, ərləri vəfat etdikdən sonra əmlaklarının ədalətlə bölünməsi və öz uşaqlarına özlərinin qəyyumluq etməsi barədəki xahişini bəyənmiş, onlara qəyyumluq icazəsi vermişdir.

Qafqazda hələ də ataya – ailə başçısına hörmət və ehtiram vacib sayılır. Hətta evin ən yaşlı oğlu da özünü atanın arzularına uyğunlaşdırmağa çalışır. Övladlar atalarının hüsurunda ədəb-ərkanla davranır, ona böyük ehtiram göstərirlər. Ata ilə mübahisə etmir, atadan qabaq danışmır, icazəsiz onun hüsurunda əyləşmirlər. İndi də atanın yanında papiros çəkmək, səliqəsiz geyimdə gözüne görünmək ayıb sayılır. Kiçik qardaşlar da böyük qardaşlarına eyni qaydada ehtiram, hörmət bəsləyirlər. Bir abxaz mənə dedi ki, o, heç vaxt atasının və qardaşının hüsurunda, hətta qalstukunu da boşaltmağa cəsəret etməyib. Mən çeçen dostumuzdan soruşanda ki, qardaşlar arasında rəsmiyyətçilik nəyə lazımdır? O, cavab verdi ki, mədəniyyət əlamətidir. Əlbəttə, sovet quruluşu mədəniyyətin, elmin və s. inkişafına böyük yardım göstərmişdir. Maraqlıdır ki, çeçen dostumuz da Qafqazda mövcud olan ədəb-ərkan, ehtiram, nəzakət, ləyaqət və davranışla bağlı ənənələri məhz «mədəniyyət» termini ilə səciyyələndirdi. Abxaza ərə gedən gürcü rəfiqəm Mira mənə dedi ki, bir dəfə otağa böyük baldızından əvvəl keçmək istəyəndə, baldızı onun qolundan mehribanlıqla tutub demişdi: «Sən nə edirsən? Camaat elə bilər ki, mədəniyyətin çatmır».

Qafqazda hörmət, ehtiram cavabdehliklə çiyin-çiyinə addımlayır. Ailələrdə böyük qardaşa xüsusi ehtiram göstərilir. Çünki o, atanın sağ əli, nəslin davamçısı, gələcək ağsaqqal olmağa birinci namizəddir. Qan davasında, ailənin iqtisadiyyatının qaydaya salınmasında, borcun verilməsində iştirak etməyən qadınlar məsuliyyət yükünü daşıyan qadınlara nisbətən az hörmətli hesab olunurlar.

Yerli qanunlarla yaş fərqi, oğlanların evlənmə, qızların ərə getmə vaxtı müəyyənləşdirilirdi. Kiçik qardaşın böyük

qardaşdan əvvəl evlənməsi qadağan idi. Kiçik bacı da böyük bacıdan əvvəl ərə gedə bilməzdi.

Ailə daxilində şəxsi münasibətlərə köhnə, ənənəvi əxlaq normaları baxımından nəzarət edilirdi. Ailənin bütün üzvləri ailə başçısına sədaqətlərini göstərirdilər. Osetin ənənəvi qanununda deyilir: «Ər – arvadının ağası və hakimidir. Arvad itaətsizlik etsə, ərin ixtiyarı var ki, onu cəzalandırsın». İnquş ənənəvi qanununda tələb olunurdu: «Arvad ərinə heç nə öyrətməyə çalışmamalıdır. İtaətlə ərinə qulaq asmalıdır». Bütün Qafqaz xalqlarında qadınlar çalışmalı idi ki, ərini razı salsın, ona hər cür hörmət göstərsin. Yemək vaxtı ona xidmət etməli, ayaqqabılarını çıxarmalı, ayağını yumalı idi. Kişinin qadın üzərində mütləq hakimliyi, əslində, onun arvadını birtərəfli qaydada boşaya bilməsi ilə möhkəmləndirilmişdi. Şəriətə görə əksər xalqlarda nikah yalnız kişinin razılığı ilə pozula bilirdi. Kişi səbəbini demədən arvadını evdən qova bilərdi. Arvad isə heç bir vəchlə, deyək ki, ərinin həddən artıq qəddarlığı, vəfasızlığı, kişilikdən düşməsi və s. ilə əlaqədar ondan ayrılmalı bilməzdi. Qadının ərindən ayrılmaq istəməsi onun üçün biabırçı hal kimi qiymətləndirilirdi. Belə hadisələr nadir hallarda baş verirdi. Bu, eyni zamanda ər üçün ən ağır təhqir sayılırdı.

Qadınların öz uşaqları, əsasən də, qızları üzərində təsiri çox böyük idi. Çeçenlər arasında, hətta qızı ərə verərkən son söz ananın idi. Əgər o, böyük ailənin ən yaşlısı idisə, gəlinləri ədəb-ərkanla yolunu gözləməli idilər. Gəlinlər qayınanalarını razı salmaq üçün onun saçını darayar, ayağını yuyar, belini qaşıyardılar. Qafqazda gəlinlərin qayınana haqqında mahnıları vardır: «Əziz qayınanam üçün tikandan balınc düzəldəcəyəm. Qoy ürəyi istədiyi kimi uyusun». Qayınana acıqlansa, gəlinini vura bilərdi. Lakin heç vaxt yol verməzdi ki, oğlu gəlini vursun.

Ailədə ən yaşlı qadın ev işlərinə və yemək-içməyə nəzarət edərdi. Bir çox xalqlarda (adigey, qaraçay, balkar və başqa-

larında) evin ən yaşlı qadınından başqa ərzaq anbarına heç kim ayaq basa bilməzdi.

Bir-biri ilə məhrəm söhbətlərə (indi bu o qədər də gözlənilmir) başqalarının yanında yol verilə bilməzdi. Ailənin müəyyən üzvlərini bir yerdə görmək, onların söhbətlərini eşitmək mümkün deyildi. Buna çoxlu səbəb vardı. Kökü haradan başlasa da, aydındı ki, belə davranış tərzində ailə üzvləri arasında münaqişəni azaldır, bir-birinə qarşı kin, qərəz və qısqanclıq hisslərinin qarşısını alırdı. Ailə üzvlərinin birgə fəaliyyəti tələb edirdi ki, ixtilaf və ziddiyyətlərə yol verməmək üçün hərəkətlərinə möhkəm nəzarət etsinlər. Birgə yaşayış şəraitində öz uşağına xüsusi məhəbbət göstərmək, başqalarının yanında ərinə və ya arvadına qarşı hisslərini gizlətməmək, ayrı-seçkilik duyğusunu büruzə vermək paxıllığa gətirib çıxara bilərdi. Qafqazda, xüsusən də müsəlman xalqları arasında ər-arvad münasibəti aşkarda özünü göstərə bilməzdi. Valideynlərlə uşaqları arasında, eləcə də arvadın ər tərəfin kişi qohumları ilə və ər arvad tərəfin qadın qohumları ilə açıq-saçıq münasibəti ola bilməzdi. Təzə ailə quranlar gündüz ayrıca otaqda qalmazdılar. Onlar, xüsusən də lap cavan vaxtları nə təklənib söhbətləşə bilər, nə də bir yerdə yemək yeyərdilər. Təzə evlənənləri yaşlı qohumlar da, camaat da bir yerdə görməməli idilər. Ər-arvad kənar adam yanında bir-biri ilə söhbət etsə, bir-birinə müraciət etsə, bu məzəmmətəlayiq hərəkət hesab olunurdu. Ər-arvadın bir-birinə adı ilə müraciəti və ya «a kişi», «ay arvad» deməsi qadağandı. Bu zaman onlar üçüncü şəxs haqqında danışantək danışirlər. Yaşlı qohumların yanında həmin ənənəyə riayət vacib idi. Bu gün belə qafqazlılar camaat yanında qadına və ya kişiye öz hissini izhar etməyi ayıb iş bilirlər. Qonaqlıqlarda tez-tez kim kimin arvadı və ya əksinə, kim kimin əri olduğunu seçə bilmirdim. Yalnız soruşandan sonra könülsüz olaraq mənə cavab verirdilər ki, filankəs filankəsin arvadı və ya ərdir.

Yuxarıdakı adətlər sovet quruluşuna qədər davam edib, bu gün belə adət-ənənə hörmət naminə, hardasa, özünü göstərməkdədir. Mən şəkil çəkmək üçün ər-arvadın bir yerdə oturmasını xahiş edəndə qadın özünü itirdi və tərəddüd etdi. Lakin əri könülsüz olaraq razılığını bildirdi. «Bu bizim adət-ənənəmizə ziddir. Bir halda ki, siz istəyirsiniz, şəkil çəkəsiniz...» O, işarə etdi ki, arvadı yanında otursun. Bundan sonra şəkillərini çəkdim. Bir dəfə yüz iki yaşlı ağsaqqal və ağbirçəyin şeklini çəkməkdə heç bir çətinlik çəkmədim. Məlum oldu ki, onlar süd bacı-qardaşıdırlar. Bu qocaları körpəlikdən bir dayə böyüdüb, bir qadının südünü əmiblər.

Dediyim kimi, heç vaxt kimin kim olduğunu ayırd edə bilmirdim. Odur ki, soruşmalı olurdum. Adətən, ərin əvəzinə, dostları cavab verirdilər. Çünki kişi öz arvadını təqdim etməkdən çəkinirdi və adətən, cavab verməli olanda könülsüz olaraq deyirdi ki, «filankəsin» anasıdır.

Validəylərlə uşaqlar arasında münasibətdə anaya nisbətən atanın hərəkəti daha sərt idi. Xüsusən də kiçik uşaqların qeydinə qalmaq məsələsində ata qətiyyən bu işə qarışmamalıydı. Böyük ailələrdə isə ana öz uşağının qayğısına az qalırdı. Bu işlə ailədəki başqa qadınlar məşğul olurdular. Ataların öz uşaqlarını qucaqlarına alması və ya onlarla oynaması, körpələrə nəvaziş göstərməsi yaramaz iş sayılırdı. Uşaq yaşa dolduqca ona münasibət dəyişsə də, valideyn-övlad münasibətindəki adət-ənənə həmişə saxlanılırdı.

Validəylərlə uşaqların münasibəti məsələsi çox ciddi və sərt idi. Ata öz uşağını nə adı ilə çağıra bilər, nə də onun haqqında danışardı. Hətta uşağın həyatı təhlükədə olsa belə ona kömək göstərə bilməzdi. Etnoqraf M.Əlibəyov bədənə üşüt-məsalan, adamı dəhşətə gətirən bir səhnəni belə təsvir edib: Əlibəyovun olduğu bir ailədə çığırtdı səsinə pəyəyə gedən ata, kiçik oğlunu öküzün buynuzunda qana boyanmış görəndə kömək etmək əvəzinə, evə gəlir və deyir: «Ay uşaq, pəyədə bir uşaq ağlayır».

Evin gəlini ilə ər qohumları arasındakı münasibətlərdə, əsasən, yaşlı qohumlara xüsusi diqqət yetirilir. Bəzi yerlərdə gəlinin qayınatanın gözüne görünməsi qadağandır. Başqa yerlərdə isə gəlinin qohumları ilə danışması və ya onların üzünə baxması adət deyildir. Bu ciddilik, sərtlik yaşlı qohumların təşəbbüsü ilə vaxt keçdikcə get-gedə yumşalır. Bəzi xalqlarda gənc gəlinlə bəyin qohumları arasında tanışlıqdan sonra yaşınmaq, çəkinmək aradan götürülür. Bəzi hallarda isə gəlinin qohumlardan yaşınması birinci uşaq dünyaya gələnə qədər çəkir. Abxaziyada qayınata şahidlərin önündə gəlininə hədiyyələr verir və onunla danışmasını xahiş edir.

Abxaziyada və ya ona bitişik, ondan az fərqlənən ərazilərdə belə söyləyirlər ki, bir qayınata ziyafət düzəldir, gəlininə hədiyyələr verir və onunla danışmasını xahiş edir. Sonra görür ki, gəlini dözülməz dərəcədə danışqandır. Başqa bir qonaqlıq düzəldir. Gəlininə çoxlu hədiyyələr verir və onu dilə tutur ki, bundan sonra yanında danışsın. Bəyinsə gəlinin yaşlı qohumlarından yaşınması bütün etnik qruplarda eyni dərəcədə deyildir. Bu məsələ çeçenlərdə daha ciddidir. Çeçenlərdə mənşəbə, mövqeyə, mərtəbəyə görə fərq də əsaslı surətdə təkmilləşdirilmişdir.

Keçmiş adət-ənənəyə görə osetinlərdə təzə gəlin ailənin və qonşuların yalnız özündən kiçik üzvləri ilə, həm də pıçıltı ilə danışa bilərdi. O, yaşlı adamlarla və ya ərinin yaşlı qohumları ilə, ümumiyyətlə, danışmazdı. Gəlin yaşınmalı, üzünü onlara göstərməməli idi. 1939-cu ildə Osetiyanın Yuxarı Ruk kəndində qoca bir arvad dəfn edilərkən, onun böyük qayını deyib ki, rəhmətlik onların evində qırx il yaşayıb, bu zəhmətkeş qadına hamı hörmət edib: «Bütün bu qırx il ərzində birinci dəfədir ki, onun üzünü görürəm. Mən bir dəfə də onun səsinə eşitməmişdim. Çünki o bizim bütün adətlərimizə əməl edirdi».

Osetin qadına, hətta yemək vaxtı belə, üzünü göstərməyə, üzüaçıq yeməyə icazə verilmirdi. O, hamıdan sonra, üzüörtülü

və tələsik, bir əli ilə çadrasını tutmalı, o biri əli ilə yeməli idi. Osetinlərə Şimali Qafqaz xalqlarının adət-ənənəsi təsir göstərmişdi. Gürcü qadınlarına nəşib olan azadlıq bunlara qismət deyildi. Gürcü toylarında ər-arvad hər ikisi iştirak edirdi. Osetinlərdə isə hətta gəlinin adını dəyişir və ya ona sadəcə olaraq, gəlin deyə müraciət edirdilər.

Yaşınmaq, çəkinmək o demək deyildi ki, hər yerdə hər zaman gəlinin səsinin eşidilməsi ayıb işdir. Deyə bilərəm ki, mən dəfn mərasimində böyük ailənin qadınlarının qışqıra-qışqıra ağladıqlarının, göz yaşı tökdüklərinin, üzlərini cırdıqlarının şahidi olmuşam. Bu vaxt mərhumun dul qalmış arvadı göz yaşı tökmədən sakitcə oturmuşdu. Görünür, belə vəziyyətdə ən doğma tellərlə bağlı adamlara öz qəmini, hiss-həyəcanını göstərmək yersiz sayılır. Başqaları isə ailəyə bağlılığını məhəbbətini açıqca göstərə bilirlər.

İbtidadan bu adətlərə nə qədər haqq qazandırılsa da, hər halda yaşınmaq, çəkinmək qadınlar üçün uzun müddət, bəzən bütün həyatları boyu riayət etməli olduqları ağır yük idi.

Rus həmkarlarımdan birinin yazdığına görə yaşınmaq, çəkinmək ən çox Oktyabr inqilabına qədər ərə gedən qadınlar arasında müşahidə olunur. Bununla belə, o qeyd edirdi ki, kişilərdən yaşınmaq indi də bəzi yerlərdə «böyüklərə hörmət» mənasında başa düşülür və qalır.

Buna bir misal: 1908-ci ildə anadan olmuş kəndli Sos dedi ki, 1928-ci ildə evlənmiş, evlənəndən sonra arvadı iyirmi il ər-zində bir dəfə də onun böyük qardaşı ilə kəlmə kəsməmişdi.

Lakin universitet məzunu olan gəlini həm onunla, həm də arvadı ilə çəkinmədən söhbət edir. İndi ər-arvad başqa adamların yanında bir-biri ilə danışır, bir-birinin adını çəkirlər. Bununla belə «mənim ərım», «mənim arvadım» kəlməsini işlətməkdən çəkinirlər. Qarabağda, adətən, qadın ərinə «kişi», ər isə arvadına «filankəsin qızı» deyir. 1888-ci ildə anadan olmuş bir kişi mənim həmkarıma demişdi ki, o, böyük bir ailənin

nümayəndəsidir. Gənc ailə öz uşaqları ilə birgə evlərdən birində tək qalanda, bitişik evlərdəki yaşlı nəsil onların bu hərəkətini dəhşətlə, nifrətlə qarşılayırdılar. 1904-cü ildə anadan olan bir qadın deyirdi ki, başqalarının yanında öz uşaqlarına nə toxuna, nə də nəvaziş göstərə bilərdi. Əslində, uşaqların onun olduğunu hiss etdirmək nəzakətsizlik kimi qarşılanırdı.

Yaşınma, çəkinmə və s. adətlər müasir həyatla ayaqlaşmasa da, əzab-əziyyətli olsa da, güman ki, müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Mənə belə gəlir ki, yaşınma, çəkinmə ailənin hər hansı bir üzvünə rəğbəti, münasibəti gizlətməklə əlaqədar yaranmışdır. Bu, bir-biri ilə bəhsə girməyin qarşısını almaq üçün ən yaxşı vasitədir. Ailənin üzvü olmaq bütün evdəkilərin bir-biri ilə bağlılığı demək idi. Bu ünsiyyət ayrı-ayrı ailə nümayəndələrinin rəğbəti, məhəbbəti üzərində qurulmadığından fərdiçilikdən qaçmaq, yaşınmaq məqbul təsir göstərirdi. Bu fikir öz əksini ailə üzvlərini, onların birliyini xüsusi qeyd etmək məqsədi ilə işlənmiş «bizim soy», «bizim nəsil» kimi ifadələrdə tapır. Yaşınmaq, çəkinmək həm də ailədə baş verən fikir ayrılıqlarını, mübahisələri azaldırdı. İnciklik, qısqanclıq, ixtilaf və s. kimi gündəlik yaşayışda təbii olaraq ortaya çıxan narazılıqlara əhəmiyyət verməyəndə onlar öz-özünə yox olurdu. Yaşınma, çəkinmə həm müsəlmanlar, həm də xristianlar yaşayan ərazilərdə özünü göstərdiyinə görə, aydın olur ki, bu adət xristianlıqdan da, islamdan da əvvəl mövcud imiş.

QADININ AİLƏDƏ MÖVQEYİ VƏ VƏZİYYƏTİ

Qafqazda qədim zamanlardan patriarxal həyat tərzinə üstünlük təşkil edir. Anaya və ya onun qardaşına verilən və təsadüfdən-təsadüfə özünü göstərən bəzi xüsusi üstünlükləri Qafqaz etnoqrafları mədərsahlıq dövrünə xas təsəvvürlərlə bağlayırlar. Lakin ehtimal olunan bu nəzəriyyəyə tərəfdar

çıxanların sayı azdır. İslam dininin qəbulundan sonra patriarxal adət-ənənələr dini ehkamlarla möhkəmləndirildi. Şəriət qayda-qanunları ilə bərabər, bəzi yerli adətlər də qanun halına salındı. Bunun nəticəsində Dağıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın müsəlmanlar yaşayan ərazilərində qadın nisbətən azad olsa da, ciddi məhrumiyyətlərə məruz qaldı.

İslam Qafqaza VII–VIII əsrlərdə ərəblər Dağıstanı tutduqdan sonra ayaq açdı. Şəriət qayda-qanunları Azərbaycan və Dağıstanda möhkəmlənərkən islama qədərki ənənələrin təsiri ilə müəyyən qədər dəyişmişdir. Ayrı-ayrı mədəniyyətlərin qovuşması qadının qərribə tərzdə ikili mövqeyinə gətirib çıxardı. O, bir yandan tamamilə asılı, köməksiz, digər tərəfdən də güclü, şücaətli, hətta döyüşkən idi. Şəriət qanunlarına görə o, itaətkar olmalı, üzünü örtərək başqalarından yaşınmalı, pıçıltı ilə danışmalıydı ki, varlığını hiss edən, səsini eşidən olmasın. Digər tərəfdən də ona at minib çapmaq, silah düzəltmək, yeri gəldikdə silahdan istifadə etmək, ova çıxmaq, düşmənlə vuruşmaq və s. öyrədilirdi. On dördüncü əsrin epik əsərində ömründə bir dəfə də müharibələrdə məğlubiyyətin acısını dadmayan, «aləmi lərzəyə salan» Teymurləng əsərin baş qəhrəmanı sadə lak qızına müraciətlə deyir: «Bütün aləm mənim şeypurlarımın səsini eşitmişdir. Mən ölkələr tutmuş, şahları diz çökdürmüşəm. Lakin ömrümdə birinci dəfədir ki, döyüşə atılan dəstəyə gənc qızın başçılıq etdiyini görürəm».

Biz bu ağlasığmaz hadisənin islamdan əvvəlki dövrlə bağlı olduğunu və bu ərazidə yaşamış əfsanəvi amazon qadınlarından söz açan saysız-hesabsız əsatirlərlə əlaqəli şəkildə təsəvvür edə bilərik. Qadının cəngavər və döyüşkən olması qədimdən məlumdur. Maraqlıdır ki, bu əsatirlər Qafqazda da, Yunanıstanda da bir-biri ilə səsleşir.

Yunan əsatirlərinə və bəzi qədim tarixçilərə görə amazonlar toplu halında Qara dəniz sahillərində meydana gəlmiş, tarixləri skiflərin tarixi ilə çulğışmışdır. Herodot «Tarix»

kitabının dördüncü cildində yunanların Kiçik Asiyada Termaton çayı sahillərində amazonlara qalib gəldiyindən söhbət açmışdır. Amazonları əsir alaraq, üç gəmiyə mindirib Qafqaza tərəf üzməyə başlayıblar. Amazonlar gəmidə fürsət tapıb, yunan əsgərlərini öldürüblər. Lakin gəmiçilikdən başları çıxmadığına görə gəmiləri idarə edə bilməyiblər. Külək onları skiflərin vətəninə gətirib çıxardıb. Sahilə çıxandan sonra amazonlar burada bir ilxı at ələ keçiriblər. Atları minib, bu ölkəni talan etməyə başlayıblar. Skiflər qarətçilərin nə özlərini, nə də dillərini ayırd edə bilirdilər. Döyüş vaxtı bir neçəsini öldürdükdən sonra məlum olur ki, onlarla vuruşan qadınlardır. Skiflər belə qərara gəlirlər ki, amazonlarla dava edib döyüşdə bir-birini qırmaqdan daha cavan oğlanları yanlarına göndərüb, onlardan qız almaq daha yaxşıdır. Odur ki, amazonlar yaşayan yerin yaxınlığında çadır qururlar. Tezliklə çadırlar qoşalaşır, amazon qızları onları qəbul edirlər. Skiflər təklif edirlər ki, gəlib onlarla bir yerdə yaşasınlar. Amazonlar bu təklifi qəbul etmirlər. Deyirlər ki, skif qadınları ilə yola gedə bilməzlər. Belə bir şərt irəli sürürlər: əgər skiflər onlarla evlənmək istəyirlərsə, gərək evlərini tərk edib, amazonların yanına gəlsinlər. Gənc skiflər belə də edirlər. Onlar Osetiya gölü ətrafında amazonlarla yaşamağa başlayırlar. Belə güman edilir ki, skiflərlə amazonların birləşməsinin nəticəsində savromat milləti yaranmışdır (köçəri həyat sürən qəbilədir. Eramızdan əvvəl VI–IV əsrlərdə yaşamışlar).

Savromatlar və skiflər bugünkü osetinlər və başqa Şimali Qafqaz xalqlarının əcdadlarıdır. Herodot göstərir ki, «Tarix» kitabını yazan vaxtda onlar özlərinə məxsus həyat tərzini saxlayırdılar. Kişilər də, qadınlar da eyni cür paltarda atlanar, birgə ova və ya müharibəyə gedərdilər. Yeni eradan əvvəl 66-cı ildə Kür çayı sahillərində Pompeyin başçılığı ilə romalılar gürcülərlə döyüşə girdilər. Bir çox gürcü qadını bu döyüşdə yaralandı və əsir düşdü. Romalılar gürcü qadınlarının cənga-

vərliyinə mat qalmışdılar. XVIII əsr italyan missioneri Lamberti gürcü və başqa qəbilələrin qadınlarının müharibədə iştirak etdiyindən söz açmışdır.

Savromatlı qadınların müharibədə iştirak etdiyini təsdiqləyən, yeni eradan əvvəl III–II əsrə təsadüf edən kurqanlar mövcuddur. Arxeoloji qazıntılar zamanı bu kurqanlarda qadınların cənazəsi yanında silah aşkar edilmişdir. Hippokrat (yeni eradan əvvəl 470–376-cı illərdə yaşamışdır) göstərir ki, savromatlardan olan qadınlar sağ döşlərini ya kəsdirir, ya da dağladırıdılar ki, sağ qolları və sağ çiyinləri güclü olsun. Başqa bir tərəfdən də bu onlara kamanı daha sərbəst işlətməyə imkan verirdi. Qafqazlılar belə güman edirdilər ki, korset geymək o vaxtdanqalma adətlə bağlıdır. Qafqazlıların xırda döşə üstünlük vermələri amazon əfsanələri ilə səsləşir.

Qafqaz qəbilələrinin qəhrəmanlıq dastanlarında cəsur qadınlardan bəhs edən çoxlu nağıllar vardır. Nart əfsanələrinin birində deyilir ki, bir kəndin başçısı qonşu kəndlərdən ikisinin kişilərindən döyüşdə ona kömək göstərmələrini xahiş edir. Kəndin birinin kişiləri buna razılıq verirlər. O biri kəndin kişiləri isə boyun qaçıırırlar. Davaya hazırlaşan kəndin başçısı əmr edir ki, düşməyə qarşı əlbir hərəkət etməyən kəndin kişilərini qırsınlar. Belə də edirlər. Qadınlar ərlərinin meyidi üstündə göz yaşı tökür, onlara yas saxlayırlar. Bu vaxt bir gənc qadın onlara müraciət edir ki, gözyaşı tökməkdən əl çəksinlər. Ərlərinin qanını alsınlar. Onlar uzun müddət məşq edir, silah işlətməyi və dava etməyi öyrənirlər. Sonra qonşu kəndə hücum çəkərək, rəqiblərini məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra ərlərinin başının kəsilməsini əmr edən başçının boyunu vururlar.

Fransız Obri Motr (1674–1743) 1712-ci ildə çərkəzlər yaşayan yerlərə səfərə çıxarkən müşahidə etmişdir ki, qadınlar da kişilər kimi at çapır, ov zamanı ox-yay işlətməkdə onlardan geri qalmırlar. Onun fikrincə, qadınların bu məharəti

amazonların vaxtilə həmin ərazidə yerləşdiyinə dəlalət edir. Bu fikirlə əlaqədar tarixçilər arasında böyük mübahisələr vardır.

Amazon əsatinin qafqazlıların həyatı və tarixi ilə əlaqəsi necə olsa da, bunun haqqında danışmağa dəyər. Çünki bu gün belə, həmin ənənə Qafqaz qadınları arasında davam edir və gündəlik həyatda, həqiqətən də, özünü göstərir. Bunu bir tərəfdən onların həddən artıq sadə, ədəb-ərkanlı, dinc olduqları, digər tərəfdən də böyük mənəvi və fiziki gücə malik olmaları təsdiqləyir. İkinci Dünya müharibəsi zamanı qadınların, xüsusən də müsəlman qadınlarının hüquq və imtiyazlarının məhdudluğuna baxmayaraq, onlar böyük səy və sərbəstliklə fəaliyyət göstərir, arxa cəbhədə müharibəyə getmiş kişiləri əvəz edirdilər. Sonralar isə döyüşdə kişilərlə çiyin-çiyinə düşməyə qarşı vuruşurdular.

Sovet qanunçuluğunun əlliillik fəaliyyətindən sonra Qafqaz qadınlarının qanuni hüquqları, kəskin mübarizə yolu ilə, məhrumiyyətlərlə də olsa, artıq dəyişmişdir. Onlar rəsmi olaraq kişilərlə bərabər hüquqa malikdirlər, ali məktəblərdə oxuyur, kitabxanalarda, tədqiqat institutlarında, müəssisə və idarələrdə işləyirlər. Müxtəlif ixtisaslar üzrə, xüsusən də təbabət üzrə çoxlu mütəxəssis qadın vardır. Lakin qanun qanunluğunda qalsa da, qadına münasibət çox ləng dəyişir.

Qadının ənənəvi patriarxal qayda-qanunlardan müasir sovet cəmiyyətinə, sovet qanunçuluğuna keçməsi prosesi, əlbəttə, müxtəlif regionlarda müxtəlif olmuşdur. Müsəlmanlar, xüsusən də şiələr yaşayan yerlərdə bu keçid ölüm-dirim mübarizəsi yolu ilə başa gəlmişdir. Müsəlman qayda-qanunlarının xeyli güclü olduğu Azərbaycan və Dağıstanda bu keçid bir çox qadınlar üçün sarsıdıcı və faciəli olmuşdur.

Mənə Bakıda «İnturist» idarəsinin başçısı Tahirə Ələsgərova ilə ətraflı söhbət etmək qismət oldu. İndi əlli yaşı olan, dul qalan Tahirə xanım, çəkinmədən ənənəvi müsəlman ailəsində necə boya-başa çatdığından söhbət açdı. O, keçmiş

barədə nə narazı, nə də təəssüflə danışdı. Bununla belə, keçmişdə adət-ənənəyə boyun əymək istəməyən, ona qarşı çıxanda divan tutulan, çox vaxt ərleri tərəfindən öldürülən qadınları xatırladı. Sovet quruculuğu ilə çadra qadağan edilsə də, ilk vaxtlarda çadrasız küçəyə çıxan hər bir azərbaycanlı qadın böyük təhlükəyə və cəzaya məruz qalar, hətta bəzən öz ailəsi tərəfindən də öldürülə bilərdi.

Sovetlərin islahatından sonra belə qadınların hüquqları və imtiyazları çox məhdud idi, onlardan mütilik və itaətkarlıq tələb olunurdu. Qadının kişilərlə görüşməsi, söhbətləşməsi və ya hər hansı bir əlaqəsi qadağan edilmişdi. Qızlar lap cavan yaşlarında, özü də ömürlərində bir dəfə də görmədikləri kişilərə ərə verilirdi. Ailənin bir neçə qızı olanda elçi düşən bəy anasına ən gözəl qız göstərilirdi. Lakin toydan sonra bəzən gərdək arxasında əyləşən gəlin, ailənin ən çirkin qızı da ola bilərdi.

Bəyin böyük qardaşı da atası kimi bütün pariarxal hüquq və imtiyazlara malik idi. Ailənin üzvlərinin hamısı ona itaət etməli idi. Qayınatanın yanında olduğu kimi, böyük qardaşın yanında da kiçik qardaşların arvadları üzüaçıq gözə bilməzdilər. Bununla belə kişi öləndə onun arvadı ailənin başçısı olurdu. Qadının yalnız qız uşağı doğması sonsuzluq sayılırdı. Bu da kişinin ikinci bir arvad alması üçün bəhanə idi. Qulluqçu qız və qadınlar çox vaxt sahibkarları ilə yaşamağa məcbur edilirdilər. Bunun üçün mollaının siğə oxuması kifayət idi. Tahirə xanım deyirdi ki, dinə etiqad etməyən və ya evlənməzdən əvvəl yad kişi ilə əlaqə saxlayan hər bir qadına ciddi cəza verilirdi. Eyni zamanda qızın qardaşı günah işlədən kişini öldürə də bilərdi.

Tahirə xanımın Azərbaycan qadınları haqqında danışdıqları Dağıstan adət-ənənələriylə səsleşirdi.

Məsələn, Dağıstanda qadının isti palto alıb geyinməsi keçmiş ənənəyə görə qadağandı. Yüksək dağlıq ərəzilərdə qışın, adətən, çox sərt keçdiyini nəzərə alsaq, məlum olur ki, qadını dörd divar arasında saxlamaq üçün bu necə də təsirli vasitə idi.

İyirminci illərin axırına yaxın kommunist partiyası qadınları məhsuldar əməyə cəlb etmək üçün onları isti paltarlarla təmin etməyə başladı. Hətta belə bir şüar da irəli sürülmüşdü: «Dağlı qadınlara qış paltarı!». Lakin ailə başçıları mümkün olan hər şeyi edirdilər ki, qadınlar bu hədiyyələri almasınlar. Qadınların hüquq bərabərliyinə qarşı çıxan, əsasən, öz ailə üzvləri olduğuna görə, onların vəziyyəti, həqiqətən də, acınacaqlı idi.

Abxaz, gürcü, çərkəz və çeçen qadınlarının sovet qanunlarını qəbul etməsi ağır nəticələnmirdi. Çünki bu ərazilərdə islam qayda-qanunları çox da sərt deyildi. Məsələn, bu yerlərdə qadının üzünü çadra ilə örtməsi vacib sayılmırdı. Onlarda ənənəvi kollektiv yaşayış tərzini olduğuna və hamı işlədiyinə görə orada sovet sistemində keçid nisbətən asan idi. Bununla belə, mövhumatın özünü az göstərdiyi həmin ərazilərdə də keçmiş adətlər toxunulmamış qalır. Qonaqlıqlar zamanı masa arxasında kişilərlə əyləşən, evin ağbirçəyini nəzərə almasaq, yeganə qadın mən olurdum. Evin ən yaşlı qadınının burada kişilərlə birgə əyləşməyə ixtiyarı var.

Bir dəfə Abxaziyada gənc kənd qadınının universitet qurtarması münasibəti ilə qonaqlıq düzəldilmişdi. Bu kənddən universitetin filologiya fakültəsini bitirən birinci dilçi qadın olduğu üçün ona masa arxasında mənimlə yanaşı əyləşməyə icazə vermişdilər. Bununla belə, hər ikimiz əvvəlcə evin ağbirçəyinə baş əyməli olduq. Lakin başqa qadın, qohumlar süfrəyə yaxın gəlmədilər. Kişilərin süfrəsinə göz qoyan, xidmət göstərən qadınlar mənə söylədilər ki, gənclər köhnə patriarxal həyat tərzinin dəyişdiyini qəbul etsələr də, dəyişikliyi təsdiqləsələr də, özləri köhnə adət-ənənələri pozurlar.

Beləcə də, Tbilisidə ziyalılar arasında yeni həyat tərzini, demək olar ki, tamamilə qəbul edilsə də, birinin hərəkəti, davranışı barədə mülahizə yürüdüldə əsl meyar yenə də köhnə qayda-qanunlar götürülür. Odur ki, buralarda mədəni inkişaf insanlarının mənəviyyatı arasında müəyyən vaxt uyğun-

suzluğu özünü göstərir. Belə uyğunsuzluğu sovet marksist elmi keçmişin qalığı kimi aydınlaşdırsa da, irsən nəsildən-nəslə keçən, qorunub saxlanılan həmin əxlaq normaları çox vaxt yeni qanunlara güc gəlir.

Başqa yerlərdə olduğu kimi, Qafqazda da qadınların hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizəsinin davam etməsinə baxmayaraq, keçmişdənqalma qanunlar: qadının çadra örtməsi, kişilərin qadınlar üzərində danışıqsız səlahiyyəti hələ də dərin kök salmışdır. Adama elə gəlir ki, keçmiş qayda-qanunlar burada sosializmin qadınlara verdiyi azadlıqları təmin edən qanunlarla bərabər yaşayır. Təhsilli qadınlar heç bir münafiqlik olmadan işdə vəzifələrini kişilərlə çiyin-çiyinə yerinə yetirirlər. Lakin evdə və kənddə onlar həmişə ənənəvi qayda-qanuna və keçmiş əxlaq normalarına riayət edirlər. Qocaların xatirinə keçmiş adət-ənənələri qorumaq meyili gənclər arasında da kifayət qədər üstündür. Bu, xüsusən həyatın vacib dəyişikliklərinə aid məsələlərdə özünü göstərir, qocaların xatirinə dəyməmək üçün gənclər köhnə qayda-qanunları da nəzərə alırlar. Doğma yerlərdən uzaqda işləyən təhsilli qadın və kişilərdə müasir həyatla milli adət-ənənələr arasında, necə deyirlər, «körpü salmaq» meyili çox güclüdür. Onlarda düşükləri yerin adət-ənənəsini qəbul edib yeniliyə uyğunlaşmaq çevikliyi zəifdir. Əksinə, ata-babalarının yerinə yetirdikləri mərasimlərə riayət etməklə, onlar öz milli xüsusiyyətlərini qoruya birlirlər. Bununla belə, həm də müasir adam olaraq qalırlar.

QAFQAZ TOYLARI

Qafqaz toyları əsrlərlə təkmilləşdirilmiş ən xoşbəxt, ən fərəhli ictimai hadisədir. Elə bir hadisə ki, uzun müddət insanların hafizəsindən silinmir, sonralar toyda baş vermiş hadisələrlə bağlı təfəsilatlı söhbətlər gedir, lətifələr danışılır. Toy həmişə oğlan evində, bəyin ailəsinin hesabına keçirilir.

Toya hazırlıq aylarla vaxt alır, ona böyük xərc və zəhmət çəkilir. Bu işdə bəyin yaxın və uzaq qohumları, bütün nəsil və qonşular iştirak edirlər. Neçə-neçə çəllək şərab, neçə baş iribuynuzlu heyvan, neçə qoyun, neçə dana, cöngə, saysız-hesabsız toyuq-cücə və s. böyük məbləğdə pul tələb edir. Bütün qohumlar və dəvət olunmuş qonaqlar toyda pul xərcləyirlər. O adam ki, pul vermir, pul xərcləmir, qürursuz, özünə, adət-ənənəyə hörmət qoymayan adam sayılır.

Bir neçə il bundan əvvəl abxaz kəndlərindən birində kənd müəlliməsi və taksi sürücüsünün toyuna dəvət olunmuşdum. Təbii ki, bu sadə adamların toyu idi. Toyda beş yüzə qədər adam vardı. Şübhəsiz, onların hamısına eyni qaydada qulluq göstərmək lazım idi. Kişilər və qadınlar həyətdə qurulmuş həddən artıq iri çadırdə, uzun, ensiz stollar arxasında ayrı-ayrı oturmuşdular. Toyda çoxlu qonaq olmasına baxmayaraq, heç bir qarma-qarışıqlıq yox idi. Hörmətli kişilərdən biri hədiyyələri və hədiyyə sahibinin adını dəftərə yazırdı. Bu hədiyyələri gənc ər-arvad ömürlərinin axırına kimi saxlamalıydılar. Qafqazlılar arasında əliaçıqlıq yüksək qiymətləndirilir. Xüsusən də toy vaxtı səxavət və əliaçıqlıq böyük hörmətlə qarşılır.

Toya qədər kənar adamlar gəlini görməməlidirlər. Gəlin birbaşa ata evindən bəy evinə gətirilmir. Gəlinin birbaşa bəy evinə, gərdəyə gəlməsi yaraşmayan bir iş hesab olunur. Məhz buna görə də onu əvvəlcə bəyin qohumlarından birinin evinə aparırlar.

Gəlinin ailəsi qızlarına gələcəkdə lazım olacaq ev əşyaları və bəyin qadın qohumları üçün hədiyyələr verir. Bu hədiyyələri gəlin bəy evinə gələn kimi paylayır. Toydan əvvəl bəyin ailəsi «başlıq» verməlidir. İndi buna hədiyyə də deyirlər.

Köhnə adət-ənənəyə riayət edən bir çox ailələr qızı köçürərkən bəyin evinə toya getmirlər.

Toydan bir neçə ay keçənə kimi, gəlin yeni ailəyə isinişənə qədər onlar öz qızlarını görmürlər.

Toy günlərlə davam edir. Hər şey adət-ənənəyə uyğun təşkil edilir. Toyda hər şeyə sərpayı (toy babası) göz qoyur.

Toyun əsl rəhbəri bəyin atası yox, bütün məclisə ağsaqqallıq edən tamada olur. Tamada səlis, mənalı və təbii danışığı məharətinə, əla hafizəyə malik olmalıdır. O, toyun əsas aparıcısıdır.

Toyda iştirak edən hər hansı bir şəxs haqqında, onun, həqiqətən və ya təsəvvüredilən ən yaxşı cəhətləri, ləyaqəti barədə, adətən, uzun-uzadı nitq söylənilir. Qafqazlılar öz nitqlərində bərbəzəkli, təmtəraqlı sözlərdən və müqayisələrdən istifadə etməyi xoşlayırlar. Sağlıq demək üçün söz verilmiş şəxs bəzəkli sözlərlə, gözəl nitq ilə ona sağlıq demək imkanı verildiyinə görə özünü xoşbəxt saydığını qeyd etməlidir. Aşağıda Qafqaz toyunda deyilmiş bir sağlığı veririk: «Bizim hamımız bu xoşbəxt hadisə, bu toy münasibəti ilə bura yığılmışıq. Qohumlar da, qonşular da, yaxından, uzaqdan təşrif buyurmuş, qonaqlarımız da. Bu qeyri-adi və xoşbəxt gündür. İndi mənim yadıma yüz on beş il ömür sürmüş nənəmin söylədiyi qədim bir əfsanə düşdü. Deyirlər, gözəl bir alma varmış. Mən insanın həyata gəlməsində böyük rolu olan almanı demirəm. Söhbət tamam başqa bir gözəl almadan gedir. Yaradan onu iki yerə bölüb yarısını sağa, yarısını sola tərəf buraxır ki, dünyanı dolaşsınlar. Onlar səmadan bəşəriyyəti hər bir adamın doğum, ölüm, sevgi-məhəbbət, nifrət, xoşbəxtlik və bədbəxtliklərini, uğur və uğursuzluqlarını, insanın həyatı ilə bağlı nə varsa, hamısını müşahidə edirlər. Bütün bunları görən para almalar yerin mərkəzinə tərəf üz çevirir, bir-birini axtarmağa başlayırlar. Nəhayət, bir-birini görür və o qədər yaxınlaşırlar ki, axırda bu gün toyunu qeyd etdiyimiz bu iki gənc kimi qovuşurlar. Bu gənclər də ikiyə bölünən həmin almaya bənzəyirlər. Onlar da bir-birini axtarıb, nəhayət, taparaq, bir-birinə qovuşublar. Gəlin onların xoşbəxtliyi və gözəl ömür sürmələri naminə badə qaldıraq».

*XAYXI KƏNDİNDƏN
OLAN DOSTUM QAKANIN TOYU*

Qakan Dağıstanın laklar yaşayan uca dağ kəndi Xayxi-dəndir. Xayxi 120 evdən ibarətdir. Yerlilər bu söz əvəzinə, «yüz iyirmi buxarılı kənd» terminini işlədirlər. Qakan ali savadlı, təsərrüfatda səriştəsi olan, otuz yaşlı, boylu-buxunlu, qarasaç, yaraşıqlı bir adamdır.

Kolxoz sədri olmasına baxmayaraq, o, çox gəzib, çox görüb. Bununla belə, deyir ki, dünyada lakların toyundan gözəl və insana kef verən heç nə tanımır. Toyunu həyatında ən şərəfli hadisə sayır.

Lakların toyunda, iqtisadi imkanından asılı olmayaraq, bütün kənd camaatı iştirak edir. Burada kənd camaatını toya dəvət etmək adət deyil. Toy bütün kənd camaatının ümumi şənliyi, bayramı kimi nəzərdə tutulduğundan hamı özü gəlir. Kənd camaatı toy sahibinə ya ərzaq, ya da pulla kömək göstərir. Üç gün davam edən toy şənliyinə çoxlu yemək lazım olur. Bəyin dostları ev-ev gəzib, fərə-beçə yığırlar. Qadınlar böyük taxta qablarda yemək gətirirlər. Gəlinin anası və qohumları halva bişirirlər. Birinci gün toy şənliyi hər iki evdə: həm bəyin, həm də gəlinin evində keçirilir. Yemək-ichmək verilir. Bəy öz nümayəndələrini gəlingilə göndərir ki, gəlini bəy evinə gətirəcək adamlar müəyyənləşdirilsin. Nümayəndələrə qız tərəfin qadınları qulluq edirlər. Yeyib-ichib toqqalarının altını bərki-dəndən sonra onlar gəlini hansı yolla və necə aparacaqları barədə müfəssəl söhbət aparırlar. Həmin axşam üzü rübəndli gəlin çıraq və musiqinin müşayiəti ilə ər evinə gətirilir. Gəlinin bəy evinə səs-küylə aparılması kənd üçün fəxr hesab edilir. Burada bir adət də var. Cavanlar gəlinin yolunu kəsir, onu bəy evinə tez aparmağa mane olurlar. Buna «yol kəsdi» deyirlər. Yaşlılar gənclərin bu hərəkətinə qarşı çıxmırlar. Lakin həddən artıq inadkarlıqlarını görəndə yolu açmaq üçün bac verirlər.

Adi vaxtda təqribən on beş dəqiqəyə gedilən yol dörd-beş saata qət edilir.

Nəhayət, bəyin evinə çatırlar. Bununla da toy şənliyi başlayır və əvvəlcədən diqqətlə düşünülmüş qayda üzrə davam edir. Yaşlılara xüsusi hörmət göstərilir. Toyda iştirak edə bilməyən qocalara yemək göndərilir. Toya təşrif buyuran qocalar isə ayrıca stol başında əyləşir və özlərinə ayrıca tamada seçirlər. Ağsaqqalların iştirakı toya xüsusi rəvnəq verir. Onlar icmanın ən hörmətli adamları olduqlarından baş verən münəqişələri aradan qaldırır, lazımi məsləhətlər verirlər. Bəzi hallarda gənclər coşanda, ağsaqqallar çox mülayimliklə onların işinə qarışır, hərəkətlərinə nəzarət edirlər.

Bütün Qafqaz toylarında camaat tərəfindən seçilmiş məsabəyi ən yaxşı yeməklərdən seçdirib, adətən, səksən və daha artıq yaşı olan, ayrıca süfrə başında əyləşən qocalara göndərir. Baş tamada özünə köməkçilər seçir ki, hər şey qaydasınca getsin. O, həmçinin xalq təbabətindən xəbərdar bir nəfər də köməkçi götürür ki, lazımi gələndə özlərini pis hiss edənlərə həkim kimi ilk yardım göstərsin. Toya toğlu, qoç və ya çəpiş gətirən adam, bəxşisini çiyninə alıb hamının gözü qabağında oynayır. Qadınlar hədiyyəni başlarının üstündə tutduqları sinidə gətirir, elə beləcə də qonaqların qarşısında oynayırlar. Hədiyyələr yığan məsul şəxs (kişi) ucadan hədiyyə gətirən qadının ərinin və ya qardaşının adını çəkir. Çünki qadın hədiyyəni öz adından verə bilməz.

Qadınlar toyda kişilərdən aralı, ayrıca otururlar. Toyda əsas rolu kişilər oynayır. Bəyin evində yeyib-içəndən sonra qonaqlar bulaqüstə gedir, su içir, oynayır, söhbət edir, şurna vaxtına qədər mahnı oxuyur, əylənirlər.

Şurna qoyun ətinin ədviyyə ilə qarışdırılmış bulyonudur, gəlinin valideynləri tərəfindən verilir. Ət suyundan hazırlanmış bu bulyon içkinin dərmanı hesab olunur. O, kefliliyin qarşısını alır. Odur ki, şurnanı da içki ilə verirlər. Keçmişdə gəlinin ərinə mane olması, ona əngəl törətməsi üçün paltarını

hər yandan düyünləməsi, düymələməsi şərəfli adət hesab edilərdi. O, əri ilə mübarizə aparardı. Yorulub haldan düşəndən sonra əri düymə və düyünləri açardı. İradəli olmaq yüksək qiymətləndirilərdi. Bu, o demək idi ki, gəlin utancaqlığını və bakirəliyini, bəysə özünü ələ ala bildiyini və iradəli olduğunu göstərərdi. Yengə qapının ağzında durub bəylə gəlinin tənhalığını təmin edərdi. Bəy istədiyinə nail olandan sonra yavaşca qapını döyər, yengə şad xəbəri hamıya çatdırardı. Qonaqlar musiqi sədaları altında sevinclə səs-küy salar, deyib gülər, oynayar, tufəngdən güllə atardılar. Gəlin bakirə olmasa, bəy onu pəncərədən bayıra ata bilərdi. Mən təəccüb və dəhşətimi bildirəndə, Qakan dedi ki, gəlini pəncərədən bayıra yalnız birinci mərtəbədən atardılar. burada söhbət fiziki əzab-əziyyətdən yox, böyük mənəvi biabırçılıqdan gedir. «Əlbəttə», – deyə Qakan sözünə davam etdi: «Bu mənim həyat yoldaşımın başına gəlmədi». Həmin sözləri deyəndə onun gözlərində bir parıltı vardı.

Toyun üçüncü günü qonşu kəndlərdən gələn qonaqlara yemək verilir. Yollarına halva, ət, çörək və meyvə qoyulur. Beləliklə, toy başa çatır.

Laklar müsəlmançılığın sünni məzhəbinə qulluq edirlər. Keçmişdə nikah kəsmək üçün molla dəvət olunurdu. Hər kəndin özünün məscidi və mollası vardı. İndi məscid qalmayıb. Ya onları yerlə yeksan ediblər, ya da məscidləri kinoteatrlara döndəriblər. İndi nikahı kənd sovetində qeydə alırlar. Lakin köhnə adətlər yaddan çıxarılmayıb. Onlar sadəcə olaraq, Sovet İttifaqının bir çox başqa yerlərində olduğu kimi, ənənəyə çevrilib.

Mən öz toyundan fəxr və məhəbbətlə danışan Qakana qulaq asdıqca, onun çox diqqətlə bir hadisəni belə yaddan çıxarmamağa çalışdığına fikir verdikcə mat qalırdım. Görəsən, Qakanı keçmiş adət-ənənələrə belə bağlayan nə idi? Qakan kommunistdir. Dialektikanı, inkişafı marksizm baxımından başa düşür. Bununla belə, çəkinmədən köhnə adət-ənənələrə

bağlılığını da göstərir. Mənə elə gəldi ki, bu lakların sayının az olması ilə bağlıdır, onlar cəmisi yetmiş mindir. Bu ərazidən başqa yerlərə daimi axın onların sayının xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Lakların arasında ixtisaslı fəhlələr, zərgərlər, misgərlər, ticarətçilər, bənnalar, qənnadıçılar, çəkməçilər və kəndirbazlar çoxdur. Hiss edirlər ki, sayca daha çox olan qonşu qəbilələrə qarışb əriməmək üçün onlar öz adət-ənənələrinə riayət etməli, doğma dillərində danışmalıdırlar. Ola bilsin ki, keçmişdə onların sayı daha çox imiş. IX–X əsr ərəb mənbələrində lakların bu yerlərdə yaşadıkları göstərilir. İndi danışığ və yazıda lak dilinin beş dialektinə təsadüf edilir. Lakların yazılı ədəbiyyatı Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra yaradılan yeni əlifba ilə çiçəklənməyə başlamışdır. O vaxta qədər az-çox ərəb qrafikası ilə yazırmışlar.

Dostlarımdan biri Şimali Qafqazda bir kənddə iştirak etdiyi noqay toyundan söhbət açdı. Bu gənclər bir neçə ay öncə evlənmişdilər. Ər universitet təhsilli noqay, arvadı isə rus idi. Onlar şəhərdə yaşayırdılar. Lakin kəndə ənənəvi toy mərasimini həyata keçirmək üçün gəlmişdilər. Gəlin yerli adət-ənənələrdən xəbərsiz olduğundan bəzi tələblərə ciddi əməl edə bilməmişdi. Rübənd və fata taxıb bir küncdə sakit durmaq əvəzinə, toy vaxtı əsəbiləşmiş, ərinin əlindən yapışaraq, axıra kimi onu buraxmamışdı. Əri də gəlinin dümağ ağardığını və tələş keçirdiyini görüb onu sakitləşdirmək üçün bir neçə dəfə üzündən öpmüş, özünü ələ alsın deyər arvadına ürəkaçan mehriban sözlər demişdir.

Sən demə, oğlanın anası bütün bunları dəhşət və hiddətlə müşahidə edirmiş. Sonralar oğlu ilə gəlininin toy vaxtı yol verdikləri «əcaib» hərəkətləri bir-bir yada salıb danışdıqca «mən necə də təhqir olundum» deyərmiş. Göründüyü kimi, köhnə adət-ənənənin pozulmasına ana dərin şəxsi təhqir kimi baxıb. Bəylə gəlinin hərəkətləri dinə qarşı çıxmadığına, din tərəfindən qadağan, haram sayılmadığına görə, dini iddialar irəli sürülməyib, bu sadəcə köhnə adətlərə riayət etməmək, yaşlı

adamları təhqir etmək hesab olunub. Bu cəmiyyət dinin yox, köhnə adət-ənənələrin, köhnə əxlaq normalarının əsasında formalaşmışdır.

Biz kiçik gürcü kəndi Ananuraya gələndə mülayim bir yaz günü idi. Burada bir neçə uzunömürlü ilə müsahibə aparmalıydım. Tbilisidə Gerontologiya İnstitutunun direktoru mənə bu kənddə yaşayan qocaların siyahısını vermişdi. Biz mənzil başına çatanda bir daha siyahıya baxdım, görüşməli olduğum qocaların adlarını və yaşlarını nəzərdən keçirdim. Hələ gün günorta idi. Biz Tbilisidən maşınla səhər saat altıda çıxmışdıq. Mən maraqla soruşdum ki, görəsən, kənddə kiçik bir qonaq evi və ya yeməqxana varmı? Məni müşayiət edən və hər ikisi gürcü olan əlli yaşlı pensiyaçı həkim də, gənc sürücü də təbəssümlə dedilər: «Burada restoran axtarmağa lüzum yoxdur. Hansı evə ayaq bassaq, bizə yemək verəcəklər. Özünüz görəcəksiniz. Heç bir gürcü ailəsi öz qonağını yedirib-içirmədən evdən buraxmaz». Doğrudan da, qaranlıq qarışana qədər kənddə bir neçə evdə yemək də yedik, şərab da içdik.

Uzunömürlülər barədə olan siyahım üç il əvvəl tutulmuşdu. Siyahıda adı çəkilən uzunömürlülərdən dörd nəfəri artıq ömrünü bağışlamışdı. Beş nəfər isə yüzü haqlamışdı. O da məlum oldu ki, bu kənddə siyahıda göstərilənlərdən daha artıq uzunömürlü varmış.

Bazar günü idi. Bir çoxları iş-güc dalınca getmişdi. Bütün ailə bir yerə yığılanda daha dolğun məlumat əldə etmək olur. Buna baxmayaraq, müsahibə aparmağı istirahət gününə salmışdıq.

Maşınımız bir evin qabağında dayandı. Sürücümüz dedi ki, evin qabağında yerdə oturan 104 yaşlı qarını şəxsən tanıyır. Bizə elə gəldi ki, o, torpağın üstündə əyləşib. Yaxınlaşanda gördük ki, altında döşəkcə var. Məndə olan siyahıda onun adı yox idi. Bununla belə qarıdan müsahibə götürməyi qərara aldım. Biz maşından düşəndə o, tez bizə baxsa da işini yarımçıq qoymadı. Qarı dəridən yun yolurdu. Güman ki, yundan yor-

ğan düzəldəcəkdilər. Sürücü gürcücə soruşanda ki, bizimlə söhbət etmək üçün bir az əl saxlaya bilərmə? O cavab verdi ki, nəticəsi üçün cihaz düzəldir, vaxtı yoxdur. Məlum olanda ki, nəticəsinin cəmi on iki yaşı var, bu işin belə təciliyi bizi mat qoydu.

Qız uşağı əvvəlcə bizə baxdı, sonra isə gedib ulu nənəsini qucaqladı. Mən soruşanda ki, nə vaxt ərə gedir, qız güldü. «Əlbəttə, indi getmirəm. Məktəbdə oxuyuram. Ancaq təbii ki, həmin gün gələcək. Odur ki, qoca nənəm indidən hazırlıq görür». Maraqlıdır, qız nənəsinin cihazla bağlı narahatlığını duyur və bunu fakt kimi qəbul edirdi. O ki, qaldı vaxt məsələsinə... Belə işlərin planlaşdırılmasında vaxt şərti anlayışdır. Nənə bilirdi ki, nəticəsi hələ məktəblidir. Onun ərə getməsinə çox vaxt qalır. Lakin hazırlıq indidən görülməlidir. Maraqlıdır ki, Qərb aləmində bir-birinə zidd hesab oluna bilən baxışlar burada mübahisə doğurmur. Başqa sözlə desək, qafqazlılar bir-birinin fikir və arzularına hörmətlə yanaşır və özlərini elə aparırlar ki, ixtilafa səbəb ola biləcək heç nəyə yol verməsinlər. Balaca qızla ulu nənəsi arasındakı qarşılıqlı münasibət vaxt və məkan çərçivəsindən kənara çıxan qiymətli sərvətdir. Sənayeləşmə ilə əlaqədar dəyişikliklərə baxmayaraq, ünsiyyətdə, insanların dünyagörüşündə dərin fərqlər özünü göstərir. Bizdə – Amerikada sözlərin mənaları bir nəsildən o biri nəslə keçincə dəyişir. On iki yaşlı uşaqla səksən yaşlı qoca bir-biri ilə söhbətləşərkən böyük çətinliklər ortaya çıxır, bir-birini başa düşməkdə anlaşılmazlıq özünü göstərir. Bəzən adama elə gəlir ki, onlar müxtəlif dillərdə danışirlar. Təsvir etdiyimiz sabit Qafqaz mühitində isə belə anlaşılmazlıq yoxdur. Bizim müasir cəmiyyətimizdə geniş yayılan inam vardır: «O şey ki təzədir, yenidir – yaxşıdır, o şey ki köhnədir – qiymətsizdir». Bu inam Qafqazda hələ ayaq açıb yerimir. Balaca qız da, qoca nənəsi də «eyni dildə» danışirlar. Ona görə ki, onlar eyni sərvəti bölürlər. Nəsillər arasında gərginliyin son dərəcə zəifliyi və harmoniya onunla əlaqədar ola bilər ki, valideynlər öz öv-

ladlarını duyurlar, onlara qarşı həssasdırlar. Məsələn, böyük-lər arzuladıqları, lakin uşaqlarının yerinə yetirə bilməyəcəkləri işləri onlara gördürməyi rəva bilmirlər.

Yüz dörd yaşlı qarı bildirdi ki, döşəkçənin üstündə oturub işləmək rahatdır. Mənə isə qış paltosunda o qədər də isti deyildi. Soruşanda ki, ona soyuq dəyməzmi? Qarı güldü və gürcücə dedi: «Nə gülməli fikirdir. Mənə heç vaxt soyuq dəymir. Bir də ki, günün altında oturan adama soyuq hardan dəyə bilər?» Mən müxtəlif tərəfdən onun şəklini çəkdim. Sonra xahiş etdim ki, başını qaldırsın, şəklini çəkəndə üzünü gö-rünsün. O cavab verdi ki, vaxtı yoxdur. Bir də ki, şəkil nə bö-yük şeymiş ki, ona görə işdən ayrılasan? (Hər necə olsa da, onu müşahidə etmək üçün istənilən qədər vaxtım olacaqdı.) Nəvələri bizi qonaq dəvət etməyə hazırlayırdılar. Bir neçə dəqiqədən sonra balaca qızın atası evdən çıxıb xahiş etdi ki, içəri keçək. Mən, sürücü və həmkarım içəri keçdik. Bir neçə dəqiqədən sonra ailə üzvləri və bir neçə qonşu bizimlə bərabər masa arxasında oturmuşdu. Qafqazda evə qonaq gələndə bütün qonşular o saat özlərini yetirirlər ki, bəlkə, yemək gətirsinlər və hansı işdəsə köməklik göstərsinlər. Buna görə də ailə üzvləri ilə qonşuları ayırmaq mənim üçün çətin olurdu.

Qonşular bütün suallara cavab verməyə hazır idilər. Xüsu-sən də yaşlılar. Onlar cavanlara məlum olmayan məsələləri də xatırladırdılar. Mən çox maraqlanırdım ki, görəsən, hamı-dan yaşlı olan bu qarı hansı işləri yerinə yetirir? Dedilər ki, o, gözəl tikiş tikir, həm də isti yun köynək toxuyur. Qız nənə-sinin toxuduğu yun köynəyi geymişdi. Soruşdum ki, o, tikiş tikərkən eynəkdən istifadə edirmi? Cavab verdilər ki, nə ey-nəyə ehtiyacı var, nə də eynəyi. Az-çox yemək də bişirir. Ev işlərində məsuliyyət nəvəsinin arvadının üstünə düşsə də, qoca nənə də az iş görmür, evin səliqə-sahmanı üçün daxili məsuli-yət hissi daşıyır. Dedilər ki, qoca nənə evdə hava çox olan ən böyük otaqda, qonaq otağında rahat çarpayıda yatır. Yuxu-dan ayılana qədər heç kim otağa girib onu narahat etmir.

Bununla belə sübh tezdən oyanır. Mən onun, adətən, gördüyü işlərlə, iş görərkən neçə vaxtdan sonra yorulduğu ilə maraqlandım. Dedi ki, adət etdiyi, sevdiyi bir işi yerinə yetirərkən nəyə görə də yorulmalıdır?! Lakin gün ərzində yorğunluq hiss edən kimi dincəlir. Onun yaşayış və iş şəraiti hər gün eyni cür olur. Hər gün eyni vaxtda yuxudan qalxır, işləyir, istirahət edir və eyni vaxtda yeyir-içir. Onun bədən quruluşu və orqanizminin bioloji fəaliyyəti bu həyat tərzinə alışmışdır. Burada lap qocalıb əldən düşənə qədər yaşamaq heç kəsi narahat etmir. Qocalar heç vaxt işsiz dayanmırlar. Qafqazı gəzərkən mən boş-boşuna vaxt keçirən nə bir qarıya, nə də qoca kişiylə rast gəldim. (Bununla belə, cavanların boş-boşuna vaxt keçirməyə meyil etdikləri hiss olunur.) Ailə üzvləri qocaların iş meyilini onların arzusu kimi qəbul edir, iş görmələrinə qarşı çıxmırlar. Amma hərdən ailə üzvləri qoca baba və nənələrin iş görməsinə mane olurlar ki, onların qeydinə qalındığını hiss etsinlər. Qocalar da bildirmək istəyirlər ki, onlar hələ də ev işlərini yerinə yetirməyə qadirdirlər.

UŞAQLAR

Bütün Qafqaz xalqlarında övlad sahibi olmaq ən böyük arzu, həyatın mənası sayılır. Onlarda soyadı, nəslə yaşatmaq, əbədləşdirmək üçün oğlan uşağına məhəbbət xüsusilə güclüdür. Əgər qadının uşağı olmasa və ya yalnız qız uşağı doğsa, əri onu boşaya bilər. Heç vaxt nəzərə alınmır ki, sonsuzluğa səbəb, bəlkə, elə ər özüdür. Bir vacib məsələ də var, əgər kişi arvadını boşasa, uşaqlar kişinin yanında qalır.

Uşaqlar ailədə böyük sevinc, xoşbəxtlik olsa da, onların tərbiyəsi məsələsi Qafqazda çox ciddidir. Məsəl var, deyirlər: «Uşağım əziz, tərbiyəsi ondan da əziz». Sözüün həqiqi mənasında, əgər uşağa həddən artıq azadlıq verilirsə, həmin ailə kəskin tənqidə məruz qalır. Bununla da valideynlərə xatırla-

dırlar ki, uşaqlarının tərbiyəsi qayğısına daha artıq qalmalıdır. Aydınır ki, uşaqların tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmaq çox vaxt, böyük səy tələb edir. Uşağa nə istəyir onu etməyə imkan vermək uşaqların tərbiyəsinin pozulması, məsuliyyətsizliyin artması, uşağa xas xüsusiyyətlərin uzun müddət davam etməsi kimi qiymətləndirilir.

Müxtəlif regionlarda uşaqların sayı ailənin arzusundan asılı olaraq fərqlənir. Azərbaycanda, bir qayda olaraq uşaqların sayı lap çoxdur. Adamların daha gec evləndiyi Abxaziyada isə ailə, adətən, kiçikdir. Abxazlar ənənəvi dostlarını, tanışlarını, onlarla yaxın münasibətdə olan qonşularını da ailənin üzvü kimi qəbul edirlər ki, bu da çoxuşaqlılıq əvəz edir və ailə böyük sayılır. Deyək ki, tibb bacısı uşağın göbəyini kəsir, həmin dəqiqədən o, ailənin üzvü hesab edilir. Mən ilk dəfə Moskvadan Abxaziyaya yola düşəndə orada qohumların olub-olmadığını soruşdular və dedilər ki, orada hamı bu və ya digər baxımdan bir-biri ilə qohumdur. Həqiqətən də, Abxaziya səfərim zamanı bir ailə mənə təklif etdi ki, o ocağın «övladı» olmağa razılıq verim.

Uşaq anadan olanda bütün ata tərəf bayram edir. Ana tərəfin qohumları isə uşağın şərəfinə düzəldilmiş şənliklərdə, qonaqlıqlarda mühüm rol oynayırlar. Şənliyə dəvət edilən qonaqların sayı ailənin cəmiyyətdə tutduğu ictimai mövqedən asılıdır. Əksər hallarda kəndlilərin şənliyi çox sadə keçir. Lakin varlı-hallı adamlar oğlan uşağının şərəfinə ciddi təşkil edirlər. Qalıblar mükafatlandırılırlar. Təmtəraqa süfrə açırırlar. Rəqs edirlər. Şimal tərəflərdə qıcqırdılmış darıdan hazırlanan milli içki – buza verirlər. Mahnı oxuyurlar. Müxtəlif oyunlarda güclərini sınaırlar. «Qırmızı pendirin açılması» oyunu xüsusən maraqlıdır. Bir ucu yerə möhkəm basdırılmış tirin havada olan tərəfinin lap kəlləsinə başqa bir tir çarpaz bərkidilir və ondan adi, qaxac edilmiş yumru pendir asılır. Tirə, eyni zamanda piylə yağlanmış gön kəndir də bərkidilir.

Kəndin cavanları bu kəndirlə dırmaşib pendirdən dişləyə bilsə, qalib hesab edilir və mükafatlandırılır.

Bəzi kəndlərdə oğlan uşağının dünyaya gəldiyini elan etmək üçün şərəfli hadisə baş vermiş evin damından qırmızı parça asmaq adəti dəbdır. Evin yanından keçib gedən kənd camaatı, eləcə də kənar adamlar, adət-ənənəyə görə gənc atanı yox, xoşbəxt baba və nənəni təbrik edirdilər. Çünki atanaya hələ valideynlik hüququ verilmirdi. Uşağın anadan olması şərəfinə qonaqlığı ata-ana deyil, baba-nənə təşkil edirdi. Onlar olmayanda yaşlı bibi və əmilər bu işlə məşğul olurdular. Şənliyin, qonaqlığın keçiriləcək vaxtını camaata araçılar vasitəsilə xəbər verirdilər.

Qafqazlı valideynlər çox vaxt uşaqlarına qarşı soyuq, laqeyd adamlar kimi səciyyələndirilir. Nədənsə, zahirən, ictimaiyyət içində övlada nəvaziş göstərilməməsi bəzən soyuqluq kimi qəbul edilir. Düzdür, Qafqazda atanın övladına açıq-saçıq nəvaziş göstərməsi, onu atıb-tutması, hətta uşaqlarını adları ilə çağırması yaramaz hərəkət sayılır. Lakin bu yalnız doğma övladlarla münasibətdə özünü göstərir. Dostların uşaqlarına isə nəvaziş göstərmək, onları əzizləmək təbii hal sayılır. Doktor Luis Luzbetak bu soyuqluğun səbəbini Qafqazda qadının mövqeyinin zəifliyində görür. Onun fikrincə, nəvaziş, mehribançılıq Qafqazda qadınla bağlı məsələ kimi qiymətləndirilir. Lakin övlada münasibətdə qadınların da, kişilər kimi mövqe tutduğunu nəzərə alsaq, onda görərik ki, doktor Luis Luzbetakın izahı o qədər də inandırıcı deyildir. Başqaları isə valideyn-övlad münasibətlərinin belə təzahürünü ailələrin böyüklüyü ilə, bir neçə qardaşın evləndikdən sonra da atanın yanında, eyni evdə yaşamasıyla izah edirlər.

Bizə belə gəlir ki, ataların öz övladlarına nəvaziş göstərməkdən çəkinməsi keçmişdə dözümlülük tələb edən hərbi icma tərbiyəsi ilə əlaqədardır. Qafqazda saysız-hesabsız nəsil-lərin həyatı daimi müharibələr, qan davası, tayfalar arasında baş verən çəkişmə və mübarizə ilə səciyyələnirdi. Mərdlik,

igidlik, özünü ələ ala bilmək, hiss-həyəcanını cilovlamağı bacarmaq, sayıqlığını itirməmək, çətin vəziyyətlərdən baş çıxarmaq, zirəklik ən yaxşı hərbcı keyfiyyət kimi yüksək qiymətləndirilirdi. Həyat şəraiti ilə bağlı meydana gələn adətlərin həmin yaşayış tərzini dəyişəndən, aradan çıxandan sonra da uzun müddət davamı sabit Qafqaz mühiti üçün təbii haldır. Yəqin, elə ona görə də ata-övlad münasibətləri hələ də əvvəlki kimi dəyişməz qalmaqdadır.

Öz övladlarına nəvaziş, mehribanlıq göstərmək o məqsədlə qadağan edilib ki, uşaqlar gələcəkdə güclü, iradəli, mətin olsunlar. Lakin hər bir gənc bilməlidir ki, atasının ürəyinin dərinliyində onun xüsusi yeri vardır. Övladlar başa düşməlidirlər ki, valideynləri keçmişdən miras qalmış adət-ənənə və davranış qaydalarına riayət etməyə məcburdurlar.

ATALIQ

Atalıq qədimdən uşağın tərbiyəsində özünü göstərən Qafqaz adətləri ilə bağlı yaranmış türk sözüdür. Burada balaca uşaqlar, körpələr tərbiyə üçün başqa ailəyə göndərilərmiş. Həmin adətlə əlaqədar istənilən qədər maraqlı tarixi və etnoqrafik ehtimalların mövcudluğuna baxmayaraq, mənə belə gəlir ki, bunun səbəbini qafqazlıların uşağı dözümlü, mətin, sarsılmaz tərbiyə etmək arzusunda axtarmaq lazımdır. Uşağın başqa bir ailədə böyüməsi öz valideynlərinin onun tərbiyəsinə həddini aşan qayğıdan, sevincdən doğa biləcək mənfi təsirlərin qarşısını kəskin şəkildə alırdı. Atalıq ənənəsi iyirminci əsrin əvvəllərinə qədər qalırdı və bizcə, Qafqaz mühitinin ümumi tələblərinə uğurla cavab verirdi. Qafqazda bu gün də başqa ata-ana tərbiyəsi görən yaşlı adamlar var. Mən onların bir çoxu ilə söhbət etdim. Onlar atalıq və analıqlarına, onların qohumlarına çox bağlıdırlar. Tarixi maraq baxımından və Qafqaz xalqlarının ictimai-siyasi quruluşunda böyük əhəmiyyət

yət kəsb etdiyindən bir çox rus səyyah və etnoqrafları bu adəti qələmə almışlar. Atalıq, aşağı siniflərə nisbətən, zadəganlar arasında daha çox həyata keçirilirdi. Hətta başqa yerlərdə bu adət aradan çıxandan sonra belə zadəgan ailələri arasında tətbiq edilirdi. Belələri öz uşaqlarını öz evlərində tərbiyələndirməməyi, əsl-nəcabətli ataların adəti uşaqlarını cəmiyyətdə həm mövqecə, həm də var-dövlətinə görə özündən aşağı başqa bir kəndli ailəsinə vermək və tərbiyə etdirmək idi. Həmin ailə isə özündən aşağı bir ailə tapır, uşaqlarının tərbiyəsini onlara tapşırırdı. Kəndlilərsə atalıq adətinə əməl etmək istəsələr, uşaqlarını bir-birinin evinə göndərirdilər.

Qafqazda feodalizmin lap zəifliyinə baxmayaraq, çeçen zadəganlarının aydınca seçilən güclü feodal sinfi vardı. Atalıq adəti onlar üçün məcburi idi. Çox güclü, var-dövlətli ailədə qadın hamilə olanda götür-qoy edir, uşağı tərbiyə üçün hansı ailəyə verəcəklərini fikirləşirdilər. Atalıq evinə gedəndən sonra uşağa doğma anasını – ciyərpərasını yalnız bircə dəfə görməyə icazə verirdilər. Ataya isə uşağı, ümumiyyətlə, görmək olmazdı. Götürmə uşaqla, yəni tərbiyə üçün qəbul olunmuş uşaqla atalığın uşaqları qardaş-bacı hesab olunduğuna görə hər iki ailə arasında hərtərəfli əlaqə yaradırdılar. Bu əlaqənin ana xəttini bir-birinə kömək, rəğbət və məhəbbət təşkil edirdi. Qan davası zamanı bəzən uşağı oğurlayıb tərbiyələndirmək və yalnız böyüyəndə ata-anasına qaytarmaq hallarına da təsadüf edilirdi. Bu, iki ailə arasında qan davasına son qoymaq, barışıq demək idi. Çünki övladlar artıq qardaş-bacı sayılırdılar.

Uşağı oğulluğa və ya qızlığa götürən evin qadını onun dayəsi və analığı olurdu. O, iki-üç il körpəyə dayəlik edirdi. Bundan sonra körpə oğlan idisə, onun tərbiyəsi atalığın ixtiyarına keçirdi. Uşağa özünü necə aparmaq, necə danışmaq və s. öyrədilirdi, ovçuluq və döyüş vərdisləri aşılanırdı. Vaxtaşırı atalıq və analıq oğulluğa və ya qızlığa götürülmüş uşağın şərrəfinə şənliklər təşkil edir, doğma ata-anasından başqa, bütün kəndi şənliyə çağırırdılar. Bu şənliklər uşağın özü ilə bağlı ha-

disələr vaxtı keçirilirdi. Deyək ki, uşaq yeriməyə başlayıb və ya ilk dəfə onun saçını qırıxılacaq və s. Uşağa hədiyyələr gətirirdilər. Oğlanlara at və ya qılınca bağışlayardılar. Uşağın tərbiyəsi ilə bütün kənd məşğul olardı.

Atalıq evində böyüyən uşaq ailənin başqa uşaqları ilə bir yerdə yeyər-icər, oynayar, bir yerdə yatar, bir yerdə işləyirdi. Tez-tez belə hallar da olurdu ki, uşağı tərbiyə üçün başqa qəbiləyə verirdilər. Bu, o məqsədlə edilirdi ki, iki qəbilə arasında sülh yaransın. Uşaq əmin-amanlıq olsun deyər, girov kimi saxlanırdı. Uşaq on dörd-on beş yaşa çatanda artıq böyük sayılır, ona böyük gözü ilə baxırdılar və doğma ata-anasına xəbər göndərirdilər ki, uşağı daha qaytarmaq vaxtı çatıb. Ata-ana böyük bir qonaqlıq düzəldir, övladlarını qəbul edirdilər.

Çox zaman uşaq özünü atalıq evində daha doğma hiss edirdi. Əsl atası ilə atalığı arasında hər hansı bir mübahisə, ya münaqişə baş verəndə, əksər hallarda atalığının tərəfini saxlayırdı. Lakin belə münaqişələr nadir hallarda baş verə bilirdi. Çünki oğlanın atasının ictimai mövqeyi, var-dövləti atalığa nisbətən daha yüksək və artıq olurdu. Keçmişdə hər iki ailədən biri (uşağın əsl valideynlərinin və ya atalığın ailəsi) qan davasına düşsəydi, mütləq o biri ailə də bu işə qarışır, qan davasında ona tərəf çıxardı.

Uşağın valideynləri onu böyütdüyünə və tərbiyə etdiyinə görə atalığa pul verməzdi. Ailənin var-dövlətindən asılı olaraq mükafat kimi bir sürü heyvan və ya torpaq bağışlana bilirdi. Hədiyyə çox böyük olmalıydı. Uşağı ata-ana evinə qaytaranda atalıqgilin ailəsi bu münasibətlə dəvət olunmuş saysız-hesabsız qonaqları yola salmaq üçün özləri ilə yemək və ərzaq payı da gətirərdilər.

Güclü, dözümlü, müstəqil şəxsiyyətin yetişməsində atalığın rolu olduğu kimi, iki çox zəruri məqsədin yerinə yetirilməsində də əhəmiyyəti böyükdür. Bu, siniflər arasındakı fərqi yox edir və yeni şəxsiyyətin, Qafqaza məxsus təkrarolunmaz şəxsiyyətin yetişməsinə səbəb olurdu. Başqa bir tərəfdənsə

qəbilələr arasında iqtisadi, ictimai və siyasi cəhətdən faydalı yaxın ittifaqların yaranmasını təmin edirdi. Bu isə ailənin daha da böyüməsinə və insanlar arasında bir-birinə həyan olmaq kimi əlaqə formasının inkişafına təkan verirdi.

Atalıq adətinin köhnəlib aradan çıxmasına baxmayaraq, onun uşaqları tərbiyə etməkdə qazanılmış səmərəli təcrübəsi əsasən toxunulmamış qalıb. Qafqazda bu gün belə yaşayan bütün yaşlılar və qocalar atalıq adəti ruhunda tərbiyə olunmuşlar. Qida, geyim-kecim, tikinti, tibbi yardım və s. məsələlərdə müasir texnika ilə bağlı müəyyən güzəştlərə gedilsə də, qafqazlılar əsas dəyişikliklərdən hələlik təcrid olunmuşlar. Onlar insan münasibətlərini var-dövlət və əmlakdan daha üstün tuturlar. Gənclərin böyük əksəriyyətinin təkcə valideyn və qocalara ehtiram göstərməsi, hörmət etməsi, onların yolunu gözləməsi faktı adət-ənənələri əbədiləşdirən ən təsirli vasiyyətdir. Əlbəttə, burada uzunömürlülərin sayca çox olması da adət-ənənələrin saxlanılmasına kömək edir.

Təbii ki, körpəlik və uşaqlıqdan müəyyən vərdişlər aşılmalıdır ki, adət-ənənələr adamın qanına hopsun. Ata-ananın uşağa münasibəti keçmişdə olduğu kimi qalır. Ana öz uşağını yaşlı qohumların gözündən uzaqda, yataq otağında əzizləyə, ona nəvaziş göstərə bilər.

Uşaq bir yaşına çatana qədər yırğalanan taxta beşiklə saxlanılır. Beşiyin altı deşik olur ki, sidik axıb getsin. Bələk bərk bağlanır. Gün ərzində uşaq beşikdən cəmi üç və ya dörd dəfə götürülür. Lakin gecələr anasının yanında yatır. Uşağı əmizdirmək yaşyarıma qədər davam edir. Altı-səkkiz aydan başlayaraq ona süd və sıyıq da verilir. Bir yaşdan sonra isə onun yeməyi ilə böyüklərin yeməyi arasında fərq olmur. Bununla belə, bəzi hallarda uşaq anasını üç və daha artıq yaşa qədər əmə bilər.

Müsəlmanlar arasında oğlan uşağının kiçikyaş dövrü dörd yaşında sünnət mərasimi ilə bitir. Bir çox ərəzilərdə sünnət əməliyyatını yerli adamlar yox, dağıstanlılar etdiyindən,

onların gəlib çıxmaqları ilə əlaqədar bu mərasim gah tez, gah da gec keçirilir.

Oğlanlar da, qızlar da lap uşaqlıqdan böyüklərə hörmətlə yanaşmaq, nəzakətli, qanacaqlı olmaq ruhunda tərbiyə edilir. Uşaqlara Qafqazda özünü göstərən bir çox mürəkkəb ədəb qaydalarına riayət etmək öyrədilir. Uşaq yeddi yaşına çatan-dan sonra öz hərəkətlərinə cavabdeh sayılır. Bu yaşa qədər isə onun hərəkətlərinə valideynləri cavabdehdirlər.

Şimali Qafqazda əksər ailələrdə oğlanlarla qızlar arasın-dakı tərbiyədə fərq altı-səkkiz yaşdan başlayır. Bu yaşa qədər oğlanlar da, qızlar da birgə oynayırlar. Lakin çayda eyni vaxt-da çimə bilməzlər. Balaca qızları oğlanlardan daha erkən işə cəlb edirlər. Onlar evdə daha çox saxlanılır, bir qayda olaraq, oğlanlardan erkən işləməyə başlayırlar. Altı-səkkiz yaşdan qız uşaqları özlərindən kiçik uşaqların qayğısına qalmalı, özün-dən böyüklərə isə qulluq göstərməlidirlər. Onlara ev yığışdır-maq, xörək bişirmək və s. işlər öyrədilir.

Uşaqlar on-on iki yaşa qədər valideynləri ilə bir yerdə ya-tırırlar. Bu yaşdan sonra isə ayrıca otağa keçirilirlər. İmkan da-xilində qızlara ayrıca otaqlar ayrılır. Bu yaşda uşaqlara çox vaxt təzə paltar alınır. Qızlara evdən çıxıb tək-cə harasa get-mək, qaranlıq düşəndən sonra həyətdən kənara çıxmaq bayır-da tək qalmaq, öz-gə oğlanlarla söhbət etmək ayıb sayılır. Bu-na icazə verilmir.

Uşaqlıqda oğlanların təlim-tərbiyəsi ilə qadınlar məşğul olduğu halda, nisbətən böyüyəndən sonra bu işi kişilər öz üzərlərinə götürürlər. Oğlanlar kişilərin gördüyü işləri yerinə yetirməyə başlayırlar. Cavan oğlanlar çobanlıq və naxırçılıq edir, odun doğrayır, ot daşıyır, məhsul yığımında böyüklərlə yanaşı çalışır, kişi işinə alışırlar. Şimali Qafqazda patriarxal feodal həyat tərzinə uyğun olaraq onlar at çapmağı, odlu silah işlətməyi öyrənir, zəhməti və nizam-intizamı sevmək ruhunda tərbiyələnilir. Oğlana həmçinin qorxmazlıq, dözümlülük şücaətlilik kimi hislər də aşılır. Misal üçün, çeçen kişilər

gənc oğlanları güləşdirir, dalaşdırırlar. Qalibləri mükafatlandırır, məğlublara sataşırlar. Hətta gənc qızlara da at çapmaq öyrədilir. Lakin qızların arasında musiqi alətlərində çalanlar və rəqs etməyi xoşlayanlar daha çox nəzərə çarpır.

On beş-on altı yaşlı gənc artıq böyüklərin görəcəyi işi yerinə yetirə bilir, silah gəzdirir, cıdırda iştirak edir, yerli qanunlara əsasən böyüklər sırasına qəbul olunur. Qız on dörd-on beş yaşa çatanda yetkin sayılır. Bu yaşda o bəzən ərə gedir və qadınların gördüyü bütün işlərin öhdəsindən gələ bilir.

Qafqazda ata-analar uşaqlarının bədəncə sağlam, iradəcə dözümlü olmalarını əsas vəzifə sayırlar. Gənclərin fiziki inkişafına və sağlamlığına böyük əhəmiyyət verirlər. Ətraf mühitin özü fiziki fəallığa ciddi təsir göstərir. Çox vaxt uşaqlar məktəbə getmək üçün hər gün bir neçə mil qət edirlər. Xüsusən də evlərin bir-birindən aralı səpələndiyi ərazilərdə və ya bir neçə kiçik kəndin yalnız bir məktəbi olan yerlərdə uşaqlar böyük məsafə qət edirlər. Dağlıq rayonlarda yaşayış məntəqələri dağın döşündə salındığına görə kəndlilər dağ yolu ilə hər gün enişə düşmür, yoxuşa çıxırlar. Kişilər də, qadınlar da, uşaqlar da, sağlamlıq üçün xeyirli sayılan bulaq suyu dalınca uzaq məsafə qət edir, xeyli yol gedirlər. Kolxoz sahəsinə işə də, dostlara baş çəkməyə də, kinoya da piyada gedirlər. Uzaq yola gedəndə ata minirlər. Bununla belə, son vaxtlar maşından da istifadə edilir.

Birləşmiş Ştatlarda bir-iki nəsil bundan əvvəl kənd yerlərində uşaqlar gündə neçə mil yol qət edərdilər. Bu adi hal idi. Bu gün isə uşaqları anaları məktəbə maşınla aparıb-gətirirlər, beləliklə də, insan kiçik yaşlarından az hərəkət edir. Sağlamlıq üçün vacib təbii-fiziki hərəkət dəbdən düşmək təhlükəsi qarşısında qalır.

Qafqazlı oğlanlar at çapmağı, daş atmağı, güləşməyi, qaçmağı, uzun taxta ayaqcıqlar üzərində yeriməyi, ox-yayla oynamağı, şüvüllə tullanmağı, maneələri dəf etməyi, qayaya çıxmağı, xizək sürməyi, qaçış və cıdır yarışları keçirməyi öy-

rənirlər. Onlar xəndəyin və ya çayın üzərində köndələn qoyulmuş tirin üstü ilə yeriyib keçməklə özlərinə müvazinətlərini saxlaya bilmək vərdişləri aşırırlar. Oyunları elə düşünülüb-danışılıb ki, bütün uşaqlar eyni vaxtda, hamılıqla oyunda iştirak edə bilsinlər. Doğrudur, güləşdə iki nəfər iştirak edir. Lakin elə də olur ki, bir neçə kiçik uşaq bir böyük oğlanla güləşir.

Uşaqlıqdan yetkinliyə keçid mərasimlərini Qafqaz xalqlarının hamısında xüsusi qeyd etmək adəti olmasa da, cavan oğlanların məharət və fiziki hazırlıqları sınaqdan çıxarılır. Gənclərin məharəti yoxlanarkən çox vaxt bu iş ağsaqqallardan ibarət şura nəzarət edir. Bütün yeniyetmələr özlərini doğrultmaq və yaşlıların cərgəsinə keçmək üçün bu sınaqdan çıxmalıdırlar. Sınaq zamanı incəlik, güc, sürət, at ram etmək, silah oynatmaq xüsusi qiymətləndirilir. Güc, qüvvə xeyirxah insani münasibətlərin tərkib hissəsinə çevriləndə yüksək qiymətləndirilir. Cavan oğlana eyni zamanda düşüncəsi, ağılı, adət-ənənəyə riayət etməsi, nəzakəti, davranışı, qonaqpərvərlik adətlərini bilməsi baxımından qiymət verirlər. Dağıstanda cavan atlı bilməlidir ki, qonaq olduğu evi tərk edəndə kəndin kənarına qədər atını çox asta sürməlidir. Sonra isə atını çapıb tozanaq qaldıra bilər.

Ayrı-ayrı fərqlərə baxmayaraq, adama elə gəlir ki, bütün qafqazlılar arasında səxavət və ləyaqətlə bağlı ümumi bir razılıq vardır. İstər kişi, istərsə qadın olsun, burada hamıdan səxavətli olmaq gözlənilir. Xüsusən də kişilər səxavəti ilə tanınır. Fiziki cəhətdən o qadın ideal sayılır ki, incəbel, nazikbədən, ayaqları yaraşıqlı və əlləri zərif olsun. Onun alnı iri olmalıdır. Boyunun uca və ya kiçik olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Qadın burada işvə-nazla danışmadığına görə süzgün gözlər yüksək qiymətləndirilir. O, kişinin gözüne şax baxmamalı, utancaqlıq göstərməlidir. Qadının ən çox qiymətləndirilən keyfiyyəti məlahət və cazibədarlığıdır. Lap uşaqlıqdan oğlan və qızları öyrədirlər ki, yeriyərkən addımlarının uyğun olmasına diqqət versinlər, böyüyəndə ahənglə, rəqqasə kimi hərəkət edə bil-

sinlər. Dağlıların özünəməxsus incə yerışı vardır. Onlar xırda, iti addımlarla yeriyirlər. Nəzakətsizliyə burada dözülməz hal kimi baxılır. Ağıl-dərrakə yüksək qiymətləndirilir. Bununla belə başqalarına həssaslıq göstərmək əsas şərt hesab edilir. Müxtəlif səviyyəli adamların qarşılıqlı münasibəti böyük ədəb-ərkan və həssaslıq istəyir.

Tədris məcburi olsa da, indi bütün qızlar on yeddi yaşa qədər məktəbə getsələr də, təhsil alsalar da, ailədə vəziyyətləri dəyişməmişdir. Onların valideynlərinə və kişilərə münasibəti hələ də ənənəvi qayda-qanunlar çərçivəsindən kənara çıxmır. Əvvəlki kimi qadın itaətkar olmalı, ehtiram göstərməli, kişilərə nisbətən daha çox işləməlidir. Ev işlərində səriştəsiz qıza ərə getmək çətindir. Odur ki, lap uşaqlıqdan anaları onlara ev işlərini öyrədirlər.

Qız toyda-düyündə gözəl oynamağı bacarmalıdır. Qafqazlı qızlar çox utancaq və təvazökar olduqlarına görə özlərini göstərmək üçün yeganə vasitə rəqsdir.

Qadınlar kimi, kişilər üçün də incəlik və zəriflik vacibdir. At oynatmaq kişilikdən xəbər verən çox yayılmış bir adətdir. At oynadarkən, atı böyük sürətlə çaparkən, onun qarnının altından keçib, yenidən yəhərdə əyləşə bilirlər. Qocalar istər-istəməz belə qəhrəmanlıqdan imtina edirlər.

Gənclər on yeddi yaşa çatanda məktəbi bitirir və özlərinə peşə seçirlər.

Kişi mərd, cəsur, məsuliyyətli, sadıq, vəfalı, haqq-ədalət tərəfdarı, «sözünün ağası» olmalıdır. Qafqazlılar heç vaxt verdikləri sözə naxələf çıxmazlar. Hətta valideynlərinin onların yerinə kiməsə verdiyi sözü də yerinə yetirirlər. Sözünün üstündə durmayan adam həm özünü, həm də ailəsini rüsvay etmiş sayılır. Sözünün üstündə durmayan adamdan çox vaxt intiqam alırlar.

Abxazlar deyirlər: «Dilini saxlaya bilən adam kəndin ağası olur». Dağıstanlılar deyirlər: «İnsan oğlu danışmağı iki ilə, dilini qarnında saxlamağı isə altmış ilə öyrənir». Başqa bir

kəlam da var: «Sən mənimlə birinci dəfə danışanda sənə inandım. İkinci dəfə həmin sözü təkrar edəndə şübhələndim. Üçüncü dəfə danışanda isə başa düşdüm ki, yalan deyirsən».

İntizamlı olmaq, təmkinli davranmaq həm kişilərdən, həm də qadınlardan lap gənc çağlarından tələb edilir. Gözlənilməz bir hadisə baş verdikdə qafqazlılar ümitsizliyə qapılmaz, davranış qaydalarına əməl edərək, münaqişə və gərginliyi heçə endirirlər. Çətin vəziyyətə düşəndə qərb adamına nisbətən onu daha tez yoluna qoyurlar. Çünki Qafqazda mövcud olan bir çox davranış qaydaları və həyatda qazandıqları təcrübə, onlara istənilən vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq imkanı verir.

Qocaların da, gənclərin də baş əydiyi ədalətli qanunlar Qafqazda qüvvədə qalır. Təbiyədə əsas yer tutan bu qanunlar vüqarlı və ləyaqətli olmağı tələb edir. Yeyəndə də, danışanda da, yeriyəndə də, hətta öləndə də adamdan ləyaqət tələb olunur. Psixi və fiziki əməllər yalnız qəbul olunmuş ədət-ənənələrlə uyğun gəldikdə məqbul sayılır. Ənənəvi qanunlarla məhdudlaşdırılan həyat tərzində rəngarənglik də gözlənilir. Vaxtaşırı keçirilən cıdır, idman yarışları, rəqs etmək, mahnı oxumaq buna misal ola bilər. Qafqazlıların uzunömürlülüynü ruhi sarsıntı keçirməmələri ilə əlaqələndirirlər. Bu, sadəlövhlikdən başqa bir şey deyildir. Çünki insan ruhi sarsıntıdan həmişəlik yaxa qurtara bilməz. Gərginlik, ruhi sarsıntı bütün insanların, o cümlədən də qafqazlıların istər fiziki və istərsə də psixi cəhətdən həyatının ayrılmaz hissəsidir. Həqiqətən də, qafqazlıların ömrü nəsibənəsil döyüşlərdə, qan davalarında, daxili çekişmələrdə keçmiş, vaxtaşırı yoluxucu xəstəliklərə məruz qalmışdır. Buraya ətraf mühiti, hər addımbaşı ölümle nəticələnə bilən müdhiş qayalıqları və davranış üçün məhdudluq törədən ciddi ənənəvi qanunları əlavə etmək də yerinə düşərdi. Qafqazlılar fiziki, psixi və rəmzi cəhətdən elə bir sistem yaratmışdır ki, bunun vasitəsilə ruhi sarsıntıya səbəb olan hadisələrlə qarşılaşanda onu dəf edə bilirlər. Məsələn, uşaqları öyrədirlər ki, bu işə görə üzrxahlıq və ya bəhanə keç-

məz, istənilən çətin məsələ ya həll edilməli, ya da çıxış yolu tapılmalıdır. Bir şey sınında, qırılanda, pozulanda düzəldilməli, bərpa olunmalıdır. İstər bu, bardaq olsun, istərsə də insanlar arasında münasibət. Bir səhvə, səhv atılmış addıma görə üzr istəməkdənsə, səhvi düzəltmək üstün tutulur. Dava-dalaş, mübahisə, yersiz əsəbilik boş yerə qan qaralığı hesab olunur.

Sovet cəmiyyəti düzgün tədrisin əsas rol oynadığını qeyd edir. Qafqazlılar tədrisin zəruri olduğunu təsdiqləyirlər. Lakin hərbi igidlik, özünü ələ almağı bacarmaq, soyuqqanlılığı itirməmək, zirək, fərasətli olmaq və s. kimi keyfiyyətləri təhsildən üstün tuturlar. Keçmişdə inkişaf etdirilən bu keyfiyyətlər qafqazlı gənclər arasında indi də yüksək qiymətləndirilir. Uşaqlara kömək lazım olanda onlar, ilk növbədə, qohumlarına və oyun dostlarına müraciət edirlər. Oynayarkən, aşağısı uçurumlu dağlarla yuxarı dırmanarkən, at çaparkən qorxu hissi keçirməməyə, ən müdhiş təhlükələrə də sinə gərməyə çalışırlar.

Daimi yoxsulluq, toqquşmalar və təbii fəlakətlər qafqazlıları lap uşaqlıqdan ruhi sarsıntılara qarşı dözümlülüyə alışdırır, onları ruhi və fiziki zədələrdən qoruyur, ağır zərbələrə sinə gərməyi öyrədir. Əsrlərlə ehtiyac və ümitsizlik içində yaşasalar da, özlərinə məxsus nikbinlikləri ilə fərqlənirlər. Qafqazlı müsəlmanlar arasında qəza-qədərə, olacağa müəyyən inam vardır. Doğrudur, onlar belə hesab edirlər ki, taleləri, əsasən, öz əllərindədir. Bununla belə, labüdlüyə də inanırlar, «alınına nə yazılıbsa, o da olmalıdır» deyərək qismətlə barışırlar. O şeyi ki, dəyişmək mümkün deyil, labüddür, ona qarşı mənasız mübarizə aparmırlar. Bəxtləriylə barışmaqla yanaşı, daha çox təbii şəraitə, ətraf mühitə uyğun hərəkət edirlər. Körpəlikdən başlayan ciddi tərbiyə uşaqların ətinə-qanına hopur. Onlar böyüklərə ehtiram göstərir, itaətkar və dözümlü olurlar. Müxtəlif davranış qaydalarını öyrənmək üçün uzağa getməyə ehtiyac qalmır. Uşaq tamamilə təmiz, dörd-beş nəslə təmsil edən ailə üzvlərinin hər birinin ağılla iş gördüyü bir

şəraitdə, mühitdə böyüyür. Ailədə mövcud olan bütün yaxşı xüsusiyyətləri övladların ürəkdən öyrənəcəklərinə ümid edilir.

Uşağı heç vaxt nə döyməz, nə səbəbsiz danlamaz, nə də başqalarının yanında alçaltmazlar. İnanırlar ki, uşağı ruhən əzsən, alçaltsan, gələcəkdə o öz hərəkətləri üçün cavab verə bilməz. Çeçen dostum dedi ki, uşağa fiziki cəza versən, «o özünü qul hesab edər» və qürurunu itirər. Abxazlar da uşaqlarına əl qaldırmaz, onu mənən əzməzlər. Qafqazda tərbiyənin əsas şərti qürurlu, vüqarlı gənc nəsil yetişdirməkdir. Lağa qoymaq, istehza etmək pədaqoji vasitə kimi burada pislənilir. Uşağa nifrət bəsləmək, ona gərəksiz adam kimi baxmaq ailə tərbiyəsində bir cəza tədbiri kimi uğur yox, əksinə, uğursuzluq sayılır.

Uşaqların sərbəstliyinə və fiziki azadlığına valideynlərin ehtiram göstərməsi müəyyən dərəcədə də nəsillər arasında inciklik hissinin, narazılıqların olmaması hesabınadır. Mən bir dəfə də valideynin uşağın yeməsinə və ya qalın paltar geyməsinə təkid etdiyini, eləcə də onun mədə-bağırsağının fəaliyyəti haqda söhbət saldığını eşitmədim.

Balaca çeçen uşaqlarına öyrədirlər ki, «adət xatirənə», «intizam xatirinə» bəzən bir həftə sevimli yeməkdən imtina etsinlər. Qorxuya üstün gəlmək xatirinə beş yaşlı uşağı gecə vaxtı qəbiristanlığa və ya xaraba dəyirmanına göndərirlər. Ondan tələb edilir ki, qəbiristanda və ya dəyirmanda olduğunu təsdiq edən bir şey gətirsin. Yaş artdıqca tapşırığın çətinlik dərəcəsi də artır. Uşaqları elə tərbiyə edirlər ki, onlar nə qorxuya, nə də ağrıya məhəl qoysunlar. Bu proses kiçik uşağı yəhərin üstündə oturtmaqdan başlayır və böyüyəndə od üzərində yerimək şücaətinə qədər davam edir. Hissini, həyəcanını bürüzə vermək özünü itirmək deməkdir. Bu fikir qafqazlıların şifahi ədəbiyyatında da öz əksini tapır. Nart dastanında hiss, həyəcan kimi insani xüsusiyyətlər ön planda təsvir edilmir. Qəzəb, acıq, təəssüf kimi hislər insanın hərəkətlərindən görünür. Məsələn, rəvayətlərin birində ata anlayır ki, dəhşətli səhv nəticəsində gözünün ağı-qarası yeganə övladını öldürüb. Belə

nağıl edilir ki, «ata tavandakı dəmir tirdən yapışib onu əyir. Sonra isə özünü dəmir çarpayının üstünə atır. Çarpayı əyilir».

Başqa bir parçada isə Sasrikvanın anasının ona acığı tutduğu təsvir edilir: «O, zərblə dəmir skamya üstündə oturaraq onu qırır. Tavanın tirinə isə bir kəllə vurur».

Bir gün nartlar müharibədən əldə etdikləri qəniməti bölüşdürürdülər. Sasrikvaya özlərinin payı qədər qənimət verməyəndə o, tavana bir kəllə vurur. Tavan uçar. Əli ilə divara bir zərbə vuraraq divarı da uçurur.

Yığıncaqlarda uşaqlar sakitcə dayanıb böyükləri dinləyirlər. Çox vacib keyfiyyət olan natiqliyə – gözəl və səlis danışmaq istedadına yiyələnirlər. Oğlanlar arasında natiqlik inkişaf etdirilir. Natiqlik çox danışmaq, ağzına gələni üyüdüb tökmək deyil, mədəniyyətdir. Çeçenlər bu münasibətlə deyirlər: «Diş bizə dilimizin ucuna gələn sözləri qaytarmaq üçün verilib. Söz bir dəfə verilir. Onun qədrini bilmək lazımdır. Onu saxlamaq gərəkdir. Söz xəncərə bənzəyir. Lüzum olmadan qınından çıxarılmamalıdır».

Qafqazlıların fikrincə, adət-ənənə, nizam-intizam başqalarına boyun əymək deyil, hiss-həyəcan, niyyət, məqsəd və tələbatın ödənilməsi üçün bir nümunədir. Əsl kişilik pal-paltarla, var-dövlətlə, bir neçə qadını siğə etməklə deyil, dözümlü, soyuqqanlı və iradəli olmaqla ölçülür. Mərdlik, igidlik qorxu nə olduğunu bilməmək deyil, məharətlə qorxuya üstün gəlmək deməkdir.

Ədalətli qanunlar atalar və oğullar arasındakı münaqişəni azaldır. Çünki ixtiyar sahibləri qanun keşiyində duranlardır. Onlar tərs, əcaib, qəraib, qəddar, özbaşınalıq edən adamlar deyil. Eskimosların fikrincə, tövbəni pozmaq güc, qüdrət əlamətidir. Çünki onlarda istibdad üsulu hökm sürdüyündən, adətən, bir şəxs hakim olurdu. Qafqazlılar arasında isə mədəni davranış normalarının, adətlərin pozulması zəiflik nişanəsi kimi qəbul edilir. Ona görə ki, onların qanunları obyektiv, kamil və ədalətlidir.

MƏYUSLUQ VƏ İRADƏ

Freyddən başlayaraq Qərb psixoloqları məyusluğa və başqaları ilə münasibətdə soyuqluğa müasir cəmiyyətin labüd nəticəsi kimi baxırlar. «Mədəniyyət və onun doğurduğu fəsadlar» əsərində Freyd göstərir ki, insanın təhtəlşüur hərəkət meyili, arzu, niyyət və məqsədi ilə cəmiyyətin zor gücünə həyata keçirdiyi məhdudiyyətlər arasında barışmaz əksliklər vardır. Deməli, insanın vəziyyəti doğulduğu gündən faciəlidir. R.D.Leyinq də ictimai mühitlə təxəyyül arasında barışmazlıq olduğunu göstərir. Çünki təxəyyül, əslində, cəmiyyətə zidd arzulardan xəbər verir. Ekzistensialistlər də şəxsiyyətin, ümumiyyətlə, müasir cəmiyyətdə təcridinə, başqalarından uzaqlaşmaq kimi qarşısıalınmaz istəyə meyil etməsi fikrinə tərəfdar çıxırlar.

Ənənəvi, bütöv və saf mədəniyyət şəraitində iradə, düzüm və intizam adətlə bağlı olduğundan, təbii arzu, niyyət və məqsədin məhv edilməsini deyil, hardasa, onun formasının dəyişməsinə qarşıya qoyur. Burada birinin ictimaiyyətə uyğunlaşdırılmış arzuları ilə şəxsi istəkləri arasında ziddiyyət yoxdur. Qafqazlıların çox saf və bütöv mədəniyyətlərində iradə və düzümün adət-ənənə ilə bağlılığına Aristotel özünün «Etika» əsərində toxunur: «Adət-ənənədən çıxış edərək doğru davranırlar. Burada insanın xarakteri davranış qaydaları əsasında formalaşır. Adət edilmiş davranışla həqiqi arzu, niyyət arasında təzad yoxdur».

Elə götürək seks. Seks təbii bir şeydir. Onun nə qarşısını alır, nə də günah hesab edirlər. Onu nə xülyada yaşadır, nə də ki sənət və ya ilahi ehtiras səviyyəsinə qaldırırlar. O, qorxulu bəla da deyil ki, insanın başından çıxarasan. Bu, sağlamlıq xatirinə yerinə yetirilən, adama həzz verən təbii tələbdir. Vaxt keçdikcə çox saxlanılmış şərab kimi daha da ləzzətli olur.

Mənə belə gəlir ki, qafqazlıların uzun ömür sürmələri onların ruhi sarsıntılar keçirməməsi ilə əlaqədar deyil. Lakin bu, bioloji və ruhi ahəngdarlığa gətirib çıxaran, ardıcıl daxili məziyyətləri özündə saxlayan, ictimai quruluşa xas olan sarsıntılarla əlaqədardır. Onlar adətlərlə bağlı sabit həyat göstərmirlər. Bu baxımdan Qafqazda cəmiyyət ixtilaf və rəqabətdən kənardır. Burada kişilərə də, qadınlara da onların şəxsi əlaqələri və başqaları ilə ünsiyyətin dərəcəsi baxımından qiymət verilir. Dostluq var-dövlət, mövqe və nailiyyətlərdən üstün tutulur.

QAN DAVASI

Qafqazın qədim və ənənəvi qan davası adəti həm icma qanunlarıyla yaşayan ailənin həmrəyliyi, həm cəmiyyətin ictimai quruluşunu, həm də bu quruluşun ayrılmaz hissəsi olan sarsıntıları azaldan özünəməxsus bir mexanizmin mövcudluğunu göstərir. Bir dəstə adamın çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü qan davasının səbəbi ailə birliyindədir. Hadisə ailə daxilində baş versə, deyək ki, biri öz oğlunu və ya qardaşını öldürərsə, bu halda ailənin başçısı qərar qəbul etməliyi. Ölüm ailədən kənarda baş verdikdə isə bu, mütləq qan davasına gətirib çıxarırdı. Ailənin daxilində, çox nadir də olsa, kiminsə digərini öldürməsinə təsadüf edilirdi. Bu məsələ inqış atalar sözündə öz əksini tapıb: «İt öz budunun ətinə yeyər». Başqa mədəniyyətlərdə, başqa xalqlarda qətl ən çox ailə daxilində baş verir. Qafqazlı ailələrin üzvləri bir-birinə elə möhkəm tellərlə bağlanmışlar ki, belə cinayətlər onlarda görünməmiş, edilməmiş bir faciə kimi qarşılanır.

Əgər cani öz qurbanının ailəsi ilə barışmaq arzusuna düşsə, o düşmənləri yaşayan evin ətrafında gizlənir, əlverişli şərait yaranan kimi fürsətdən istifadə edərək qaçıb evə girir, özünü evin ağbirçəyinin ayağına atır, başını onun sinəsinə qoyur,

bununla da bu ailə ilə süd qohumu olmaq, düşmənçiliyə son qoymaq istədiyini bildirir, günahının bağışlanmasını xahiş edir. Bundan sonra heç kimə icazə verilməzdi ki, ona əl qaldırsın. Çünki süd qohumluğu qan qohumluğundan daha artıq qiymətləndirilirdi. Qan davasında olan iki nəslin üzvlərinin nikahı da barışığa gətirib çıxarırdı. Beləliklə, qan davasına səbəb olan da, onun həllini təmin edən də ailə həmrəyliyi, ailə birliyi idi.

Müxtəlif milli qruplarda qan davası müxtəlif formada baş verirdi. Çeçen və inquşlarda öldürülmüş adamın qohumları silahlı dəstə düzəldir, caninin evinə hücum çəkir, onu mühasirəyə alırdılar. Mühasirəyə alınmış evin bütün üzvləri döyüş qalasında sığınacaq tapırdılar. Bu «müharibə» çox vaxt yalnız formal xarakter daşıyırdı. Çünki mühasirəyə alınmış ailənin üzvləri qorxurdular ki, əllərindən daha bir xata çıxar, ailələr arasındakı münasibətlər daha da pisləşər, qatı düşmənçiliyə çevrilər. Başqa bir tərəfdən də mühasirəyə alınmış ailədən kiminsə öldürülməsi barışığa gətirib çıxara bilərdi.

XIX əsrdə adam öldürən şəxs ziyançəkən tərəfə bir neçə camışın dəyərində pul verib, öz təsərrüfatında azad, qorxusuz yaşamaq hüququ qazanırdı. Öz təsərrüfatı daxilində ona heç kim əl qaldıra bilməzdi. Bununla belə, orta əsrlərdən qan qanla yuyulurdu. Qisas alınırdı. Bəzən bütün ailələr tutulur, qul kimi satılırdı. Onların torpaq sahəsi, mal-qarası qarət edilirdi. Qan davası geniş yayılmış çeçen və inquşların yaşadığı ərazilərdə nəslin müdafiəsi üçün tikilmiş böyük «müharibə qalaları» bu həyat tərzinin təbii əksidir. Qisasdan yaxa qurtarmaq üçün bütöv ailələrin, hətta nəslin köçüb başqa yerə getməsi də adi hal idi.

Dağıstanlıların ümumi qanununa əsasən varlanmış şəxs öz qohumlarının hərəkətinə cavabdeh olmaq istəməsə, ağsaq-qallar şurasının önündə qohumlarından ayrılmağı, onlarla əlaqəni kəsməyi barədə xüsusi ayin oxuyurdu.

Başqa bir qanuna əsasən qohumlar adam öldürmüş ailə üzvünü məhv edə bilərdilər ki, onun cinayətinə görə məsuliyyətdən yaxa qurtarsınlar, qan davası düşməsin. Qeyd etmək lazımdır ki, qan davasında qadın ləyaqətinə qəsdin özü də az rol oynamırdı. Tez-tez baş verən zorlama hadisələri ilə əlaqədar qırğın düşürdü. Bu, atalar sözündə də öz əksini tapmışdır: «Qadın ucbatından tökülən qan heç vaxt dayanmaz». Abxazların qan davası ilə bağlı ifadəsi də eyni məfhumu ifadə edir: «Qan davası qadının quyruğudur».

Qan davası çox vaxt nəsildən-nəslə keçərək davam edərdi. Onun iştirakçıları, hətta ilk qətli törədənə unuda da bilərdilər. Qan davasının mexaniki olaraq davam etməsinin səbəbini hər şeydən əvvəl qafqazlıların «vüqar», «şərəf» anlayışları haqqındakı təsəvvüründə axtarmaq lazımdır. Uşaqları elə ruhda tərbiyə edirdilər ki, guya, təhqirə görə ən şərəfli cavab qisas almaqdır. Baxmayaraq ki, qafqazlılar, ümumiyyətlə, zarafatı yaxşı duyurlar, bununla belə, hətta zarafatla da olsa, ən kiçik uşaq da papağına əl vurmağa imkan verməzdi. Papaq namus sayılırdı. Beləliklə, qanı qanla yumaq, qisas almaq hiss-həyəcan və arzudan asılı olmayaraq, ən müqəddəs borc sayılırdı. Moskvada Elmlər Akademiyasında bir etnoqrafın mənə danışdığı hadisə qisasalmanın hissə qapılmadan, heç nəyə məhəl qoymadan yerinə yetirildiyini əyani şəkildə göstərir.

Svanetiya da adam öldürdüyünə görə bir nəfər səkkiz il azadlıqdan məhrum edilib. Həmin etnoqraf, məhkum haqqında kəndlilərlə danışanda məlum olub ki, onun xasiyyəti o qədər də yaxşı deyilmiş. Bununla belə, zəhmətkeş, qorxaq və ötkəm adammış. «Cəzasını çəkib qayıdandan sonra ona necə münasibət bəsləyəcəklər?» – sualına kəndlilər cavab veriblər ki, bütün yaxşı cəhətlərinə baxmayaraq, o ölməlidir.

Qan davasının mexaniki təbiətini sübut edən başqa bir Svanetiya hadisəsi də var. Gürcüstanın kiçik, ətraf aləmdən təcrid olunmuş bu dağ camaatı barədə hadisəni gürcü antroloqu danışdı:

İkinci Dünya müharibəsi gözlənilmədən başlayan vaxt dağlıları zorla hərbi xidmətə cəlb etmək heç bir nəticə vermir. Gənc gürcü generalı Svan döyüşçülərini yığmaq üçün şəxsən Svanetiya getməyi qərara alır. Svanlara müraciət etməsinə, israrla onları dilə tutmasına baxmayaraq, bir şey çıxmır. Svanlar deyirlər ki, Hitler onlara nə edib ki, ona qarşı vuruşsunlar. Alman ordusu Şimali Qafqazı tutandan sonra, müharibə təcrid olunmuş Svanetiya da gəlib çıxır. Alman top mermisi svan kəndlilərindən birinin evini dağıdır və bir neçə adam yaralanır. Yalnız bundan sonra svanlar sovet hərbiçilərinə məktub göndərirlər ki, hiddətləniblər, döyüşə getməyə hazırdırlar. Almanlar dağlıq ərazilərə soxulduqda svanların onlara qarşı mübarizəsi çox xeyirli olur. Məsələn, bir dəfə alman snayperləri dağ keçidində yaxşı mühafizə olunmuş atəş nöqtəsi yaratdıqlarından sovet qoşun dəstəsi keçidə yaxınlaşa bilmirmiş. Həmin gənc gürcü generalı yenidən svanların yanına gəlir. Onlardan soruşur ki, görəsən, dağların arasından keçib atəş nöqtəsinin üst tərəfindən xəlvəti snayperləri məhv etmək olarmı?! Svanlar cavab verirlər ki, bu mümkün olan işdir. Qan davasına görə meşələrə çəkilməmiş o qədər igidlər var ki, gəl görəsən. Onlar generala deyirlər ki, əgər söz versə ki, silahsız gələcək, onu həmin adamlarla görüşdürə bilərlər. Belə də olur. Görüş zamanı belə qərara gəlirlər ki, əgər general söz versə ki, qan davasına düşmüş iki ailənin barışmasına və sovet hökumətindən bağışlanılmasına çalışacaq, zəmin olacaq, bu işi öhdələrinə götürəcəklər.

General şərti qəbul edir. Çox keçməmiş snayperçilər öldürülür, düşmənin atəş nöqtəsi susdurulur. Qafqazda vəd etmək, söz vermək, zəmin olmaq, şifahi razılıq ciddi məsələdir. Söz verdin, gərək yerinə yetirəsən. Dilindən kağız verməyə, onu imzalamağa, nəyisə sənədləşdirməyə ehtiyac yoxdur. General sözünün üstündə dura bildi və həmin adamların hökumət tərəfindən bağışlanılmasına nail oldu. Qan davasına düşmüş

iki ailəni barışdırmaq isə daha çətin oldu. Qan davasının neçə nəsil bundan əvvəl başlamasına, hətta onun səbəbkarı da yaddan çıxdığına baxmayaraq, bu, çətin iş idi. Nəhayət, həmin ağır məsələ də həll olunur. Düşmən evinə tərəf rəmzi top atəşi açılır. Ziyan çəkmiş ailənin bütün üzvləri mərmini atmaq üçün topa bir az barıt qoyur. Beləliklə, haqq-hesab kəsilir və qan davasına son qoyulur.

9. HƏYATIN AHƏNGİ UZUNÖMÜRLÜLÜK HAQQINDA XÜLASƏLƏR

Qafqaz uzunömürlüləri arasında apardığım gərgin iş və müşahidələrim mənə müəyyən nəticəyə gəlməyə, bəzi məsələləri anlamağa imkan verdi. Respublika akademiyalarında, gerontologiya institutlarında bir çox həkimlərlə görüşdüm. Onların yüz və daha artıq yaşı olan adamlarla əlaqədar apardıqları elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri ilə tanış oldum.

Bundan başqa, etnoqraf yoldaşlarımla Qafqazla bağlı, elmi-tədqiqat işlərini öyrəndim. Ən başlıcası isə, həyatları və ailələri barədə açıqca danışan uzunömürlülərlə söhbətlər mənə müəyyən nəticəyə gəlməyə, onların uzun və gümrah ömür sürmələrinə şərait yaradan əsas amilləri aydınlaşdırmağa imkan verdi.

ARDICILLIQ

Qafqazda həyat qayda-qanunu, nizam-intizamı, düzgünlüyü, ahəngdarlığı ilə səciyyələnir. Güman ki, gümrahlığın əsas mənbəyi elə budur. Gündəlik həyatda qayda-qanun və beşikdən qəbrəqədərki həyatda dəqiqlik ayrı-ayrı fərdlərin və cəmiyyətin sağlamlığına gətirib çıxarır.

Yemək-içməkdə, işdə, qadınla əlaqədə, istirahətdə ardıcılıq və düzgünlük gözlənilir, müəyyən bədən üzvünün fəaliyyətdən düşməsinin və dəyişikliklərin qarşısını almaqla bədəndə gərginlik azaldılır.

Təyyarə ilə bir vaxt zonasından çox uzağa, başqa bir vaxt zonasına uçan sərnişinin günlərlə keçirdiyi narahatlıqlar psixi və bədən xəstəliklərinin səbəbini aydınlaşdırma zamanı köməyə gələ bilər.

Doktor Çarlz Strobelin Hartford «Həyat institutu»nda apardığı təcrübələr göstərir ki, ahəngdarlığın əqli cəhətdən sağlamlıqla müəyyən əlaqəsi vardır. Məsələn, gündəlik həyat tərzindən uzaqlaşdırılaraq, qarmaqarışq həyata məruz qalan meymunların bədəni yara töküb.

Qafqazda həyat əminliklə, möhkəm addımlarla irəliləyir, daimi həyat təzi nadir hallarda pozulur. Burada nəsil-dən-nəslə keçərək əbədiləşmiş həyat tərzini alt-üst edəcək kəskin dəyişikliklər yoxdur.

Həyatın belə dinc, sakit, rəvan irəliləyişi, ümumi əhval-ruhiyyənin yaxşılaşmasına, əmin-amanlığa, uzun ömürlülüyə səbəb olur.

İŞDƏ ARDICILLIQ

Ukrayna, Litva, Moldaviya, Belorusiya və Abxaziyada uzunömürlülərini həmişə yalnız bir sənətlə məşğul olmaları səciyyəvi haldır. E.A.Stejenskayanın tədqiqatı göstərir ki, bu respublikalarda yaşayan uzunömürlülərin 80,6 faizi heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan adamlardır. Onların 91,4 faizi heç vaxt məşğuliyyətlərini dəyişməmişlər. Altmış faizdən artıq uzunömürlü isə yetmiş yaşdan sonra da işləməkdə davam edib.

QIDALANMADA ARDICILLIQ

Yuxarıda göstərilən uzunömürlülərə dair B.S.Martsonun tədqiqatından görünür ki, onlar bütün ömürləri boyu yemək-ichmək adətlərini dəyişməmişlər. Uzunömürlülərin əksəriyyəti artıq yeməkdən çəkinən, nəfsini saxlayan, incəbədənli adamlardır.

Uşaqlar, yaşlılar, qocalar hamı eyni yeməklə qidalanırlar və adama elə gəlir ki, onlar yeni yeməklər dadmağa həvəs də gös-

təmirilər. Lakin bu o demək deyildir ki, başqa çıxış yolu və ya yerli məhsullardan hazırlanan yeməkdən özgə bir şey yoxdur. Onlar, həqiqətən də, ənənəvi yeməklərini sevir və adət etdikləri qidanı dəyişməyə, yeni yeməklərə əl atmağa lüzum görmürlər.

SAGLAMLIQ QAYGISI

Uzunömürlü adamlarda sağlam və güclü olmaq arzusu böyükdür. Onlar inanırlar ki, təmizkarlıq, normal yuxu və ənənəvi yemək adətlərinə riayət etmək uzunömürlülüyə yardım edir. Uzunömürlülərin çox inam bəslədikləri profilaktik və müalicə xassəli bitkilər onların sağlamlığına kömək göstərən zəruri amildir. Maraqlıdır ki, hansı dinə etiqad göstərməsindən asılı olmayaraq, müsahibə aldığım əksər qocalar uzunömürlülüğü tədbirlilik, ehtiyatlılıq və qənaətcilliyə aid edirlər. Hər dəfə sualıma cavab verəndə deyirdilər ki, «yaxşı həyat» adət-ənənəyə riayət etmək, təmkinli olmaq, nəfsini saxlaya bilmək, intizam, fiziki əmək, öz sağlamlığının qeydinə qalmaq deməkdir. Bu, bütün qruplarda belə başa düşülür.

Pavlovun qənaətinə görə, tez qocalmaya əsas səbəb əsəb sistemini müntəzəm şəkildə çox gücə salmaqdır.

HƏYATDA HƏQİQİ MƏQSƏD

Aydın davranış vərdişləri və həyatda yerinə yetirilə biləcək vəzifələr hiss-həyəcanla bağlı gərginliyi azaldır. Qafqazlılar elə bir sabit cəmiyyətdə yaşayır ki, burada ümid mümkün olan nailiyyət və müvəffəqiyyətdən kənara çıxmır.

*YAŞLILARIN
CƏMIYYƏTDƏ VƏ AİLƏDƏ ROLU*

Qafqazda yaşlı adamlar qohumluq və cəmiyyət arasında səmərəli həyat sürməkdə davam edirlər. Burada qoca adamı saya salmamaq, cərgədən çıxarmaq adəti yoxdur. Kolxozların təsərrüfat kitablarının hamısında təsərrüfat evin ən yaşlı adamının adınadır. Burada onun nə zəhməti, nə də qabiliyyəti nəzərə alınır. Məsələn, təsərrüfat 135 yaşlı, savadsız Xifaf Lazuriyanın adına idi. Qoca adamlar səs verməkdə, müəyyən qərar çıxarmaqda davam edir, ölənə qədər zəhmətlə məşğul olur, gücləri çatan işləri görürlər.

Gürcüstan və Abxaziyada min beş yüz nəfər qoca barədə qeydləri tədqiq etdikdən sonra Pitsxelauri bu nəticəyə gəlib ki, yalnız evli adamlar uzun ömür sürür, lap qocalıb əldən düşənə qədər yaşayırlar. Botkin və Kacanın məlumatı da göstərir ki, yetmiş yaşa çatan adamlar arasında evlilər çoxluq təşkil edirlər. Uşaq doğmuş qadınlar sonsuz qadınlara nisbətən daha çox yaşayırlar. Nəvə, nəticə, kötücə və s. kimi müxtəlif nəslə mənsub doğma adamlarla əhatə olunmuş qocalar şəxsi ləyaqətini saxlayır, ailənin xeyrinə-şərinə gərəkliliyini hiss edir. Şübhəsiz, bu da onun səmərəli həyat sürməsi üçün vacib şərtlərdəndir. Ailənin və camaatın bütün işlərində iştirakı ona müsbət təsir göstərir, yaşla əlaqədar ortaya çıxan fiziki və əqli çətinlikləri azaldır.

Qafqazlı şair R.Həmzətov çoxlu qarğış bilən ağbirçək qadınla söhbət zamanı soruşub ki, onun fikrincə, qarğışların hansı ən dəhşətlidir. (Qoca qadının cavabında qocalarla bağlı müəyyən məsələlər aydınlaşır.) Ağbirçəyin cavabı bu olub: «Dağılsın o ev ki, orada məsləhət verəcək bir qoca olmasın. Uçulsun o ev ki, orada məsləhəti yerinə yetirəcək bir gənc olmasın».

MƏŞQ

Bir çox sovet həkimi belə qənaətə gəlib ki, dağlıq rayonlarda yerinə yetirilməsi vacib olan enişə enmək, yoxuşa çıxmaq və s. hərəkətlər xəstəliyə qarşı müqaviməti artırır, uzunömürlülüyə gətirib çıxaran amilə çevrilir. Lakin bir neçə il bundan əvvəl Karpat dağlarında hatzallar üzərində apardığım müşahidə göstərir ki, təkcə belə fiziki fəaliyyət uzunömürlülük üçün şərt ola bilməz.

İctimai və mədəni amillər uzunömürlülük üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hatzalların arasında gənclərin rolu güclü olduğundan kiçik ailələr üstünlük təşkil edir. Burada qocalar Qafqazdakı kimi üstün mövqe tutmurlar. Həm də onların sayı çox deyildir.

Qafqazda qocalara müsbət münasibət, qocalara göstərilən hörmət və ehtiram Nart dastanlarında öz əksini qəribə tərzdə tapmışdır. Maraqlıdır ki, patriarxal sistemin hökm sürdüyü bir vaxtda açıq şəkildə ifadə edilə bilməyən hiddət, qəzəb və s. ifadə etmək üçün çıxış tapılmış, bu əfsanələrdə qeyri-şüuri şəkildə olsa da, öz əksini tapmışdır.

Əlbəttə, dastanlarda qocalar ağıllı, hörmətə layiq təqdim olunur, lakin müəyyən şərtlərlə. Osetin nağılından öyrənirik ki, ovda tufəngi əvvəlcə yaşlı adamlar atır, sonra isə gənclərə növbə çatır. Ovda əldə edilmiş qəniməti böləndə yaşlılar ovun heç bir qeyd-şərtsiz ən yaxşı hissəsini götürmək ixtiyarına malikdirlər. Döyüşə gedərkən gənc əsgərlər azuqəni aparmalı, yemək bişirməli, yaşlı döyüşçülərin yemək-ichmək və istirahət qayğısına qalmalı idilər. Bununla belə, yaşlılar döyüşdə, ovda iştirak etmək iqtidarını itirəndən sonra onlara göstərilən hörmət və ehtiramı da itirirdilər. Adamı dəhşətə gətirən bəzi nağıllar da var. Belə nəql olunur ki, qocaları mənasız həyatı başa vurmaq üçün dərin uçuruma atırlarmış.

Lap qocalıb əldən düşmüş, ailəyə və cəmiyyətə heç bir xeyri dəyməyən qocaların məhv edilməsini göstərən müxtəlif nağıllar vardır. (Maraqlıdır ki, qoca qadınların bu cür məhv edilməsi qorxusu olmamışdır. Bu, qadının gücsüzlüyünü əks etdirməklə bərabər, bəlkə də, patriarxal quruluşa qarşı qeyri-şüuri hiddət və qəzəbi təcəssüm etdirir.) Kabarda dastanında belə bir süjet var: Badinoko dünyaya gələndə ata-anası lap qocalmışdı. O vaxt nartların çox pis bir adəti vardı. Qoca adam özü atlana bilməyəndə, qılıncını qınından tez çıxara bilməyəndə, quşu oxla havada vura bilməyəndə, mürɡü vuraraq sürünü otara bilməyəndə ona lazımsız, səmərəsiz bir şey kimi baxırdılar. Belə qocanı böyük hörmə səbətə qoyur, dallarına alıb «Qocalıq dağı» adlanan dağın zirvəsinə çıxarır və qayanın başından uçurumu atırlarmış.

Badinoko həddi-bülüğa çatanda atası lap qocalıb əldən düşmüşdü. O, atasını çox sevirdi. Adət-ənənəni pozmağa da ixtiyarı çatmırdı, həm də buna görə adamı ciddi cəza gözləyirdi. Atasının da belə ölümünə tab gətirə bilməzdi. Odur ki, o, atasını qayadan uçuruma atmaq adı ilə aparıb bir mağarada gizləyir və hər gün ona xəlvəti yemək aparır.

Vaxt gəldi. Nartları həyat imtahana çəkdi. Naməlum xəstəlik mal-qaranı və tarlalarda məhsulu, bitkiləri məhv etdi. Aclıq camaatın məhvinə hökm verdi. Badinoko tez-tez atası ilə dərdləşdi, onun məsləhətini dinlədi. Atasının dediklərini olduğu kimi nartlara çatdırdı. Bu məsləhətlər xeyirli oldu.

Nartlar Badinokonu tərifləyərək ona minnətdarlıqlarını bildirərkən, o, həqiqəti açıb söylədi. «Müdrik məsləhətləri ilə sizi ölümdən xilas edən mən deyiləm, mənim atamdı», – dedi.

Nartlar bu xəbərdən sonra yığılıb qərara gəldilər ki, daha qocaları məhv etməsinlər. Onları öldürmək ağılsızlıq və qəddarlıq imiş. Qərara gəldilər ki, həmişə qocaların ehtiramını saxlasınlar və gələcəkdə onların məsləhəti ilə iş görsünlər. Badinokonun atası deyirdi: «Mən daha işləyə və döyüşə bilmirəm. Lakin düşünə bilirəm».

HƏYAT TƏRZİ VƏ UZUN ÖMRƏ ÜMİD

İnsan yaşa dolduqca müvafiq ictimai münasibətlərə və tibbi yardıma ehtiyacı daha da artır. Bu iki məsələ onun həyatında mühüm rol oynayır. Uzunömürlülər məskən salan ərazilərdə yaşla əlaqədar əqli və fiziki çatışmazlıqlar qocalar üçün qarşısıalınmaz bir şey hesab olunmur. Ümid, arzu – uzun və səmərəli həyat sürməkdir. Keçmiş həyat tərz, davranış da bu arzu, ümid əsasında meydana gəlib. Uzunömürlülər diyarında tərbiyə almış, boya-başa çatmış adamların yüz ildən də artıq yaşamağa ümidləri var. Yaşlı adamlardan neçə il ömür sürəcəklərinə gümanları olduğunu xəbər alanda, onlar tərəddüd etmədən yüz ildən artıq yaşayacaqlarını deyirlər. Cavanlar isə həmişə belə cavab verirdi: «Mən lap çox yaşayacağam. Hətta atamın babasından da çox».

Birləşmiş Ştatlarda orta yaşlılar qocalığa pis münasibət bəsləyirlər. Yuxarı yaşlılar isə yaşla əlaqədar «məcburi pensiyaya» çıxarıldıqlarına görə qəzəblənir, hiddətlərini boğa bilmirlər.

1971-ci ildə «Nyu-York Tayms məqəzin»də abxaz qocaları haqqında məqaləm verildi. Məqalə böyük marağa səbəb oldu. Mənə məktub yazan və bu sahədə ixtisası olmayan adamların əksəriyyəti qocalar, əsasən də, qadınlar idi. Məktublar narahatlıq, nigaranlıq, qəm-qüssə, kədər ifadə edən sətirlərlə doluydu. Məktub sahibləri abxazlara qibtə ilə baxır, öz problemlərinin həllini arzu edirdilər. Doğrudan da, adam nə qədər öz canına qəsd edər, hiss-həyəcanını boğar. Onlar Abxaziyanın timsalında «Şənqri-La» – Cənnət guşəsi görürdülər. Lakin bu belə deyil. Abxaziya möhkəm, ciddi qaydaqanunlara malik yerdir. Qərb ölkələrinin adamlarının əksəriyyəti buradakı həyat tərzini ölçüb-biçilmiş, rəsmi məhdudiyyətlərə məruz qalan bir həyat tərz, hesab edirdilər. Onlar çox

sevdikləri hürriyyət, fərdiyyətçilik və istədikləri işi görmək üçün darıxardılar.

Buna necə bəraət qazandırılsa da, fərqi yoxdur, qocaları dörd divar arasında saxlamaq, sözsüz ki, faciədir. «Qocalar evi» yaşlı adamların ictimai dəyərini, yaşamaq ümidlərini tədricən məhv edir. Təcridolunma və tənhalıq insanı üzür. İnsanın insan kimi yaşaması, fəaliyyət göstərməsi üçün qüvvəsi çatdığı qədər faydalı işlər görməli, insanlarla səmərəli münasibətdə olmalıdır. İnsan ömrü boyu müxtəlif xəbər və təəssüratə məruz qalır. Əgər o, belə xəbər, təəssürat, işıq, səs, təmas və sair təsirlərdən məhrum olarsa, adamlarla, maddi aləmlə qarşılıqlı əlaqə duyğusunu itirir. Kosmik proqrama əsasən aparılan təcrübələr göstərmişdir ki, gündəlik normal təəssüratdan məhrum olan şəxs, gerçəklik duyğusunu və bir şəxsiyyət kimi özünüduyma, dərk etmə hissini itirir.

Qafqazda qocalar öz ailələri, qohumları, nəsli və həmişə təmasda olduğu camaatla bir yerdə qalır. Bu birlik, bu təmas həm hiss-həyəcan, həm də fiziki fəaliyyətlə bağlı olur. Onların gördüyü iş yalnız fiziki əməklə məşğuliyyət demək deyildir, bu, eyni zamanda camaata kömək göstərdiyini dərk etmək deməkdir.

Mənə belə gəlir ki, Qafqazda uzunömürlülüyn geniş vüsət alması şəxsiyyətin bioloji və ruhi ahəngdarlığını yaradan, tam özünəməxsus, mütəmadi dəyərin nəticəsidir. Bu cəmiyyətdə özünə xas olmayan, ənənəvi həyat tərzinə yad ünsürlərin yaranması üçün enerji sərf etmirlər. Bu cəmiyyət münaqişəsiz, rəqabət aparılmayan bir həyat tərzinə qulluq edir.

Qafqazın daha sağlam, daha xoşbəxt qocaları bizim cəmiyyətin qocalıqla bağlı problemlərinə cavab vermək üçün hazır nümunə ola bilməz. Lakin ən azı bizim qocaların həyat şəraitini yaxşılaşdıracaq bir göstərici sayıla bilər. Bu məsələ hamımızın diqqət mərkəzində olmalıdır. Ona görə ki, qocalıq hamımıza nəsib ola biləcək qismətdir.

SON SÖZ

Kitabın müəllifi, professor Sula Benet Nyu-Yorkdakı «İnsanı tədqiq edən elmi-tədqiqat institutu»nun əməkdaşı idi. O, uzun müddət Qafqazda uzunömürlülük məsələsi üzrə tədqiqat işləri aparmışdı.

Professor Sula xanımla (ona belə müraciət edərkən məmnun olurdu) ilk görüşümüz gerontoloqlar və geriatriqların IX Beynəlxalq Konqresində oldu. «Azərbaycan uzunömürlülərinin fiziki fəallığı və onların qidalanma xüsusiyyətləri» məsələsinə həsr etdiyim məruzədən sonra mənə yaxınlaşan bir qrup xarici ölkə alimlərinin önündə gələn yaşlı qadın, səlis rus dilində «Allaha çox şükür ki, nəhayət, Sizinlə görüşmək mənə də qismət oldu», – deyib özünü təqdim etdi. Sonra isə ətrafındakıların ABŞ, Fransa, İngiltərə və başqa ölkələrin alimləri olduğunu qeyd edərək məruzəmlə, ümumiyyətlə, tədqiqatımızla maraqlandıqları üçün bəzi məsələlər, o cümlədən Azərbaycan uzunömürlülərinin qidalanma xüsusiyyətləri barədə bir qədər müfəssəl məlumat verməyimi rica etdi.

Söhbətimiz iki saatdan çox çəkdi. Ayrılarkən axşamüstü yenidən görüşməyi qərara aldığımız. Söhbət zamanı Sula xanım özünə xas mehribanlıqla söylədi ki, ixtisasca antropoloq olsa da, gerontologiya və geriatriya üzrə əsərlərimlə tanışdır. Belə hesab edir ki, uzun müddət Qafqazda apardığı tədqiqat işlərinin bəzi məsələlərini yekunlaşdırmaqla ona köməklik göstərə bilərəm.

Sula xanımın tərtib etdiyi suallara əsasən bu xeyirxah niyyətli iş barədə bir neçə gün təfəssilatlı söhbətimiz oldu. Sonralar isə onu maraqlandıran başqa məsələlər haqda məktublaşdıq. Uzunömürlülərin çoxlu fotosəkillərini də ona göndərdim. «Necə yaşayasan – yüzü haqlayasan» kitabı çap olunduqdan sonra böyük maraq doğurdu. Xarici ölkə alimlərinin

respublikamıza, xalqımıza, adət-ənənələrimizə, həyat tərzimizə və s. maraqları birə-beş artdı. ABŞ və başqa ölkələrdən ayrı-ayrı vaxtlarda qrup halında Azərbaycana gələn alimləri məmnuniyyətlə qəbul edir, onlara gerontologiya və geriatriyanın bəzi müasir məsələləri haqda apardığımız tədqiqatdan danışır, uzunömürlülərə, onların həyat tərzinə həsr edilmiş sənədli filmlər göstərirdik ki, bu da qonaqlar tərəfindən çox maraqla qarşılanırdı.

Professor Sula Benetin kitabının böyük tirajla nəşri ilə əlaqədar, təbii ki, bir sıra ölkələrdə Qafqaz uzunömürlülərinin həyat tərzini və ənənələri haqda məlumat alınmasına şərait yarandı. Bunu əvvəlcədən nəzərə aldığına görə ki, Sula xanım şərh etdiyi hər bir məsələyə diqqətlə yanaşır və lazımı məsləhətlər almaqdan yorulmurdu. Bununla belə, Sula xanımın böyük zəhmətlə yazdığı bu qiymətli və olduqca maraqlı əsərində bəzi qeyri-dəqiqliklər də vardır. R.Əlikışiyevin tədqiqatlarına əsasən deyilmiş uzun ömürlü adamların sayının dağ yerində daha çox olması haqdakı fikir hazırda həqiqətə uyğun gəlmir. Naxçıvan MSSR və Kabarda Balkar MSSR ərazisində apardığımız tədqiqat imkan verir ki, həmin fikri qeyd-şərtsiz qəbul etməyək. Eləcə də B.Kindarovun Çeçen-İnquş MSSR-də apardığı tədqiqatlara əsasən, guya, dağ rayonlarında yaşayan uzunömürlülərin daha fəal və xoş əhvali-ruhiyyəli olmasına dair verilən məlumata haqq qazandırmaq olmaz.

Bu baxımdan hazırda Bakı şəhəri və ətraf kəndlərdə yaşayan müxtəlif sənət sahibli uzunömürlülərlə söhbətlər dediyimizə əsas verir.

«Xalq təbabəti» bölməsində maraqlı məsələlər çoxdur. Lakin burada itburnu dəmləməsinin (onu qaynatmaq olmaz, çünki bu zaman itburnunun tərkibindəki çox əhəmiyyətli maddələrdən B qrup, C, P və PP vitaminləri məhv olur) içilməsinin, həqiqətən də, sağlamlıq üçün müəyyən əhəmiyyəti vardır. Lakin onun vərəm, yoluxucu və başqa ağır xəstəliklər

zamanı müalicə əhəmiyyətinə malik olduğuna dair məsləhət əsassızdır.

«Qida və uzunömürlülük» bölməsində Samuel Rovenin başqa yerlərə nisbətən yağlı qida daha çox yeyilən regionlarda eşitmə qabiliyyətinin, guya, zəif olduğu fikrinə də haqq qazandırmaq olmaz. Bu baxımdan, xalqımızın tarix boyu kərə yağı istənilən miqdarda (bəzən fincan dolusu içməklə) istifadə etməsini xatırlaya bilərik. Uzunömürlülər üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onların böyük əksəriyyətinin ömürlərinin axırınadək nəinki eşitmə, eyni zamanda görmə qabiliyyətləri də qənaətbəxş olub. Odur ki, biz həkimlərin əsrimizin 50-ci illərinin sonu, xüsusilə 60-cı illərdən başlayaraq, heyvanlardan alınan yağlardan istifadə edilməsini məhdudlaşdırmağa dair söylədikləri mülahizələrini də əsassız sayırıq. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 50–60 qram kərə yağının tərkibində 150 mq bioloji fəal qida mənşəli xolesterin vardır. Bu miqdar isə orqanizmin normal fəaliyyəti üçün gündəlik tələbatın yalnız dördə bir hissəsini təşkil edir.

Ətli xörəklərlə əlaqədar xüsusən göstərmək istərdik ki, başqa heyvan ətlərinə nisbətən qoyun ətinin tərkibində ekstraktiv maddələrin bolluğu xörəyin asan həzm edilməsinə səbəb olur. Odur ki, müdrik baba və nənələrimiz tarix boyu, haqlı olaraq, qoyun ətindən istifadə etməklə yüz yaşı gümrah və sağlamlıqla haqlamışlar.

Amma qeyd etdiyimiz bəzi mübahisəli məsələləri müasir anlayışlara əsasən izah etməyimiz bu maraqlı kitabın dəyərinə xələl gətirmir. Kitabda çox maraqla işlənmiş bölmələrdən biri Qafqaz xalqlarının adət-ənənəsi və həyat tərzilə bağlıdır. Bizcə, Qafqaz xalqlarının uzun ömür sürməsində, onların adət-ənənələrinin və həyat tərzinin əhəmiyyəti böyükdür. Kitabda göstərilən diqqətəlayiq adət və ənənələrimizin gənclərin təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməsinə şübhə etmirik. Eyni zamanda xalqımızın qədim zamanlardan mövcud olan

özünəməxsus ibrətamiz tərbiyə və mədəni davranış qaydalarını nəinki gənclərin, hətta bəzi yaşlı adamların da yadına salmağa ehtiyac vardır. Bu adət-ənənələrə layiqincə və ardıcıl əməl edilməsi hazırda bəzi ailələrdə valideynlərə və qohum-əqrəbaya qarşı yaranmış təəssüf doğuran soyuq münasibətin, xalqımızın təbiətinə yad, bir-birimizə yadırgamaq kimi bağışlanılmaz halların aradan çıxmasına zəmin yarada bilər.

Nəhayət, onu da demək istərdim ki, xoş bir təsadüf nəticəsində bu qiymətli kitabı ABŞ-da üzə çıxaran və zəhmət çəkib doğma dilimizə tərcümə edən Qəzənfər Paşayevə öz minnətdarlığımızı bildiririk.

M.N.SULTANOV,
tibb elmləri doktoru, professor

AQATA KRİSTİ

**MAVİ
QATARIN
SİRRİ**

BAKİ-«SABAH»-1995

**İngilis dilindən tərcümə
edəni və ön sözün müəllifi:**

Qəzənfər Paşayev,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Redaktorlar:

Ağasəfa, şair
Məti Osmanoglu, yazıçı

Aqata Kristi
Mavi qatarın sirri.
Bakı, «Sabah», 1995, 248 səh

ISBN 5–86106–047–9

Kitab bütün dünyada «detektiv əsərlər kraliçası» kimi tanınmış məşhur romanlar müəllifi Aqata Kristinin Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk əsəridir.

A $\frac{4703010100}{029 - 95}$ –95

© «Sabah» nəşriyyatı, 1995

QƏTL-QARƏT ROMANLARI KRALİÇASI¹

Bütün dünyada haqlı olaraq «detektiv əsərlər kraliçası» kimi tanınan Aqata Kristi bir çox məşhur romanlar müəllifidir.

İngiliscə dedektiv «açma», «ifşa etmə» mənasında işlənir. Odur ki, dəlil-sübutla, faktların məntiqi təhlili ilə sirli cinayətlərin açılmasından, xəfiyələrin macəralarından bəhs edən əsərlər detektiv ədəbiyyat adlanır. Dedektiv əsərlərin səciyyəvi xüsusiyyəti qətl-qarətdir. Varlanmaq, çoxlu pul əldə etmək məqsədi ilə dəhşətli cinayətə əl atılır, insan qətlə yetirilir, qarət edilir. Məhz buna görə də elə bilirik ki, bizdə bədii ədəbiyyatın bu növünə «qətl-qarət» janrı deyilməsi daha münasibdir.

Ədalətin qanunsuzluqlarla toqquşması üzərində qurulan qətl-qarət janrının əsasını Amerika yazıçısı E.Po 1847-ci ildə yazdığı «Morq küçəsində qətl» romanı ilə qoymuşdur. Sonralar onlarca müəllif bu sahədə qələmini sınımış və dünya şöhrəti qazanmışdır. Onlardan U.U.Kollinz, A.K.Doyl, K.K.Çesterton, J.Simenon, A.Kristi və başqalarının adını çəkmək olar.

Aqata Kristi əsərlərinin sayına, sanbalına və tirajına görə öndə gedir. Aqata 1891-ci ildə İngiltərənin Devonşir qraflığının Torki şəhərində dünyaya gəlib. Atası amerikalı, anası ingilis olmuşdur. 1914-cü ildə Arçibald Kristi ilə ailə qurub. 1929-cu ildə ayrılıblar. 1930-cu ildə arxeoloq Maks Mellona ərə getsə də, ölənə qədər birinci ərinin familiyasını daşıyıb. Yazıçının əsərləri kimi, ədəbiyyat aləminə gəlməsi də heyrət doğurur. Gənclikdə məlahətli səsi olan Aqata Miller Parisə göndərilir ki, xüsusi məktəb keçsin, opera müğənnisi kimi ye-

¹ Bax: Aqata Kristi. «Mavi qatarın sirri». Bakı, «Sabah», 1995, s.3–10.

tişsin. Lakin bu arzusuna çatmaq ona qismət olmur. Məlum olur ki, səsi zil deyil. Ürəyi sınımış Aqatanı həvəsləndirirlər ki, pianoçu olsun. Xeyli məşğul olur. Fəqət tale yenə də onun üzünə gülmür. Çox utancaq olduğundan sıxılır, həyəcan keçirir, camaat qarşısında çıxış edə bilmir. Ancaq bütün bunlar onun əzmini qıra bilmir. Bundan sonra tibb məktəbini bitirir. 1915-ci ildə həyatında möcüzə baş verir. Hansısa bir qətl-qarət əsərini oxuyub böyük bacısı ilə müzakirə edəndə deyir ki, elə o özü cinayət əsəri yazsa bilər. Aralarında mübahisə düşür, mərc gəlirlər. «Keçiddə sirli hadisə» əsərini yazır. Mərçi udmağı bir yana, məlum olur ki, o, böyük istedadla malikdir.

Aqata Kristi bir yazıçı kimi 1926-cı ildə «Rocer Əkroydun qətli» əsərini çap etdirəndən sonra məşhurlaşır.

Yazıçının orta hesabla ildə iki kitabı çıxıb. Əsərləri özü birbaşa makinaya yazırmış. Əsəri, əsasən, altı həftəyə tamamlayarmış. Bu əsərlərdə ingilis həyat tərzi, məişəti, xalqın güzəranı, cəmiyyətdəki ayrı-ayrı qüvvələrin mənəfpərəstliyi və mənəvi düşkünlüyü çox incə psixoloji priyomlarla açılıb göstərilir. Aqata Kristi demək olar ki, bir-iki cümlə ilə yadda qalan obrazlar yaratmaq qüdrətinə malikdir.

Yazıçının əsərlərində uzun-uzadı təsvir və bədii boyalar yoxdur. Əksinə, onun dili aydın və yığcamdır. Aqata Kristi xalq danışığı dilində işlənən çoxlu ifadələrdən, ibarələrdən, zərbi-məsəllərdən, atalar sözlərindən məharətli istifadə edir.

Yazıçı 80-dən çox qətl-qarət romanının, 20 pyesin, iki şeirlər, bir sıra hekayələr kitabının müəllifidir. 1991-ci ili Aqata Kristi ili elan edən YUNESKO-nun məlumatına görə ingiliscə yazan ədiblər arasında əsərlərinin çapına və yayılmasına görə Aqata Kristi dünyada birinci yeri tutur. Yazıçının əsərləri 400 milyon tirajla yüzdən artıq dünya xalqının dilində nəşr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, onun «Siçan tələsi» pyesi təkcə Londonda 16 min dəfədən çox oynanılıb. Bu gün belə səhnədən düşməyən bu pyes 44 ölkənin teatrlarına yol tapmışdır.

Elə ingilis dilindən tərcümə edərək oxuculara təqdim etdiyimiz «Mavi qatarın sirri» (əsər dünyanın düz vaxtı «Karvan» jurnalı və Tərcümə Mərkəzinin sifarişi ilə tərcümə edildi-yindən redaktə işində şair-tərcüməçi Ağasəfa və tənqidçi Məti Osmanoglu iştirak etmişdir) əsəri də İngiltərədə 35 dəfə dönə-dönə aqlasığmaz tirajla çap edilmişdir.

Hazırda İngiltərədə Aqata Kristi qədər əsərləri təkrar-təkrar nəşr olunan, sevilə-sevilə oxunan ikinci bir yazıçı təsəvvür etmək çətindir.

1988-ci ilin iyul-avqust aylarında İngiltərədə ixtisasartırma kurslarında olarkən bunu bir daha yəqin etdim.

Yazıcının əsərlərinin bu qədər rəğbət və məhəbbətlə qarşılanmasının sirri nədədir? Bunu hər şeydən əvvəl, heykəli dünyanın məşhur şəxsiyyətləri sırasında Londonun bənzərsiz Madam Tüso muzeyində qoyulmuş ədibin romanlarında cərrəyan edən qeyri-adi hadisələrin həyatiliyində, inandırıcı və həqiqətə yaxın olmasında axtarmaq lazımdır.

Görkəmli yazıçı hələ sağlığında yüksək mükafatlara, ordenlərə layiq görülüb. 1956-cı ildə Britaniya İmperiyasının ən yüksək ordeni ilə təltif edilib. Orta təbəqəyə mənsub olan Aqata Kristiyə böyük etimad göstərilib. 1971-ci ildə Kraliça Yelizavetanın zadəgan adına layiq gördüyü adamlar arasında Aqata Kristi də vardı.

Yazıçı 1956-cı ildən 1976-cı ilə, vəfatına qədər «Detektiv klub» cəmiyyətinin Prezidenti olmuşdur.

Qətl-qarət romanları kraliçası Aqata Kristinin əsərləri kimi, özü də sirli-soraqlı olmuşdur. Ömrü boyu müxbirlərdən qaçmış, müsahibə verməmiş, kütlə qarşısında çıxış etməmiş, sağlığında tərcümeyi-halının çapına icazə verməmişdir. Onun tərcümeyi-halı yalnız ölümündən iki il sonra, 1978-ci ildə çap olunmuşdur.

Bizcə, bu, yazıcının həyatında baş verən və ömürlük bir sirr olaraq özü ilə qəbrə apardığı bir məsələ ilə bağlıdır. Janet

Morqanın yazıçının həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi monoqrafiyasından, Aqata Kristinin qızı Rozalindanın «Mənim anam Aqata Kristi» adlı xatirəsindən və bir çox başqa yazılardan göründüyü kimi, Aqata Kristi 1926-cı il dekabrın 3-də yoxa çıxıb. Xəlvəti evdən çıxıb gedən yazıçının maşınını bir gün sonra meşə kənarında tapsalar da, iki həftəyə qədər özünü gördüm deyən olmayıb. Bütün İngiltərə ayağa qalxıb. Qəzetlər müxtəlif fərziyyələr irəli sürüblər. Yazıçının yoxa çıxmasında və bəlkə də, öldürülməsində əri Arçibald Kristinin əli olduğuna işarə edənlər də olub. Arçibald Kristi qəzetlərə müsahibələr verməyə başlayıb: «Mən arvadımın yoxa çıxmağı barədə söz-söhbətə, şayiələrə qəti şəkildə etiraz edirəm; Aqata mənimlə və bacısı ilə söhbət zamanı dönə-dönə deyirdi ki, istəsə yoxa çıxa bilər. Və bunu elə edə bilər ki, hamını mat qoyar. Məncə, Aqata və bacısının hansı bir hadisənisə müzakirə etdikləri barədə qəzetlər yazmışdılar. Bu o qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Aqatanın yoxa çıxması əvvəlcədən düşünüldə daşınılıb. Güman ki, bu onun yazıçılıq sənəti ilə bağlıdır».

Maraqlı məsələdir. Nədənsə tədqiqatçılar bu çox vacib fakta o qədər də məhəl qoymayıblar.

14 dekabrda Şimali Yokşirdə «Misiz Tereza Nilli» adı altında «Heroqeyt» mehmanxanasında qalan Aqata Kristini tanıyırlar. Guya psixi sarsıntılar nəticəsində yaddaşını itiribmiş. Ona görə də bu müddətdə harada olduğu və nə etdiyi barədə bir şey deyə bilməyib. Sual olunur: Bəs mehmanxanada hansı hesaba yaşayıb? Çünki ərinin «Meyl» qəzetinə verdiyi müsahibəsində göstərilir ki, Aqata evdən nə bir qəpik pul götürüb, nə də pul kitabçalarına toxunub. Deməli, yoxa çıxdığı on iki gün ərzində müəyyən adamlarla oturub-durub. Bu isə Arçibald Kristinin: «Güman ki, bu onun yazıçılıq sənəti ilə bağlıdır?» fikrinə haqq qazandırır. Çox güman ki, yazıçı müəyyən yollarla qətl-qarətlər barədə məlumat almaq, müəyyən adamlarla əlaqə yaratmaq, gələcək yaradıcılığında onların məlumatından istifadə etmək məqsədilə belə bir addım atıb.

Yazıçının romanlarında cərəyan edən qeyri-adi hadisələrin həyatiliyi, inandırıcı və həqiqətə çox yaxın olması da belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir. Yazıçının orta hesabla ildə iki kitab yazması və çap etdirməsi də, ehtimal ki, belə bir əlaqə sayəsində mümkün ola bilərdi. Həmin hadisədən sonra Arçibald Kristinin Aqatadan ayrılması da dediklərimizə dayaq olur.

Aqata Kristi deyildiyi kimi, qərribə həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. Yaradıcılığına və həyatına Şərq ölkələrinə səfərləri böyük təsir göstərmişdir. Əsl yaradıcılıq yolunu və ailə xoşbəxtliyini «Müdrək Şərq»də tapan yazıçı Şərq ölkələrində uzunmüddətli səfərlərdə olmuşdur. İlk dəfə 1910-cu ildə anası ilə Misirdə olmuş, sivilisasiyanın meydana gəldiyini bu ölkə ona dərin təsir bağışlamış, sonralar onun bu təəssüratı «Nil çayında ölüm», «Axnaton», «Misir sərdabəsinin sirri» və s. əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Yazıçı 1928-ci ildə və yenidən iki il sonra Şərq sürət qatarı ilə Bağdada yola düşür. Çox uzun çəkən bu səfərlər zamanı kupədə tək gedən Aqata Kristi kəskin süjetli «Şərq sürət qatarında qətl» romanı ətrafında düşünür və ədibin şah əsəri hesab edilən həmin roman 1933-cü ildə işıq üzü görür. Bu səfər zamanı İraqın cənubunda Ur şəhəri qazıntılarında ingilis arxeoloqu Maks Melonla tanış olur. Gələcəkdə adlı-sanlı arxeoloq kimi tanınacaq gənc Maks Aqata Kristidən on beş yaş kiçik olsa da, onunla evlənmək qərarına gəlir və inadından dönmür. Aqata uzun illər əri ilə İraq, Suriya və başqa Şərq ölkələrində arxeoloji qazıntılarda iştirak edir. Şərq xalqlarının adət-ənənəsini, həyat tərzini, mədəniyyətini dərinlən öyrənir. İraqa bağlı «Şərq sürət qatarında qətl», «Mesopotamiyada qətl», «Bağdad səfəri» kimi romanlarını yazır.

Yazıçının qızı Rozalinda xatirələrində göstərir ki, Şərq ölkələrinə səfərlər zamanı anasının yaradıcılıq şövqü qat-qat artar, o daha məhsuldar işləyərdi.

O da maraqlıdır ki, yazıçı 1930–1934-cü və 1944–1956-cı illər arasısı Meri Vestmækot imzası ilə altı məhəbbət romanı, iki şeirlər kitabı, pyeslər çap etdirmişdir. Bu əsərlər, demək olar ki, avtobioqrafik xarakter daşıyır. Onları yazmaq daxili bir ehtiyacdən doğurdu. Yazıçı bu əsərlərdə ailə sevinci, sevgi, məhəbbət, vəfa, qısqanclıq, həsrət, qəm-qüssə, kədər, ailə çətinlikləri və s. kimi qətl-qarət janrının ölçülərindən kənara çıxan məsələlərə toxunmuş, bu sahədə qələmini sınamışdır. İngilis tənqidi bu əsərlərə pis münasibət bəsləməsə də, yazıçı özü başqa cür düşünürdü. Odur ki, 1956-cı ildə «Meri Vestmækot» birdəfəlik susdu. Bundan sonra Aqata Kristi ömrünün qalan iyirmi ilini yalnız və yalnız qətl-qarət romanlarına həsr etdi.

Yazıçının yuxarıda adı çəkilən əsərləri ilə bərabər, «Dəfn-dən sonra», «Oğurlanmış baş nazir», «Karib dənizinin sirri», «Lal şahid», «Ölüm iti», «Qətl elan olunub», «Betrəm mehmanxanasında», «Yeddi nömrənin sirri», «Üçüncü qız», «Frankfurta gedən sərnəşin», «Dörd nəhəng», «Buxarılının sirri», «Boz at», «Onlar Evanzdan niyə ifadə almayıblar?», «Payrot tədqiq edir», «Həyatın sonu» və bir çox başqa romanları da oxucular tərəfindən böyük məhəbbət və maraqla qarşılanıb.

Yazıçının 1920-ci ildə çap olunan ilk əsərindən başlamış əksər əsərlərinin baş qəhrəmanı Herkuliz Payrotudur. Boyu cəmi 5 fut 4 düymə (162 sm) olan bu bəstəboy belçikalı xəfiyyə uzun illər yazıçıya vəfadarlıqla xidmət edir və Aqata Kristinin vəfat etdiyi 1976-cı ildə çap olunan «Həyatın sonu» əsərində «dünyasını dəyişir». Doğrudur, əsər bir neçə il əvvəl yazılmışdı. Lakin müəllif son nəfəsə qədər bu dostundan ayrılmaq istəməmiş, yalnız ölümün yaxınlaşdığını duyduqda onun çapına icazə vermişdi.

Payrot xeyirxahlığı, alicənablığı, mehribanlığı, müdrikliyi, səriştəsi ilə hamını valeh edir. İnsanlarla ünsiyyət bağlamaqda

tayı-bərabəri olmayan bu müdrik şəxsiyyət oxucunun yad-daşında qalır. Yazıçı əsərlərində Payrotun vasitəsilə oxucunu böyük məharətlə hadisələrin iştirakçısına çevirir. Onun dünyələrinin açılmasında düşünməyə, baş sındırmağa, kələfin ucunu tapmağa, addım-addım irəliləməyə məcbur edir. Yazıçı etiraf edir ki, hadisələr elə cərəyan etməlidir ki, girintilər-çıxıntılar, enişlər-yoxuşlar oxucunun yolunu kəssin, o, hadisələrin izinə düşə bilməsin, baş sındırsın. Məhz buna görədir ki, Aqata Kristinin əsərini vərəqləməyə başlayan, onu oxuyub qurtarana qədər rahatlıq tapmır. Əsərin necə qurtaracağını bilməyə can atır. Təbii ki, süjet qurmaq, hadisələri maraqla nəql etmək yazıçıdan böyük məharət tələb edir. Amerika tənqidçisi R.Ramseyin göstərdiyi kimi, Aqata Kristi bu baxımdan Qərb detektivləri arasında xüsusilə seçilir. O, Aqata Kristiyə həsr etdiyi «Misiz of Mistiri» – «Müəmmalar kraliçası» monoqrafiyasında qeyd edir ki, əsl detektiv ustası cinayəti dərk etmək üçün yol göstərməlidir. Lakin bunu elə ehtiyatla, elə diqqətlə etməlidir ki, oxucu əvvəlcədən hər şeyi başa düşməsin.

Aqata Kristinin əsərlərini maraqlı edən bir cəhət də vardır. Onun qəhrəmanlarına xas olan xüsusiyyətlər bəşəridir. Xeyirxahlıq, nəyəsə can atmaq, şöhrət hissi, fərasətlilik, gözüaçıqlıq, möhkəm iradə, nəzakətlilik, biclik, təmkinlilik, dərrakə, əsasən də müdriklik onun qəhrəmanlarını səciyyələndirən əsas əlamətlərdir. Yazıçı onları cəmiyyətdən ayırmır. Onun obrazları qeyri-adi, fəvqəladə gücə malik insanlar deyillər. Onlar həyatda olmayan, ağlagəlməz işlərlə məşğul olurlar. Yazıçının əsərini oxuyanda adam özünü qeyri-adi bir aləmdə hiss etmir. Bunlar oxucuya yaxşı təsir bağışlayır. Oxucu yazıçıya rəğbət bəsləyir. Bu rəğbət get-gedə məhəbbətə çevrilir. Ona görə də Aqata Kristinin əsərlərində insan arzusu çiçək açır. Həmişə xeyir şəərə qalib gəlir.

Bəşər övladının, ümumiyyətlə, xeyrin şərə qalib gələcəyi, həqiqətin bərqərar olacağı ümidi ilə yaşadığından, Aqata Kristinin əsərləri ona həyan olur.

Yazıçının əsərlərindəki dərkedilməz hadisələr adamı hey-rətə salsada, müəllif onları qəhrəmanların psixoloji duyumu sayəsində elə həll edir ki, bir yandan sirli-soraqlı məsələlərin, cinayətlərin, qətl-qarətlərin açılması, oxucunun tələbini ödə-yir, digər tərəfdən də oxucu insan zəkasına, onun müdrik-liyinə inanır, ona heyran olur. Beləliklə də, ədibin müasiri, ingilis yazıçısı Somerset Moemin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, hətta zehni cəhətdən həddən artıq inkişaf etmiş ağıllı, dərrakəli, müdrik adamlar da daxil olmaqla hamı Aqata Kris-tinin əsərlərini heyranlıqla oxuyur.

İnanırıq ki, qətl-qarət romanları kraliçası – Aqata Kristinin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyimiz bu ilk əsərini azərbaycanlı oxucular da maraq və rəğbətlə qarşılayacaqlar.

Qəzənfər Paşayev,
filologiya elmləri doktoru

I FƏSİL

AĞSAÇLI ADAM

O, Həmrəylik meydanını keçəndə gecəyarıya az qalırdı. Belə gec olmasına baxmayaraq, bir ölkənin səfiri onun yolunu gözləyirdi. Lakin o əvvəlcə səfirin xəbərsiz olduğu vacib bir işi görüb, sonra onun görüşünə getmək qərarına gəlmişdi. Sena çayının o biri sahilinə keçdi. Parisdə pis ad çıxarmış bir məhəlləyə daxil oldu. Köhnə, hündür bir binanın beşinci mərtəbəsinə qalxdı. Qapını döyər-döyməz açdılar. Çox güman ki, qapını açan qadın onun gəlişini səbirsizliklə gözləyirmiş. Amma xoş gəldin belə demədən onu zövqsüz bəzədilmiş qonaq otağına apardı. Sifətdən monqol qızına oxşayan bu qadının çəkdiyi ənlək-kirşən onu tanınmaz etmişdi. Bununla belə, Olqa Demirovanın nə peşəsi, nə də milliyyəti haqqında heç bir şübhə ola bilməzdi.

– Balaca, işlər qaydasındadırmı?

– Hər şey ürəyiniz istəyən kimidir, Boris İvanoviç.

Qonaq razılıqla başını silkələyərək mızıldandı:

– İnanmıram ki, məni izləyən olsun.

Onun səsinə nəsə bir narahatlıq hiss olunurdu.

Pəncərəyə yaxınlaşdı, ehmalca pərdəni aralayıb bayıra baxdı və dərhal da geri atıldı.

– Küçənin o tərəfindən iki nəfər bura baxır, – deyərək dırnağını çeynəməyə başladı.

Narahat və əsəbi olanda həmişə belə edərdi.

Rus qızı sakitləşdirici tərzdə başını buladı və:

– Onlar çoxdan oradadırlar, – dedi.

– Fərqi yoxdur. Mənə elə gəlir ki, onlar bu evi güdürlər.

– Ola bilər, – qız saymazyana dedi.

– Bəs onda...

– Nə onda? Əgər onlar bu evi güdsələr belə, bunun sizə nə isti-soyuğu? Onların sizinlə nə işi?

Boris İvanoviçin sifətində acı və üzücü bir təbəssüm göründü.

– Sən doğru deyirsən, – bir anlığa beynində nəyisə götür-qoy etdi və sonra:

– Bu lənətə gəlmiş amerikalı nə olaydı, öz təhlükəsizliyinin hayına qalaydı, – dedi.

– Elədir.

Boris İvanoviç yenidən pəncərəyə yaxınlaşdı.

– Daimi müştəriləri, – irişərək mızıldandı, – polis yaxşı tanıyır, təki əpəçi¹ qardaşımızın ovu uğurlu olsun.

Olqa Demirova başını buladı:

– Əgər amerikalı deyildiyi kimdirsə, bu iki nəfər ona nə edə bilər? – bir anlığa susdu. – Lakin məni maraqlandıran başqa şeydir.

– Nədir?

– Heç elə bir şey deyil. Amma bu axşam küçədə ağsaçlı bir adam bir-iki dəfə o yan-bu yana keçdi.

– Nə olsun ki?

– O olsun ki, həmin adam o iki nəfərin yanından keçəndə əlcəyini saldı. Onlardan biri əlcəyi götürüb sahibinə qaytardı. Məlum məsələdir. Açıq-aydın hiss olunan, sınaqdan çıxmış üsuldur.

– Səncə, onları bu işə ağsaçlı adam cəlb edib?

– Nəsə buna oxşar şeydir.

Kişi həyəcanlı və narahat dilləndi:

– Əminsənmi ki, qutuya toxunulmayıb? Birdən əsl yaqutları götürüb yerinə saxtasını qoyarlar? Bilirsən, bu yaqutlar barədə nə qədər söz-söhbət gedir? – Yenidən dırnaqlarını çeynəməyə başladı.

– Bir özün fikirləş.

Qadın buxarıya yaxınlaşdı. Çevikliklə daş kömürü eşələyərək buxarıdan çıxartmağa başladı. Lap axırda köhnə

¹ Xarici ölkədə yaşayan amerikalı – tərc.

bağlamaların arasından qurum basmış qəzetəbükülü uzunsov bir bağlama çıxarıb kişiye verdi.

– Daha sözüm yoxdur. Var ol! Afərin sənə! – kişi heyretini gizlətmədi.

– İki dəfə evi ələk-vələk edib yoxlayıblar. Yorğan-döşəyi cırıq-cırıq eləyiblər, bir şey tapmayıblar. Dediym kimi, bu barədə çox söz-söhbət gəzir. Qiymət üstə uzun-uzadı sövdələşmələr işi korladı.

O, qəzeti açdı. Qəzetin arasında bağlama vardı. Tez onu da açdı. Elə bil üstündən ağır bir yük götürüldü. Qutunu bağladı. Elə bu vaxt qapının zəngi basıldı.

– Amerikalı necə də dəqiqmiş. – Olqa saata baxdı və otaqdan çıxdı. Bir an sonra ucaboylu, enlikürək bir adamla otağa daxil oldu. Bu adamın amerikalı olduğu elə zahiri görünüşündən də hiss edilirdi. O, zabitəli və sayıq baxışla otaqdakıların ikisini də nəzərdən keçirərək nəzakətlə dedi:

– Cənab Krasnin, düzdürmü?

– Bəli, mənəm. – Boris dilləndi. – Belə namünasib bir yerdə görüş təyin etdiyimə görə gərək mənə bağışlayasınız. Bu işin məxfiliyi çox vacibdir. Heç cür razı ola bilmərəm ki, mənim bu işə qarışdığımı bilən olsun.

– Eləmi? – amerikalı nəzakətlə soruşdu.

– Siz mənə söz veribsiniz. Gərək bu sövdələşmə barədə heç kim heç nə bilməsin. Alqı-satqının əsas şərtlərindən biri budur.

Amerikalı başını tərpətdi və saymazyana dedi:

– Bu barədə danışmışıq. Bəlkə, indi malı üzə çıxarasınız?

– Pul, daha doğrusu, nağd pul gətirmisinizmi?

– Bəli, – deyə amerikalı dilləndi. Lakin əlini cibinə aparmadı.

Azca tərəddüddən sonra Krasnin işarə ilə stolun üstündəki balaca bağlamayı göstərdi. Amerikalı bağlamayı götürüb açdı. Matahları elektrik lampasının işığında əməlli-başlı yox-

ladı. Onların həqiqiliyinə əmin olduqdan sonra cibindən dəri pul kisəsini çıxardı və bir dəstə pul götürüb Krasninə uzatdı. Krasnin pulu diqqətlə saydı.

– Qaydasındadırmı?

– Bəli, cənab, düzdür. Təşəkkür edirəm.

– Yaxşı! – amerikalı şabalıdı rəngli bağlamanı etinasızlıqla cibinə qoydu. Olqaya baş əydi:

– Gecəniz xeyrə qalsın, xanım qız! Gecəniz xeyrə qalsın, cənab Krasnin!

O, bayıra çıxaraq qapını örtüdü.

Otaqdakılar bir-birinə baxdılar. Krasnin dili ilə təpimiş dodaqlarını yaladı.

– Görəsən, gedib sağ-salamat mehmanxanaya çıxıb olarmı? – dedi.

İstər-istəməz hər ikisi pəncərənin qabağına getdilər. Amerikalı artıq küçədə idi. O, sola dönərək, bir dəfə də geri baxmadan yoluna davam etdi. İki nəfər kölgə kimi səssiz-səmirsiz onu izləməyə başladı. Bir azdan sonra onların hər üçü gecə qaranlığında yox oldu.

Olqa Demirova dedi:

– Nigaran qalma. O, sağ-salamat mənzilbaşına çatacaq.

– Hardan bilirsən ki, ona heç nə olmayacaq, – deyərək Krasnin maraqla soruşdu.

– Bu qədər pul qazanan adam ağılsız olmaz, – Olqa dedi. Puldan danışanda o mənalı-mənalı Krasninin üzünə baxdı.

– Xeyir ola? Niyə belə baxırsan?

– Boris İvanoviç, mənim payımı verməyi unutdunuz.

Krasnin könülsüz-könülsüz ona iki bank çeki verdi. Olqa çekləri corabın içinə soxub başının işarəsi ilə minnətdarlığını bildirdi.

Boris İvanoviç bic-bic ona baxdı:

– Olqa Vasilyevna, düzünü de, təəssüf hissi keçirmirsən?

– Nəyə görə təəssüf hissi keçirməliyəm ki?

– Saxladıgın o matahın əlindən çıxdığına görə. Qadınların əksəriyyəti belə bir matah üçün var-yoxlarından keçərlər. Onlar dəli-divanə olurlar belə şeylər üçün.

Olqa düşüncəli tərzdə başını silkələdi:

– Doğru deyirsiniz. Əksər qadınlar belə bərbəzək üçün başlarını itirirlər. Lakin mən onlardan deyiləm. Məni maraqlandıran başqa məsələdir.

– Nə? – Boris İvanoviç maraqlandı.

– Amerikalıya heç nə olan deyil, buna heç bir şübhəm yoxdur. Ancaq sonrası...

– Nə demək istəyirsən?

– Yəqin ki, o, bunları hansısa bir qadına bağışlayacaq. – Olqa fikirli-fikirli dedi, – Bax, görəsən, bundan sonrası necə olacaq.

O narahat halda, başını bulaya-bulaya pəncərənin önünə getdi. Bayıra baxan kimi qışkırdı:

– Boris İvanoviç, həmin adam küçəəşığı gedir. Bayaq dediyim adam.

İkisi də pəncərədən küçəyə boylandılar. Yaraşıqlı, səliqəylə geyinmiş bir nəfər ağır addımlarla küçəəşığı gedirdi. Onun başında şlyapa, əynində plaş vardı. Küçənin işıq düşən yerinə çatanda onun gur, ağ saçları bərq vurdu.

II FƏSİL

MARKİZ

Ağsaçlı adam yoluna davam edirdi. Elə aramla, elə sakit yeri yirdi ki, elə bil, dünya vecinə deyildi. Əvvəlcə sağa, bir tin gedəndən sonra sola buruldu. Arabir dodaqaltı zümzümə edirdi.

Birdən yerində dik dayandı və qulaqlarını şəklədi. Nəsə səs eşitdi. Ya təkər partlamışdı, ya da atəş açmışdılar. Bir an bic-bic gülümsündü, sir-sifəti açıldı, sonra yenə də asta addımlarla yoluna davam etdi.

O biri küçənin tinində səs-küy, qarmaqarışıqlıq vardı. Polis nəfəri cib dəftərçəsinə nəsə yazırdı. Küçədən keçən bir-iki nəfər də orada dayanmışdı. Ağsaçlı adam nəzakətlə onların birindən soruşdu:

– Yenə nəsə olub, hə?

– Bəli, cənab. İki nəfər yaramaz, yaşlı bir amerikalıya hücum edib.

– Ona bir xətər yetirməyiblər ki?

– Xeyr, – deyə kişi güldü. – Amerikalının cibində tapançası varmış, onlar hücum etməyə macal tapmamış, bu onları gülləyə basıb. Onlar da asta qaçan namərddir, tez aradan çıxıblar. Polis isə həmişəki kimi, yenə hadisə yerinə iş-işdən keçəndən sonra gəlib çıxıb.

– Belə de, – ağsaçlı adam həyəcanını gizlətdi. O əvvəlki kimi sakit və etinasız halda gecə gəzintisinə davam etdi. Nəhayət, Sena çayının o biri sahilinə keçərək, Parisin varlı bir məhəlləsinə gəldi. Təqribən iyirmi dəqiqədən sonra o, dəbdəbəli dükənlərin yan-yana düzüldüyü işlək bir küçədəki binalardan birinin önündə dayandı. Bu, sadə və heç nəyi ilə seçilməyən bir bina idi.

Cənab Papopolus elə məşhur idi ki, onun heç bir əlavə təqdimata ehtiyacı yoxuydu. O, adətən, alverini əlaltdan edirdi. Cənab Papopolusun Yelisey çəmənlilikləri küçəsinə baxan gözəl evi vardı. Güman etmək olardı ki, gecənin bu vaxtında o öz dükənində qalmazdı, evinə getmiş olardı. Lakin ağsaçlı adam, deyəsən, onu dükanda tapacağına əmin idi. Odur ki, əvvəlcə sağa-sola boylanıb, heç kimin olmadığını yəqinləşdirdikdən sonra nəzərəcarpmayan zəngi basdı.

Gümanı onu aldatmamışdı. Qapı azca aralandı. Qulağında qızıl halqalar olan, həbəşi sifətli bir adam qapıda göründü. Sifəti elə bil tuncdan tökülmüşdü.

– Axşamın xeyir! Ağan evdədirmi?

– Evdə olmağına evdədir. Ancaq gecənin bu vaxtı inanmıram ki, adam qəbul eləyə, – tunc heykələ bənzəyən qapıçı dodaqaltı mızıldandı.

– Güman edirəm ki, məni qəbul edəcək. Deyin ki, dostu Markiz¹ təşrif gətirib.

Qapı bir az da aralandı, vaxtsız gələn qonaq içəri keçdi.

Bütün bu müddət ərzində o, bir əli ilə üzünü örtmüşdü. Qapıçı qayıdıb cənab Papopolusun onu qəbul edəcəyini bildirəndə qonağın sifəti artıq başqa şəkllə düşmüşdü. Qapıçı ya diqqətsizdi, ya da elə tərbiyə almışdı ki, qonağın sifətində qara satın maska olduğunu görəndə buna təəccüblənmədi. Qonağı zalın o biri başındakı otağacan müşayiət etdi və qapını açaraq ehtiramla:

– Cənab Markiz təşrif buyurub, – dedi.

Qonağı qəbul edən zahirən çox şəxsiyyətli adama oxşayırdı. Cənab Papopolusun hərəkətlərində təmkin və alicənablıq duyulurdu. Onun geniş alnı və yaraşqlı ağ saqqalı vardı. Sifətindən nuranilik və xeyirxahlıq yağırdı.

¹ Qərbi Avropada qrafla hersoq arasında orta zadəgan titulu – tərç.

– Mənim əziz dostum, – cənab Papopolus dilləndi. O, fransızca danışdı. Şirin və ahəngdar səsi vardı.

– Gecənin bu vaxtı sizi narahat etdiyimə görə üzr istəyirəm, – qonaq dedi.

– Eybi yoxdur, eybi yoxdur. Gecənin şirin çağıdır. Güman ki, bu axşamı yaxşı keçiribsiniz?

– Şəxsən mən yox. Bu nə deməkdir, nə olub ki? – iti nəzərlərlə qonağı süzdü. Sifətində bayaqkı xeyirxahlıqdan əsər-əlamət qalmamışdı.

– Heç nə olmayıb. Plan baş tutmadı. Mən nəyi desəniz, gözləyirdim, ancaq bu cür uğursuzluğu təsəvvürümə də gətirməzdim.

– Elədir, – cənab Papopolus dedi, – hər cür naşı...

Naşılığa qarşı dərin narazılığını bildirmək üçün o, əlini yellədi. Cənab Papopolus ömründə çiy işə əl bulamamışdı. Əksər Avropa saraylarında onu yaxşı tanıyır, hörmətini saxlayırdılar. Krallar onu sadəcə olaraq dostcasına Demetrius çağırırdılar. Bir çox çətin sövdələşmələrdən üzüağ çıxmış, onun qabiliyyətinə olan inam daha da artmışdı.

– Elə birbaşa hücum ediblər deyirsən? Bu heç də həmişə yaxşı nəticə vermir, – dedi və başını buladı.

Markiz çiyinlərini çəkdi.

– Narahat olmağa dəyməz, – Markiz dedi. – Bu uğursuzluq boş şeydir. Onun elə bir zərəri yoxdur. Gələn dəfə hər şey qaydasınca olacaq.

– Eləmi? – Papopolus diqqətlə onu süzdü.

Markiz qətiyyətlə başını tərpətdi.

– Mən sizin qabiliyyətinizə inanıram, – qədim əşyalar alverçisi dedi.

Markizin sifətinə təbəssüm çökdü.

– Sizi əmin edirəm ki, mənə olan etimadınızı tezliklə doğruldacam.

– Yeganə yol səhvi düzəltməkdir. – Papopolsun səsinə inciklik var idi.

– Sizə söz verirəm, hər şey qaydasında olacaq. – Markiz ayağa qalxıb, stulun üstünə atdığı plaşını götürdü.

– Cənab Papopolus, həmişəki kanallar vasitəsilə sizə işin gedişi barədə məlumat verəcəm. Lakin gərək siz də öz sözlünüzün üstündə durasınız.

Bu söz Papopolusa toxundu. İncik halda dedi:

– Mən sövdəmdə möhkəm adamam.

Markizin üzündə yenidən təbəssüm göründü. Sağollaşmadan otaqdan çıxdı.

Papopolus ağ saqqalına sığal çəkə-çəkə bir anlığa fikrə getdi. Sonra o biri otağa keçmək istədi. Qapını açanda gənc bir qadın az qala Papopolusun üstünə yıxılacaqdı. Deməli, o, qulağını açar yerinə söykəyib Papopolusla qonağın söhbətinə qulaq asırmış. Papopolus bundan nə təəccübləndi, nə də narahat oldu. Görünür ki, bu onun üçün çox təbii şey idi.

– Hə, qızım, ağlın nə kəsir?

– Onun otaqdan çıxdığından xəbərim olmayıb, – deyə Ziya cavab verdi.

Yaradan Ziyaya əfsanəvi Yunonanın gözəlliyini bağışlamışdı. Onun adamın ürəyinə od salan qara gözləri vardı. Cənab Papopolusa o qədər oxşayırdı ki, onların ata-bala olduğunu anlamaq çətin deyildi.

– Adam lap dilxor olur, – Ziya təəssüflə bildirdi. – Bu açar deşiyindən, eyni zamanda həm içərini görmək, həm də orada nə danışıldığını eşitmək mümkün deyil.

– Cavanlıqda mən də bundan dilxor olmuşam, qızım! – ata səmimiyyətlə dilləndi.

– Demək bu, Markizmiş. Ata, o həmişə maska taxır?

– Bəli, qızım, həmişə.

Araya sükut çökdü. Haçandan-haçana Ziya sükutu pozdu:

– Ata, söhbət yaqutlardan gedir, deyilmi?

Ata başı ilə qızının sözlərini təsdiqlədi.

– Mənim balaca, kukla qızım, sən necə fikirləşirsən, hə? – Papopolusun qara muncuğabənzər gözləri nəşəylə parıldadı.

– Markiz barədə deyirsən, ata?

– Bəli, qızım.

– Məncə, – Ziya asta-asta dedi, – yaxşı tərbiyə almış bir ingilisin fransızca belə mükəmməl danışması çox nadir şeydir.

– Belə de. Demək, sənın rəyin belədir!

Həmişə olduğu kimi, bu məsələni də şərh etməyi ürəkaçıqlığı ilə dərindən inandığı Ziyanın boynuna qoydu.

– Mənə belə gəldi ki, onun başının biçimi qəribə idi.

– Çox yekəydi, eləmi? – ata dilləndi. – Bir az iri olmağına iridir. Lakin ona bu görkəmi verən parikdir. Onun başı, sən deyən də, yekə deyil.

Onlar bir-birinə baxıb qımışdılar.

III FƏSİL

ÜRƏKLƏRƏ OD SALAN – YANDIRIB-YAXAN

Rufus Van Aldin fırlanan qapılardan keçərək qəbul otağına yönəldi. Qəbul işlərinə cavabdeh olan qulluqçu onu təbəssüm və ehtiramla salamladı:

– Xoş gəlibsiz, cənab Van Aldin.

Amerikalı milyonçu razılıq əlaməti olaraq başını tərpətdi və saymazyana dilləndi:

– İşlər qaydasındadırmı?

– Bəli, cənab Mayor Nayton yuxarı mərtəbədədir.

Van Aldin yenidən başını tərpətdi:

– Məktub-filan gəlibmi?

– Nə gəlibsə, hamısını yuxarı göndərmişik. Vay, bir dəqiqə, bağışlayın, cənab Van Aldin. O, masanın gözünü açdı və siyirmədən bir məktub çıxartdı. – Elə indicə gəlib, – dedi.

Rufus Van Aldin məktubu aldı. Muncuq kimi düzülmüş xətti gördükdə birdən-birə görkəmi dəyişdi. Sifətindəki zəhm əridi. İndi o başqa adama bənzəyirdi. Məktub əlində təbəsümlə liftə yaxınlaşdı. Qonaq otağında bir gənc xüsusi bir məharətlə məktubları, teleqramları və sairəni gözdən keçirirdi. Van Aldin içəri daxil olanda o qeyri-iradi dik atıldı.

– Salam, Nayton!

– Xoş gəlibsiz, cənab. Səfəriniz necə keçdi?

– Pis olmadı, – milyonçu könülsüz cavab verdi, – Paris geridə qalmış bir əyalət mərkəzini andırır. Bununla belə, istəyimə nail oldum. Arzusunda olduğum matahı əldə edə bildim.

– O, qəmgin-qəmgin gülümsədi.

– Siz həmişə istədiyinizə nail olursunuz, – onun katibi də güldü.

– Doğrudan da, belədir, – Rufus Van Aldin özündənrazı halda dedi. Paltosunu çıxararaq masaya yaxınlaşdı, – Təcili bir şey varmı?

– Güman ki, yox, cənab. Çoxu həmişə aldığımız materiallardır. Bir də ki hələ poçtu tamam saf-çürük edib qurtarmamışam.

Van Aldin başını tərpətdi. O, təbiətə insanların o qisminə aid idi ki, narazılığını və ya razılığını nadir hallarda bildirərdi. İşə adam götürəndə də sadəcə olaraq onları sınaqdan keçirərdi. İmtahandan çıxan bilməyənlərdən dərhal imtina edərdi. O, insanları qeyri-adi bir üsulla seçərdi. Elə Naytonun özünə iki ay əvvəl İsveçrədə istirahət edərkən təsadüfən rast gəlmişdi. Nayton ürəyinə yatmış, müharibədə iştirakı ilə bağlı sənədlərinə baxandan sonra onun bir az axsamasının səbəbini özü üçün aydınlaşdırmışdı. Nayton iş axtardığını gizlətmirdi və milyonçudan münasib iş yeri olub-olmadığını soruşmuşdu. Və Van Aldin ona öz yanında şəxsi katibi – köməkçisi kimi yüksək vəzifə təklif edəndə bu cavan oğlan təəccübünü gizlədə bilməmişdi. Nayton tutularaq mənim bu sahədə heç bir təcrü-

bəm yoxdur, – deyə kəkələdikdə isə Van Aldin təbəssümlə demişdi: «Bu barədə fikir etməyə dəyməz. Mənim idarəmdə hər şeyi əla bilən düz üç katibim vardır. Məsələ burasındadır ki, mən altı aya qədər İngiltərədə qalacağam. Mənə xalqın məişətinə, düşüncə tərzinə, ictimai həyatına yaxşı bələd olan, bütün təbəqələrin cikini-bikini bilən bir ingilis lazımdır. Məncə, bu işin öhdəsindən siz gələ bilərsiniz».

Van Aldin səhv etməmişdi. İşin gedişi göstərdi ki, Nayton əldən iti, mədəni, ziyalı, diribaş və yorulmaq bilməyən bir adammış.

Nayton masanın üstündəki üç-dörd məktuba işarə ilə dedi:

– Bu məktublara nəzər salsanız, pis olmaz. Birinci məktub Kolton müqaviləsi barədədir.

Lakin Van Aldin barmağının işarəsi ilə etiraz etdi:

– Əlimdəkindən başqa, bu axşam heç bir məktubla məşğul olan deyiləm. Dünya dağılmaz, sabaha kimi gözləyərlər.

Əlindəki məktuba nəzər salanda sifətində qeyri-adi bir təbəssüm göründü. Görkəmi tamam dəyişdi.

Nayton da rəğbətlə gülümsündü:

– Xanım Keterinqin məktubudur? Xanım Keterinq dünən də, bu gün də zəng etmişdi. Çox narahatdır. Təcili sizi görmək arzusundadır.

– Elə lap indi?

Milyonçunun üzünü bürüyən təbəssüm bir anda yoxa çıxdı. Bayaqdan əlində tutduğu zərfi cırdı. İki qatlanmış kağızı açdı. Məktubu oxuduqca sifəti tutqunlaşırdı. Dodaqlarını gəmirməyə başladı. Qaşları elə çatıldı ki, elə bil nəsə bəd bir xəbər verəcəkdi. Onun bu halını «Uoll Strit»də daha yaxşı anlayırdılar. Nayton nəzakətlə çevrilərək, məktubları seçməyinə davam etdi. Milyonçu yumruğunu masaya çırparaq, elə bil, nəyəsə and içirmiş kimi dedi:

– Mən buna dözmərəm. Mənim yazıq qızım, nə yaxşı ki, qoca atan varmış. Mən bunu belə qoymaram, – qaş-qabağını

töküb bir neçə dəqiqə otaqda var-gəl etdi. Nayton səylə öz işinə davam edirdi. Birdən Van Aldin dayandı və paltosunu bayaq atdığı yerdən götürdü.

- Cənab, yenə harasa gedirsiniz?
- Bəli, elə bu saat qızımı görməliyəm.
- Bəs Koltonun adamları zəng etsələr...
- De ki, cəhənnəm olsunlar.
- Anladım, cənab.

Van Aldin artıq paltosunu geyinmiş, papağını başına basaraq, qapıya yaxınlaşmışdı. Qapının cəftəsini çəkərkən dayandı:

– Nayton, sən yaxşı adamsan. Mən həyəcanlananda məni narahat etmirsən.

Nayton gülümsənsə də, heç nə demədi.

Van Aldin dedi:

– Ruf mənim yeganə övladımdır. Onun mənim üçün nə demək olduğunu yer üzündə heç kim dərk edə bilməz.

Sifətinə zəif bir təbəssüm çökdü. Əlini cibinə saldı.

– Nayton, istəyirsən, sənə qiymətli bir şey göstərim?

O, köməkçisinin yanına qayıtdı. Cibindən saralmış kağıza səliqəsiz bükülmüş bir bağlama çıxardı. Kağızı açdı. Qırmızı məxmərli iri mücrü göründü. Mücrünün üstündə tac vardı. Tacın ortasında gözəl xətlə onun içindəki matahın sahibinin adı, atasının adı və familiyasının baş hərfi yazılmışdı. Van Aldin mücrünü açdı. Köməkçisi heyrdən donub qaldı. Mücrünün içinə çəkilmiş parçanın ağımtıl rənginin fonunda bu qiymətli daşlar alışıb par-par yanırdılar.

– Aman Allah! Cənab, bunlar... bunlar əsl daş-qaşdırlar?

– Nayton heyrlə soruşdu.

Van Aldin Naytonun heyretindən ləzzət aldı və bığaltı gülümsündü.

– Sənin sualın məni təəccübləndirmir. Bu yaqutlardan üçü dünyanın ən böyük yaqutları hesab olunur. Nayton, təsəvvür

edirsənmi, bunları bir vaxt rus kraliçası Yekaterina üstünə taxıb. Bir ordakına nəzər sal. O, «Ürəklərə od salan, yandırıb-yaxan» adı ilə məşhurdur. Heç bir nöqsanı yoxdur, kamil sənət əsəridir.

– Yəqin, bu nadir daş-qaş dəyərinə görə pulla əldə edilib?
– deyə Nayton mızıldandı.

– Dörd-beş yüz min dollar, – Van Aldin etinasız-etinasız cavab verdi və əlavə elədi: – hələ tarixilik baxımından yanaşsaq, onda gör, bunların qiyməti nə qədər olar?

– Buna görəmi onları elə-belə cibinizdə gəzdirirsiniz?

Van Aldin yenə də ləzzətlə güldü:

– Məncə, belə yaxşıdır. Bilirsən, bunlar mənim Rufa kiçik hədiyyəm olacaq.

Köməkçisi ehtiyatla gülümsündü və mızıldandı:

– Miss Keterinqin telefonda danışarkən keçirdiyi narahatlıq indi mənə aydın oldu.

Lakin Van Aldin başını buladı. Sifəti yenidən tutqunlaşdı.

– Bu yerdə səhv edirsiniz, – Van Aldin mücrünü örtüdü və yenidən kağıza бүkdü, – bu, qəliz məsələdir, Nayton. Adam öz istəkliləri üçün nə eləsə, yenə də azdır. Əgər bir xeyri olsa, bütün dünyanı satın alıb, qızıma bağışlaram. Amma bilirəm ki, faydası yoxdur. Bu qiymətli daş-qaşları ona bağışlayıb, onun könlünü bir neçə anlığa sevindirə bilərəm, amma... – O, başını buladı. – Amma bir qadın öz evində xoşbəxt olmayanda... sözünün axırını gətirmədi.

Nayton yenə də ehtiyatla başını buladı. O, xanım Ruf Keterinqin həyatı və yaşayışı barədə bir şey bilmirdi. Van Aldin köks ötürdü. Bağlamayı paltosunun cibinə qoydu. Başının işarəsi ilə Naytona razılığını bildirdi və qapıdan çıxdı.

IV FƏSİL

KÖRZON KÜÇƏSİNDƏ

Xanım Ruf Keterinq Körzon küçəsində yaşayırdı. Eşik-ağası qapını açan kimi Rufus Van Aldini tanıdı və təbəssümlə onu salamladı. Sonra pillələrlə yuxarı qalxaraq, milyonçunu ikinci mərtəbədə yerləşən qonaq otağınadək müşayiət etdi.

Pəncərənin qabağında dayanmış gənc qadın Van Aldini görən kimi ayağa qalxıb çığırdı:

– Atacan, nə var, nə yox? Bütün günü Mayor Naytona zəng vurub, haçan qayıdacağını öyrənməyə çalışmışam. Amma o da nə vaxt qayıdacağını dəqiq deyə bilmədi.

Ruf Keterinqin iyirmi səkkiz yaşı vardı. O, gözəl olmasa da, saçlarının rənginə görə hamının diqqətini cəlb edirdi. Vaxtilə Van Aldini də saçlarının rənginə görə «kürən» çağırırdılar. Qızı özünə çəkmişdi. Tünd şabalıdı saçları vardı. Qara gözləri, zil qara kirpikləri şabalıdı saçları ilə bir ahəng yaradır, onu gözəl göstərirdi. Sərvboylu qaməti vardı. Yerişi canlar alırdı. Ötəri nəzər saldıqda onu Rafaelin «Madonna»sına oxşatmaq olardı. Yaxından baxdıqda isə sifətində Van Aldinə məxsus cizgiləri görmək olurdu. Sərt danışiq tərzinə, qətiyyətinə gəldikdə, demək olar ki, elə bil, atası tökmüş, qızı yığmışdı. Bu xüsusiyyətlər kişilərə yaraşsa da, qadına az yaraşır. Ruf Van Aldin uşaqlıqdan sərbəst böyümüşdü, hər şeyi özü bildiyi kimi edirdi və onunla mübahisəyə girişən hər kəs tezliklə anlayırdı ki, heç vaxt Rufus Van Aldinin qızının əzmini qıra bilməyəcək.

– Nayton mənə dedi ki, zəng edibsən. Parisdən döndüyüm heç yarım saat olmaz. Derek yenə nə törədib? Nə olub axı?

Ruf Keterinq hirsindən pörtdü.

– Danışılasi deyil. O, həddini aşıb. Daha məni eşitmək belə istəmir, – deyə coşdu. Səsində qeyz və hirsə yanaşı, açıq-aşkar bir heyrət də hiss olunurdu.

– O məni çox yaxşı eşidər, – milyonçu qaşqabaqla dedi.
Ruf davam etdi:

– Demək olar ki, bir aydır üzünü görmürəm. Çəkinmədən o qadınla hər yana gedir.

– Hansı qadınla?

– Mirellə. Özün bilirsən, «Parfenon»da rəqqasədir.

Van Aldin başını tərpətdi.

– Keçən həftə Lekonbəriyə getmişdim. Atası ilə danışdım. Lord Lekonbəri nə qədər gözəl adammış! Məni necə qarşıladı! Necə ehtiram göstərdi! Dedi ki, Derekə əməlli-başlı söhbət edəcəm.

– Ay, hay! – Van Aldin dilləndi.

– Bu nə deməkdir, ata?

– Özün yaxşı bilirsən, bu nə deməkdir. Yazıq qocaya qulaq asan kimdir. Onun sənə göstərdiyi ehtirama şübhəm yoxdur. Təbii ki, o səni sakitləşdirməli, təsəlli verməli idi. Yeganə oğluna, daha doğrusu, varisinə Amerikanın ən varlı şəxsinin qızını alan Lord Lekonbəri, təbii ki, işlərin bu şəkil almasını, hər şeyin korlanmasını istəməzdi. Hamı bilir ki, onun bir ayağı gordadır. Onun dediyinin Derekə bir təsiri olmaz. Bu qulağından alıb, o qulağından buraxacaq.

– Ata, sən bir şey edə bilməzsənmi?

– Mən edə bilərdim, – milyonçu dedi. Bir az sükutdan sonra sözüne davam etdi. – Çox şey edə bilərəm. Ancaq yalnız bircə şeyin sənə, az da olsa, faydası dəyər. Qızım, de görüm, iradən möhkəmdirmi?

Ruf matı-qutu qurumuş halda atasına nəzər saldı. Atası başını tərpətdi.

– Mən elə onu deyirəm. De görüm iradən çatarmı ki, ömür-gün yoldaşı seçməkdə səhv etdiyini bütün aləmə göstərəsən? İndi hər ağrıya-acıya tab gətirib həmin səhvi düzəltmək əzmindəsən? Bu bədbəxtlikdən bircə çıxış yolu var, qızım, keçmişin üstündən xətt çəkib, hər şeyi yenidən başlamaq lazımdır.

– Ata, yoxsa?..

– Boşanmaq lazımdır, qızım. Başqa əlac yoxdur.

– Boşanmaq?!

Van Aldinin sifətində acı bir təbəssüm göründü:

– Qızım, bu sözü elə tərzdə dedin ki, elə bil, onu ömründə ilk dəfədir eşidirsən. Ətrafa nəzər sal, elə rəfiqələrinə bax, gündə onların biri boşanır.

– Elə olmağına elədir. Ancaq...

O, artıq dodaqlarını gəmirmirdi. Atası razılıqla başını tərpətdi.

– Başa düşürəm, qızım. Sən də mənim kimisən. Nəyinsə əlindən çıxmağına dözmürsən. Lakin mən buna alışmışam. Sən də bilməlisən ki, bəzən çıxış yolu olmur. Mən Dereki geri döndərmək üçün müxtəlif yollar axtara bilərəm. Lakin bütün yollar gətirib axırda üstündə qərar tuta bilmədiyimiz bu əlacsız yola çıxaracaq. Derek tamam pozulub. Onun düzəlməyi mümkün deyil. Onu da bil ki, bu nikaha yol verdiyimə görə bütün günahı özümdə görürəm. Neynəyim, sənə ondan xoşun gəlirdi. Mən də elə bilirdim o düzələcək, hər şeyi təzədən başlayacaq... Nəysə, mənim əziz balam, mən səni bir dəfə də istədiyini adamdan ayırmışdım.

O son sözləri deyəndə qızının üzünə baxmırdı. Əgər baxsaydı, onun sifətinin cizgilərinin dəyişdiyini və yumşaldığını görərdi.

– Bəli, ata. – Rufun səsinə inciklik var idi.

– Özümü onda təqsirləndirirəm ki, ürəyiyumşaqlıq elədim, ikinci dəfə səni istədiyini adamdan ayırmağa ürəyim gəlmədi. İndi necə peşman olduğumu izah etməyə söz tapmıram. Son illər sənə ailə həyatın mənim dincliyimi əlimdən alıb, Ruf.

– Elədir, o qədər də yaxşı keçməyib. Söz-söhbət çox olub.

– Xanım Keterinq atası ilə razılaşdı.

– Elə buna görə də deyirəm ki, belə olmaz. Bunun bir sonu olmalıdır. – Van Aldin yumruğunu masaya çırpdı. – Ola bil-

sin ki, hələ də onun üçün dəli-divanəsən. Unut onu. Gəl olanı götür-qoy edək. Derek Keterinq sənin puluna görə səninlə evləndi, məsələnin məğzi budur. Ruf, əl çək ondan.

Ruf Keterinq bir müddət gözlərini yerə dikdi və başını qaldırmadan dedi:

– Bəs o buna razılıq verməsə, necə?

Van Aldin təəccüblə qızına baxdı:

– O buna heç nə deyə bilməz.

Ruf qizararaq dodaqlarını çeynəmyə başladı.

– Elədir, elədir. Əlbəttə, deyə bilməz. Ancaq onu demək istəyirdim ki...

Ruf susdu. Atası onu iti nəzərlərlə süzdü.

– Nə demək istəyirdin?

– Demək istəyirdim... – sözünə ara verdi. Ani fikrə getdi, sözləri diqqətlə seçərək: – O bu məsələnin sakit, səs-küysüz həllinə razılıq verməsə, necə olsun? – dedi.

Milyonçunun çənəsi əsməyə başladı:

– Demək istəyirsən ki, boşanmağına mane ola bilər. Qoy əlindən gələni iki qaba çəksin. Doğrusu, yanılırsan, qızım. O bizə qarşı çıxma bilməz. Hansı bir hüquqşünasa, vəkilə məsləhət üçün müraciət etsə, onu başa salacaqlar ki, bu, o girən kol deyil.

– Bəs heç fikirləşmirsənmi, – Ruf tərəddüdlə dedi, – mənə biabır etmək üçün bir şey düşünər?

Van Aldin təəccüblə qızına baxdı və başını buladı:

– Aqlım bir şey kəsmir. Bunun üçün onun əlində dəlil-sübut olmalıdır.

Xanım Keterinq bir söz demədi. Van Aldin sərt-sərt qızına baxdı:

– Açığını de, Ruf, səni narahat edən nədir?

– Heç nə, heç nə, ata!

Lakin onun səsinə nəşə bir tərəddüd, inamsızlıq duyulurdu.

– Səni narahat edən, qorxudan söz-söhbətdir eləmi, qızım? Onu bu qoca atanın öhdəsinə burax, hər şeyi elə yerli-yataqlı

düzüb-qoşacağam ki, heç bir narahatlıq, söz-söhbət olmayacaq.

– Çox yaxşı, ata. Əgər sənin fikrincə, bundan yaxşı çıxış yolu yoxdursa, qoy belə də olsun.

– Ruf, sən onu hələ də sevirsənmi?

– Xeyr.

Bu qısa cavabda tam qətiyyət duyulmasa da, Van Aldin razı qaldı. O, qızının çiyinlərini sıgallayaraq dedi:

– Hər şey qaydasında olacaq, mənim balaca, kukla qızım. Heç narahat olma. Gəl indi başqa məsələyə keçək. Parisdən sənə hədiyyə almışam.

– Mənə? Güzəl hədiyyədir?

– Güman edirəm ki, xoşuna gələcək, – Aldin güldü.

Bağlamanı paltosunun cibindən çıxarıb qızına uzatdı. Ruf bağlamanı həvəslə açdı. Sinəsindən sürəkli «oh» nidası qopdu. O, daş-qaşı, cavahiratı çox sevirdi.

– Ata, ata, bu nə aləmdir?

– Başqa aləmdir, qızım, deyilmi? – milyonçu özündən razı halda soruşdu. – Xoşuna gəlirmi?

– Ata, hələ soruşursan da? Bunlar misilsiz şeylərdir. Bunları necə tapmısan?

Van Aldin güldü:

– Bu, sirdir. Onları yalnız əlaltdan almaq mümkündür. Bütün aləmdə məşhurdurlar. Sən bir ortadakı böyük daşa nəzər sal. Bəlkə də, onun haqqında eşidibsən. Bu nadir tarixi şeydir. «Ürəklərə od salan – yandırır-yaxan» adı ilə məşhur olan yaqutdur.

Xanım Keterinq təkrar etdi: «Ürəklərə od salan».

O artıq yaqut boyunbağları mücrüdən çıxarıb, sinəsinin üstündə tutmuşdu. Milyonçu ona nəzər salaraq, indiyə qədər bu cavahiratı boynuna taxmış qadınları göz önünə gətirirdi. Bu daş-qaşların ucbatından indiyəcən neçə-neçə adam ürək ağrısı keçirmiş, məyusluğa qapılmış, qısqanclıq azarına tu-

tulmuşdu. «Ürəklərə od salan – yandırır-b-yaxan» bütün başqa qiymətli daş-qaşlar kimi, nə qədər faciələr və qəddarlıqlara səbəb olmuşdu. Ruf Keterinqin əlində isə elə bil ki, insana bədbəxtlik, bəla gətirmək gücünü itirmişdi. Soyuqqanlı, təmkinli, iradəli, özünü ələ almağı bacaran bu qərbli qadının əlində bu yaqutlar, adama elə gəlirdi ki, nə fəlakətə, nə də ürəklərin parçalanmasına səbəb ola bilər. Ruf daş-qaşları mücrüyə yığandan sonra qollarını atasının boynuna saldı:

– Var ol, ata, var ol! Çox gözəldirlər. Sən həmişə mənə ən qəşəng hədiyyə bəxş edirsən.

– Ayrı cür də ola bilməz, – Van Aldin qızının çiynlərini sığalladı. – Yaxşı bilirsən ki, mənim dünyada səndən başqa heç kimim yoxdur.

– Ata, qal birgə nahar edək, yaxşı?

– Yox, qızım, axı sən harasa gedirdin, deyilmi?

– Elədir. Lakin nə böyük iş olub ki. Getməyəm. Maraqlı bir şey yoxdur.

– Yox, qızım. Adam gərək sözünün üstündə dursun. Görüşünü təxirə salma. O qədər görməli işim var ki! Sabaha qədər, əzizim. Bəlkə də, zəng vurdum, Qəlbreslər ailəsində görüşdük.

Qəlbreslər Van Aldinin London vəkili idilər.

– Çox yaxşı, ata! – Ruf tərəddüd etdi. – Güman edirəm ki, bu iş mənim Riveraya səfərimə mane olmayacaqdır.

– Nə vaxt yola düşürsən?

– Ayın 14-də.

– Hər şey qaydasında olacaq. Bu iş çox vaxt aparacaq. Onu hərtərəfli ölçüb-biçmək, götür-qoy etmək lazım gələcəkdir. Yeri gəlmişkən, Ruf, mən sənə yerində olsaydım, o yaqutları özümlə Fransaya aparmazdım. Onları bankda saxlatdır.

Xanım Keterinq başını tərpətdi.

Milyonçu zarafatla dedi:

– Biz istəməzdik ki, «Ürəklərə od salan»ın ucbatından səni soysunlar, ya həyatına qəsd etsinlər.

– Sən isə onu elə beləcə, cibinə qoyub gəlibsən, – Ruf ona sataşdı və güldü.

– Bə...li.

Ruf atasının cavabında nəşə bir tərəddüd duydu.

– Ata, nə baş verib?

– Elə bir şey olmayıb. Parisdə başıma gələn bir hadisə yadıma düşdü. – Van Aldin gülümsündü.

– Başına nə isə bir hadisə gəlib, ata?!

– Bəli, – yaqutlara işarə ilə, – onları alan gecə, – dedi.

– Başıma xeyir. Ata, sən Allah, danış görüm, nə olub?

– Deməyə elə bir şey yoxdur. İki nəfər yeni gəlib çıxmış həmvətənim izimə düşmüşdü. Güllə atmağımla götürülmələri bir oldu. Vəssalam.

Ruf qürurla atasına baxdı:

– Yaman şeysən ha, ata! Səninlə bacarmaq olmaz.

– Bəs necə, qızım!

O, nəvazişlə qızını öpdü və ayrıldı. İdarəyə qayıdan kimi Naytona qısaca bir göstəriş verdi:

– Qobi adlı bir nəfər var. Onu tapın. Ünvanı mənim qeyd dəftərimdə var, oradan götürərsiniz, sabah saat onun yarısında mütləq mənim yanımda olmalıdır.

– Baş üstə, cənab.

– Mən cənab Keterinqi də görmək istəyirəm. Onu yerin altında da olsa, tapıb deyin ki, sabah səhər onu görmək istəyirəm. Hər yeri axtarın, çalışın ki, tapa bilərsiniz. Qoy bir az gec gəlsin. Deyək ki, saat on ikidə. O, yuxudan gec qalxan adamlardandır.

Van Aldinin şəxsi katibi başını tərpətməklə göstərişi yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirdi. Yalnız bundan sonra Van Aldin rahatlanmaq qərarına gəldi. Hamam hazır idi. Van Aldin isti suda uzanıb rahatlananda, bədəninin yorğunluğu çı-

xanda fikrində qızı ilə söhbəti canlandı. Ümumiyyətlə, söhbətdən razı qalmışdı. O çoxdan idi ki, qızının ailə məsələsinin həllini boşanmada görürdü. Ruf onun bu təklifini gözləmədiyi halda, çox asanlıqla razı olmuşdu. Lakin Van Aldin nəyinsə qaranlıq qaldığını duyaraq narahatlıq hissi keçirirdi. Qızının hərəkətində nəsə bir qeyri-təbiilik hiss etmişdi. Van Aldinin qanı qaraldı. Qaş-qabağını tökdü.

– Ola bilsin ki, ifrata varıram, – öz-özünə dedi, – amma mərc gələrəm ki, qızım nəyisə demədi, məndən gizlətdi.

V FƏSİL

YARARLI ADAM

Rufus Van Aldin adəti üzrə kofe, yağ-pendir və qızardılmış çörəkdən ibarət səhər yeməyini yenincə qurtarmışdı ki, Nayton otağa daxil oldu:

– Mister Qobi aşağıdadır. Demişdiniz ki, gəlsin.

Milyonçu saata baxdı. Saat düz onun yarısı idi.

– Yaxşı, qoy yuxarı qalxsın.

İki dəqiqə keçməmiş Qobi otağa daxil olmuşdu.

Balacaboylu, yaşlı, nimdaş geyimli bir adamdı. Qəribə xasiyyəti vardı. Danışanda mü sahibinə deyil, başqa səmtə – tavana, qapıya, pəncərəyə... baxardı.

– Sabahın xeyir. Qobi, əyləş!

– Təşəkkür edirəm, cənab Van Aldin.

Mister Qobi əyləşdi. Hər iki əlini dizlərinin üstünə qoymuşdu. Gözünü qızdırıcıya dikmişdi.

– Sənə işim düşüb.

– Buyurun, cənab Van Aldin.

– Yəqin, xəbərin var ki, mənim qızım cənab Derek Keterinqdə ərdədir.

Mister Qobi gözünü qızdırıcıdan çəkərək masanın sol gözüne zillədi. Özünü bilməməzliyə qoyub gülümsündü. O, çox şey bilirdi. Lakin bunu dilinə gətirmək adəti deyildi.

– Mənim məsləhətimlə o, ərindən boşanmaq barədə ərizə vermək istəyir. Təbii ki, bununla vəkil məşğul olacaqdır. Lakin şəxsi mülahizələrə görə, istədim ki, tam əhatəli məlumat əldə edim.

Mister Qobi karnizə baxaraq dodaqaltı dedi:

– Cənab Keterinq haqqında?

– Cənab Keterinq haqqında.

– Çox yaxşı, cənab.

Mister Qobi ayağa qalxdı.

– Məlumatı nə vaxt çatdırırsınız?

– Tələsik işdirmi, cənab?

– Mən dəmiri isti-isti döyməyə adət eləmişəm, – milyonçu dedi.

Mister Qobi buxarıya baxaraq gülümsündü:

– Deyək ki, bu gün saat ikidə görüşək. Qane edirmi?

– Əla. Sağ ol, Qobi!

– Sağ olun, cənab Van Aldin.

Qobi çıxan kimi Van Aldinin köməkçisi içəri daxil oldu.

Van Aldin dedi:

– Çox yararlı adamdır. Öz işinin ustasıdır.

– Nədir onun işi?

– Məlumat toplamaq. İyirmi dörd saat vaxt ver, Kəntəberinin¹ baş keşişinin şəxsi həyatını tam çılpalığı və dəqiqliyi ilə sənə çatdırırsın.

– Gərəkli adammış, – Nayton gülümsündü.

– Bir-iki dəfə onun mənə çox böyük köməyi dəyib. İndi mən hazıram. Nayton, işə başlayaq.

¹ İngiltərənin cənubunda bizim İçərişəhər kimi ətrafı uca divarlı qədim şəhər. Orta əsrlərdə şəhərin baş keşişi öldürüldükdən sonra ziyarətgaha çevrilib – tərc.

Bir neçə saat ərzində xeyli sahmana salındı; Saat birin yarısı idi. Telefon zəng çaldı. Xəbər verdilər ki, cənab Keterinq gəlib. Nayton Van Aldinə baxdı, baş əyib, çıxmaq üçün hazırlaşdı.

– Zəhmət olmasa, cənab Keterinqi içəri dəvət edin.

Köməkçisi sənədləri yığıb çıxanda qapıda cənab Keterinq ilə qarşılaşdı. Keterinq kənara durdu. Nayton çıxandan sonra içəri girib qapını örtüdü.

– Sabahınız xeyir, cənab! Eşitdiyimə görə, məni bərk axtarıbsınız. Mən sizi eşidirəm. – O, tənbel-tənbel dilləndi. Onun səsində bir az istehza duyulsa da, bu səs Van Aldinin yadına keçmişləri saldı. Bu səsdə həmişə bir məlahət, bir şirinlik vardı. O, isti baxışlarla kürəkənini süzdü. Derek Keterinq otuz dörd yaşında idi. Cılız bədən, qaraşın arıq sifəti vardı. Sifətində təsvirəgəlməyən, onu lap gənc göstərən cizgilər vardı.

– Buyurun, gəlin, əyləşin, – Van Aldin qısaca dedi.

Keterinq sakitcə qoltuqlu kürsülərin birində əyləşdi, sezməyən bir maraqla qayınatasını süzməyə başladı:

– Çoxdan görüşməmişik. – Derek məlahətli səslə dilləndi.
– İki il olar. Rufu görübsünüzmü?

– Keçən axşam görmüşəm. – Van Aldin dedi.

– Xeyli yaxşılaşıb, deyilmi?

– Bilməzdim ki, həyat yoldaşınıza fikir verməyə vaxt taparmısınız... – Van Aldin tikanlı-tikanlı danışdı.

Derek Keterinqin qaşları çatıldı:

– Bilirsinizmi, biz bəzən eyni klubda rastlaşırıq, – Derek etinasızlıqda dedi.

– Mən uzun-uzadı danışmağı sevmirəm. Qısa, qızıma məsləhət görmüşəm ki, boşanmaq barədə ərizə versin.

Elə bil Derek eşitdiklərini laqeydliklə qarşıladı.

– Qətiyyətlə bax! – dodaqaltı dedi, – Cənab, bir siqaret çək-səm, olarmı?

O, siqaret çıxarıb yandırdı. Dərindən bir qullab vurub, etinasız halda dedi:

– Bəs Ruf nə fikirdədir?

– Ruf mənim təklifimə üstünlük verir!

– Doğrudanmı?

– Deyəcəyin söz elə bundan ibarətdir? – Van Aldin kəskin bir tonla dedi.

Keterinq siqaretin külünü buxarıya tökdü. Dərindən nəfəs alıb dedi:

– Məncə, siz də bilirsiniz ki, Ruf böyük səhvə yol verir.

– Mən yox, yalnız siz elə fikirləşirsiniz. – Van Aldin dalgın halda dedi.

– Düzüne qalsa, mən özüm barədə fikirləşmirəm. Mən Ruf haqqında düşünürəm. Bilirsiniz ki, mənim yazıq atam çox yaşamayacaq. Bütün həkimlərin rəyi belədir. Yaxşı olardı ki, Ruf bir-iki il də dözəydi. Mən Lord Lekənbəri adını alan kimi o da öz məqsədinə çatar, Lekənbərinin sahibəsi olar. Elə mənə ərə gəlməkdə də onun məqsədi yalnız bu olub ki, hamı onu bir gün Ledi Keterinq deyə çağırınsın.

– Mən səni bura həyasız-həyasız danışmağa, sırtıqlıq etməyə çağırmamışam! – Van Aldin qışqırdı.

Derek Keterinq etinasızcasına gülümsündü.

– Mən sizinlə razıyam. Bu özü də axmaq fikirdir. İndiki zamanədə belə titulların bir qara qəpik də qiyməti yoxdur. Lakin hər halda Lekənbəri tarixi yerdir. Bunun hamısını bir yana qoysaq da, nəzərə almaq lazımdır ki, lekənbərilər nəslə İngiltərənin qədim ailələrindəndir. Əgər o boşansa, mən isə başqa bir qadınla evlənib, onu Lekənbərinin sahibəsi etsəm, bu, Ruf üçün çox ağır olar.

– Cavan oğlan, sözlərinizə sərhəd qoyun. Mən sizinlə ciddi danışiram.

– Elə mən də. Mən maddi cəhətdən onsuz da ağır vəziyyətdəyəm. Əgər Ruf boşansa, mən çıxılmaz vəziyyətə düşəcəyəm. Başqa bir tərəfdən də, əgər o, on il dözübsə, niyə bir azca da tab gətirməsin. Vəcdanıma and olsun, qoca heç il yarım da

yaşamayacaq. Dediym kimi, əgər Ruf tələsiklik etsə, sonra çox peşman olacaq.

– Sənin fikrincə, mənim qızım ad-sanına, mövqeyinə görə sənə ərə gedib?

Derek güldü. Bu gülüş çox acı və kinayəli gülüş idi.

– Bəs siz elə bilirsiniz, tək məhəbbətə görə, hə?

– Mən bir onu bilirəm ki, on il bundan qabaq Parisdə başqa cür danışırıdınız. – Van Aldin aramla dedi.

– Eləmi? Bəlkə də, siz doğru deyirsiniz. Onda Ruf çox gözəl idi. Elə bil müqəddəs bir kilsənin tavanından enmiş, gül kimi tərtəmiz, pak bir mələk idi. Mənim də gözəl arzularım vardı. Yadımdadır, həyata yenidən başlamaq, kübar ingilis ailə ənənələrinə müvafiq bir ailə həyatı qurmaq və mənə sevən gözəl bir qadınla xoşbəxtlik içində yaşamaq istəyirdim.

O yenidən acı-acı güldü və sözünə davam etdi:

– Mənə belə gəlir ki, siz mənim dediklərimə inanmırsınız?

– Mənim heç şübhəm yoxdur ki, qızımın puluna, varına görə evlənibsən, – Van Aldin sakitcə dedi.

– Ona da inanırsınız ki, qızınız mənə sevdininə görə mənə ərə gəlib? – Derek tikanlı-tikanlı dedi.

– Əlbəttə.

Derek Keterinq bir-iki dəqiqə qayınatasını süzdükdən sonra düşüncəli tərzdə başını buladı:

– Görürəm ki, doğrudan da, inanırsınız. O vaxt mən də sizin kimi inanırdım, mənim hörmətli qayınatam. Sizi əmin edə bilərəm ki, tezliklə yanıldığımı gördüm.

– Bilirəm nəyə işarə edirsiniz. Mən heç nəyə məhəl qoyan deyiləm. Qızımın pis rəftar edibsən. Onun mənliyinə toxunubsan. Ona olmazın əzab-əziyyətini veribsən.

– Doğrudur, – Keterinq bu sözü deyəndə, elə bil, yüngüllük hiss etdi. Dərindən nəfəs alıb, sözünə davam etdi: – Ancaq özünüz də yaxşı bilirsiniz ki, Ruf qəddar adamdır. O, sizin qızınızdır. Onun zahiri yumşaqlığı, rəhmədilliyi arxasında əza-

zil, mərhəmətsiz bir ürək gizlənir. Mənə deyirdilər ki, sizin ürəyiniz daş kimidir. Siz Rufla müqayisədə toya getməlisiniz. Sizin dünyada özünüzdən çox istədiyiniz, heç olmasa, bir nəfər var. Qızınızın isə o da yoxdur və heç olmayacaq da.

– Kifayətdir. Mən sizi bura ona görə dəvət etmişəm ki, açıq-aşkar fikrimi sizə çatdırım. Mənim övladım xoşbəxt yaşamalıdır. Unutmayın ki, Ruf kimsəsiz deyil. Onun arxasında atası durur.

Derek Keterinq ayağa qalxdı. Siqaretin kötüyünü buxarıya atdı. Çox sakit və təmkinlə soruşdu:

– Dəqiq bilmək istəyirəm. Siz bununla nə demək istəyirsiniz?

– Onu demək istəyirəm ki, boşanasınız. Yaxşısı budur ki, etiraz etməyəsınız.

– Belə-belə işlər. Bu nə deməkdir? Hədə-qorxudurmu?

– Necə istəyirsiniz, elə də başa düşün, – Van Aldin dedi.

Keterinq bir stul çəkib masanın arxasında milyonçu ilə üz-üzə əyləşdi.

– Təsəvvür edək ki, həqiqəti üzə çıxarmaq xatirinə mən bu işə razılıq vermədim, haqqımı müdafiə etdim, onda necə? – Derek mülayim səslə dedi.

Van Aldin çiyinlərini çəkərək:

– Axı sən elə bir əsasın, dəlil-sübutun yoxdur, ay axmaq, – dedi, – Get vəkillərlə məsləhətləş. Onlar səni başa salarlar. Bədnam hərəkətlərinə görə bütün Londonda ad çıxarıbsan. Haqqında ağlasığmaz söz-söhbətlər gəzir.

– Mirellə dava-dalaş salan və söz-söhbətə səbəb qızınızdır. Bu, ən azı axmaqlıqdır. Mən onun kişi dostlarının işinə qarışmıram.

– Nə demək istəyirsən? – Van Aldin kəskin soruşdu.

Derek Keterinq güldü:

– Cənab Van Aldin, görürəm ki, çox məsələlərdən xəbəriniz yoxdur. Ola bilsin ki, siz əvvəlcədən yanlış fikrə düşübsünüz.

nüz. Sizdə mənim haqqımda əvvəlcədən mənfi rəy yaradılıb. – Şlyapasını və əsasını götürüb qapıya yaxınlaşdı. – Başqalarına məsləhət vermək mənim təbiətimə yaddır. Amma bu işdə mən arzu edərdim ki, ata-bala arasında tam səmimiyyət olsun. Heç bir şey gizlədilməsin.

Bu, axırcı zərbə idi.

Milyonçu yerindən dik atılana qədər Derek qapıdan çıxdı.

– Xudaya, görəsən, o nəyə işarə edirdi? – deyib Van Aldin kürsüyə çökdü.

Onun narahatlığı artmağa başladı. Bütün sirlərin içinə yetə bilməmişdi. Onun bəzi şeylərdən xəbəri yoxuydu. Telefon əlinin altında idi. Dəstəyi qaldırıb, onu qızı ilə calamağı tapşırırdı:

– Alo, Alo! 81907-dir? Xanım Keterinq evdədir? – Evdə yoxdur? Nahar etmək üçün restorana gedib? Nə vaxt evdə olacaq? Bilmirsiniz? Xeyr, heç nə demək lazım deyil.

Qeyzlə dəstəyi yerinə çırpdı. Saat ikiydi. Öz otağında var-gəl edir, Qobinin yolunu gözləyirdi. Saat üçə on dəqiqə işləmiş Qobini içəri ötürdülər.

– Danış görək, – milyonçu acıqla dilləndi. Lakin gödək Qobi təmkinini pozmadı, masanın yanında əyləşərək, köhnə cib dəftərçəsini çıxardı və yeknəsək səslə oxumağa başladı.

Milyonçu get-gedə artan maraq və diqqətlə qulaq asırdı. Nəhayət, Qobi yazdıqlarını oxuyub qurtardı və gözlərini zibil qabına dikdi.

– Belə, – Van Aldin dedi. – Məsələ aydındır. İşimiz asan olacaq. Tezliklə xeyrimizə həll olunacaq. Mehmanxana hadisəsi lap əladır.

– Tutarlı dəlildir, – Qobi kinli-kinli qızıla tutulmuş qoltuqlu kürsünü süzdü.

– Maliyyə cəhətdən də vəziyyəti ağırdır. Yenə də bankdan borc götürmək istəyir, deyirsən? Atasının hesabına o ki var, borc eləyib. Boşanma xəbəri yayıldıqdan sonra ona bir sent də borc verən olmayacaq. Hələ harasıdır? Aksiyalarını da sa-

tın almağa və özünə təzyiq göstərməyə cəhd eləyəcəklər. Qobi, o bizim əlimizdədir. O elə bir məngənəyə düşüb ki, oradan çıxma bilməz. – Milyonçu yumruğunu masaya çırpdı. Sifətində bir sərtlik və qələbə iştirakı vardı.

Qobi cır səslə dedi:

– Güman ki, məlumat qənaətbəxşdir.

– Sənə minnətdaram, Qobi. Sən, doğrudan da, çox gərəkli adamsan. İndi mən Körzon küçəsinə getməliyəm.

Gödək Qobi razılıqla gülümsündü.

– Çox sağ olun. Cənab Van Aldin, mən əlimdən gələni edirəm.

Van Aldin birbaşa Körzon küçəsinə getmədi. O əvvəlcə Sitiyə – İçərişəhərə getdi. İki məlumat da əldə etdi. Oradan metro ilə aşağı küçəyə endi. Körzon küçəsi ilə addımlayarkən 160 №-li evdən bir nəfər çıxdı. O, milyonçuya sarı gəlirdi. Bir an Van Aldin elə güman etdi ki, bu adam Derek Keterinqdir. Lakin onun boyu və bədən quruluşu bir az fərqli idi. Bu, yad adam idi. Onlar bir-birinə lap yaxınlaşanda Van Aldinə elə gəldi ki, bu adamı haradasa görüb. Onun qəlbində nəsə xoşagəlməz bir duyğu baş qaldırdı. Çox baş sındırsa da, bu adamı harda gördüyünü yadına sala bilmədi. Əsəbiliklə başını bulayıb, yoluna davam etdi. Nəsə çox narahat idi. Belə vəziyyətə düşdüyünə görə özündən acığı gəlirdi. Aydınca hiss olunurdu ki, Ruf Keterinq atasının gələcəyini gözləyirmiş. Atasını içəri girən kimi özünü onun üstünə atıb üzündən öpdü.

– Nə yaxşı, ata! İşlər necə gedir?

– Lap yaxşıdır. Gəlməkdə məqsədim səninlə bir-iki kəlmə danışmaqdır.

Van Aldin qızının sifətində zorla sezilən bir dəyişiklik hiss etdi. Bayaqqı hərarətli ifadə sifətindən silinmiş, özünü yığışdırmışdı, sanki heç nədən xəbəri yoxmuş kimi atasının nə deyəcəyini gözləyirdi.

– Buyur, ata! Nə olub ki?

– Bu gün səhər ərinlə görüşdüm.

– Dereki gördün?

– Bəli. O, çox şey danışdı. Danışdıqlarının çoxunu ədəbsizlik, kobudluq kimi də qiymətləndirmək olar. Lakin o mənim otağımdan çıxanda bir şey də dedi. Düzü, başa düşmədim. O mənə məsləhət gördü ki, əvvəlcə bizim aramızda, yəni səninlə mənim aramda tam səmimiyyət olub-olmadığını yəqinləşdirim. Qızım, o bununla nə demək istəyir?

Ruf oturduğu yerdə qurcalandı.

– Mən... Mən bilmirəm. Mən hardan bilim?

– Yəqin ki, bilməmiş olmazsan, bir şey də dedi. Dedi ki, hər ikinizin dostları var və o sənin kişi dostlarınla münasibətlərinə qarışmır. Bu nə deməkdir?

– Mən bilmirəm, – Ruf Keterinq sözünün üstündə durdu.

Van Aldin oturdu. Onun dodaqları əsirdi:

– Bura bax, Ruf, mən gözübağlı bu işlə məşğul olmaq fikrində deyiləm. Mən sənin ərinin bir hoqqa çıxartmaq fikrində olmadığına tam əmin deyiləm. İndi o bunu edə bilməyəcək. Mən buna əminəm. Mənim əlimdə onu susdurmaq, ağzını birdəfəlik yummaq üçün hər cür imkan var. Lakin dəqiq bilməliyəm ki, həmin imkanlardan istifadə etməyə ehtiyac varmı? Sənin kişi dostlarınla münasibətlərinə işarə etməklə o nə demək istəyirdi?

Xanım Keterinq çiyinlərini çəkdi.

– Mənim dostlarım çoxdur. Ancaq mən bilmirəm o nəyə işarə vurur.

– Bilirsən, – Van Aldin dedi.

Van Aldin indi elə danışdı ki, elə bil qarşısındakı gözü-nün ağrı-qarası, təkcə övladı deyil, rəqibi idi. – Mən bu işi ayırd edəcəm. O kişi kimdir?

– Nə kişi?

– Derekin dediyi kişi. Səninlə xüsusi yaxınlıq edən kişi. Narahat olma, qızım. Bilirəm, burada elə bir şey yoxdur. Mə-

nə lazımdır hər şeyi elə ölçəm-biçəm ki, məhkəmədə işin içindən iş çıxmasın. İşləri elə qurarlar ki, sonra başımız ağrıyar. Ona görə də o adamın kim olduğunu və münasibətlərinizin həddini bilmək istəyirəm.

Ruf cavab vermədi. O, dərin fikrə dalmışdı. Əsəbiliklə əllərini ovurdu.

– Danış, qızım, – Van Aldin mülayim səslə dedi. – Qoca atandan çəkinmə. Mən heç vaxt Parisdə sənə qarşı sərt olmadım. Lənət şeytana!

Van Aldin birdən dayandı. Elə bil onu ildırım vurmuşdu:

– Tanıdım, küçədə gördüyümdü. Sifəti mənə tanış gəlirdi. Bu o imiş, – öz-özünə danışdı.

– Ata, başa düşmürəm, nə haqda danışırısan?

Milyonçu, qızının yanına gəldi və biləyindən möhkəm yapışdı.

– Bura bax, Ruf, o adamla yenə də görüşürsən?

– Hansı adamla?

– Bir neçə il bundan əvvəl rahatlığımıza haram qatan adamı deyirəm. Yaxşı bilirsən, söhbət kimdən gedir.

– Ata, sən... – Ruf tərəddüd etdi. – Qraf Roşu deyirsən?

– Qraf Roş, qraf Roş! – Van Aldin donquldandı. – Mən o vaxt sənə demişdim axı, o, fırldaqçının, dələduzun biridir. Yadımdadır, onda sən onun caynağına möhkəm keçmişdin. Ondan səni mən araladım.

– Bəli, məni ondan sən araladın. Mən də Derekə ərə getdim, – Ruf acı-acı dedi.

– Sən özün belə istədin, – milyonçu sərtləşdi.

Ruf çiyinlərini çəkdi.

– Demək, o qədər öyüd-nəsihətdən sonra sən onunla əlaqəni hələ də kəsməmişənmiş. O bu gün bu evdə olub. Mən bayaq onu buradan çıxan gördüm, amma dərhal tanıya bilmədim.

Ruf artıq özünü ələ almışdı.

– Ata, bir dəqiqə mənə qulaq as. Armand haqqında düz fikirləşmirsən. Qraf Roşu deyirəm. Doğrudur, cavanlıqda çox ürəkbulandıran işlərlə məşğul olub. Özü mənə danışıb. Bu da bir həqiqətdir ki, o, bir gün də məni yaddan çıxarmayıb. Həmişə mənim xəyalımla yaşayıb. Sən Parisdə bizi bir-birimizdən ayıranda onun qəlbini parça-parça etdin. İndi isə...

Atasının qəzəbli iniltisi ona sözünü axıra çatdırmağa imkan vermədi.

– Demək, özünü yenə o yaramazın ağuşuna atmısan. Sən, mənim, Van Aldinin qızı?! Aman Allah! – O, əllərini göyə açdı. – Qadınlar necə də axmaq olurlar!

VI FƏSİL

MİREL

Derek Keterinq Van Aldinin otağından ildırım kimi bayıra atılanda dəhlizdə özünü saxlaya bilməyib bir qadınla toqquşdu. Qadınlardan üzr istədi. Qadın onun üzrxahlığını təbəssümlə qarşıladı. Onun qəşəng ala gözləri vardı.

Etinasızlığına, təmkininə baxmayaraq, qayınatası ilə olan söhbət Dereki haldan çıxarmışdı. Təkbaşına nahar etdikdən sonra xeyli qanıqara oturdu. Sonra məşhur rəqqasə Mirelin dəbdəbəli, cah-calallı mənzilinə üz tutdu. Gözəl bir fransız qadını onu qapıda təbəssümlə qarşıladı:

– Buyurun, cənab. Xanım evdədir. İstirahət edir.

Dereki şərqsayağı bəzədilmiş böyük bir otağa dəvət etdilər. Derek bu otaqda çox olmuşdu. Mirel sarı kəhrəba rəngli balıqlara dirsəklənərək divanda uzanmışdı. Bu rəng ona olduqca yaraşırdı. Bədəncə çox gözəl olan bu qadının ənik-kirşan altında görünməz olan sifətinin yorğunluğu nəzərə alınmazsa, görkəmində nöqsan yox idi. Qəşəng idi. Narıncı do-

daqları təbəssümlə Dereki yanına dəvət etdi. Derek onu öpüb kürsülərdən birinə çökdü.

– Nə ilə məşğul idin? Güman ki, təzəcə qalxıbsan.

Narıncı dodaqlara uzun bir təbəssüm çökdü.

– Xeyr, xeyr, işləyirdim. – O, əlinin işarəsi ilə üstünə səliqəsiz şəkildə partituralar dağılmış pianinonu göstərdi.

– Ambroz gəlmişdi. Yeni operanı məşq edirdik.

Keterinq etinasızlıqla başını tərpətdi. Onu nə Klauz Ambroz, nə də tamaşaya qoymağa hazırlaşdığı İbsenin «Lord Çint» operası maraqlandırırırdı. Əslində, bunlar heç Mirelin özünü də maraqlandırmırdı. Onu bu işə cəlb edən başqa şey idi. Əlinə Anitranın rəqsini ifa etmək imkanı düşmüşdü.

– Müsibət rəqsdir. Onu böyük məhəbbət və ehtirasla oynayacağam. Bütün daş-qasını taxacağam. Aha, yaxşı yadıma düşdü. Əzizim, dünən Bond küçəsində mirvari görmüşəm. Təsvür edə bilməzsən, qara mirvari! – Mirel danışığına ara verdi. Həris-həris ona baxdı.

– Mənim göyərçinim, indiki halımda mənə mirvaridən söz açmaq əbəsdir. İşlər xarəbdir.

Mirel onun səmindən ciddi bir iş olduğunu duydu. Dik oturdu. Gözlərini geniş açaraq ona baxdı.

– Nə olub, Derek? Nə baş verib?

– Mənim hörmətli qayınatam bizi uçurumun kənarına sürükləyir.

– Aman Allah!

– Sözü qıtası, o istəyir ki, Ruf məndən boşansın.

– Bu nə axmaqlıqdır. Ruf niyə boşanmalıdır?

Derek Keterinq kədərli-kədərli gülümsündü.

– Başlıca olaraq, sənə görə, əzizim, – dedi.

Mirel çiyinlərini çəkdi.

– Bu, axmaqlıqdır, – könülsüz dedi.

– Lap axmaqlıqdır, – Derek razılaşdı.

– Neyləmək fikrindəsən?

– Əzizim, mən neyləyə bilərəm? Gör, kiminlə kəllələşirəm. Onun pulu hesaba gəlməz, mənim isə borcum. Kimin dov gələcəyinə şübhə yeri yoxdur.

– Bu amerikalılar əcaib adamlardır. Deməli, əziz xələf arvadın səni o qədər möhkəm sevmirmiş, – Mirel dedi.

– Yaxşı, sən Allah! Neyləyək? Necə hərəkət edək?

Mirel sualedici nəzərlərlə onu süzdü. Derek ona yaxınlaşıb, əllərini əlinə aldı.

– De görüm, sonra sən də məni qoyub qaçaqaqsan?

– Necə yəni sonra?

– Yəni Ruf boşanandan sonra, borc sahibləri ac qurd kimi başımın üstünü alanda, sənin üçün dəli-divanə olan Dereki darayaqda qoyub qaçaqaqsanmı?

Mirel əllərini onun əlindən çəkdi:

– Özün bilirsən ki, mən səni çox istəyirəm.

Derek onun səsində nəsə bir qeyri-müəyyənlik duydu. İşin nə yerdə olduğunu hiss etdi.

– Deməli, belə. Siçanlar həmişə batan gəmini tərk edirlər.

– Yaxşı, sən Allah, Derek!

– Açıq de, sən məni atacaqsan, elə deyilmi?

Mirel çiyinlərini çəkdi:

– Dostum, çox xoşuma gəlersən. Doğrudan da, çox xoşuma gəlersən. Qəşəng oğlansan. Lakin işgüzar adam deyilsən.

– Belə çıxır ki, sən varlı-hallı adamların tikəsisən, eləmi?

– Necə istəyirsən, elə də hesab et.

Mirel başını balıncın üstünə qoyaraq arxası üstə uzandı.

– Necə olsa da, mənim xoşuma gəlersən, Derek!

Derek pəncərənin qabağına getdi. Xeyli bayıra baxdı. Bir azdan rəqqasə başını qaldırdı, balısa dirsəklənərək, təəccüblə Dereki süzdü.

– Dostum, nə haqda düşünürsən?

Derek çiyininin üstündən ona baxaraq dalğın-dalğın gülümsündü. Bu, qəribə bir təbəssüm idi. Mirel özünü narahat hiss etdi.

– Qəribədir ki, qadın haqqında düşünürdüm.

– Nə? Qadın haqqında?

Hücum etmək üçün Mirelin əlinə yaxşı imkan keçmişdi.

– Başqa bir qadın haqqında düşünürsən, hə?

– Narahat olmağa dəyməz. Onu mən xəyalımda canlandırmışam. Xəyalımda alagözlü bir qadının portretini yaratmışam.

Mirel qışkırdı:

– Onu harda görübsən?

Derek tikanlı-tikanlı gülməyə başladı. Sanki Mireli ələ salırdı.

– «Səvoy» mehmanxanasında qəflətən qarşılaşdıq və mən təsadüfən ona toxundum.

– Bəs o sənə nə dedi?

– Yaddaşım məni aldatmırsa, mən ona dedim: «Üzr istəyirəm. O isə «üzrxahlığa dəyməz» və ya buna bənzər sözlər dedi».

– Bəs sonra? – deyə rəqqasə təkid etdi.

Keterinq çiyinlərini çəkdi.

– Sonra heç nə. Hərə öz yolu ilə getdi.

– Mən sən deyənlərdən bir söz də başa düşmürəm, – Mirel dedi.

– Alagözlü xanım! – Derek dodaqaltı mızıldandı. – Bir daha onunla rastlaşmaq istəməzdim.

– Niyə?

– Mənə bədbəxtlik gətirə bilər. Qadınların hamısı bir şeydir.

Mirel sakitcə divandan düşərək ona yaxınlaşdı. Qulac qolunu onun boynuna doladı.

– Sən gicsən, Derek, lap axmaqlayıbsan. Amma neyləyəsən ki, qəşəng oğlansan. Özü də xoşuma gəlirsən. Lakin mən yoxsul həyat keçirmək üçün yaranmamışam. Xeyr, mən kasıblıq içində yaşamaq üçün doğulmamışam! – Mirel qətiy-

yətlə dedi, – indi mənə qulaq as. Hər şey çox sadə və asandır. Bu işi sən öz arvadın vasitəsilə yoluna qoya bilərsən.

– Heç bir şərt, heç bir siyasət bu işdə köməyə çatmaz.

– Niyə? Mən səni başa düşmürəm.

– Əzizim, Van Aldin heç bir şərt-filan qəbul edən adamlardan deyil. O qəti qərara gəlir və istədiyinə nail olmamış qərarından əl çəkmir.

– Haqqında eşitmişəm, – deyə rəqqasə başını silkələdi, – deyirlər, çox varlıdır. Demək olar ki, Amerikada ən varlı adamdır. Bir neçə gün əvvəl Parisdə dünyanın ən gözəl yaqutunu satın alıb. Adına «Ürəklərə od salan – yandırır-yaxan» deyirlər.

Keterinq dillənmədi. Rəqqasə bir az fikrə getdikdən sonra sözünə davam etdi:

– O yaqutun tayı-bərabəri yoxdur. O gözəl yaqutun sahibi, onun qədrini bilən mənim kimi bir qadın olmalıdır. Mən cavahirəti çox sevirəm, Derek. Onlar mənim üçün həyat qədər əzizdir. Of, of! Nə olaydı, «Ürəklərə od salan»a oxşar bir yaqutu da mən üstümə taxa biləydim.

Dərindən bir də «of» çəkəndən sonra dönüb işgüzar bir adam oldu.

– Sən belə şeyləri başa düşməzsən, Derek. Əksər kişilər sənə kimi olur. Məncə, Van Aldin o yaqutları qızına verəcək. Ruf onun yeganə övladıdır?

– Bəli.

– Deməli, Van Aldin öləndə, qızı yeganə varis kimi, onun var-dövlətinə sahib olacaq. Çox varlanacaq.

– O indi də varlıdır, – Keterinq quru səslə dedi, – evləndiyimiz gün atası onun adına iki milyon pul keçirdi.

– İki milyon! Böyük məbləğdir. Əgər birdən Ruf vəfat etsə, o var-dövlət bütünlüklə sənə olacaq?

– İndilik, bəli. Çünki mən bilən, hələlik o heç bir vəsiyyəet etməyib.

– Pərvərdigara, birdən Ruf ölsəydi, hər şey necə də asanlıqla həll olunardı? – Mirel dedi.

Bir az sükutdan sonra Derek ürəkdən güldü:

– Mən sənin aydın, işgüzar dərrakənə heyranam, Mirel. Lakin bil ki, bu arzun həyata keçən deyil. Arvadım olduqca sağlam adamdır.

– Sağlam olsun, nə deyirəm. Lakin hər cür qəza, hadisə də ola bilər.

Derek iti nəzərlərlə onu süzsə də, bir söz demədi.

Mirel davam etdi:

– Sən haqlısan, dostum, təkcə ehtimallarla yaşamamalıyıq. Mənə qulaq as, Derek. Boşanma haqqında söhbət ola bilməz. Arvadın bu fikirdən vaz keçməlidir.

– Əgər istəməsə?

Rəqqasənin gözləri qıyıldı.

– Əzizim, mənə, razı olacaq. O özü haqqında söz-söhbəti xoşlayan adamlardan deyil. Elə şeylər var ki, arvadın onların qəzetə düşməsinə razı olmaz, çünki faktları oxusalar, biabır olar.

– Bu nə deməkdir? – Derek sərt-sərt soruşdu.

Mirel başını arxaya ataraq güldü:

– Lənət şeytana. Mən özünü qraf Roş adlandıran cənabla bağlı məsələni nəzərdə tuturam. Mən onun haqqında çox şey bilirəm. Axı mən əsl parisliyəm. Ruf sənə ərə gəlməmişdən qabaq onun məşuqəsi idi. Yadındadırmı?

Keterinq ikiəlli onun çiyinlərindən yapışdı.

– Bu, əclafların düzəltdiyi ağ yalandır. Bundan başqa yaddan çıxarma ki, sən mənim həyat yoldaşım barədə danışırısan.

Mirel bir az ağlını başına yığıb gileyləndi:

– Siz, ingilislər çox qəribəsiniz. Bəlkə də, sən haqlısan. Bununla belə, dostum, boynuna al ki, sənə ərə gəlməzdən əvvəl onlar bir-birini sevirdilər. Rufun atası buna mane oldu. Qraf Roşu rədd etdi. Ürəyi sınmış, məhəbbəti daşa dəymiş yazıq

qız bundan ötrü nə qədər göz yaşı axıtdı. Lakin atasının sözündən çıxıb bilmədi. İndi isə bilməmiş deyilsən ki, onların məhəbbəti başqa məcrada davam edir. Demək olar ki, hər gün görüşürlər. Ayın 14-də isə Ruf Parisə, onun görüşünə gedir.

– Bütün bunları haradan bilirsən?

– Mən? Mənim Parisdə rəfiqələrim var, əzizim. Onlar qrafı çox yaxından tanıyırlar. Guya Ruf Riveraya gedir. Həqiqətdə isə qraf onu Parisdə qarşılayacaq. Sonra isə Allah bilir... Bəli, bəli. Mənim sözlərimə inan. Hər şey əvvəlcədən planlaşdırılıb.

Derek Keterinq donub qalmışdı.

– Görürsən, – Mirel açıqca dedi, – ağlla hərəkət etsən, necə deyərlər, onun canı sənə əlindədir. Sən onu çıxılmaz vəziyyətə sala bilərsən.

– Allah xatirinə, sakitləş, – Keterinq qışqırdı, – xeyirsöyləməz ağzını yum.

Mirel qaqqıltı ilə gülərək özünü divanın üstünə atdı.

Keterinq şlyapa və paltosunu qapıb, qapını şaqqıltı ilə örtüdü və Mireli tək qoydu.

Rəqqasə hələ də qəhqəhəylə gülürdü. Öz əməlinə narazı deyildi.

VII FƏSİL

MƏKTUBLAR

«Misiz Səməyıl Hafild miss Katrin Qreyə öz təşəkkürünü bildirir və nəzərinə çatdırır ki, bu şəraitdə o, bəlkə də...»

Bura qədər xanım Hafild çox rəvan yazırdı. Lakin birdən dayandı, nə qədər çalışsa da, fikrini cəmləşdirib, üçüncü şəxsin adından yazıb bilmədi. Bir-iki dəqiqəlik tərəddüddən sonra vərəqi cırıb atdı və yenidən yazmağa başladı:

– Hörmətli miss Qrey, əmimqızı Emmaya (Allah ona rəhmət eləsin. Onun ölümü bizim hamımız üçün çox ağır itki

oldu.) yaxşı xidmət göstərdiyinizi yüksək qiymətləndirsəm də, hiss etməyə bilmərəm ki...

Xanım Hafild yenidən dayandı. Bu kağız da zibil qabına atıldı. Nəhayət, beşinci dəfə yazdığı məktubmu deyək, nəsihətnaməmi deyək, onu razı saldı. Məktub, necə lazımdı, zərflə qoyuldu, uzun mavi zərfin ağzı bağlandı, üstünə marka yapışdırıldı. Mis Katrin Qreyin adı və ünvanı zərfin üstünə yazıldı: «Kent qraflığı, Sent Meri Mid Litl Kremton, Mis Katrin Qreyə – o biri gün səhər yeməyi vaxtı məktub artıq miss Katrinin stolunun üstündə idi. Onunla yanaşı diqqəti daha çox cəlbədən uzun mavi bir zərf də vardı.

Katrin birinci Meri Havildin məktubunu açdı:

«Hörmətli miss Qrey, ərim və mən, yazıq əmiqızımız Emmaya göstərdiyiniz xidmətə görə sizə təşəkkür edirik. Onun ölümü bizim üçün böyük itki oldu. Əlbəttə, biz bilirdik ki, son vaxtlar hərdən onun ağlı çaşırdı. Mən başa düşürəm ki, onun sonuncu vəsiyyətnaməsi qeyri-adi xarakter daşıyır və onu heç bir məhkəmədə qəbul etməzlər. Şübhəm yoxdur ki, sizə xas olan sağlam düşüncənizlə bunu artıq dərk etmişsiniz. Ərim deyir ki, bu işi səsə-küyə salmadan özümüz şəxsən yoluna qoysaq, daha yaxşı olar. Sizə peşənizə uyğun və daha yüksək məvacibli bir iş təklif etməyi özümüzdə şərəf bilir və ümid edirik ki, siz bizdən kiçik bir hədiyyə də qəbul edəcəksiniz. Mənə inanın, hörmətli miss Qrey.

*Hörmət və ehtiramla
Meri Hafild».*

Katrin Qrey məktubu oxuyub qurtaranda bir az gülümsündü və yenidən oxuyaraq yerə qoydu. Sifətində aydın məmnunluq duyulurdu. Sonra o, ikinci məktubu açdı. Onu bir dəfə diqqətlə oxuduqdan sonra nəzərləri bir nöqtəyə dikildi. Bu dəfə o gülümsünmədi. Kənardan baxan onun bu sakit və dalgın baxışlarının arxasında nələr gizləndiyini çətin duya bilərdi.

Otuz üç yaşında idi. Yaxşı ailədən çıxmışdı. Lakin atası müflisləşdiyinə görə uşaqlıqdan bir parça çörək qazanmaq üçün işləməyə məcbur olmuşdu. Qoca misiz Hafildə həyan olmaq üçün işə dəvət olunanda onun iyirmi üç yaşı vardı.

Xanım Hafild ağırxasiyyətli bir adam kimi tanınmışdı. Ona həyan olmaq üçün işəgötürülənlərin gəlməkləri ilə çıxıb getmələri bir olardı. Onlar böyük arzularla gələr, gözyaşları ilə çıxıb gedərdilər. Lakin Katrin Qrey on il qabaq «Litr Qrənton» malikanəsinə ayaq basandan bu evdə tam sakitlik, əmin-amanlıq hökm sürürdü. Heç kim bundan baş açə bil-mirdi. Deyirlər, ovsunçular anadan ovsunçu doğulurlar. Katrin Qreyində elə bil anadangəlmə qoca qadınları, itləri və kiçik oğlan uşaqlarını ram etmək məharəti vardı. Buna heç bir çətinlik çəkmədən nail olurdu.

İyirmi üç yaşı olanda alagözlü, sakit bir qız idi. Otuz üç yaşında ətə-qana gəlmiş, dəyişmişdi. Dəyişməyən tək cə aydın-baxışlı, alışıb-yanan ala gözləri və anadangəlmə ona vergi verilmiş incə yumor hissi idi.

O, nahar stolunun arxasında əyləşib səhər yeməyini gözləyərkən qapının zəngi aramsız çalındı. Bir an keçməmiş bəstəboy qulluqçu qadın qapını açıb, udquna-udquna xəbər verdi:

– Doktor Harison gəlib.

Ucaboylu, enlikürək, ortayaşlı bir adam olan doktor Harison bir quş yüngüllüyü ilə içəri daxil oldu.

– Sabahın xeyir, xanım qız!

– Sabahınız xeyir, doktor Harison!

– Belə tezdən gəldim ki, görüm mərhum Emma Hafildin qohumlarından bir xəbər varmı? Onlardan biri – özünü xanım Səmuyl adlandıran qadın çox mənfur adamdır.

Katrin bir söz demədən xanım Hafildin məktubunu stolun üstündən götürüb doktor Harisona verdi. Doktor diqqətlə məktubu oxuyaraq, gah qaşlarını çatır, gah narazılıqla mızıl-

danır, gah da donquldanırdı. Nəhayət, məktubu stolun üstünə tulladı.

– Başdan-ayağa cəfəngiyatdır, – qəzəblə dedi, – əzizim, heç narahat olma. Onlar heç özləri də bilmirlər ki, nə danışırlar. Rəhmətlik Emma Hafildin sappasağ olduğunu, onun ağlının sənin, mənim kimi yerində olduğunu heç kim inkar edə bilməz. Onların əlində dəlil-sübut yoxdur. Özləri də bunu yaxşı bilirlər. Məhkəmə haqqındakı söhbət isə sənə xoş gəlmək üçün əl atdıqları kələkdir. Mənə qulaq as, xanım qız. Onlar sənə yaltaqlanacaq, səni tərifləməyə, bu yolla sənin könlünü almağa çalışacaqlar. Onları yaxına buraxma. Özü də elə fikirləşmə ki, guya bu pulu kiməsə vermək borcundur və ya belə hərəkət etməsən, vicdanın ağrıyar.

– Doğrusu, mən heç bu barədə düşünməmişəm də. Axı niyə vicdanım ağrısın? Onlar mərhum xanım Hafildin uzaq qohumlarıdır. Mərhumun sağlığında nə bir dəfə ona baş çəkmiş, nə də yada salmışlar. İndi belə çıxır ki, yoğurmayıb, yapmayıb, hazırca kökə tapıblar.

– Sən çox dərrakəli qadınsan. Sənə ağıl vermək artıqdır. Onu bir mən bilirəm ki, sən bu on ildə o rəhmətliyin yolunda nə əzab-əziyyət çəkibsən. Onun nəyi qalıbsa, ananın südü kimi sənə halaldır. Bir qəpiyini də heç kimə vermə, – doktor dedi.

Katrin fikirli halda soruşdu:

– Nə qədər olar mərhumun pulu?

– Ümumi məbləği nəzərə almasaq, ondan gələn faiz hardasa ildə beş yüz funt-sterlinq¹ olar.

Katrin başını silkələyərək:

– Elə mən də belə fikirləşirdim, – dedi, – indi isə, doktor, zəhmət olmasa, bu məktubu oxuyun. – O, uzun, mavi rəngli zərfi doktora verdi. Doktor məktubu oxudu, sevinc və təəccüblə ucadan dedi:

¹ İngiltərənin milli valyutası – tərç.

– Çox böyük məbləğdir. Ağılagəlməyən məbləğdir. Rəhmətlik Hafild «Motəld» şirkətinin ilk şəriklərindən biri idi. Qırx il bundan əvvəl onun illik gəliri ildə səkkiz-on min idi. Mən tam əminəm ki, onun xərcləri heç vaxt ildə dörd yüzdən artıq olmayıb. O, pulun qədrini bilir və yersiz bir qəpik də xərcləmirdi. İllər boyu ümumi məbləğin üstünə gəlib. Əzizim, sən çox varlanacaqsan.

Katrin başını tərpədənək:

– Bəli, mən varlıyam, – dedi.

O elə təmkinli, soyuqqanlı danışdı, elə bil söhbət onun özündən deyil, bir başqasından gedirdi.

– Bax belə. Səni ürəkdən təbrik edirəm, – doktor getməyə hazırlaşdı. – Barmağı ilə Meri Səmuayelin məktubunu göstərərək əlavə etdi. – Nə bu iyrənc məktub, nə də onu yazan barədə isə heç narahat olma.

– Həqiqət naminə demək lazımdır ki, onların bu hərəkətini iyrənc iş adlandırmaq da olmaz, – Katrin təmkinlə dedi, – həyatda belə şeylər azmı olub? Mən onların bu əməlinə təbii bir şey kimi baxıram.

– Mən sənə mat qalmışam. Səndən əməlli-başlı şübhələnməyə başlamışam, – doktor Harison dedi.

– Nəyə görə?

– Ona görə ki o qadının iyrənc hərəkətinə təbii şey kimi baxırsan.

Katrin Qrey güldü.

Doktor Harison nahar zamanı bu xəbəri arvadına çatdırdı. Arvadı çox məmnun oldu.

– Təsəvvür edirsənmi, əzizim, rəhmətlik Hafildin nə qədər pulu varmış?! Mən çox şadam ki, o pulunun hamısını Katrin Qreyə qoyub. O, mələk kimi qızıdır.

Doktor Harison sifətini turşutdu.

– Mən həmişə belə təsəvvür etmişəm ki, müqəddəslər ağır-xasiyyətli və adamayovuşmaz olurlar. Katrin isə çox insanpərvərdir.

– O, zarafatısevən mələklərdəndir, – doktorun arvadının gözləri güldü. – Bura bax, heç inanmıram sən burasına da diqqət yetirməmiş olasan ki, o, çox yaraşqlı, cazibədar qadındır.

– Katrin? – Doktor səmimiyyətlə təəccübünü bildirdi. – Bir onu bilirəm ki, qəşəng ala gözləri var.

– Siz, kişilər yarasa kimi kor olursunuz. Gözələ xas olan hər nə istəsən, onda var. Çatışmayan bir şeyi varsa, o da geyimidir.

– Geyimi? Onun geyminə nə olub ki? Həmişə yaxşı geyinir, görkəmi də pis deyil.

Xanım Harison narazılıqla köks ötürdü.

Doktor Harison işə başlamaq üçün qalxanda:

– Poli, ona baş çəksən, pis olmaz, – dedi.

– Elə ona baş çəkməyə hazırlaşmışdım, – arvad dərhal cavab verdi.

Saat üç tamamda artıq xanım Harison Katrinin əlini səmimiyyətlə sıxaraq onu ürəkdən təbrik edirdi:

– Əzizim, çox şadam. Bütün kənd camaatı da bu xəbəri eşidəndə sevinəcək.

– Diqqətinizə görə minnətdaram, xanım Harison. Nə yaxşı ki, gəldiniz. Sizi görməyimə şadam. Kiçik oğlunuz Conni necədir?

Xanım Harison həyəcanla, mübaligələrlə, şışirtmələrlə xeyli danışdı. Belə məlum oldu ki, badamcıqların iltihabı nəticəsində Conninin boğazı gəlib. O danışdıqca Katrin ona təmkin və diqqətlə qulaq asırdı. Katrin belə şeylərə adət etmişdi. On il idi günü, saat, belə keçirdi. Bir də görürdün rəhmətlik Hafild başladı:

– Əzizim, heç bilmirəm, hərbi dəniz zabitlərinin Portemutdakı ziyafətindən sənə danışmışam mı? Lord Çarlzın mənə vurulduğunu, kölgə kimi məni izlədiyini demişəm mi?

Katrin bu söhbəti dönə-dönə eşitmiş olsa da, səbir və mehribanlıqla deyirdi:

– Deyəsən, danışılıbsınız, Misiz Hafild. Lakin təfərrüatı yadımdan çıxıb. Mümkünsə, bir də danışın.

Bundan sonra qoca Hafild cavanlığını gözönünə gətirər, ilhamla danışardı. Əvvəlki söhbətlərinə müəyyən düzəlişlər, əlavələr edərdi. Katrinin fikri ayrı yerdə olsa da, vərmiş etdiyindən qoca qarşı danışığına ara verəndə qeyri-iradi dəqiq şeylər deyər, onun söhbətinə qulaq asdığını yəqinləşdirərdi. Misiz Hafild məmnun olardı...

İndi Katrin Misiz Harisonu da o cür dinləyirdi. O isə elə bir ucdan üyüdüb-tökürdü. Yarım saata qədər danışdıqdan sonra birdən dayandı. Elə bil yuxudan ayıldı.

– Başıma xeyir. Gəlmişəm ki, sənin gələcək planlarından danışaq. Özüm haqqında danışiram.

– Heç nə barədə düşünüb-daşınmamışam.

– Ay qız, yoxsa özünü bu kənddə çürütmək fikrindəsən? – Onun səsinə açıqca sezilən bir vahimə vardı. Katrin təbəssümlə cavab verdi.

– Demək olar ki, heç yerdə olmamışam. Odur ki, səyahətə çıxmaq istəyirəm.

– Yaxşı fikirdir. On ildir ki, bu dörd divar arasında zülüm çəkirsən.

– Bilmirəm, bilmirəm. Bu dörd divar mənə azadlıq bağışlayıb.

Xanım Harisonun mat-mat ona baxdığını gördükdə Katrin qızardı.

– Bəlkə də, bunu etiraf etmək yaxşı deyil. Əlbəttə, mən can azadlığını demirəm. Boş vaxtım az olub.

Xanım Harison yaxşı bilirdi ki, Katrinə nadir hallarda istirahət günü verilərdi.

– Qəribədir ki, çəkdiyi zəhmət adamı düşünməyə təhrik edir. Düşünməyə heç nə əngəl törətmir. Zehni azadlığımıza görə həmişə xoş hislər keçirmişəm.

– Mən səni başa düşə bilmirəm, – xanım Harison başını buladı.

– Mənim yerimdə olsaydınız, yaxşı başa düşərdiniz. Amma bütün bunlara baxmayaraq, havamı dəyişmək istəyirəm. Düzü, nəşə bir dəyişiklik istəyirəm. İstəyirəm nəşə baş versin. Özümlə yox. Hər halda, adamı həyəcana gətirən bir hadisənin şahidi olmaq istəyirəm. Yaxşı bilirsiniz ki, müqəddəs Meri Med kəndində heç nə baş vermir.

– Doğru deyirsən, – Misiz Harison maraqla dedi.

– Əvvəlcə Londona gedəcəm. Vəkilləri gördükdən sonra xaricə yollanacam.

– Çox gözəl.

– Lakin hər şeydən əvvəl...

– Hər şeydən əvvəl nə etmək fikrindəsən?

– Özümə paltar almalıyam.

– Bu səhər Artura mən də elə bunu deyirdim. Deyirlər, gözəllik ondur, doqquzu dondur. Sən paltarına fikir versən, daha gözəl görünə bilərsən.

Katrin ürəkdən güldü. Səmimiyyətlə dedi:

– Məndən gözəl çıxmaz. Bununla belə, bir neçə dəst yaxşı paltarım olsa, sevinərdim. Misiz Harison, deyəsən, özüm haqqında lap çox danışırım?

Misiz Harison bic-bic Katrini süzdü:

– Sənin bu səfərin lap nağıllardakı kimi olmalıdır, – deyərək çıxıb getdi.

Katrin səfərə hazırlaşdı. Yola çıxmazdan əvvəl mərhum Hafildin yaxın rəfiqəsi miss Vaynerə baş çəkdi. Özündən iki yaş kiçik olan rəfiqəsinin ölümü ona bərk təsir eləmişdi:

– Adamın ağlına da gəlməzdi ki, mən Ceyn Hafilddən çox yaşayaram. Biz məktəbə də birgə gedərdik. İndi işə bax, o orda, mən burda. Kimin ağlına gələrdi ki, belə olsun?

– Siz şam edəndə həmişə ağ çörək yeyərdiniz, elə deyilmi?

– Katrin özündən asılı olmayaraq dedi.

– Əzizim, yaddaşına afərin! Bəli, elədir. Əgər mənim rəhmətlik rəfiqəm hər axşam bir parça zülallı çörək və tərkibin-

də qidalı maddələri çox olan güclü yeməklər qəbul etsəydi, bəlkə, bu gün də yaşayardı.

Qoca qarı başını bulayaraq bir an ara verdi və birdən ağlına hardan gəldisə dedi:

– Eşitmişəm sənə böyük məbləğdə pul çatır. Çox yaxşı, pulun qədrini bil. Sağa-sola səpmə. Deyirsən Londona bir az əylənməyə, vaxtını mənalı keçirməyə gedirsən? Birdən ağlıni itirib ərə getmək istəyərsən. Səndən ərə gedən olmaz. Sən kişiləri öz toruna salan qadınlardan deyilsən. Bir də ki... Yaşa dolursan. Neçə yaşın var?

– Otuz üç.

– Deməli belə. Hələ o qədər də gec deyil. Ancaq hər halda ilk tərəvətini itiribsən.

– Mən də elə düşünürəm. – Katrin istehzayla gülümsündü.

– Axı niyə? Sən gözəl qızsan. – Miss Bayner mehribanca-sına dedi. – Mən əminəm ki, hər hansı bir kişi boş-boşuna gə-zib, çıpaq baldırlarını nümayiş etdirən yelbeyin qızların dalınca qaçmaqdanssa, səni alsa, heç nə itirməz, əksinə, qaza-nar. Bu həm də Allaha xoş gedər. Xudahafiz, əzizim. Arzum budur ki, hər şey ürəyin istəyən kimi olsun.

Qoca Vaynerin gələcək barədə söhbətindən təsəlli tapan Katrin ümidlə yola düşdü. Kəndin yarısı onu yola salmağa, vağzala gəlmişdi. Mərhum Hafildin xidmətçisi Alis böyük bir gül dəstəsi gətirmişdi. O, hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı. Nəhayət, qatar tərəpənəndə göz yaşlarını silib dedi:

«Dünyada miss, Katrinin tayı-bərabəri yoxdur. Adamın dərdinə şərikin, həmişə köməyinə gələn belə qayğıkeş xanım tapmaq çətinidir. Əsl xanımdır. Ona canım qurban. Məni onun yolunda tikə-tikə doğrasalar da, «of» demərəm».

Katrin müqəddəs Meri Meddən belə ayrıldı.

VIII FƏSİL

LEDİ TƏMPLİNİN MƏKTUBU

Ledi Təmplin təkrar etdi:

– Belə-belə işlər.

«Deyli Meyl» qəzetini stolun üstünə qoyub, Aralıq dənizinin göy sularının seyrinə daldı. Onun sarışın saçı, mavi gözləri, əynində yaraşıqlı xalatı vardı. Başının üstünə sallanan qızılı küsdümağacının budağı onu bir az da gözəlləşdirmişdi. Saçının sarışın, sifətinin cazibədar görünməsində Ledi Təmplinin öz zəhməti olduğunu inkar etmək olmazdı. Lakin mavi gözləri yaradanın töhfəsi idi. Bir sözlə, Ledi Təmplinin qırx dörd yaşı olmasına baxmayaraq, hər hansı bir gözəllə bəhsə girə bilərdi. Öz məlahəti ilə hamını məftun edən Ledi Təmplin bir vaxt xarici görünüşünün qayğısına qalmaz, bu barədə heç düşünməzdi də. O onda daha mühüm işlərlə məşğul idi.

Ledi Təmplin Riverada tanınmış adamlardandı. Onun «Marqarita» villasında təşkil etdiyi ziyafətlər, qonaqlıqlar ağız-ağız gəzərdi. O olduqca bişmiş qadın idi. Dörd dəfə ərə getmişdi. Birinci əri ağılsız iş tutmuşdu, çünki ledi onun xörəyi deyildi. Amma ləyaqətli adammış, vaxtında öldü. Ledi Təmplin ondan sonra düymə fabrikinin varlı sahibinə ərə getdi. Üç il birgə ömür sürdülər. Bir axşam dostları ilə yeyib-içəndən sonra nə baş verdisə, o da çıxıb getdi. Üçüncü əri Viskunt Təmplin oldu. O, Rozalini arzusuna çatdırdı. Yeni ərinin köməyi ilə Rozali inamla kübar cəmiyyətində tanınmağa, yeni «yüksək zirvələr» fəth etməyə başladı. Yəqin, bu ərinə minnətdarlıq əlamətidir ki, Rozali dördüncü dəfə ərə gedəndə Təmplin familiyasını dəyişmədi. Ömürlük Ledi Təmplin kimi qaldı. Ledi Təmplinin dördüncü nikahını müəyyən məqsədin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olmaz. Cənab Çarlz Evanzın cibində siçanlar oynayırdı. Xarici görünüşcə çox gözəl olan, boylu-buxunlu, iyirmi yeddi

yaşlı bu gəncin cibi boş olsa da, iştahası böyük idi. Yaxşı yaşamaqdan və idmandan başqa heç nəyə həvəs göstərmirdi. Necə deyərlər, dünya-aləm vecinə deyildi. Göründüyü kimi, Ledi Təmplinin bu dördüncü təşəbbüsü, kefləzzət, şəxsi məmnuniyyətdən ayrı bir məqsəd güdmürdü.

Ledi Təmplin, ümumiyyətlə, öz həyatından razı idi. Lakin onda pula, var-dövlətə qarşı böyük hərislik vardı. Düymə fabrikinin sahibi böyük var-dövlət qoyub getsə də, Ledi Təmplin həmişə deyirdi: «O iki şey məni lüt-ürəyə qoydu». Bununla o, müharibə vaxtı corabların məzənnəsinin aşağı düşməsinə və Lord Təmplinin bədxərcliyini nəzərdə tuturdu. Bununla belə o, vəziyyətdən yaxşı çıxmışdı. Lakin Ledi Təmplin təbiətinə bələd olanlar yaxşı bilirdilər ki, o heç vaxt, heç nəyə qane olan adam deyildir.

Elə indinin özündə, bu yanvar səhəri qəzetdə məqaləni oxuyaraq dərin fikrə dalması da bununla əlaqədar idi. Nəhayət, o qıyılmış mavi gözlərini geniş açaraq, «belə-belə işlər» sözünü mənalı-mənalı tələffüz etdi. O, eyvanda qızı Lenoks Təmplinlə yanaşı oturmuşdu. Anası hər dəfə ona baxdıqca kefinə soğan doğranırdı. Lenoks diliacı idi. Yaşından böyük görünürdü. Həmişə rişxəndlə danışırdı.

– Mənim əzizim, bir buna bax! Ağlasığan deyil.

– O nədir elə?

Ledi Təmplin «Deyli Meyl» qəzetini götürərək, həyəcədən əsən şəhadət barmağı ilə yazını göstərdi.

Lenoks məlumatı sakitcə oxuyub, qəzeti anasına qaytardı.

– Burda nə var ki? Həyatda azmı belə şeylər olur? Xəsis qarılar həmişə beləcə gözdən-könüldən iraq kəndlərdə ölür, öz kasıb həyançılarına milyonlar qoyub gedirlər.

– Doğru deyirsən, əziz balam. Hətta onu da deyə bilərəm ki, qəzetlər ifrata yol verirlər. Lap elə fərz edək ki, göstərilən məbləğin yarısı yalandan yazılıb. Gör, hətta yarısı nə böyük məbləğdir.

– Ay ana, bu söhbətin nə mənası var?! Bəyəm, o rəhmətlik bizə pul qoyub gedib? Bunun bizə nə istisi-soyuğu var?

– Var qızım, var. O məlumatda adı çəkilən Katrin Qrey mənim doğmaca xalamqızıdır. Onlar Ecvorsda yaşayırdılar.

– Belə de. Mən də fikirləşirdim ki, görəsən, bunun bizə nə dəxli var, – deyə Lenoks istehza ilə güldü:

– Gözümün işığı, – Ledi Təmplin könülsüz halda qızını məzəmmət etdi. Çünki əvvəlcədən bilirdi ki, qızını öz fikrindən döndərmək olmaz.

Ledi Təmplin qələm çəkilmiş qaşlarını çataraq: «Maraqlıdır, görəsən...» – deyən vaxt əri otaqdan çıxdı.

– Sabahın xeyir, əzizim! Tennis oynamağa gedirsən? Nə yaxşı!

Əri səmimiyyətlə gülümsəyərək etinasız halda:

– O çəhrayı paltarda çox qəşəng görünürsən, əzizim, – dedi və çıxıb getdi.

Ledi Təmplin arxadan məhəbbətlə ərini süzərək: «Gözəl insandır», – dedi. Sonra isə fikrini cəmləyərək mətləb üstə qayıtdı:

– Hə, qızım, onu deyirdim. Görəsən...

– Ay ana, sən Allah, boşla getsin. Üçüncü dəfədir ki, bu məsələyə qayıdırsan.

– Bilirsənmi, əzizim, nə fikirləşirdim? Deyirəm əziz Katrinə məktub yazıb, onu qonaq dəvət etsəm, Allaha da xoş gəldər. Bizim mühitdən tamam qıraqda qalıb. Pulunu niyə orda-burda xərcləməlidir. Gələr, bizdə bir gün görər. İstəsə, qoy pulunu qohumlarına xərcləsin. Məncə, gəlişi həm özünə, həm də bizə sərfəli olar.

– Ana, ondan nə qədər qopartmaq fikrindəsən?

Rozali inciklik və məzəmmətlə pıçıldadı:

– Qızım, biz, əlbəttə, iqtisadi cəhətdən işlərimizi qaydaya salmalıyıq. Bir yandan müharibə vaxtı corabların qiymətdən düşməsi, o biri tərəfdən də yazıq atanın israfçılığı bizi var-yoxdan çıxarıb.

– İndi isə sənin Çabin. Yaman dəsgahdır. Əhli-kef adamdır.

Ledi Təmplin qızının tikanlı sözlərini qulaqardına vurdu.

– Yaxşı yadımdadır, qəşəng qız idi. – Ledi Təmplin Katrin haqqında sözünə davam etdi. – Sakit, başıaşağı bir qız idi. Heç vaxt özünü gözə soxmazdı. Doğrudur, o qədər də gözəl deyildi. Kişilərə məhəl qoymazdı.

– Demək Çabiynən işi olmayacaq, hə? – Lenoks dedi.

Ledi Təmplin narazılıqla qızını süzdü:

– Çabi barədə narahat olma. O heç vaxt...

– Xeyr. İnanmıram ki, o, bir şey etsin. O, xeyrini-şərini çox yaxşı bilir.

– Ürəyimin parası, sən həmişə belə tikanlı-tikanlı danışsan.

– Bağışla, ana.

Ledi Təmplin «Deyli Meyl» qəzetini, boş qadın sumkasını və stolun üstünə dağılmış müxtəlif məktubları yığdı.

– Elə bu saat sevimli Katrinə məktub yazıb, Ecvorsda keçirdiyimiz unudulmaz günləri yadına salacağam.

O durub içəri keçəndə gözləri sevincdən gülürdü. Xanım Səmuyl Hafildən fərqli olaraq çətinlik çəkmədən dörd səhifəlik bir məktub yazdı. Məktubu yenidən oxudu. Bir sözü də dəyişməyə, qaralamağa ehtiyac duymadı.

Katrin bu məktubu Londona gəldiyi günün səhəri aldı. Onu oxuyub-oxumadığını deyə bilmərik. Bir onu bilir ki, Katrin mərhum Hafildin vəkilləri ilə görüşə gedəndə, onu əl sumkasına qoyub özü ilə götürdü. Görüş yeri xanım Hafildin şərik olduğu firmaya təyin edilmişdi. Bu, Londonda ən qədim şirkətlərdən biri idi. Çox keçməmiş Katrini səhmdarın yanına apardılar. Bu itibaxılı, yaşlı adam Katrini mehribanlıqla, bir ata nəvəsi ilə qarşıladı. Onlar iyirmi dəqiqəyə qədər xanım Hafildin vəsiyyətnaməsi və başqa məsələlər barədə söhbət etdilər. Sonra Katrin, Misiz Səmuyl Hafildin məktubunu ona verərək dedi:

– Doğrudur, gülməli məktubdur. Lakin hər halda siz də tanış olsanız, pis olmazdı.

O, məktubu oxudu və azca gülümsündü.

– Çox ağılsız təşəbbüsdür, miss Qrey. Məncə, sizə demək yersizdir ki, onların mərhum Hafildin əmlakına sahib olmağa heç bir haqları yoxdur. Heç bir məhkəmə onların tərəfini saxlamaz. Çünki bir əsasları yoxdur.

– Mən də belə düşünürdüm, – Katrin dedi.

– İnsanın təbiəti elədir ki, həmişə ağlla hərəkət edə bilmir. Mən xanım Səmuyl Hafildin yerinə olsaydım, sizin mərhəmətinizə bel bağlayardım.

– Elə mən də bu məsələ barədə sizinlə məsləhətləşmək istəyirdim. İstəyirəm ki, pulun müəyyən məbləği onlara verilsin.

– Heç bir məcburiyyət yoxdur.

– Bilirəm.

– Onlar o məbləği alarkən sizin bu hərəkətinizi nəciblik kimi qiymətləndirməyəcəklər. Yəqin, belə hesab edəcəklər ki, onların ağzını yummaq üçün bu addımı atırsınız. Bununla belə, həmin məbləğdən imtina etməyəcəklər.

– Onsuz da dediklərini deyəcəklər.

– Məsləhət görərdim ki, bu fikri başınızdan çıxarasınız.

Katrin başını tərpətdi:

– Siz tam haqlısınız. Bununla belə, istərdim ki, müəyyən məbləğ onlara çatsın.

– Onlar həmin məbləğə sahib olduqdan sonra səni daha çox pisləyəcək, təhqir edəcəklər.

– Nə olar. Qoy istədikləri qədər məni pisləsinlər. Həyatda hərənin öz yolu var. Onlar pis niyyətlərindən, pis yollarından dönməyəcəklər deyə, mən niyə öz yolumdan dönməliyəm. Hər halda onların rəhmətlik xanım Hafildin yeganə qohumları olduğunu inkar edə bilmərik axı. Doğrudur, rəhmətliyi kasıb hesab edərək adam yerinə qoymur, bir dəfə də itirib-axtar-mırdılar, bununla belə, rəhmətliyin qoyub getdiyi puldan onlara heç nə verməmək ən azı insafsızlıq olardı.

Notarius nə qədər çalışsa da, Katrini fikrindən daşındıra bilmədi. Nəhayət, o, şirkətin binasını tərk edib, London küçələrini gəzərkən tam əmin oldu ki, miss Hafildin vəsiyyətnaməsinə əsasən puldan istədiyi kimi istifadə edə bilər. Bu sahədə atdığı ilk addım dərzi dükanına getmək oldu.

Qədd-qamətli, xəyalpərəst kübar xanımları xatırladan, nisbətən yaşlı bir fransız qadını qabağa gəldi. Katrin əzilib-büzülmədən, sadəlövhliklə birbaşa mətləbə keçdi:

– Açıq danışacağam. Bütün həyatım boyu yoxsulluq içində yaşamışam. Geyim-kecim haqqında təsəvvürüm belə yoxdur. İndi varlanmışam. İstəyirəm, həqiqətən, yaxşı paltarım olsun. Mən sizə ümid bağlayıram. Mənə məsləhət verin.

Fransız qadın elə bil yuxudan ayılırdı. O öz işini həmişə bir rəssam kimi həvəslə, şövqlə görürdü. Lakin bu gün səhər onun şövqünü sıdırmış, kefinə soğan doğramışdılar. Argentina ət şirkəti sahibinin arvadı gözəl bir paltarı qaytarmışdı ki, paltarın biçimi onun gözəlliyinə yaraşmır. O artıq özünə gəlirdi. İti nəzərlərlə Katrini süzərək: «Əlbəttə, əlbəttə, böyük məmnuniyyətlə. Xanım, bədən quruluşunuz gözəldir. Sizə sayə paltar çox yaraşar. Görürəm ki, tərpedən-dırnağa əsl ingilisiniz. Belə sözü bəzi adamlara desəm, acıqları tutar, özlərini təhqir olunmuş hesab edərdilər. Siz isə yox. Mən buna əminəm. Gözəl ingilis xanımsınız, sizə bu biçim çox yaraşar».

Qadının bayaqdan dalgın görünən sifəti birdən-birə dəyişdi. O, paltarları geyib nümayiş etdirən qızlara göstərişlər verməyə başladı: «Klotilda, Vircinya, mənim qızlarım, tərpinin, tələsin. Ziyafət paltarı, təntənə paltarı, toy paltarı nümayiş etdirin! Marsel, mənim balam, sən o krepdeşini gey, qoy xanım baxsın». Bu, Katrin üçün unudulmaz, görünməmiş bir səhər idi. Marsel, Klotilda, Vircinya bir saata qədər fransız qadının bunu gətir, onu götür, bunu gey, onu soyun əmrlərinə dözür, ürəksiz də olsa, Katrinin ətrafında fırlanırdılar. Fransız qadını Katrinin yanında duraraq cib dəftərçəsinə qeydlər edirdi.

– Madmazel Riveraya gedirsə, qış üçün o kostyum gözəldir.

– İcazə verin, o axşam paltarına bir də baxım. Çəhrayı-bənövşəyi rəngli paltarı deyirəm.

– Madmazelin gözəl zövqü varmış. Doğrudan da, o paltar çox gözəldir.

Vircinya çəhrayı-bənövşəyi paltarda fırlanmağa başladı.

– Bu hamısından gözəldir, – Katrin rənglərin çalarına diqqətlə baxaraq soruşdu:

– Bu paltar necə adlanır?

– «Payız nəfəsi». Bəzən «Payız fəslı» də deyirlər. Bu paltar, doğrudan da, sizə yaraşır.

Dərzi dükanını tərk edəndən sonra onun kefi pozuldu. Qadının son sözləri onu qəm dəryasına qərq etdi. Doğrudanmı, ömrün payız çağları qapının ağzını alıb?! Ömrün bahar, yay çağlarından kam almamış, onun nə olduğunu duymamış, ömrün payızına qədəm qoymaq nə qədər ağır olsa da, o bununla barışmalı idi. Gedən gün geri dönməz. Müqəddəs Meri Meddə qulluqçu kimi keçirdiyi illər onun ömrünü əlindən alıb-aparmışdı.

– Mən axmağam. Soruşan lazımdır, ay axmaq, istəyiniz arzun nədir? Bir ay bundan qabaq həyatından daha çox razı idin, nəinki indi.

O, səhər-səhər Ledi Təmplindən aldığı məktubu əl çantasından çıxartdı. Katrin axmaq deyildi. Məktubun məğzi də, Ledi Təmplinin çoxdan unudulmuş xalasıqızına birdən-birə belə məhəbbət göstərməsi də tam incəliyi ilə ona aydın idi. Katrini dəvət etməkdə Ledi Təmplin öz mənfəətini güdürdü. Əziz xalası qızının yoldaşlığı onu az narahat edirdi.

– Qoy olsun! Bu, ikimizə də sərfəlidir. Gedəcəyəm, – Katrin qəti qərara gəldi.

O, Mikədeli küçəsi ilə üzüaşağı düşürdü. Məsələni həll etmək üçün «Kuk» şirkətinə tərəf döndü. Xeyli gözləməli oldu.

Bilet məsələsinə baxan məmur Riveraya getmək istəyən bir nəfərlə məşğul idi. Katrin düşündü ki, elə hamı harasa gedir. Ömründə ilk dəfə fikrindən keçirdi ki, niyə o da hamı kimi etməsin. Kişi birdən çevrilib qapıya tərəf yönəldi. Katrin onun yerinə keçdi. O, məmura müraciət etsə də, fikri tamam başqa yerdə idi. Bu adamın sifəti ona tanış gəlirdi. Onu harda görmüşdü? Birdən yadına düşdü. Səhər-səhər «Səvoy» mehmanxanasında qarşılaşmışdılar. Qəribə təsadüf idi. Bir gündə iki dəfə qarşılaşmışdılar. Qanrılıb çiyninin üstündən baxanda qızardı. Kişi qapının ağzında dayanıb ona baxırdı. Katrinin bədənindən qəribə bir gizilti keçdi. Elə bil nəşə olacağını duyurdu. Yaxşı bilirdi ki, taledən qaçmaq olmaz. O tez özünü ələ alaraq diqqətlə məmura qulaq asmağa başladı.

IX FƏSİL

TƏKLİF QƏBUL OLUNMADI

Derek Keterinq həmişə öz duyğularını cilovlamağı bacarırdı. Xasiyyətinin başlıca cəhəti özünü dərdsiz-qəmsiz, laqeyd göstərə bilməsi idi. Bu ona bir çox çətin vəziyyətlərdən çıxmağa kömək etmişdi. Elə indinin özündə də Mirelin mənzilini tərk edəndən sonra sakitləşmişdi. Ona indi sakitlik, təmkin çox lazım idi. Heç vaxt belə ağır vəziyyətə düşməmişdi. Gözlənilməz hadisələr baş vermişdi. Derek hələlik necə hərəkət edəcəyini bilmirdi.

Küçəboyu addımlayarkən dərin fikrə qərq olmuşdu. Qaşları çatılmış, əvvəlki qayğısızlıqdan əsər-əlamət qalmamışdı. Elə bil çiynilərindən ağır yük asılmışdı. Başında müxtəlif fikirlər dolanır, hər şeyi götür-qoy edirdi. Necə hərəkət etməyi düşünürdü. Vəziyyətdən çıxmaq üçün müxtəlif yollar seçmək olardı. O, bir fikrin üzərində xüsusilə çox dayandı. Bu, yeganə yol idi. İndiki şəraitdə həmin yoldan dönmək olmazdı. Ağla-

gəlməyən dərdin ağlagəlməyən də dərmanı olmalıdır. O, qayınatasını yaxşı başa düşmüşdü. Qayınata-kürəkən arasındakı müharibə yalnız birinin – Rufus Van Aldinin xeyrinə qurtara bilərdi. Derek pulu və onun gətirdiyi bəlaları acı-acı lənətlədi. Müqəddəs Pikədeliyə keçdi. Oradan isə Pikədeli meydanına tərəf üz tutdu. «Tomas Kuk və oğlanları» şirkətinə daxil oldu. İçəridə adam az idi. Növbəsi tezliklə çatdı.

– Gələn həftə Nitsə getmək istəyirəm. Mənə bir məlumat verə bilməzdinizmi?

– Ayın neçəsində, cənab?

– Ayın on dördündə. Ən yaxşı qatar hansıdır?

– Əlbəttə, ən yaxşısı «Mavi qatardır». Bu, sürət qatarıdır. Həm də Kale-Padedə gömrükxana işçilərinin adamı təngə gətirən yoxlanışından azad olursan.

Derek başını tərpətdi. O bunu hamıdan yaxşı bilirdi.

– Ayın on dördü – qulluqçu öz-özünə dedi, – vaxta az qalıb. «Mavi qatar»a, demək olar ki, bütün biletlər əvvəlcədən sifarişlə satılır.

– Zəhmət olmasa, görün bir kupe qalıbı? Əgər qalmayıbsa... – o, sözünü tamamlamadı. Sifətində qərribə bir təbəssüm göründü.

Şirkətin işçisi bir neçə dəqiqəliyə içəri otağa keçib qayıtdı.

– Cənab, hər şey qaydasındadır. Üç kupe qalıbı. Kupelərin birisini sizin üçün ayırırıq. Biletləri kimin adına saxlayaq?

– Pavetin adına saxlayın, – deyərək Derek, Cermin küçəsindəki evinin ünvanını verdi.

İşçi başını tərpədə-tərpədə ünvanı yazdı. Nəzakətlə Derekə təşəkkür edərək o biri müştəriyə müraciət etdi.

– Mən Nitsə getmək istəyirəm – ayın on dördündə. «Mavi qatar»a bilet istədim.

Derek cəld dönüb baxdı.

Təsadüfə bir bax. Qərribə təsadüfdür. Mirelə yarızarafat dediyi sözlər yadına düşdü. «Gözümün qabağında alagözlü bir

qadının surəti canlanır. İnanmıram ki, bir daha onu görəm». Lakin indi onu yenidən görürdü. Hələ bu bir yana, bu xanım eyni gündə o getdiyi yerə – Riveraya getməyə hazırlaşdı.

Bədənindən bir gizilti keçdi. Hardasa, o, taleyə inanan adam idi. Yarızarafat, yarıgerçək dediyi bu sözləri yadına saldı. «Bu qadın mənə bədbəxtlik gətirə bilər». İşə bax, deyəsən, elə dediklərim həqiqətə çevriləcək. Qapının kandarından hələ də işçi ilə danışmaqda olan qadını müşayiət edirdi. Heç vaxt zənni onu aldatmamışdı. Əsl xanım idi. Sözü həqiqi mənada, xanım idi. Nə çox cavan idi, nə də çox gözəl. Lakin ala gözləri can alırdı. Qapıdan çıxanda ona elə gəldi ki, bu qadından çəkinir. Onda hər şeyi əvvəlcədən duyma qabiliyyəti vardı. O, Cermin küçəsinə gələrək Paveti çağırdı:

– Pikədelidə «Kuk» şirkətinə get. Bu çeki ver, sənin adına sifariş verilmiş biletləri götür, gəl.

– Lap yaxşı, cənab, – deyərək Pavet gözdən itdi.

Derek kiçik masaya yanaşaraq, yeni gələn məktubları nəzərdən keçirdi. Demək olar ki, hamısı bir-birinə oxşayırdı. Müxtəlif məbləğdə pulların ödənilməsi xahiş olunurdu. Derek yaxşı bilirdi ki, ailəsi ilə bağlı söhbətlər camaat arasında yayılsa, bu yumşaq, nəzakətli xahişlər necə ciddi tələblərlə əvəz olunacaq.

O özünü dəri örtüklü qollu kürsülərdən birinə atdı. Bu nə bəladır? Nə çarəsiz iş düşdüm, mən? Derek beləcə nə qədər oturduğunu bilmədi. Onu fikrindən kəsik-kəsik öskürək ayıltı.

– Ağa, Mayor Nayton adlı bir cənab sizi görmək istəyir.

– Nayton dedin? – Derek özünü düzəltdi. Qaşqabağını salı.

Birdən həyəcanlanmağa başladı, pıçıltı ilə dedi:

– Xeyir ola? Naytonu bura nə gətirib?

– Onu içəri dəvət edimmi, ağa?

Derek başının işarəsi ilə razılıq verdi.

Nayton içəri girəndə gördü ki, ev sahibi səmimi və mehriban insandır.

– Mənə baş çəkməyiniz diqqətəlayiq işdir, – Derek dedi. Nayton əsəbi idi.

Derek bunu o saat hiss etdi. Ona tapşırılan iş ürəyincə deyildi. O, Derekə qeyri-şüuri cavab verirdi. İçkidən imtina etdi. Özünü yığırdırmışdı. Çətin bir tapşırıq yerinə yetirəndə o həmişə belə edirdi. Nəhayət, Derek bunu başa düşdü və özünü şux göstərərək soruşdu:

– Yaxşı, mənim hörmətli qayınatam nə istəyir? Siz onun tapşırığı ilə gəlibsiz, elə deyilmi?

Nayton cavab verərkən ədəb qaydalarına əks olaraq gülümsünmədi.

– Bəli. – Nayton ehtiyatla dedi. – Lakin arzu edərdim ki, cənab Van Aldin yanınıza başqa bir adam göndərəydi.

Derek qəribə bir tərzdə qaşlarını çatdı. İstehzal və pərt səslə dedi:

– Nayton, sizi əmin edə bilərəm ki, mən o qədər də dəyməduşər adam deyiləm. Yəni çox pis bir iş üçün gəlibsiz?

– Xeyr. Lakin bu...

O susdu.

Derek iti baxışlarla onu süzdü.

– De gəlsin, – Derek mehribancasına dedi və davam etdi:

– Təsəvvür etmək çətin deyil ki, hörmətli qayınatamın tapşırığı həmişə asan olmur.

Nayton boğazını arıtladı. Sonra rəsmi bir ədayla danışmağa başladı:

– Məni cənab Van Aldin sizin yanınıza müəyyən təkliflə göndərib.

– Təkliflə? – Bir müddət Derek təəccübünü gizlədə bilmədi. Naytonun belə başlamasını Derek heç cür gözləməirdi. O, Naytona siqaret təklif etdi. Özü də bir siqaret yandırdı. Qoltuqlu kürsüyə yayxanaraq istehzal və səslə pıçıldadı:

– Təklif? Çox maraqlıdır.

– Davam edə bilərəmmi?

– Buyurun. Təəccübümə görə mənə bağışlayın. Səhər hörmətli qayınatam göylə əlləşirdi. Deyəsən, söhbətimizdən sonra yerə enib. Əyilmək varlı, güclü adama xas olan xüsusiyyət deyil. Bu o deməkdir ki, özünün vəziyyəti düşündüyü səviyyədə deyil.

Nayton onun istehzalılı danışığını nəzakətlə dinləyirdi. Onun razı və ya narazı olduğunu ayırd etmək mümkün deyildi. Derek danışb qurtaranda Nayton sakitcə dedi:

– Təklifin məğzini qısaca nəzərinizə çatdırmaq istərdim.

– Buyurun. Sizi eşidirəm.

Nayton ona baxmadan quru səslə sözə başladı:

– Məsələ belədir. Bildiyiniz kimi, xanım Keterinq boşanmaq haqqında ərizə vermək üzrədir. Əgər məsələ əngəlsiz həll olunsa, qərar çıxan günü sizə yüz min pul çatacaq.

Derek siqaret yandırır. Birdən əlini saxladı:

– Yüz min! Yüz min dollar?

– Yüz min funt-sterlinq.

Hər ikisi susdu. Bu cansıxıcı sükut iki dəqiqəyə qədər davam etdi. Fikrə getmişdi. Yüz min funt-sterlinq. Bu o demək idi ki, Mirellə əvvəlki kimi keşəcək, həyatını qayğısız başa vuracaqdı. Bu o demək idi ki, cənab Van Aldin də az bilmir. Van Aldin boş-boşuna sağa-sola xərcləyən adam deyildi. Derek ayağa qalxdı. Dirsəyini buxarının üstündəki naxışlı ağac lövhəyə söykəyərək: «Əgər mən bu gözəl təklifi qəbul etməsəm, necə?» – deyərək soyuq və nəzakətdən uzaq istehza ilə soruşdu.

Nayton çiyinlərini çəkdi və səmimiyyətlə:

– İnanın ki, bu tapşırıqla sizin yanınıza göndəriləndə ayaqlarım gəlsə də, ürəyim gəlməyib. Bu mənim üçün ən arzuolunmaz bir tapşırıqdır.

– Aydın. Özünüzü üzməyin. Burada sizin heç bir günahınız yoxdur. Ancaq sizdən sualıma cavab almadım.

Nayton da ayağa qalxdı. O əvvəlkindən də könülsüz danışdı:

– Təklifi qəbul etmədiyiniz təqdirdə, – Nayton bir an dayanıb davam etdi, – Van Aldin mənə tapşırırdı ki, sizə açıqca deyim ki, sizi məhv edəcək. Vəssalam!

Keterinq qaşlarını çatsa da, özünü ələ aldı. Yüngüllüklə dedi:

– Elədir, elədir. Məncə, o buna qadirdir. Amerikanın multimilyonerinə mən nə edə billəm? Yüz min! Əgər kimisə pulla satın almaq istəyirsinizsə, gərək insafı əldən verməyəsınız, işi ləyaqətlə görəsınız. Tutaq ki, mən iki yüz min funt-sterlinqə onun təklifini qəbul etdim, onda necə?

– Sözlərinizi cənab Van Aldinə çatdıraram. Cavabınız budurmu?

– Xeyr. Gülməli olsa da, cavabım bu deyil. Gedin mənim qayınatama deyın ki, cəhənnəm olsun özü də, mənə təklif etdiyi rüşvəti də. Aydındırmı?

– Tamamilə aydındır, – deyə Nayton ayağa qalxdı. Nəse demək istədi. Tərəddüd etdi. Birdən ürəyini açdı:

– İcazə verin deyim ki, mən sizdən bu cavabı eşitməyimə çox şadam, cənab Keterinq. Sizdən elə bu cavabı da gözləyirdim.

Derek dinmədi. Nayton otağı tərk edəndən sonra o, dərin fikrə getdi. Qəribə bir tərzdə gülümsədi.

X FƏSİL

MAVİ QATARDA

– Atacan!

Xanım Keterinq atasını görəndə diksindi. Səhər-səhər çox həyəcanlandığına görə əsəbini cilovlaya bilmədi və özünü atasının üstünə atdı. O, çox gözəl geyinmişdi. Əynində samur dərisindən uzun palto, başında parıltılı, qırmızı rəngli, kiçik çin şlyapası vardı. O, fikirli-fikirli «Viktoriya» dəmiryolu vağzalının platformasında gəzinirdi. Atasının qəfildən vağzala gəlməsi, səmimiyyətlə salamlaması ona gözlənilməz təsir bağışladı, özünü itirdi.

– Nə olub, qızım? Özünü hövləyə atdın!

– Ata, vağzala gələcəyinizi gözləmədim. Dünən axşam salamatlaşdıq. Dedin ki, bu gün iclasın var.

– Bəli, var. Lakin o iclasların yüzü qurban olsun sənə. Səndən başqa kimim var ki, qızım. Ürəyim durmadı. Dedim, səni yola salım. Axı xeyli vaxt səni görməyəcəyəm. Səndən ötrü bərk darıxacam.

– Səndən olmaz, ata! Elə istəyirdim ki, sən də gələsən.

– Gəlsəm, nə deyəcəkdin?

Van Aldin bunu zarafatla deyirdi. Odur ki qızının yanaqlarının qızarmasına mat qaldı. Ona elə gəldi ki, Rufun gözlərində məyusluq dolaşır. Ruf şübhə ilə atasına baxıb, əsəbiliklə güldü:

– Az qalmışdı inanam ki, doğrudan da, gələcəksən.

– Razi qalardınmı?

– Əlbəttə! – Ruf xüsusi ahənglə dedi.

– Lap yaxşı, lap yaxşı, – Van Aldin dedi.

– Atacan, onsuz da bu yaxınlarda görüşəcəyik. Gələn ay sən də gələcəksən.

– Aman Allah! Bəzən mənə elə gəlir ki, özümü Hali küçəsindəki¹ həkimlərin birinə göstərsəm, deyəcək ki, mənə təcili günəş lazımdır, havamı dəyişmək lazımdır.

– Ata, belə tənbellik yaramaz. Üzümüə gələn ay orada hava daha yaxşı olacaq. Bir də o qədər görülcək işin var ki, yəqin, indi onları qoyub gələ bilməzsən.

– Elədir. – Van Aldin köks ötürdü. – Yaxşısı budur, vaqona min. Yerin hansıdır?

Ruf pərişan halda qatarə baxdı. Ən bahalı vaqonların birinin qabağında qara paltarda nazikbədənli, ucaboylu bir qadın dayanmışdı. O, xanım Keterinqin qulluqçusu, daha doğrusu, kənizi idi. Ruf yaxınlaşanda kənara çəkildi.

– Xanım, paltar lazım olsa, oturacağınızın altındadır. Yanınızda bir adyal da qoyummu?

– Yox, lazım deyil. Meysən, get, öz yerini tut.

– Oldu, xanım.

Xidmətçi aralandı. Van Aldin də vaqona mindi. Qızının kupesində Van Aldin masanın üstünə çoxlu qəzet-jurnal yığdı. Üzbəüz yerdə artıq bir nəfər oturmuşdu. Van Aldin gözücu ona baxdı. Xanımın ala gözləri və gül kimi təmiz səfər paltarı diqqətini cəlb etdi. O, şövqlə bir az ordan-burdan danışdı; qatarla birini yola salanda həmişə belə rabitəsiz danışrlar. Bu hamıya xas olan cəhətdir.

Nəhayət, fit səsi eşidildi. Van Aldin saatına baxaraq dedi:

– Yaxşı olar ki, mən düşüm. Hələlik, əzizim. Narahat olma. Sənin məsələnlə özüm məşğul olacam.

– Ay ata!

Van Aldin qızının səsinə qəflətən geri döndü. O, qızının səsinə ümitsiz bir çağırış sezdi. Ruf qeyri-iradi olaraq atasına tərəf gəldi, lakin birdən ayılan kimi oldu. Özünü ələ aldı.

¹ Londonda ən məşhur həkimlərin məsləhətxanaları yerləşən küçə – tərçüməçi.

– Gələn aya qədər, atacan! – Ruf mehribanlıqla vidalaşdı. İki dəqiqədən sonra qatar yola düşdü.

Ruf sakitcə oturub alt dodağını gəmirir, ona yad olan gözyaşlarını zorla saxlayırdı. O, birdən dəhşətli bir tənhalıq hiss etdi. Necə ki, gec deyil, qatardan düşüb, evə qayıtmaq arzusu ürəyində baş qaldırdı. Həmişə təmkinli, özünəarxayın olan Ruf, indi budağından qoparılan, küləklərin önündə qeyri-müəyyən istiqamətdə uçan yarpağa bənzəyirdi. Başında dolaşan fikir ona rahatlıq vermirdi. «Atam bilsə nə deyər?»

– Ağılsızlığa bax! Ömründə ilk dəfə idi ki, hissə qapılmış, məhvərindən qopmuşdu. Az qalırdı ki, ağlagəlməz bir ehtiyatsızlığa yol versin. Lakin havayı deyildi ki, Van Aldinin qızı idi. Az qalmışdı ki, bu ağılsızlıqla özünü çıxılmaz vəziyyətə salsın. Lakin başqa mənada da Van Aldinin qızı idi. Bir şey barədə qəti qərara gəldimi, istədiyini edəcək, heç nə onu istədiyi yoldan döndərə bilməyəcək. Körpəlikdən inadcıl olmuş, böyüdükcə bu inadcılığı da özü ilə böyütmüşdü. İnadcılıq onun ürəyini daşa döndərmişdi. Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir! O, istədiyinə nail olmalıdır.

Başını qaldırdı. Baxışları əyləşən xanım ilə qarşılaşdı. Ona elə gəldi ki, xanım onun fikirlərini üzündən oxuyub. Xanımın ala gözlərindən onu anladığını və hüsn-rəğbət bəslədiyini oxudu.

Bu, öləri təsəvvür idi. Hər ikisinin sifətində ədəb-ərkandan doğan bir soyuqluq vardı. Xanım Keterinq əlinə bir jurnal aldı. Katrin Qrey pəncərədən bayıra baxdı, cansıxıcı küçələrə və şəhərtrafi evlərə boylandı.

Ruf fikrini cəmləşdirib jurnalı oxuya bilmirdi. Sətirlər gözünün qabağından keçsə də, mənasının başa düşmürdü. Beynində dolandırdığı qorxulu fikirlər onu əldən salmışdı. Necə də axmaq olmuşam! Necə də axmaq olmuşam! Artıq gec idi... Doğrudanmı, gec idi? Nə olaydı, dərdinə şərik çıxan, ona məsləhət verən bir adam olaydı. Əvvəllər heç vaxt belə arzuda olmamışdı. O həmişə öz mühakiməsinə inanar, baş-

qalarının məsləhətini istehza ilə qarşılayardı. İndi ona nə olmuşdu? Vahimə onu çulğamışdı, təlaş içində idi.

Gözaltı qarşıda əyləşən xanımı süzdü. İlk baxışdan bu alagözlü xanım ürəyinə yatdı. Belə adamlarla dərcləşmək, ona ürək açmaq olardı. Lakin tanımadığın adama inanıb, ürək qızdırmaq olmaz. Ruf gülümsündü və yenidən jurnalı vərəqlədi. Yox, belə olmaz. O özünü ələ almalıdır. Axı həyatında nə baş veribsə, hamısı öz arzusu ilə olub. «Həyatımda hansı xoşbəxtliyi görmüşəm? – O, aramsız fikrindən keçirirdi: – Axı mən niyə də xoşbəxt olmamalıyam? Axı heç kim, heç vaxt, heç nə bilməyəcək».

Vaxt necə keçmişdisə, Duvra haçan gəlib çatdıqlarını hiss etməmişdilər. Ruf gəmidə səyahətə çıxmağı çox xoşlayırdı. Dəniz nə qədər dalğalansa, gəmini atıb-tutsa da, ürəyi bulanmazdı. Teleqrafla, İngilis kanalını keçərkən ona xüsusi kayut saxlanılmasını xahiş etmişdi. Sevinirdi ki, isti kayutda istədiyi kimi istirahət edəcək. Ruf boynuna almasa da, taleyə inanan idi. O, təsadüfə zərurətin nəticəsi kimi baxan adamlardandı. Gəmidə rahatca İngilis kanalını keçərək, Fransaya – Pade-Kaleyə çatdılar. Mavi qatarda iki kupelik salonda rahatlaşandan sonra vaqon-restorana getdi. Onu bir masa arxasında əyləşməyə dəvət etdilər. Əyləşəndə təəccüb onu bürüdü. Onunla üzbəüz eyni masa arxasında bahalı vaqonda birgə gəl-di-yi alagöz xanım əyləşmişdi.

– Bu, tamamilə təsadüfdür, – Keterinq dedi.

– Bilirəm. Maraqlıdır ki, belə təsadüflər baş verir, – Katrin onun sözünü təsdiqlədi.

Bir göz qırpımında xörəkpaylayan iki qab şorbanı onların qabağına qoydu. Şorbanı yeyib, qayğanağı gözləyincə, xanımlar dostcasına şirin söhbət etdilər.

– İsti havada, günəş altında istirahət aləm olacaq, – Ruf köks ötürdü.

– Əminəm ki, bu istirahət yaddan çıxmayacaq.

– Riveranı yaxşı tanıyırsınız?

– Xeyr, xanım. Fransız torpağına ilk dəfədir ayağım dəyir.
– Təsəvvür edirəm, nə hislər keçirəcəksiniz?
– Güman edirəm ki, siz hər il Fransaya səfər edirsiniz?
– Demək olar ki, elədir. Yanvar-fevral aylarını Londonda keçirmək dəhşətdir, – xanım Keterinq dedi.

– Mən həmişə kənd yerində yaşamışam. O aylar elə kənd yerləri üçün də ağırdır. Hər yan palçıq olur. – Katrin əlavə etdi.

– Bəs sizi nə vadar etdi ki, birdən-birə belə səfərə çıxmaq qərarına gəldiniz?

– Pul... On il idi ki, mən bir nəfərə həyançı sifətində işləyirdim. Pulum isə ancaq kəndli ayaqqabısı almağa bəs edirdi. İndi isə deyə bilərəm ki, mən böyük var-dövlət sahibiyəm. Doğrudur, bu var-dövlət sizin üçün çox da böyük görünməz.

– Maraqlıdır, niyə?

Katrin güldü:

– Doğrusu, səbəbini deyə bilmərəm. Mənim təsəvvürüm belədir. Niyəsini fikirləşməmişəm. Mənə belə gəldi ki, siz dünyanın ən varlı xanımlarındansınız. Bəlkə də, səhv edirəm.

– Xeyr, siz səhv etmirsiniz.

Ruf birdən qəm-qüssəyə qərq oldu, gülümsər çöhrəsi tutuldu. Sonra dedi:

– Arzu edərdim ki, mənim haqqımda nə düşünürsünüzsə, hamısını deyəsiniz.

– M...ə...n?!

Xanım Keterinq baxışı ilə çaşıb qalmış Katrini süzdü:

– Rica edirəm, ürəyinizdə olanları gizlətməyin. Mən bilmək istəyirəm. Biz Londonda «Viktoriya» vağzalını tərk edəndə, nəzərlərimiz qarşılaşdı. Mənim qəlbimdən qəribə bir hiss keçdi. Mənə elə gəldi ki, ürəyimdən keçənləri oxuyursunuz.

– Sizi inandırım ki, ürəkləri oxumaq qüdrətinə malik deyiləm, – Katrin təbəssümlə dedi.

– Olsun. Hər halda, zəhmət olmasa deyin görüm, mənim haqqımda nə düşünürdünüz?

Xanım Keterinq səmimiyyətlə sözünə israr etdi.

– Əgər istəyirsiniz, deyim. Ancaq xahiş edirəm, məni nəzakətsiz, ədəbsiz hesab etməyəsiniz. Mən düşünürdüm ki, hansı səbəbdənsə siz ağır ruhi sarsıntı keçirirsiniz. Mənim sizə yazığım gəlirdi.

– Doğrudur. Siz tamamilə haqlısınız. Mən böyük bir bəlaya düşər olmuşam. Etiraz etməsəniz, bir az ürəyimi boşaldardım.

– Pərvərdigara! – Katrin öz-özünə düşündü: «Dünya nə qəribədir. Elə müqəddəs Meri Meddə də hamı mənə öz dərini danışdı. Mən daha heç kimin dərd-sərini eşitmək istəmirəm».

Bununla belə nəzakətlə dedi:

– Buyurun.

Naharı yenicə qurtarırdılar. Ruf kofesini birnəfəsə içərək ayağa qalxdı. Katrinin hələ kofedən bircə qurtum da içmədiyini unudaraq dedi:

– Onda gedək mənim kupemə.

Ruf bir-birinə içəridən girişi olan iki kupe götürmüşdü. Onlar Rufun kupesində oturanda ikinci kupədə Katrinin «Viktoriya» vağzalından yola düşəndə gördüyü nazikbədən qulluqçu əyləşmişdi. Onun əlində üstünə açıq-qırmızı rəngdə tumac çəkilmiş qutu vardı. O, üstündə böyük R.V.K hərfləri yazılmış qutunu bərk-bərk tutmuşdu. Xanım Keterinq arapapını örtərək əyləşdi. Katrin yanını yerə qoyan kimi Ruf sözə başladı:

– Mən böyük bir bəlaya düşmüşəm. Heç bilmirəm nə edim? Çox xoşladığım bir kişi var. Onu həddən artıq istəyirəm. Hələ gənc yaşlarımızdan biri-birimizlə əhd-peyman bağlamışdıq. Lakin bizi insafsızcasına, mən deyərdim, qəddarcasına ayırdılar. İndi biz yenidən birləşmişik.

– Elə?

– Mən indi onunla görüşməyə gedirəm. Əvvəlcədən deyə bilərəm ki, bu hərəkətimin yanlış olduğunu fikirləşirsiniz. Lakin siz vəziyyətdən hali deyilsiniz. Ərim yaramaz adamdır. O mənim başıma biabırçı işlər açıb. Məni tapdalayıb. Məni rüsvay edib.

– Elə? – Katrin yenidən təkrar etdi.

– Mən bu biabırçılığa dözə bilmirəm. Mən atamı aldatmışam. «Viktoriya» vağzalından məni yola salan atam idi. Atam istəyir ki, ərimdən ayrılıım. Lakin xəbəri yoxdur ki, başqa bir adamla görüşə gedirəm. Əgər o bunu bilsəydi, buna çox pis baxardı.

– Bəyəm fikirləşirsiniz ki, bu, doğrudan da, yaxşı iş deyil?

– Fikirləşirəm. Siz haqlısınız. Lakin artıq gecdir. Yarıyoldan dönmək olmaz.

Misiz Keterinq əllərini biri-birinə möhkəm sıxaraq dedi:

– Niyə olmur axı?

– Hər şey qabaqcadan planlaşdırılıb. Bir də ki bu onun üçün ağır zərbə olar. O buna dözməz.

– İnanmayın, – Katrin açıqca dedi. – Hələ belə şeyə görə ölən olmayıb.

– O fikirləşəcək ki, mən qorxağam, gücsüzəm. Məqsədə çatmaq üçün gərək hər şeyə dözsən.

– Məni bağışlayın, xanım. Açığını deyəcəyəm, bu lap axmaqlıqdır. Əminəm ki, bunu siz özünüz də dərk edirsiniz.

Ruf Keterinq hər iki əli ilə sifətini örtüdü:

– Bilmirəm, nədəndir, «Viktoriya» vağzalını tərk edəndən bəri bədənimə olmazın bir qorxu çulğalayıb. Ürəyimə damıb ki, başıma dəhşətli bir hadisə gələcək.

O təlaşla bərk-bərk Katrinin əlindən yapışdı.

– Bilirəm, məni dəli hesab edirsən, öz işindir. Bircə onu bilirəm ki, başıma dəhşətli bir hadisə gələcək.

– Bu fikri başınızdan çıxarın. Özünüzü ələ alın. İstəsəniz, Parisdən atanıza teleqram göndərə bilərsiniz. Atanız o saat gələr.

Xanım Keterinqin sifəti işıqlandı.

– Doğru deyirsiniz. Yazıq qoca o saat gələr. Qəribədir, mən onu bu qədər çox istədiyimi heç vaxt duymamışdım.

O yerində qurdalanıb yaylığı ilə gözyaşını silməyə başladı:

– Mən nə qədər axmaq olmuşam. Dərdimə şarik çıxdığınınızına görə sizə çox-çox təşəkkür edirəm. Heç özüm də bilmirəm, bu şübhələr nədir, hardan qəlbimə dolub? Niyə belə həyəcanlanmışam?

Gözyaşları onu sakitləşdirmişdi. Ayağa qalxdı:

– İndi tamam yaxşıyam. Ürəyimi boşaltmağa ehtiyac varmış. Özüm də bilmirəm, niyə belə hala düşmüşdüm.

Katrin də ayağa qalxdı:

– Çox şadam ki, özünüze gəldiniz, – sakit və mehriban bir səslə dedi. O yaxşı bilirdi ki, bu məxfi söhbətdən sonra bir yerdə çox qalsalar, ikisi də sıxıntı keçirəcək. Odur ki nəzakətlə:

– Mən öz kupemə getməliyəm, – deyərək dəhlizə çıxdı.

Bu, kəninin çıxması ilə eyni vaxtda baş verdi. Kənin çiyinlərinin üstündən Katrinə tərəf baxdı. Kimisə görüb bərk təəccübləndi. Katrin geri boylandı. Lakin dəhliz artıq boş idi. Gözünə heç kim dəymədi. Katrin irəliləyərkən axırncı kupenin qapısı açıldı. Bir qadın başı göründü. Katrini görən kimi tez qapını örtülər. Qadının qəşəng sifəti vardı. Bu girdə, qarabuğdayı, ənlik-kirşanlı sifəti elə bil Katrin hardasa görmüşdü.

Katrin qonşu vaqondakı kupesinə gəldi. Xeyli yata bilmədi. Öz sirrini ona açan qadın barədə düşündü. Başında cürbəcür fikirlər dolandı. Görəsən, söylədiyi hekayətin axırı nəylə qurtaracaq?! Əgər bir nəfəri səhv yoldan döndərmişəmsə, belə hesab edirəm ki, savab iş görmüşəm. Lakin nə bilmək olar? Bu başqa qadındır. Uşaqlıqdan ərköyün böyüyən belə adamı

yolundan döndərmək çətindir. Görəsən, bir də onunla görüşəcəyikmi? Aydın məsələdir ki, sirrini sənə açan adam bir daha səninlə üz-üzə gəlmək istəməz. Nə olaydı, naharda onu başqa stolun başında əyləşdirəydilər. Fikirləşdi ki, onları yenə bir stol arxasında əyləşdirsələr, hər ikisi sıxıntı keçirəcək. Başını balısa söykəyəndə yorulduğunu və sıxıntı keçirdiyini hiss etdi.

Artıq Parisə çatmışdılar. Acıbağırsaq kimi uzanan və kəmərim kimi şəhərin ətrafına dolanan yol, saysız-hesabsız dayanacaqlar çox usandırıcı idi. Lion vağzalına çatanda Katrin sevindi ki, çıxıb platformada gəzəcək. İsti vaqondan sonra soyuq və təmiz hava adamın iliklərinə işləyirdi. Katrinin sifətində bir təbəssüm göründü. Xəz paltolu xanım, Katrinin qorxduğu sıxıntı, pərtlik məsələsini həll edirdi.

Pəncərədən onun kupesinə bir zənbil yemək ötürdülər. Xanımın qulluqçusu zənbili qəbul etdi. Qatar yola düşəndən sonra ucadan zəng çalaraq şam yeməyinin hazır olduğunu bildirdilər. Katrin vaqon-restorana rahatca, heç bir gərginlik hiss etmədən getdi. Stolun başında bəstəboy bir əcnəbi əyləşmişdi. Cod ağ bıqları, yumurtayabənzər yastı başı vardı. Katrin özü ilə bir kitab götürmüşdü. Gözünü kitaba zilləmişdi. Gözləri məmnunluqla alışıb yanırdı.

– Xanım, görürəm macərə romanı oxuyursunuz. Belə şeylər xoşunuza gəlir?

– Adamın fikri dağılır, əylənir.

Kişi onunla razılaşmış kimi başını yırğaladı.

– Xanım, deyirlər, belə kitabları hamı alır. Mən insanın təbiətini öyrənən bir tələbə kimi sizdən sual edirəm, bəlkə, cavab verəsiniz: «Belə kitablara maraq niyə böyük olur?»

Katrin maraq bürüdü:

– Kim bilir, bəlkə, bu, insanın qeyri-adi həyat keçirmək xülyası ilə əlaqədardır.

Kişi dalgın halda başını tərpətdi.

– Dediyyəndə bir həqiqət var.

– Əlbəttə, məlumdur ki, belə hadisələr həyatda baş vermir.

O, Katrinin sözünü kəsdi:

– Bəzən baş verir, xanım qız, bəzən baş verir. Mənim özümün başıma gəlib. Bəzən qulağımın dibində elə dəhşətli hadisələr baş verib ki...

Katrin maraqla ona nəzər saldı.

– Həyatdır, nə bilmək olar, bəlkə, bir gün elə lap sənin özünün bir addımlığında belə bir iş baş verəcək. Allah eləsin olmasın. Bu, bəxtəbəxtidir.

– Belə, şeylər məndən uzaqdır, – Katrin dedi.

Kişi qabağa əylərək:

– Yanınızda belə bir hadisənin olmasını istərdinizmi? – dedi.

Gözlənilməz sual Katrini təlaşa saldı. Nəfəsini içəri çəkdi.

Kişi çəngəllərdən birini sakitcə təmizləyə-təmizləyə dedi:

– Bəlkə də, təsəvvürüm düz deyil. Qənaətim belədir. Mən-cə, siz maraqlı əhvalatların baş verməsinə can atırsınız. Hə, madmazel. Bütün həyatımboyu bir şeyin şahidi olmuşam: insan öz istəyinə çatır. Dünyanın işini kim bilir, xanım! – Onun sifəti gülməli şəkildə dəyişdi. – Siz gözlədiyinizdən artıq arzulara çata bilərsiniz.

– Bu peyğəmbərlikdirmi? – Katrin gülə-gülə dedi və ayağa qalxdı.

Balacaboy kişi başını buladı və uca səslə dedi:

– Mən heç vaxt peyğəmbərlik etmək fikrində olmamışam. Doğrudur, həmişə mənim dediklərim çin olur. Amma mən bununla qürrələnmiyəm. Gecəniz xeyrə qalsın, yuxunuz şirin olsun, xanım qız!

Katrin bəstəboy həmsöhbətindən razı halda öz vaqonuna gedərkən qonşu vaqonda xəz paltolu xanımın qapısının açıq olduğunu və vaqon bələdçisinin onun yerini düzəltdiyini gördü. Xəz paltolu xanım pəncərənin önündə ayaqüstə durub ba-

yıra baxırdı. Araqapı açıq idi. Qulluqçu qız gözə dəymirdi. Adyal və çantalar oturacağın üstünə yığılmışdı.

Katrin vaqonuna getdi. Vaqon bələdçisi yatağını rahatlamışdı. Saat onun yarısı olmasına baxmayaraq, yorğun olduğundan yatağa girdi və işığı söndürdü.

Birdən hövlnak yuxudan ayıldı. Saat neçə olardı, bilmədi. Saati yatmışdı. Bədəninə nəsə bir gizilti düşmüşdü. Narahatlığı get-gedə artıb bütün bədənini bürüdü. Əsim-əsim əsirdi. Birtəhər qalxıb xalatını çiyinə saldı və dəhlizə çıxdı. Elə bil bütün qatar dərin yuxuya qərq olmuşdu. Katrin pəncərəni açdı. Soyuq havanı acgözlüklə ciyərlərinə çəkdi. Pəncərənin önündə oturaraq, bədənini çulğalayan narahatlıq və qorxu hissini qovmağa çalışdı. Sonra vaqon bələdçisindən vaxtı öyrənərək saatını düzəltmək fikrinə düşdü. Vaqon bələdçisi yerində yox idi. Bir az tərəddüddən sonra o biri vaqona yollandı. Dəhlizin o başında xəz paltolu xanımın kupesinin ağzında əllərini qapıya dirəmiş bir kişi gördü. Ola bilsin, səhv edirdi. Bəlkə də, bu heç xanımın kupesi deyildi. Kişi elə bil nə edəcəyini özü də bilmirdi. Katrin yavaşca geri döndü. Qərribə hislər keçirdi. Tanıdı onu. Əvvəllər iki dəfə görmüşdü. «Səvoy» mehmanxanasında və «Kuk» şirkətində qatara bilet alarkən. Kişi kupeyə girib qapını örtüdü.

Katrinin başından ani bir fikir keçdi. Xəz paltolu xanımın haqqında söhbət açdığı, görüşünə getdiyi şəxs budurmu? Bəlkə də, zənnində yanılmışdı. Bəlkə də, heç o xəz paltolu xanımın kupesi deyildi. Katrin öz vaqonuna qayıtdı. Bir azdan qatar get-gedə sürətini azaltdı və nəhayət, yırğalanaraq dayandı. Liona çatmışdılar.

XI FƏSİL

QƏTL

Katrin ertəsi gün yuxudan oyananda gün təzəcə çıxmışdı. Səhər yeməyinə getdi. Lakin tanışlarından heç birini orada görmədi. Kupesinə qayıdanda artıq gün qalxmışdı. Günəşin şüaları ətrafa yayılmışdı. Əyribığ, qaraqabaq vaqon bələdçisi yerini yenicə yığıb, kupedən çıxırdı:

– Xanımın bəxti gətirir. Gün ətrafa şəfəq saçır. Hava tutqun olanda sənişinlərin də üzü gülmür.

– Mən isə hava tutulsaydı da, heç kefimi pozmadım. – Katrin dedi.

Bələdçi:

– Xanım, mənzil başına gecikirik. Nitsə yaxınlaşanda sizi xəbərdar edəcəyəm, – deyərək getdi.

Katrin başının işarəsi ilə razılığını bildirdi. Pəncərənin önündə əyləşib ətrafa nəzər saldı. Palma ağaclarını, mavi dənizi, kəhrəba rəngli küsdümağaclarını seyr etdikcə ürəyi açılırdı. On dörd il idi ki, İngiltərənin cansıxıcı qışından başqa heç nə görməmişdi. Kanna çatanda vaqondan düşərək platformada gəzindi. Xəz paltolu xanımla maraqlanırdı. Onun kupesinin pəncərəsinə baxdı. Pəncərələr pərdə ilə bağlanmışdı. Başqa heç bir pəncərə pərdə ilə örtülməmişdi. Katrin bir az təəccübləndi və qatara mindi. Xəz paltolu xanımın kupesinin qapıları əvvəlki kimi bağlı idi. Güman ki, xanım səhərlər tez qalxmağı xoşlamırdı.

Katrin öz kupesinə gəldi. Nəhayət, vaqon bələdçisi gəlib bildirdi ki, Nitsə çatırlar. Katrin ona «çay pulu» verdi. Bələdçi təşəkkür etsə də, aralanmağa tələsmirdi. Nəsə narahat idi. Əvvəlcə Katrin elə güman etdi ki, «çay pulu»nu az verib, lakin sonra anladı ki, məsələ daha ciddidir. Bələdçinin sifəti avazıymışdı. Nəsə tir-tir əsirdi. Elə bil həyatı təhlükə altında

idi. Qəribə baxışlarla Katrinə baxırdı. Nəhayət, kəskin şəkildə dedi:

– Xanım məni bağışlasın, xanımı Nitsdə qarşılayan dost-tanışı olacaqmı?

– Güman ki, olacaq. Nə olub ki?

Bələdçi başını bulayaraq nəsə dedi və getdi. Katrin heç nə başa düşmədi. Qatar vağzalda dayanana qədər bələdçi bir də görünmədi. Qatar dayananda Katrinin şeylərini pəncərədən ona verdi. Katrin bir-iki dəqiqə nə edəcəyini bilmədi. Elə bu vaxt gənc bir kişi gülürüzlə ona yaxınlaşıb tərəddüdlə soruşdu:

– Xanım qız Katrin Qrey deyilmi?

– Bəli, özüdür ki, var.

Cavan adam sevinc və təbəssümlə:

– Mən Çabiyəm, – dedi, – Ledi Təmplinin həyat yoldaşı. Güman ki, məktubunda haqqımda yazıb. Bəlkə də, yadından çıxarıb. Necə olsa da... Saxlancınızı almaq üçün qəbziniz varmı? Mən bu il qəbzi itirmişdim. Nə oyun çıxartmadılar. Bu fransız rəsmiyyətçiliyi adamı lap boğaza yığır.

Katrin qəbzi ona verdi. Çabinin yanına düşüb getmək istəyirdi ki, gözlənilmədən ona bir kişi yanaşdı və mülayim səsle pıçıldadı:

– Xanım, zəhmət olmazsa, bir az ayaq saxlayın.

Katrin baxdı ki, yanında dayanan əynində qızıl bafta ilə haşiyələnmiş geyim olan polis nəfəridir.

– Qoy xanım qız məni bağışlasın. Rəsmiyyət xatirinə bir-iki dəqiqə xanımın vaxtını alacağım. Zəhmət olmasa, mənimlə gedək. Şübhə yoxdur ki, boş şeydir. Rəsmiyyət xatirinə xanım arzu etsə, bir-iki suala cavab verərdi, – deyərək üzrxahlıqla əllərini yuxarı qaldırdı. Fransızca pis bilən mister Çabi Evanz onları yaxşı anlamasa da, diqqətlə qulaq asırdı.

– Bax, fransızlar belədirlər, – mister Evanz mızıldandı. O, vətəninə sadıq bir adam idi. Xarici ölkənin bir guşəsini özününkü edib, onun yerli əhalisini görməyə gözü olmalarıdan idi.

Çabi dedi:

– Bunlar həmişə ya bir kələk işlədir, ya da axmaq bir iş görürlər. Lakin əvvəllər heç vaxt vəğzalda adamı saxlamazdılar. Bu, nəşə yeni bir şeydir. Məncə, getmək lazımdır.

Katrin polis nəfərinin yanına düşüb getdi. Təəccüblü o idi ki, polis nəfəri Katrini «Mavi qatar»dan açılıb ehtiyat yola verilmiş vaqona tərəf aparırdı. Xahiş etdi ki, vaqona minsin. Kupelərin birinin qapısını açıb onu içəri dəvət etdilər. İçəridə sifətindən yağ daman, məğrur görkəmli rəsmi şəxs və yanında təsviredilməsi çətin olan qulluqçu vardı. Məğrur görkəmli şəxs ayağa qalxıb nəzakətlə Katrinə baş əydi:

– Xanım, məni bağışlayın. Bir-iki məsələni aydınlaşdırmaq üçün qanun və rəsmiyyət naminə sizi narahat etdik. Güman edirəm ki, xanım fransızca bilməmiş olmaz.

– Lazımınca, – Katrin fransızca cavab verdi.

– Lap yaxşı. Madam, zəhmət olmasa əyləşin. Mənim adım Kodur. Polis komissarıyam.

O, qürurla sinəsini irəli verdi. Katrin də kifayət qədər vüqarlı görünməyə çalışdı.

– Pasportuma baxmaq istəyirsiniz? Buyurun!

Komissar iti nəzərlərlə onu süzərək mızıldandı.

– Təşəkkür edirəm, xanım.

Pasportu götürərək boğazını arıtladı və dedi:

– Mən bir az məlumat almaq istədim.

– Məlumat?

Komissar astaca başını tərpətdi:

– Dünən sizinlə yoldaşlıq edən, bir yerdə nahar edən xanım haqqında məlumat almaq istədim.

– İnanmıram ki, onun haqqında sizə ətraflı bir məlumat verə biləm. Biz yalnız nahar zamanı söhbət etdik. Mən heç onu tanımıram da. Tamam yad adamdır. Əvvəllər də heç vaxt görməmişəm.

– Bununla belə nahardan sonra onun kupesində xeyli söhbət edibsiniz.

– Bəli, cənab, tamamilə doğrudur.

Komissar gözləyirdi ki, müəyyən məlumat əldə edəcək. Təhrikedici nəzərlərlə ona baxdı.

– Hə, madam?

– Hə, hə, cənab? – Katrin qısaca soruşdu.

– Bəlkə, nə haqda danışdığınız barədə bir məlumat verəsiniz?

– Məlumat verə bilərdim. Lakin indi ona elə bir ehtiyac duymuram.

Katrin hər şeyi ingilis arşını ilə ölçərək ürəyində həyasız hesab etdiyi, yersiz təkidilə onun zəhləsini tökən fransız komissarını məzəmmət etdi.

– Ehtiyac yoxdur, deyirsiniz? Sizi inandırırıram xanım, buna böyük ehtiyac vardır. Səbəbi olmasa, sizi narahat etməzdik.

– Onda deyin, biz də bilək.

Komissar bir-iki dəqiqə sakitcə çənəsini ovuşdurdu. Nəhayət, ağır-ağır dilləndi:

– Xanım, səbəb çox sadədir. Haqqında danışdığımız qadın ölübdür. Bu səhər kupədə meyidini tapıblar.

– Ölüb! – Katrin dəhşətə gəldi. – Nə olub? Ürəyi dayanıb?

– Xeyr. – Komissar fikirli və dalğın halda cavab verdi, – Öldürüblər.

– Öldürüblər! – Katrin qışqırdı.

– Görürsünüz, xanım, bizim hər hansı bir məlumata ehtiyacımız vardır.

– Qulluqçusu məlumat verər.

– Qulluqçusu yoxa çıxıb.

– Of! – Katrin susaraq fikrini cəmləşdirdi.

– Xanım, vaqon bələdçisi bildirdi ki, mərhum xanımın kupəsində olubsunuz. Xeyli söhbət edibsiniz. Ona görə də sizi saxlamışıq ki, bəlkə, bir məlumat əldə edə bildik.

– Mən çox üzr istəyirəm, cənab. Mən, hətta onun adını da bilmirəm.

– Pasportundan və saxlancının üstündəki etikətdən məlum olur ki, adı Keterinqdir. Əgər biz...

Qapı döyüldü. Komissar qaşqabağını sallayaraq qapını azca araladı.

– Nə olub? – Amiranə şəkildə dedi. – Məni narahat etməyin.

Katrin ilə nahar edən kişinin yastı başı qapının arasından göründü. Onun sifətində bir nəşə vardı.

– Mənim adım Herkuliz Payrotdur.

– Həmin... – Komissarın dili topuq çaldı. – Həmin Herkuliz Payrot...

– Özüdür ki, var. Yadımdadır, cənab Ko, bir dəfə Parisdə cinayət axtarışı şöbəsində görüşmüşdük. Görünür, o görüş sizin yadınızdan çıxıb.

– Heç də yox, cənab. Heç də yox. – Komissar səmimiyyətlə bildirdi. – Qapının ağzında niyə durubsunuz. Allah xatirinə keçin içəri. Siz məsələdən halisinizmi?

– Bəli, xəbərim vardır. Gəldim ki, bəlkə, bir köməyim dəydi.

– Ümid edirik, – komissar tez cavab verdi. – İcazə verin, cənab Payrot, sizə... – O, Katrinin pasportuna göz gəzdirərək – «İcazə verin xanım... xanım qız Qreyi sizə təqdim edirəm».

Payrot Katrinə baxıb gülümsündü.

– Təəccüblüdür, deyilmi, xanım qız? Sözlərim belə tezliklə yerini aldı – Payrot dodaqaltı dedi.

– Təəssüf ki, xanım qız, bizə elə bir məlumat verə bilmir. – Komissar sözə başladı.

– Mən cənab komissara deyirdim ki, o yazıq xanım mənə tamamilə yad idi.

Payrot başını tərpətdi və nəzakətlə dedi:

– Lakin o sizinlə söhbət etmişdi, elə deyilmi? Onun haqqında sizdə təsəvvür yaranıb, düzdürmü?

– Bəli. Məncə, onun haqqında təsəvvürüm vardır. – Katrin fikirli halda dedi.

– Təəssüratınız da bundan ibarət idi ki...

Komissar Payrotun sözünü ağzında qoydu. Özünü irəli verərək dedi:

– Hə, xanım, gəlin sizin təəssüratınızı dinləyək.

Katrin olub-keçənləri bir də başında dolandırıldı. Ona elə gəldi ki, ona verilmiş sirri açmaqla xəyanətə yol verir. Lakin o mənfur «qətl» sözü qulağında səslənməkdə davam edir, ona rahatlıq vermirdi. Odur ki hər şeyi yerli-yataqlı, olduğu kimi danışmaq, heç nəyi gizlətməmək qərarına gəldi. Onun məlumatından çox şey asılı ola bilərdi. Beləliklə, demək olar ki, mərhum xanım ilə olan söhbəti sözbəsöz təkrar etdi.

– Maraqlıdır, – komissar Payrota baxaraq dedi. – Maraqlıdır, cənab Payrot? Lakin bunun ölümə əlaqəsi... – O, cümləni tamamlamadı.

Katrin şübhə ilə dedi:

– Məncə, intihardan söhbət gedə bilməz.

– Xeyr. Onu uzun bir qara iplə boğublar.

– Of! Yazıq xanım, zavallı xanım! – Katrin əsməyə başladı.

Cənab Ko üzr istəyirmiş kimi əllərini oynatdı:

– Xeyr. Bu heç yaxşı deyil. Məncə, bizim ölkədə quldurlar sizin quldurlardan daha əzazildirlər.

– Dəhşətlidir.

– Bəli, xanım, bəli. – Komissar Katrinə ürək-dirək verdi. – Ancaq siz böyük ürək sahibisiniz. Mən sizi görən kimi öz-özümə dedim: «Xanım cəsarətli adamdır». Buna əmin olduğuma görə sizdən bir xahişim də var. Nisgilli bir işdir. Lakin inanın ki, vacib işdir.

Katrin narahatlıqla ona baxdı.

Komissar üzrxahlıqla əllərini havada oynatdı.

– Xahiş edirəm xanım, mənimlə qonşu kupeyə gedək.

– Bu çoxmu zəruridir? – Katrin astadan dedi.

– Kimsə onun şəxsiyyətini təsdiq etməlidir. Qulluqçusu yoxa çıxdığından gərək bu işdə siz bizə kömək edəsiniz.

– Bir halda ki, lazımdır, nə deyirəm.

Katrin sakitcə ayağa qalxdı.

Mister Payrot başının işarəsi ilə razılığını bildirdi və:

– Xanım çox tez mütəəssir olan adamdır. İcazə olsa, sizi müşayiət edərdim, cənab Ko, – dedi.

– Məmnun olduq, əzizim Payrot.

Onlar dəhlizə çıxdılar. Komissar açarla mərhumun kupe-sinin qapısını açdı. Pərdələri yarıyacaq açdılar ki, işıq düşsün. Mərhumu elə təbii şəkildə uzandırmışdılar ki, elə bil yatırdı. Üstü adyalla örtülmüş, yönü divara qoyulmuşdu. Yalnız şabalıdı saçları görünürdü. Mister Ko çox ehtiyatla onun çiynindən yapışaraq çevirdi. Katrin mərhumun sifətini görəndə diksindi. Əllərini biri-birinə sıxaraq dırnaqları ilə ovcunun içini deşdi. Ağır zərbə ilə zavallının sifətini tanınmaz hala salmışdılar. Payrot cingiltili səslə qışqırdı:

– Görəsən, bədbəxti sağlığında, yoxsa nəfəsi kəsiləndən sonra bu kökə salıblar?

– Doktorun rəyincə, öləndən sonra, – komissar dedi.

– Təəccüblüdür. – Payrot qaşlarını çatdı və Katrin tərəfə döndü: – Qorxma, xanım! Diqqətlə bax! Əminsənmi, bu dünyanın səninlə söhbət edən xanımın meyididir.

Katrinin əsəbləri möhkəm idi. Özünü ələ alaraq diqqətlə meyidi nəzərdən keçirdi. Sonra aşağı əyilərək, onun əlini yuxarı qaldırdı. Bir azdan sonra dedi:

– Tamamilə əminəm, özüdür. Hər şey uyğun gəlir. Onun sifətini tanınmaz etsələr də, bədən quruluşu, başının quruluşu, saçları dəqiq oxşayır. Bundan başqa mən onunla söhbət edərkən bu xalı da görmüşdüm. Katrin mərhumun biləyindəki xalı göstərdi.

– Yaxşı. Madmazel, yaxşı, sizdən olmaz. Əla şahidsiniz. Mərhumun şəxsiyyətinin təsdiqi barədə söz ola bilməz. Bununla belə, necə olsa da, təəccüblüdür.

Komissar Ko çiynlərini çəkdi.

Payrot çaşıb qalmışdı. Narazı halda meyidə baxıb dedi:

– Şübhəsiz, qatil çox qəzəbli imiş.

Əgər qadını zərbə ilə vurub yıxsalar, bir iz qalardı. Payrot götür-qoy etməyə başladı. Qatil arxadan gizlicə yaxınlaşaraq, gözlənilmədən kəndiri boğazına salıb boğmuşdur. Azca boğuş səs, azca xırıltı eşidilə bilərdi. Bununla da iş bitmiş, sonra isə bədbəxtin sifətini bu günə qoyan dəhşətli zərbə. Sual olunur: niyə? Bəlkə, fikirləşib ki, sifəti bu hala düşəndən sonra onu tanıyan olmaz, ya da ki, qadına o qədər nifrət edirmiş ki, hətta öldürəndən sonra da ürəyi soyumayıb, onu bu kökə salıb.

Katrin titrəyirdi. Payrot mehribanlıqla ona tərəf çevrilərək dedi:

– Xanım, sizə bu qədər əzab verməməliydik. Bu sizin üçün yeni və dəhşətli bir hadisədir. Ancaq belə şeylər mənim üçün çağırılmış bayatıdır. Bircə dəqiqə. Hər ikinizdən xahiş edirəm.

Komissarla Katrin qapının ağzında dayandılar. Payrot kupeni bir daha diqqətlə nəzərdən keçirdi. Mərhumun səliqə ilə bükülüb üst-üstə yığılmış paltarlarını, asılıqandan asılmış xəz paltosunu, setkanın üstündə düşüb qalmış qırmızı rəngli parıltılı şlyapasını qeyd etdi. Sonra araqapıdan o biri kupeyə keçdi. Burada yataq yığılmamışdı. Oturacağın üstündə üç-dörd adyal, şlyapa qutusu, bir cüt çamadan vardı. Payrot birdən Katrinə tərəf döndü:

– Dünən siz burada olubsunuz. Burada bir dəyişiklik hiss edirsinizmi? Nəsə qeyb olan bir şey varmı?

Katrin hər iki kupeni nəzərdən keçirərək dedi:

– Bəli. Burada bir şey çatmır. Üstündə kiminsə ad-familiyasının baş hərfləri yazılan açıq-qırmızı tumac dəriyə tutulan bir qutu vardı. Onun üstündə «R.V.K.» yazılmışdı. Ola bilsin ki, kiçik paltar qutusu, ya da cavahirat qutusu idi. Mən onu kəninizin əlində gördüm.

– Belə de, – Payrot dilləndi.

– Təbii ki, mənim belə şeylərdən başım çıxmaz. Lakin kəiniz və cavahirat qutusu yoxa çıxırsa, nəsə aydınlaşır.

– Güman edirsiniz ki, oğru kənizdir? Xeyr, madmazel. Bu fikrə qarşı əsaslı dəlil var. – Komissar dedi.

– Nə?

– Kəniz Parisdə qatarı tərk edib, – deyərək Payrota tərəf döndü.

– İstərdim ki, bələdçinin danışığını siz də dinləyəydiniz. Ümidvericidir. – Komissar inamla dedi.

– Şübhəsiz, onun söhbətini eşitmək madmazel üçün də maraqlı olardı. Əgər cənab komissar etiraz etmirsə?

– Xeyr, – komissar könülsüz halda dedi. Aydınca hiss olunurdu ki, etiraz edir. Bununla belə razılıq verdi:

– Əgər cənab Payrot deyirsə, etirazım yoxdur. Burada işlərimiz qurtardımı?

– Mən də belə hesab edirəm. Bağışlayın, bir dəqiqə imkan verin.

Payrot adyalları nəzərdən keçirirdi. Onlardan birini pəncərənin önünə tutdu və barmağı ilə nəşə götürdü.

– O nədir? – Komissar soruşdu.

– Dörd şabalıdı rəngli saç.

O meyidə tərəf əyildi və dedi:

– Bəli, xanımın saçlarıdır.

– Nə olsun? Onların nə əhəmiyyəti var?

Payrot adyalı oturacağın üstünə atdı.

– Nəyin əhəmiyyətli, nəyin əhəmiyyətsiz olduğunu qabaqcadan demək çətinidir. Biz ən xırda dəlilə də diqqətlə yanaşmalıyıq.

Onlar qonşu kupeyə keçdilər.

Bir-iki dəqiqədən sonra vaqon bələdçisi gəlib çıxdı.

– Adınız Pyer Mişeldir? – deyə komissar soruşdu.

– Bəli, cənab komissar.

– İstərdim ki, mənə danışdıqlarını olduğu kimi bu cənaba danışasan, – komissar Payrotu göstərdi.

– Çox yaxşı, cənab komissar. Lionu keçəndən sonra gəldim ki, xanımın yerini salım. Güman edirdim ki, xanım na-

hara getmiş olar. Lakin kupesində bir zənbil yemək vardı. Mənə dedi ki, qulluqçusunu Parisdə qoymağa məcbur olub. Ona görə də elə təkcə onun yatağını qaydaya salım. O, yemək zənbilini götürüb, o biri kupeyə keçdi. Mən də onun yerini düzəltdim. Mənə tapşırırdı ki, onu tezdən oyatmayım. Yuxudan erkən oyanmağı xoşlamır. Dedim, başa düşdüm. O da mənə xoş gecələr arzuladı.

– Bəs, sən şəxsən bitişik kupeyə girmədin?

– Xeyr, cənab.

– Belə çıxır ki, şeylərin içində açıq-qırmızı tumac dəriyə tutulmuş qutunun olub-olmadığını görməmişən?

– Xeyr, cənab, görməmişəm.

– Bitişik kupədə kişi xeylağı gizlənmiş ola bilərdimi?

Bələdçi tərəddüd və şübhə ilə çiyinlərini çəkdi:

– Qapı yarıaçıq idi. Əgər qapının arxasında kişi xeylağı gizlənmiş olsaydı, mən onu görməyə bilərdim. Lakin xanım onu görə bilərdi. Axı mən yatağı qaydaya salanda xanım qonşu kupeyə keçdi.

– Tamamilə doğrudur. Ayrı nə deyə bilərsən? – Payrot soruşdu.

– Məncə, elə bu. Ayrı bir şey yadıma gəlmir.

– Bəs bu gün səhər? – Payrot sorğusuna davam etdi.

– Madam axşam əmr etmişdi ki, onu narahat etməyim. Kanna çatana qədər onu narahat etməyə cürət etmədim. Qapını çox döydüm. Heç bir cavab almayanda qapını açdım. Mənə elə gəldi ki, xanım yatır. Çiyinə toxundum ki, oyadım. Sonra...

– Sonra gördün ki, xanım oyanası deyil. – Payrot dedi və əlavə etdi: – Çox yaxşı, əla. İndi mənə lazım olan hər şeyi bilirəm.

Vaqon bələdçisi həyəcanla:

– Cənab komissar, güman edirəm ki, məni səhlənkarlıqda təqsirləndirməyəcəklər? – dedi. – «Mavi qatar»da belə hadisə? Dəhşətlidir! – Təəssüflə əlavə etdi.

– Özünü üzmə, – komissar dedi. – Bu işi gərək səssiz-küy-süz xitama yetirək. Təbii ki, həqiqəti üzə çıxardacağıq. Sənə gəlincə, onu deyə bilərəm ki, səni səhlənkarlıqda günahlandırmağa heç bir əsas yoxdur.

– Cənab komissar şirkətə elə beləcə məlumat verəcək?

– Əlbəttə, əlbəttə. – Mister Ko narahatlıqla dedi. – Elə indi şirkətə məlumat göndərəcəyik.

Vaqon bələdçisi baş əyib çıxdı.

– Tibbi ekspertizaya görə, – komissar dedi, – xanım, bəlkə də, qatar Liona çatmamış öldürülüb. Belə olan halda qatil kim ola bilər? Madmazelin sözlərindən məlum olur ki, xanım yolda, hardasa bir kişi ilə görüşməli imiş. Bu halda, onun kənizi başından eləmək istəməsi həqiqətə uyğun gəlir. Həmin adam qatara Parisdəmi minib? Xanım onu o biri kupədə gizlədibmişmi? Əgər belədirsə, onlar dalaşa da bilərdilər. Bu, bir ehtimaldır. Bəli, bu, bir fərziyyədir. O biri ehtimal, mənəcə, həqiqətə daha yaxın olan ehtimal isə oğrularla bağlıdır. Ola bilsin ki, oğru bələdçinin gözünə görünmədən xanımın kupe-sinə daxil olaraq onu öldürüb və cavahirat qutusunu götürüb aradan çıxıb. Ola bilsin ki, qutuda çox bahalı cavahirat, daş-qaş olub. Çox güman ki, oğru qatardan Lionda düşüb. Biz artıq teleqram göndərmişik. Təfəsilatı ilə cavab gözləyirik.

– Bəlkə də, Nitsə gəlib, – Payrot dedi.

– Ola bilər. Lakin belə cəsarətli hərəkət, mən deyərdim ki, lap həyasızlıq olardı.

Payrot bir az susduqdan sonra mülahizəsini davam etdirdi.

– İkinci halda, onun adicə qatar oğrusu olduğunu ehtimal etmək olarmı?

Komissar çiyinlərini çəkdi.

– Bu bəzi məsələlərlə bağlıdır. Necə olursa-olsun, xanımın qulluqçusunu tapmalıyıq. Bəlkə də, açıq-qırmızı rəngli qutu ondadır. Əgər belədirsə, ehtimal etmək olar ki, xanımın söh-

bət açdığı kişi ilə görüşü baş tutub. Qətl isə ehtirasla, dəlicəsinə sevgi ilə bağlı məsələdir. Mən şəxsən belə güman edirəm ki, bu, qatar oğrusunun işidir. Bu ehtimal həqiqətə daha yaxındır. Başkəsənlər son vaxtlar hədlərini aşıblar, lap həyasızlaşıblar.

Birdən Payrot, Katrinə nəzər salaraq:

– Bəs siz, madmazel, gecə bir şey görüb, eşitmədiniz? – soruşdu.

– Heç nə. – Katrin dedi.

Payrot üzünü komissara tutdu:

– Məncə, madmazeli daha saxlamağa ehtiyac yoxdur.

Komissar başını tərpətdi:

– Xanım ünvanını qoyacaqmı? – dedi.

Katrin, Ledi Təmplinin ünvanını verdi.

Payrot Katrinə baş əyərək:

– Xanım qız, etiraz etməsəniz, sizə özüm baş çəkərdim. Yoxsa, dost-tanışınızın çoxluğundan vaxtınız olmayacaq?

– Əksinə, istənilən qədər boş vaxtım olacaq. Həm də ki, sizi görməyə şad olardım.

– Əla. Bu bizim birgə tədqiq edəcəyimiz «cinayət romanı» olacaqdır – Payrot dedi.

XII FƏSİL

«MARQARİT» VİLLASINDA

– Deməli, sən hadisələrin lap mərkəzində olubsan? – Ledi Təmplin qiblə ilə dedi. – Əzizim, bu ki qiyamətdir. – O, dərin-dən ah çəkəndə parıldayan göy gözləri bərələ qaldı. Heç nə olmayıbmiş kimi sakitcə oturan Katrinə heyran-heyran baxdı.

– Əsl ölüm, – mister Evanz bədxahlıqla dedi.

– Əlbəttə, Çabi belə şeyləri bilməz, – Ledi Təmplin davam etdi. – O sadəcə olaraq təsəvvürünə belə gətirə bilməyib ki,

polis sizi niyə saxlayıb. Əzizim, imkana bax! Mənə belə gəlir siz də başa düşürsünüz ki, bu işdən bir az qazanmaq olar.

Ledi Təmplinin gözləri fikirli halda halqalaşıb bir nöqtəyə zillənəndə bayaqkı ürəyiaçıqlıqdan, sadəlikdən, valehedici baxışlardan əsər-əlamət qalmadı.

Katrin bir az sıxıldı. Pərtlikdən sifəti azca allandı. Onlar naharı qurtarmaq üzrə idilər. Katrin masanın ətrafında əyləşənlərin üçünü də növbə ilə nəzərdən keçirdi. Ledi Təmplin öz planları ilə, mister Evanz sadələvhlüyü, Lenoks isə qərribə təbəssümü ilə gözünün qabağından keçdi.

– Sizin bəxtiniz gətirib. Qismətə bir bax! Nə olaydı, sizinlə birgə o səhnəni mən də öz gözlərimlə görəydim! – Çəbi qəmgin səslə dedi.

Katrin dinmədi. Polis ona «nəyi danışmaq olar, nəyi danışmaq olmaz» göstərişi verməmişdi. Açıq-aydın faktları evin xanımından gizləməyə çalışmaq ağılsızlıq idi. Bununla belə, Katrində olub-keçənləri danışmağa həvəs qalmamışdı.

– Belə, – deyə Ledi Təmplin birdən xəyalından ayrıldı. – Mənə elə gəlir ki, nəse əldə etmək olar. Məsələn, ağılla, dərrakə ilə düşünüb-daşınılmış kiçik bir yazı çap etdirmək olar. Öz gözünlə gördüyün bir məsələ barədə yazırsan. Başlığı belə də qoymaq olar: «Qətlə yetirilmiş qadınla söhbətim və düşün-cələrim». Başqa cür də yazmaq olar.

– Cəfəngiyatdır! – Lenoks dedi.

– Qızım, sən təsəvvür edə bilməzsən, kiçik, lakin maraqlı bir xəbər üçün qəzetlər nə qədər pul verəcəklər! – Ledi Təmplin mülayim səslə dedi, – Əlbəttə, belə bir yazını ictimaiyyətin gözü önündə eyıbsız, qüsursuz olan bir adam imzalamalıdır. Katrin, əzizim, bilirəm, bunu siz yazmaq istəməzsiz. Siz quru faktları mənə verin, sonrasını işiniz olmasın. Mənim yaxın dostum müsyö Haviləndin əla qələmi var. Səriştəli adamdır. Adi müxbirlərdən deyil. Katrin, əzizim, necə fikirdir? Xoşunuza gəlirmi?

– Mən belə şeylərə qarışmamağı daha üstün tutardım, – Katrin sərt cavab verdi.

Ledi Təmplin təklifinə qəti «yox» cavabı alsa da, özünü o yerə qoymadı. Köks ötürüb yenidən Katrinə üz tutdu:

– Deyirsiniz gözəl qadın idi? Maraqlıdır, görəsən, o kim olar? Heç olmasa, adını eşitmədiniz?

– Eşitdim. Ancaq indi yadıma sala bilmirəm. Çox həyəcanlı idim.

– Sizin vəziyyətinizi, keçirdiyiniz ağır ruhi sarsıntıyı təsəvvür edirəm, – mister Evanz da söhbətə qarışdı. – Əziz Katrinin mərhumun adını yadına sala bilsə belə, bizə deyəcəyinə şübhə edirəm.

Ledi Təmplin bu amansız, ikibaşlı, köntöy sorğu-sualı Katrini bezikdirdi. Bunu duyan Lenoks ona ikinci mərtəbəyə çıxmağı təklif etdi. Katrini bir otağa apardı.

– Burada qalacaqsan, indi rahatlan. Anama fikir vermə. O, yumurtadan yun qırxır. Əlindən gəlsə, ölməkdə olan nə-nəsindən də qəpik-quruş qopardar. – Lenoks bu sözləri deyib otaqdan çıxdı və aşağı qayıtdı. Anası ilə atalığı Katrini müzakirə edirdilər.

– Ədəblidir, ləyaqətlidir. Paltarları qaydasındadır. Boz rəngli paltarına fikir verdinmi? Qladis Kuper «Misirdə xurmalıqlar»da həmin biçimdə paltar geyərdi. – Ledi Təmplin dedi.

– Hələ ala gözlərini demirsən? – mister Evanz əlavə etdi.

– Çabi, gözləri ilə nə işimiz? – Ledi Təmplin üzünü turşutdu. – Biz dəyərli, diqqət yetirilməsi lazım olan məsələlərdən danışırıq.

– Doğrudur, əzizim, – deyərək Çabi öz qınına çəkildi. Bir daha danışmadı. Dilini dişinin altında bərk saxladı.

– O tez təsir altına düşən, ipə-sapa yatan adama oxşamır. – Ledi Təmplin sözləri kəsik-kəsik dedi. Münasib söz tapmaqda çətinlik çəkir, tərəddüd edirdi.

– Kitablarda deyildi ki, təbiət qadına gərəkli olan heç nəyi ondan əsirgəməyib. – Lenoks zarafatla söhbətə qarışdı.

– Bir az dardüşüncəlidir. Təbii ki, bu onun özündən asılı olmayan şəraitlə bağlı olmuşdur. – Ledi Təmplin dodaqaltı dedi.

– Güman edirəm ki, onun düşüncəsinin genişlənməsi üçün əlindən gələni edəcəksən. – Lenoks istehza elədi. – Lakin boş yerə iş-gücün tökülüb qalacaq. Elə indicə gördün ki, iki ayağını bir başmağa dirəyib sənin təklifini rədd etdi.

– Necə olsa da, – Ledi Təmplin ümidlə dedi. – Hər halda, xəsis adama oxşamır. Bəzi adamlar varlananda pul xərcləməyə can çəkirlər. Belələrinin pulu çıxınca canı çıxar. Ancaq əziz Katrin elələrinə oxşamır.

– Sən əlində nədir ki, tezəcə yoxlayarsan? Elə onu bura bu məqsəd üçün çağırmaıbsanmı?

– O mənim doğmaca xalam qızıdır. – Ledi Təmplin ərklə dedi.

– Xalan qızı? Hə? – Bayaqdan bəri dilini dinc saxlayan mister Evanz qınından çıxdı. – Güman edirəm ki, mən ona elə Katrin deyə müraciət edəcəyəm, olar?

– Çəbi, ona necə müraciət etməyinin fərqi yoxdur, – arvadı dedi.

– Oldu. Onda mən onu Katrin deyə çağıracağam. Necə bilərsiniz, o tennis oynaya bilərmi? – Çəbi ümidlə sual etdi.

– Əlbəttə yox. – Ledi Təmplin cavab verdi. – Axı sənə dedim ki, o ömrü boyu onun-bunun qapısında həyançı işləmişdir, sən lap kefdən danışırısan. Həyançılar nə tennis, nə də qolf oynayırlar. Təkcə bunu bilirəm ki, onlar vaxtlarının çoxunu yun çırpmaqla və ya itləri yumaqla keçirirlər.

– Aman Allah, doğrudanmı? – mister Evanz soruşdu.

Lenoks yenidən yuxarı çıxdı:

– Sənə kömək edirəm? – etinasızlıqla dedi.

Katrin onun köməyindən boyun qaçırdı. Lenoks çarpayıya söykənərək fikirli-fikirli qonağa baxdı.

– Nəyə gəlibsən? Biz sən deyən adamlardan deyilik.

– Ah, biləsən kübarlar arasına çıxmaq üçün necə ürəyim göynəyir.

Katrinin titrək gülüşünü və təbəssümünü gördükdə Lenoks acıqlandı:

– Adamsan! Mənim nə demək istədiyimi yaxşı başa düşürsən? Sən mən təsəvvür etdiyimdən tamam başqa adamsan. Bura bax, olduqca gözəl paltarın var, ha! – Lenoks dərinə köks ötürdü:

– Mən anadangəlmə çirkinəm. Gözəl paltar mənim harama yaraşır. Çox təəssüflənirəm. Çünki gözəl paltar çox xoşuma gəlir.

– Mən də gözəl və bahalı paltarı çox istəyirəm. Lakin indiyə kimi istəyim istək olaraq qalıb. Bu paltar xoşuna gəlirmi? Bəs bu biçim necə?

Onlar müxtəlif biçimli paltarları qızgın müzakirə etdilər.

Lenoks gözlənilmədən söhbəti dəyişdi:

– Sən mənim xoşuma gəlibsən. Mən gəlmişdim səni xəbərdar edim ki, anamdan özünü gözləyəsən. Onun təsiri altına düşməyəsən. İndi görürəm ki, buna ehtiyac yoxdur. Həddən artıq sadə, sözünü əvvəldən deyən olsan da, ağlın yerindədir. Aman Allah! Yenə dünyamı dağıldı? Anamın səsi aləmi başına götürüb, – deyərək aşağı mərtəbəyə endi. Ledi Təmplinin şikayətli səsi eşidildi:

– Qızım, lazım olanda yoxa çıxırsan. Derek elə indicə zəng çalmışdı. Bu axşam bizimlə şam etmək istəyir. Necə bilirsən, qonağın yanında xəcalətli qalmarıq ki? Demək istəyirəm ki, bildirçindən, turacdan bir şeyimiz varmı?

Lenoks anasını sakitləşdirdi. İnandırdı ki, narahat olmağa dəyməz. Yenidən Katrinin otağına çıxdı. Qaşqabağı açılmış, sifəti gülürdü:

– Şadam ki, bizim Derek gəlir. O sizin də xoşunuza gələcək.

– Derek kimdir?

– Lord Lekonbərinin oğludur. Varlı bir amerikalı qadınla evlənib. Qadınlar onun üçün dəli-divanədirlər.

– Nə üçün?

– Eh, səbəbi onun çox gözəl olması və qəribəliyidir. Bir sözlə, hamı onun üçün sinoy gedir.

– Sən də?

– Hərdənbir mən də. Bir yandan da fikirləşirəm ki, şəhərdən uzaq, kilsədən kənara çıxmayan bir din xadiminə ərə gedərək şitillikdə, göy-göyerti və tərəvəz yetişdirməklə məşğul olum. – Bir az sükuta daldıqdan sonra: – İrlandiyalı keşişə ərə getsəm, lap yaxşı olar. Onda ovçuluqla da məşğul ola bilərəm, – deyib söhbəti təzədən Derekin üstünə qaytardı. – Derekin taleyi nəsə qəribədir. Bütün nəslə dəhşətli qumarbaz olub. Keçmişdə onlar, hətta arvadlarını və müllərini də qumara qoyar, ağlasığmayan işlərə yol verərmişlər. Çünki qumar üçün ürəkləri gedirmiş. Derekdən əməlli-başlı quldur da çıxı bilərdi. Çox mehriban, şən, nəzakətli adamdır.

Lenoks qapıya yaxınlaşdı:

– Belə. Mən getdim. Ürəyin istəyəndə sən də gəl.

Tək qaldıqdan sonra Katrin düşüncələrə qərq oldu. Özünü pis hiss etməyə və əsəbiləşməyə başladı. Qatarda baş verən hadisədən aldığı ağır ruhi sarsıntı və qohumlarının bu xəbərə belə münasibəti onu lap haldan çıxarmışdı. Uzun müddət qətlə yetirilmiş qadın haqqında düşündü. Ölümünə təəssüflənsə də, o qadın bir elə xoşuna gəlməmişdi. Qəti əmin idi ki, onun bir insan kimi məhvinə həddən artıq xudbin, özündən-razı olması gətirib çıxarmışdır. Onu necə də maraqla dinlədiyini yada saldı. Lakin Katrin soyuq başla, təmkinlə azca bir məsləhət verəndə necə xətrinə dəydi, sonra razılaşdı. Lakin o, bir qərara gəlmişdi. Katrin buna tam əmin idi. Görən, onun son qərarı nə idi? Nə fərqi vardı, ölüm hər şeyi alt-üst etmişdi. Qəribə olsa da, bu, bir həqiqət idi. Dəhşətli ölüm o talesiz səfə-

rə son qoymuşdu. Birdən Katrinin yadına kiçik bir hadisə düşdü. Xatirindən çıxan həmin hadisə barədə, bəlkə də, polisə xəbər versə, yaxşı olardı. Görəsən, bunun bir dəlil-sübut kimi əhəmiyyəti olardımı? Mərhumun kupesinə bir kişi xeylağının girdiyini gözləriylə gördüyü Katrinin yadına düşdü. Lakin buna tam əmin deyildi. Katrin onu vaqonun o biri başından görmüşdü. Bəlkə də, həmin adam qonşu kupeyə girmişdi?

Birdən sorğu vaxtı məlum olsa ki, həmin adam oğru deyilməmiş, onda necə?

Katrin həmin adamın görkəmini gözləri önündə canlandırdı. Onu bir dəfə «Səvoy» mehmanxanasında, bir dəfə də «Kuk» şirkətindən bilet alarkən görmüşdü. Yanıla da bilərdi. Bəlkə də, o adam heç o talesiz qadının kupesinə girməyib. Bəlkə də, heç bu barədə polisə xəbər verməyə dəyməz. Bəlkə də, bununla həmin şəxsi bəlaya sala bilər. Onun həyatını poza bilər.

Katrin aşağı – eyvana qohumlarının yanına endi. Ledi Təmplinə qulaq asa-asa küsdümağacının salxım budaqları arasından Aralıq dənizinin mavi sularını seyr etdi. Ledi Təmplinin dəvətini qəbul edib gəldiyinə sevindi. Buranı müqəddəs Meri Medlə müqayisə etmək olmazdı.

O axşam Katrin «Payız nəfəsi» adlanan çəhrayı-bənövşəyi paltarını geyindi. Güzgüdə özünə baxıb gülümsündü. Aşağı endi. Ömründə ilk dəfə utancaqlıq hissi keçirdi.

Ledi Təmplinin qonaqlarının çoxu gəlmişdi. Bir səs-küy vardı ki, gəl görəsən! Çabı Katrini görən kimi özünü ona tərəf atdı, kokteyl təklif etdi. Onu öz qanadı altına çəkərək qulluq göstərdi.

– Ax, axır ki, gəldin Derek! – Ledi Təmplin ucadan dedi, – Acından öldük ki? Gəl çıx də?! Axır ki, yeməyə başlaya bilərik.

Katrin qapıya tərəf baxdı. Ledi Təmplinin müraciət etdiyi axırıncı qonağı gördükdə diksindi. Deməli, Derek bu imiş.

Təəccüblənmədi. Ürəyinə dammışdı ki, onunla yenə qarşılaşacaq. Deyəsən, Derek də onu tanımışdı. O, Ledi Təmplinlə danışdı. Katrini görəndə sözü ağzında qaldı. Bir az ara verəndən sonra yenidən sözünə davam etsə də, çətinliklə danışdı. Hamını zala dəvət etdilər. Masa arxasında Dereki Katrinin yanında əyləşdirdilər. Derek o saat Katrinə tərəf dönərək ürəkdən gülümsündü:

– Bilirdim ki, tezliklə sizinlə rastlaşacağam. Lakin ağlıma gəlməzdi ki, məhz burada görüşəcəyik. Olmalıydı. Oldu da. – Derek dedi. – Bir dəfə «Səvoy» mehmanxanasında, bir dəfə də «Kuk» şirkətində. Atalar üçdən deyib. Bu da üçüncü görüş. Ancaq deməyin ki, guya, mənə nə görübsünüz, nə də xatırlayırsınız. İsrar edirəm ki, siz mənə görübsünüz.

– Ax! Görmüşəm. Lakin bu bizim üçüncü yox, dördüncü görüşümüzdür. Mən sizi «Mavi qatar»da da görmüşəm.

– «Mavi qatar»da! – Derek özünü itirdi. Nitqi tutulan kimi oldu.

– Səhər qatardakı səs-küyü, çaxnaşmanı gördünüz? Deyirlər, kimsə ölüb, doğrudurmu?

– Bəli, ölənlə olmuşdu, – Katrin sakitcə cavab verdi.

– Öləndə də ləyaqətlə öləsən, qatarda yox. – Derek düşünmədən, dəmdəməkiliklə dedi. – Bu nəinki xalqlar arasındakı münasibətlərin pisləşməsinə, hətta qatarın mənzil başına vaxtından gec çatmasına səbəb olur.

– Mister Keterinq! Sizi görməyimə çox şadam. Üzbəüz əyləşmiş kök amerikalı qadın amerikalılara məxsus bir əda ilə ağır-ağır dilləndi. – Mister Keterinq, mənə belə gəlir ki, mənə unudubsunuz. Mən isə hey sizin haqqınızda düşünürdüm. Sizin kimi gözəl insanı yaddan çıxarmaq mı olar?!

Derek azca qabağa əyilərək amerikalı qadınla söhbətə girişdi. Katrini heyrət bürümüşdü.

Keterinq! Katrin o zavallı qadının familiyasını indi xatırladı. Komissarın sözləri qulaqlarında səsləndi. Aman Allah!

Nə qərribə təsadüfdür. Elə onun kupesinə girən də Derek Ketterinq idi. İndi Derek dünyadan xəbərsiz kimi masa arxasında oturub, deyib-gülür. Şübhəsiz, arvadının taleyindən, başına gələndən xəbəri yox idi.

Qulluqçulardan biri Derekə yaxınlaşdı. Qulağına nəşə pıçıldayaraq bir namə verdi. Derek Ledi Təmplinə üzrxahlıq edərək məktubu açdı. Lap mat qalmışdı. O, üzünü ev sahibəsinə çevirərək:

– Görünməmiş işdir. Rozali, mən məclisi tərk etməliyəm. Polis komissarı təcili məni görmək istəyir. Ağlıma sığışdıra bilmirəm, görən nə məsələdir!

– Günahların sənə qaranca düşüb. – Lenoks zarafat elədi.

– Elə çıxır. – Derek dedi. – Nəşə mənasız bir şey olar. Güman edirəm ki, məni məclisdən ayırdıqları üçün onlara yaxşıca dərs verəcəm. Gərək özlərinə haqq qazandırsınlar. – Derek gülərək ayağa qalxdı.

XIII FƏSİL

VAN ALDİN TELEQRAM ALIR

Fevralın 15-i axşamı Londonun üstünə qatı duman çökmüşdü. Günün keçməsinə baxmayaraq, Van Aldin «Səvoy»dakı şirkətində həvəslə işləyirdi. Nayton çox razı idi. Son vaxtlar Nayton sahibinin diqqətini vacib hesab etdiyi məsələlərə cəlb etməyə cürət etdikdə Van Aldin ona sərt cavab verib acılayırdı. İndi isə Van Aldin böyük həvəslə işə girişmişdi. Nayton imkandan istifadə edirdi. O müəyyən məsələlərin həllində elə nəzakət və səylə israr edirdi ki, Van Aldin ona inanır, şübhə etmədən razılığını bildirirdi. Bununla belə, işin şirin yerində kiçik bir məsələ Van Aldini düşündürməyə başladı. Naytonun, sözarası, bəlkə də, düşünmədən dediyi bir söz onu narahat etməyə başlamışdı. Bu fikir Van Aldinin zəhnini

daha çox məşğul edirdi. O, Naytonun sözlərinə qeyri-şüuri cavab versə də, başını bulasa da, fikri başqa yerdə idi. Nayton sənədləri vərəqləyəndə Van Aldin ona müraciət etdi:

– Zəhmət olmasa, onu bir də danışın.

Bir an Nayton özünü itirən kimi oldu:

– Bunumu deyirsiniz, cənab? – Nayton şirkətin işi haqqında məlumatla işarə etdi.

– Yox, yox. Keçən gecə Rufun qulluqçusunu Parisdə görməyinizi deyirəm. Ağlım bir şey kəsmir. Bəlkə də, siz səhv edirsiniz?

– Ola bilməz, cənab. Mən qulluqçunun özü ilə söhbət etdim.

– Yaxşı. Onda hər şeyi yerli-yataqlı danışın.

Nayton sahibinin buyruğuna tabe oldu:

– «Basimer» şirkəti ilə sövdələşməni həll etdikdən sonra, «Rits» mehmanxanasına qayıtdım ki, nahar eləyim, şey-şüyümü yığıb, Londona dönmək üçün özümü saat doqquz qatarına çatdırım. Qəbul stolunun yanında bir qadın durmuşdu. Xanım Keterinqin kənizi idi. Yaxınlaşıb xanımının bu mehmanxanada qalıb-qalmadığını soruşdum.

– Elədir, elədir. Təbii ki, belə də etməli idiniz. Kəniz isə sizə dedi ki, xanım Keterinq Riveraya gedib. Onu isə «Ritsə» göndərüb ki, orada xanımının göstərişini gözləsin?

– Tamamilə doğrudur, cənab.

– Çox təəccüblüdür. Çox qəribədir. Ya qızım ağlını itirib, ya da ona bənzər bir şey olub. – Van Aldin dedi.

– Elə olsa, – Nayton etiraz etdi. – Heç şübhəsiz, xanım Keterinq kənizinə bir az pul verib İngiltərəyə qayıtmasını buyurardı. Çətin ki, onu «Ritsə» göndərəydi.

– Elədir. Doğrudur, – milyonçu dodaqaltı mızıldandı.

Daha nəse demək istəyirdi. Lakin özünü saxladı. O, Naytonun xatirini çox istəyirdi. Ona inanırdı. Lakin qızının şəxsi işlərini onunla müzakirə etməkdən çəkindi. Rufun qeyri-sə-

mimiliyi onun mənliyinə toxunmuşdu. Bu xəbər isə onda qızına qarşı inamsızlığı bir az da artırdı.

Ruf öz kənizini Parisdə başından etmişdi. Buna səbəb nə ola bilərdi?

Van Aldin xeyli düşündü. Rufun ağlına gələrdimi ki, qərribə təsadüf nəticəsində Parisdə onun kənizinin rastına çıxacaq ilk adam atasının köməkçisi olacaqdır. Həyatın qərribə qanunları varmış. Elə həmişə belə olur. Son cümləni ağlına gətirəndə Van Aldin diksindi. Qızı bununla neyləmək istəyirdi? Bu barədə fikirləşmək onu darıxdırırdı. Həmin sualın cavabı ona aydın idi. Bu barədə şübhə yeri yox idi. Van Aldin əmin idi ki, bu sualın arxasında Armand Roş durur. Belə bir adamın onun qızını aldatmağı Van Aldinə ağır gəlirdi. Digər tərəfdən Van Aldin belə bir fikri də qəbul edirdi ki, hətta gözəl tərbiyə almış qadınların da bəziləri qraf Roşun dərdindən dəli-divanədirlər. Onun bir insan kimi ləyaqətsiz, alçaq, yaramaz olduğunu kişilər görə bilirdilər. Qadınlar isə bunu görə bilmirdilər.

Van Aldin elə bir ifadə axtardı ki, deyəndə köməkçisində şübhə oyanmasın.

– Ruf bəzən fikrini bir anda dəyişir. Bəs kəniz bu barədə heç nə demədi?

Nayton təbii danışmağa çalışırdı:

– Dedi, cənab. Dedi ki, gözlənilmədən Ruf bir dostuna rast gəlib.

– Eləmi?

Nayton təcrübəli adam idi. Milyonçunun səsindeki gərginliyi duydu.

– Ax, belə de. Görəsən, kişi dostuna, ya qadın dostuna?

– Məncə, kişi dostu ilə rastlaşıb, dedi, cənab.

Van Aldin başını silkələdi. Onu qorxudan da elə bu idi. Yerindən qalxaraq, otaqda var-gəl etməyə başladı: O hiddətlənəndə həmişə belə edərdi. Hislərini cilovlaya bilmədi:

– Elə şey var ki, kişilərin iqtidarı xaricindədir. Bu şeylərdən biri də qadının ürəyinə yol tapmaq, onların nəyə görə bu və ya digər hərəkətə yol verdiyini öyrənməkdir. Bəzən adama elə gəlir ki, onlarda, ümumiyyətlə, duyma qabiliyyəti yoxdur. Qadının duyğu hissindən nə danışasan? Hamıya məlumdur ki, bütün dünyada qadın dələduzların, fırıldaqçıların hədəfinə çevrilir. Belələrinə rast gələndə on qadından, heç olmasa, biri də anlamır ki, qənşərinə çıxan əclafdır. Belələri şirin dilini işə salıb qadınları yoldan çıxarırlar. Əgər mənim öz yolum...

Van Aldinin sözü ağzında qaldı.

Xidmətçi oğlan əlində teleqram içəri girdi. Van Aldin teleqramı oxuyanda sifəti pambıq kimi ağardı. O, müvazinətini saxlamaq üçün kürsüdən yapışaraq, xidmətçi oğlanın otaqdan çıxmasına işarə etdi.

– Cənab, nə baş verib? – Nayton ayağa qalxaraq soruşdu.

– Ruf! – deyə Van Aldin inildədi.

– Xanım Keterinq?

– Öldürülüb!

– Qatara nəsə olub?

Van Aldin başını buladı:

– Xeyr. Teleqramdan məlum olur ki, onu həm də soyublar. Yazmasalar da, Nayton, ürəyimə damıb ki, zavallı qızımı öldürüblər.

– Aman Allah! Allah rəhmini sizdən əsirgəməsin, cənab!

Van Aldin başbarmağını teleqrama toxunduraraq:

– Nitsdən polis göndərib. Birinci qatarla ora yola düşməliyəm.

Nayton həmişəki kimi məharətini göstərdi. Saata baxaraq dedi:

– Qatar saat beşdə «Viktoriya» vağzalından yola düşür, cənab.

– Çox yaxşı. Sən də mənimlə gedəcəksən, Nayton. Xidmətçim Açeri də xəbərdar elə. Özün də hazırlaş, buraları qaydaya sal. Mən Körzon küçəsinə getmək istəyirəm.

Telefon zəng çaldı. Dəstəyi Nayton qaldırdı:

– Bəli, kimdir? Mister Qobidir?

– Qobi? De ki, indi onu qəbul edə bilmərəm. Dayan, vaxtımız yoxdur. Qoy onu yuxarı göndərsinlər.

Van Aldin möhkəm və mətanətli adam idi; artıq özünə gəlmişdi. Qobini salamlayarkən onun səsindəki dəyişikliyi az adam hiss edərdi.

– Vaxtım çox azdır, Qobi. Elə bir vacib sözün varmı?

Mister Qobi öskürdü.

– Mister Keterinqin haraya gedib-gəlməsinə göz qoymağı və sizə məlumat verməyi buyurmuşdunuz.

– Buyur, görək, nə var?

– Cənab Van Aldin, mister Keterinq dünən səhər London-dan Riveraya – Fransaya yola düşdü.

– Nə?

Van Aldinin qəzəbli səsi Qobini diksindirdi. Danışarkən heç vaxt müsahibinə baxmayan Qobi özündən asılı olmayaraq oğrun-oğrun milyonçuya boylandı.

– Hansı qatarla?

– «Mavi qatar»la, cənab. – Qobi yenidən boğazını arıtladı. Gözünü buxarının üstündə qoyulmuş saata zilləyərək davam etdi: – Pasinəndə çıxış edən rəqqasə madmazel Mirel də həmin qatarla yola düşdü.

XIV FƏSİL

ADA MEYSƏNİN HEKAYƏTİ

– Cənab, bizim necə heyrləndiyimizi, təəssüfləndiyimizi, dərdinizə şərik olduğumuzu danışmaqla qurtaran deyil.

Baş müstəntiq müsyö Kərej, Van Aldini bu sözlərlə qarşıladı. Komissar Ko iniltili səslərlə onun sözlərini təsdiqlədi. Van Aldin əlinin hərəkəti ilə təskinlik verməyin mənasız oldu-

ğunu bildirdi. Onlar Nitsdə cinayət axtarışı şöbəsində idilər. Otaqda onlardan başqa bir nəfər də vardı.

– Cənab Van Aldin sözdən işə keçmək, cəld hərəkət etmək arzusundadır. – Həmin şəxs dedi.

– Vay! – Komissar dedi, – mister Herkuliz Payrotu sizə təqdim etməyi unuttum, cənab Van Aldin. Şübhəsiz, onun haqqında eşitmiş olarsınız. Bir neçə il bundan əvvəl təqaüdə çıxmasına baxmayaraq, indinin özündə də hamı onun ən qüdrətli xəfiyyə agentlərindən biri olduğunu danışır.

– Tanış olmağımıza şadam, mister Payrot, – Van Aldin özündən asılı olmayaraq fikrini «bir neçə il bundan əvvəl təqaüdə çıxıb» ifadəsi ətrafında cəmləşdirdi:

– Sənətinizdən ayrılıbsınız?

– Elədir ki, var, cənab. İndi özüm üçün yaşayıram. Dünyanı sağa-sola gəzirəm.

Alçaqboy kişi təm-təraqı əlini oynatdı.

– Təsadüfdən mister Payrot da «Mavi qatar»da gedirmiş, – komissar izah etdi: – Böyük təcrübəsi olan həmkarımız kömək əlini uzatmaqla bizi məmnun etdi.

Milyonçu kəskin nəzərlərlə Payrotu süzdü və gözlənilmədən dedi:

– Mən çox varlı bir adamam, mister Payrot. Adətən, deyirlər ki, guya, varlı adam kimi, nəyi istəsə pulla ala bilər. Bu, yalandır. Mən qüdrətli adamam. Bu, sirr deyil. Mənim var-dövlətimin sayı-hesabı yoxdur, bununla belə, başqa bir qüdrətli adamın köməyinə ehtiyacım var.

Payrot başının hərəkəti ilə milyonçunu anladığını və sözlərini qiymətləndirdiyini bildirdi.

– Çox yaxşı, cənab Van Aldin. Mən canla-başla sizə xidmət etməyə hazıram.

– Təşəkkür edirəm. – Van Aldin dedi və əlavə etdi: – Mən sizə bel bağlayıram. Bircə onu deyə bilərəm ki, nə vaxt istəsəniz, məni narahat edə bilərsiniz. Onu da nəzərinizə çatdırım

ki, mən yaxşılığı unudan adam deyiləm. Yaxşılığın əvəzini birə-beşə çıxmasam, rahatlıq tapmaram. İndi isə, cənablar, işə başlayaq.

– Təklif edirəm, ilk növbədə, kəniz Ada Meysəni dindirək.

– Belə başa düşürəm ki, onu gətizdiribsiniz?

Baş müstəntiq müsyö Kərej dedi:

– Bəli. Parisdən keçərkən onu özümüzə götürdük. Ölüm xəbərini eşidəndə çox həyəcanlansa da, məlumatı əsaslı və məntiqlidir.

Müsyö Kərej masanın üstündəki zəng düyməsini basdı. Az sonra Ada Meysən otaqda idi. O, təmiz, qara paltar geymişdi. Burnunun ucu qıpqırmızı idi. Boz səyahət əlcəklərini yumşaq maral dərisindən olan qara əlcəklə dəyişmişdi. O, həyəcandan əsə-əsə otağa göz gəzdirdi. Xanım Keterinqin atasını görəndə sakitləşdi. Baş müstəntiq belə məsələlərdə adamları sakitləşdirərək onların dilini açmaqda mahir olması ilə fəxr edirdi. Bu işdə ona tərcüməçi rolu oynayan Payrot kömək edirdi. Fransızca bilməyən ingilis qadınına Payrotun mehriban münasibəti işləri asanlaşdırdı.

– Adınız Ada Meysəndir, eləmi?

– Xaç suyuna salanda mənə Ada Biatris adı veriblər, – Meysən ciddi şəkildə dedi.

– Olsun. Meysən, bilirsən ki, bu, çox böyük dərddir, dəhşətdir.

– Elədir, cənab. Mən çox xanımlara qulluq etmişəm. Həmişə işimdən razı qalıblar. Heç vaxt təsəvvür etməzdim ki, başıma belə bir iş gələ bilər. Təbii ki, mən həftəlik – istirahət günü qəzetlərində belə şeylər oxumuşam. Həmişə belə başa düşürdüm ki, əcnəbi qatarlar...

O birdən dayandı. Yadına düşdü ki, söhbət açdığı əcnəbi qatarlar kimi, onu sorğu-suala tutanlar da əcnəbidirlər.

– Gəlin indi əsas məsələdən danışaq, – müsyö Kərej dedi.

– Siz Londondan çıxanda sizin Parisdə qalacağınız barədə söhbət vardımı?

- Oh, yox, cənab, yox. Biz birbaşa Nitsə yollanmışdıq.
- Xidmətdə olduğunuz müddətdə heç sahibinizlə, yəni xanımınızla xaricdə olmuşdunuzmu?
- Xeyr, cənab. Bilirsinizmi, mən cəmisi iki ay idi ki, zavallı xanım Keterinqə xidmət göstərirdim.
- Səfərə çıxanda xanım özünü həmişəki kimi aparırdı?
- Bir az narahat və həyəcanlı idi. Hər şeyə əsəbiləşirdi. Müsyö Kərej başını silkələyərək sorğunu davam etdirdi:
- İndi deyin, görək, Meysən, ilk dəfə Parisdə qalacağınız haqqında xəbəri harada eşitdiniz?
- Lion vağzalında, cənab. Xanım fikirləşirdi ki, çıxıb platformada bir az var-gəl etsin. Elə dəhlizə yenicə çıxmışdı ki, birdən sevincək qışqırdı və bir cənabla kupeyə döndü.
- Xanım araqapını örtüdü. Onların nə etdiklərini, nə danışdıqlarını bilmədim. Qəfildən xanım araqapını açaraq bildirdi ki, fikrini dəyişib. Mənə pul verib, «Rits» mehmanxanasına getməyimi tapşırırdı. Dedi ki, orada onu yaxşı tanıyırlar. Mənə otaq verəcəklər. Mən xanımdan göstəriş gələnə qədər «Rits»də gözləməli idim. Xanım mənə teleqram göndərməli idi. Şeylərimi yığıb qatardan düşməyə vaxt qalmamışdı. Qatar artıq vağzala yaxınlaşırdı. Tələsik şey-şüyümü yığıb, özümü platformaya atmağımla qatarın yola düşməsi bir oldu.
- Xanım Keterinq sizə göstəriş verəndə bəs o cənab harada idi?
- Xanımın kupesində ayaqüstə durub pəncərədən bayıra baxırdı.
- Onu təsvir edə bilərsinizmi?
- Cənab, mən onu, demək olar ki, görmədim. O həmişə arxası mənə tərəf dururdu. Ucaboy, qaraşın adam idi. Onun haqqında təkcə bunu deyə bilərəm ki, tünd mavi paltolu, boz slyapalı bir zadəgan idi.
- O, qatarda gedən sərnişinlərdən idi?

– Ağlım kəsmir, cənab. Məncə, o xanım Keterinqi görmək üçün vağzala gəlmişdi. Bəlkə də, sənişinlərdən biri olsun. Mən bu barədə nəşə heç düşünməmişəm də.

Hiss olunurdu ki, bu sual Meysəni bir az həyəcanlandırdı.

– Ax! – deyərək müsyö Kərej yüngüllüklə başqa suala keçdi:

– Xanım sonradan vaqon bələdçisinə deyibki, onu tezdən qaldırməsın. Necə bilirsən, xanım Keterinq səhərlər yuxudan gecmi qalxırdı?

– Oh! Bəli, cənab. Xanım gecələr pis yatırdı. Ona görə də, adətən, səhərlər yatıb qalırdı.

Müsyö Kərej yenə də başqa mövzuya keçdi.

– Şeylərinizin içində açıq-qırmızı rəngli tumaca tutulmuş bir qutu vardı, eləmi? Həmin qutu xanımın cavahirat qutusu idi!

– Bəli, cənab.

– Həmin qutunu özünüzlə «Ritsə» apardınız?

– Mən? Xanımın cavahirat qutusunu özümlə «Ritsə» aparım?! Xeyr, cənab, xeyr.

Meysənin səsində bir qorxu, səksəkə duyuldu.

– Sən onu vaqonda qoyub çıxdın?

– Bəli, cənab.

– Necə bilirsən, xanım özü ilə çoxlu cavahirat götürmüşdü?

– İstənilən qədər, cənab. Bu məni, həтта narahat edirdi. Əcnəbi ölkələrdə bu qədər daş-qaşa görə törədilən cinayətlər haqqında o qədər danışmaq olar ki, gəl görəsən. Bilirəm, xanımın cavahiratı sığortalanıb. Bununla belə, bu qədər bahalı daş-qaşı özü ilə götürmək böyük cəsərət tələb edirdi. Elə təkcə yaqutu, xanımın dediyinə görə, neçə yüz min funt-sterlinqə alınıb.

– Yaqutu? Nə yaqut? – Van Aldin birdən bağırdı.

Meysən Van Aldinə tərəf çevrilərək:

– Məncə, yaqutları ona siz lap bu yaxınlarda hədiyyə etmişdiniz, – dedi.

– Aman Allah! – Van Aldin ucadan qışqırdı. – Ola bilməz ki, yaqutları özü ilə götürsün! Mən ona tapşırıbmışdım ki, qayıdana qədər onları banka saxlanılmağa versin.

Meysən ehtiyatla boğazını arıtlayırmış kimi öskürərək Van Aldinin sözlərini qulaq ardına vurdu. Bu, ona xas olan fəndgirlik idi. Onun susması içəridəkiləri xanım Keterinq barədə daha pis fikirləşməyə vadar edirdi. Deməli, xanım Keterinq başqalarının, hətta doğma atasının da sözlərinə məhəl qoymur, ürəyi nə istəyirdi, onu da edirdi.

– Qızım lap ağılı itiribmiş. Görəsən, onu buna vadar edən nə imiş?

Müsyö Kərej vəziyyətdən çıxmaq üçün dalbadal mənalı-mənalı öskürdü. Bu, Van Aldinin diqqətini cəlb etdi. Baş müstəntiq üzünü Meysənə tutaraq:

– Hələlik kifayətdir. Zəhmət olmasa, qonşu otağa keçin, orada sizi izahatınızla tanış edəcəklər. Necə lazımdırsa, oxuyub imzalayarsınız, – dedi.

Meysən polis işçisinin müşayiəti ilə otaqdan çıxdı. Van Aldin o saat müstəntiqdən soruşdu:

– Fikriniz nədir?

Müsyö Kərej masanın siyirməsindən bir məktub çıxarıb Van Aldinə verdi:

– Bu, xanımın əl çantasından tapılmışdır.

Van Aldin məktubu birnəfəsə oxudu:

«Əzizim, sənin əmrinə müntəzir olacağam. Sevən bir adam üçün nə qədər çətin olsa da, sənin məhəbbətin naminə ehtiyatlı və təmkinli olacağam. Ola bilsin ki, Paris görüşlərimiz üçün namünasib olsun. Lakin Mərcan adaları gözdən uzaq, könüldən irəq bir yerdir. Əmin ola bilərsən ki, dünyanın axırı olan bu adalarda bizi görən olmaz. Mənim yazmaqda olduğum məşhur daş-qaşlar haqqında əsərlə maraqlanmağın səni mənim gözlərimdə bir daha göylərə qaldırır. Səndə olan tarixi yaqutları əlimdə tutmaq, öz gözümle görmək mənim üçün gö-

rünməmiş bir iş olacaqdır. Həmin tarixi yaquta xüsusi bir fəsil həsr edirəm. Mənim yeganəm! Tezliklə sizə qovuşaraq bizi ayrı salan o kədərli illərin əvəzini çıxacağam. Ömürlük pərəstişkarın – Armond».

XV FƏSİL

QRAF ROŞ

Van Aldin məktubu oxuyub qurtaranda qəzəbdən sifəti qapqara qaralmışdı. Bıçaq vursan, qanı çıxmazdı. Alnı elə düyünlənmişdi ki, elə bil damarları partlayacaqdı. Baltaya-bənzər yekə əlləri yumruqlanmışdı. Bir kəlmə də demədən məktubu qaytardı. Otaqda gərginlik hökm sürürdü. Müsyö Kərej gözünü öz masasına dikmişdi. Komissar Ko gözünü tavandan çəkmirdi. Mister Payrot paltosunun qoluna düşmüş toz ləkəsini astaca təmizləyirdi. Onların heç biri nəzakət xatirinə Van Aldinə tərəf baxmırdı.

Mənsəbinə görə, elə vəzifə borcuna görə də Müsyö Kərej sükutunu pozaraq sözə başladı:

– Cənab, ola bilsin ki, məktubun sahibini tanıyırsınız?

– Bəli, tanıyıram. – Van Aldin cavab verdi. Elə bil səsi quyunun dibindən gəlirdi.

– Həə? – baş müstəntiq qulaqlarını şəkldi.

– Özünü qraf Roş adlandıran bir əclafın məktubudur, – deyib milyonçu susdu.

Sükut xeyli davam etdi. Payrot qabağa əyildi. Müstəntiq masasının üstündəki xətkəsi düzəldərək birbaşa milyonçuya müraciət etdi:

– Mister Van Aldin, biz hamımız sizin düşdüyünüz vəziyyəti duyur, ürək ağrılarınızı başa düşürük. Lakin mənə inanın, indi nəyisə gizləməyin yeri deyil. Əgər istəyiriksə, ədalət zəfər

çalsın, haqq-ədalət yerini tutsun, bir-birimizdən heç nə gizlətməməliyik. Bir az dərindən götür-qoy etsəniz, bu həqiqəti aydınca dərk edərsiniz.

Van Aldin bir-iki dəqiqə susduqdan sonra könülsüz-könülsüz başını silkələyərək razılaşdı:

– Tamamilə haqlısınız, mister Payrot. Nə qədər ağır da olsa, nəyisə gizlətməyə haqqım yoxdur.

Komissar çiyindən ağır yük götürülmüş kimi dərindən nəfəs aldı. Baş müstəntiq pensne gözlüyünü uzun nazik burnunun üstündə rahatladı. Kürsüdə qurcalanaraq:

– Cənab Van Aldin, bəlkə, elə o centlmen haqqında bildiklərinizi öz sözlərinizlə danışasınız, – dedi.

– On bir – on iki ilin sözüdür. Parisdə idik. Qızım onda çox gənc idi. Bütün gənc qızlar kimi o da xəyalpərəst idi. Mənim xəbərim olmadan qızım onunla tanış olmuşdu. Bəlkə də, onun haqqında eşidibsiniz?

Komissar və Payrot başlarını tərpətdilər.

– O özünü qraf Roş adlandırır. – Van Aldin sözünə davam etdi: – Ancaq mənim qənaətimə görə, özünü bu adla çağırmağa onun heç bir haqqı yoxdur.

– Qota təqvimində belə bir ada rast gəlinmir, – komissar əlavə etdi.

– Gördüm ki, zahirən çox gözəl olan bu əclaf, adamın qılgına girməkdə, etibarını qazanmaqda və qadınları məftun etməkdə çox mahirdir. O, Rufu da başdan çıxartmağa çalışırdı. Tezliklə qızımı ondan araladım. O, fırıldaqçının, dələduzun biridir.

– Siz tamamilə haqlısınız, – komissar dedi.

– Qraf Roşu biz yaxşı tanıyıırıq. Məndən olsa, elə bu saat ayaqlarına qandal salardıq. Təəssüf ki, bu, asan iş deyil. Dələduz çox bıcı adamdır. Həmişə yuxarı təbəqədən olan zadəgan qadınlara girişir. O, qadınları aldadaraq, ya da ləkələməyə səy edərək onlardan pul qoparır. Təbii ki, onlar dilə-ağıza

düşməkdənsə, susmağı üstün tuturlar. Kim istəyər ki, camaatın gözü qabağında biabır olsun? Başqa bir tərəfdən qadınları təsirinə salmaq sahəsində onun böyük məharəti var.

– Elədir, – milyonçu onunla razılaşdı və sözünə davam etdi: – Dediym kimi, mən onun hansı yuvanın quşu olduğunu qızıma başa saldım. O da istər-istəməz mənimlə razılaşdı və onunla əlaqəni kəsdi. Bir il sonra qızım indiki əri ilə tanış oldu və ona ərə getdi. Təəccüblü olsa da, bir həftə bundan əvvəl öyrəndim ki, qızım qraf Roşla köhnə dostluğunu təzələyib. Londonda və Parisdə tez-tez onunla görüşürmüş. Belə abırsızlığına baxmayaraq, mən axmaq ona inanmışdım. Bütün günahı ərində görürdüm. Cənablar, sizə deməliyəm ki, mənim təkidimlə qızım ərindən boşanmaq barədə ərizə verməyə hazırlaşdı.

– Maraqlıdır, – Payrot gözünü tavandan çəkmədən mızıldandı.

Van Aldin sərt nəzərlə onu süzərək davam etdi:

– Mən qızımı başa saldım ki, bu vəziyyətdə qraf Roşla görüşməyi davam etdirmək, ən azı, ağılsızlıqdır. Mənə belə gəldi ki, qızım mənimlə razılaşıb.

Baş müstəntiq astaca öskürdü.

– Bu məktuba əsasən... – Van Aldin bir an susdu. Çənəsi əyilən kimi oldu. – Bilirəm ki, nə qədər acı da olsa, həqiqətə açıqgözlə baxmalıyıq. Belə çıxır ki, Ruf qrafla Parisdə görüşməli imiş. Lakin mənim xəbərdarlığımdan sonra görüş yerini dəyişmək barədə ona yazıb.

– Mərcan adaları Yeerə lap yaxındır. Xəlvəti görüş üçün münasib yerdir, – komissar fikirli-fikirli dedi.

– Pərvərdigara, necə oldu ki, Ruf saqqızını oğurlatdı? – Van Aldin acı-acı dedi, – qiymətli daş-qaş haqqında kitab yazana bax! Əslində, qraf Roşun son oyunları elə yaqutların başında imiş. Xata qızımın başında çatladı.

– Çox məşhur yaqutlar mövcuddur. Ancaq rus tacının bir hissəsi – dünyada yeganə olan bu yaqutun bənzəri yoxdur.

Ağlasığmaz dərəcədə baha olan bu yaqutu, şayiələrə görə, yaxınlarda bir amerikalı ələ keçirib. Belə bir nəticə çıxarsaq ki, həmin yaqutu siz alıbsınız, səhv etmərik? – Payrot dedi.

– Xeyr. Mən onu on gün bundan əvvəl Parisdə almışam.

– Cənab, məni bağışlayın, mənə, sövdələşmə çoxdan gədirdi, elə deyilmi?

– İki aydan bir az çox. Nə olub ki?

– Bu barədə çoxlu söz-söhbət gəzirdi. Deyirlər, bənzərsiz və ağlasığmaz qiymətə malik olan daş-qaşın altında gürzə yatır. Kimin əlində olsa, həmin adamı həmişə bir dəstə qorxulu adam izləyər, yaqutu ələ keçirmək üçün heç nədən çəkinməz.

Van Aldin haldan-hala düşdü. Nəhayət, özünü ələ aldı. Rufla bu barədəki söhbəti yadına düşdü.

– Yaqutları qızıma hədiyyə edəndə zarafatla dedim ki, onları özü ilə götürməsin. Yaqutlara görə onu öldürsələr, mən buna dözmərəm. Aman Allah! Adam nəse düşünəndə, düşündüyünü dilinə gətirəndə heç vaxt fikirləşmir ki, ağına gələn başına gələ bilər.

Araya dərin sükut çökdü. Bir azdan Payrot özünəməxsus bir tərzdə dedi:

– Gəlin faktları ardıcılıq və diqqətlə nəzərdən keçirək. Əlimizdə olan məlumata görə, deyə bilərik ki, qraf Roş yaqutları aldığınızdan xəbər tutaraq kələk işletmiş, madam Keterinqi aldadaraq yaqutları özü ilə götürməsinə nail olmuşdur. Deməli, Meysənin Parisdə qatarda gördüyü adam elə odur.

Deyəsən, otaqdakıların hamısı bu fikirdə idilər.

– ... Madam Keterinq onu görəndə təəccüblənsə də, tezəcə vəziyyətdən çıxır. Meysəni başından edir. Zənbildolu yemək sifariş edilir. Vaqon bələdçisinin izahından bilir ki, o, birinci kupədə yatağı düzəldib. İkinci kupeyə isə girməyib. Xanımın tanışları heç kimin ağına gəlməyən, heç kimin güman etmədiyi bir yerdə əməllicə gizlənə bilərdi. Onun qatarda olduğunu xanım Keterinqdən başqa heç kim bilməzdi. Elə hərəkət edə

bilərdi ki, xanımın kənizi onun üzünü görməsin. Kənizin dediyi bir o oldu ki, o, ucaboy, qarayanız bir adammış. Bunlar hamısı nəşə qeyri-müəyyəndir, dumanlıdır. İki nəfər diz-dizə oturublar. Qatar gecənin qaranlığını yararaq irəli şütüyür. Demək, nə qışqırıq, nə mübarizə, nə müqavimət gözlənilə bilər. Çünki qadın onu özünün yaxın adamı hesab edir.

Payrot ədəblə Van Aldinə üz tutaraq:

– Cənab, qətl bir anda törədilib. Bunun üzərində dayanmayacağıq. Sonra nə gəlir? Canım sizə desin, qraf cavahirat qutusunu götürüb aradan çıxır. Bir azdan sonra qatar Liona çatır. Vaqon bələdçisi, doğrudan da, kupeyə baş çəkmir. Bizim hərif isə gözəgörünmədən sivişib aradan çıxır. Onun üçün başqa bir qatara minib geri – Parisə dönmək və ya başqa bir səmtə yollanmaq tum çırtlamaq kimi asan bir işdir. Bundan sonra həmin cinayətə qatar oğurluğu kimi don geyindirməyə nə var ki? Lakin bu fərziyyəni xanımın əl çantasında tapılan məktub alt-üst edir. Qrafın belə fikri olsaydı, məktubda yaqutdan söz salmazdı.

– Diqqətsizlik edib xanımın çantasına baxmayıb. – Komissar fikrini bildirdi. – Bəlkə də, elə fikirləşib ki, xanım məktubu cırıb atmış olar. Məni bağışlayın, cənab, elə məktubu saxlamaq ən ağılsız işdir.

– Bununla belə, – Payrot mızıldandı, – bu ehtiyatsızlıq ətrafında qraf düşünməmiş olmazdı, əgər o qraf Roş idisə, gərək bunu əvvəlcədən görəydi.

– Demək istəyirsiniz?..

– Hamımız bu fikirdəyik ki, qadın məsələsində qraf Roş «akademik»dir. Qadınların dabbaqda gönünə bələd olan, onların hər cikinibikini bilən bir adam, necə ola bilərdi ki, xanım Keterinqin məktubu saxlaya biləcəyini ehtimal etməyər?

– Elədir, elədir. Sözlünüzdə bir həqiqət vardır, – baş müstəntiq sözə qarışdı. – Lakin o da bir həqiqətdir ki, belə vaxt-

larda adam özünü itirir. Sakitcə hər şeyi düşünüb-daşına bilmir. Allaha şükür ki, bizim canilər təmkinlə, düşünüb-daşınaraq hərəkət etmirlər. Yoxsa biz onları necə tuta bilərdik?

Payrot astadan güldü.

– Məncə, məsələ aydındır, – baş müstəntiq davam etdi. – Lakin bunu təsdiqə yetirmək müşkuldür. Qraf Roş bizim daimi, həm də xatalı müştərimizdir. Bircə kəniz onu qatarda gördüyünü təsdiq etsəydi!

– Heç inanılası deyil, – Payrot dedi.

– Doğrudur, doğrudur, – baş müstəntiq çənəsini ovuşdurdu.

– Əgər cinayəti, həqiqətən də, o törətmiş olsa...

Komissar, Payrotun sözünü ağzında qoydu:

– Siz «əgər» deyirsiniz?

– Bəli, cənab komissar, mən «əgər» deyir və onu xüsusi vurğu ilə nəzərinizə çatdırıram.

Müsyö Ko kəskin nəzərlə onu süzsə də:

– Siz haqlısınız, biz çox tələsik qərar çıxarıyıq. Əgər qrafın əlində onun günahsız olması haqqında ağlabatan dəlil-sübutu olsa, biabır olarıq, – dedi.

– Bu, əsas deyil. Bunun elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Təbii ki, əgər cinayəti qraf törədibsə, mütləq onun özünü təmizə çıxarmaq üçün dəlil-sübutu olmalıdır. Ola bilməz ki, onun kimi təcrübəli bir adam cinayət törədə, əvvəlcədən müəyyən tədbirlər görməyə. Mən «əgər» sözünü aydın bir səbəb görə deyirəm. Söhbət psixologiyadan gedir, – deyə Payrot şəhadət barmağını qaldırdı: – Psixologiya başqa şey deyir. Hamı bilir ki, qraf Roş əclafdır.

Bəli, o, əclafdır. O, fırıldaqçı və kələkbazdır. Bəli, o, fırıldaqçıdır. Qadının daş-qaşına gözdikən alçaq oğrudur. Bəli, elədir ki, var. Lakin o, adam öldürə bilərmə? Mən deyərdim ki, yox! Onun kimi adamlar qorxaq olurlar. Onlar heç vaxt özlərini təhlükədə qoymağa cürət etmirlər. Onlar təhlükəsiz,

ingilislər demiş, şərəfsiz, namussuz oyunlar oynamağı üstün tuturlar. Lakin heç vaxt adam öldürməyə cürət etmirlər. Yox, yox, bir də yox! – deyərək başını buladı.

Deyəsən, baş müstəntiq Payrotun fikri ilə şərik deyildi.

– Elə də olur ki, belə yaramazlar başlarını itirir. Murdar işlərə əl atırlar. – O təmkinlə dedi. – Mən sizin fikrinizə qarşı çıxmaq fikrində deyiləm. Lakin hadisə göz qabağındadır.

– Elədir. – Payrot tez cavab verdi. – Bu mənim şəxsi fikrimdir. İş sizin əlinizdədir. Təbii ki, necə lazımdır, elə də hərəkət edəcəksiniz.

– Məncə, qraf Roşdan bərk yapışmalıyıq. Siz mənimlə razılaşırırsınızmı, cənab komissar?

– Tamamilə.

– Bəs siz necə, cənab Van Aldin?

– Bəli, mən də razıyam. Şübhə ola bilməz ki, cani elə o pozğundur.

– Onu ələ keçirmək o qədər asan olmayacaq, – baş müstəntiq dedi, – lakin biz əlimizdən gələni edəcəyik. Elə indicə hər yana teleqrafla məlumat göndərəcəyik.

– İcazə verin, bu işdə sizə kömək edim. Əziyyət çəkməyə dəyməz, – Payrot sözə qarışdı.

– Necə?

Hamı diqqətlə ona baxdı. Payrot da təbəssümlə onları süzdü:

– Mənim sənətim elə belə şeyləri bilməkdir. Qraf mədəni adamdır. O elə buradadır, Antibdə. «Marina» villasını kirayəyə götürüb.

XVI FƏSİL

PAYROT QƏTL-QARƏTİ MÜZAKİRƏ EDİR

Hamı ehtiramla Payrota baxdı. Şübhəsiz, bu bəstəboy xəfiyyə möhkəm xal yığmışdı. Komissar əlacsız-əlacsız gülərək dedi:

– Sən bizə öz sənətimizdən yaxşıca dərs verirsən. Vallah, Payrotun məlumatı polisin məlumatından çoxdur.

Payrot məmnunluqla tavana baxdı. Saymazyana tərzdə dedi:

– Nə edəsən ki, bu mənim şəkərimdir. Nə gizlədim, belə məlumatları öyrənməkdən ləzzət aldığım üçün hər şeyi bilmək mənə qol-qanad verir. Axı mənim indi elə bir işim yoxdur. Daha doğrusu, işim başımdan aşmır.

– Ah! – özündənrazı komissar başını buladı. – Mənə qalırsa... – boynuna düşən yükün ağırlığını göstərmək üçün əllərini ölçdü.

Gözlənilmədən Payrot Van Aldinə tərəf çevrildi:

– Cənab, siz bu mülahizə ilə razılaşırırsınız mı? Qraf Roşun canı olduğuna əminsiniz mi?

– Bəs... Bu həqiqətə oxşayır. Bəli... Əlbəttə.

Van Aldinin sözləri ehtiyatla seçməsi baş müstəntiqin diqqətini cəlb etdi. O, təəccüblə Van Aldinə baxdı. Deyəsən, Van Aldin müxtəlif variantları süzgəcdən keçirməklə məşğul idi. Elə bil bəzi fikir və iztirablardan yaxasını qurtarmağa cəhd edirdi.

– Mənim kürəkənim barədə nə deyə bilərsiniz? Məncə, o da buradadır. Fəciə barədə ona məlumat veribsiniz mi?

Komissar əvvəlcə tərəddüd etdi, sonra isə çox ehtiyatla:

– Əlbəttə, cənab. Şübhəsiz, xəbəriniz var ki, mister Ketrinq də o gecə «Mavi qatar»la gəlirmiş, – dedi.

Milyonçu başını tərpətdi və qısaca:

– Londondan yola düşəndə eşitdim, – dedi.

Komissar yenə də ehtiyatla dedi:

– Cənab Keterinq deyir ki, arvadının həmin qatarda getdiyindən xəbəri olmayıb.

– İnanıram ki, elə də var, – Van Aldin qaşqabaqla dilləndi.

– Arvadı ilə rastlaşsaydı, qanqaraçılıq olardı.

Otaqdakıların sualedici nəzərləri ona dikildi.

– Mən hadisələrə başqa rəng vermək fikrində deyiləm. Heç kim bilmir ki, niyə mənim zavallı qızım boşanmağa vadar olmuşdu. Derek Keterinq qatarda tək olmayıb. Onun yanında bir xanım da varmış.

– Necə?

– Mirel adlı rəqqasə.

Müsyö Kərəjlə komissar biri-birinə baxdılar. Başlarının işarəsi ilə elə bil əvvəllər olmuş söhbəti təsdiqlədilər. Müsyö Kərəj yerini rahatlayaraq əllərini daraqladı. Gözlərini tavana dikərək öskürdü:

– Adam lap mat qalır. Müxtəlif şayiələr gəzir.

– O rəqqasə xanımı çox əxlaqsız söyləyirlər. – Müsyö Ko sözə qarışdı.

– Həm də kişiləri var-yoxdan çıxardır, – Payrot yumşaq səslə əlavə etdi.

Van Aldin qıpqırmızı qızarmışdı. Qabağa əyilərək masaya bir yumruq vurdu.

– Bilin ki, mənim kürəkənim əclafdır, – qışqırdı və bir-bir otaqdakıları gözdən keçirdi:

– Of, heç özüm də bilmirəm, yaraşıqlı görkəmi, gözəl davranışı ilə mənim saqqızımı necə oğurladı? Əgər əlavə bir şey bilmirdisə, siz onu məsələdən agah edəndə, yəqin, özünü bicliyə vurub, oyun çıxarıb.

– Onun matı-mutu qurumuşdu. Bərk sarsılmışdı.

– Lənətə gəlmiş riyakar! – Van Aldin dedi. – Yəqin, özünü tülkülüyə vurub, özünü deryada gəmiləri qərq olmuş adam kimi aparıb.

– Xeyr... – komissar özünü yığışdıraraq dedi, – Elə deyilmi, müsyö Kərej. Bəlkə, mən səhv edirəm? – Baş müstəntiq hər iki əlinin barmaqlarını birləşdirərək gözlərini qıydı:

– «Fəlakət, dəhşət, heyrət!» O bu sözləri düşünə-düşünə dilinə gətirdi. Onun ürəkdən təəssüfləndiyini deyə bilmərəm.

Payrot yenidən sözə qarışdı:

– İcazə verin, cənab Van Aldin, soruşum: Arvadının ölümündən mister Keterinq bir şey qazanırmı?

– İki cə milyon funt-sterlinq. Toy günü həmin məbləği qızımın adına banka qoydum. Qızım heç bir vəsiyyətnamə qoymayıb. Uşaqları da yoxdur. Demək, qanunla iki milyon funt-sterlinqin hamısı ərinə çatır.

– Qızınızın boşanmağa hazırlaşdığı adama?

Komissar çevrilərək kəc-kəc ona baxdı:

– Demək istəyirsiniz?..

– Heç nə demək istəmirəm. Faktları götür-qoy edirəm, vəssalam.

Van Aldin maraqla ona baxdı.

Payrot ayağa qalxdı:

– Məncə, daha sizi narahat etməyə ehtiyac yoxdur, cənab müstəntiq. Zəhmət olmasa, mənə də yeniliklər barədə xəbər verin ki, işin içində olum. Bu sizin mənə ən böyük hörmətiniz olar.

Van Aldin də ayağa qalxdı:

– Mən daha sizə lazım deyiləmmi?

– Xeyr, cənab. İndilik yox.

– Elə isə mən bir az mister Payrotla gəzişmək istəyirəm.

Əgər mister Payrot etiraz etməzsə...

– Məmnuniyyətlə. Bununla məni xoşbəxt etmiş olardınız,

– Payrot baş əydi.

Van Aldin papiros qutusunu çıxarıb, Payrota siqar təklif etdi. Payrot təşəkkür edib, öz siqaretindən çəkməyi üstün tutdu. Van Aldin özünə gəldi. Böyük iradə sahibi, güclü, qüdrətli milyonçu Van Aldinə çevrildi.

– Mənə elə gəlir ki, daha sənətinizdən ayrılıbsınız, mister Payrot.

– Elədir ki, var, cənab. İndi özüm üçün yaşayıram. Dünyanın kefləzzətini çəkirəm.

– Bununla belə bu işdə polisə kömək edirsiniz?

– Cənab, əgər həkim küçə ilə gedərkən bədbəxt bir hadisə baş verirsə, həkimə ehtiyac varsa, o deyə bilərmə ki, təqaüdə çıxıb. O, qana bələnmiş şəxsin yanından laqeydcəsinə keçib gedə bilərmə? Əgər mən artıq Nitsdə olsaydım və mənim dalımcə adam göndərib köməyimə ehtiyacları olduğunu bildirsəydilər, mən onların çağırışını qəbul etməzdim. Lakin bu hadisə mərhəmətli Allahın iradəsi ilə mənim yanımda baş verib.

– Siz hadisə yerində olubsunuz. Kupeni özünüz yoxladınız, hə? – Van Aldin dalgın halda soruşdu.

Payrot başını tərpətdi.

– Şübhəsiz ki, sizi düşünməyə məcbur edən dəlil-sübut tapıbsınız?

– Bəlkə də, – Payrot cavab verdi.

– Güman edirəm ki, nəyə işarə etdiyimi anlayırsınız? Mənə elə gəlir ki, qraf Roşa qarşı qaldırılan məsələ tamamilə aydındır. Lakin mən də axmaq deyiləm. Mən bir saatdan çoxdur sizi müşahidə edirəm. Dərk edirəm ki, öz müləhizələrinizə görə baş müstəntiq və komissarın ehtimalı ilə razılaşırsınız.

Payrot çiyinlərini çəkdi:

– Ola bilsin ki, mən səhv edirəm.

– İndi keçək əsas məsələyə. Sizdən xahiş etmək istəyirəm ki, bu işdə mənə kömək edəsiniz.

– Şəxsən sizə?

– Elə onu demək istəyirdim.

Payrot bir-iki dəqiqə susdu. Sonra dedi:

– Çox yaxşı. Mən sizin təklifinizi qəbul edirəm. Bir şərtlə. Bütün suallarına heç nəyi gizlətmədən açıq cavab verəsiniz.

– Bəs necə? Əlbəttə. Deməli, danışdıq.

Payrotun əhval-ruhiyyəsi tamam dəyişdi. Hərəkətlərində bir sərtlik və işgüzarlıq hiss olundu.

– Boşanma məsələsini qızınıza siz məsləhət görmüşdünüz?

– Bəli.

– Nə vaxt?

– Təxminən on gün bundan əvvəl. Mən qızımdan ərinin pis hərəkətləri və pis rəftarı barədə şikayət məktubu aldım. Mən başqa əlac görmədiyimə görə təkid etdim ki, boşansın.

– Ərinin rəftarı barədə şikayəti nə idi?

– Onu tez-tez pozğun bir qadınla görürlərmiş. Onun haqqında bayaq danışdıq. Adı Mireldir.

– Rəqqasə, hə, hə. Madam Keterinq etiraz edirdi? Ərinə çoxmu sədaqətli, yəni demək istəyirəm vəfalı idi?

– Onu deyə bilmərəm. – Van Aldin bir az tərəddüd etdi.

– Əzab-əziyyət, izzət-ürəyi deyildi. Demək istəyirsiniz bu onun qüruruna toxunurdu, eləmi? – Payrot soruşdu.

– Bəli. Güman edirəm ki, belə nəticə çıxartmaq olar.

– Belə görürəm ki, evləndikləri ilk gündən aralarında məhəbbət olmayıb. Yəni bir-birlərini sevməyiblər.

– Derek Keterinq tamam pozğundur. – Van Aldin dedi. – O heç bir qadını xoşbəxt eləyə bilməz.

– Çox yaxşı, siz madam Keterinqə məsləhət gördünüz, o da razılaşdı. Vəkillərinizlə məsləhətləşdiniz. Mister Keterinq bu xəbəri eşidəndə nə oldu?

– Dalınca adam göndərdim, yanıma çağırdım. Onu məsələdən hali etdim.

– Bəs o nə dedi?

Van Aldinin rəngi qapqara qaraldı:

– Özünü son dərəcə kobud, mən deyərdim ki, həyasız apardı.

– Bu suala görə məni bağışlayın, cənab. Kürəkəniniz qraf Roşa işarə etdimi?

– Ad çəkmədi. – Van Aldin könülsüz cavab verdi. – Lakin özünü işdən xəbərdar olan adam kimi apardı.

– O vaxt mister Keterinqin maliyyə cəhətdən vəziyyəti necə idi?

– Mən onu hardan biləydim? – Van Aldin azca tərəddüddən sonra dedi:

– Mənə belə gəldi ki, özünüz şəxsən o məsələ ilə maraqlanıbsınız, – Payrot əlavə etdi.

– Elədir. Siz haqlısınız. Məşğul oldum da. Gördüm ki, maliyyə cəhətdən vəziyyəti çıxılmazdır.

– İndi isə iki milyon funt-sterlinqə varis olub. Həyat qəribədir, elə deyilmi?

Van Aldin çəp nəzərlərlə onu süzdü:

– Nə demək istəyirsiniz?

– Nəticə çıxarıram, – Payrot dedi, – fikirləşirəm. Məntiqi nəticəyə gəlirəm. Fəlsəfə elminə baş əyirəm. Nə isə. Hə, harda qaldıq? Əlbəttə, mister Keterinq sizinlə razılaşmadı. Arvadı ilə ayrılmaq istəmədi.

Van Aldin bir az susduqdan sonra dedi:

– Nə məqsədlə ayrılmaq istəmədiyini dəqiq deyə bilmərəm.

– Sonralar mister Keterinqlə əlaqə saxladınız mı?

Bir az ara verdikdən sonra Van Aldin:

– Xeyr, – dedi.

Payrot yerində dimdik dayandı. Şlyapasını çıxardaraq əlini yellədi:

– Deyəsən, sizinlə xudahafizləşməli olacağam, cənab. Bizimki tutmaz.

– Nəyə işarə edirsiniz? – Van Aldin açıqca soruşdu.

– Əgər mənə həqiqəti deməsəniz, mən heç nə edə bilmərəm.

– Bilmirəm nə demək istəyirsiniz!

– Məncə, bilirsiniz. Cənab Van Aldin, əmin ola bilərsiniz ki, mən dilimi qarnımda saxlamağı bacarıram.

– Çox yaxşı, – milyonçu dedi. – Bu yerdə həqiqəti sizdən gizləyirdim. Kürəkənimlə əlaqə saxladım. Düzü belədir. Kati-

bim Mayor Naytonu təkliflə kürəkənimin yanına göndərdim. Təklifim belə idi: qızımınla könüllü ayrılarsa, yüz min funtsterlinq alacaqdı.

– Böyük məbləğdir, cənab. Bəs kürəkəniniz nə cavab verdi?

– Cavab verdi ki, pulumla birgə cəhənnəm olum, – milyonçu qısaca dedi.

Payrot ah çəksə də, həyəcanını büruzə vermədi. O, faktları tutuşdurmaqla məşğul idi.

– Cənab Keterinq polisə deyib ki, arvadını qatarda nə görüb, nə də onunla təmasda olub. Siz bu məlumatı inanırsınız-mı, cənab Van Aldin?

– Bəli, mən inanıram. O, başının ağrımasını istəməzdi.

– Niyə başı ağrımalı idi?

– Yanındakı qadına görə.

– Mirelə görə?

– Bəli.

– Kürəkəninizin Mirellə birgə «Mavi qatar»da gəldiyini haradan bildiniz?

– Kürəkənimə gözqoyan adamım deyib.

– Aydınadır, – Payrot dedi. – Bu halda, doğrudan da, o, madam Keterinq ilə görüşməyə cəhd etməzdi.

Balacaboylu Payrot xeyli susdu. Van Aldin sükutu pozmadı. Payrot mümkün olan bütün fərziyyələri götür-qoy edirdi.

XVII FƏSİL

ZADƏGAN CENTLMEN

– Əvvəllər Riverada olubsanmı? – Payrot xidmətçisindən soruşdu.

Xidmətçi təpədən-dırnağacan ingilis idi. Həmişə ciddi olardı.

– Bəli, cənab. İki il bundan qabaq Lord Edvard Frəmptonun xidmətində olanda.

– Bu gün isə... Doğru deyirlər. Həyatın nərdivanı var. Adam gah qalxır, gah da enir.

Xidmətçi ağasının işarəsini qulaqardına vurdu. Araya çökən sükutdan istifadə edərək:

– Cənab, yəqin, bu gün boz ziyafət kostyumunu geyəcəkdir. Soyuq külək əsir, – dedi.

– Onun jiletində yağ ləkəsi var. Keçən çərşənbə axşamı «Rits»də nahar edəndə düşüb.

– Təmizləmişəm, cənab. Jiletiniz tərtəmiz, gül kimidir.

– Nə yaxşı! Corc, mən səndən göylər qədər razıyam.

– Təşəkkür edirəm, cənab.

Bir az fasilədən sonra Payrot fikirli halda dedi:

– Ay gözəl Corc, elə təsəvvür edək ki, sən keçmiş ağa Lord Edvard Frəmpton kimi kübarsan, kübar mühitdə doğulub, boya-başa çatıbsan. Ancaq acından günorta durursan. Cibində siçanlar oynayıb. Bəxtin gətirib, var-dövlətli bir qadınla evlənibsən. Bir gün arvadın səndən ayrılmaq barədə məsələ qaldırır. Şərt qoyur ki, könüllü olaraq bu işə razılıq versən, sən də varlanacaqsan. Bu halda nə edərdin?

– Çalışdım ki, fikrindən dönsün, boşanmasın.

– Dava-dalaşsız, yoxsa zor gücünə?

Corc mat-mat ağasına baxdı.

– Məni bağışlayın, cənab. Alicənab bir zadəgan, şəxsiyyətinə yaraşmayan bir işi necə görər. Bəyəm o Vayt Çəpl¹ məhəlləsinin küçə alverçisidir?

– Doğrudanmı, Corc? Maraqlıdır. Bəlkə də, sən haqlısan.

Qapı döyüldü. Corc gedib qapını azca araladı. Pıçıltı ilə kiminləsə danışdı və əlində məktub geri döndü.

Polis komissarı mister Ko göndərmişdi: «Cənab Payrot, qraf Roşu dindirmək üzrəyik. Baş müstəntiq xahiş edir ki, siz də iştirak edəsiniz».

– Tez kostyumu ver, Corc! Tez ol! Mən tələsirəm.

On beş dəqiqə sonra Payrot əynində səliqəli, tərtəmiz boz kostyum müstəntiqin otağında idi. Müsyö Ko da orada idi. Hər ikisi ehtiramla Payrotu salamladı.

– Bu iş məni ümitsizliyə aparır. Heç bir işıq ucu görmürəm. Belə məlum olur ki, qatarda cinayət baş verəndə qraf Roş artıq Nitsdə imiş. Əvvəlki gün gəlibmiş, – baş müstəntiq ümitsiz halda qollarını oynatdı.

– Əgər, doğrudan da, belədirsə, sizin işləriniz qaydasında olacaq, – Payrot dedi.

Müsyö Kərej boğazını arıtladı.

– Biz bunu tam dəqiqliyi ilə yoxlamalıyıq, – deyərək masanın üstündəki zəngi basdı.

Otağa qəşəng geyimli, ucaboy, qaraşın, ötkəm görkəmli bir adam daxil oldu. Doğrudan da, Komtinin zadəgan görkəmi vardı. Kim desə ki, o, Nantda xırda alverlə məşğul olan, adsız-sansız bir adamın oğludur, onun başına hava gəldiyini güman edər, gözgörəsi yalan danışdığını bildirərdilər. Həqiqətdə isə o, doğrudan da, çörək və ərzaq satmaqla güzəran keçirən, heç kimin tanımadığı bir kişinin oğlu idi. Lakin onun zadəgan görkəmini, təkəbbürünü görən heç kəs buna inan-

¹ Londonda oğru, alverçi, pozğun və b. adamların yuva saldığı, pis ad çıxarmış məhəllənin adı – tərç.

maz. Onun yerinə and içərdi ki, onun ata-babası Fransa inqilabı zamanı həyatlarını sizə bağışlayan zadəganlardandır.

– Mən hüsurunuzdayam, cənablar! – qraf əda ilə dedi, – Soruşmaq olarmı məni nəyə görə çağırıbsınız?

– Zəhmət olmasa, əyləşin, cənab qraf, – müstəntiq nəzakətlə dedi, – sizi madam Keterinqin ölümü ilə əlaqədar dəvət etmişik.

– Madam Keterinqin ölümü? Başa düşmürəm.

– Siz... Hm! Hə! Misiz Keterinq ilə tanış idiniz, elə deyilmi, cənab qraf?

– Bəli. Mən xanımla tanış idim. Onun bura nə dəxli var?

Qraf eynəyini düzəltdi və otaqdakıları süzdü. Nəzərləri Payrotla rastlaşdı. Payrot bir növ sadələvh məftunluqla adsan qazanmış «qrafı» müşahidə edirdi. Müsyö Kərej stulda geri əyilərək boğazını arıtladı:

– Yəqin, cənab qraf, bilmirsiniz ki, – o sözünə ara verdi, bir azdan davam etdi, – madam Keterinqi öldürüblər?..

– Öldürüblər? Aman Allah! Dəhşət!

Təəccüb də, təəssüf də çox təbii görsəndi.

– Parislə Lion arasında xanım Keterinqi boğaraq qətlə yetirmiş, daş-qaşını oğurlamışlar. Bir sözlə, qətl-qarət ediblər.

– Qansızlığa bir bax! – Qraf ucadan qışqırdı. – Polis qatar quldurlarına qarşı qəti tədbir görməlidir. Xanım Keterinqin başına gələn hamımızın başına gələ bilər.

– Xanımın əl çantasından sizin məktubunuz tapılıb. Belə məlum olur ki, sizinlə görüşməli imiş.

Qraf çiyinlərini çəkərək əllərini oynatdı:

– Gizlətməyin yeri deyil, – qraf səmimiyyətlə dedi. – Hamımız kişiyik. Məni qınamazsınız. Bizim məhrəmanə münasibətimiz vardı. Bunu boynuma alıram.

– Belə başa düşürəm ki, Parisdə görüşüb, yola birgə davam edibsiniz, – Müsyö Kərej dedi.

– Əvvəlcə belə danışmışdıq. Lakin xanımın arzusu ilə görüş yerini dəyişməli olduq. Mən xanımla Yeerdə görüşməli idim.

– Siz ayın 14-də axşam Lion vağzalında görüşmədiniz?

– Əsla yox. Mən Nitsə həmin gün səhər gəlmişəm.

– Ola bilsin, ola bilsin, – müsyö Kərej dedi. – Yeri gəlmişkən, zəhmət olmasa, bəlkə, ayın 14-də axşam və gecə haralarda olduğunuzu deyərdiniz.

Qraf bir az düşündü:

– Monte Karloda axşam yeməyini «Paris» kafesində yedim. Sonra «Sportinq» kazinosuna getdim. Bir neçə min frank uddum. Ola bilsin ki, saat bir radələrində evə döndüm, – deyərək çiyinlərini çəkdi.

– Bağışlayın, cənab, evə nə ilə qayıtdınız?

– İki yerli şəxsi maşınımda.

– Yanınızda kimsə vardımı?

– Heç kim.

– Dediklərinizi təsdiq edəcək şahid tapılsaydı?

– Şübhəsiz, nə qədər desəniz. Mənim bir çox dostum gördü ki, mən kafedə tək idim.

– Evə dönəndə qapını qulluqçunuz açdı.

– Mən qapını öz açarımla açıb içəri girdim.

– Vay! – Müstəntiq mızıldandı və zəngi basdı. Qapı açıldı və buyruqçu qapıda hazır oldu.

– Qoy kəniz Meysən gəlsin, – Mister Kərej buyurdu.

– Oldu, cənab.

Elə o saat Ada Meysəni içəri gətirdilər.

– Zəhmət olmasa, madmazel, yadına sal, bu cənaba diqqətlə bax. Gör, Parisdə xanım Keterinqin kupesinə girən bu cənab idimi?

Meysən uzun müddət diqqətlə qrafa baxdı. Payrot hiss etdi ki, qraf möhkəm narahatçılıq keçirir.

– Deyə bilmərəm, cənab, – Meysən, nəhayət, dilləndi. – Ola bilsin ki, o idi, ola da bilsin, yox. Mən o cənabı yalnız arxadan görmüşdüm. Ona oxşayır.

– Lakin siz buna tam əmin deyilsinizmi?

– Xeyr, – Meysən könülsüz halda dilləndi, – xeyr, əmin deyiləm.

– Bu centlmeni əvvəllər Körzon küçəsində görübsünüzmü? Meysən başını buladı:

– Mən Körzon küçəsinə gələnləri görə bilməzdim, gecə qalanlardan başqa.

– Çox yaxşı, kifayətdir, – baş müstəntiq sərt şəkildə dedi. Deyəsən, işin gedişindən narazı qalmışdı.

– Bircə dəqiqə, – Payrot işə qarışdı. – İcazə versəniz, mənzilə bir sual verərdim.

– Əlbəttə, mister Payrot, mütləq, – müstəntiq buyurdu. Payrot kənizə müraciətlə:

– Biletlər necə oldu? – soruşdu.

– Biletlər, cənab?

– Bəli. Londondan Nitsə getmək üçün alınan biletlər?

– Böyük və rahat Pulman vaqonunun bileti xanımda, qalanları məndə idi.

– Onları neylədiniz?

– Fransız qatarında vaqon bələdçisinə verdim, cənab. Bələdçi dedi ki, adətən, belə edilir. Cənab, arzu edərdim ki, düzgün hərəkət etmiş olaydım.

– Düzgün eləyibsiniz. Təfəsilat üçün maraqlandım.

Mister Ko da, müstəntiq də maraqla Payrota baxdılar. Meysən bir müddət nə edəcəyini bilmədi. Özünü itirən kimi oldu. Müstəntiq başının işarəsi ilə bildirdi ki, o gedə bilər.

Payrot bir parça kağızın üstündə nəsə cızma-qara edib mister Kərejə ötürdü. Müstəntiq yazını oxuyanda sifəti açıldı.

– Hə, cənablar, məni çoxmu saxlayacaqsınız? – qraf əda ilə soruşdu.

– Əlbəttə yox, əlbəttə yox, – müsyö Kərej mehribancasına dedi. Bu işlə sizin əlaqəniz barədə hər şey aydındır. Söz yox ki, sizi xanımda olan məktubla əlaqədar dindirməli idik.

Qraf ayağa qalxdı, küncdən qəşəng əl əsasını götürdü. Kö-nülsüz baş əyərək otağı tərk etdi.

– Budu ha, budu ha! – Müsyö Kərej Payrota tərəf çevrildi. – Siz doğru fikirdəsiniz. Qoy ondan şübhələndiyimizi heç hiss etməsin. İki nəfər gecə-gündüz kölgə kimi onu izləyəcək. Eyni vaxtda sübut-dəlil axtaracağıq. Mənə belə gəlir ki, qraf az aşın duzu deyil.

– İnkər etmək olmaz, – Payrot fikirli-fikirli dedi.

– Mən mister Keterinqdən xahiş etdim ki, bizə baş çəksin. – Müstəntiq davam etdi. – Bununla belə, heç bilmirəm ondan nə soruşacağıq. Bir-iki şübhəli məsələdən başqa elə bir şey yoxdur. – Müstəntiq burnunu eşələyərək danışığına ara verdi.

– Məsələn? – Payrot soruşdu.

– Canım sənə desin, mister Keterinqlə səyahətə çıxan xanım bir mehmanxanada, o özü başqa mehmanxanada qalır. Bu məni düşündürür. Nəsə təəccüblüdür.

– Belə çıxır ki, ehtiyatla hərəkət edirlər. – Komissar da sözə qarışdı.

– Doğrudur, – müsyö Kərej təntənə ilə dedi.

– Nəyə görə onlar ehtiyat edirlər? Həddən artıq ehtiyatlı olmağın özü şübhə doğurur, elə deyilmi? – Payrot dilləndi.

– Söhbət ölçülüb-biçilmiş ehtiyatdan gedir.

– Məncə, biz ona bir-iki sual verə bilərik.

Hakim göstəriş verdi. Çox keçməmiş, həmişəki kimi sadə olan Derek Keterinq içəri girdi.

– Sabahınız xeyir, cənab! – müstəntiq nəzakətlə dilləndi.

– Sabahınız xeyir! – Derek Keterinq qısaca cavab verdi və soruşdu:

– Məni çağırırdırıbsınız. Yeni bir şey üzə çıxıbmı?

– Zəhmət olmasa, əyləşin, cənab.

Derek əyləşərək, şlyapasını və əsasını masanın üstünə atdı:

– Sizi eşidirəm, – səbirsizliklə dedi.

– Hələlik yeni elə bir şey yoxdur, – mister Kərej ehtiyatla dilləndi:

– Çox maraqlıdır. Məni bunu deməyəmi çağırmışdınız?

– Biz, əlbəttə, belə fikirləşdik ki, cənab, işin gedişi ilə tanış olmaq istərdiniz, – müstətiq sərt-sərt dedi.

– Hətta yenilik olmasa da?

– Həm də istəyirdik ki, bir-iki suala cavab verəsiniz.

– Buyurun.

– Deyirsiniz qatarda nə arvadınızı görübsünüz, nə də onunla söhbət edibsiniz?

– Mən artıq o suala cavab vermişəm. Yenə deyirəm, mən qatarda arvadımı görməmişəm.

– Bunun, şübhəsiz ki, səbəbi vardı. – Müstətiq davam etdi.

Derek şübhəli nəzərlərlə onu süzdü:

– Mən, mən bilmirdim ki, bilmirdim ki, o qatar...dadır. – Derek bu sözləri xüsusi vurğu və ahənglə elə tərzdə dedi ki, elə bil qarşısındakı savadsız və qanmaz bir adam idi.

– Demək belə, – müsyö Kərej təmkinini pozmadan dedi.

Derekin qaşqabağı yer süpürürdü.

– Bilmək istərdim nəyə işarə edirsiniz? Bilirsinizmi, mən nə düşünürəm, müsyö Kərej?

– Nə düşünürsünüz, cənab?

– Düşünürəm ki, fransız polisi kökündən çürüyüb. Söz yox ki, qatar quldurları haqqında məlumatınız olmalıdır. Dərəbəylikdir, nədir, belə bir qatarda zorakılıq baş verir? Fransız polisi də ağzına su alıb, bir iş görmür.

– İşləyirik, cənab, siz heç narahat olmayın.

– Məncə, madam Keterinq vəsiyyətnamə qoymayıb, – deyərək Payrot gözlənilmədən söhbətə qarışdı. O, hər iki əlinin barmaqlarının ucunu bir-birinə sıxaraq, gözlərini tavandan ayırmırdı.

– Məncə, heç bir vəsiyyətnamə qoymayıb. Nə olsun ki? – Derek sualedici nəzərlərlə Payrota baxdı.

– O olsun ki, çox böyük bir məbləğə varis olubsunuz. – Payrot dedi və gözünün ucu ilə Dereki süzdü. Derek qapqara qaraldı.

– Siz kimsiniz və bununla nə demək istəyirsiniz?

– Mənim adım Herkuliz Payrotdur. Həqiqəti bilmək istəyirsinizsə, mən, bəlkə də, dünyanın ən böyük xəfiyələrin-dən biriyəm. Siz tam əminliklə, qətiyyətlə deyə bilərsiniz ki, «Mavi qatar»da nə arvadınızı görübsünüz, nə də onunla kəlmə kəsibsiniz?

– Nə? Nəyə işarə edirsiniz? Guya arvadımı mən öldürmüşəm? – Derek birdən gülməyə başladı. – Mən niyə özümdən çıxıram. Bu ki, açıq-aydın cəfəngiyatdır, – Derek öz-özünə dedi və Payrota tərəf çevrilərək sözünə davam etdi: – Əgər mən öz arvadımı öldürsəm, onun daş-qasını oğurlamağa ehtiyac varımı?

– Tamamilə doğru fikirləşirsiniz. Mən o barədə heç düşün-mürdüm də. – Payrot məyus-məyus dedi.

– Aydınca görünür ki, ölüm oğurluqla bağlıdır.

– Yazıq Ruf. Onun başına bu fəlakəti lənətə gəlmiş yaqut-lar açdı. Faciə onların ucbatından baş vermiş olacaq. Şübhəm yoxdur ki, o yaqutlar əvvəllər də çox adamın bədbəxtliyinə, faciəli ölümünə səbəb olub.

Payrot birdən kürsüdə dik oturdu. Gözü işıq saçdı:

– Bir sualım da var, cənab Keterinq. Zəhmət olmasa, de-yin, son dəfə arvadınızı nə vaxt görübsünüz?

– Bircə dəqiqə, – Derek fikirləşdi. – Deyəsən, üç həftə bun-dan əvvəl. Qorxuram ki, tarixi dəqiq deyə bilməyəm.

– Eyib etməz. – Payrot dedi. – Elə bunu soruşmaq istə-yirdim.

– Yaxşı, daha nə? – Derek müsyö Kərəjə baxaraq soruşdu.

Müstəntiq Payrota baxdı. Payrot başının işarəsi ilə razılıq verdi:

– Heç nə, cənab Keterinq, – o, nəzakətlə dilləndi: – Məncə, sizi daha narahat etməyə ehtiyac yoxdur. Sizə xoş səhərlər arzulayıram.

– Sizə də, – Keterinq qapını taqqıltı ilə örtərək çıxdı. Derek qapıdan çıxan kimi Payrot qabağa əylərək hökmlə soruşdu:

– Yaqutlar barədə onunla nə vaxt danışmışdınız?

– Bu haqda bir kəlmə də söhbət olmayıb. Yaqutlar barədə dünən axşamüstü Van Aldinlə olarkən ilk dəfə danışmadıq mı?

– Elədir. Lakin biz onu artıq qrafin məktubundan bilirdik. Müsyö Kərej incik halda dedi:

– Əlbəttə, mən mister Keterinqə o məktub barədə danışa bilməzdim. İşin bu mərhələsində bu barədə danışmaq həddən artıq ehtiyatsızlıq olardı.

Payrot yenidən qabağa əylərək masanı taqqılatdı və sakitcə dedi:

– Görəsən, o bunu haradan öyrənib? Ağlım kəsmir ki, arvadı bir şey demiş olsun, çünki üç həftədən də artıq bir vaxtda görüşməyiblərmiş. Mister Van Aldinin və ya onun köməkçisinin də bir söz deyəcəyinə inanmaq olmur. Çünki onlar tamam başqa söhbət ediblər. Qəzetlərdə də yaqutlar barədə nə bir yazı, nə də onlara bir işarə vardı. Bununla belə mister Derekin yaqutlar barədə əməlli-başlı məlumatı vardır. Maraqlıdır, bəli, çox maraqlıdır, – deyərək Payrot ayağa qalxdı. Şlyapasını və əsasını götürüb qapıya yollandı.

XVIII FƏSİL

DEREK NAHAR EDİR

Derek polis idarəsindən birbaşa «Niqresko» restoranına getdi. İki kokteyl sifariş edərək, hər ikisini başına çəkdi. Bir az özünə gəldi. Pəncərədən ləpələnən mavi dənizi dalğın-dalğın seyr etdi. İstər-istəməz küçədən keçib gedənləri də müşahidə etdi. İzdihama baxdıqca könlü bulanırdı. Necə də zövqsüz geyinmişdilər. Aralarında gözoşxayan, adamın ürəyinə yatan bir nəfər də yox idi. Elə bu vaxt bir az aralı masanın arxasında bir qadın əyləşdi. Derek fikrini dəyişdi. Bu qadın başqa idi. Narıncı və qara rənglərin biri-birini tamamladığı qəşəng paltar geyinmişdi. Başında yaraşıqlı kiçik bir şlyapa vardı. Derek daha bir kokteyl sifariş verib, yenə də dənizi seyr etdi. Fikri çox qarışıq idi. Birdən çox tanış ətirin iyi onu bihuş etdi. Başını qaldıranda narıncı-qara paltarlı qadının yanında durduğunu gördü. Mirel idi. Onun sifətini təbəssüm bürümüşdü. Bir az lovğa, bir az ehtiras oyadan bu təbəssüm Derekə yaxşı tanış idi.

– Derek! Məni görməyinə şad deyilsənmi? – O, Dereklə üzbəüz əyləşib: – Ay mənim divanəm, niyə xoş-beş etmirsən? – zarafat elədi.

– Gözlənilməz görüşdür. Londondan nə vaxt çıxıbsan? – Derek soruşdu.

Mirel çiyinlərini çəkdi.

– Bir-iki gün əvvəl.

– Bəs Pasinəndə çıxışların?

– Onlarla, sən necə deyirdin o kəlməni? Hə, yadıma düşdü. Onlarla mənimki tutmaz. Üzülüşmüşük.

– Doğrudanmı? – Derek dilucu soruşdu.

– Derek, uzun gülmür?!

– Gözləyirdin ki, sevinəcəm, ürəyim şad olacaq?

Mirel siqaret yandırdı. Bir neçə qullab vurandan sonra sözə başladı:

– Bəlkə, fikirləşirsən ki, qətlin belə tezliklə baş verməsi o qədər də münasib deyil?

Derek ona diqqətlə baxıb çiyinlərini çəkdi, quru-quru soruşdu:

– Burada nahar edirsən?

– Əzizim, mən səninlə nahar edəcəm.

– Çox təəssüf edirəm, mənim vacib bir görüşüm var.

– Aman Allah, siz kişiler uşaq kimi olursunuz. Hə də. O gün Londonda mənim mənzilimdən güllə kimi çıxandan bəri uşaq kimi şiltaqlıq edirsən. Lap gicləyibsən. Ah! Belə də iş olar?!

– Əziz Mirel xanım. Londonda səninlə razılaşdıq ki, gəmi batanda siçanlar onu tərk edirlər.

Derek bu sözləri laqeydliklə desə də, üzündə yorğun və gərgin ifadə vardı.

Mirel gözlənilmədən qabağa əyilərək dedi:

– Məni aldada bilməzsən. Bilirəm, mənim xatirimə nələr edibsən, mənə necə bir hədiyyə hazırlayıbsan.

Derek sərt nəzərlərlə onu süzdü. Səsinin ahəngindən nəyə işarə etdiyini duydu.

Mirel başını tərpədərək:

– Ay canım, qorxma. Mən dilimi saxlamağı bacarıram. Boynuma alım ki, müsibətsən! Tayın-bərabərin yoxdur. Sən qorxmaz adamsanmış! Bununla belə, lovğalanma! O fikri sənənin yadına salan mən olmadımmı? Mən demədimmi ki, bəzən hər cür gözlənilməz hadisə baş verə bilər? De görüm, sənənin üçün bir qorxu varmı? Polis səndən şübhələnmir ki?

– Bu nə axmaq söhbətdir edirsən?

– Sus! – O, zümrüdaqşlı üzük keçirilmiş nazik barmağını ənik-kirşanlı dodağına apardı və astadan pıçıldadı:

– Sən haqlısan. Mən ictimai yerdə bu barədə danışmamalı idim. Bir daha bu barədə söhbət ola bilməz. Nə yaxşı ki, iztirablarımız sona yetdi. Birgə ömür-gün sürmək əla olacaq, əla!

Derek gözlənilmədən dəli kimi gülməyə başladı və iynəli-iynəli dedi:

– Deməli, siçanlar gəmiyə qayıdırlar. İki milyon gəmini batmaqdan xilas edir. Mən bunu vaxtında bilməli idim. – O yenidən güldü: – İki milyonu xərcləməkdə mənə kömək edəcəksən, Mirel, hə? Belə işdə ustasan, tayın-bərabərin yoxdur.

Derek acı-acı gülürdü.

– Sus! Derek! Sənə nə olub? Yan-yörənə bir nəzər sal, camaat dönüb bizə baxır.

– Mənə nə olub? Qoy deyim, mənə nə olub? Səninlə qurtardıq, Mirel! Eşidirsənmi, səninlə qurtardıq!

Mirel onun ürəkdən gələn sözlərini başqa cür yozdu. «Əsəbiləşib, keçib gedər», – fikrindən keçirdi.

– Uşaq ki, uşaq! Acıqlısan, əsəbisən, inciyibsən. Niyə? Bəyəm mən həmişə deməmişəm ki, səni çox istəyirəm. – Mən səni yaxşı tanıyıram. Derek, qulaqlarını aç, mənə qulaq as. Səninlə Mirel danışır. Mirelsiz yaşaya bilməzsən. Sən bunu yaxşı bilirsən. Mən səni əvvəllər də sevirdim. İndi isə yüz dəfə, min dəfə artıq sevəcəm. Göylər qədər sevəcəm. Səni xoşbəxt edəcəm. Bilirsən ki, Mirelin bənzəri yoxdur.

Mirel ehtirasla Derekin gözünün içinə baxdı. Derekin rəngi ağardı. Ağır-ağır nəfəs aldı. Mirel özündənrazı halda gülümsəməyindəydi. O, kişiləri sehləyərək, onları təsirinə sala bilirdi. Cingiltili səslə gülərək rahatca dedi:

– Danışdıq, Derek! Bu söhbəti unudaq. İndi məni nahara dəvət edəcəksənmi?

– Xeyr. – Derek dərindən nəfəs alıb ayağa qalxdı. – Məni bağışla. Axı sənə dedim ki, görüşüm var.

– Sən başqa bir qadınla nahar edəcəksən? Ay hay! Heç vaxt inanmıram.

– Bax, mən o qadınla nahar edəcəyəm, – deyərək Derek pillələri çıxaraq zala təzəcə girmiş ağpaltarlı qadına yaxınlaşdı və nəfəsi darıla-darıla ona müraciət etdi:

– Miss Qrey, mənimlə nahar etməzdinizmi? Yadınızda varsa, biz Ledi Təmplingildə görüşmüşdük.

Katrin ala, dalğın gözləri ilə bir az onu süzdükdən sonra:

– Təşəkkür edirəm, – dedi. – Məmnuniyyətlə.

XIX FƏSİL

GÖZLƏNİLMƏZ QONAQ

Qraf Roş kükü və qızartma ətdən ibarət naharı qurtardı. Qara, şəvə bıqlarını dəsmalla silərək ayağa qalxdı. Salonda gəzinərək, səliqəsiz halda orda-burda gözünədəyən əntiq əşyalara nəzər saldı. XV Lyusin tütün qutusu, Mariya Antuanetin ayaqqabıları və s. tarixi əhəmiyyəti olan xırda əşyalar idi. Roş ədəbli, mərifətli qonaqlarına xəcalət çəkmədən deyərdi ki, bunlar ata-babadan qalma ailə miraslarıdır. Sonra eyvana çıxaraq, elə-belə Aralıq dənizini seyr elədi. Əhvalı təlx olduğundan gözünün önündəki gözəlliyi duymadı. Hərtərəfli düşünülmüş planı qəddarcasına puç edilmişdi. Hər şeyi yenidən başlamaq lazım gələcəkdi. Hörmə kürsüyə əyləşərək siqaret yandırdı, dərin bir qullab vurub fikrə getdi.

Xeyli keçmiş xidmətçisi Hipolit kofe və cürbəcür içkilər gətirdi. Qraf konyak götürdü. Xidmətçi getmək istəyəndə qraf əlinin hərəkəti ilə onu saxladı. Hipolit ədəblə ağasının əmrinə müntəzir dayandı.

– Bu günlərdə buraya kənar adamlar gələ bilərlər. Onlar Meri və səninlə tanış olmağa səy göstərəcəklər. Ola bilsin ki, sizdən mənim barəmdə nəsə soruşsunlar. Bəlkə də, artıq mənimlə maraqlanan olub?

- Xeyr, cənab qraf.
- Əminsənmi ki, buralarda kənar adam olmayıb?
- Olmayıb, cənab.
- Lap yaxşı. Hər halda, onlar gələcəklər. Mən buna əminəm. Onlar sizi sorğu-suala tutacaqlar.

Hipolit ağasının fikrini əvvəlcədən duyan adam kimi ona baxdı.

Qraf Hipolitə baxmadan asta-asta danışdı:

– Bilirsən ki, mən bura keçən çərşənbə gəlmişəm. Əgər polis və ya başqa bir şəxs soruşsa, de ki, mən buraya ayın 14-də çərşənbə axşamı gəlmişəm. Ayın 15-də yox. Məni başa düşürsənmi?

- Sizi çox gözəl başa düşürəm, cənab.
- Bilirsən, qadınla əlaqədar məsələlərdə gərək həddən artıq ehtiyatlı olasan. Mən əminəm ki, Hipolit, ehtiyatı əldən verməyəcəksən.
- Arxayın olun, cənab qraf.
- Bəs Mari?
- Maridən də arxayın olun. Mən onun yerinə də sizi əmin edirəm.

– Onda lap yaxşı, – qraf dedi.

Hipolit gedəndən sonra qraf qəribə tərzdə kofesini içməyə başladı. Gah qaşqabığını sallayır, gah başını bulayır, gah da başını tərpedirdi. Qrafı fikirdən xidmətçi ayırdı.

- Cənab, sizi bir xanım görmək istəyir.
- Xanım?

O təəccübləndi. Buraya xanımların gəlib-getməsi qeyri-adi bir şey deyildi. Lakin indiki halda gözləmədiyi bu adam kim olardı?

Qraf ağına gətirə bilmədi.

- Məncə, bu xanımları cənabınız tanımır, – xidmətçi dedi.

Qrafı maraqlı bürüdü.

- Xanımları buraya dəvət et, – qraf buyurdu.

Bir azdan qəşəng narıncı-qara paltar geyinmiş xanım eyvanda göründü. Xoş ətir iyi ətrafı bürüdü.

– Cənab qraf Roş?

– Xidmətinizdəyəm, madmazel, – qraf baş əyərək dedi.

– Mənim adım Mireldir. Haqqımda eşitmiş olarsınız.

– Ah! Madmazel, kim madmazel Mirelin rəqslərinə məftun olmayıb. Füsunkar, cazibəli rəqslərinizi görən xoşbəxt olur.

Rəqqasə qrafın xoş sözlərinə, tərifinə təbəssümlə cavab verdi:

– Mən sizin yanınıza təklifsiz, daha doğrusu, xəbər etmədən gəlmişəm, rəsmi iş üçün.

– Rica edirəm əyləşin, xanım, – qraf kürsü gətirərək uca-dan dedi.

O, gözünün ucu ilə xanımı süzürdü. Mirel haqqında çox az məlumatı vardı. Doğrudur, o Mirel kimiləri ilə oturub-durmazdı. Belələri haqqında bir onu bilirdi ki, onlar əsl talançıdırlar. Hər vasitə ilə kişiləri məftun edib ciblərini boşaldırlar. Əslində, o özü də bu rəqqasə ilə bir yuvanın quşu idi. Qrafın illərlə qazandığı təcrübə ona deyirdi ki, Mireldən aralan. Ondən xeyir gəlməz. Parisdə anadan olub, orada boya-başa çatmış Mirel çox bic və gözüaçıq idi. Lakin Mirelə baxan kimi qraf bir şeyi də özlüyündə yəqin etdi. Qarşısındakı xanım olduqca acıqlıdır. O yaxşı bilirdi ki, qadın acıqlı olanda gözlərini yumur, ağzını açır, ehtiyatı əldən verir, ağlın səsini unudur, hissə qapılır. Belə olan halda ağıllı adam özünü təmkinlə aparsa, ondan çox şey öyrənib, öz xeyri üçün istifadə edə bilər.

– Xanım, gəlişinizlə mənim bu kasıb daxmamı şərəfləndirdiniz.

– Parisdə mənim dostlarım vardır. Onlar sizinlə də dostluq edirlər. Sizin barənizdə mənə çox danışılar. Nitsə gələndən sonra isə sizin haqqınızda başqa şeylər eşitmişəm. Yanınıza da bununla əlaqədar gəlmişəm.

– Ax, madmazel.

– Amansız danışdığım üçün məni bağışlayın. İnanın ki, sizə xüsusi hörmətim var. Nitsdə söz-söhbət gəzir ki, cənab qraf, ingilis xanımı Keterinqi siz öldürübsünüz.

– Mən?! Xanım Keterinqin qatili! Vay, vay, nə axmaq söhbətdir. Bu ki, ağ yalandır, cəfəngiyatdır. – O qızıışmadan, çox sakit, həvəssiz danışdı. Bilirdi ki, beləliklə, xanımı daha da əsəbiləşdirəcək, ondan çox şey öyrənəcək.

– Bəli, belədir. Necə deyirəm, elə də var. Sizin haqqınızda çox söz-söhbət gəzir.

– Camaat boş-boş danışmaqdan ləzzət alır, – özünü laqeyd göstərirdi. – Mən belə söz-söhbətə məhəl qoysam, onu özümə yaxın buraxsam, onda mən, mən olmazdım.

– Görünür, məsələnin nə qədər ciddi olduğunu başa düşmürsünüz. – Mirel kürsüdə qabağa əyildi. – Bu, küçə söhbəti deyil. Söhbət polisdən gedir.

– Polis deyirsiniz, xanım?

Qraf kürsüdə dik oturdu, özünü yığdı. Guya həyəcanlanmışdı.

Mirel bir neçə dəfə qətiyyətlə başını tərpətdi.

– Bəli, bəli. Siz məni başa düşürsünüz. Mənim hər yerdə dost-tanışım var. Elə polis rəisi özü... – O, cümləni yarımçıq qoydu. Mənalı-mənalı çiyinlərini çəkdi.

– Sizin kimi gözəl madmazelin önündə kim ürəyindəkiləri açıb-tökməz. Hətta polis rəisi olsa belə, – qraf nəzakətlə dedi.

– Polisdə inanırlar ki, madam Keterinqi siz öldürübsünüz. Lakin onlar səhv edirlər.

– Söz yox ki, səhv edirlər, – qraf razılıqla dedi.

– Deməyə nə var? Gərək həqiqəti biləsən. Həqiqəti isə siz yox, mən bilirəm, – Mirel qətiyyətlə bildirdi.

Qraf təəccüblə onu süzdü.

– Siz madam Keterinqi kimin qətlə yetirdiyini bilirsiniz? Madmazel, mən qulaqlarıma inana bilərəmmi?

Mirel başını bərk-bərk silkələyib, qəzəblə:

– Bəli! – dedi.

– Kimdir o? – qraf tez soruşdu.

– Əri. – Mirel ona tərəf əyilərək pıçıltı ilə danışdı. Qəzəb və həyəcandan səsi titrəyirdi. – Öz əri. Onu öldürən öz əridir.

Qraf kürsüyə söykəndi. Əsl niyyətini gizləmək üçün hiyləyə əl atdı.

– Madmazel sualıma görə məni bağışlasın. Madmazel bunu hardan bilir?

– Haradan bilirəm? – Mirel gülərək yerindən sıçradı. – Arvadının ölümündən əvvəl mənə danışmışdı. O çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. Müflisləşmişdi. Biabır olmuşdu. Namusu ləkələnmişdi. Mənə deyirdi ki, yalnız arvadının ölümü onu xilas edə bilər. O, arvadı ilə eyni qatarda gedirdi. Lakin arvadının bundan xəbəri yox idi. Niyə? Mən sizdən sual edirəm. Niyə onun arvadı bundan xəbərsiz olmalı idi? Çünki gecəyarısı xəlvətcə arvadının kupesinə soxulub... Ay, vay! – Mirel əlləri ilə üz-gözünü tutdu: – Hadisə gözümün qabağına gəlir, – dedi.

Qraf boğazını arıtladı:

– Ola bilər, xanım, ola bilər. Lakin bu halda o, cavahirati oğurlamazdı.

– Cavahirat! Ax, o yaqutlar... – Mirel nəfəsi kəsilə-kəsilə dilləndi.

Gözləri dumanlandı, elə bil ümid işığı sönmürdü.

Qraf təəccüb və maraqla onun üzünə baxdı. Bir daha daşqaşın qadınlara necə güclü təsir etdiyinə əmin oldu. Mireli xəyaldan ayırdı:

– Bu işdə mənim madmazelə xidmətim nə olmalıdır?

Mirel özünü yığışdırıb işgüzar görkəm aldı:

– Sadə bir iş. Polisə gedib xanım Keterinqi ərinin öldürdüyünü deyəsiniz.

– Əgər mənə inanmasalar? Əgər dəlil-sübut tələb etsələr?
– deyə qraf diqqətlə onu süzdü.

Mirel ürəkdən gülərək tünd-narıncı rəngli, qara zolaqlı şalına büründü.

– Onları mənim yanıma göndərin, cənab. İstədikləri sübut-dəlili mən onlara verəcəm, – deyə şiddətli tufan kimi aləmi biri-birinə qatacaq tapşırığını qrafa həvalə edərək çıxıb getdi.

Qraf qaşlarını çatıb onun arxasınca baxdı:

«Qəzəbindən gözlərindən od yağır: Görəsən, onun bu vəziyyətə düşməyinin səbəbi nədir? Niyyətini tamam açıb dedi. Görəsən, o, doğrudanmı, xanım Keterinqi məhz ərinin öldürdüyünə inanır? O istəyir ki, mən də buna inanım. Hətta istərdi ki, polis də onun dediklərinə inansın». Qraf öz-özünə gülümsündü. Heç vəchlə polisə getmək fikrində deyildi. O, müxtəlif ehtimalları götür-qoy etdi. İşin gedişini, axırda hara gəlib-çıxacağını görməyə çalışdı. Nəhayət, qaşları çatıldı, sifəti tutqunlaşdı. Mirelin dediyinə görə, polis ondan şübhələnir. Bu doğru da ola bilərdi, yalan da. Qəzəbindən nə edəcəyini bilməyən bu tip qadınlar nə desən danışar, sonra dedikləri sözə görə nə məsuliyyət daşıyar, nə də xəcalət çəkərlər. Başqa bir tərəfdən də ola bilərdi ki, Mirel məlumatı elə polis-də işləyən bir nəfərdən eşitmiş olsun. Belədirsə, müəyyən ehtiyat tədbirləri görməlidir, – öz-özünə dedi.

O içəri keçərək bir daha Hipolitlə danışdı. Kənar bir şəxsin gəlib-gəlmədiyini dəqiqləşdirdi. Xidmətçi and içib aman etdi ki, heç kim gəlib-getməyib.

Qraf yataq otağına girib divara söykədilmiş yazı masasına yaxınlaşdı. Siyirməni açdı. Siyirmənin axırında məktub, sənəd və s. saxlanılan gizli bölməni açmaq üçün incə barmaqları ilə yayı axtardı. Yayı basan kimi gizli siyirmə açıldı. Orada şabalıdı rəngli kiçik bir qutu vardı. Qraf qutunu götürürək əlində xeyli saxladı. Sonra əlini uzadıb üzünü turşuda-turşuda başından bir tük qopartdı. Tükü gizli siyirmənin ağzına qoyaraq ehtiyatla örtüdü. Qutu əlində həyəət düşərək qaraja getdi. İkiyerli qırmızı maşınını işə saldı. On dəqiqədən sonra qırmızı

maşın Monte Karloya tərəf şütüyürdü. Bir-iki saat kazinoda vaxt keçirəndən sonra şəhərə gəzintiyə çıxdı. Boş-boşuna veyləndi. Nəhayət, maşınına əyləşib, Mentona tərəf üz tutdu. Monte Karloya gedəndə arxasınca görkəmsiz, boz bir maşının gəldiyini görmüşdü. Həmin maşın yenə də bir az aralı, arxası ilə gəlirdi. Öz-özünə güldü. Maşına qaz verdi. Yoxuş olmasına baxmayaraq, maşın quş kimi uçmağa başladı. Bu maşın qrafın sifarişi ilə düzəldilmişdi. Xarici görkəmcə fərqlənməyən bu maşının mühərriki adi maşınların mühərriklərindən qat-qat güclü idi. O, güzgüdə boz maşına nəzər saldı. Bir az geri qalırdı. Yolun qorxulu, enişli-yoxuşlu olması əldəniti, mahir sürücü olan qrafı qorxutmurdu. Maşın şütüyərək gedirdi. Bir azdan boz maşın görünməz oldu. O, sürəti azaltmadı. Xeyli keçəndən sonra sürəti azaltdı və poçt binasının qarşısında dayandı. Maşından düşdü. Maşın açarları saxlanan yeri açdı. Şabalıdı rəngli qutunu götürüb, tələsik poçt binasına girdi. İkicə dəqiqə sonra o yenidən sükən arxasında Mentonaya tərəf üz tutmuşdu. Boz maşın gəlib çıxanda mehmanxanaların birinin qarşısında oturub çay içirdi. Sonra o yenidən Monte Karloya tərəf yollandı, şamı orada elədi. Evə qayıdanda saat 11 idi. Xidmətçisi onu həyəcanla qarşıladı:

– Ah, cənab, gəlib çıxdınız. Mənə zəng etmişdiniz?

Qraf başını buladı.

– Neçə olsa da sizin buyruğunuzu mənə çatdırdılar. Dedilər ki, saat üç tamamda Nitsdə «Niqresko» restoranında mənə gözləyirsiniz.

– Doğrudanmı? Sən də getdin?

– Əlbəttə, cənab. Lakin «Niqresko»da dedilər ki, cənabınız haqqında bir şey bilmirlər. Orada olmayıbsınız...

– Ah, – qraf dedi. – şübhəsiz, həmin o vaxt Mari bazara gedibmiş.

– Elədir, cənab.

– Yaxşı, ürəyinə salma. Elə bir şey deyil. Sadəcə anlaşılmazlıqdır, – deyərək təbəssümlə yuxarı çıxdı. Otağına getdi.

Diqqətlə hər yanı gözdən keçirdi. Gözünə heç bir dəyişiklik dəymədi. Siyirmələri, dolab və şkafları gözdən keçirdi. Başını buladı. Hər şeyi yoxlayaraq, ehtiyatla yerinə qoymuşdular. Yazı masasına yaxınlaşdı. Gizli siyirməni açmaq üçün yayı axtardı. Yayı basdı. Siyirmə açıldı. Siyirmənin ağzına qoyduğu baş tükü yoxa çıxmışdı. Bir neçə dəfə başını buladı:

– Bizim fransız polisi müsibətdir. Onların gözündən heç nə yayınmır, – öz-özünə dedi.

XX FƏSİL

KATRİN DOSTLAŞIR

Səhərişi gün Katrin və Lenoks «Marqarit» villasının eyvanında oturmuşdular. Yaş fərqlərinə baxmayaraq, söhbətləri tutur, bir-birinin ürəyinə yatırdılar. Aralarında dostluq münasibətləri yaranmaqdaydı. Lakin Lenoksa elə gəlirdi ki, «Marqarit» villasında həyat Katrinə cansıxıcı olacaqdır. Hazırda burada əsas mövzu Keterinqlər ətrafında idi. Ledi Təmplin yorulmadan suallar verir, qonağının hadisənin içində olmasını xüsusi qiymətləndirirdi. Katrinin cəhdinə, israrla etiraz etməsinə baxmayaraq, Ledi Təmplinin daxili mənliyi, heysiyyəti onu məcbur edirdi ki, öz nöqteyi-nəzərinin üstündə dursun. Lenoksun öz rəyi olsa da, anasının cidd-cəhdindən həzz alır, Katrini başa düşür, onun keçirdiyi hisləri duyurdu. Çabi də bu hadisə ilə yaşayırdı. Gecə-gündüz «Mavi qatar»la əlaqədar söhbətlərə sadələvhlüklə qulaq asmaqdan doymurdu. Katrini kim gəldi, tanış edir və deyirdi:

– Miss Qreydir. «Mavi qatar» əhvalatını eşidibsiniz? Hadisənin lap içində olub. Qətl-qarətdən cəmi bir neçə saat əvvəl Ruf Keterinq ilə uzun-uzadı söhbət edib. Bəxtə bax! Düz demirəm?

Səhər yeməyi zamanı yenə «Mavi qatar»dan danışanda Katrin dözməmiş, kəskin cavab verərək, Çabinin üzünə qabarmışdı. İndi eyvanda ikisi əyləşib söhbət edəndə Lenoks özünəməxsus bir ahənglə sözləri əzə-əzə, astadan dedi:

– Deyəsən, kiminsə səndən istifadə etməsinə hələ alışmamısan. Çox şey öyrənməlisən. Katrin, çox şey.

– Təəssüf edirəm ki, özümü saxlaya bilmədim. Adətən, mən çox təmkinli oluram.

– Acığını udmağın vaxtı çoxdan çatıb. Xoşbəxtlikdən Çabi fəğrın biridir. Ondan adama bir pislik dəyməz. Anama gəlincə onu deyim ki, ömrünün axırına qədər də onunla əsəbi danışsan, yenə ona təsir etməz. İri, göy gözlərini açaraq təəccüblə sənə baxacaq, vəssalam.

Katrin, anası haqqında övlad müşahidəsinə maraqla qulaq asaraq susdu. Lenoks davam etdi:

– Elə mən özüm də Çabiyə oxşayıram. Mən belə ölümə əlaqədar söhbətlərdən ləzzət alıram. Bundan başqa, axı bu həm də Derekə əlaqədardır. Bu, məsələni kökündən dəyişir.

Katrin başını tərpətdi.

– Deməli, dünən onunla nahar etdiniz, – Lenoks fikirli-fikirli sözünə davam etdi. – Derek xoşuna gəlirmi?

Katrin bir az düşündükdən sonra:

– Bilmirəm, – dedi.

– Derek çox cazibədardır.

– Elədir, cazibədardır.

– Onun hansı cəhəti xoşuna gəlir? – Lenoks soruşdu.

Katrin Lenoksun sualına cavab vermədi. Hər halda bir-başə cavab vermədi:

– Arvadının ölümündən danışdı. Açıqca dedi ki, özünü bicliyə-zada qoyan deyil. Arvadının ölümü onun xoşbəxtliyi deməkdir. Bəxti gətirib, arvadını öldürüblər.

– Güman ki, onun sözləri səni təəccübləndirib. – Lenoks bir an dayanıb, qərribə bir səslə əlavə etdi:

– Sən onun xoşuna gəlirsən, Katrin.

– Nahar çox təmtəraqlı idi, – Katrin gülümsündü.

Lenoks söhbətin dəyişməsinə istəmədi:

– Mən bunu Derek bizə gələn gecə hiss etmişdim, – fikirli-fikirli dedi, – o sənə birtəhər baxırdı. Ancaq sən onun tayı deyilsən. Sən tamam başqasan. Mənə belə gəlir ki, qadın da din kimidir. Müəyyən yaşda onu dərk edir, inanır və ürəkdən vurulursan.

– Madmazeli telefona istəyirlər, – xidmətçi qız Mari pəncərənin qabağında göründü. – Mister Herkuliz Payrot madmazellə danışmaq arzusundadır.

– Yenə ölüm! Dəhşət! Katrin, get! Get, xəfiyyəni əyləndir!

Mister Herkuliz Payrotun səsi çox təmiz və aydın eşidilirdi:

– Danışan miss Qreydir? Çox yaxşı, qəşəng xanım, çox yaxşı. Madmazel, mister Van Aldinin sizə sözü var. Sizinlə görüşmək arzusundadır. Dedi madmazel razı olsa, ya «Marqarit» villasına gələr, ya da mehmanxanada görüşərsiniz. Sizin ürəyiniz necə istəsə, elə olacaq.

Katrin bir an düşündü. Belə qərara gəldi ki, mehmanxanada görüşsünlər. Van Aldinin «Marqarit» villasına gəlməsi lüzumsuz və ürəksıxıcı olardı. Ledi Təmplin onu həyət qapısında salamlayaraq, qır-saqqız olub yapışardı yaxasından. O heç vaxt varlı adamları, o da olsun milyonçuları, özünə cəlb etmək imkanını əldən verməzdi. Katrin bunları yaxşı bildiyindən mehmanxanada görüşməyi üstün tutdu.

– Çox yaxşı, madmazel. Mən özüm arxanızca gələcəm. Təqribən 45 dəqiqədən sonra, necədir? Danışdıq?

Payrot düz dedi ki vaxt gəldi. Katrin artıq hazır idi. Elə o saat da yola düşdülər.

– Hə, madmazel, işlər necədir? Bu bizim özümüzün cinayət romanımızdır, elə deyilmi? Mən sizə söz vermişdim ki, bu cinayət işini birgə tədqiq edəcəyik. Mən sözümün üstündə duran adamam.

– Siz çox mehriban və alicənab adamsınız.

– Ah, siz mənə gülürsünüz! İşin gedişi ilə tanış olmaq istəyirsiniz, yoxsa yox!

Katrin tanış olmaq istədiyini bildirdi. Payrot ötəri də olsa, qraf Roşu təsvir etdi.

– Siz fikirləşirsiniz ki, qatil odur? – Katrin dalğın-dalğın soruşdu.

– Bu, ehtimaldır, fərziyyədir, – Payrot ehtiyatla dedi.

– Siz buna inanırsınızmı?

– Mən bu barədə fikir demədim. Bəs sizin fikriniz necədir, madmazel?

Katrin başını buladı:

– Mən hardan bilim. Mənim belə şeylər haqqında heç təsəvvürüm də yoxdur. Lakin hər halda, sizin dediklərinizdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, qraf adam öldürənə oxşamır.

– Ah, çox yaxşı, – Payrot qışqırdı, – demək, siz mənimlə razılaşırsınız. Bax, mən bunu demişdim. – İti baxışlarla Katrini süzərək soruşdu: – Deyin görüm, Derek Keterinqi görüb-sünüzümü?

– Ledi Təmplingildə görmüşəm. Sonra isə birgə nahar etmişik.

– Ay aman, işə bax! – Payrot başını buladı. – Ax, qadınlar, həmişə beləsiniz, – deyərək göz vurdu.

Katrin güldü.

– Derek hər yerdə diqqəti cəlbədən kişilərdəndir. Söz yox ki, «Mavi qatar»da onu görübsünüz, – Payrot sözarası soruşdu.

– Bəli, görmüşəm.

– Vaqon – restoranda?

– Xeyr, mən onu yemək vaxtı bircə dəfə də görməmişdim. Onu arvadının kupesinə girəndə görmüşdüm.

Payrot başını tərpətdi:

– Qəribə işdir. İnanıram ki, deyəcəksiniz, oyaq idiniz. Li-onda pəncərədən bayıra baxırdınız? Siz qraf Roşa bənzər bir adamın qatardan düşdüyünü gördünüz?

Katrin başını buladı:

– Elə bir adam görmədim. Qatardan başıpapaqlı, paltolu gənc düşdü. Lakin o, qatarı tərk etmirdi. Platformada o yana-bu yana gəzinirdi. Ondən başqa əynində pijama və palto olan saqqallı, kök bir fransız da bir fincan kofe axtarırdı.

– Deməli, sənişinlərdən başqa, heç kimi görməmişiniz? – Payrot bir neçə dəfə başını silkələdi. – Məsələ belədir, qrafın sübut-dəlili var. – Payrot sirr açmış kimi Katrinlə açıq danışdı. – Sübut-dəlil isə zərərli şeydir. Çox böyük şübhə oyadır. Mehmanxanaya çatdıq.

Onlar birbaşa Van Aldinin nömrəsinə qalxdılar. Qəbul otağına girdilər. Nayton orada idi. Payrot Naytonu Katrinə təqdim etdi. Hal-əhval tutandan sonra Nayton dedi:

– Mister Van Aldinə xəbər verim ki, miss Qrey təşrif buyurub, – içəri qapını açdı və o biri otağa keçdi. Bir azdan Van Aldin otaqdan çıxdı. Qollarını yana açaraq Katrinə tərəf gəldi:

– Sizi görməyimə məmnunam, miss Qrey. Təsəvvürünüze gətirə bilməzsiniz, sizin Ruf haqqında deyəcəyiniz sözləri nə qədər səbirsizliklə gözləmişəm.

Milyonçunun bu qədər sadəliyi Katrinə dərin təsir etdi. Onun dərini öz dərini hesab etdi.

Van Aldin bir kürsü götürüb Katrinin yanına qoydu:

– Zəhmət olmasa, burda əyləşin və hər şeyi olduğu kimi mənə danışın.

Payrot və Nayton ehmalca qonşu otağa keçdilər. Katrin ilə Van Aldin tək qaldılar. Katrin heç bir çətinlik çəkmədən, çox sadə və təbii şəkildə Ruf Keterinq ilə olan söhbətini, demək olar ki, olduğu kimi sözbəsöz danışdı. Van Aldin kürsünün arxasına söykənərək, bir əlini alına qoyub diqqətlə qulaq asırdı. Katrin danışb qurtaranda sakitcə dedi:

– Təşəkkür edirəm, əziz miss.

Hər ikisi xeyli susdu. Katrin hiss edirdi ki, təsəlli yeri deyil. Nəhayət, Van Aldin sükutu pozdu, onun səsinə özgə ahəng var idi:

– Sizə minnətdaram, miss Qrey. Mənə elə gəlir ki, yazıq Rufun həyatının sonuna yaxın ona həyan olubsunuz. İndi sizdən bir şey soruşmaq istəyirəm. Mister Payrot sizə danışmış olar, qızımı yoldan çıxaran əclafı deyirəm. Qızım özünü qraf adlandıran o yaramazla görüşməli idi. Necə bilirsiniz, sizinlə olan söhbətdən sonra qızım fikrini dəyişə bilərdimi? Ağlınız nə kəsir, verdiyi sözdən döndüyünə işarə edirdimi?

– Bunu dəqiq deyə bilmərəm. Söz yox ki, söhbətdən sonra o nəsə bir qərara gəlmişdi. Çünki kefi açılmışdı.

– Heç dilindən qaçırmadımı ki, o alçaqla harada görüşməlidir? Parisdə, yoxsa Yeerdə?

Katrin başını buladı: «Bu barədə bir kəlmə də demədi».

– Of! – Van Aldin köks ötürdü. – Bu, çox vacib nöqtədir. Görək, gələcək nə göstərir, – deyərək qalxıb yanaşı otağın qapısını açdı. Payrot və Nayton onların yanına gəldilər.

Katrin Van Aldinin birgə nahar etmək təklifindən boyun qaçırdı. Nayton Katrini aşağıda gözləyən maşına qədər ötürdü. Geri dönəndə Payrotla Van Aldini möhkəm söhbət edən gördü.

– Bircə bilsəydik, Ruf nə qərara gəlibmiş, – Van Aldin fikirli-fikirli dedi, – ən azı beş-altı ehtimal var. Biri o ola bilərdi ki, Ruf Parisdə düşüb mənə teleqram vurmaq fikrində olub. O da ola bilərdi ki, Fransanın cənubuna gəlib, qrafla danışib, ondan aralanmaq istəyib. Əlimizdə heç nə yoxdur. Bizim vəziyyətimizi yalnız qaranlıqda iynə axtaran adamın vəziyyəti ilə müqayisə etmək olar. Yeganə bildiyimiz odur ki, Ruf Parisdə qraf Roşu görəndə həm həyəcanlanıb, həm də qorxub. Bu o deməkdir ki, görüş əvvəlcədən planlaşdırılmayıbmış. Siz mənimlə razısınız mı, Nayton?

Köməkçi özünü itirən kimi oldu:

– Üzr istəyirəm, cənab Van Aldin. Fikrim başqa yerdə idi. Sizi dinləməirdim.

– Gündüz mürgüsü vururdun. Səndən heç gözləməzdim. İnanıram ki, xanım Katrin səni çaşdırıb, aqlını əlindən alıb.

Nayton utandığından qızardı.

– O, diqqətəlayiq, gözəl bir qızıdır, – Van Aldin dalğın halda dedi, – çox gözəldir. Onun gözlərinə fikir verdinizmi?

– Hansı kişi onun gözlərinə fikir verməyə bilər? – Nayton dilləndi.

XXI FƏSİL

TENİS MEYDANÇASINDA

...Bir neçə gün keçmişdi. Bir səhər Katrin gəzintidən qayıdanda Lenoks onu təbəssümlə qarşıladı:

– Katrin, sənin gənc aşiqin zəng etmişdi.

– Mənim «gənc aşiqim» kimdir?

– Təzə aşiq – Van Aldinin köməkçisi. Sən burada hamının ürəyinə od salıbsan. Katrin, sən, doğrudan da, aləmsən. Əvvəlcə Derek Keterinq, indi isə bu gənc Nayton. Ən gülməlisi odur ki, mən onu lap yaxşı xatırlayıram. Anam müharibə vaxtı hərbi xəstəxana yaratmışdı. O vaxt mən səkkiz yaşında balaca qız idim.

– O ağır yaralanmışdı?

– Ayağından yaralanmışdı. Əgər yaddaşım məni aldatmırsa, güllə ayağına dəymişdi. Həkimlər deyirdilər ki, tamam sağalacaq. Yaradan heç bir əsər-əlamət qalmayacaq. Axsamaq-filan olmayacaq. Lakin o, xəstəxanadan çıxanda ayağını çəkə-çəkə yeriyirdi.

Ledi Təmplin eyvana – onların yanına gəldi.

– Deyəsən, Katrinə sevimli Nayton haqqında danışdırdın? Mən əvvəlcə onu tanımadım. İnsan həyatda gördükləri adamların hamısını yadında saxlaya bilərmi? Lakin indi gözümün qabağından lent kimi keçir. Hər şey yaddaşımda olduğu kimi canlanır.

– Nayton onda xırda adam idi. İndi isə başqa məsələ. Amerikalı milyonçunun köməkçisidir, – Lenoks həmişəki kimi köntöy-köntöy danışdı.

– Gözümün işığı! – Ledi Təmplin incik səslə dedi.

– Mayor Nayton nəyə görə zəng etmişdi? – Katrin soruşdu.

– Soruşdu ki, axşamüstü tennisə gedəcəksənmi? Əgər elə bir arzun olsa, maşınla arxanca gələcək. Anamla mən sənə yerinə söz verdik. Sən milyonçunun köməkçisi ilə vaxt keçirəndə, mənim də əlimə imkan düşəcək ki, milyonçunun özünü bişirim. Məncə, onun altmışa yaxın yaşı olar. İndi onu əyləndirmək üçün mənim kimi cavan bir qız gərəkdir. – Lenoks ikibaşlı danışdı.

– Mən, həqiqətən də, onu görmək istərdim. – Ledi Təmplin açıqca dedi. – Haqqında nə qədər eşitmişik! Şıvırtı kimi uca, möhkəmbədənli, sağlam iradəli amerikalılar nə qədər cazibədar olurlar!

– Mayor xüsusi qeyd etdi ki, dəvət Van Aldinindir. Bu sözü elə tez-tez təkrar edirdi ki, ürəyimə cürbəcür fikirlər gəldi. Katrin, siz bir-birinizə çox yaraşırsınız. Bir-birinizə layiqsiniz. Yaradan sənə yar olsun, əzizim!

Katrin ürəkdən gülərək yuxarı mərtəbəyə, paltarını dəyişmək üçün öz otağına getdi.

Nayton nahardan sonra gəldi. Ledi Təmplin şirin dilini işə saldı. Nayton onun ehtiras və istəyinə əsl iradəli kişi kimi təbəşlənirdi. Maşında Kanna tərəfə gedərkən Katrinə dedi:

– Ledi Təmplin lap az dəyişib.

– Davranışda, ya görkəmdə?

– Hər ikisində. Yaşı çoxdan qırxı keçmiş olar. Lakin tərəvətini, gözəlliyini saxlayıb.

– Elədir, – Katrin razılaşdı.

– Çox şadam ki, bu gün gələ bildiniz, – Nayton davam etdi. – Payrot da orada olacaq. Necə qeyri-adi bir adamdır! Siz onu yaxşımı tanıyırsınız, miss Qrey?

– Mən onu ilk dəfə bura gələrkən qatarda görmüşəm. Detektiv roman oxuyurdum. Ağlıma hardan gəldisə, dedim ki, həyatda belə şey olmur. Mən hardan biləydim ki, o kimdir?

– O, adlı-sanlı bir adamdır, – Nayton astaca dedi, – Çox böyük cinayətlərin üstünü açıb. Onda məsələnin əsas məğzini üzə çıxarmaq qabiliyyəti var. İşə sona yetirənə qədər heç kəs onun gəldiyi nəticəni, məsələnin nə yerdə olduğunu biləmməz. Yadımdadır, mən Yokşirdə¹ olarkən Ledi Klenrevanın cava-hiratı oğurlanmışdı. Əvvəlcə elə güman edilirdi ki, bu, adicə oğurluqdur. Yerli polis başını itirmişdi. Mən məsləhət gördüm ki, Herkuliz Payrotu dəvət etsinlər. Dedim o yeganə adamdır ki, bu işdə onlara kömək edə bilər. Lakin onlar kororanə Skotlənd Yarda² inandılar.

– Bəs axırı nə oldu? – Katrin maraqla soruşdu.

– Cavahirat birdəfəlik yoxa çıxdı. – Nayton soyuq cavab verdi.

– Sizin, doğrudan da, ona dərin inamınız var?

– Bəli, mən ona inanıram. Qraf Roş çox hiyləgər adamdır. O, bir çox məsələlərdə sudan quru çıxıb. Lakin Herkuliz Payrot da Payrotdur. Necə deyərlər, daş qayaya rast gəlib.

– Siz fikirləşirsiniz ki, bu, doğrudan da, qraf Roşun işidir?

– Katrin fikirli-fikirli soruşdu.

– Əlbəttə, – Nayton təəccüblə Katrinə baxdı və soruşdu:

– Bəs siz bu fikirdə deyilsiniz?

¹ İngiltərənin şimalında qraflıq – tərc.

² Londonda baş polis idarəsi – tərc.

– Hə. Əlbəttə, – Katrin tələsik dilləndi: – Deyirəm əgər bu adi qatar oğrusunun işi deyilsə...

– Söz yox ki, o da ola bilər. – Nayton razılaşdı. – Bununla yanaşı, mənə elə gəlir ki, bu işdə qraf Roşun barmağı var.

– Lakin onun günahkar olmamağı barədə əlində əsas var.

– Ah, əsas, dəlil-sübut! – Nayton güldü. Güldükcə onun sifəti yeniyetmə sifətini andırırdı. – Özünüz etiraf etdiniz ki, detektiv əsərləri çox oxuyursunuz, miss Qrey. Ona görə də unutmayın ki, əlində tutarlı əsası, dəlil-sübutu olan adam daha çox şübhə altında olur.

– Sizcə, həyatda da kitablardakı kimi olur? – Katrin gülümsəyərək soruşdu.

– Niyə də yox? Bədii əsər faktlara əsaslanır.

– Lakin bədii ədəbiyyatın üstünlüyü daha çoxdur.

– Bəlkə də. Hər halda, mən cinayətkar olsaydım, arzu etməzdim ki, izimə Herkuliz Payrot düşsün.

– Mən də, – Katrin güldü.

Tennis meydançasında onları Payrot qarşıladı. Hava ilıq və yağmursuz olduğuna görə o, ağ kostyum geyinmiş, düymə yerinə kameliya çiçəyi taxmışdı.

– Bonjur, madmazel, – Payrot dilləndi. – Görkəmin lap ingilis görkəminə oxşayır, hə?

– Görkəminiz əladır, – Katrin gülə-gülə dedi.

– Siz mənə gülürsünüz? Eybi yoxdur. Payrot da siz deyənlərdən deyil. Axırda görək kim kimə güləcək, – zarafat elədi.

– Bəs mister Van Aldin haradadır? – Nayton soruşdu.

– O bizim oturacağımız yeri bilir. Bizə orda qoşulacaq. Dostum, açığını deyim ki, o mənim işimdən o qədər də razı deyil. Ah, bu amerikalılar nə qədər sakit və xeyirlərini biləndirlər. Qoy mister Van Aldin bilsin ki, Payrot Nitsdə hər xırda deşiyə belə bələddir, cinayətin izinə harda düşmək, cinayət-

karı harda axtarmaq lazım gəldiyini o bilir. Mən inanıram ki, planımız pis olmaz, – Payrot dedi.

– Dostum, bu işlərdə güc yox, məharət və işin incəliyini bilmək lazımdır. Tennis meydançasında hər cür adama rast gəlmək olur. Bu, çox vacibdir. Ah, bir baxın, mister Keterinq gəlir.

Derek Keterinq düz onlara tərəf gəlirdi. Özünü laqeyd göstərməyə çalışsa da, acıqlı olduğu aydın görünürdü. Naytonla könülsüz salamlashdılar. Təkcə Payrot elə bil soyuqluq, gərginlik nə olduğunu bilmirdi. Elə hey danışır, gərginliyi aradan götürməyə çalışırdı. Danışanda tərifsiz də keçinmirdi:

– Adama ləzzət verir, mister Keterinq, siz fransızca nə gözəl danışırırsınız! Elə gözəl danışırırsınız ki, əgər «fransızam» desəniz, hamı inanar. Bir ingilis üçün bu, nadir şeydir.

– Arzu edərdim ki, mən də fransızca gözəl danışım. Ancaq hər dəfə mən fransızca bir şey demək istəyəndə əvvəlcə beynimdə ingiliscə düşünür, sonra fransızca danışmağa başlayıram, – Katrin sözə qarışdı.

Yerlərinə gələrək təzəcə oturmuşdular, ki, Nayton tennis kortunun o biri tərəfindən milyonçunun ona işarə etdiyini gördü və onun yanına getdi.

– Bu cavan adam mənim ürəyimə yatır, – Payrot Naytona işarə edərək təbəssümlə dedi: – Bəs sizin necə, madmazel?

– Mənim də çox xoşuma gəlir.

– Bəs sizin mister Keterinq?

Keterinq narazılığını bildirmək istəyirdi ki, alçaqboy belçikalı xəfiyyənin gözlərini yumaraq diqqətlə ona qulaq asdığını gördükdə narahat oldu. Sözləri seçə-seçə ehtiyatla dilləndi:

– Nayton yaxşı insandır.

Keterinq hiss etdi ki, Payrot məyus olub.

– O sizin pərəstişkarlarınızındandır, – Katrin yolda Naytonla elədikləri söhbəti qısaca Payrota danışdı.

Katrin Payrota baxıb ləzzət alırdı. Payrot qəfəsdən çıxaraq qanadlanıb uçmağa hazırlaşan quşa bənzəyirdi. Təkəb-bürlə kimisə yamsılayırdı. Bu, gözdən yayınmadı.

– Madmazel, nə yaxşı oldu, bu söhbəti yadıma saldınız. Sizinlə bir məsələ barədə danışmaq istəyirdim. O zavallı qadının kupesində əyləşəndə, deyəsən, siqaret qutunuzu salıbsınız, – deyərək cibindən, üstündə böyük «K» hərfi yazılmış yumşaq, mavi rəngli qutunu çıxartdı.

Katrin təəccüblə baxdı və dedi:

– Xeyr, mənim qutum deyil.

– Siz Allah bağışlayın, min dəfə üzr istəyirəm. Görünür, onda bu qutu xanımın özünün imiş. «K» hərfi Keterinq familiyasını göstərir. Biz şübhələnirdik, çünki xanımın çantasında özgə bir siqaret qutusu da vardı. Xanımda iki siqaret qutusunun olması mənə təəccüblü görünürdü.

Birdən o, üzünü Derekə çevirdi:

– Bəlkə, siz bilirsiniz, mister Keterinq, bu sizin arvadınızın idi, yoxsa yox?

Derek bu qəfil sualdan özünü itirdi. Dili topuq çaldı:

– Mən... Mən bilmirəm... Bəlkə də... məncə...

– Təsadüfən sizinki olmaz?

– Qətiyyəən yox. Mənim olsaydı, arvadımın yanında nə gəzirdi?

Payrot bir yandan müdrik bir qocaya, digər tərəfdən körpə uşağa oxşayırdı.

– Elə bildim arvadınızın kupesində olarkən orada qoyub-sunuz, – Payrot «sadəlövhliklə» dedi.

– Mən heç vaxt onun kupesində olmamışam. Mən bunu polisə dönə-dönə demişəm.

– Yüz dəfə üzr istəyirəm, cənab. Bunu, budur bax, elə yanımdadaca əyləşən xanım qız Katrin dedi.

Payrot özünü çaşqın kimi göstərdi. Katrin Derekə baxdı. Derekin rəngi ağardı. Bəlkə də, ona elə gəldi. Çünki onun gülüşü çox təbii idi.

– Siz yanırlrsınız, miss Qrey, – Derek heç nə olmamış kimi dedi, – komissarın dediyindən belə nəticəyə gəldim ki, mənim kupem arvadımın kupesinə çox yaxın imiş. Aralarında vurtut bir-iki kupe varmış. Bununla belə, ağıma da gəlməzdi ki, arvadım qonşu kupədə imiş. Siz məni öz kupemə girərkən görmüş olarsınız. – O, Van Aldinlə Naytonun yaxınlaşdığını görüb tez ayağa qalxdı.

– Mən sizi tərk etməyə məcburam. Qayınatamla bir yerdə oturmağı özümə heç cür rəva görmürəm, – deyib getdi.

Van Aldin Katrini ədəb-ərkanla salamlasa da, hiss olunurdu ki, kefi yoxdur.

– Görünür, tennisə həvəs göstərirsiniz, cənab Payrot? – Van Aldin mızıldandı.

– Tennisdən böyük ləzzət alıram, – Payrot sakitcə cavab verdi.

– Nə yaxşı ki, Fransadasınız. Amerikada isə biz, adətən, daha ciddi işlərlə məşğul oluruq. Əvvəlcə iş, sonra istirahət, kefi-ləzzət.

Payrot acıqlı milyonçunun tikanlı sözlərini udaraq nəzakətlə gülümsündü:

– Çox xahiş edirəm, əsəbiləşib özünüzü üzüməyəsınız. Hər kəsin öz iş üsulu var. Mən şəxsən «həm ziyarət, həm ticarət» eləyən adamlardanam.

Payrot milyonçuya tərəf əyilərək pıçıltı ilə dedi:

– Mən bura yalnız istirahət üçün gəlməmişəm, cənab Van Aldin. Bizimlə üzbəüz əyləşən o ucaboy, saqqallı qocaya bir fikir verin?

– Nə olsun? O kimdir elə?

– O, mister Papopolusdur.

– Yunandı, nədi, onumu deyirsiniz?

– Elədir ki, var. O yunanı deyirəm. O, dünyaşöhrətli, qiymətli daş-qaş, zinət alverçisidir. Onun Parisdə kiçik bir mağazası var. Lakin polis onun nəşə daha böyük işlərlə məşğul olduğundan şübhələnir.

– Nə ilə?

– Oğurlanmış malları, xüsusən də cavahirləri qəbul edir. Onun əlində bahalı sinəbəndi, sırğanı, hər cür daş-qaşı, cava-hirati kəsib, başqa cür düzmək adi bir işdir. O, alveri Avro-panın həm yüksək təbəqələrinin kübarları ilə, həm də oğru-quldurları, pozğun ünsürləri, tör-töküntüləri ilə edir. Oğur-lardan ucuz alır, çox baha satır.

Van Aldin özü də hiss etmədən maraqla Payrotu dinlə-yirdi:

– Hə, sonra?

– Elə mən də öz-özümdən hey soruşuram, – əli ilə sinəsinə vurdu, – görəsən, günəş hardan doğdu ki, mister Papopolus birdən-birə Nitsə gəldi?..

Bu sözlər Van Aldinə dərin təsir etdi. Bu vaxta kimi o elə fikirləşirdi ki, artıq Payrotun ələyi ələnib, xəlbiri sovulub. La-kin yenidən əvvəlki fikrinə qayıtdı. Tikanlı sözlərinə görə xə-calət çəkdi. Balacaboy xəfiyyənin gözünün içinə baxaraq dedi:

– Mən sizdən üzr istəməliyəm, mister Payrot.

Payrot çox qərribə bir tərzdə əlini oynadaraq dedi:

– Bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İndi mənə qulaq asın, mister Van Aldin. Təzə xəbər var.

Van Aldin bütün diqqətini cəmləyib ona baxdı.

Payrot başını silkələyərək sözünə davam etdi:

– Əminəm ki, bu sizin üçün də maraqlı olar. Bildiyiniz ki-mi, cənab Van Aldin, ilk dindirmədən sonra qraf Roş baş müstəntiqin göstərişi ilə nəzarət altına alınıb. İstintaqın səhə-risi günü qraf evdə olmayanda polis onun yaşadığı villada axtarış aparmışdır.

– Hə, necə olub? Bir şey tapıblarmı? Mərc gələrəm ki, bir şey tapmayıblar, – Van Aldin dedi.

Payrot ehtiramla baş əydi:

– Gəldiyiniz nəticə doğrudur. İttiham tərkibli heç nə tap-mayıblar. Başqa cür ola da bilməzdi. Sizin gözəl zərb məsəli-

niz elə bil onun boynuna biçilib: «O, ağzı qatıqlı uşaq deyil, böyük həyat təcrübəsi olan hiyləgərdir».

– Aydınadır, davam edin, – deyə Van Aldin dodaqaltı mızıldandı.

– Ola bilsin ki, onun gizlətməyə cinayət tərkibli elə bir şeyi yoxdur. Lakin biz ovu bərəsində vurmalıyıq. Əgər o, bir şey gizləyibse, haradadır? Evdə yoxdur. Polis hər yeri bitdə-bitdə yoxlayıb, evi ələk-vələk edib. Özü ilə də gəzdirməz. O yaxşı bilir ki, hər dəqiqə onu tuta bilərlər. Bircə qalır maşını. Dediyim kimi, o nəzarət altındadır. Onun hər addımını izləyirlər. O gün Monte Karloya, oradan da Mentonaya gedib. Sükan arxasında özü imiş. Maşını çox güclüdür. Onu izləyənləri yarıyolda qoyub, aradan çıxıb. On beş dəqiqə ərzində onu tamam gözdən itiriblər.

– Sizcə, həmin vaxt qraf yolun kənarında nəse gizləyib? – Van Aldin maraqla soruşdu.

– Yolun kənarında heç nə gizlətməyib. Bu, əməli cəhətdən doğru olmazdı. Bircə mənə qulaq asın. Mən müsyö Kərejə kiçik bir təklif etmişdim. Təklifim onun xoşuna gəlmişdi. Ətrafda olan poçtların yanında qraf Roşu üzdən tanıyan bir adam qoyulmuşdu. Ona görə ki, cənab, bir şeyi gizlətmək üçün ən yaxşı yol onu poçtla harasa göndərməkdir.

– Sonra? – Van Aldin dözmədi. Maraq və intizardan sifəti alışıb-yanırdı.

– Budur! – Payrot təntənəli şəkildə cibindən kağıza bükülmüş şabalıdı rəngli bir qutu çıxardı. İpini açdı.

– Nəzarətçilərindən yayındığı on beş dəqiqə ərzində bizim qoçaq bu qutunu göndərmək üçün poçta təhvil verə bilmişdi.

– Ünvan? Ünvanı deyin! – Van Aldin tələsik soruşdu: Payrot başını buladı:

– Doğrudan da, əgər ünvan müəyyən bir yerə olsaydı, biz nəse deyə bilərdik. Təəssüf ki, bu ünvan heç nə demir. Parisə, kiçik bir qəzet köşkünə göndərilib. Belə köşklərdə bağlama və

məktublar kimsə tərəfindən tələbolunana qədər saxlanılır. Tələb edən şəxs müəyyən məbləğ pul verib, həmin məktubu və ya bağlamanı alır.

– Yaxşı, bəs bağlamanın içindəki nədir? – Van Aldin səbirsizliklə soruşdu.

Payrot qutunu aç-aça:

– Yaxşı imkandır, – dedi, – hamı tennisə baxır.

Van Aldin heyranlığa donub qalmışdı. Payrot qutunu bağlayıb cibinə qoydu və sakitcə gülümsündü. Birdən milyonçu ayılan kimi oldu. Cuşa gələrək Payrotun əlini elə ürəklə sıxdı ki, ağrıdan yazıq kişinin gözlərindən yaş gəldi.

– Bu böyük işdir! Aləmdir! – Van Aldin dedi, – siz böyük adamsınız, mister Payrot. Qulağınızı açın və eşidin: siz dahisiniz!

– Bu elə bir şey deyil, – Payrot təvazökarlıqla dedi, – qayda-qanun, üsul, əvvəlcədən hər cür təsadüflərə hazır olmaq və s. əsas şərtidir.

– Məncə, indi qraf Roşu həbs etməyə əsas vardır? Van Aldin dilləndi.

– Xeyr, – Payrot dedi.

Van Aldinin sifətini təəccüb bürüdü.

– Niyə də yox? Daha nə lazımdır?

– Qrafın dəlil-sübutu möhkəmdir.

– Boş şeydir.

– Elədir. Mən də elə düşünürəm. Təəssüf ki, biz onun boş şey olduğunu sübuta yetirməliyik.

– Deməli, sudan quru çıxacaq?

Payrot bərk-bərk başını buladı.

– Xeyr. Lakin bir şey var ki, qraf ictimai mövqeyini də qurban verə bilməz. Nəyin bahasına olur-olsun, o vəziyyətdən çıxmaq üçün cildən-cildə girəcəkdir.

Van Aldin narazılıqla:

– Lakin mən görürəm ki...

Payrot əlini qaldıraraq onun sözünü kəsdi:

– Mənə bir az vaxt verin, cənab. Mənim kiçik bir planım var. Çoxları bu balacaboy Payrotun niyyətini biləndə əvvəlcə ona gülmüş, sonra səhvlərini başa düşmüşlər.

– Yaxşı, davam edin, görək. O kiçik planınız nədən ibrətdir?

Payrot bir az ara verdikdən sonra dedi:

– Sabah səhər on birdə mehmanxanada sizə baş çəkəcəyəm. Ona qədər heç kimə, heç nə deməyin.

XXII FƏSİL

MİSTER PAPOPOLUSUN SƏHƏR YEMƏYİ

Mister Papopolus qızı Ziya ilə əyləşib nahar edirdi. Qapı döyüldü. Qapıçı əlində vizit vərəqəsi içəri girdi. Onu Papopolusa uzatdı. Papopolus diqqətlə ad-familiyanı oxudu. Qaşları çatıldı. Vərəqəni qızına ötürərək sol qulağını qaşdı:

– Belə. Deməli, Herkuliz Payrot, təəccüblüdür.

Ata-bala bir-birinə baxdılar.

– Mən onu dünən tennisdə gördüm. Qızım, onun gəlişi heç ürəyimcə deyil.

– O bir dəfə sənə böyük yaxşılıq edib, – qızı atasının ya-dına saldı.

– Doğrudur, düz deyirsən. Bir də ki, eşitdiyimə görə, o artıq təqaüddədir.

Ata-bala öz dillərində danışdılar. Sonra Papopolus çevrilərək qapıçıya fransızca dedi:

– O cənabı çağır gəlsin.

Çox keçməmiş, qəşəng geyimli Payrot artıq qonaq otağında idi. O, ləyaqətini gözləyərək asta-asta, bir az da özündən-razı halda onlara yaxınlaşdı.

- Əziz Papopolus!
- Mənim əzizim, Payrot!
- Əziz madmazel Ziya! – Payrot ona baş əydi.
- Nahara davam etdiyimizə görə gərək bizi bağışlayasınız,
- deyə Papopolus özünə bir fincan qəhvə tökdü. – Bizi məmnun edən gəlişiniz bir az erkən vaxta düşüb!
- Belə tezdən sizi narahat etmək eyib olsa da, məcbur oldum. – Payrot dildən pərgar idi. Şirin dilini işə saldı.
- Belə deyin, deməli, iş üçün gəlibsiniz?
- Həm də çox ciddi bir iş üçün. Madam Keterinqin ölümü ilə əlaqədar gəlmişəm.
- Dayan, dayan! – Papopolus özünü sadələvh kimi göstərərək tavana baxdı. – «Mavi qatar»da öldürülən xanımı deyirsiniz, elə deyilmi? Mən onun ölümü barədə qəzetlərdə oxudum. Lakin çirkin bir işin nəticəsi olduğu göstərilmişdi.
- Tədqiqatın düzgün aparılması xatirinə, düşündük ki, belə məsləhətdir.
- Araya sükut çökdü. Bir az sonra Papopolus nəzakətlə dilləndi:
- Mən sizə bu işdə nə kömək edə bilərəm, mister Payrot?
- Birbaşa məqsədə keçəcəyəm, – Payrot əlini cibinə saldı. Qrafın poçt ilə Parisə yola saldığı qutunu çıxartdı. Yaqutları çıxarıb, Papopolusa uzatdı.
- Papopolus onun hər hərəkətini çox diqqətlə izləsə də, qocanın sifətində heç bir dəyişiklik hiss eləmədi. Cavahirətı götürüb könülsüz-könülsüz yoxladı. Sonra sualedici nəzərlərlə xəfiyyəni süzdü.
- Çox gözəldir, hə? – Payrot soruşdu.
- Lap əladır, – Papopolus dedi.
- Sizcə, bunların dəyəri neçə olar?
- Qocanın sifəti azca titrədi:
- Onların qiymətini bilmək sizə çoxmu vacibdir?

– Siz necə də ağıllı adamsınız, mister Papopolus! Nə deyim. Mən özüm şəxsən deyə bilərəm ki, onlar beş yüz min dollara getməz.

Papopolus ürəkdən güldü. Payrot da ona qoşuldu.

– Saxta yaqut kimi tayı-bərabəri yoxdur. Əla oxşadılıb. Yerinə düşməsə də, məni qınamayın, soruşacağam: bunlar hardan əlinizə keçib?

– Qınamaq nə üçün? Sizin kimi köhnə dostdan gizləsəm, daha nə oldu? Bunlar qraf Roşundur.

Papopolusun qaşları qalxıb-endi.

– İşə bax, ha! – Papopolus dodaqaltı dedi.

Payrot özünü sadələvh göstərərək hiyləyə əl atdı:

– Mən sizinlə açıq danışacağam. Heç nə gizlətməyəcəyəm. Bu yaqutların əslə «Mavi qatar»da madam Keterinqdən oğurlanıb. Hər şeydən əvvəl səmimiyyətlə sizi əmin edirəm ki, yaqutların taleyi məni maraqlandırmır. Bununla qoy polis məşğul olsun. Mən polisdə işləmirəm. Mən cənab Van Aldinin xahişi ilə qızının qatilini axtarıram. Yaqutlara maraq göstərməyim birəcə məqsəd daşıyır. Bəlkə, caninin izinə düşdüm. Mənə inanın, yaqutlarla bağlı ayrı heç bir niyyətim yoxdur. Bilmirəm fikrim sizə çatdı mı?

Papopolus heç nə olmayıbmiş kimi sakitcə dedi:

– Davam edin!

– Cənab Papopolus, mənə belə gəlir ki, yaqutlar Nitsdə əldən-ələ keçəcək. Bəlkə də, artıq onlar kiməsə çatıb. Deyə bilmərəm. Öz-özümə dedim, nə böyük xoşbəxtlikdir! – Payrot ruh yüksəkliyi ilə davam etdi. – Qismətə bax ki, köhnə dostum Papopolus Nitsdədir. Kömək əlini mənə uzadar.

– Sizcə, mən sizə nə kömək edə bilərəm? – Papopolus laqeydliklə soruşdu.

– Öz-özümə dedim, əgər cənab Papopolus Nitsdədirsə, demək iş üçün gəlib.

– Heç də yox. Mən səhhətimlə əlaqədar həkimlərin məsləhəti ilə gəlmişəm, – deyərək Papopolus yalandan öskürdü.

– Ümidim tək sizədir, cənab Papopolus! – Payrot qeyri-səmimi olsa da, deməyə məcbur oldu. İcazə verin, davam edir. Deyək ki, bir rus, avstriyalı və ya italyan şahzadə ailənin cavahiratından xırıd etmək istəyir, o kimə müraciət edir? Söz yox ki, cənab Papopolusa. Niyə? Ona görə ki, o, bütün dünyada sirr saxlamağı bacaran ağıllı və ehtiyatlı adam kimi tanınır.

Papopolus razılıqla baş əyərək:

– Siz məni layiq olduğumdan da artıq qiymətləndirirsiniz, – dedi.

– Dilini qarnında saxlamağı bacarmaq, ehtiyatlı olmaq böyük sərvətdir, – deyərək Payrot dalğın-dalğın qocaya baxdı və onun sifətində bir razılıq və təbəssüm gördü. – Mən də dili mi dişimin arxasında saxlamağı bacaran adamam. – Onların gözləri bir-birinə sataşdı. Payrot çox yavaş-yavaş sözünə davam etdi. Ola bilsin ki, sözləri seçir, sonra danışdı:

– Mən öz-özümə dedim ki, əgər həmin cavahirat Nitsdə başqa bir adamın əlinə keçsə, mütləq cənab Papopolusun bundan xəbəri olacaq. Ola bilməz ki, cavahirat aləmində baş verən hadisələrdən o, xəbər tutmasın.

Papopolusun marağı get-gedə artsa da, «Vay-vay!» deməklə kifayətləndi.

Payrot davam etdi:

– Bilirsiniz ki, polis işin dərinliyinə baş vurmayacaq. Bu, şəxsi məsələdir.

– Müxtəlif şayiələr gəzir, – Papopolus ehtiyatla dedi.

– Məsələn? – Payrot o saat dilləndi.

– Axı nəyə görə, hansı səbəbə mən bu barədə danışmalıyam?

– Mənim xatirimə. Mənə görə. Yadınıza gəlersə, cənab Papopolus, on yeddi il əvvəl çox adlı-sanlı bir adam sizə girov

kimi bir əşya vermişdi. Həmin əşya müəmmalı bir şəraitdə yoxa çıxmışdı. Siz, ingilis ifadəsi ilə desək, boğaza qədər çirkaba düşmüşdünüz. – Payrot bu sözləri deyə-deyə Ziyaya nəzər saldı. Ziya fincanını və boşqabı hər iki dirsəyi ilə kənara itələdi. Əllərini çənəsinə dayayaraq maraqla dinşək kəsildi. Payrot gözlərini Ziyadan çəkmədən sözünə davam etdi:

– Mən o vaxt Parisdə idim. Dalımca adam göndərdiniz. Taleyinizi mənə etibar etdiniz. Dediniz ki, əgər həmin əşyanı tapıb sizə qaytarsam, ömürlük mənə borclu olacaqsınız. Mən o əşyanı tapıb sizə qaytardım.

Mister Papopolus dərindən ah çəkdi və pıçıldadı:

– Onda mənim mövqeyim, taleyim tükdən asılı idi.

– On yeddi il nəyisə yaddan çıxarmaq üçün kifayət qədər uzun vaxtdır, – Payrot dalgın halda dedi. – Lakin mən əminəm ki, siz yaxşılığın unudan xalqın oğlu deyilsiniz.

– Biz yunanlar, deyirsiniz? – Papopolusun sifətində acı bir təbəssüm göründü.

– Mən yunanları nəzərdə tutmadım.

Araya sakitlik çökdü. Bir azdan nurani qoca məğrur görkəm aldı:

– Siz haqlısınız, mister Payrot, – səsini alçaltdı. – Mən yəhudiyəm. Dediğiniz kimi, mənim irqim edilən yaxşılığını unutmur.

– Demək, kömək əlinizi mənə uzadacaqsınız!

– Cavahirata gəlinə, cənab Payrot, mən heç nə edə bilmərəm, – astadan dedi.

Qoca Papopolus da bayaq Payrot etdiyi kimi, indi sözləri diqqətlə seçirdi.

– Bu barədə heç nə bilmirəm, heç nə də eşitməmişəm. Lakin sizin yaxşılığın əvəzini, əgər cıdırla maraqlansanız, mənə, çıxə bilərəm.

– Baxır hansı vəziyyətdə, – Payrot düz qocanın gözünün içinə baxdı.

– Lonqçəpdə bir cıdır atı var. Məncə, ona diqqət yetirmək olar. Mən lap dəqiq olduğunu deməyə ürək eləmirəm. Mən də kimdənsə eşitmişəm.

Papopolus sözünə ara verib, Payrota nəzər saldı. Elə bil bu balacaboylu xəfiyyənin onu anlayıb-anlamadığını ayırd etmək istəyirdi.

– Aydındır, aydındır, – deyə Payrot başını silkələdi.

– Atın adı... – Papopolus stula söykənərək, hər iki əlinin barmaqlarının ucunu ağız-ağıza bitişdirdi və davam etdi: – Atın adı Markizdir. Əmin olmasam da, belə düşünürəm ki, ingilis atıdır. Hə, Ziya?

– Mən də bu fikirdəyəm, – Ziya cavab verdi.

Payrot cəld ayağa qalxdı:

– Mən sizə minnətdaram, cənab. Necə deyərlər, təkan üçün dayaq nöqtəmiz var.

– Salamat qalın, cənab! Təşəkkürlər edirəm, – Payrot Ziyaya tərəf döndü. – Görüşənə qədər, madmazel Ziya. Elə bil sizinlə Parisdə on yeddi il əvvəl deyil, dünən görüşmüşdük. Heç dəyişməmişsiniz.

– On altı yaşla otuz üç yaş arasında böyük fərq var, cənab Payrot, – Ziya təəssüflə dedi.

– Bunu sizə aid etmək olmaz. – Payrot ehtiramla dilləndi.

– Arzu edərdim ki, ata-bala bir axşam qonağım olaydınız.

– Məmnuniyyətlə, – Ziya cavabında dedi.

– Çox gözəl. Məni sevindirdiniz. Vaxtını dəqiqləşdirərik. İndi isə mən qaçdım.

Payrot küçədə hansı mahnınısa öz-özünə zümzümə elədi. Əsasını özündənrazı halda fırladı, bir-iki dəfə gülümsündü. Qarşısına çıxan ilk poçta girib teleqram göndərdi. Teleqramı kodla göndərdiyinə görə yaddaşını işə salsada, sözləri seçməyə xeyli vaxt sərf etdi. Guya, qalstuk sancağından bəhs edən teleqram Skotlənd Yarda, inspektor Çəpin adına göndərilmişdi. Məzmunu isə belə idi: «Markiz ləqəbli şəxs haqqında nə məlumat varsa, teleqramla mənə bildirin».

XXIII FƏSİL

YENİ FƏRZİYYƏ

Düz saat on bir tamamda Payrot Van Aldinin otağında idi. Milyonçu artıq onu gözləyirdi.

– Siz dəqiq adamsınız, mister Payrot, – milyonçu xəfiyyəni salamlamaq üçün ayağa qalxaraq təbəssümlə dedi.

– Mən həmişə dəqiqəm. Dürüstlüyə, sözsüz, əməl edirəm. Səliqə-sahmansız... – Payrot sözünün dalını gətirmədi.

– Vay, bəlkə də, bu haqda artıq sizə danışmışam. Baş ağrısı olmasın. Gəlin birbaşa işə keçək. Gəlişimin məqsədi...

– Sizin kiçik planınız?

– Bəli, yaddaşınız möhkəmdir. Söhbət mənim kiçik planımdan gedəcək, – deyə Payrot gülümsədi və davam etdi:

– Hər şeydən əvvəl, cənab, istərdim ki, bir daha kəniz Ada Meysənlə söhbət edək. O buradadırmı?

– Bəli, buradadır.

Van Aldin maraqla ona baxdı və zəngi basdı. Adam göndərib Ada Meysəni çağırırdı.

Payrot Ada Meysəni xüsusi nəzakətlə qarşıladı. Onun bu ədəb-ərkanı qarşısındakına həmişə böyük təsir edirdi.

– Sabahınız xeyir, madmazel! – Payrot xoş əhval-ruhiyyə ilə dedi. – Əgər cənab Van Aldin etiraz etmirsə, zəhmət olmasa, əyləşin!

– Buyur qızım, buyur, – Van Aldin təkid etdi.

– Təşəkkür edirəm, cənab. – Meysən çox ciddi şəkildə dedi və yanını kürsünün kənarına qoydu. Ada yaman arıq görünürdü. Sifətindən zəhrimar yağırdı. Üz-gözünü elə turşutmuşdu, elə bil ömründə şirin şey yeməmişdi.

– Sizə yenə bir neçə sual verəcəyəm. Gərək bu işin axırına çıxmaq. Mən yenə də qatarda gördüyünüz kişi xeylağının üstünə dönmək istəyirəm. Sizə qraf Roşu göstəriblər. Deyirsiniz ki,

ola bilsin, gördüyünüz adam o imiş. Lakin buna əmin deyilsiniz?

– Cənab, dediyim kimi, mən o adamın sifətini bir dəfə də görə bilmədim. İşi çətinləşdirən də elə budur.

Payrot gülümsəyərək başını silkələdi:

– Tamam haqlısınız. Mən çətinliyi yaxşı başa düşürəm. Madmazel, deyirsiniz ki, cəmisi iki ay xanım Keterinqin kənişi olubsunuz. İki ay ərzində ağanızı neçə dəfə görübsünüz?

Meysən bir-iki dəqiqə fikirləşdikdən sonra dedi:

– Yalnız ikicə dəfə, cənab.

– Yaxından, ya uzaqdan?

– Bir dəfə Körzon küçəsinə gəlmişdi. Mən yuxarı mərtəbədə məhəccərin üstündən əyilib, onu aşağıda zalda gördüm. Məni başa düşərsiniz, maraq mənə güc gəldi, – deyərək ehtiyatla öskürdü.

– Bəs ikinci dəfə?

– Bir dəfə xidmətçi Ani ilə parkda idik. Ani iki nəfəri göstərərək dedi ki, əcnəbi xanımla seyrə çıxan ağamızıdır.

Payrot yenidən başını silkələyərək dedi:

– Qulaq asın, Meysən. Haradan bilirsiniz ki, Lion vağzalında olarkən kupədə xanımınızla danışan ağanız deyildi?

– Ağam? Cənab Keterinq? Of, heç ağıma gəlmir ki, o ola bilərdi.

– Lakin siz buna əmin deyilsiniz, – Payrot təkid etdi.

– Bilirsiniz, cənab, mən bu barədə heç fikirləşməmişdim.

Meysən tamam narahat oldu.

– Ağanızın da həmin qatarda olduğunu eşitməmiş olmanız. Bundan əğlabatan nə ola bilər. Ağanız dəhlizdə gəzinir və birdən öz arvadının kupəsinə girir.

– Lakin xanımla danışan centlmen hesabla bayırdan gəlməli idi. Onun əynində palto, başında şlyapa vardı.

– Tutaq ki, siz deyəndir, lakin bir an düşünün. Qatar Lion vağzalına yenidən çatıb. Sərnişinlərin çoxu özünü perrona atıb gəzinir. Sənin xanımın da qatardan düşüb gəzinməyə hazırla-

şır. Elə buna görə də, heç şübhəsiz, xəz paltosunu geyinir, elədir?

– Bəli, cənab, – Meysən razılaşdı.

– Eləcə də sənin ağan. Çünki qatar isti, bayır isə soyuqdur. O, paltosunu geyib, şlyapasını başına qoyub perronda gəzinir. Birdən pəncərədən madam Keterinqi görür. Bu vaxta qədər onun xəbəri yox idi ki, arvadı da həmin qatardadır. Söz yox ki, o vaqona minərək arvadının kupesinə gedir. Madam Keterinq təəccüblə qışqırır və araqapını örtür. Aralarında şəxsi söhbətləri də ola bilərdi.

Payrot kürsüdə yayxanaraq sinəsini qabağa verdi və Meysənə nəzər saldı, sözləri öz təsirini göstərmişdi. Payrot yaxşı bilirdi ki, Ada Meysən kimilərini tələsdirmək olmaz. Adaya öz fikirlərindən yaxa qurtarmaq üçün vaxt lazım idi. Meysən xeyli fikirləşəndən sonra, nəhayət, dilləndi:

– Əlbəttə, cənab, ola bilər. Bu mənim heç ağıma da gəlməyib. Ağam da ucaboylu, qaraşındır. Bədən quruluşu da onunku kimidir. Məni çaşdıran palto və şlyapa oldu. Mən buna əsaslanaraq güman edirdim ki, xanımla danışan centlmen sərnişinlərdən deyil. Bəli, ola bilsin ki, kupədə gördüyüm öz ağam imiş. Başqa cür deyə bilmərəm.

– Çox sağ ol, madmazel. Daha bəsdir, sizi narahat etməyəcəyəm. Vay, vay, lap yadımdan çıxmışdı. Bircə dəqiqə səbir edin. Bir məsələ də var.

Payrot əlini cibinə salaraq, Katrinə göstərdiyi papiros qabını çıxartdı.

– Bu, xanımın qutusudur?

– Xeyr, cənab. Xanımın deyil.

Birdən Ada narahat oldu. Nəsə dərin fikrə getdi. Nəyisə götür-qoy edirdi.

– Hə, fikrə getdiniz? – Payrot onu danışmağa təhrik etdi.

– Məncə... cənab, tam əmin olmasam da, deyəcəyəm. Məncə, bu papiros qabını xanım, ağam üçün almışdı. Əlbəttə, onu ağama verib-vermədiyini deyə bilmərəm.

– Elədir, doğrudur. Bu qədər. Sənə xoş səhərlər arzulayıram, madmazel! – Payrot dedi.

Ada Meysən ehtiyatla qapını örtüb səssizcə çıxıb getdi. Payrot təbəssümlə Van Aldinə baxdı. Elə bil milyonçunu ildırım vurmuşdu. Rəngi qapqara qaralmışdı. Bıçaq vursan, qanı çıxmazdı.

– Siz fikirləşirsiniz... Sizcə, qatil Derekdir? – Van Aldin şübhə ilə soruşdu. – Lakin hər şey göstərir ki, cinayətkar qraf Roşdur. Axı yaqutları o oğurlayıb, siz yaqutları ələ keçiribsiniz?

– Xeyr!

– Axı mənə siz özünüz danışdınız.

– Nə danışdım?

– Yaqutlar barədə olan əhvalatı. Hətta yaqutları da mənə göstərdiniz.

– Xeyr.

Van Aldin onu süzdü:

– Necə? Yaqutları mənə göstərmədiniz?

– Xeyr.

– Dünən tennisdə yaqutları mənə göstərmədiniz?

– Xeyr.

– Mister Payrot, ya siz ağlınızı itirmisiniz, ya da mən dəli olmuşam?

– Heç birimiz, – xəfiyyə dedi. – Siz məndən soruşursunuz, mən də cavab verirəm. Deyirsiniz ki, sizə mən dünən yaqutları göstərmədimmi? Mən cavab verirəm: – xeyr. Mən sizə göstərdiyim, cənab Van Aldin, əla bənzədilmiş saxta yaqutlar imiş. Onları əsl yaqutlardan yalnız mütəxəssis ayırd edə bilir. Mən bu səhər onunla məşğul idim.

XXIV FƏSİL

PAYROT MƏSLƏHƏT VERİR

Deyilənləri dərk etmək üçün Van Aldin xeyli düşündü. Mat-məəttəl başını silkələdi:

– Bəli. Bu, vəziyyəti dəyişir, düz demirəm?

– Saxta yaqutlar!

Van Aldin qabağa əyildi:

– Mister Payrot, siz lap əvvəldən bu fikirdə idiniz? İşin gedişini əvvəlcədən belə görürdünüz? Siz heç vaxt inanmırdınız ki, qraf Roş qatildir?

– Şübhəm vardı, – Payrot sakitcə cavab verdi. – Mən bu haqda sizə kifayət qədər danışmışam. Oğurluq, zorakılıq və qətl – bunların hamısını bir yerdə, – qəti şəkildə başını buladı, təsəvvür etmək çətindir. Bu, qraf Roşun şəxsiyyəti ilə bir yerə sığmır. Onun təbiətinə xas olan iş deyil.

– Lakin siz inanırsınız ki, o, yaqutları oğurlamaq fikrində olub?

– Əlbəttə, buna heç şübhə olmaz. İndi mənə diqqətlə qulaq asın. Hadisəni necə təsəvvür edirəmsə, eləcə də sizə danışacağam. Qraf Roşun yaqutlardan yaxşıca xəbəri olmuşdur. Onları ələ keçirmək üçün hərtərəfli düşünülmüş plan hazırlayıbmış. O, yaqutlar barədə kitab yazdığını uydurmuşdu ki, qızınız ona inanıb yaqutları özü ilə götürsün. Qraf o yaqutun bənzəri olan saxta nüsxə düzəltdirib, özü ilə gətiribmiş. Aydın-
dır ki, əsl yaqutlarla dəyiş-düyüş salmaq istəyirmiş. Qızınız cavahirat üzrə mütəxəssis olmadığından qraf Roşun kələyini o saat başa düşməyəcəkdi. Sonralar firıldağın üstü açılarda isə artıq gec olacaqdı. İnanmıram ki, öz abır-həyasını qorumağa məcbur olan madam Keterinq onu məhkəməyə vermək fikrinə düşəydi. Elə olsa, çox şeyin üstü açılardı. Sözsüz,

qrafda qızınızın müxtəlif məktubları da yox deyildir. Bəli, bu, Roşun əvvəlcədən hazırladığı təhlükəsiz bir plan idi.

– İndi mənə çatır. – Van Aldin fikirli-fikirli dedi.

– Bu, qrafın təbiətinə yad deyildir.

– Elədir. Bəs sonra nə oldu? – Van Aldin imtahanedici nəzərlərlə Payrotu süzdü. – Deyin görək həqiqət olan nədir?

Payrot çiyinlərini çəkərək:

– Bunu bilməyə nə var ki? Bu, adi bir şeydir. Kimsə qraf Roşu qabaqlayıb, – dedi.

Araya dərin sükut çökdü.

Deyəsən, Van Aldin fikrində hər şeyi götür-qoy edirdi. Söhbətə başlayanda o, bir mətləbin üstünə gəldi:

– Kürəkənimdən nə vaxtdan şübhələnməyə başlayıbsınız?

– İlk dəqiqələrdən. Onu buna təhrik edən səbəb də, əlverişli şərait də vardı. Hamı fikirləşirdi ki, Parisdə madam Keterinqin kupesinə girən qraf Roş olub. Elə mən də belə düşünürdüm. Lakin siz deyəndə ki, bir dəfə qrafı kürəkəninizlə dəyişik salmışdınız, başa düşdüm ki, onlar xarici görkəmcə bir-birinə oxşayırlar. Boyları, bədən quruluşları, hətta sifətləri. Bu məni maraqlı fikirlərə gətirib çıxardı. Kəniz Meysən qızınızın yanında xidmətə yaxın vaxtdan başladığından və mister Keterinq Körzon küçəsində yaşamadığına görə onu tanımayla bilərdi. Hələ mən onu demirəm ki, o, sifətini əməlli-başlı gizləyirmiş.

– İnanırsınız ki, qızımı o öldürüb? – Van Aldin təbiətinə xas olmayan bir səslə qışqırdı.

Payrot tez əlini qaldırdı:

– Xeyr, xeyr! Mən elə demirəm. Bu, fərziyyədir. Özü də əsaslı, inandırıcı fərziyyə. Mister Keterinq ağır, mən deyərdim ki, çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. Məhv olmaq təhlükəsi vardı. Bu onun üçün vəziyyətdən qurtuluş yolu idi.

– Bəs yaqutları götürmək onun nəyinə lazım idi?

– Cinayətə adicə qatar oğurluğu rəngi vermək üçün. Əks təqdirdə hamı birbaşa ondan şübhələnəcəkdi.

– Əgər belədirsə, yaqutları neyləyib?

– Onu gələcək hadisələr göstərəcək. İndinin özündə o qədər fərziyyələr, ehtimallar var ki, gəl görəsən. Nitsdə bir nəfər var. O bizə kömək edə bilər. Mən onu tennisdə sizə göstərdim, – deyərək Payrot ayağa qalxdı.

Van Aldin də qalxaraq əlini bu balacaboy xəfiyyənin çiyninə qoydu. Səsi həyəcandan titrəyirdi:

– Sizdən bircə xahişim var. Qızımın qatilini tapın.

Payrot özünü çəkərək, özündənrazı halda dedi:

– O barədə nigarən olmayın, Herkuliz Payrot həqiqəti üzə çıxaracaq.

O, barmağı ilə şlyapasına qonmuş tükü vurub saldı. Təbəssümlə milyonçuya baş əyərək otaqdan çıxdı. Pillələri enərkən gəldiyi nəticənin tam dürüstlüyünə inamı bir az azalsa da, öz-özünə dedi:

– Hər şey qaydasındadır. Çətinliklər də yox deyil. Bəli, böyük çətinliklər var.

Mehmanxanadan çıxanda birdən dayandı. Qapının önündə saxlanmış maşında oturan Katrin Qrey maşının yanında dayanmış Derekə söhbət edirdi. Bir azdan maşın yola düşdü. Derek səkidə durub xeyli onun arxasınca baxdı. Sifətində qəribə ifadə vardı. Birdən çiynlərini çəkdi. Dərindən ah çəkib geri döndü. Herkuliz Payrot bir addımlığında dayanmışdı. Həmişə özünəgüvənən, heç kəsdən pəsinməyən Derek indi səksəndi. Lakin tezliklə özünü ələ aldı. Onlar bir-birini süzdülər. Payrot gözlərini çəkmədən, heç bir təlaş keçirmədən, Derek isə məhəl qoymadan. Derek danışanda səsinin tonunda bir istehza hiss olunurdu. Qaşlarını çataraq çox təbii şəkildə, səmimiyyətlə soruşdu:

– Sevimlidir, deyilmi?

– Bəli. Madmazel Katrinə yaraşan söz dediniz. Bu gözəl ingilis ifadəsi, təpədən-dırnağa ingilis olan madmazel Katrinin elə bil boyuna biçilib?

Derek dillənmədi.

– Həm də çox ürəyiyanandır. Sir-sifətindən xeyirxahlıq, mərhəmət yağır.

– Elədir. İndi belələrinə az rast gəlmək olur. Onları barmaqla saymaq olar, – Derek astadan dedi. O elə asta danışdı ki, elə bil öz-özü ilə danışdı. Payrot başı ilə onun sözlərini təsdiqlədi. Sonra Derekə tərəf əyilərək, ona yad olan bir ahənglə dilləndi:

– Əgər sözlərim sizə yersiz görünürsə, gərək məni bağışlayasınız, cənab. Qoca kişiyəm, ağzıma nə gəldi, danışiram. Siz ingilislərin bir atalar sözü var. Səhv etmirəmsə belədir: «Yeni sevgiyə köhnə məhəbbəti unudandan sonra başlamaq sərfəlidir».

Keterinq hirsle ona tərəf döndü:

– Bu nə axmaq sözdür? Bununla nə demək istəyirsiniz?

– Acığınızı məndən alırsınız. Mən belə də gözləyirdim, – Payrot təmkinini pozmadı. – O ki qaldı mənim nə demək istədiyimə, onu demək istəyirdim ki, başqa bir maşında sizi gözləyən bir xanım da var. Başınızı döndərsəniz, görərsiniz.

Derek geri döndü. Hirsindən qapqara qaraldı:

– Mireldir, cəhənnəm olsun. Mən bu saat ona göstərərəm.

Payrot onun hərəkətindən bərk hirsləndiyini duydu:

– Yaxşı eləmirsiniz, – deyə xəbərdarlıq etdi. Gözlərində nəsə bir parıltı gördü. Lakin Derek onun xəbərdarlığını anlayası halda deyildi. Qəzəbdən tamamilə özündən çıxmışdı.

– Mən onunla birdəfəlik qurtarmışam. O, bunu bilir, – Derek acıqla dilləndi.

– Doğrudur, siz onunla qurtarıbsınız, gəlin görək o da sizinlə qurtarıbmı?

Derek birdən acı-acı, xoşagəlməz bir tərzdə güldü:

– Əlbəttə, bacarsa, qurtarmaz! İki milyondan kim ayrılmaq istəyər?! – kobudcasına donquldandı: – Mirel buna ümid bəsləyir.

Payrotun qaşları çatıldı:

– Belə düşünmək eyib deyilmi?

– Nə? Eyib? – Onun sifətində qəm, qüssə, kədər oxunan bir təbəssüm göründü: – Mister Payrot, mən dünyanın istisini-soyuğunu görmüşəm. Qadınları da yaxşı tanıyıram.

Birdən sifəti dəyişdi. Yüngüllüklə dedi:

– Bircə nəfərdən başqa.

O, Payrotun mat-mat baxmasına məhəl qoymadı. Gözlərində sayıqlıq nişanəsi görünsə də, tezliklə əriyib yox oldu.

– Bircə nəfərdən başqa, – deyərək başını Katrin gedən tərəfə çevirdi.

– Oh, belə de.

Payrot belə sakit, rahat danışmaqla Dereki qıcıqlandırmaq və ondan söz almaq istəyirdi.

– Bilirəm nə deyəcəksiniz! Deyəcəksiniz ki, mən ona layiq deyiləm, – Derek tələsik dedi. – Deyəcəksiniz ki, mənim, hətta bu barədə danışmağa haqqım belə yoxdur. Deyəcəksiniz ki, məsələn kiməsə qara yaxmaqdan getmir. Bilirəm deyəcəksiniz, arvadı təzəcə qətlə yetirilmiş bir adamın belə danışması ədəbsizlikdir.

Derek dayandı. Bundan istifadə edən Payrot şirin dilini işə saldı.

– Lakin mən heç nə demədim.

– Bilirəm, deyəcəksiniz.

– Belə?

– Deyəcəksiniz ki, mənim Katrinlə evlənməyimə, azca da olsa, güman yoxdur.

– Xeyr. Mən bunu deməzdim. Doğrudur, sizin adınız pis çıxıb. Lakin bu, qadınları qorxutmaz. Əgər siz ədəb-ərkanlı, gözəl əxlaqlı, ad-sanınıza ləkə gətirən heç bir iş görməmiş olsanız, onda müvəffəqiyyətinizə şübhə edərdim. Əxlaqın qiyməti, siz də bilirsiniz ki, onun romantikliyində deyil. Doğrudur, bunu dul qadınlar qiymətləndirirlər.

Derek onu süzdü. Dabanı üstə geri dönərək hələ də gözləməkdə olan maşına tərəf getdi. Payrot maraqla onun arxa-

sınca baxdı. Gözəl bir qadın başını maşından çıxarıb danışmağa başladı.

Derek Keterinq ayaq saxlamadan, şlyapasını çıxararaq baş əydi və keçib getdi.

– Oldu. Bu da belə. Artıq evə qayıtmaq vaxtıdır.

O evə gələndə həmişə soyuqqanlı olan xidmətçisi Corc sakitcə şalvar ütüləyirdi.

– Gözəl gündür. Corc, işin yorucu olsa da, maraqlıdır.

Corc sahibinin sözlərini həmişəki soyuqqanlıqla qarşıladı.

– Elədir, cənab.

– Canilər qəribə şəxsiyyət olurlar, Corc. Qatillərin çoxu məftunedici insanlardır.

– Çox eşitmişəm, cənab, deyirlər ki, doktor Kripenin məlahətli danışığı, şirin dili varmış. Bununla belə, arvadını tikə-tikə doğrayıb.

– Sənin misalların həmişə yerinə düşür, Corc.

Xidmətçi cavab vermədi. Elə bu vaxt telefon zəng çaldı. Payrot dəstəyi götürdü:

– Alo, alo! Bəli, danışan Herkuliz Payrot özüdür. Nayton? Cənab Van Aldin mənimlə danışmaq istəyir? Xoşdur. Hər vaxtınız xeyir, cənab Van Aldin! Necə-necə? Kənz Meysən yanınıza gəlib deyir ki, Rufun kupesində gördüyü şəxs, onun fikrincə, Derek özüdür? Belə de. Bu, məsələni dəyişir.

Payrot dəstəyi asandan sonra xeyli yerində tərپənmədi, düşündü. Sifətini qəribə bir təbəssüm bürüdü. Corc ona müraciət etsə də, onu fikrindən ayıra bilmədi. Corc təzədən çağıranda Payrot özünə gəldi:

– Buyur, Corc! Nə deyirdin?

– Cənab, deyirəm evdə nahar edəcəksiniz, yoxsa başqa yerdə?

– Heç yerdə. Bu saat yuxu bişirməkdən başqa heç bir arzum yoxdur. Gözlədiyim kimi olub. Gözlənilən hadisə baş verəndə təşviş keçirirəm.

XXV FƏSİL

MEYDANOXUMA

Derek maşının yanından keçərkən Mirel başını çıxardı:

– Derek, bir az ayaq saxla, səninlə danışmalıyam.

Lakin Derek şlyapasını çıxarıb baş əyərək, düz keçdi. Mehmanxanaya çatanda inzibatçı yazısına ara verib, ağacdan düzəlmiş qələmini kənara qoydu. Dereki salamladıqdan sonra xəbər verdi ki, onu bir nəfər centlmen gözləyir.

– Kimdir? – deyə soruşdu:

– Adını demədi, cənab. Bircə onu dedi ki, vacib işi var. Sizi gözləyəcək.

– Haradadır?

– Kiçik zalda, cənab. Dedi ki, söhbət şəxsi olduğuna görə böyük zaldan bura münasibdir. Adam az olur.

Derek təşəkkür əlaməti olaraq baş əydi və kiçik zala tərəf yollandı.

Kiçik zalda həmin centlmendən başqa, kimsə yox idi. Dereki görən kimi ayağa qalxıb nəzakətlə baş əydi. Derek qraf Roşu ömründə birinci dəfə görürdü. Bununla belə, onu o saat tanıdı və hirsindən qaşqabaq tökdü. «Həyasızlığın dərəcəsinə bir bax!» – Derek fikirləşdi.

– Qraf Roş, deyilmi? Vaxtınızı itirib, nahaq yerə əziyyət çəkibsiniz.

– Güman edirəm ki, gəlişim boşuna deyil, – qraf arsız-arsız hırıldadı.

Qraf Roş qadınları asanlıqla ovsunlasa da, kişilərin ondan zəhləsi gedirdi. Onu görəndə elə bil qutuda ilan görürdülər. Derekin ürəyindən keçdi ki, onu döyüb zaldan çıxartsın.

Lakin indiki halda dava etməklə məsələləri daha da kəskinləşdirəcəyini gözünün önünə gətirərək fikrindən döndü. Gözünün qabağına Ruf, onun bu həyasızla münasibətləri gəl-

dikcə, dişi bağırsağını kəsirdi: «Əclafdır, əclafın dal ayağıdır, əclafların əclafıdır!» – Derek ürəyindən keçirdi. Manikürlü barmaqlarına nəzər saldıqca qraf Roş Derekin nəzərində daha da alçalırdı.

– Kiçik bir iş üçün gəlmişəm. Məni dinləsəniz, pis olmaz.

– Hədə-qorxuya bax! – Derek yenidən onu iti qovan kimi qovmaq istədi. Lakin dözdü, onun nə deyəcəyini dinləmək qərarına gəldi. Buna cürbəcür səbəblər vardı. Əyləşib barmaqları ilə masanı taqqıldatmağa başladı.

– Yaxşı, buyurun! Eşidirəm.

Roş birbaşa mətləbin üstünə gələn adamlardan deyildi.

– İcazə verin, cənab, sizə üz verən ağır itki münasibəti ilə başsağlığı verim.

– Əgər bir də belə həyasızlıq eləsəniz, sizi o pəncərədən bayıra atacağam, – Derek sakitcə dedi və pəncərəni göstərdi.

Roş bunu gözləmirdi. Özünü narahat hiss etdi:

– Əgər belə bir fikriniz varsa, cənab, mütləq adamlarımı göndərərəm, – təkəbbürlə cavab verdi.

Derek güldü:

– Duel, eləmi? Əziz qraf, mən səni duel üçün nə layiq, nə də ciddi bir adam hesab edirəm. Ancaq çox istəyirəm, səni elə döyüm ki, o pəncərədən atılıb, gəzməyə gedəsən.

Roş təhqiri qəbul etmək istəmədi:

– Siz ingilislər vəhşisiniz. Sizdən nə desən gözləmək olar.

– Əsas məsələyə keçək, mənə sözlünüz nədir? – Derek diləndi.

– Mən açıq danışacağam. Birbaşa mətləbə keçəcəyəm. Bu, ikimiz üçün də sərfəli olar, deyilmi? – Roş gülümsündü.

– Davam edin, – Derek kəskin dedi.

Roş tavana baxdı, hər iki əlinin barmaqlarının ucunu biribirinə bitişdirərək astaca dilləndi:

– Siz çoxlu var-dövlət sahibi olubsunuz, cənab.

– Bunun sizə nə dəxli var?

Qraf özünü yığaraq dilləndi:

– Cənab, mənə ləkələyiblər. Bu alçaq işə görə məndən şübhələnilər.

– Mən sizin adınızı dilə-dişə salmamışam. Başıma gələn hadisə ilə əlaqədar sizin haqqınızda bir kəlmə də deməmişəm.

– Mən günahsızam. Allaha and içirəm ki, mən günahsızam, – Roş əllərini yuxarı qaldırdı. – Bir Allah bilir ki, mən günahsızam.

– Məncə, bu işlə müsyö Kərej – baş müstəntiq məşğul olur, – Derek nəzakətlə Roşun ünvanı səhv saldığına işarə etdi.

Qraf, Derekin eyhamını qulaqardına vurdu:

– Məni qətlə insafsızcasına günahlandırmaqla vəziyyətim ağırlaşdırmaqları bir yana dursun, maddi cəhətdən də vəziyyətim ağırdır, – deyərək boğazını arıtladı.

Derek ayağa qalxdı:

– Mən sizdən elə bunu gözləyirdim, – sakitcə dedi. – Ömrü boyu insanları ləkələməklə, hədə-qorxu gəlməklə onlardan pul qoparan bir əclafdan daha nə gözləmək olar. Sənə bir qara qəpik də verən deyiləm. Arvadım artıq ölüb. Bundan sonra onunla bağlı söz-söhbət keçməz. Bilirəm, o sizə gic-gic məktublar yazıb. Mən elə indicə desəm ki, həmin məktubları müəyyən məbləğə mənə qaytarın, şübhəm yoxdur ki, onlardan mütləq bir-ikisini saxlayıb sonra işə salacaqsınız. Mən sizin dabbaqda gönlünüzlə bələdəm. Qulaq asın, Müsyö Roş, «şantaj» sözü həm ingilis, həm də fransız dillərində «çirkin» mənasını verir. Şantajla məşğul olan adam isə əclaf adam kimi tanınır. Mənim sizə cavabım budur. Xudahafız!

– Bircə dəqiqə, – Roş Derekin otaqdan çıxdığını gördükdə əlini qaldırdı. – Bircə an, cənab. Siz səhv edirsiniz, tamamilə yanlış fikirdəsiniz, cənab. Mən də özümə görə bir adamam.

Derek güldü. Qraf sözünə davam etdi:

– Hər hansı bir xanımın mənə yazdığı məktubu gözbəbəyim kimi, qiymətli bir matah kimi məxfi saxlayıram. Mən

tamam başqa mətləbdən söz açmağa gəlmişəm. Dediym kimi, əlim çox aşağıdır. Qorxuram pulsuzluq zor gələ, gedib polisə müəyyən məlumat verəm. Axı mənim vicdanımı susmağa vadar edən bir şey olmasa, mən polisə gedə bilərəm.

Derek qapının astanasından otağa qayıtdı.

– Nə demək istəyirsiniz?

Qraf razılıqla gülümsündü:

– Söz yox ki, hər şey barədə ətraflı danışmağa lüzum yoxdur. Deyirlər: «Qatili axtaranda, bu qətlin kimə mənfəəti olduğunu nəzərdə tutub hərəkət et!» İndicə dediyim kimi, siz çox böyük var-dövlət sahibi olubsunuz.

Derek güldü. Nifrətlə onu süzərək:

– Elə bu? – dedi.

Qraf başını silkələdi:

– Xeyr, əziz cənab. Əgər mənim əlimdə əsaslı və qiymətli məlumat olsaydı, sizin yanınızda nə ölümüm vardı. İstəməzdim ki, kimsə tutulub qatil kimi mühakimə olunsun.

Derek ona lap yaxın gəldi. Gözündən qəzəb saça-saç qrafla üz-üzə dayandı. Roş özündən ixtiyarsız bir-iki addım geri çəkildi.

– Mənə hədə-qorxu gəlirsiniz? – Derek qışqırdı.

– Elə isə daha heç nə deməyəcəyəm.

– Eşitdiyim, rast gəldiyim yalanların, şantajların ən böyüyü budur.

Roş səmimiyyətlə dedi:

– Səhv edirsiniz. Bu nə yalandır, nə də hədə-qorxu. Sizi inandırmaq üçün deməliyəm ki, bu məlumatı bir xanımdan almışam. Deyir ki, əlində sizin qatil olmağınız barədə təkzibedilməz sübut var.

– Kim?

– Madmazel Mirel!

Elə bil Dereki ildırım vurdu. Yerində səndələdi.

– Mirel! Mirel! – pıçıldadı.

Qraf Roş ovu bərəsində vurmağı bacarırdı. Derek özünə gəlməmiş dedi:

– Mənə çox lazım deyil. Yüz min frank kifayətdir.

– Necə, necə? – Derekin fikri özgə yerdə idi, qeyri-şüuri soruşdu.

– Deyirəm ki, cənab, mənim vicdanımı susdurmaq üçün yüz min frank kifayət edir.

Deyəsən, Derek özünə gəlmişdi. Gözünü çəkmədən xeyli onu süzdü:

– Cavab gözləyirsiniz?

– Əgər mümkünsə, cənab.

– Elə isə mənim cavabım budur: elə cəhənnəm olun ki, bir də gözüm sizi görməsin.

Roş ağzını açıb, mat-mat Derekə baxırdı. Derek isə dabanı üstə dönüb zaldan çıxdı.

O, mehmanxanadan güllə kimi çıxaraq taksiyə minib, bir-başa Mirelin qaldığı mehmanxanaya yollandı. Öyrəndi ki, Mirel elə təzəcə gəlib. Üstündə ad-familiyası yazılmış vizit və rəqini qapıçı ilə göndərdi. Çox keçməmiş Dereki xanımın lüks nömrəsinə qədər müşayiət etdilər.

Derek astanadan ayağını içəri qoyar-qoymaz ətir iyi onu bihuş etdi. Otaq qərənfil, səhləb və küsdümağacı çiçəkləri ilə dolu idi. Mirel zər baftalı penuarda pəncərənin önündə dayanmışdı. Qollarını açaraq Derekə tərəf gəldi:

– Derek, nə yaxşı ki, gəldin. Bilirdim ki, gələcəksən.

Derek onun qollarını geri itələyərək acıqlı-acıqlı başdan-ayağa süzdü.

– Qraf Roşu mənim yanıma niyə göndəribsən?

Mirel təəccüblə ona baxdı. Derek hiss etdi ki, Mirel onu aldatmır.

– Mən? Qraf Roşu sənənin yanına göndərmişəm? Nə üçün?

– Görünür, şantaj edib pul qopartmaq üçün.

Mirel yenə mat-mat ona baxdı. Birdən təbəssümlə başını yırğaladı:

– Əlbəttə, bunu o əclafdan gözləmək olardı. Mən bunu bilməli idim. Yox, Derek, inan ki, onu mən göndərməmişəm.

Derek çox diqqətlə onu nəzərdən keçirdi. Elə bil fikrindən keçəni oxumaq istəyirdi.

– Olanı deyəcəyəm. Eşitdiyimə xəcalət çəkirəm. Ancaq həqiqəti deyəcəyəm. O gün hirsimdən yerə-göyə sığmırdım. Özün başa düşürsən. Sənə çox qəzəblənmişdim. Lap ağılımı itirmişdim. – O, mənalı-mənalı qollarını ölçdü. – Mənim xasiyyətimi bilirsən, istəyirdim səndən qisas alım. Qraf Roşun yanına gedib məsləhət gördüm ki, polisə gedib bəzi şeyləri danışsın. Lakin qorxan deyiləm, Derek. Mən hələlik ağılımı tamam itirməmişəm. Onu olduğu kimi məndən başqa bilən yoxdur. Mən deməsəm, polis sənə heç nə edə bilməz. – Yaxşı, sən Allah, yaxşı, sənə nə olub? Yaxın gəl, görüm, – deyərək qəmzəli baxışlarla Derekin sinəsinə sığınmaq istədi.

Derek kobudcasına onun sinəsindən itələdi. Qəhərdən Mirelin sinəsi qalxıb-enirdi. Gözləri qıyılmışdı.

– Ehtiyatlı ol, Derek. Hərəkətinə fikir ver. Çox ehtiyatlı ol. Sən mənim yanıma qayıdıbsan, yoxsa yox?

– Mən heç vaxt sənin yanına qayıtmayacağam. Qulaqlarını aç, yaxşı-yaxşı eşit! – Derek qətiyyətlə dedi.

– Ah! – deyə Mirel köks ötürdü. Az qalırdı hönkürüb ağlasın. Birdən dəyişdi. Gözləri od saçdı:

– Deməli, başqasına aşiq olubsan? O gün birgə nahar etdiyin qadındır, hə? Düzmü bilmişəm?

– Mən o qadınla evlənmək niyyətindəyəm. Qoy elə sizin də xəbəriniz olsun ki, razılıq versə, onunla ailə qurmaq istəyirəm.

– O yonulmamış ingilis qadını ilə! Güman edirsən ki, mən buna bir an da olsa dözərəm? Xeyr. Onun gözəl bədəni, deyəsən, ağılı başından çıxarıb. Mənə qulaq as, Derek. Bizim Londonda olan söhbətimiz yadıncadırmı? Onda dedin ki, səni yalnız arvadının ölümü xilas edə bilər. Təəssüf edirdin ki, ar-

vadın çox sağlamdır. Sonra ağına gəldi ki, müəyyən bir hadisə nəticəsində arvadın ölə bilər.

– İndi dərk edirəm ki, qraf Roşla bizim o söhbətimiz barədə danışırısan, – Derek təmkinlə dedi.

Mirel güldü:

– Mən o qədər axmağam? Polis dəlil-sübut olmadan elə-belə sözə inanarmı? Məni eşit. Sənə sonuncu dəfə deyirəm, o ingilis qadınını başından çıxart. Yanıma dön, əzizim. Belə olsa bir daş altıda, bir daş üstə. Yoxsa...

– Yoxsa nə?

Mirel astadan güldü.

– Yoxsa elə bilirsən, səni görən olmayıb?

– Nə demək istəyirsən?

– Eşitdiyini. Fikirləşirsən ki, səni görən olmayıb! Ancaq səhv edirsən. Özüm öz gözlərimlə gördüm. Derek, dostum, o gecə qatar Liona çatmamış səni arvadının kupesindən çıxan gördüm. Hələ bu bir yana. Onu da bilirəm ki, sən onun kupesindən çıxanda artıq o, ömrünü sənə bağışlamışdı.

Derek onu başdan-ayağa süzdü. Sonra yuxulu adamlar kimi yavaşca dönüb otaqdan çıxdı. Ayaqları əsir, kefli adamlar kimi səndələyirdi.

XXVI FƏSİL

XƏBƏRDARLIQ

– Bax belə. Biz dostuq. Aramızda biri-birimizdən gizləməli heç nə yoxdur.

Katrin dönüb bəstəboy xəfiyyəni süzdü. Onun səsinə Katrinə tanış olmayan bir ciddilik, sözlərində bir məna vardı.

Onlar Monte Karloda bağda oturmuşdular. Katrin ora dostları ilə gəlmişdi. Təzəcə gəlmişdilər ki, Nayton və Payrotla rastlaşdılar. Ledi Təmplin Naytonu qamarlayaraq onunla

söhbətə girişmişdi. Keçmişləri yada salıb, şirin-şirin danışır-dılar. Katrinin az da olsa şübhəsi yox idi ki, bir çox xatirələri Ledi Təmplin özündən quraşdırır. Ledi Təmplin onun qoluna girərək çəkib aparırdı. Nayton iki dəfə dönüb çiyni üstündən onlara baxdı. Payrotun gözündə bir parıltı göründü.

– Əlbəttə, dostuq, – Katrin dedi.

– İlk gündən bir-birimizə rəğbətimiz olub, – Payrot fikirli idi.

– Siz mənə: «Cinayət romanı həyatda da olur» deyən andan.

– Mən onda səhv etməmişdim, düzdür? – Payrot şəhadət barmağını qaldıraraq sinəsini qabağa verdi. – Buyurun, baxın. Elə şahid olduğumuz, daha doğrusu, içində olduğumuz hadisə özü cinayət romanı deyil, bəs nədir? Bu mənim üçün adi bir şeydir, çünki mənim sənətimdir. Lakin sizin üçün qeyri-adidir. Bəli, sizin üçün qeyri-adidir.

Katrin onun düz gözünün içinə baxdı. Elə bil ki, Payrot onu xəbərdar edirdi. Görə bilmədiyi bəzi təhlükəli məsələləri ona başa salırdı.

– Nə üçün deyirsiniz ki, mən hadisənin içindəyəm? Doğrudur, ölümündən az əvvəl mənim misiz Keterinq ilə söhbətim olmuşdu. İndi hər şey keçib gedib. Bu hadisənin mənə heç bir toxunacağı yoxdur.

– Ah, madmazel, madmazel, həyatda nə vaxt deyə bilirik ki, bu işi və ya başqa bir işi başa vurdum, daha ona qarışacağım yoxdur.

Katrin meydan oxurcasına:

– Bu nədir? Mənə nəsə deməyə, məni inandırmağa çalışırsınız. Lakin mənim eyhamlı danışığımdan başım çıxmaz. Mən açıq-aşkar danışmağı daha üstün tuturam – açıq-aşkar, – dedi.

Payrot qəmgin-qəmgin onu süzdü:

– Başdan-ayağa ingilissiniz ki, ingilis. Ağ-ağ, qaraya-qara. Hər şey açıq-aydın, ölçülü-biçili; sizin ölçünüz budur.

Lakin həyat belə deyil, madmazel. Elə şeylər var ki, hələ görünmür, lakin kölgələri göz qabağındadır.

O, yekə bir ipək cib dəsmalı ilə alnını silərək sözünə davam etdi:

– Vay, mən şair olub göylərlə əlləşirəm. Yaxşısı budur enim yerə, faktlardan danışaq. İndi ki deyirsən açıq danışaq, neynək qoy olsun. Deyin görüm, Mayor Nayton haqqında nə fikirdəsiniz?

– O mənim çox xoşuma gəlir. – Katrin səmimiyyətlə dedi.

– Güzəl insandır. Adamı məftun edir.

Payrot köks ötürdü.

– Sizə nə oldu? – Katrin soruşdu.

– Siz elə ürəkdən cavab verdiniz ki, vallah, nə deyim. Əgər desəydiniz: «Oh, yaxşı fikirdəyəm», mən daha çox razı qaldım.

Katrin cavab vermədi. Bir az sıxılan kimi oldu.

Payrot dalğın halda davam etdi:

– Bununla belə, kim bilir? Qadınların hislərini gizləmək üçün o qədər yollar var ki? Ürəkdən nəsə demək, bəlkə də, onlardan biridir.

Payrot yenə də köks ötürdü.

– Başa düşmürəm...

Katrin cümləni bitirə bilmədi. Payrot onun sözünü ağzında qoydu.

– Madmazel, siz mənim sərt, kobud olduğumu niyə görmürsünüz? Mən qoca kişiyəm. Hərdənbir, tez-tez yox, elə adamla rastlaşırım ki, onun salamatlığı, xoş güzəranı mənə xoş olur. Biz dostuq, madmazel. Bunu siz özünüz dediniz. İndi ki belədir, mən öz dostumu xoşbəxt görmək istəyirəm.

Katrin gözünü bir nöqtəyə zilləyərək çətirlə ayağının ucunda, qumun üstündə müxtəlif şəkillər çəkdi.

– Mayor Nayton haqqında soruşdum. İndi isə başqa bir sualım var. Deyin görüm. Derek Keterinq xoşunuza gəlirmi?

– Mən onu, demək olar ki, tanımıram.

– Bu, cavab olmadı.

– Mənə belə gəlir ki, cavab verdim.

Payrot Katrinin səsindən bir inciklik duydu. Asta-asta başını bulayaraq dedi:

– Bəlkə də, siz haqlısınız, madmazel. O da var ki, mən dünyanın hər üzünü görmüşəm. Mən bilirəm ki, gün kimi aydın olan iki həqiqət var. Biri odur ki, yaxşı kişi pis qadını sevir və bədbəxt olur. Biri də odur ki, əksinə, pis kişi yaxşı qadını sevir və onu da uçuruma aparır.

Katrin başını qaldırıb düz Payrota baxdı:

– «Bədbəxt olur, uçuruma aparır» deyəndə nə nəzərdə...

– Mən o adamın nöqteyi-nəzərini nəzərdə tuturam. Cinəyət edəndə də, başqa iş görəndə də gərək hər şeyi ürəkdən edəsən.

– Siz mənə xəbərdarlıq etmək istəyirsiniz. Kimdən özümü gözləməliyəm? – Katrin pıçiltı ilə dedi.

– Mən sizin ürəyinizdəkiləri oxuya bilmərəm, madmazel. Əgər belə bir qabiliyyətim olsa belə, inanmıram ki, mənə imkan verəydiniz. Bircə onu deyə bilərəm ki, bəzi kişilərdə qadınları qeyri-adi şəkildə məftun etmək, ovsunlamaq məharəti vardır.

– Elə biri qraf Roş, – Katrin güldü.

– Ondan da təhlükəliləri var. Onlar axırını düşünmədən cürət və həyasızlıq edə bilirlər. Madmazel, siz vurulmusunuz. Mən bunu görürəm. Lakin o biz deyən deyil. Onun hisləri, münasibəti səmimi olsa da, fərqi yoxdur.

– Elə?

Payrot ayağa qalxdı. Katrin ilə üzbəüz dayanaraq dedi:

– Madmazel, ola bilsin ki, siz oğrunu, qulduru sevə bilərsiniz, lakin qatili sevməyə dəyməz.

Bu sözləri deyib, iti addımlarla çıxıb getdi. Katrinin həyəcandan sarsıldığını hiss etsə də, məhəl qoymadı. Demək istə-

diyini demişdi. Onu tək buraxdı ki, həqiqəti açıb dediyi son cümlə barəsində düşünsün.

Derek Keterinq kazinodan çıxarkən Katrini skamyada tək oturub, özünü günə verən görərək yanına gəldi.

– Qumar oynayırdım, – yüngülcə gülərək dedi. – Cibimdə nə var idi, uduzdum.

Katrin təşvişlə onu süzdü. O saat Derekin həyəcanı arxasında gizlənmiş tükənməz bəliartilər özünü göstərdi.

– Belə fikirləşirəm ki, sizin həyatınız qumarla keçib. Mahiyyətcə qumar sizə yaraşır. Həyatdakı amalinız qumar oynamaq olmayıbmı?

– Demək olar ki, siz haqlısınız. Mən bütün həyatımı, sözün əsl mənasında, qumarda keçirmişəm. Axı bunun özündə adamı yaşamağa şirnikləşdirən nəşə var?! Həyat özü qumar deyilmi? Risk edərək addım atırsan: sonrası necə olar-olar.

Özünü həmişə sakit və təmkinli hesab edən Katrin dərin həyəcan keçirirdi. Cavab verməkdə çətinlik çəkirdi.

– Mən sizinlə açıq danışmaq istəyirəm. Kim bilir, bir də nə vaxt belə bir imkan ələ düşəcək. Şayiələr gəzir ki, guya arvadımı mən öldürmüşəm. Xahiş edirəm, səbir edin. Sözümü yarımçıq kəsməyin. Söz yox ki, bu, cəfəngiyatdır. Boş sözdən başqa bir şey deyil. Özünüz görəcəksiniz. – Bir az susduqdan sonra asta-asta davam etdi. – Polis və yerli inzibati orqanların nümayəndələri ilə söhbət zamanı ləyaqətimi gözləyərək həqiqəti demədim. Mən Ruf Van Aldinlə onun var-dövləti xatirinə evlənmişdim. O, gözəl idi. Mən evlənərkən müxtəlif arzularla yaşayırdım. Lakin tezliklə ümidim daşa dəydi. Məyus oldum. Sən demə, o mənə gələndə başqa bir nəfərlə aşiq-məşuq imiş. Buna görə də heç vaxt mənə məhəl qoymaz, məni saymazdı. Xeyr, mən şikayətlənmirəm. Ona Ledi Lekonbəri olmaq lazım idi, mənə isə pul. Görürsünüz, bu sevdə hər ikimiz üçün sərfəli idi. Hər şeyi onun damarlarında axan amerikalı qanı korladı. Məni adam yerinə qoymadı. İstədi ki,

ömrüm boyu qaravaş kimi önündə diz çöküm. Vaxtaşırı həyat da, Ruf özü də mənə xatırladırdılar ki, mən pula satılmışam. Mən Rufun əlindəyəm. Mənimlə istədiyi kimi rəftar edə bilər. Nəticəsi belə oldu ki, mən də onunla pis rəftar etdim. Bunu qayınatam sizə deyə bilər. Əgər desə, bilin ki, tamamilə haqlıdır. Məni fəlakət gözləyirdi. – Birdən güldü. – Van Aldin kimi bir şəxsin iradəsinə qarşı çıxan, onun mənliyinə azca toxunan adamı fəlakət gözləməyib, bəs nə gözləməlidir? – Derek acı-acı gülürdü:

– Bəs sonra? – Katrin yavaşca soruşdu.

– Sonra isə, – Derek çiyinlərini çəkdi. – Ruf taleyin təqdiri ilə qətlə yetirildi.

Derek yenidən güldü. Elə səslə güldü ki, Katrinə toxundu. Katrin üz-gözünü turşutdu.

– Bəli, yerinə, vaxtına düşməsə də, həqiqət belədir. O artıq yoxdur. İndi isə başqa bir məsələni nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Sizi gördüyüm ilk andan başa düşdüm ki, siz mənim bəxt ulduzumsunuz. Tale sizi mənim üçün göndərüb. Lakin sizdən qorxdum. Ağlıma gəldi ki, mənə bədbəxtlik gətirəcəksiniz.

– Bədbəxtlik? – Katrin kəskincəsinə dedi.

Derek ona baxdı.

– O sözü niyə elə təkrar edirsiniz? Fikrinizdən keçən nədir?

– Camaatın mənə dedikləri barədə fikirləşirdim.

Derek dişlərini biri-birinə sıxdı:

– Əzizim, onlar sizə mənim haqqımda çox şey deyəcəklər. Əksəriyyəti də düz olacaq. Hətta elə şeylər deyəcəklər ki, mən onları dilimə alıb danışa bilmərəm. Mən qatı qumarbaz olmuşam. Elə işlərə düşmüşəm ki, etiraf ediləsi deyil. Bununla belə, atalar keçənə güzəşt deyiblər. Keçən keçib. Lakin istəyirəm mənə inanasınız. Vəcdanıma and içirəm ki, arvadımı mən öldürməmişəm.

Derekin səmimiyyətlə dediyi sözlər qəribə təsir bağışladı. Elə bil aktyor səhnədən hansı bir faciədənsə bir parçanı ibarə ilə deyirdi.

Derekin gözləri Katrinin təşviş dolu gözlərinə sataşdı.

– Bilirəm. Siz haqlısınız. Mən o gün yalan dedim. Mən arvadımın kupesinə girmişdim. Arvadımın kupesinə getməyimi izah etmək çətin olsa da, çalışacağam ki, sizi başa salam. Mən kupeyə qeyri-şüuri girdim. Məsələ burasındadır ki, mən azmaz arvadımı izləməyə başlamışdım. Qatarda gözə görünməməyə çalışırdım. Mirel mənə demişdi ki, arvadım Parisdə qraf Roşla görüşəcək. Lakin bu baş vermədi. Mən xəcalət çəkdim. Birdən fikrimə gəldi ki, girim birdəfəlik bu məsələni arvadımla aydınlaşdırım. Bu qraf məsələsinə son qoyaq. Qapını açıb içəri girdim.

Derek susdu.

– Bəs sonra? – deyə Katrin onu fikirdən ayırdı.

– Ruf yatırdı. Üzü o tərəfə uzanmışdı. Mən yalnız arxadan başını görə bildim. Mən əlbəttə, onu oyada bilərdim. Lakin birdən bədənimi qərribə bir hiss çulğadı. O hiss nə idi? İndi o barədə danışmağın nə mənası var. Biz bir-birimizə o hissi yüz dəfələrlə bəyan edə bilərdik. Nə isə. O elə sakitcə uzanmışdı ki, elə bil mələkdə. Yuxudan oyatmağa qıymadım. Çalışdım ki, oyanmasın. Sakitcə kupeni tərk etdim.

– Bəs polisə niyə yalan ifadə verdiniz?

– Ona görə ki, mən axmaq deyiləm. Lap əvvəldən dərk etdim ki, ehtimaldan çıxış edilsə, ölümün səbəbi araşdırılanda ən münasib qatil elə mən hesab olunaram. Əgər mən ölümündən əvvəl arvadımın kupesində olduğumu etiraf etsəydim, özüm öz əlimlə kəndiri boğazıma salmış olardım.

– Başa düşürəm, – Katrin qeyri-iradi dedi.

Lakin o, doğrudanmı, başa düşürdü? Heç özü də deyə bilməzdi. Derekin şəxsiyyəti Katrini möhkəmcə cəzb edirdi. Lakin daxildən gələn nəşə müqavimət göstərir, onu çəkindirirdi.

– Katrin!

– Mən...

– Məndə sizə qarşı bir istək vardır. Siz necə?

– Deyə bilmərəm.

Bu inamsızlıq idi, yoxsa bu söhbətin yeri deyildimi?! Heç Katrin özü də bilmirdi, çaşıb qalmışdı. Bircə bilsəydi... Ümid-siz halda ətrafa baxdı ki, bəlkə, köməyinə gələn, dadına çatan nəşə gördü. Ucaboylu Naytonun tələsə-tələsə onlara tərəf gəl-diyini gördükdə yanaqları qızardı.

Naytonu salamlayanda Katrinin səsinə bir dəyişiklik və gözlənilməz mehribanlıq vardı. Derek ayağa qalxdı. Elə bil qara buludlar sifətini бүrümüşdü, qaşqabağı yer süpürürdü.

– Deyirsiniz, Ledi Təmplin oyunda riskə gedir?

– Mən gedib, təcrübəli oyunçu kimi, ona kömək etməli-yəm, – deyə Derek onlardan aralandı.

Katrin yenidən əyləşdi. Ürəyi bərk-bərk, aramsız döyü-nürdü. Çox sakit, bir az da utancaq Naytonla ordan-burdan danışdıqca özünə gəlirdi.

Katrin anladı ki, Nayton da ona ürəyini açır, lakin Derek-dən fərqli şəkildə. Utandığından Naytonun dili topuq çalırdı. Tərəddüdlə danışsa da, nitqi gözəl və aydın idi.

– Sizi görən andan qəlbim rahatlıq tapmır. Belə tezliklə sizinlə danışmaq istəməzdim. Lakin Van Aldin istədiyi vaxt çıxıb gedə bilər. Onda sizinlə danışmağa imkan olmayacaq. Bilirəm ki, belə tezliklə mənə meyil sala bilməzsiniz. Bu müm-kün də deyil. Özümə güvənib, sizə ürəyimi açıram. Mənim var-dövlətim var. Yəni mən varlı adamam. Deyə bilmərəm ki, lap varlı adamam. Yox, xahiş edirəm, cavab verməyin. Bili-rəm, nə deyəcəksiniz. Odur ki sizdən cavab gözləmirəm. Əgər birdən Londona gedəcək olsam, bircə onu bilin ki, sizə mə-həbbətim var.

Katrin heyran qalmışdı. Nayton necə də nəzakətli, danı-şığı necə də məlahətli idi! Nayton ona güclü təsir etmişdi.

– Daha bir məsələ barədə. İstəyirdim biləsiniz ki, birdən çətinliyə düşsəniz, bir kömək lazım olsa, buyruğunuzu can-

başla yerinə yetirməyə hazır olan bir adam var, – Nayton onun əlini əlinə aldı. Sağollaşıb, geri baxmadan iti addımlarla kazinoya tərəf getdi.

Katrin sakitcə onun arxasınca boylandı... Derek Keterinq – Riçard Nayton – iki adam. Necə də müxtəlif adamlardır. Katrinin qəlbində Naytona bir rəğbət və inam vardı. Bəs Derek?

Birdən qəribə bir möcüzə baş verdi. Katrinə elə gəldi ki, bağda tək deyil. Elə bil Ruf Keterinq qarşısında dayanıb. Ruf pərişan-pərişan ona baxır, nəsə demək istəyirdi. Rufun ruhu ona nəsə çox vacib bir söz deməyə çalışırdı. Xeyli beləcə davam etdi. Nəhayət, Rufun xəyalı yoxa çıxdı. Katrin qorxuya düşərək ayağa qalxdı. Görəsən, Ruf Keterinqin demək istədiyi o vacib söz nə idi?

XXVII FƏSİL

MİRELİN MƏLUMATI

Katrindən ayrılandan sonra Nayton kazinoya Herkuliz Payrotu axtarmağa getdi. Onu qumar oynanan otaqların birində tapdı. Cüt nömrələrdə banka azca pul ataraq, özünü həmişəki kimi şux aparırdı. Nayton onun yanına gələndə ruletka fırlanıb-fırlanıb tək nömrələrdən otuz üçün üstündə dayandı. Payrot banka qoyduğu pulu uduzdu.

– Bəxtiniz gətirmədi? Yenə oynayacaqsınızmı? – Nayton soruşdu.

Payrot başını buladı:

– Xeyr, hələlik bəsdir.

– Qumarın gözəlliyini duyursunuzmu? Qumardan ləzzət alırsınızmı? – Nayton yenidən soruşdu.

– Ruletkadan yox.

Nayton gizlicə Payrota baxdı və o saat narahat oldu. Qırıq-qırıq danışdı:

– Vaxtınız varmı, mister Payrot? Sizə deyiləsi sözüm var.

– Qulluğunuzda hazıram. Çölə çıxmaq mı? Açıq hava, günün altı adama ləzzət verir.

Bayıra çıxdılar. Nayton dərindən nəfəs alaraq sözə başladı:

– Rivera mənim çox xoşuma gəlir. Birinci dəfə burada müharibə vaxtı, düz on iki il əvvəl olmuşam. Ledi Təmplinin xəstəxanasına göndərilmişdim. Cəbhədən Riveraya düşmək, özünüz təsəvvür edin, elə bil cənnətə düşmüşdüm.

– Ayrı cür təsəvvür etmək də olmaz, – Payrot dedi.

– Görün müharibədən nə qədər vaxt keçib, ancaq elə bil hər şey dünən olub, – Nayton sözünü fikirli-fikirli deyib susdu.

– Nəsə demək istəyirdiniz? Ancaq görürəm çəkinirsiniz, çox götür-qoy edirsiniz.

Nayton təəccüblə ona baxdı:

– Tamamilə haqlısınız, – Nayton etiraf etdi. – Ancaq bunu nədən bildiniz? Mən bilmirdim ki, görünüşümdə, hərəkətimdə açıq-aydın seziləcək nəyəsə yol vermişəm.

– İnsanın sifətindən, görkəmindən nəticə çıxarmaq, sözlü adam olduğunu bilmək mənim sənətimdir, – Payrot öz sənətinə yüksək qiymət verən sənətkar ləyaqəti ilə dedi.

– Mister Payrot, Mirel adlı rəqqasə haqqında eşidib-sinizmi?

– Mister Derek Keterinqin məşuqəsi?

– Bəli, özüdür ki, var. Deməli, mister Van Aldinin onun haqqında əvvəlcədən pis fikirdə olacağına şübhə yeri qalmır. Mirel məktub yazıb onunla görüşərək, məlumat vermək arzusunu bildirmişdi. Cənab Van Aldin tapşırırdı ki, sərt cavabla onun xahişini rədd edim. Elə də etdim. Bu gün səhər Mirel mehmanxanaya gələrək vizit vərəqini göndərmiş və bildirmişdir ki, təxirəsalınmaz və vacib bir iş üçün təcili mister Van Aldini görməlidir.

– Maraqlı məsələdir. Bəs sonra? – Payrot sözə qarışdı.

– Van Aldin qəzəblənmişdi. O mənə buyurdu ki, onu qovum. Lakin mən riskə gedərək onun dediyi kimi etmədim. Mənə belə gəldi ki, o qadın bizə qiymətli məlumat verə bilər. Bilirik ki, o da «Mavi qatar»da olub. Ola bilsin ki, nəşə görüb, ya eşidib. Məlumatı bizim üçün zəruri ola bilər. Siz mənimlə razısınız, mister Payrot?

– Mən sizinlə tam şərikəm. Əgər belə demək mümkün olsa, deyərdim ki, mister Van Aldin ağılsız iş görüb.

– Mən çox şadam ki, siz məsələnin mahiyyətini başa düşürsünüz. İndi isə, mister Payrot, sizə daha bir məsələni demək istəyirəm. Mister Van Aldinin bu işə münasibətdə ağılsız hərəkət etdiyini dərindən duyduğuma görə mən aşağı düşərək Mirel xanımla söhbət etdim.

– Nə olar, lap yaxşı edibsiniz, – Payrot dedi.

– Məsələ burasındadır ki, o, inadla israr edirdi ki, şəxsən mister Van Aldinin özünü görməlidir. Mən mister Van Aldinin cavabını mümkün qədər mülayim şəkllə salıb ona çatdırdım. Daha doğrusu, səmimiyyətlə deyim ki, onun cavabını tamamilə dəyişdim. Dedim ki, mister Van Aldin hazırda çox məşğul olduğundan təəssüf edir ki, sizi qəbul edə bilməyəcək. Siz cənab Van Aldinə deyəcəyiniz sözləri mənə də deyə bilərsiniz. Lakin Mirel xanım heç nə demədən çıxıb getdi. Mən qəti əminəm ki, o qadın nəşə bilir.

– Bu, ciddi məsələdir. Siz onun harada qaldığını bilirsinizmi? – Payrot sakitcə soruşdu.

– Bəli, bilirəm, – Nayton Mirelin qaldığı mehmanxananın adını çəkdi.

– Yaxşı. Bu saat biz ora getməliyik.

Nayton şübhəli-şübhəli ona baxdı və ehtiyatla soruşdu:

– Bəs sahibim, Van Aldin necə?

– Mister Van Aldin tərs adamdır. Mən inadcıl adamlarla mübahisə etmirəm. Ancaq onların dediklərinin əksinə hərəkət

edirəm. Biz bir dəqiqə də vaxt itirmədən gedib xanımı görməliyik. Mən onu inandıracağam ki, mister Van Aldin sizə onun adından danışmağa ixtiyar verib. Siz isə mənim sözlərimi təsdiqləyəcəksiniz.

Nayton hələ də şübhəli-şübhəli baxırdı. Lakin Payrot onun şübhə və tərəddüdünə fikir vermədi.

Mehmanxanada dedilər ki, madmazel öz nömrəsindədir. Payrot həm özünün, həm də Naytonun vizit vərəqini götürərək başqa bir vərəqdə «Mister Van Aldindən» yazıb vərəqlərin üstünə qoydu və göndərdi.

Xəbər gəldi ki, madmazel Mirel onları qəbul edəcək.

Onları madmazelin lüks nömrəsinə qədər müşayiət etdilər. İçəri girəndə sözə birinci Payrot başladı:

– Madmazel, biz bura mister Van Aldinin adından gəlmişik, – ehtiramla baş əydi.

– Ah, bəs özü niyə gəlmədi?

– O, xəstədir, – Payrot yalandan dedi. – Boğaz ağrısı onu pis günə qoyub. Səsi tamam tutulub. Mənə, eləcə də köməkçisi Naytona öz adından danışmağa səlahiyyət verib. Əgər bizimlə danışmasa, gərək gözəl madmazel iki həftəyə qədər gözləyə ki, mister Van Aldin sağalıb xanımı qəbul edə bilsin.

Əgər Payrotun dəqiq bildiyi, tam əmin olduğu bir şey vardısı, o da Mirel təbiətli adamların «gözlə» sözündən zəhlələrinin getməsi idi. Gözləmək onlar üçün cəhənnəm əzabı çəkmək kimi bir şeydir.

– Yaxşı, cənablar, mən danışacağam. Səbirli olmuşam. Bu işə qarışmaqdan çəkinmişəm. Nə üçün? Təhqir olunmaq üçün? Bəli, mən təhqir olunmuşam, alçaldılmışam. O fikirləşirmi ki, Mirellə belə rəftar etmək olmaz? Onu köhnə əlcək kimi atmaq olmaz. Xəbəriniz olsun ki, hələ məndən doyan, öz xoşuna məndən aralanan kişi olmayıb. Mən onlardan doyanda şələlərini qoltuqlarına verib, dallarından dəymişəm, – Mirel acıqdan nazik, incə bədənini əsdirə-əsdirə otaqda var-

gəl etməyə başladı. Ayağına toxunan kiçik kətli götürüb divarın küncünə vızıldatdı. Kətil divara dəyib sındı.

– Bax, onu da beləcə günə qoyacam. Bax belə!

Zanbaq dolu gül qabını götürüb buxarının barmaqlığına vurmağı ilə gül qabının çilik-çilik olması bir oldu.

Nayton onu əsl ingilis soyuqqanlılığı və narazılıqla müşahidə edirdi. O çaşan kimi olmuşdu. Özünü narahat hiss edirdi. Payrot isə, əksinə, bu səhnəyə baxıb əylənirdi:

– Ah, əla, əla! Görünür, xanım çox ehtiraslıdır.

– Mən incəsənət adamıyam. İncəsənətə ehtirassız qulluq etmək olmaz. Mən Derekə dedim ehtiyatlı olsun, özünü gözləsin. Məni eşitmək istəmədi. Qoy indi payını alsın!

O gözlənilmədən Payrota tərəf çevrilərək:

– Doğrudur ki, o, ingilis qızını almaq istəyir? – soruşdu.

Payrot öskürərək:

– Elə deyirlər, – mızıldandı. – Deyirlər ki, Derek o ingilis xanımının məftunudur.

Mirel bir az yaxın gəldi:

– Arvadını o özü öldürüb, – deyərək qışqırdı. – Buyurun, bu da sizin üçün məlumat. O mənə əvvəlcədən də öz niyyətini açıb söyləmişdi. Arvadının qəsdində idi. Derek çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. Bu, ən asan yol idi. Bu yolla da getdi.

– Siz deyirsiniz ki, mister Keterinq öz arvadını öldürüb?

– Bəli, bəli, bir də bəli. Bəyəm eşitmədiniz? Bəyəm bunu mən demədim?

– Polis bu məlumat üçün dəlil-sübut tələb edəcək.

– Mən onu həmin gecə arvadının kupesindən çıxan gördüm.

– Harada? – Payrot tez soruşdu.

– Qatar Liona çatır-çatmaz.

– Madmazel, siz buna and içərsiniz?

Payrot tamam dəyişmişdi. Bayaqqı şuxluğundan əsər-ələmət qalmamışdı. İndi o, sərt və qətiyyətli idi.

– Madmazel, siz buna and içə bilərsinizmi? – deyərək israr etdi.

– Bəli.

Araya sükut çökdü. Mirel tövşüyürdü. Çəkinməyə də, bir az qorxu ilə gah Payrota, gah da Naytona baxırdı.

– Bu, çox ciddi məsələdir, madmazel. Bunun nə qədər ciddi olduğunu dərk edirsinizmi? – xəfiyyə soruşdu.

– Əlbəttə, dərk edirəm.

– Çox yaxşı, madmazel. Yəqin, anlayırsınız ki, vaxt itirmək olmaz. Güman ki, bizimlə elə bu saat müstəntiqin yanına gedəcəksiniz.

Mirel özünü itirdi. Tərəddüd etdi. Lakin artıq gec idi. Çıxış yolu yox idi.

– Nə olar, qoy olsun. Bu saat paltomu götürüm gedək.

Payrotla Nayton tək qalanda bir-birinə baxdılar.

– Vacibdir ki, siz ingilislər necə deyirsiniz, hə, gərək dəmiri isti-isti döyəsən. O, çox qızgın adamdır. Bəlkə də, acığı soyuyanda peşman olacaq. Sözünü geri götürəcək. Biz buna yol verməməliyik.

Mirel bəbir dərili sarı velvet palto geyinmişdi. Elə özü də qorxulu, dişi, sarı bəbirə oxşayırdı. Qəzəbdən gözləri hələ də qılgılı saçırı.

Onlar komissar Ko və müstəntiq Kəreji bir yerdə tapdılar. Payrotun qısa girişindən sonra sorğu başlandı. Nəzakətlə Mireldən ifadə verməsini xahiş etdilər. Mirel Naytonla Payrota dediklərini təkrar etdi. Fərq bircə onda idi ki, indi sözləri seçir, düşünə-düşünə danışdı.

Müsyö Kərej asta-asta dedi:

– Bu, qeyri-adi məlumatdır, madmazel. – O, kürsüdə gərnəşərək pensnesini düzəltdi və rəqqasəni başdan-ayağa süzdü. – Biz inanaq mı ki, mister Keterinq, həqiqətən də, lovğa-lovğa arvadını öldürəcəyi barədə əvvəlcədən sizə danışmışdı?

– Bəli, bəli. O dedi ki, arvadı çox sağlamdır. Öz əcali ilə ölən deyil. Onun ölümünə yalnız müəyyən hadisə səbəb ola bilər. Onu təşkil edəcəyini dedi.

– Madmazel, bilirsinizmi ki, özünüzü tamamilə bu işə qatırsınız? – müsyö Kərej üzünü bozartdı.

– Mən? Dünyasında olan iş deyil, cənab. Mən onun dediklərini ciddi hesab etməmişəm. Xeyr, xeyr! Cənab, mən kişilərin dabbaqda göynə bələdəm. Onlar o qədər əcaib-qərib, mənasız şeylər danışirlər ki, gəl görəsən. Onların dediklərinin hamısını olduğu kimi qəbul etsək, görün nələr olar?!

Müstəntiq qaşlarını çatdı.

– Deməli, mister Keterinqin hədə-qorxu gəldiyi barədə dediklərinizə boş sözlər kimi baxaq? Soruşmaq eyib olmasın, madmazel, Londonda iş-gücünüzü buraxıb Riveraya gəlməyə sizi nə məcbur edib?

Mirel qəməzəli nəzərlərlə onu süzdü:

– İstəyirdim sevdiyim adamla bir yerdə olum. Məgər burada qeyri-adi bir şey var?

Payrot söhbətə qarışaraq nəzakətlə soruşdu:

– Siz mister Keterinqin arzusu iləmi gəlibsiniz?

Mirel bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdi. O, aşkarca tərəddüd etdi. Sonra isə təkəbbür və laqeydliliklə dedi:

– Belə işlərdə kefin nə istəyir, onu da edirəm, cənab.

Kişilərin üçü də görürdü ki, Mirelin cavabı cavab deyil. Lakin dillənmədilər.

– Nə vaxt qəti qərara gəldiniz ki, öz arvadını mister Keterinq öldürüb?

– Dediym kimi, cənab, qatar Liona çatır-çatmaz mister Keterinqi arvadının kupesindən çıxan gördüm. Onun sifətinə qorxunc bir ifadə qonmuşdu. Bunu heç vaxt yaddan çıxara bilmərəm.

Mirel qollarını qucaqlaya-qucaqlaya ucadan danışdı.

– Lap elə? – mister Kərej dedi.

– Qatar Lionu tərk edəndən sonra, madam Keterinqin ölüm xəbərini eşidəndə bildim...

– Bununla belə polisə xəbər vermədiniz, madmazel, – komissar nəzakətlə söhbətə qarışdı.

– Mən öz sevgilimi satmalı idim? Oh, xeyr, heç bir qadın bunu etməz. Özünüzü zəhmətə salmayın.

– Bununla belə, indi... – mister Ko eyham vurdu.

– İndi məsələ başqadır. O mənə vəfasız çıxıb. Məndən üz döndərib. Mən sakitcə oturub əzab çəkməliyəm?..

Müstəntiq onu dayandırdı:

– Tamamilə doğru deyirsiniz, elədir, madmazel. İndi zəhmət olmasa, məlumatınızı oxuyun. Hər şey doğru yazılıbsa, imzalayın.

Mirel sənəddə çox əlləşmədi. Vaxtını itirmədi.

– Bəli, doğrudur, hər şey olduğu kimi yazılıb, – deyərək ayağa qalxdı. – cənab, daha mən sizə lazım deyiləm?

– Hələlik xeyr, madmazel.

– Dereki həbs edəcəklərimi?

– Dərhal, madmazel. Heç nəfəsini çəkməyə imkan verməyəcəklər.

Mirel xəz paltosunu bədəninə sıxaraq kinli-kinli güldü:

– Məni təhqir etməzdən əvvəl bu barədə düşünməli idi.

Mister Payrot üzrxahlıq edirmiş kimi öskürərək sözə qarışdı:

– Kiçik bir məsələ. Zəhmət olmasa, deyin, nəyə əsasən deyirsiniz ki, qatar Lionu tərk edəndə madam Keterinq artıq qətlə yetirilmişdi?

Mirel mat-mat baxdı:

– Axı, o ölmüşdü.

– Ölmüşdümü?

– Bəli. Əlbəttə, mən...

Mirel birdən dayandı. Payrot dörd gözlə onun hərəkətinə göz qoyurdu. Mirelin gözlərindən nəsə bir təşviş keçirdiyi oxundu.

– Mənə belə dedilər. Hamı belə deyir.

– Gör ha! Mən də elə bilirdim ki, bu məsələ barədə cənab müstəntiqin idarəsindən başqa heç yerdə söhbət olmayıb.

Mirel çaşılıb qalmışdı:

– Adam o qədər şeylər eşidir ki, gəl görəsən. Onlar hardansa öyrənirlər. Kimsə dedi. Yadıma gətirə bilmirəm, kim idi, – xanım Mirel qapıya tərəf yönəldi. Mister Ko yerindən sıçradı, qapını açaraq xanıma xidmət göstərmək istəyirdi ki, Payrotun mülayim səsi yenidən eşidildi:

– Bağışlayın, xanım. Bəs cavahirat? O barədə bir şey deyə bilməzsinizmi?

– Cavahirat? Nə cavahirat?

– Böyük Yekaterinanın yaqutları. Hər şeyi eşitməyə qadir olduğunuzdan, yəqin, onlar barədə də eşitmiş olarsınız?

– Mən cavahirat barədə heç nə bilmirəm, – Mirel sərt-sərt cavab verərək otaqdan çıxdı.

Müsyö Ko qayıdıb yerində əyləşdikdən sonra dərindən nəfəs aldı.

– Qeyzə, azğınlığa, şeytanlığa bax! Görəsən, doğrumu deyir? Məncə, belədir.

– Sözündə, əlbəttə, müəyyən həqiqət vardır – Payrot dedi.

– Bunu miss Qreyin sözləri də təsdiq edir. Qatar Liona çatmazdan bir az əvvəl miss Qrey mister Keterinqin arvadının kupesinə girdiyini görüb Mister Keterinqin bu işdə əli olduğu tamamilə aydınlaşır. Mən çox təəssüflənirəm, – deyə komissar dərindən köks ötürdü.

– Təəssüflə köks ötürmək nə üçün? – Payrot soruşdu.

– Bütün ömrüm boyu arzum qraf Roşun ayağına qandal vurmaq olmuşdur. Mənə elə gəlirdi ki, bu dəfə arzuma çatacağam. Cənab Derek Keterinqi həbs etmək isə o qədər də xoşagələn iş deyildir.

Mister Kərej burnunu eşələdi:

– Əgər səhv etsək, – ehtiyatla dedi, – arzuolunmaz nəticələr verə bilər. Mister Keterinq zadəgandır. Qəzetlər xəbər tutacaqlar. Əgər səhv etmiş olsaq, – o əvvəlcədən nəsə könülbulandıran bir şeyin baş verəcəyini duyan adam kimi çiyinlərini çəkdi.

– Bəs cavahirat? – Komissar soruşdu. – Necə fikirləşirsiniz, cavahiratı neyləyib?

– Əlbəttə, zərgərlik fabrikinə vermiş olar, – mister Kərej dedi. Cavahiratı yanında saxlamaq onun üçün qorxulu olardı. Odur ki, onları başından eləmiş olar.

Payrot gülümsündü:

– Cavahirat barədə mənim şəxsi fikrim var. Cənablar, özünü Markiz adlandıran şəxs haqqında nə bilirsiniz?

Komissar həyəcanlanaraq qabağa əyildi:

– Markiz, Markiz, – deyə fikirləşdi. Birdən yerindən atıldı: – Markiz? Fikirləşirsiniz ki, bu işdə Markizin əli var, mister Payrot?

– Soruşuram ki, özünü Markiz adlandıran şəxs haqqında nə bilirsiniz?

Komissar üz-gözünü turşudub:

– Demək olmaz ki, onun haqqında əsaslı bir şey bilirik, – pərişan-pərişan dedi. – O, səhnə arxasından iş görür. Onun zibilli işlərini əlaltıları görürlər. Lakin o kimdirsə yuxarı təbəqədənindir. Biz buna əminik. O, cinayətkarlar arasından çıxmayıb. Kübar ailəsindəndir.

– Fransızdır?

– Bə...li. Hər halda, biz belə düşünürük. Lakin buna da tam əmin deyilik. O, Fransada da, İngiltərədə də, Amerikada da cinayətlər törədib. Keçən payız, İsveçrədə də bir sıra oğurluqlar olub ki, orada da Markizin dəst-xətti açıq-aşkar görünür. Necə olursa olsun, o, elə-belə, adi adam deyil. Fransız və ingilis dillərində eyni dərəcədə mükəmməl danışır. Əsli-kökü bir sirr olaraq qalır.

Payrot baş əyərək təşəkkür etdi və ayağa qalxdı.

– Bəlkə, siz nəşə əlavə edəsəniz, Mister Payrot? – komissar ona müraciət etdi.

– İndi bir şey deyə bilmərəm. Ola bilsin ki, mehmanxanada məni artıq bir xəbər gözləyir.

Mister Kərej narahatlıqla yerində qurcalandı:

– Əgər bu işdə Markizin əli varsa... – o, sözünə ara verdi.

– Onda bütün ehtimallarımız alt-üst olur, – mister Ko narazı dilləndi.

– Əksinə, bu mənim fikirlərimlə çulğalaşır, – Payrot dedi.

– Görüşənə qədər, cənablar. Əgər əhəmiyyətli bir xəbər alsam, o saat sizə çatdıracam.

Payrot mehmanxanaya piyada gəldi. Sifəti tutqun idi. Londondan teleqram gəlmişdi. Cibindən bir qəzet parçası çıxartdı. Masanın üstünə qoydu. Teleqramı şifrələrlə oxudu. Uzun bir teleqram idi. İki dəfə diqqətlə oxuyandan sonra tələsmədən cibinə qoydu. Yuxarı qalxdı. Xidmətçisini salamlayaraq dedi:

– Corc, yorulub əldən düşmüşəm. Tərpənməyə halım yoxdur. Mənə şokoladla qəhvə sifariş ver.

Necə lazımdırsa, eləcə də sifariş edildi və şokoladla qəhvə gətirildi.

– Corc, mən inanıram ki, sənin ingilis zadəganları barədə yaxşı məlumatın var.

Corc razılıqla gülümsündü:

– Bəli, cənab. Demək olar ki, məlumatım var. Ömrüm boyu onlara xidmət etmişəm.

– Sənin fikrincə, cinayətkarlar həmişə aşağı təbəqələrdən çıxır?

– Həmişə yox, cənab. Hersoq Devizin kiçik oğlu iyrənc əməllər törətmişdi. Şübhə altında İtonu tərk edən gənc zadəgan sonralar çox böyük narahatlıqlara bais olmuşdu. Polis inana bilmirdi ki, o, oğurluq azarına tutulmuş olsun. Bu ağıllı gənc tamam korlanmışdı. Əlini bulamadığı bədnam iş qalmamışdı. Nəhayət, hörmətli Hersoq Avstraliyaya gedərək, deyilənə görə, başqa adla yaşayıb. Çox təəccüblü olsa da, həqiqət belədir. Deməliyik ki, həmin cavan centlmenin maddi cəhətdən heç nəyə ehtiyacı yox idi!

Payrot asta-asta başını silkələdi:

– Sərgüzəşt sevənmiş. Bir az da qəribəliyi olmalıdır. Görəsən...

Payrot cümləni bitirmədi. Cibindən Londondan təzəcə aldığı teleqramı çıxarıb yenidən oxudu.

– Niyə, elə Ledi Meri Foksun qızını götürək. Bəyəm o, aşağı təbəqədən idi? – xidmətçi nəsə xatırlayaraq davam etdi.
– Tacirləri, ticarətlə məşğul olan adamları, onların ailələrini hiylə ilə necə aldadırdı. Onların canına bir vəlvələ salmışdı, gəl görəsən. Buna bənzər o qədər əcaib-qəraib hadisələr var, saymaqla qurtarmaz.

– Sənin böyük təcrübən var, Corc, çox vaxt fikirləşirəm ki, adlı-sanlı ailələrdə gen-bol yaşadığın halda, mənim xidmətçim işləməyi özünə rəva görməyin, bəlkə, sənin də macərə həvəskarı olmağınla bağlıdır?

– Heç də yox, cənab. Məlumat bürosunda eşitmişdim ki, İngiltərənin kralı sizi Bakinhəm sarayında qəbul edib. Deyirlər, əlahəzrət sizə böyük iltifat göstərib, qabiliyyətinizi yüksək qiymətləndirib. Vəziyyət elə gətirmişdi ki, mən onda yeni iş axtarırdım.

– Belə de. Adam həmişə hər şeyin səbəbini bilmək istəyir.

Payrot bir az susduqdan sonra soruşdu:

– Madmazel Papopolusa zəng etdin?

– Bəli, cənab. Madmazel və atası bu axşam sizinlə nahar etməyə məmnun olacaqlar.

– Belə, – Payrot fikirli halda dedi. Şokoladla qəhvəsini içdi. Fincanla nəlbəkini siniyə qoyaraq astaca elə bil xidmətçisi ilə deyil, öz-özü ilə danışdı:

– Əzizim Corc, dələnin peşəsi payızda qoz-fındıq yığmaqdır ki, sonra yesin, acından ölməsin. Bəşər övladı heyvanlar aləmindən dərs alır, nəticə çıxarır. Mən həmişə belə etmişəm. Mən bəzən pişik, siçan deşiyinin ağzını kəsib siçanın deşikdən çıxacağını gözlədiyi kimi, nəfəsimi içəri çəkib şikarımı izləmi-

şəm. İy ilə iz götürüb, izdən ayrılmayan təlim görmüş it kimi izə düşüb, axıra kimi getmişəm. Mən, əziz Corc, həm də dələ kimi hərəkət etmişəm. Bir az burdan, bir az ordan məlumat və faktlar toplayıb saxlamışam. İndi on yeddi il əvvəl saxlanca qoyduğum cevizi götürməyə gedirəm. Qulağın məndədirmi, Corc?!

– Nəsə ağlım kəsmir ki, cənab, qoz-fındığı on yeddi il saxlanca qoymaq ola. Eşitmişəm ki, butulkalarda cürbəcür içkilər saxlamaq olur. Lakin qoz-fındığın saxlanca qoyulduğunu ilk dəfədir eşidirəm.

Payrot xidmətçisinə baxaraq gülümsündü.

XXVIII FƏSİL

PAYROT SAXLANCININ BƏHRƏSİNİ GÖRÜR

Payrot qonaqlığın vaxtını təyin edəndə nəzərdə tutmuşdu ki, əvvəlcə yolüstü Kəp Martinə, Ledi Təmplingin evinə baş çəkib, miss Qreyi görəndən sonra Monte Karloya getsin. Elə də etdi. Maşınla birbaşa Ledi Təmplingilə gəldi. Katrin və Lenoks yuxarı mərtəbədə paltarlarını dəyişdirdilər. Payrotu kiçik bir otağa ötürdülər. Üç-dörd dəqiqədən sonra Lenoks Təmpling gəldi. Salamlaşandan sonra dedi:

– Katrin hələ hazır deyil. Gözləyəcəksiniz, yoxsa sözünüzü ona mən çatdırım?

Payrot dalgın-dalgın baxdı. Elə bil çiyindən ağır yük asılmışdı. Sanki adicə bir suala cavab vermək ondan böyük güc tələb edirdi.

– Xeyr, – nəhayət, o, cavab verdi. – Güman edirəm ki, madmazel Katrini gözləməyə ehtiyac yoxdur. Bəlkə, gözləməsəm, daha yaxşıdır. Elə şey var ki, demək bəzən çətin olur.

Lenoksun qaşları çatılsa da, nəzakət xatirinə qoca Payrotun sözünü kəsmədi.

Payrot davam etdi:

– Rəfiqənizə deyin ki, bu axşam mister Keterinqi arvadının ölümündə təqsirləndirərək tutmuşlar.

– Siz istəyirsiniz ki, bu xəbəri Katrinə mən çatdırım? – O, tövşüyə-tövşüyə soruşdu. Elə bil arxasından qovmuşdular. Rəngi ağarmış, sifəti dəyişmişdi.

– Əgər mümkünsə, siz deyin, madmazel.

– Niyə? Güman edirsiniz ki, bu xəbərdən Katrin pərişan olacaq? Sizcə, bunun Katrinə dəxli var?

– Bilmirəm, madmazel, – Payrot dedi. – Bilirsiniz, mən hər şeyə səmimiyyətlə yanaşıram. Mənim hər şeydən başım çıxsa da, bu işdə çətinlik çəkirəm. Ola bilsin ki, bu işdə siz məndən səriştəlisiniz.

– Bəli, elədir. Lakin heç nə demək fikrində deyiləm.

Onun qaşları çatıldı, qaşqabağını salladı. Bir az susandan sonra:

– Siz inanırsınız ki, Derek arvadını öldürüb? – Lenoks kəskin səslə qışqırdı.

Payrot çiyinlərini çəkdi:

– Polis belə deyir.

– Ah, belə de? Yaxanızı kənara çəkirsiniz? Deməli, nəşə var ki, yaxanızı kənara çəkirsiniz. – Lenoks yenidən susdu. Qaşqabağı yer süpürürdü. Payrot mülayim səslə soruşdu:

– Siz Derek Keterinqi çoxdan tanıyırsınız, elə deyilmi?

– Lap uşaqlıqdan – Lenoks boğuş və kobud səslə cavab verdi. Payrot bir kəlmə də demədən xeyli başını silkələdi.

Lenoks sərt hərəkətlə bir kürsü götürüb masanın yanında oturdu. Masaya dirsəklənərək əlləri ilə sifətini tutdu. Düz Payrota baxaraq soruşdu:

– Nə deyirlər? Əsasları, sübut-dəlilləri nədir? Yəqin, arvadının ölümündən sonra varlanması məsələsidir.

- Söhbət iki milyondan gedir.
- Əgər arvadı ölməsəydi, Derek tamam müflisləşib dilənçi kökünə düşəcəkdə?
- Bəli.
- Hələ bu əsas deyil. – Lenoks israr etdi. – Doğrudur, Derek də həmin qatarda olub. Bu hələ hər şey deyil.
- Misiz Keterinqin kupesindən, üstündə böyük «K» hərfi yazılan, lakin ona aid olmayan siqaret qutusu tapılıb. Bundan əlavə qatar Liona çatmamışdan əvvəl iki nəfər Dereki arvadının kupesinə girən görüb.
- Kimdir o iki nəfər?
- Biri sizin rəfiqəniz miss Qrey, o biri isə rəqqasə qız Mirel.
- Bəs Derek? O nə deyir?
- O, ümumiyyətlə, arvadının kupesinə girdiyini inkar edir.
- Payrot dedi.
- Axmaq ki, axmaq! – Lenoks tam ciddiliklə dedi və qaş-qabağını tökdü: – Deyirsiniz qatar Liona çatır-çatmaz? Yəni Misiz Keterinqin nə vaxt öldüyünü bilən yoxdurmu?
- Həkimlərin gəldiyi nəticə tam dəqiq ola bilməz. Onlar bu qənaətə gəliblər ki, ölüm Liondan sonra baş verib. Bizdə olan az-çox məlumat da sübut edir ki, qatar Lionu keçəndən az sonra Misiz Keterinq artıq qətlə yetirilibmiş!
- Bu qənaətə nə əsasla gəlibsiniz?
- Payrotun üzünü təbəssüm bürüdü:
- Kimsə onun kupesinə gedib və görüb ki, xanım artıq öldürülüb.
- Bəs o «kimsə» qatarı ayağa qaldırmayıb?
- Xeyr!
- Niyə?
- Şübhəsiz, buna əsası, şəxsi fikirləri olub.
- Lenoks sərt-sərt onu süzərək:
- Bəs siz bunun səbəbini bilirsinizmi? – deyə soruşdu.
- Demək olar ki, bilirəm.

Lenoks danışmadı. Beynində nəyisə götür-qoy etdi. Payrot sakitcə onu müşahidə edirdi. Nəhayət, Lenoks başını qaldırdı. Yanaqları qızarmışdı, gözündə ümid işığı yanırdı.

– Sizcə, xanım Keterinqi başqa adam öldürüb? Belə olan halda, caninin nə ölümü vardı ki, Liona qədər qatarda yapışıb qalsın? Birbaşa onun kupesinə gedər, boğub öldürəndən sonra yaqutları götürüb heç nə olmamış kimi qatarı tərk edərdi. Bundan ağıllı, bundan tədbirli nə ola bilərdi? Hətta qatar Lion vağzalında olarkən də onu öldürə bilərdilər. Deməli, Derek arvadının kupesinə girəndə o hələ sağ-salamat ola bilər, o biri adam kupeyə girəndə isə öldürülmüş ola bilərdi.

Payrot kürsüdə yerini rahatladı. Dərindən nəfəs aldı. Lenoksa baxaraq üç dəfə başını tərpətdi:

– Madmazel, dedikləriniz çox doğrudur. Dərin mağaraya düşərək yolu itirən və zülmət qaranlıqda özünü ora-bura vuran adamlar kimi çapalayırdım. Siz mənə işıq ucu göstərdiniz. Bir incə məsələdə çaşıb qalmışdım. Siz mənim gözümü açdınız, – deyərək ayağa qalxdı.

– Bəs Derek? Onun axırı nə olacaq? – Lenoks narahatlıqla soruşaraq ümid dolu nəzərlərlə qoca xəfiyyəyə baxdı.

– Kim bilir? – Payrot çiyinlərini çəkdi. – Bircə onu deyə bilərəm ki, madmazel, mən işin belə gedişindən razı deyiləm, mən, Herkuliz Payrot hələlik razı deyiləm. Ola bilsin ki, lap bu gecə vacib bir şey öyrənəcəm. Həl halda, mən buna çalışacağam.

– Yoxsa kiminləsə görüşünüz var?

– Bəli.

– O, nəse bilirmi?

– Nəse biləcəyinə böyük ümid bəsləyirəm. Bu işlərdə daşdaş üstə qoymaq olmaz. Hər daşın, hər kəsəyin altına baxmaq, hər kiçik siçan deşiyini də gözdən keçirmək lazımdır. Xudahafiz, madmazel!

Lenoks onu qapıya qədər ötürdü.

– Sizə bir köməyim oldumu? – soruşdu.

Payrotun sir-sifəti açıldı. Astanada dayanan Lenoksa mehribanlıqla baxaraq:

– Bəli, madmazel, köməyiniz dəydi. Əgər həтта düyün açılmasa belə, bunu həmişə yadınızda saxlayın.

Maşına minəndən sonra qoca Payrot yenidən fikrə getdi. Lakin gözlərində bir işıq görünürdü. O bu halı qələbəyə yaxın olanda, vacib bir xəbər eşitmək ərəfəsində keçirirdi.

Görüş yerinə bir az gecikmişdi. Mister Papopolus və qızı artıq gəlmişdilər. Acizənə üzr istədi. Dil-ağız elədi ki, onu bağışlasınlar. Yunan bu axşam daha mehriban, daha xeyirxah təsir bağışlayırdı. Ziya çox qəşəng görünürdü. Kefi də kök idi. Nahar çox gözəl keçdi. Payrot əlindən gələni etdi. Lətifələr danışdı, gülməli söhbətlər etdi. Ziyaya ürəkaçan iltifatlı sözlər, komplimentlər dedi. Öz həyatından çoxlu maraqlı hadisələr danışdı. Menyunu əvvəlcədən xüsusi zövq ilə seçmişdi. Şərab da qiyamət idi.

Nahar sona yaxınlaşanda mister Papopolus nəzakətlə soruşdu:

– Sizə verdim kiçik məlumat işinizə yaradımı? Atı ram edə bildinizmi?

– Hələlik cıdırdan başı çıxan dost-taşıqlarla söhbətləşirəm.

– Onların gözləri bir-birinə sataşdı.

– Məşhur atdır, eləmi?

– Xeyr, dostlarımız ingilislər demiş, adsız-sansız «qara cıdır atı»dır.

– Belə de, – Papopolus fikirli-fikirli dilləndi.

– Gəlin indi də kazinoya gedək, istirahətimizi orda davam etdirək, – Payrot dedi.

Kazinoda payrot Ziya ilə ruletka arxasına keçib dilxoşluq üçün qumar oynayarkən Papopolus yoxa çıxdı.

Payrotun bəxti gətirmədi, uduzdu. Ziya isə bir neçə min frank uddu.

– Yaxşı olar ki, daha oynamayım, – Ziya dedi.

Payrotun gözləri güldü:

– Əla. Doğrudan da, madmazel Ziya, atanızın qızısınız. Nə vaxt dayanmağı, geri durmağı bacarmaq özü də bir məharətdir.

Payrot ətrafa nəzər salaraq:

– Atanızı görmürəm, madmazel. Mən bu saat paltonuzu gətirim, bağa gəzməyə çıxacaq, – deyib aralandı.

Lakin o birbaşa asılıqana getmədi; Papopolus aradan çıxanda gözücu fikir vermişdi. Bu hiyləgər qocanın nə məqsədlərsə ayrıldığını duymuşdu. Gözü ilə onu axtardı. Böyük zalın girəcəyində gözlənilmədən onun sütunun arxasında daldalanaraq bir xanımla danışdığını gördü. Payrot xanımı o saat tanıdı. Rəqqasə Mirel idi.

Payrot otağın ətrafına dolanaraq sakitcə sütunun o biri tərəfinə keçdi. Onu görmədilər.

– Mənə vaxt lazımdır, əgər gözləsəniz, mütləq pul əldə edəcəm.

– Gözləmək? – Papopolus çiyinlərini çəkdi və davam etdi.

– Axı, bu, münasib deyil, xoşagəlməz nəticə verə bilər.

– Cəmisi bir neçə gün möhlət istəyirəm. Olsa-olsa bir həftə, on gün. Tam əmin ola bilərsiniz ki, hər şey qaydasında olacaq. O vaxta kimi pul mütləq gələcək.

Papopolus yerində qurdalanaraq ətrafa baxanda Payrotu boynunun ardında gördü.

– Nəhayət ki, sizi tapdım, cənab Papopolus! Səhərdən sizi axtarırdım. İcazə versəniz, madmazel Ziya ilə bir az bağda gəzərdik, – dedi və sonra Mirelə baş əyərək onu salamladı. Min dəfə üzr istəyirəm, xanım. Sizi gec gördüm.

Rəqqasə onun salamını könülsüz aldı. İkilikdə olan söhbətin yarımçıq qoyulması ürəyindən deyildi:

– Əlbəttə, bu nə deyən sözdür! Buyurun, gedin, gəzin, – Papopolus mızıldandı.

Payrot o saat gözdən itdi. Tez özünü asılıqana çatdırdı. Ziyanın paltosunu götürüb, madmazelin yanına getdi. Birgə bağa çıxdılar.

– Adamlar burada intihar edirlər, – Ziya dedi.

Payrot çiyinlərini çəkdi:

– Elə deyirlər. Kişilər axmaq olurlar. Düz demirəmmi, madmazel? Yemək, içmək, kef çəkmək, təmiz hava ilə nəfəs almaq yaxşı şeydir, madmazel. Bundan imtina etmək axmaqlıqdır. Nədi, nədi, birinin pulu yoxdur, müflis olub və ya hansı qadınsa ürəyini parçalayıb. Məhəbbət, məhəbbət nə qədər bədbəxtliyə, ölümə səbəb olub! Bəlkə, doğru demirəm, madmazel!

Ziya güldü.

– Gülməyin, madmazel, başınıza gələr. Sizin kimi gözəl və cavan xanımı kim istəməz, – Payrot şəhadət barmağını silkələdi.

– Onun vaxtı keçib, – Ziya dedi. – Unudursunuz ki, mən otuz üç yaşındayam. Sizinlə açıq danışiram, ayrı cür də ola bilməz. Atama dediyiniz kimi, bizə Parisdə kömək əli uzatdığınız vaxtdan düz on yeddi il keçib.

– Sizə bu yaşı heç cür vermək olmaz, – Payrot ehtiramla dedi. – Çox az fərq hiss olunur. Onda bir az arıq, ağbəniz, bir az da daha ciddi idiniz. Yaş, qayğı nə olduğunu bilmirdiniz. Gənc, cazibədar, təcrübəsiz bir qız idiniz, madmazel Ziya, inan ki, hamı bu fikirdə idi.

– On altı yaşında adam çox sadə, bir az da gənc olur.

– Ola bilsin ki, elədir. Doğrudan da, elədir, – Payrot dedi.

– On altı yaşda olanda adam hamıya inanır, elə deyilmi? Nə desələr, inanır.

Əgər Payrot görsəydi ki, Ziya ona necə çəp-çəp baxır, bəlkə də, söhbəti dəyişərdi. Lakin bu söhbəti etmək çox vacib idi. Dalğın-dalğın sözünə davam etdi:

– Çox qəribə hadisə idi. Madmazel, atanız heç vaxt həqiqəti bilmədi.

– Hə?

– O məndən xahiş edəndə ki, hər şeyi təfəsilatı ilə danışım, mən ona belə dedim: «Söz-söhbətsiz, dava-dalaşsız sizdə saxlanca qoyulan və yoxa çıxan matahı tapıb sizə qaytardım. Məndən artıq heç nə soruşmamalısınız». Bilirsinizmi, madmazel, niyə belə dedim?

– Bu barədə heç bir təsəvvürüm yoxdur, – Ziya soyuqqanlıqla dedi.

– Ona görə ki mən təcrübəsiz balaca madmazelə mərhəmətlə, ehtiramla yanaşdım. Elə incə, elə ağbəniz, elə ciddi idiniz ki, gəl görəsən!

– Nə demək istədiyinizi başa düşmürəm! – Ziya acıqlandı.

– Başa düşmürsünüz, madmazel? Antonio Pirezionu unudubsunuz?

Payrot hiss etdi ki, Ziyanın nəfəsi daralır. Bu gözlənilməz söhbət onu sarsıtmışdı. Lakin artıq gec idi: Payrot söhbəti yarımçıq kəsmədi, davam etdi:

– Antonio mağazaya köməkçi kimi, satıcı kimi gəlmişdi. Ayrı cür istədiyinə çata bilməzdi. İşləyə-işləyə o gözəl oğlan sahibinin qızına da göz qoya bilərdi, elə deyilmi? Dildən pərgar olan gənc və gözəl oğlanla əhd-peyman bağlayan qız həmişə məhəbbətdən deyil, hərdən başqa şeylərdən, hətta təsadüfən saxlanc üçün atasına müvəqqəti etibar edilən matahdan da danışa bilərdi. Dediğiniz kimi, madmazel gənclikdə adam bir az axmaq və hamıya inanan olduğundan, atasına etibar edilən matahı ötəri olsa da, inanıb ona göstərə və bununla özü də bilmədən mətahın saxlandığı yerdən onu xəbərdar edə bilərdi. Sonra isə həmin matah yoxa çıxır, ağlagəlməyən fəlakət baş verir. Əfsus ki, təcrübəsiz gənc madmazel çıxılmaz vəziyyətə düşür. Qorxudan bilmir nə etsin. Açıb hər şeyi danışsın, yoxsa sussun? Bu vaxt işini gözəl bilən Herkuliz Payrot meydana atılır. Möcüzələr yaradır. Yoxa çıxmış qiymətli matah qaytarılır. Hər şey öz yoluna düşür, sıxıntılar keçib gedir.

Ziya qəzəblə ona tərəf döndü:

– Siz bunu o vaxtdan bilirsiniz? Bütün bunları sizə kim deyib? Bəlkə, Antonio özü danışıb?

Payrot başını buladı:

– Bunu mənə heç kim deməyib. Mən özüm duymuşam. Görürsünüz, madmazel, adamda yaxşı duyma qabiliyyəti olsa, xəfiyyəyə heç ehtiyac qalmaz.

Ziya xeyli müddət Payrotla yan-yana addımlayaraq susdu. Sonra gərgin səsle dedi:

– Bəs bu barədə fikriniz nədir? Atama deyəcəksiniz?

– Xeyr, əlbəttə yox, – Payrot sərt cavab verdi.

Ziya onu maraqla süzdü:

– Məndən nəyə xahişiniz var?

– Sizin köməyinizə ehtiyacım var, madmazel.

– Nəyə görə fikirləşirsiniz ki, mən sizə kömək edə bilərəm?

– Fikirləşmirəm, madmazel, güman edirəm. Ümid edirəm, umuram.

– Əgər kömək etməsəm, necə? Atama deyəcəksiniz?

– Xeyr, xeyr. Başınızdan o fikri atın. Mən şantajla məşğul olan adam deyiləm, madmazel. Sirrinizi açmaq, sizə hədə-qorxu gəlmək?! Xeyr madmazel, mən o yuvanın quşu deyiləm.

– Əgər sizə kömək etməkdən imtina etsəm, necə? – Ziya sakitcə soruşdu.

– İmtina etsəniz, bir daş altda, bir daş üstə. Elə bilin ki, heç aramızda bu söhbət olmayıb.

– Maraqlıdır, niyə? – Ziya dayandı.

– Onda qulaq asın deyim. Qadınlar, madmazel, genişürəkli olurlar. Yaxşılığı heç vaxt unuturlar. Əgər onlara kimsə, hardasa kömək edibsə, ona kömək əli uzatmaqdan çəkinmirlər. Mən bir dəfə sizə yaxşılıq etmişəm. Onda mən atanızla danışa bilərdim. Atanız israr etsə də, mən o sirri açmadım. Deyirlər, insan danışmağı körpəlikdən öyrənsə də, dilini qar-

nında saxlamağı da ahıl vaxtında öyrənir. Mənim o vaxtım çoxdan çatıb.

Araya sükut çökdü. Xeyli susandan sonra Ziya dedi:

– Atam o gün sizə eyham vurdu.

– Atanız min yaşasın. Mən ona minnətdaram. Mənə böyük yaxşılıq etdi.

– İnanmıram ki, onun dediyindən əlavə bir şey deyə biləm.

Payrot özünü elə tərbiyə etmişdi ki, məyusluğunu sifətin-dən oxumaq olmurdu. İndi də belə oldu. Sifətinin bir cizgisi də dəyişmədi. Şad-xürrəm adam kimi dedi:

– Yaxşı, nə deyirəm. Onda başqa mövzuya keçək.

Nəşə ilə danışmağa başladı. Lakin Ziyanın fikri dağınıq idi. Özündən ixtiyarsız qeyri-müəyyən cavablar verirdi, kazinoya yaxınlaşanda isə hiss olundu ki, müəyyən qərara gəlib.

– Mister Payrot!

– Eşidirəm, madmazel?

– Sizə bacardığım köməyi edəcəyəm.

– Siz necə də xeyirxahsınız, madmazel, olduqca xeyirxahsınız!

Araya sükut çökdü. Payrot onu tələsdirmədi. «Qoy özü istədiyi kimi danışsın».

– Pah! Bütün bunlardan sonra niyə də danışmayım? Atam çox ehtiyatlı adamdır. Dediği sözləri yüz ölçür, bir biçir. Lakin sizinlə ehtiyatlı olmağa lüzum yoxdur. Özünüz dediniz ki, sizi yalnız qatil maraqlandırır, cavahiratla işiniz yoxdur. Mən sizə inanıram. Siz deyəndə ki, biz Nitsə yaqutların havasına gəlmişik, haqlı idiniz. Necə planlaşdırılmışdısa, eləcə də oldu. Yaqutlar indi atamdadır. Onu o gün atam sizə eyham vurduğu adam gətirdi.

– Markiz? – Payrot mülayim səslə soruşdu.

– Bəli, Markiz.

– Heç onu görübsünüzmü, madmazel Ziya?

– Bircə dəfə. Lakin o qədər aydın görmədim. Qapının deşiyindən, açar yerindən görmüşəm.

– Bu halda böyük çətinliklər ortaya çıxır. Hər halda, onu görübsünüz. Onu bir də görsəniz, tanıyarsınızmı?

Ziya başını buladı:

– O, maska taxmışdı.

– Cavan idi, yoxsa qoca?

– Ağ saçları vardı. Bəlkə, parik qoymuşdu, bəlkə də, öz saçları idi. Ona çox yaraşırdı. Lakin inanmıram ki, yaşlı adam olsun. Yerişi və səsi cavan olduğunu göstərirdi.

– Səsi? – Mister Payrot elə bil yuxudan ayıldı. – Deyirsiniz onun səsi? Onun səsinə bir də eşitsəniz, tanıya bilərsinizmi, madmazel Ziya?

– Bəli, tanıya bilərəm.

– Deməli, onunla maraqlanırdınız. Ona görə də açar yerindən baxırdınız, eləmi? Onun haqqında elə şeylər danışır. Adam lap mat qalır. O, adicə oğru deyil, tarixi və ya xəyali bir şəxsiyyətdir.

– Bəli, ola bilsin ki, elədir, – Payrot dalğın-dalğın dedi.

– Lakin mənə sizə demək istədiyim başqa şeydir. Diqqəti cəlb etməyən kiçik bir fakt var. Bəlkə, o sizi maraqlandırdı.

– Elə? – Payrot ruhlandırıcı tərzdə dilləndi.

– Yaqutları, artıq dediyim kimi, atama burada, Nitsdə verdilər. Onu verəni görmədim. Lakin bir şeyi bilirəm ki, o, qadın idi.

XXIX FƏSİL

VƏTƏNDƏN MƏKTUB

«Əziz Katrin, böyük-böyük adamlarla, dostlarla oturub-durduğundan, onların arasında yaşadığından inanmıram ki, biz tərəfin xəbərləri səni o qədər də maraqlandırsın. Lakin mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki, sən mənim düşündüyümdən də az iddialı, ağıllı qızsan. Burada elə bir yenilik yoxdur. Keşisin yeni köməkçisinin qalmaqalını nəzərə almasaq, burada təzə bir şey olmayıb. Məncə, o, Roma kilsəsinə xidmət edir. Hamı keşislə danışsa da, bir xeyri yoxdur. Deyir hamımız bir Allahın quluyuq. Kəniz barədə mənim bəxtim gətirmir. Anni yadında olar, dizdən yuxarı tuman geyər, baldırlarını göstərərdi. Boğazına ilan salsan da, yun corab geyməzdi. Onların heç biri barədə danışmağa dəyməz. Yel xəstəliyi və başqa xəstəliklər məni öldürür. Doktor Haris məsləhət gördü ki, Londona gedib özümü mütəxəssisə göstərim. Dedim ki, havayı yerə həkimə gini¹, üstəlik də yola pul xərcləməyin nə mənası. Guya ağrım azalacaq. Ancaq can şirindir, çərşənbə gününü gözlədim. Qayıdan başa yol xərci azalanda getdim Londona. Londonlu həkim xəstəliyimin nə olduğunu demək əvəzinə, elə hey məyus-məyus ordan-burdan danışdı. Axırda dözmədim. Dedim, ay həkim, mən sadə adamam, açıq danışmağı xoşlayıram. Düzünü deyən görüm, bu bəlaya ki, mən tutulmuşam, xərçəng xəstəliyidir, yoxsa yox? Boynuna almalı oldu ki, xərçəngdir. Deyirlər, müalicə olunsam, bir il ağrılarla yaşaya bilərəm. Bəzən tənhalıq məni üzür. Dostlarımin əksəriyyəti ya dünyadan köçüb, ya da başqa yerə köçüb gedib. Əzizim, arzu edərdim ki, müqəddəs Meri Meddə olaydın. Bu, inkarolunmaz faktdır. Əgər varlanmasaydın,

¹ Əvvəllər qızıl pul, indi isə bir funt məbləğində dəmir pul – tərəc.

yüksək cəmiyyətə keçməsəydin, inan ki, rəhmətlik Ceynin sənə verdiyi aylıq puldan iki dəfə artıq pul verərdim ki, gəlib mənə həyan olasan. Lakin həyatın öz qanunları var. Adamın hər arzusu çin olmur. Əgər birdən çətinliyə düşsən, bir hadisə baş versə, bil ki, yolunu gözləyən var. Həyatda hər şey olur. Azmi eşitmişik ki, saxta zadəganlar qadının pulunu mənimsəyəndən sonra nikah mərasimində, qadını kilsənin kandarında qoyub aradan çıxıblar. Çəkinmədən deyə bilərəm ki, sən ağıllı-kamallı qızsan, lakin nə bilmək olar? Birdən-birə sənə diqqət belə artan zaman nə desən baş verər. Başını bişirib, yoldan çıxararlar. İşdir, bir şey olsa, əzizim, bil ki, sənün üzünə bütün qapıları açıq olan bir ev var. O ki qaldı mənə, açıq-saçıq danışanam. Ancaq dilimdə nə varsa, ürəyimdə də odur.

Məhəbbət və ehtiramla, yaşlı dostun

Ameliya Vayner

Postskriptum. Xalan qızı Viskontəs Təmplin ilə sənün haqqında qəzetdə yazıya rast gəldim. Kəsib götürdüm. Bazar günü kilsədə ibadət qıldım ki, məğrurluq və şöhrətpərəstlik xəstəliyinə tutulmayasan».

Daha çox nəsihətnaməyə oxşayan məktubun bu yerini Katrin iki dəfə oxudu. Məktubu qatladi və yataq otağının pəncərəsindən Aralıq dənizinin mavi sularını seyr etdi. Boğazını qəhər boğdu. Birdən müqəddəs Meri Med üçün yaman darıxdı. Bütün günləri biri-birinə bənzəyən, heç nəyi bir-birindən fərqlənməyən bu kiçik guşə onu özünə çəkirdi. Bəli, bura necə olsa da, vətən idi, doğma idi. İstədi başını əlləri arasına alıb doyunca ağlasın.

Lenoksun qapıdan girməyi onu xilas etdi.

– Salam, Katrin! Boy, ay qız, bura bax, de görüm nə olub?

– Heç nə – Katrin dedi. Miss Vaynerin məktubunu götürməyi ilə əl çantasına qoymağı bir oldu.

– Görkəmin qəribədir. Bura bax, güman edirəm ki, etiraz etməyəcəksən. Xəfiyyə dostumu Nitsdə birgə naraha dəvət et-

dim. Qorxdum ki, gəlməyə. Sənin adından istifadə etdim. Dedim ki, onu görmək istəyirsən.

– Demək özün onu görmək istəyirsən? – Katrin dedi.

– Demə, demə. Ondan ötrü lap ürəyim tökülür. Mən ömrümdə əsl pişik gözünə oxşayan belə göy göz görməmişəm.

– Qoy sən deyən olsun. Yaxşı edibsən. – Katrin etinasızlıqla dedi.

Son günlər çox ağır və üzücü keçmişdi. Bütün söz-söhbət Derek Keterinqin həbs edilməsi ətrafında idi. Mavi qatarın sirri mümkün olan bütün nöqteyi-nəzərlərdən hərtərəfli müzakirə olunurdu.

– Maşın sifariş etmişəm. Anamı da aldatmışam. Bədbəxtlikdən nə dediyim yadımdan çıxıb. Fərq etməz. Anamın da yaddaşı xarabdır. Təki bircə hara getdiyimizi bilməsin. Yoxsa o da gələcək, yazıq Payrotu boğaza yığacaq.

Onlar «Neqresko» restoranına gələndə Payrot artıq onları gözləyirdi. Qızlara elə «fransız nəzakəti» göstərdi, o qədər tərifli sözlər dedi ki, gülməkdən onların gözlərindən yaş gəldi. Bununla belə, naharın yüksək səviyyədə, deyə-gülə keçdiyini demək olmazdı. Katrin dalğın idi, fikri uzaqlarda idi. Lenoks dəfələrlə söhbəti canlandırmaq üçün cəhd göstərsə də, bir şey çıxmadı. Eyvanda oturub qəhvə içəndə Lenoks birdən ədəb-ərkan gözləmədən Payrota girişdi:

– İşlər necə gedir? Məncə, nə demək istədiyimi yaxşı başa düşürsünüz?

Payrot çiyinlərini çəkdi:

– Onlar öz ehtimalları üzrə hərəkət edirlər, – dedi.

– Siz də kənardan durub onların necə işləmələrinə tamaşa edirsiniz?

Payrot qəmgin-qəmgin Lenoksu süzdü:

– Siz cavansınız, madmazel. Dünyada üç canlı var ki, onları tələsdirmək olmaz: Kəramətli Allahı, təbiəti və qoca adamları nəzərdə tuturam.

– Mənasız söhbətdir. Siz heç də qoca deyilsiniz, – Lenoks dedi.

– Ah, bunu eşitmək mənə xoşdur.

– Baxın, Mayor Nayton gəlir, – Lenoks dedi.

Katrin dönüb baxdı və tez özünü ələ aldı.

– O, tək deyil, cənab Van Aldin də onunladır. Mənim Mayor Naytondan soruşacaq sözüm var. Bu saat gəlirəm. – deyib Lenoks getdi.

Payrot Katrinə tərəf əyilərək pıçıldadı:

– Dalğın görünürsünüz, madmazel. Fikriniz çox uzaqlardadır, deyilmi?

– Nə qədər uzaq olsa da, İngiltərədən o yana keçməyib, – deyərək Katrin qeyri-iradi əlini əl çantasına ataraq səhər aldığı məktubu çıxardı və ona verdi.

– Bu mənim keçmiş həyatım barədə ilk sözdür. Necə olsa da ağırdır.

Payrot məktubu oxuyub qaytardı.

– Demək müqəddəs Meri Medə qayıdırınız?

– Xeyr, getmirəm. Niyə getməliyəm?

– Vay, səhv etdim, günah işlətdim. Bircə dəqiqə məni bağışlayın, – deyərək Payrot Lenoksun Van Aldin və Naytonla söhbət elədikləri yerə getdi. Amerikalı həddən artıq qoca və yorğun görünürdü. O, könülsüz halda başı ilə Payrotu salamladı. Van Aldin Lenoksun söhbətini dinləyəndə Payrot Naytonu kənara çəkdi.

– Van Aldin gözümə bir təhər dəyir, xəstə-zad deyil?

– Burda təəccüblü nə var ki? Derek Keterinqin həbsə alınması böyük söz-söhbətə, qalmaqala səbəb olub. İşləri tamam korlayıb, al-üst edib. Van Aldin, hətta sizi işə qatdığına peşman olub.

– O, İngiltərəyə qayıtmalıdır, – Payrot dedi.

– Birisi gün gedirik.

– Bu, yaxşı xəbərdir, – Payrot dedi. Bir az tərəddüddən sonra Katrin tərəfə baxaraq mızıldandı:

– Mən arzu edərdim, miss Qreyə deyəydiniz...

– Nə deyəydiniz?

– Deyəydiniz ki, mister Van Aldin İngiltərəyə qayıdır.

Nayton əvvəlcə özünü itirən kimi oldu. Sonra məmnuniyyətli Katrinə tərəf yollandı.

Payrot gördü ki, Nayton razılıqla Katrinə baş əyib, Lenoksla Van Aldinin yanına döndü. Sonra hamı bir yerə yığıldı. Bir az ordan-burdan danışandan sonra milyonçu və onun köməkçisi ayrıldılar. Payrot da xudahafizləşməyə hazırlaşdı.

– Qonaqpərvərliyinizə görə min-min təşəkkürlər, xanım qızlar. Əla nahar idi.

O, düşünə döyərək dedi:

– İndi mən güclü bir şirəm, əjdahayam. Ah, madmazel Katrin, siz hələ mənim gücümü görməyibsiniz. Siz olduqca nəzakətli, sakit Herkuliz Payrotu görübsünüz. Lakin dəhşətli, güclü Herkuliz Payrotu görməyibsiniz. Mən indi dava, təşviş qaldırmağa, məni dinləyənlərin ürəyinə vəlvələ salmağa gedirəm.

Özündənrazı halda qızlara baxdı. Qızlar əməlli-başlı təsirlənmişdilər. Bununla belə, Lenoks alt dodağını gəmirirdi. Katrinin isə dodaqları əsirdi.

– Görərsiniz, mən nə oyun çıxaracağam, – Payrot təmkini pozmadı. – Mən qalib gələcəyəm, – deyib yola düşdü. Bir neçə addım aralanmışdı ki, Katrinin səsinə eşidərək ayaq saxladı.

– Mister Payrot, məncə, siz haqlı idiniz. Mən ləngimədən İngiltərəyə qayıdırəm.

Payrot tikanlı-tikanlı onu süzdü. Katrin qızardı.

– Başa düşürəm – Payrot təmkinlə dedi.

– İnanmıram ki, başa düşəsiniz.

– Mən sizin fikirləşdiyinizdən də çox bilirəm, madmazel, – Payrot sözünü sakitcə deyərək qəribə bir ədayla gülümsündü. Gözləməkdə olan maşına minib Antibə yolu düşdü.

Sifəti bomboz rəngə çalan xidmətçisi Hipolit qraf Roşun «Marina» villasında gözəl doqrama gül masasının şüşəsini təmizləməklə məşğul idi. Qraf Roş o gün Monte Karloya getmişdi. Hipolit pəncərədən baxarkən bir nəfərin təşrif buyurduğunu gördü. Ömründə bu görkəmdə adam görməmişdi. Mətbəxdə məşğul olan arvadını çağırıb:

– O qəribə adama bax! – dedi. – Görəsən, yenə polis deyil?

Mari baxaraq sevindi:

– Əlbəttə, polis deyil.

– Doğrudan da, onlar, bizi o qədər də narahat etmədilər, – Hipolit dedi. – Lakin cənab qrafın xəbərdarlığının nə ilə bağlı olduğu bizə qaranlıq qaldı.

Zalın zəngi basıldı. Hipolit təmkin və ədəb-ərkanla qapını açmağa getdi.

– Təəssüf ki, qraf evdə yoxdur, cənab.

Qalınbıqlı, balacaboy bir kişi təbəssümlə dedi:

– Xəbərim var. Sən Hipolit Fləvelsən, eləmi?

– Bəli, cənab, elədir.

– Arvadınızın adı isə Mari Fləveldir?

– Bəli, cənab, lakin...

– Mən sizin hər ikinizlə bir yerdə söhbət etmək arzusundayam, – yad adam cəld addımlarla Hipolitın yanından keçib zala girdi.

– Arvadın, şübhəsiz, mətbəxdədir. Mən birbaşa ora gedəcəm.

Hipolit özünə gəlincə yad adam dal qapını açaraq, keçidlə düz mətbəxə getdi. Elə bil buralarda min dəfə olmuşdu. Mari mat-mat ona baxırdı. Dili-ağzı bağlanmışdı.

– Bax belə, – yad adam qoltuqlu ağac kürsülərdən birinə əyləşdi. – Mənim adım Herkuliz Payrotdur.

– Buyurun, cənab.

– Mənim adım sizə tanış deyil?

– Heç vaxt eşitməmişəm, cənab, – Hipolit dedi.

– İcazə ver, deyim ki, kəmsavadsan. Bu ad dünyanın çox böyük adamlarından birinə məxsusdur, – deyərək ah çəkdi və qollarını çarpazladı.

Hipolitlə Mari narahatlıqla ona baxırdılar. Özlərini itirmişdilər. Bu gözlənilməz, olduqca qəribə, əcaib adam nə istəyirdi? Dərdi-səri nə idi?

– Cənab nə arzu edir?

– Bilmək istəyirəm ki, polisə niyə yalan ifadə veribsiniz?

– Cənab, mən... Hipolit, polisi aldatmışam? Mən heç vaxt belə iş görməmişəm.

Payrot başını buladı:

– Səhvin var. Sən bir neçə dəfə polisi aldatmışsan. Bircə dəqiqə imkan ver, – deyərək cib dəftərçəsini çıxarıb açdı. – Ah, bəli, ən azı yeddi dəfə. Bu saat yalanlarını bir-bir üzünə oxuyacağam, – mülayim səslə yeddi hadisənin yeddisini də onun yadına saldı.

Hipolit lap özünü itirmişdi.

– Ancaq mənim məqsədim keçmiş günahlardan, yalanlardan söhbət açmaq deyil. – Payrot davam etdi. – Özünü hamıdan ağıllı hesab etmək adətini boşla dostum. Səndən də ağıllılar var bu dünyada. İndi isə mənim məşğul olduğum son hadisə ilə bağlı yalanının üstünə gələk. Məlumat veribsən ki, qraf Roş bu villaya yanvarın 14-də səhər gəlib.

– Bu yalan deyil, cənab, həqiqətdir. Qraf buraya yarvarın 14-də çərşənbə axşamı günü səhər gəlib. Elə deyilmi, Mari?

Mari məmnuniyyətlə ərinin sözlərini təsdiqlədi.

– Bəli, tamamilə doğrudur. Çox yaxşı yadımdadır.

– Olsun. Deyin görüm səhər yeməyinə sahibinizə nə verdiniz?

Mari özünü ələ almaq üçün susdu.

– Boş söhbətdir. Necə olur ki, özünüz gördüyünüz işi unudursunuz, o biri məsələni belə dəqiq bilirsiniz, – deyərək qabağa əyildi və masaya bir çırtma vurdu. Acıqdan gözləri alışıb-yanırdı.

– Bəli, bəli, necə deyirəm, elə də var. Siz yalanlarınızı toxuyursunuz, elə bilirsiniz heç kim, heç nə bilmir? Lakin iki nəfər yalanlarınızı bilir. Biri rəhmdil Allahdır, – deyərək əllərini yuxarı qaldırdı. Kürsüdə rahatlanaraq göz qapaqlarını yumdu və dodaqaltı dedi:

– O biri isə Herkuliz Payrot dur.

– Sizi inandırırım, cənab, siz tamamilə yanılırsınız. Cənab qraf Parisi bazar ertəsi gecə tərk edib.

– Düzdür. Lakin «Rapid»lə. Bilmirəm harda dayanıb. Ola bilsin ki, sən heç bunu bilmirsən. Mən onu bilirəm ki, o buraya çərşənbə axşamı deyil, çərşənbə günü səhər gəlib.

– Cənab səhv edir, – deyə Mari həvəssiz halda dilləndi.

Payrot ayağa qalxdı.

– Onda qanun qarşısında cavab verərsiniz.

– Cənab, bu nə deməkdir? – Mari narahatlıqla soruşdu.

– O deməkdir ki, sizi cinayətkarla əlbir olduğunuza və yalan ifadənizlə ingilis xanımı Keterinqin qatilinə kömək etdiyinizə görə həbs edəcəklər.

– Qətl!

Hipolitin rəngi pambıq kimi ağardı. Dizləri əsməyə başladı. Oxlov Marinin əlindən düşdü. Gözünün yaşını tökməyə başladı.

– Bu mümkün olan şey deyil, mümkün deyil. Biz isə fikirləşdik...

– Nə fikirləşdiniz bilmirəm. Mən isə belə fikirdəyəm ki, siz ikiniz də axmaqısınız.

Payrot dönüb qapıdan çıxmaq istəyirdi ki, həyəcan dolu səs eşitdi:

– Cənab, cənab, bircə dəqiqə ayaq saxlayın.

– Mənim ağıma da gəlməzdi ki, belə bir iş olsun. Elə bilirdim ki, nəse qadın məsələsidir. Əvvəllər qadınlarla bağlı narahatlıqlar olar, polislər gəlib-gedərdilər. Ölüm isə başqa məsələdir.

– Mənim sizinlə danışmağa nə səbrim var, nə də vaxtım, – barmağı ilə Hipoliti hədələdi, – mən gəlməmişəm ki, bütün günü iki qanmazla çənə-boğaz olam. Mən həqiqəti bilmək istəyirəm. Öz işinizdir, necə istəyirsiniz, elə də eləyin. Ancaq özünü yazığınız gəlsin. Sizə axırncı imkan verirəm. Düzünü deyən, qraf Roş «Marina» villasına çərşənbə axşamı, yoxsa çərşənbə günü səhər gəlib?

– Çərşənbə günü, – Hipolit udquna-udquna dedi və Mari də təkrarən başı ilə əri deyəni təsdiqlədi. Payrot xeyli onları süzdükdən sonra təmkinlə başını əyərək rəğbətlə dedi:

– Ağıllısınız, balalarım. Düzünü deməsəniz, başınız çox bəlalar çəkəcəkdi.

Payrot «Marina» villasını təbəssümlə tərk etdi.

«Bir fərziyyə özünü doğrultdu. İkinci fərziyyəni yoxlamaq üçün cəhd göstərimmi?»

Herkuliz Payrotun vizit vərəqini Mirelə təqdim edəndə saat altı idi. Mirel xeyli vizit vərəqinə baxdıqdan sonra başını silkələdi. Payrot otağa girəndə rəqqasə əsəbiliklə otaqda var-gəl edirdi. Ona tərəf çevrilərək qəzəblə qışqırdı:

– Nəyə gəlibsınız? Mənə bu qədər işgəncə verdiyiniz bəs deyilmi? Mənim yazıq Derekimi satmağa mənə siz məcbur etmədinizmi? Daha nə istəyirsiniz?

– Kiçik bir sual vermək istəyirəm, madmazel. Qatar Lionu tərk edəndən sonra siz misiz Keterinqin kupesinə girəndə...

– Bu nə deməkdir?

Payrot mülayim-mülayim ona baxaraq sözünü təkrar etdi:

– Deyirəm ki, siz misiz Keterinqin kupesinə girəndə...

– Mən heç vaxt onun kupesinə girməmişəm.

– Və gördünüz...

– Heç vaxt.

– Pak, təmiz məlakəsiniz? – deyərək Payrot qəzəblə qışqırmağa başladı. Elə qışqırdı ki, Mirel qorxmağa başladı.

– Məni aldadacaqsınız? Sizə deyirəm ki, mən hər şeyi bilirəm. Siz onun kupesinə girəndə gördünüz ki, ölüb. Mən sizə

yenə deyirəm, hər şeyi bilirəm. Mənə yalan satmaq təhlükəlidir. Diqqətli olun, madmazel Mirel.

Mirel Payrotun baxışlarına dözməyərək gözünü yerə dikdi:

– Mən girməmişəm, – qeyri-müəyyən dedi və dayandı.

– Məni maraqlandıran bircə şey var, madmazel. Axtardığınızı tapdınız, yoxsa...

– Yoxsa nə?

– Yoxsa kimsə artıq sizdən əvvəl orada olmuşdu?

– Mən daha heç bir suala cavab verməyəcəm, – Mirel bağırmağa başladı. O, Payrotun əlindən çıxaraq hirsle özünü döşəmənin üstünə atdı, qışqırıb hönkürtü ilə ağladı. Qorxmuş kənz qaça-qaça gəldi.

Payrot çiyinlərini çəkdi, qaşlarını çataraq sakitcə otaqdan çıxdı.

Lakin hiss olunurdu ki, razı qalıb.

XXX FƏSİL

MISS VAYNERİN MÜLAHİZƏLƏRİ

Katrin miss Vaynerin yataq otağının pəncərəsindən bayıra baxdı. Yağırdı. Şıdırğı yağış deyildi. Narın-narın yağırdı. Pəncərə, alaqaپیya tərəf gedən cığırın hər iki tərəfində səliqə-sahmanla əkilmiş, yaxşı qulluq görmüş gül-çiçəkliyə açılırdı. Yaz gələndə burada gül-gülü, çiçək-çiçəyi çağıracaq. Qızıl güldən başlamış, qərənfilə, ətirli sünbül gülünə qədər hər şey açacaq.

İndi isə...

Miss Vayner Viktoriya dövründən¹ qalma böyük çarpayıda uzanmışdı. Səhər yeməyinin artığı çarpayının yanındakı

¹ Kraliça Viktoriya (1837–1901-ci illərdə hakimiyyətdə olub) dövrünü göstərmək üçün İngiltərədə qəbul olunmuş ifadədir – tərc.

sinidə qalmaqda idi. Miss Vayner təzə gələn məktubları açıb oxuyur və tikanlı sözlərlə şərh edirdi.

Katrinin də əlində bir açıq məktub vardı. Artıq iki dəfə oxumuşdu. Parisin «Rits» mehmanxanasından göndərilmişdi. Məktub belə başlayırdı:

«Əziz madmazel Katrin, əminəm ki, səhhətiniz qaydasındadır. Ümid edirəm ki, Fransadan sonra əsl ingilis qışına düşməyiniz əhval-ruhiyyənizə pis təsir etmir, sizi darıxdırmır. Mənimlə maraqlansanız, nəzərinizə çatdırım ki, başım işə möhkəm qarışıb. Elə bilməyin ki, mən burada kefdəyəm. Lap bu günlərdə İngiltərədə olacam. Güman edirəm ki, mənə bir daha sizi görmək səadəti qismət olacaq. Londona gələn kimi sizə xəbər verəcəm. Yadınızda saxlayın ki, həmin hadisəni biz birgə araşdırırıq. Məncə, bunu siz çox yaxşı bilirsiniz. Madmazel, sizə dərin hörmətimə və dost münasibətimə inanın. Sizin

Herkuliz Payrot».

Katrin azca tutuldu. Məktubda bir müəmma və Katrinin marağına səbəb olan özgə nəşə vardı. Lakin o nə idi?

Miss Vayner öz işində idi. Bir buna bax! «Xorda oxuyan oğlanların seyranı». Gör rəhmətliklər ocaqlarında kimi qoyub gediblər. Kaş ocaqları kor qalaydı, belə övladlar qoyub getməyəydilər. Onlar bazar günü kilsədə nəynən məşğul olurlar? Guya xorda oxuyurlar. Tomi oxuyur?! Allah, dərini əsirgə! Tomi bircə dəfə də ağzını açmadı. Hələ Albert Dyuksu demi-rəm. Əgər o, yağlı tikə xatirinə camaatı aldatmaqdan başqa, bir işlə məşğul olurdusa, mən atamın qızı deyiləm.

– Onların ikisindən də gözüm su içmir, – Katrin dedi.

Miss Vayner üzünü Katrinə tutdu:

– Mən ona dedim: Heç də yox. Miss Qrey Ledi Təmplinin doğmaca xalası qızıdır. Beləsinə nə deyəsən?

– Məni müdafiə edirdiniz? Sizə minnətdaram.

– Təşəkkür etməyə dəyməz, – miss Vayner davam etdi. – Keşişin arvadı olmasın, lap kim olur-olsun, mənə dəxli yoxdur. Bircə onu bilirəm ki, o, qadın deyil, pişikdir. Sən öz yolunla gedə-gedə cəmiyyət içinə çıxıbsan. Paxıllıqdan onun ürəyi partlayır.

– Bəlkə, o qədər də səhv etmir.

– Bir özünə bax, – miss Vayner etiraz elədi. – Bəyəm sən özündənrazı, heç kəsi bəyənməyən xanım kimi qayıdıb gəlibsən? Ədalət naminə, buna sənin haqqın vardı. Ancaq elə həmin Katrinsən. Həmişəki kimi ağıllı-kamallı. Bircə ayağındakı coraba, ayaqqabıya bax. Gör sənə necə də yaraşır, adam baxanda ürəyi açılır. Üzünə demək olmasın, abırlı-həyalı adamsan. Elə dünən Elenlə bu barədə danışdım. Dedim, sən bircə miss Qreyə fikir ver. Ondan ibrət götür. Gör necə böyük adamlarla oturub-durub, dostluq edib. Gör o, dizdən yuxarı tuman geyirmi? Sənin dizdən yuxarı yubkana, yırtıq corabına, ayaqqabılarına baxanda adamın əti tökülür.

Katrin gülümsündü. Miss Vaynerin xasiyyətini bilirdi. Bu təbəssüm onun ürəyinə yatdı. Ehtiras və məmnunluqla sözünə davam etdi:

– Allaha şükür ki, başını itirməyibsən. Elə bu günlərdə vaxtilə qəzetlərdən kəsib götürdüylüm məqalələrə baxırdım. Ledi Təmplin və onun hərbi xəstəxanası barədə xeyli yazı və şəkillər var. Gözüm yaxşı görmür. İstəyirdim ki, onları birgə nəzərdən keçirək. Sənin gözlərin mənimkindən yaxşı görür. Hamısı orda – yazı masasının gözündədir.

Katrin əlindəki məktuba baxdı. İstədi danışsın, lakin özünü saxladı. Masanın gözünü açıb, səliqə ilə kəsilib-yığılmış yazıları nəzərdən keçirdi. Müqəddəs Meri Medə qayıdandan bəri miss Vaynerin dözümlünə, səbrinə heyran qalmışdı. Hiss edirdi ki, bu yaşlı qadına elə bir köməyi dəyəsi deyil. Lakin təcrübədən bilirdi ki, yaşlı adamlara yaddaşlarının yadigarı olan, keçmişlə bağlı ən xırda şey də təsəlli verir, bir az rahatlıq gətirir.

– Budur, bir yazı var burada: «Fransanın Nits şəhərində öz villasını zabitlər üçün hərbi xəstəxanaya çevirən Viskontəs Təmplin böyük oğurluğun qurbanı olmuşdur. Cavahiratını oğurlamışlar. Onların arasında Təmplinlər ailəsinin mirası məşhur zümrüdlər də olmuşdur».

– Yəqin, süni zümrüdlər olub. Varlı qadınlar lovğalanmaq üçün belə daş-qaş almaqdan çəkinmirlər, – miss Vayner dedi.

– Budur, başqa bir yazı və şəkil. Şəklin altında yazılıb: «Viskontəs Təmplin və totuq qızı Lenoksun məftunedici şəkli».

– Ver, bir o şəklə baxım. Uşağın sifəti görünmür, elədir? Yaxşı ki, belə çəkiblər. Dünyanın qərribə işləri var. Gözəl qadınların çirkin övladları olur. Deyərdim ki, şəkilçəkən ağıllı iş görüb. Şekli elə çəkib ki, qızın sifəti görünmür, başının arxası görünür.

Katrin güldü.

Başqa bir yazıya nəzər saldı: «Riveranın ən ləyaqətli sakini bu fəsildə Ledi Viskontəs Təmplin olmuşdur. Nağıllarda olan kimi bu yaxınlarda birdən-birə böyük var-dövlətə sahib olan xalası qızı miss Qrey onun qonağıdır».

– Bax, mən elə bu yazını istəyirdim, – miss Vayner sözünə davam etdi. – Məncə, qəzetlərdən birində sənin şəklin və altında yazı da vardı. Bilirsən də, necə bəzəyirlər? Xanım filankəs və başqaları, hardasa, nəyəsə, nə bilim ayağının biri göydə nişan alan yerdə. Özlərini beləcə göstərəsən, dadını görələr.

Katrin dinmədi. Əlindəki qəzet parçasının əziklərini barmağı ilə düzəltdi. Sifətində bir anlaşılmazlıq və narahatlıq vardı. Katrin əl çantasından ikinci məktubu çıxarıb yenidən oxudu. Miss Vaynerə müraciətlə dedi:

– Miss Vayner, Riverada tanış olduğum bir dostum mənə baş çəkmək istəyir.

– Kişidir?

– Bəli.

– Kimdir o?

– Amerikalı milyonçu Van Aldinin köməkçisi.

– Adı nədir?

– Nayton, Mayor Nayton!

– Həəə... Belə de. Milyonçunun köməkçisi bura gəlmək istəyir. Bura bax, Katrin, xeyrin üçün sənə bir şey demək istəyirəm. Sən ağıllı-kamallı, gözəl qızısan. Başın yaxşı işləsə də, hər şeyi yaxşı dərk eləsən də, özünü gözlə. Hər qadın həyatda bir dəfə aldanır.

– Yüzdə doxsan faiz səni əmin edirəm ki, o adam sənin dalınca yox, var-dövlətinin dalınca gəlir. – Əlinin işarəsi ilə Katrini danışmağa qoymadı. – Mən belə bir hadisənin olacağını gözləyirdim. Milyonçunun köməkçisi kim ola bilər? Onda doqquzu yaxşı yaşamağa canatan gənclər. Yaxşı davranışı və zövqü olan, cah-calala meyil göstərən, başıboş, iş bacarmayan, özünə əziyyət verməyən, milyonçunun köməkçisi kimi rahat iş axtaran adam, əlbəttə, varlı qadını almağa, onun varına sahib olmağa çalışacaqdır. Mən demirəm ki, sən hər hansı bir kişinin xoşuna gəlməyə bilərsən. Sən cavan deyilsən, yaxşı boy-buxunun, əndamın olsa da, pəri deyilsən, ağır otur, batman gəl. Özünü gülünc vəziyyətə salma. Əgər qərarın qətidirsə, əvvəlcə pulların barədə əncam çək ki, əlindən çıxmasın. Mən bunu demək istəyirdim. İndi səni dinləyirəm. Nə demək istəyirdin? Buyur, eşidirəm.

– Heç bir şey. Razı olsanız, o mənə baş çəkərdi.

– Mən bu işə qol qoymuram, – miss Vayner dedi. – Mən borcumu yerinə yetirdim. Öz əlin, öz başın. Yaxşı-pis nə olsa, özündən gör. İndi de görüm, onu nahara, yoxsa şama dəvət etmək istəyirsən? Elen axmaqlamayanda yaxşı süfrə açə bilər.

– Nahar bəs edər. Mən bilmirəm, sizə necə təşəkkür edim, miss Vayner. Xahiş etmişdi ki, zəng edib ona bildirim. Zəng vurub deyim ki, nahar vaxtı gəlsə, yaxşı olar. Şəhərdən öz maşını ilə gələcək.

– Elen yaxşı qızartma hazırlayır. Demək olmaz ki, əla düzəldir. Hər halda, bütün başqa yeməklərdən pomidorla qızardılmış əti daha yaxşı bişirir. Tort lazım deyil. Xəmir əlindən tökülür. Lakin pudinqinə söz ola bilməz. Abbotun dükanından isə yağlı Stilton pendiri almaq olar. Eşitmişəm ki, kişilər Stilton pendirini çox xoşlayırlar. Atamızdan çoxlu şərab qalıb. Köpüklənən Mosel şərabı pis olmaz.

– Yox, miss Vayner, mənə, buna ehtiyac yoxdur.

– Boş-boş danışma, bala, hansı kişi yemək vaxtı içki istəməz. Əgər viski istəsə, müharibədən də qabağın viskisi var. İndi isə mənimlə mübahisə etməkdənsə, işə başla. Şərab saxlanan zirzəminin açarı bəzək stolunun üçüncü gözündə sol əldə, ikinci corab düyünçəsindədir.

Katrin bəzək stoluna yaxınlaşdı.

– Eşidirsənmi, ikinci düyünçədədir, birincidə yox. Orada brilyant sırğalarımı və qəşəng əntiq broşkamı saxlayıram.

Katrin özünü itirən kimi oldu.

– Ay Allah, onları niyə cavahir qutusunda saxlamırsınız! Miss Vayner hirsle qışqırdı:

– Xeyr, xeyr! Çox sağ ol məsləhətinə görə. Belə işlərdə mən öz ağımla hərəkət edirəm. Əzizim, yaxşı yadımdadır, atamın aşağı mərtəbədə, divarda düzəldilmiş seyfı vardı. Lovğa-lovğa anama deyərdi: «İndi belə edək, Meri. Hər gecə cavahiratını qutuya yığ, gətir seyfdə saxlayaq». Anam çox nəzakətli qadın idi. Bilirdi ki, kişilər dediklərini yeritməyə çalışırlar. Odur ki, anam cavahirat qutusunu gətirərdi, atam seyfə qoyub bağlayır və işindən razı rahat nəfəs alardı.

Bir gecə evyaranlar evə soxuldular. Birbaşa seyfə tərəf yönəldilər. Yəqin, atam kənddə özünü öyə-öyə seyfindən dəm vurmuş, Allah bilir, nələr goplamışdı. Eşidənlər də inanmışdılar ki, hətta Süleyman padşahın şəxsi brilyantı da atamın seyfində imiş. Oğrular seyfı silib-süpürüb aradan çıxmışdılar. Piyalələr, gümüş fincanlar, atamın anama hədiyyə etdiyi qızıl

boşqab, cavahirat qutusu və s. oğurlanmışdı. Anamın cavahiratına görə atam əzab çəkirdi. Süni daş-qaş dəsti və mirvaridən düzəldilmiş bəzək-düzək, şəffaf rəngli mərcanlar, iki böyük brilyant qaşlı üzük və s. haqqında düşündükcə atam az qalırdı dəli olsun. Lakin anam ağıllı qadın olduğundan tədbirli hərəkət etmişdi. Sən demə, cavahiratını bir cüt korsetə, yəni bədəni şax saxlamaq üçün taxılan enli kəməre bükərək saxlayıbmış.

– Bəs cavahirat qutusu boş imiş?

– Xeyr, əzizim. Onda qutu çox yüngül olardı. Anam ağıllı idi, əvvəlcədən ölçüb-biçibmiş. Düymələrini ora yığıbmış. Qutunun bir gözünə üst paltar düymələrini, o biri gözünə xırda düymələri, alt gözünə isə qarışıq düymələri yığıbmış. Qəribədir ki, anamın bu hərəkətinə atamın bərk acığı tutdu. Dedi ki, yalandan, hiylədən zəhləsi gedir. Vay, çənəmi boş qoyub, elə birucdan üyüdüürəm. Axı sən öz dostuna zəng etməlisən. Qızartmaq üçün yaxşı ət seçin. Elenə de ki, qulluq edəndə yırtıq corab geyməsin.

– Onun adı Elen, yoxsa Helendir, mis Vayner? Məncə...

Miss Vayner gözlərini yumdu:

– Əzizim, mən «h» hərfini lap yaxşı tələffüz edirəm. Helen adı qaravaşın, xidmətçilərin harasına yaraşır?! Mən, bizim zamanəmizdə aşağı təbəqədən olan qadınların uşaqlarına ad qoyarkən nə düşündüklərini başa düşürəm. Yenə çərənləməyə başladım, get işinlə məşğul ol.

Nayton gələndə yağış kəsmiş, hava açılmışdı. Buludların arxasından günəşin zəif şüaları süzülürdü. Evin kandarında Naytonu qarşılayan Katrinin sifətini günəş işıqlandırmışdı. Nayton Katrinin yanına oğlan uşağı kimi qaça-qaça gəldi.

– Güman edirəm, gəlişimə narazı olmayacaqsınız. Nəsə sizi yenidən görmək istəyirdim. Güman edirəm ki, evin xanımı da etiraz etməz.

– İçəri gəlin, miss Vaynerlə tanış olun, – Katrin dedi. – Çox çılgındır. Lakin tezliklə hiss edəcəksiniz ki, mehriban adamdır. Çox gözəl ürəyi var.

Miss Vayner Naytonu qonaq otağında qarşıladı. Əməlli-başlı bəzənmişdi. Ailənin mirası daş-qaş və mirvari dəstini taxmışdı. Naytonu ləyaqət və ciddiliklə qarşıladı. Onun bu hərəkəti bir çoxunu karıxdıra bilərdi. Lakin Nayton o kişilərdən deyildi. Ona Allah elə bir qabiliyyət vermişdi ki, ilanı yuvasından çıxarda bilərdi. On dəqiqədən sonra miss Vayner yumşalıb ipəyə dönmüşdü. Nahar deyə-gülə keçdi. Elen və ya Helen məharətlə qulluq edirdi. Təzə corab geymişdi. Bircə sapı da sökülməmişdi. Katrin ilə Nayton gəzməyə çıxdılar. Qayıdandan sonra ikilikdə çay içdilər. Miss Vayner yataq otağında istirahət edirdi.

Maşın tırıltı ilə çıxıb gedəndən sonra Katrin ikinci mərtəbəyə qalxdı. Miss Vayner onu səslədi. Katrin otağa girdi.

– Dostun getdi?

– Bəli. Gəlməyinə icazə verdiyinizə görə minnətdaram.

– Təşəkkür etməyə ehtiyac yoxdur. Yoxsa mənə kobud və xəsis qocalarla bir tərəziyə qoyursan? Yoxsa elə bilirsən, mənim ürəyim daşdır, hörmət nədir, bilmirəm?

– Mən bircə onu bilirəm ki, Allahın ən gözəl bəndəsisiniz, – Katrin mehribanlıqla dedi.

– Belə, belə, – miss Vayner ürəkyumşaqlığı ilə rahatca dedi.

Katrin dil-ağız edib otaqdan çıxanda miss Vayner onu saxladı:

– Katrin, bu cavan adam haqqında səhv fikirdə olmuşam. O kişi ki, qadına müəyyən məqsədlə yanaşır, deyir-gülür, zərəfat edir, çox məlahətli və cəsarətli olur. O kişi ki, qadını sevir, o, mal kimi lal olur. Nitqi tutulur. Fikir verirdim, sənə yazıq-yazıq baxırdı. Mən səhər dediyim sözləri geri götürürəm. Bu mənim ürək sözlərimdir.

XXXI FƏSİL

MİSTER ARONZ NAHAR EDİR

Mister Aronz buz kimi sərin pivəni başına çəkib, dodaqlarının köpüyünü silə-silə ehtiramla dedi:

– Dəbdəbəli fransız yeməklərini, bildirçinləri, nə bilim nələri qoy başqaları yesin. Mənə yaxşıca bir içki ilə sümüksüz qızartma ət bəs edər.

Herkuliz Payrot sifariş verərək gülümsündü.

– Qızartma ət və böyrək pudingi yaxşı olur, – mister Aronz sözünə davam etdi. – Alma piroqu? Bəli, alma yeyərəm. Çox sağ olun. Miss, zəhmət olmazsa, bir qab da dondurma gətirin. Meyvə şirəsi və şokoladlı dondurma deyirəm.

Aronz doyunca yedikdən sonra qaşığı və çəngəli kənara qoyaraq dərindən nəfəs aldı. Söhbətə başlamazdan əvvəl bir-iki dilim pendir də yedi.

– Cənab Payrot, kiçik bir iş barədə danışmaq istəyirdiniz, dediniz? Mən hazıram. Bir köməyim dəysə, özümü xoşbəxt sayaram.

– Səmimi sözlərinizi yüksək qiymətləndirirəm. Bura gəlməmişdən öz-özümə deyirdim ki, əgər faciəli hadisələr barədə bir şey bilmək istəyirsənsə, köhnə dostun mister Cozef Aronza müraciət et. Onun bilmədiyi bir şey yoxdur.

– Səhv etməmisiniz, – mister Aronz məmnunluqla dedi. – İstər keçmiş, istər indiki, istərsə də gələcək hadisələr olsun, Co Aronz onu bilməlidir.

– Tamamilə doğrudur. Cənab Aronz, bilmək istərdim, Kid adlandırılan cavan qadın haqqında nə bilirsiniz?

– Kid? Kiti Kid?

– Kiti Kid.

– Çox gözəl, cazibəli, mahnı oxuyan, rəqs edən, kişi pal-tarında fırıldaqçı rolu oynayan qadın eləmi?

- Özüdür ki, var.
- Çox gözəl idi. Yaxşıca qazanırdı. Heç vaxt oyundan çıxmazdı. Kişi paltarında hiyləgər, fırıldaqçı obrazları yaradırdı. Lakin aktrisa kimi yaddaqalan obrazlar yarada bilmirdi.
- Elə deyirlər. Lakin son vaxtlar səhnədə görünmür, elədir-mi? – Payrot soruşdu.
- Elədir. Hər şeyi atıb Fransaya getdi. Orada bir kübar adamla yaxınlaşdı. Məncə, ondan sonra səhnəni birdəfəlik tərk etdi.
- Bu nə vaxtın söhbətidir?
- Qoyun fikirləşim. Üç ilin sözüdür. Onu da deyim ki, elə o vaxtdan yoxa çıxıb.
- Ağillı və zirəkdi?
- Olduqca.
- Onun Parisdə dostlaşdığı adamın adını bilmirsiniz?
- Bilirəm ki, zadəgan idi. Qraf və ya Markiz idi? Deyəsən, yadıma düşür. Hə, inanıram ki, Markiz idi.
- O vaxtdan Kid haqqında bir şey eşitməyibsiniz?
- Heç nə. Heç vaxt təsadüf məni onunla qarşılaşdırmayıb. Mərc gələrəm ki, hardasa xarici kurortlarda fırlanır. Həyatda xanım kimi kefini çəkir. Kiti ilə bacarmaq olmaz.
- Aydındır, – Payrot fikirli-fikirli dedi.
- Təəssüf ki, artıq bir şey deyə bilmərəm, cənab Payrot. İstərdim ki, mənə bir dəfə elədiyiniz yaxşılığın əvəzini çıxım.
- Siz də bir dəfə mənə bir yaxşılıq edibsiniz. Deməli, hesabda bərabərik. Bir-birimizə borcumuz qalmadı, – Payrot dedi.
- Bir-birinə layiq xidmət idi, – deyərək Aronz güldü.
- Sizin sənətiniz çox maraqlı olmalıdır.
- Babat işdir. Lakin qeyri-müəyyən işdir. Yaxşını pisdən seçməyi bacarmaq lazımdır. İş pis yerinə yetirmirəm. Bu işdə gərək gözüaçıq olasan. Hər şeyə diqqət yetirə biləsən, qulaqlarını açıb hey qulaq asa biləsən. Bilmək olmur, sabahı gün camaat nəyə həvəs göstərəcək.

– Son vaxtlar rəqs hər şeyi üstələyib, – Payrot fikirli-fikirli dedi.

– Bilmirəm camaat nə tapıb bu rus baletində. Çox xoşlarına gəlir. Mənsə onda elə bir şey görmürəm. Yəqin, səviyyəm aşağıdır, mənə çatmır.

– Riverada Mirel adında bir rəqqasə ilə rastlaşdım.

– Mirel? Hər cəhətdən murdar adamdır. Lap alçağın biridir. Fikri-zikri puldur. Gözəl rəqqasə olsa da, elə hey hər yaramazlığa əl atıb pul qazanır. Mən onun rəqsini görmüşəm. Bilirəm nə deyirəm. Onunla bağlı heç bir işim olmayıb. Lakin eşitdiyimə görə, dəhşətdir. Çılğınlaşıb hiddətlənəndə bomba kimi partlaya bilir.

– Bəli, – Payrot düşüncəli halda onun sözünə qüvvət verdi.

– Bəli, elə mən belə də təsəvvür edirdim. Bunu onlar ehtiras, coşqunluq, şövq adlandırırlar.

Mənə gələndə qədər arvadım da rəqqasə idi. Allaha şükür ki, onda sən deyən də ehtiras yox idi. Ailədə nə ehtiras, nə coşqunluq? Evdə belə şeylər yaramaz. Mister Payrot.

– Mən sizinlə tamamilə şərikəm, dostum. Ailədə bunlar yersizdir.

– Qadın sakit, təmkinli və şirindil olmalıdır. Biş-düşdən başı çıxmalı, ləziz, dadlı yeməklər bişirməyi bacarmalıdır, – Mister Aronz davam etdi.

– Mirel əvvəllər üzə deyildi.

– Elədir, cəmiyi iki il yarım ki, üzə çıxıb. Bir fransız her-soqu ilə başlamışdı. İndi isə Yunanıstanın keçmiş baş nazirlərindən birini ovsunlayıb tora salıb. Deyirəm, pulu kül kimi havaya sovuran ağılsız kişilər çoxdur.

– Bunu mən bilmirdim, – Payrot dedi.

– Elə hey gözü ovda – quşdadır. – Aronz davam etdi. – Cibidolu, başiboş axtarır. Deyirlər, gənc Keterinq öz arvadını onun ucbatından öldürüb. Mən bilmirəm, amma dəqiq belə eşitmişəm. Necə olsa da, Keterinq həbsxanadadır. Mirel isə

çox ehtiyatlı hərəkət edir. Bu işdə çox mahirdir. Deyirlər, göyərçin yumurtası böyüklüyündə bir yaqut gəzdilir. Nağıllarda söylənən, kitablarda yazılan böyük yaqutlardan.

– Göyərçin yumurtası boyda yaqut! – Payrotun göy gözləri qıyıldı: «Maraqlıdır!»

– Bunu mənə bir dostum dedi. Bəlkə də, sünidir, rəngli şüşədir. Qadın, qadın olaraq qalır. Ola bilsin ki, gəzdirdiyinin saf yaqut olduğunu özü uydurub. Onlar yalan-palan danışmaqda ustadırlar. Mirel orda-burda goplayır ki, yaqutun üstündə nişanə var. Mirel onu, deyəsən, «Ürəklərə od salan – yandırır-b-yaxan» adlandırır.

– Əgər yaddaşım məni aldatmırsa – Payrot dedi, – «Ürəklərə od salan – yandırır-b-yaxan», boyunbağının mərkəzi yaqutudur.

– Odur ha! Demədimmi, bu qadınların öz cavahiratları haqqında düzəltdikləri nağılların sayı-hesabı yoxdur? Mirelinki platin zəncirə taxılmış təkcə bir daşdır. Dediym kimi, doxsan faiz inanıram ki, rəngli şüşədir.

– Yox, – Payrot nəzakətlə dedi, – mən güman etmirəm ki, rəngli şüşə olsun.

XXXII FƏSİL

KATRİN VƏ PAYROT QEYDLƏRİ MÜQAYİSƏ EDİRLƏR

Onlar Londonun «Səvoy» mehmanxanasında kiçik bir stolun yanında üzbəüz əyləşmişdilər.

– Madmazel, xeyli dəyişibsiniz, – Payrot gözlənilmədən dedi. – Bəli, dəyişibsiniz.

– Nə mənada?

– Madmazel, bu incə fərqi ifadə etmək çətindir.

– Yaşlı görünürəm?

– Bəli. Elədir, lakin bunu mən o mənada demirəm ki, sifətinizdə və gözlərinizin ətrafında qırıqlar əmələ gəlib. Əsla yox. Mən sizi ilk dəfə görəndə, madmazel, siz həyata müşahidəçi gözü ilə baxırdınız. Elə bil parterdə sakitcə oturub ləzzətlə səhnədə oynanan əsərə baxırdınız.

– Bəs indi? – Katrin soruşdu.

– İndi artıq siz müşahidəçi deyilsiniz. Bəlkə də, bunu deməyin yeri deyil, lakin bir halda ki, söz düşüb, gərək deyəm. Baxışınızdan ağır və çətin bir oyuna girişən, sayıq adamı andırırsınız.

– Xanım Vaynerlə hərdən çətin olur. Yaşlı qadındır, – Katrin təbəssümlə dedi. – Lakin siz deyən elə də ağır xasiyyətli adam deyil. Hərdən tutması olur. Onda üzünü görməyəsen. Gərək bir ona baş çəkəsiniz, mister Payrot. Mənə belə gəlir ki, siz o adamlardansınız ki, onun dözülmünə, mənəviyyatına, mübarizliyinə qiymət verəcəksiniz.

Xörəkpaylayan səliqə ilə çolpa çıxartmasını stolun üstünə qoyub aralanana kimi heç biri danışmadı. Sonra Payrot sözə başladı:

– Eşidibsinizmi, madmazel, dostum Hastingz¹ məni insanların iblisi, şeytan adlandırıb? Qoy nə deyir desin, madmazel. Mən bir onu bilirəm ki, mən sizin şəxsinizdə özümə layiq rəqib tapmışam. Necə deyərlər, daş qayaya rast gəlib.

– Boş şeydir, başınızı ağrıtmayın. – Katrin yüngülcə dedi və gülümsündü.

– Helkuliz Payrot heç vaxt bilmədiyini deməz. Necə deyirəm, elə də var. Yeri gəlmişkən, madmazel, gələndən bəri Riveradakı dostlardan görüşdüyünüz varmı?

– Ötəri də olsa Mayor Naytonu görmüşəm.

– Aha, eləmi?..

¹ Yazıçının bir çox əsərlərində kapitan Hastingz xəfiyyə kimi Payrotla dostluq etmiş, onunla birgə işləmişdir – tərc.

Katrin onun gözlərində qeyri-adi bir işıq görərək başını aşağı saldı.

– Deməli, mister Van Aldin Londondadır. Mən sabah və ya biri gün onu görməyə çalışacağam.

– Yeni xəbərlər var? Mən elə bilirdim ki, hər şey qurtarıb. Katrin yenə də Payrotun parıldayan gözlərini gördü.

– Görürəm, madmazel, çox şey bilmək istəyirsiniz. Niyə də yox? «Mavi qatar» hadisəsi bizim birgə işimizdir.

– Bəli, elə şeylər var ki, sizdən soruşmaq istərdim. – Katrin gözlənilməz qətiyyətlə soruşdu:

– Parisdə nə edirdiniz, cənab Payrot?

– Rus səfirliyinə getmişdim.

– Oh!

– Görürəm ki, mənim cavabım sizi heç cür qane etməyəcəkdir. Mən insanların iblisi deyiləm. Xeyr, şeytan da deyiləm. Açıq danışacağam. Sizdən heç nə gizlədən deyiləm. Mən elə bir iş tutmuşam ki, heç şeytanın da başı çıxmaz. Siz, yəqin, hiss edirsiniz ki, Derek Keterinqə qarşı qaldırılan ittiham məni razı salmır.

– Elə məni təəccübləndirən də budur. Mən belə güman edirdim ki, siz ittihamla razılaşıbsınız.

– Madmazel, fikrinizi axıra kimi demədiniz. Lakin mən hər şeyi başa düşürəm. Derek Keterinqin həbsxanada olmasının səbəbkarı mən olmuşam. Daha doğrusu, mənim axtarışlarım olub. Lakin mənə müstəntiq çalışır ki, qətli qraf Roşun boynuna qoysun. Mən isə öz işimdən peşman deyiləm. Mənim bircə vəzifəm var – həqiqəti üzə çıxartmaq. Bütün yollar gəlib Mister Keterinqin üstünə çıxırdı. Lakin bu o demək-dirmi ki, hər şey orada qurtarır? Polis «bəli» deyir. Mən Herkuliz Payrot isə bununla razı deyiləm.

Payrot birdən söhbəti dəyişdi.

– Madmazel, deyin görüm, madmazel Lenoksdan nə xəbər var?

– Əl boyda tələsik yazılmış bir məktubdan başqa heç nə. İngiltərəyə qayıtdığıma görə məndən inciyib.

Payrot başını yırğaladı:

– Cənab Keterinq tutulan gecə onunla maraqlı və hərtərəfli söhbətimiz oldu, – deyərək sözünə ara verdi.

Katrin onun fikir karvanının ləngərini pozmadı. Nəhayət, Payrot fikirdən ayıldı:

– Madmazel, məni incə bir məsələ düşündürür. Onu sizə deyəcəm. Məncə, mister Keterinqi sevən bir nəfər var. Əgər səhv etsəm, səhvimi düzəldin. Onun xatirinə mən deyirəm, polis səhv edir, mən doğru yoldayam. Bilirsinizmi, mən kimi nəzərdə tuturam?

Bir az fasilədən sonra Katrin dedi.

– Bəli. Güman edirəm ki, bilirəm.

Payrot stolun üstündən ona tərəf əyilərək astaca dedi:

– Mən razı deyiləm, madmazel, xeyr, mən razı deyiləm. Hər şey cənab Derekin ziyanına olsa da, onun başı üstündə qara buludlar cövlan etsə də, əsas bir məsələ var ki, onun üstündən elə belə keçmək olmaz.

– O nədir elə?

– Misiz Keterinqin sifətinin eybəcər hala salınması. Mən özüm-özümdən yüz dəfə, min dəfə soruşuram, madmazel. Derek Keterinq elə eybəcər iş görən adama oxşayırmı? Bunu nəyə görə edirdi? Məqsədi nə idi? Mister Keterinq elə cılız, coşqun adamdırmı, belə işə əl atsın? Madmazel, mən bu sualların heç birinə qənaətbəxş cavab ala bilmirəm. Dönə-dönə özümdən soruşuram: «Derek Keterinq qurbanının sifətini niyə elə eybəcər hala salırdı? Kələfin ucunu tapmaq üçün mən bundan möhkəm yapışıb irəliləyirəm.» O, cib dəftərini açıb oradan nəsə çıxardı, barmaqlarının arasında tutaraq dedi:

– Yadınıza gəlirmi, madmazel? Mən vaqonda xalça üzərindən bu tükləri götürəndə siz gördünüz.

Katrin qabağa əyilərək saçları diqqətlə nəzərdən keçirdi.

Payrot dəfələrlə başını bulayandan sonra Katrinə müraciətlə dedi:

– Görürəm, bu tüklər də sizə nəsə demir, madmazel.

– Mənim fikirlərim var, – Katrin astaca dedi. – Qərribə fikirlərim var. Ona görə də Parisə nəyə getdiyinizi soruşdum, cənab Payrot.

– Sizə yazdığım məktub.

– Parisin «Rits» mehmanxanasından yazmışdınız?

Payrotun üzündə qərribə bir təbəssüm göründü:

– Bəli, «Rits» mehmanxanasından yazmışdım. Pulunu milyonçu ödəyəndə dəbdəbəli, çox bahalı mehmanxanada qalmağı özümə rəva görürəm.

– Bəs rus səfirliyi? – Katrin qaşqabağını sallayaraq soruşdu. – Mən başa düşmürəm, rus səfirliyinin bu işə nə dəxli?

– Birbaşa heç bir əlaqəsi yoxdur, madmazel. Mən müəyyən məlumat əldə etmək üçün getmişdim. Orada əlahiddə bir şəxs gördüm. Onu hədələyərək qorxutdum. Bəli, madmazel, mən Herkuliz Paryot onu qorxutdum.

– Polis ilə?

– Xeyr, madmazel. Daha qorxulu silah olan mətbuatla.

Katrin başını bulaya-bulaya gülümsündü:

– Deyirsiniz dostunuz Hastingz sizi iblis – şeytan adlandırır? Dostunuz səhv edir, cənab Payrot. Siz şeytana papaq tikənsiniz. Onu çaya susuz aparıb, susuz qaytararsınız.

– Xeyr, xeyr. Məni tərifləməyin. Qoca kişiyəm, korlana bilərəm. Madmazel, indi isə mənə diqqətlə qulaq asın. Sizdən heç nə gizlətməyəcəyəm. Hər şeyi sizə deyəcəyəm. Mən şübhələndim ki, o cavahiratın cənab Van Aldinə satılmasında o adam fəal iştirak edib. Bütün gücümü toplayaraq, illərlə qazandığım təcrübədən istifadə etdim, onu sıxışdırdım, çək-çevirə saldım və nəhayət, istədiyimə nail oldum. Hər şeyi öyrəndim. Cavahiratın harada satıldığını, küçədə o yan bu yana gədən gur, ağsaçlı, qüvvətli gənc haqqında da öyrəndim. Mən ona öz başımdan «cənab Markiz» adı verirəm.

– İndi Londona Van Aldini görməyə gəlibsınız?

– Təkcə onun üçün yox. Bəzi xırda-para işlərim vardı. Londona gələndən bəri bir teatr müvəkkili ilə, bir nəfər də Harli küçəsində işləyən həkimlə görüşmüşəm. Hər birindən müəyyən məlumat almışam. Bu faktları üst-üstə yığın, saf-çürük edin, madmazel, görün onda siz də mən gələn nəticəyə gələcəksiniz, yoxsa yox?

– Mən?

– Bəli, siz. İndi sizə bir şey deyəcəm, madmazel. Xeyli vaxt idi, şübhələr mənə rahatlıq vermirdi: görəsən, qətl-qarət eyni adam tərəfindənmi yerinə yetirilib? Uzun müddət buna əmin deyildim.

– Bəs indi?

– İndi əminəm.

Araya sükut çökdü. Sonra Katrin başını qaldırdı. Gözlərində nəsə bir işıq, parıltı vardı.

– Mən sizin kimi ağıllı deyiləm, cənab Payrot. Dediklərinizin yarısı demək olar ki, mənə çatmır. Mən tamamilə başqa cür fikirləşmişəm.

– Hə, həmişə belə olur. İki adam eyni cür düşünə bilməz, – Payrot sakitcə dedi. – Güzgü qarşısındakını düzgün əks etdirir. Lakin hərəməz güzgüyə ayrı-ayrı yerlərdən baxırıq.

– Mənim fikirlərim, bəlkə də, mənasız olsun. Bəlkə də, tamamilə sizinkindən fərqlənsin.

– Hə?

– Zəhmət olmasa deyin, mənim fikrimin sizə bir köməyi varmı? – Katrin əl çantasından bir qəzet parçası çıxarıb Payrota uzatdı.

Payrot yazını oxuyub qəmgin-qəmgin başını silkələdi.

– Dediym kimi, madmazel, biz güzgüyə müxtəlif nöqtələrdən baxırıq. Lakin güzgü eynidir, əks etdirdiyi də eyni şeydir.

Katrin ayağa qalxdı:

– Mən tələsməliyəm. Qatara zorla çatacağam, cənab Payrot.

- Oldu, madmazel.
- Bu işi çox ləngitməyin. Güman edirəm ki, məni başa düşərsiniz. Mən dözə bilmirəm. – Qəhər Katrini boğdu.
- Payrot inamla onun əlini sıxdı.
- Möhkəm olun, madmazel. Ruhdan düşməyin. Lap az qalıb.

XXXIII FƏSİL

YENİ FƏRZİYYƏ

- Mister Payrot sizi görmək istəyir, cənab.
- Qoy cəhənnəm olsun! – Van Aldin dedi.
- Nayton ədəb gözləyərək sakitcə durdu. Van Aldin qalxıb otaqda var-gəl etdi.
- Güman edirəm ki, lənətə gəlmiş səhər qəzetlərini görübsünüz.
- Göz gəzdirmişəm, cənab.
- Əllərindən gələni ediblər.
- Mən də elə düşünürəm, cənab.
- Milyonçu yenidən əyləşdi. Düyünlənmiş əlini alına sıxdı.
- Əgər bilsəydim belə olacaq... – o inildədi. – Allahdan arzu edərdim ki, nə o balacaboy belçikalı xəfiyyə bu işə qarışsın, nə də o xəlvətcə hər şeyə baş aparsın. Beləsinə deyiblər, bir balaca boyu var, dam dolusu toyu var. Mənim istədiyim yalnız və yalnız Rufun qatilini tapmaq idi.
- İstəyərdiniz kürəkəniniz məsuliyyətə cəlb olunmasın?
- Van Aldin köks ötürdü:
- İstəyərdim ki, bu işlə özüm məşğul olum.
- Bunun doğru addım ola biləcəyinə inanmıram, cənab.
- Hər halda, siz əminsiz ki, o məni görmək istəyir?
- Bəli, mister Van Aldin, o sizi görməyə can atır.
- Elə isə qoy gəlsin. Lap elə indi gələ bilər.

Bir azdan Payrotu milyonçunun otağına ötürdülər. Elə bil heç əvvəlki dalğın Payrot deyildi. Çox gümrah və şən görünürdü. Elə bil milyonçunun hərəkətindəki rəsmiyyətçiliyi görmür, xırda-para şeylərdən ürəklə danışdı. Dedi ki, Londona şəxsi həkimini görməyə gəlib. Görkəmli bir cərrahın adını çəkdi.

– Xeyr, xeyr, davaya dəxli yoxdur. Polisdə işlədiyim vaxtın yadigarıdır. Bir yaramazın atdığı güllədir.

Sol çiyninə toxunmağı ilə dik atılmağı bir oldu. Ağrıdan üzünü turşutsa da, sözünə davam etdi:

– Mən sizi xoşbəxt adam hesab edirəm, mister Van Aldin. Siz Amerika milyonçuları haqqında bizim təsəvvürümüzü alt-üst edirsiniz. Biz həmişə Amerika milyonçularını mədə pozğunluğundan əzab-əziyyət çəkən, ruh düşkünlüyü ilə, sarsıntılarla ömrünü başa vuran adamlar kimi təsəvvür etmişik.

– Mən dözümlü adamam. Sadə həyat keçirirəm. Heç nədə həddimi aşmıram. Nəfsimi gözləyirəm. Hər gördüyümə tamah salmıram.

– Miss Qrey ilə görüşübsünüzmü? – Payrot birdən Naytona tərəf çevrilərək soruşdu.

– Mən? Hə, bəli. Bir-iki dəfə, – deyərək bir azca qızardı. Van Aldin təəccüblə ucadan dedi:

– Maraqlıdır, bu barədə bir kəlmə də deməyibsən, Nayton?

– Güman etmədim ki, sizin üçün maraqlı olar, cənab.

– O qız mənim xoşuma gəlir. Yaxşı qızıdır, – Van Aldin dedi.

– Min-min təəssüf ki, yenidən qayıdıb müqəddəs Meri Meddə özünü çürüdür, – Payrot dedi.

– Diqqətəlayiq cəhətdir, – Nayton bildirdi: – Az adam tapılar ki, gedib orada deyingən, hər şeyə irad tutan qoca qadına həyan olsun.

– Mən bir söz deməyə acizəm. Mübahisə edə bilmərəm. Lakin hər halda, təəssüflənirəm. Hə, cənab, gəlin bir az da işimizdən danışaq.

Milyonçu və köməkçisi təəccüblə ona baxdılar.

– Deyəcəyimə nə heyrətlənin, nə də həyəcanlanın. Təsəvvür edirsinizmi ki, mister Van Aldin, qatil mister Derek Keterinq deyildir.

– Nə?!

Hər ikisi çaşqın-çaşqın ona nəzər saldılar.

– Təsəvvür edirsinizmi nə deyirəm, mister Keterinq öz arvadını öldürməyib!

– Siz dəli olubsunuz, mister Payrot? – Bunu Van Aldin dedi.

– Xeyr, mən dəli deyiləm. Bəzi adamlar deyirlər ki, mən əcaib adamam. Lakin mənim sənətimə gəlincə, necə deyərlər, ağlım yerindədir. Bilmək istəyirəm, mister Van Aldin, dediklərimə şad olacaqsınız, yoxsa yox?

Van Aldin onu süzdü, bir azdan dedi:

– Təbii ki, mən şad olardım. Deyəcəyiniz fərziyyədir, yoxsa əlinizdə dəlil-sübut var?

Payrot tavana baxaraq:

– Ehtimal var ki, qatil qraf Roşdur. Heç olmasa, bir şey var ki, onun təqsirsiz olması barədə dəlil-sübutunu alt-üst etmişəm.

– Nə yolla?

Payrot çiyinlərini çəkdi və sakitcə dedi:

– Mənim öz iş üsullarım var. Bir az mərifət, bir az da ağıl, vəssalam, şüdtamam.

– Bəs o yaqutlar? – Van Aldin dedi. – Qraf Roşdakı qəlp yaqutları deyirəm.

– Aydınır ki, yaqutlar olmasaydı, o, cinayətə əl atmazdı. Lakin siz bir məsələni nəzərdən qaçırsınız. Yaqutlar məsələsinə qalanda kimsə qraf Roşdan əvvəl kupeyə girə bilərdi.

– Lakin bu tamamilə yeni fərziyyədir, – Nayton ucadan dedi.

– Doğrudanmı, bütün bu cəfəngiyata, uydurmalara inanırsınız, mister Payrot? – Milyonçu soruşdu.

– Hələ təsdiq olunmayıb, – Payrot təmkinlə dedi. – Hələlik bu, ehtimaldır. Lakin cənab Van Aldin, görün nə deyirəm. Bu faktları tədqiq etməyə dəyər. Siz mənimlə cənubi Fransaya gedib, bir çox məsələlərlə yerində tanış olmalısınız.

– Siz, doğrudan, güman edirsiniz ki, mənim sizinlə Fransa-ya getməyimə ehtiyac var?

– Güman edirəm ki, bunu siz özünüz arzu edərdiniz.

Payrotun səsinə bir tənə, məzəmmət hiss olundu. Bu, Van Aldinin nəzərindən qaçmadı:

– Əlbəttə, əlbəttə. Nə vaxt deyirsiniz gedək, mister Payrot!

– İndi siz çox məşğulsunuz, cənab. – Nayton mızıldandı.

Lakin milyonçu artıq qərara gəlmişdi ki, getsin. Ona görə də Naytonun etirazına məhəl qoymadı.

– Məncə, bu daha vacib işdir. Lap yaxşı, cənab Payrot. Sabah hansı qatarla?

– Məndən olsa, «Mavi qatar»la – Payrot gülümsündü.

XXXIV FƏSİL

YENƏ DƏ «MAVİ QATAR»

Milyonçuların qatarı adlandırılan «Mavi qatar» ilan kimi şütüyərək dəhşətli sürətlə irəliləyirdi. Van Aldin, Nayton və Payrot kupədə sakitcə əyləşmişdilər. Naytonla Van Aldin arada qapısı olan bitişik kupeləri tutmuşdular. Ruf və kəninin getdikləri kupələrə oxşayırdı. Payrotun kupesi isə vaqonun o biri başında idi. Səfər Van Aldin üçün çox ağır idi. Qızının faciəli ölümü yadına düşür, sarsıntı keçirirdi. Payrotla Nayton hərdən danışdılar. Lakin pıçıltı ilə danışdılar ki, onu narahat etməsinlər.

Qatar kəmər kimi şəhərin başına dolanaraq, nəhayət, sürətini azaltdı. Lion vağzalına daxil oldu. Payrot birdən hərə-

kətə gəldi. Heç elə bil bayaqkı süst Payrot deyildi. Van Aldin hiss etdi ki, Payrot olmuş hadisəni yenidən canlandırır, cild-dən-cildə girir. Gah kəniz kimi hərəkət edərək cəld arada giriş olan bitişik kupeyə girir, gah misiz Keterinqin rolunu oynaya-raq təccüblənir, təşviş keçirir, gah da arvadının həmin qatarda getdiyini görən Keterinqin rolunu oynayırdı. Bitişik kupədə gizlənmək ehtimalını da yoxladı.

Birdən elə bil nəşə yadına düşdü. Van Aldinin əlindən ya-pışaraq:

– Aman Allah! Gör necə yadımdan çıxıb? Biz Parisdə düşməliyik. Tez olun! Tez olun, düşək! – dedi.

Çantaları qapıb qatarı tərk etməyə tələsdi. Van Aldin də, köməkçisi də dəli oldular. Qəzəbdən bilmirdilər nə etsinlər. Lakin boyun əyərək Payrotun arxasınca qaçdılar. Van Aldi-nin ürəyinə nəşə damdı. Payrotun dediklərini, sözsüz, yerinə yetirmək qərarına gəldi.

Şəhərə çıxış qapısında onları saxladılar. Biletləri vaqon bə-lədçisində qalmışdı. Hər üçü ondan biletləri almağı unutmuş-dular. Payrot şirin dilini işə saldı. Lakin soyuqqanlı məmurun tükü də tərpənmədi.

– Payrot, burax onu, – Van Aldin kəskin səslə qışqırdı. Görürəm, tələsirsən, vacib işin var. Allah xatirinə Fransada qatara mindiyimiz Kale şəhərindən bu yanın bilet haqqını ödəyin, yaxamızdan əl çəksin, çıxmaq gedək.¹

Lakin birdən Payrotun nitqi tutuldu, donub yerində qaldı. Əli havada qalmışdı, sanki heykəl idi.

– Mən lap sarsaqlamışam. Deyəsən, başımı itirirəm, – heç nə olmamış kimi təmkinlə dedi. Gəlin qayıdıb sakitcə yolu-muza davam edək. Xoşbəxtlikdən qatar hələ tərpənməyib.

¹ Bir çox ölkələrdə, hətta metrodan çıxanda belə, çıxışda duran məmura biletini göstərməlisən. Əks təqdirdə cərimə verməlisən – tərc.

Onlar qatara zorla çatdılar. Nayton çantasını artıq tamburda olan Payrota ataraq, get-gedə sürətini artıran qatara çətinliklə mindi. Vaqon bələdçisi onlara qayğı göstərdi. Çantalarını götürüb kupelərinə apardı. Van Aldin heç nə demədi. Lakin açıqca hiss olunurdu ki, Payrotun bu anlaşılmaz hərəkətinə qəzəblənib. İmkan düşən kimi Naytona dedi:

– Axmaq hərəkətdir. Qoca lap başını itirib. Onun başı yaxşı işləyir. Lakin o yerdə ki, adam başını itirərək qorxdı, dovşan kimi ora-bura qaçdı, vurnuxmağa başladı, heç nə. Necə deyərlər, apar qaytar.

Bir azdan Payrot gəldi. Təvəqqə etdi ki, onu bağışlasınlar. O elə dilxor idi ki, onunla sərt danışmaq ən azı insafsızlıq olardı. Hərəkətinə görə xəcalət çəkirdi. Van Aldin onun üzrxahlığını qaşqabaqla qəbul etsə də, özünü saxladı. Acı sözlər demədi.

Onlar vaqon-restoranda şam edəndən sonra öz vaqonlarına qayıtdılar. Yatmaq vaxtı çatanda Payrot bir daha milyonçu və onun köməkçisini mat qoydu. Dedi ki, hər üçü mister Van Aldinin kupesində oturmalıdırlar.

Milyonçu maraq və təəccüb dolu nəzərlərlə Payrotu süzdü və soruşdu.

– Mister Payrot, deyəsən, bizdən nəşə gizləyirsiniz?

– Mən? – Payrot uşaq sadələvhlüyü ilə təəccübləndi. – Bu hardan ağlınıza gəldi?

Van Aldin onun cavabından razı qalmasa da dillənmədi. Vaqon bələdçisinə dedilər ki, yerlərini salmağa ehtiyac yoxdur. Vaqon bələdçisi də mat qalmışdı. Başının tükü sanı sərnisinə xidmət göstərmiş, azdan-çoxdan ona hörmət etmişdilər. Lakin heç vaxt ona Van Aldinin elədiyi hörməti etməmişdilər. Əlindəki pula baxdıqca bir yandan sevinir, başqa bir tərəfdən də təəccübünü gizlədə bilmirdi.

Sakitcə otursalar da, hiss olunurdu ki, Payrot çox narahatdır, özünə yer tapmır. Nəhayət, Mayor Naytona müraciətlə soruşdu.

– Kopenizin qapısını qıfıllayıbsınızmı? Dəhlizə açılan qapını deyirəm?

– Bəli, öz əlimlə qıfıllamışam.

– Buna əminsinizmı?

– Əgər istəyirsiniz, bu saat gedib dəqiqləşdirərəm, – Nayton təbəssümlə dedi.

– Siz narahat olmayın. Mən özüm yoxlayacam.

Payrotun içəri qapıdan Naytonun kupesinə keçməyi ilə qayıtmağı bir oldu. Başını silkələyərək dedi: – Siz deyən kimidir. Qoca kişiyəm. Gərək əsəbi hərəkətlərimə görə məni bağışlayasınız.

Payrot bitişik kupenin qapısını örtərək sağ küncdə əyləşdi.

Qatar taqqataraq irəliləyir, kupədəkilər mürgüləyirdilər. Qatar təkan verib irəliləyəndə və ya yavaşkıyanda gözlərini açırdılar. Harada olduqlarını müəyyənəşdirmək istəyirdilər. Belə bahalı qatara üç nəfərin bilet alıb, yumşaq yerdə yatmayaraq, gecənin bu vaxtı mürgü vurduqlarını eşidən olsa inanmazdı.

Payrot hərdən saatına baxır, özünü sakitləşdirərək yenidən mürgü vururdu. Birdən qalxaraq bitişik kupenin qapısını açdı, özünü kupeyə saldı, sonra başını bulayaraq yerinə qayıtdı.

– Nə olub? – Nayton pıçıldı ilə soruşdu:

– Siz nəşə baş verəcəyini güman edirsiniz, eləmi?

– Əşəblərim xarəbdır, – Payrot boynuna aldı. – Mən qızmar plitə üstündə olan pişik kimişəm. Ən xırda hənirti də məni dıksındırır.

Nayton əsnədi:

– Yəqin, özünüz də başa düşürsünüz ki, mister Payrot, həyatımızda ən darıxdırıcı, ən mənasız səfər sizin təşkil etdiyiniz bu səfərdir, – deyərək yerini rahatlayıb, yenidən mürgü vurdu. Van Aldin də, Nayton da demək olar ki, yuxuya getmişdilər. Payrot artıq neçənci dəfə saatına baxaraq milyonçunun çiyinə toxundu.

– Hə? Nə olub?

– Beş-on dəqiqəyə Liona çatırıq.

– Aman Allah! – Çox zəif işıqda Van Aldinin sifəti solğun və yorğun görünürdü.

«Yazıq qızım, gecənin bu vaxtı öldürülüb», fikrindən keçirərək tamamilə ayıldı.

O, gözünü bir nöqtəyə zilləyib baxırdı. Dodaqları xəfifcə əsirdi. Yaddaşı onu ömürlük əzab-əziyyətə mübtəla edən, dərdə salan həmin faciəli gecəyə qayıtardı. Paravoz uzun bir fit verdi. Qatar get-gedə sürətini azaldıb Liona daxil oldu.

Van Aldin pəncərəni açdı, əyilib bayıra baxdı:

– Əgər o, Derek olmayıbsa, əgər yeni fərziyyəniz doğrudursa, qatil qatarı burada tərk edib, – çiyinin üstündən dedi.

Təəccüblü olsa da, Payrot başını buladı:

– Xeyr, qatarı heç bir kişi tərk etməyib. Mənim qənaətimə görə, bəli, mənim qandığımıza görə, qatardan düşən qadın olub.

Nayton heyrətdən donub qaldı. Çəşaraq bilmədi ki, nə desin.

– Qadın deyirsiniz? – Van Aldin kəskin soruşdu.

– Bəli, qadın, – Payrot başını tərpətdi. – Ola bilsin ki, mister Van Aldin, sizin yadınıza gəlməsin. Lakin miss Qrey öz ifadəsində demişdi ki, başında papaq, əynində palto olan bir gənc qatardan düşüb, ayağının üyüşüyü açılsın deyə qatar boyu aşağı-yuxarı gəzinirmiş.

– O kimdir? – Van Aldin şübhə dolu nəzərlərlə Payrota baxdı.

Payrot çox ciddi və qəti cavab verdi:

– Onun adı Kiti Kiddir, daha doğrusu, bir neçə il bu adla tanınmışdır. Lakin siz, mister Van Aldin, onu başqa adla, Ada Meysən adı ilə tanıyırsınız.

Nayton ilan vurmuş adam kimi dik atıldı. Payrot onu göz açmağa qoymadı:

– Ah, tamam yadımdan çıxıb, – deyərək əlini cibinə salıb bir siqaret qutusu çıxartdı... – İcazə verin, öz siqaret qutunuz-

dan sizə siqaret təklif edirəm. Diqqətsizlik ucundan Paris yaxınlığında qatardan düşərkən kupədə qoyubsunuz.

Nayton bir an özünü itirdi. Donub qaldı. Heyrətlə ona baxdı. Payrot bundan istifadə edərək cəld ara qapını açdı. Nayton tez əlini cibinə saldı. Lakin bitişik kupədə fransız polislərinin hazır vəziyyətdə durduğunu görüb, tale ilə barışmalı oldu.

Van Aldinin çaşıb qaldığını görən Payrot izah etdi:

– Kuponun qapısını mən açmışdım. Əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi, qatar Parisi tərk edən kimi onlar yerlərini tutdular. – Sonra üzünü Naytona çevirərək:

– Güman edirəm, mister Nayton, qoy elə düzünü deyək, cənab Markiz, anlayırsınız ki, fransız polisi sizinlə görüşü necə səbirsizliklə gözləyir?..

XXXV FƏSİL

PAYROT İZAH EDİR

– Sizi məsələdən agah edirəm deyirsiniz? – Payrot gülümsündü. Onlar milyonçunun «Niqresko» mehmanxanasındakı təmtəraqlı, fərdi lüks nömrələrində yemək stolunun başında üzbəüz oturmuşdular. Payrot gördü ki, qarşısında oturan bu mötəbər adam hər şeyi olduğu kimi izah edərəm, – deyib tavana baxdı. – Hər şey başsındırıcı, ağılıqəsməyən bir məsələ ilə başladı. Bilirsiniz o nə idi? Xanımın sifətinin eybəcər, tanınmaz hala salınması. Cinayəti tədqiq edəndə qurbanın kim olduğunu təyin etmək kimi sual ortaya çıxır. Bu, qeyri-adi bir iş deyildir. Hər şeydən əvvəl məni düşündürən də bu oldu. Qətlə yetirilən, doğrudanmı, misiz Keterinqdir? Miss Qreyin ifadəsi çox inandırıcı və mötəbər olduğundan qəbul etdim ki, öldürülən qadın Ruf Keterinqdir.

– Rufun kənizindən nə vaxt şübhələnməyə başladınız?

– Qəribə bir məsələ diqqətimi cəlb edənə qədər ondan şübhələnmirdim. Hər şey siqaret qutusunda başladı. Ada dedi ki, bu, misiz Keterinqin ərinə bağışladığı qutudur. Mənə belə gəldi ki, qutunun üstündə böyük «K» hərfi yazıldığına görə belə deyir. Bu, həqiqətə uyğun gəlmirdi. Misiz Keterinqin kənizi işlədiyi iki ay ərzində onun ərini bir-iki dəfə uzaqdan gördüyü, üz bəsurət görüşmədiyi üçün onun bu ifadəsi inandırıcı deyildi. Bundan sonra, ümumiyyətlə, Ada Meysənin ifadəsinə şübhə ilə yanaşdım. Təbii ki, onun ölüm hadisəsi ilə bir əlaqəsi olduğunu ağıma belə gətirmirdim. Çünki guya o, Parisdə qatardan düşəndən sonra bir neçə nəfər misiz Keterinqi öz gözləriylə görübmüş.

– Lakin hər deyilənə inansaydım, – Payrot barmağını sil-kələdi, – onda gərək mən də Payrot olmayaydım. Mən xəfiyyəyəm. Özü də pis xəfiyyə deyiləm. Hər şeydən şübhələnmək mənim vəzifəmdir. Mənim şübhələnmədiyim nə bir şəxs, nə də bir şey vardır. Öz-özümə dedim: «Biz hardan bilirik ki, Ada Meysən qatardan Parisdə düşüb?» Əvvəlcə sualın cavabı qənaətbəxş kimi göründü. Mayor Naytonun ifadəsi bunu təsdiq edirdi. Tamamilə kənar şəxs olan Naytonun ifadəsinin qərəzsiz olacağı inandırıcı idi. Bundan başqa, qətlə yetirilmiş xanımın vaqon bələdçisinə dediyi sözlər də bunu təsdiq edirdi. Lakin mən ikinci dəfə üstündən o saat keçdim. Çünki başımda, bəlkə də, inanılmaz, mümkün olmayan qəribə bir fikir dolaşırdı. Mən bütün fikrimi «Mavi qatar» Parisi tərk etdikdən sonra Mayor Naytonun Ada Meysəni paytaxtın «Rits» mehmanxanasında gördüyü barədə məlumatı ətrafında toplayaraq öz ehtimallarımla tutuşdurdum. Naytonun sözləri kifayət qədər inandırıcı idi. Bununla belə, faktları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, iki incə məsələ diqqətimi cəlb etdi. Maraqlı bir oxşarlıq aşkar etdim. Nayton sizin yanınızda, Ada isə qızınızın yanında düz iki ay əvvəl, eyni vaxtda işə başla-

yıblar. İkinci məsələ isə siqaret qutusu ilə bağlı idi. Qutunun üstündə böyük «K» hərfi yazılıb. Naytonun adını da siz, ingilislər və amerikalılar «K» hərfi ilə yazırsınız. Lakin danışqda «K» tələffüz olunmur. Hə... ehtimal etdim, yalnız ehtimal ki, siqaret qutusu Naytonundur. Gördünüz də, qutunu ona göstərəndə necə oyun çıxartdı: əvvəlcə çaşsa da, özünü ələ alan kimi qutunun üstündəki böyük «K» hərfinə dair həqiqətə uyğun gələn ehtimal irəli sürdü. Bununla da mister Ketirinqə qarşı şübhə oyatdı. Əsas məqsəd isə başqa idi. Qraf Roşun tələyə salınması barədə fikirləşirdilər. Ada Meysən axmaq deyil, birbaşa onu kupədə gördüyünü deməyəcəkdi. Qrafın günahsız olması, ümumiyyətlə, «Mavi qatar»da olmaması barədə dəlil-sübutu olmasından çəkinirdi. İndi sizin diqqətinizi bir məsələyə cəlb etmək istəyirəm. Yadınızdadırmı, mən Ada Meysənə deyəndə ki, qatarda gördüyü qraf Roş yox, Derek Keterinq imiş, əvvəlcə o, dəqiq bir söz demədi. Lakin mən mehmanxanaya dönəndən sonra siz mənə zəng edib dediniz ki, Ada gəlib sizə deyib ki, kupədə gördüyü adamın Derek Keterinq olmasına tam əmindir. Mən bunu gözləyirdim. Sözsüz ki, Ada bizimlə söhbətdən sonra kiminləsə məsləhətləşib, yenidən sizin yanınıza qayıdıb. Ona məsləhət verən kim olub? Mayor Nayton. Daha bir incə nöqtə vardı. Mənası ola da bilərdi, olmaya da bilərdi. Tədqiqatlarımız göstərdi ki, bu, zəncirin bir halqası imiş. Həmin incə nöqtə nə idi? Nayton təsadüfi söhbət zamanı ağzından qaçırtmışdı ki, İngiltərənin Yokşir vilayətində onun müvəqqəti qaldığı bir evdən də cava-hirat oğurlanıb.

– Mister Payrot, zəhmət olmasa, deyin görüm, Parisdə qatarda olan kişi kim imiş? Mən heç cür anlaya bilmirəm, Derek Keterinq olub, yoxsa qraf Roş?

– Bu, asan bir şeydir. Lənət şeytana. Qatarda kişi olmayıb. Siz bir işə baxın! Qətlin hərtərəfli düşünülob-daşınıldığı elə burdan bilinir. Kimin sözünə inanıb deyirdik ki, kupədə

kişi olub? Yalnız Ada Meysənin. Ada Meysənə də Naytonun ifadəsinə görə inanmışdıq, guya Ruf Adanı Parisdə qoyub gedibmiş.

– Ruf özü vaqon bələdçisinə deyib ki, kənizini Parisdə qoyub, – Van Aldin tərəddüdlə dedi.

– Elə onun üstünə gəlirdim. Bir yana baxanda deyə bilərik ki, bələdçi misiz Keterinqin ifadəsini bizə çatdırmışdır. Digər tərəfdənsə, xanımın ifadəsi yoxdur. Aydındır ki, ölü ifadə verə bilməz. Bələdçinin bizə çatdırdığı öz ifadəsidir. Bunlar başqa şeylərdir.

– Deməli, bələdçi yalan ifadə verib?

– Xeyr, xeyr, heç də yox. O, danışdığını həqiqət hesab edirdi. Lakin vaqon bələdçisi ilə danışan qadın misiz Keterinq deyil, başqa qadın olmuşdur. Bəli, mister Van Aldin. Elədir ki, var. Ruf Keterinq hələ qatar Lion vağzalına çatmamış qətlə yetirilibmiş. Bir zənbil yemək sifariş edən də, kənizini Parisdə qoyduğunu deyən də, xanım Keterinqin ən çox diqqəti cəlbədən paltarını geyən də Ada Meysən olmuşdur.

– Bu mümkün olan şey deyil.

– Xeyr, xeyr, mister Van Aldin, mümkündür. Bizim zəmanəmizdə qadınlar bir-birlərinə o qədər oxşayırlar ki, onları xarici görünüşlərinə görə deyil, paltarlarına görə ayırırıq. Misiz Ruf Keterinq də, Ada Meysən də bir boyda idilər. Ada Meysən sahibəsinin çox bahalı xəz paltosunu, balaca, qırmızı qumaş şlyapasını gözünün üstünə basıbmış, qulağının üstündə sarışın xurmayı buruq saçından başqa heç nə görünməzmiş. Buna görə də onun bələdçini aldatması təəccüb doğurmur. Vaqon bələdçisi ifadəsində göstərdiyi kimi, əvvəlcə misiz Keterinqlə danışmayıbmış. Doğrudur, bələdçi Ada Meysəni biletləri götürərkən görmüşdü. Ada Meysən onun təsəvvüründə düzqamətli, qarapaltarlı qadın kimi qalmışdı. Bələdçi, əslində, xanımla kənizi biri-birindən ayırmaqda çətinlik çəkməliydi. Onun dünyagörüşü, səviyyəsi xanımla kənizi haqqında ayrı

bir şey deməyə imkan verməzdi. Bir də yaddan çıxarmaq olmaz ki, Ada Meysən – Kiti Kid artistdir. Xarici görkəmini, səsini dəyişmək onun əlində su içmək kimi asan bir işdir. Yox, yox. Ada Meysən tanımadığından qorxmurdu. Bu, mümkün deyildi. Onu qorxudan başqa şey idi. Bələdçi gəlib meyidi görəndə anlaya bilərdi ki, onunla keçən gecə danışan öldürülmüş qadın olmayıb. Rəhmətliyin sifətinin eybəcər və tanınmaz hala salınmasının səbəbi budur. Ada Meysəni ən çox qorxudan şeylərdən biri də Katrin Qreyin təzə tanışına baş çəkmək təhlükəsi idi. Odur ki bir zənbil yemək sifariş edərək qapını arxadan bərk-bərk bağlamışdı.

– Bəs Rufu kim və nə vaxt öldürüb?

– Hər şeydən əvvəl, unutmaq olmaz ki, cinayətin planlaşdırılmasında və həyata keçirilməsində iki nəfər əlbir iştirak etmişdir. Mən Nayton və Ada Meysəni deyirəm. Nayton o gün iş dalınca Parisə gəlmişdi. O, «Mavi qatar»a Paris yaxınlığında minib. Misiz Keterinq Naytonu görəndə təəccüblənsə də, şübhələnməzdi. Güman ki, o, misiz Keterinqin diqqətini pəncərədən nəyəsə cəlb edib. Ruf pəncərədən baxanda Nayton kəndiri onun boynuna salıb, bir anda boğub. Kupenin qapısı bağlı imiş. Naytonla Ada işə girişiblər. Meyidin üst paltarını çıxardıb, xaliya bükərək, bitişik kupədə çantaların arasına qoyublar. Nayton yaqutlar saxlanan qutunu götürüb qatardan düşüb. Planlaşdırıldığına görə, on iki saat ərzində qətdən xəbər tutan olmayacaqdı. Sonra isə vaqon bələdçisinin misiz Keterinqin sözləri barədə ifadəsi Ada Meysəni xilas edəcəkdi. Heç kimdə onun haqqında şübhə yeri qalmayacaqdı. Bu ondan ötrü təkzibedilməz əsas olacaqdı.

Lion vağzalında Ada Meysən bir zənbil yemək sifariş edir, qapını bağlayıb, cəld misiz Keterinqin paltarını geyərək iki süni, buruq sarışın-xurmayı saç taxır, özünü xanım Keterinqə oxşadır. Bələdçi gəlib onun yatağını düzəldəndə, ona məlum uydurmanı çatdırır: guya kənizini Parisdə qoyub. Vaqon bə-

lədçisi yerini salanda pəncərənin qabağında durub çölə baxır ki, dəhlizdən keçənlər sifətini görməsinlər. Bu, ağıllı tədbir idi. Çünki dəhlizdən keçənlər, eləcə də miss Qrey and içməyə hazır idilər ki, həmin vaxt misiz Keterinq hələ sağ idi.

– Davam edin, Van Aldin dedi.

– Qatar Liona çatmamış Ada Meysən Rufun meyidini ya-tağa uzadaraq, əynindəki paltarı soyunub səliqə ilə bükərək, paltarların yanına qoyur. Kişi paltarı geyərək, qatarı tərk etməyə hazırlaşır. Məlum olur ki, Keterinq arvadının kupesinə girəndə, arvadını yatmış bilib çıxanda Ada Meysən hələ yanaşı kupədə imiş. Diqqəti cəlb etmədən aradan çıxmağa hazırlaşmış. Qatar dayanan kimi vaqon bələdçisi ilə daban-basaraq hava almaq bəhanəsi ilə perrona enir. Gözdən yayınan kimi cəld o biri perrona keçib Parisə – «Rits» mehmanxanasına dönür. Onun ad-familiyası bir gecə əvvəl Naytonun əlbir olduğu bir qadın tərəfindən mehmanxananın qeyd kitabına salınmışdı. Ada Meysən mehmanxanada əmin-arxayın sizin gəlməyinizi gözləyirdi. Cavahirat onda deyil, heç vaxt da onda olmayıb. Sizin köməkçiniz olduğuna görə heç kim Naytondan şübhələnməzdi. Nayton çəkinmədən yaqutları özü ilə Nitsə aparır, əvvəlcədən planlaşdırdığı kimi, mister Papopolusa çatdırmağa hazırlaşır. Son anda bu məsələdə də Ada Meysənə etimad göstərir. Yaqutları Papopolusa çatdırmağı ona həvalə edir. Markiz kimi məharətli bir oyunçudan belə uğurlu bir əməl gözləmək olardı.

– Siz inanırsınız ki, Riçard Nayton məşhur canidir? İllər boyu cinayətlə məşğul olmuşdur?

Payrot başını tərpətdi:

– Onun ən başlıca məharəti adamın qılığına girib, ürəyinə yol tapmaqdır. O sizi də ovsunlayıb. Siz onun bu məharətinin qurbanı olubsunuz, mister Van Aldin. Ötəri bir tanışlıqdan sonra siz onu özünüə köməkçi götürübsünüz. Necə deyərlər, o sizin sağ əliniz olub.

– Mən and içə bilərəm ki, o heç vaxt bu vəzifəyə can at-mırdı, – milyonçu dedi.

– O bunu çox məharətlə, hiyləgərliklə edib. Elə məharətlə ki, hətta sizin kimi insanların ürəyini üzündən oxumağı ba-caran, böyük həyat təcrübəsi olan bir adamı belə aldada bilib.

– Mən onun keçdiyi həyat yolu və işi ilə də maraqlandım. Göstəricilər əla idi.

– Əlbəttə, əlbəttə, belə də olmalı idi. Bu onun oyununun tərkib hissəsi idi. Riçard Nayton kimi onun həyat yolu tama-milə nöqsansızdır. Adlı-sanlı ailədə doğulub, yaxşı əlaqələri var, müharibə vaxtı orduda şərəflə qulluq edib. Şübhədən kə-nar, günahsız bir adam olmuşdur. O ki qaldı həyatının qaran-lıq tərəfinə, sirli Markizin fəaliyyətini diqqətlə izlədikdən sonra burada bir çox məsələlər aşkar etdim. Nayton fransızca fransız kimi danışır, sirli Markiz Amerikada, Fransada, İngil-tərədə öz çirkin əməllərini yerinə yetirəndə Nayton harada olub? Mütləq orada. Markizin cavahirat əməliyyatı ilə son dəfə İsveçrədə məşğul olduğu barədə söz-söhbət gəzir. Siz də Mayor Naytonla orada rastlaşıbsınız. Sizin məşhur yaqutlar barədə sövdələşmələriniz haqqında şayiələr də bu vaxt yayıldı.

– Bəs qətl nə üçün? – Van Aldin üzgün halda dedi. – Əlbət-tə, ağıllı oğru cavahiratı başını kəməndə salmadan oğurlaya bilərdi.

Payrot başını buladı:

– Bu, Naytonun vicdanına yazılan ilk qətl deyildir. O, qey-ri-iradi hərəkət edən qatildir. Çirkin əməlin yerinə yetirəndə heç bir iz qoymadığına əmindir. Ölülər danışmırlar – onun əqidəsi belədir. Markizin məşhur və tarixi cavahirata son dərəcə böyük ehtirası vardı. Köməkçi kimi sizin yanınızda işə düzəlməsi, Ada Meysənin sizin qızınıza kəniz olması da almaq üzrə olduğunuz yaqutları ələ keçirmək üçün idi. Bu işin hər-tərəfli və diqqətlə düşünüləb-daşınılmasına baxmayaraq, o, iki nəfər amerikalını muzzla tutaraq, siz Parisdə yaqutları

alan gecə pusquda qoymuş, sizə hücum etmək cəhdindən də çəkinməmişdi.

Van Aldin təccüblə ona baxdı. Payrot onu heyrətə salmışdı. Payrot isə elə-belə adi bir hadisə barədə danışmış kimi, sözünə davam etdi:

– Lakin cəhd baş tutmamışdı. Nayton son planın üstündə dayanmışdı. Belə fikirləşmişdi ki, əməliyyatı belə keçirmək daha təhlükəsizdir. Onda Naytona yönələn heç bir şübhə ola bilməzdi. Lakin bütün böyük adamlar kimi, Naytonun da zəif cəhətləri vardır. Miss Qreyə vurulan Nayton, şübhələndə ki, miss Qrey Derek Keterinqə meyil göstərir, buna dözməyərək, imkan düşən kimi qətli onun boynuna yıxmağa çalışdı. İndi isə mister Van Aldin, sizə qeyri-adi bir söz demək istəyirəm. Miss Qrey xəyalpərəst adam deyil, bununla belə, qəti şəkildə deyir ki, bir gün Monte Karloda kazinonun bağında Naytonla uzun söhbətdən sonra hiss edib ki, qızınız onun yanındadır. Miss Qrey əmindir ki, qızınız çalışıb ona demək istəyirmiş ki, qatili Naytondur. Naytonu hürkütməmək üçün özünü elə aparıb ki, guya qatil Derek Keterinqdir.

– Qəribədir! – Van Aldin dedi.

– Bəli, çox qəribədir. Bəzən izahedilməz hadisələr olur. Yeri gəlmişkən, deyim ki, mənə çaşdıran kiçik bir məsələ də var. Sizin köməkçiniz bərk axsayırmış. Bu, müharibədə aldığı yaranın nəticəsində olmuşdur. İndi isə Markiz çox da axsamırdı. Kələfin açılmasında bu da bir əngəl idi. Lakin bir gün söhbət zamanı miss Lenoks təsadüfən dedi ki, Naytonun axsaması qızın anasının xəstəxanasında işləyən cərrahı mat qoymuşdu. Ağıma gəldi ki, burada bir biclik vardır. Londonda olarkən həmin cərraha baş çəkdim və bəzi incəlikləri öyrəndim. Sırağagün Naytonun yanında həmin həkimin adını çəkdim. Əgər Nayton desəydi ki, müharibə vaxtı o da həmin məşhur həkimin xəstəsi olub, bu təbii görünərdi. Lakin o bunu etmədi. Bu kiçik, nəzəri cəlb etməyən, elə bil heç işə dəxli

olmayan hadisədən sonra bir daha əmin oldum ki, qətl barədə fərziyyəmə doğrudur. Miss Qrey mənə bir qəzet məqaləsi verdi. Yazıdan məlum olur ki, məhz Nayton Ledi Təmplinin xəstəxanasında olan vaxt Ledi Təmplinin cavahiratı oğurlanıb. Mən Parisin «Rits» mehmanxanasından məktub göndərəndə, miss Qrey anlayıb ki, qətl-qarət barədə fikirlərimiz uyğun gəlir. «Rits» mehmanxanasında bir az çətinliklə qarşılaşsam da, hər halda, istədiyimə nail oldum. Öyrəndim ki, Ada Mey-sən «Rits» mehmanxanasına əvvəlki gün axşam deyil, cinayət baş verəndən sonra, səhər-səhər gəlib.

Araya sükut çökdü. Sonra milyonçu əlini Payrota uzadaraq boğuş səslə:

– Güman edirəm ki, nə qədər böyük iş gördüyünüzü, mənə necə böyük yaxşılıq etdiyinizi, bu yaxşılığın məndən ötrü nə demək olduğunu özünüz də yaxşı dərk edirsiniz, – dedi. – Sabah səhər zəhmətiniz müqabilində çek alacaqsınız. Lakin heç bir çek, dünyanın pulu mənim sizə olan minnətdarlığımı əvəz edə bilməz. Siz böyük adamsınız, mister Payrot. Siz səriştəli və mötəbər, hər şeydən xəbərdar, bacarıqlı etibarlı adamsınız.

Payrot ayağa qalxdı. Sinəsi qabardı...

– Mən olsa-olsa yalnız Herkuliz Payrotam. Lakin dediyiniz kimi, öz sahəmdə böyük adamam. Siz də öz sahənizdə böyük adamsınız. Mən şadam, xoşbəxtəm ki, sizin kimi böyük bir adama alnıaçıq xidmət göstərə bildim. Gedim özümü və şeyşüyləri səliqə-sahmana salım. Bunları özüm etməliyəm. Təəssüf ki, mənim gözəl xidmətçim Corc bu dəfə yanımda deyil.

Mehmanxananın zalında hörmətli mister Papopolus və qızı Ziya ilə rastlaşdı.

Xəfiyyənin əlini səmimiyyətlə sıxarkən Papopolus:

– Mən düşünürdüm ki, siz artıq Nitsi tərk edibsiniz, mister Payrot, – dedi.

– İş məcbur etdi ki, bir də qayıdım, əziz mister Papopolus.

– İş?

– Bəli, iş. İş öz yerində, səhhətiniz necədir, mənim əziz dostum?

– İndi yaxşıdır. Əslində, biz Parisə qayıdırıq.

– Belə gözəl xəbər eşitməyimə çox şadam. Güman edirəm ki, Yunanıstanın keçmiş baş nazirini tamamilə müflis etmədiniz? Eşitdiyimə görə, ona əla bir yaqut satıbsınız. Yeri gəlmişkən, onu rəqqasə madmazel Mirel taxır?

– Bəli, – mister Papopolus mızıldandı: – Bəli, elədir. Həmin «Ürəklərə od salan – yandırır-b-yaxan» yaquta bənzəyir.

– Əlbəttə, bəzi oxşarlıq var, – Papopolus başdansıvdu dedi.

– Cavahirat barədə əliniz çox yüngüldür, mister Papopolus. Sizi təbrik edirəm. Madmazel Ziya, Parisə belə tez qayıtmağınız ürəyimdən olmadı. İş qurtarmışam. Sizinlə oturub-durmaq, söhbət etmək mənə xoş olardı.

– Əgər soruşsam ki, əlinizdəki nə iş idi, yersiz görünməz? – Papopolus maraqla soruşdu.

– Xeyr, xeyr. Elə deməyin. Mənim sizə böyük hörmətim var. İşə gələndə isə deməliyəm ki, Markizin arxasını yerə vurmuşam.

Papopolusun sifəti qəribə bir görkəm aldı.

– Markiz? Elə bil bu ad mənə tanış gəlir. Lakin yada sala bilmirəm.

– Əminəm ki, yadınıza düşməyəcək. Mən tanınmış bir cani və cavahirat oğrusundan danışırım. Onu ingilis xanımı Keterinqi öldürdüyünə görə həbsə aldılar.

– Doğrudanmı? Nə qəribə işlər olur!

Mehribançılıqla sağollaşır ayrıldılar. Payrot bir az aralanandan sonra Papopolus qızına tərəf döndü:

– Bu adam iblisdir, Ziya. Dəhşət adamdır!

– O mənim xoşuma gəlir.

– Mənim özümün də xoşuma gəlir, – Papopolus etiraf etdi.

– Bununla belə, sənə deyirəm: bu adam dəhşətdir. Qorxulu adamdır!

XXXVI FƏSİL

DƏNİZ SAHİLİNDƏ

Küsdümağacı, demək olar ki, çiçəyini tökmüşdü. Əvvəllər adamı məst edən rayihə azalmışdı. Əksinə, təzə ətirşah budaqları Ledi Təmplinin villasının bəzəkli məhəccərlərinə sarmaşmışdı. Qırmızı qərənfillər ətrafa gözəllik verirdi. Aralıq dənizinin suları gömgöy idi. Payrot eyvanda əyləşib Lenoksla söhbət edirdi. İki gün əvvəl Van Aldinlə elədəyi söhbəti yenidən təkrar edib qurtarırdı. Lenoks çox böyük diqqətlə qulaq asırdı. Qaşları düynələnmişdi. Gözləri dalğın və kədərli idi:

– Bəs Derek?

– Dünən gecə buraxdılar. Azad olan kimi çıxıb getdi.

– Hara? Müqəddəs Meri Medə?

– Bəli, ora getdi.

Xeyli susdular. Sonra Lenoks dedi:

– Katrin barədə düz fikirdə olmamışam. Elə bilirdim ki, Derekə məhəl qoymur.

– Katrin niyyət və duyğularını gizli saxlayan adamdır. Heç kimə inanmır.

– Mənə inana bilərdi, – Lenoks incimiş adam kimi acı-acı gileyləndi.

– Bəli, – Payrot fikirli idi. – Sizə inana bilərdi. Lakin mədəmazel Katrin ömrünün çoxunu başqalarını dinləməklə keçirib. Belə adamlar üçün danışmaq asan olmur. Belələri nə sevinclərini, nə də kədərlərini başqaları ilə bölürlər.

– Mən isə axmaq olmuşam. Elə bilirdim ki, Naytonu sevir. Gərək bunu biləydim.

Payrot onun əlini yüngülcə sıxaraq, mehribanlıqla:

– Möhkəm olun, mədəmazel, – dedi.

Lenoks gözü işlədikcə uzağa baxaraq dənizin mavi sularını seyr etdi. Çirkin olsa da, bu an sifətində bir gözəllik peyda olmuşdu.

– Qoy olsun, – dedi. – Mən onsuz da ondan çox kiçiyəm. Elə Derek özü də uşaq kimidir. Onu əldə saxlamaq üçün möhkəm iradəli bir qadın lazım idi.

Yenidən susdular. Birdən Lenoks ona tərəf çevrilərək qeyri-şüuri dedi:

– Lakin mənim də köməyim dəydi, mister Payrot. Hər halda, mənim sizə köməyim dəydi.

– Bəli, madmazel. Siz «qatil heç həmin qatarda getməyə də bilərdi» deyəndən sonra, mən az da olsa, həqiqətin izinə düşə bildim.

Lenoks dərindən nəfəs aldı:

– Mən çox şadam ki, mənim də az-çox köməyim dəyib.

Uzaqdan fit səsi eşidildi.

– Lənətə gəlmiş «Mavi qatar»dır, – Lenoks dedi. – Qatarlar amansız olurlar, elə deyilmi, mister Payrot? Adamları qətlə yetirirlər, çoxları dünyadan nakam gedir, qatarlar isə heç nə olmamış kimi gecə-gündüz öz işlərindədirlər. Dediklərim mənasız şeylərdir. Lakin siz məni yaxşı başa düşərsiniz. Bilirəm ki, nə demək istədiyimi duyursunuz.

– Bəli, elədir, madmazel, elə həyat özü də qatara bənzəyir. Dayanmadan irəliləyir. Nə yaxşı ki, belədir.

– Niyə?

– Ona görə ki, qatarlar axırda mənzilbaşına çatırlar. Madmazel, bu barədə siz, ingilislərin bir atalar sözü də var: Səyahət, sevgililər qovuşanda başa çatır, eləmi? – Lenoks güldü. – Bu məsəl mənə aid deyil.

– Xeyr, xeyr, elə deməyin. Siz çox cavansınız. Siz bunu duymursunuz. Qatara inanın, madmazel, həyat qatarını deyirəm. Onu hərəkət etdirən Yaradan özüdür.

Yenidən fit səsi eşidildi.

– Qatara inanın, madmazel. Sizi də xoşbəxt bir səfər gözləyir. Bu qoca Payrota da inanın, o, bilmədiyini deməz.

MÜƏLLİF HAQQINDA

Paşayev Qəzənfər Məhəmməd oğlu – ədəbiyyatşünas, publisist, dilçi, folklorşünas və tərcüməçi, filologiya elmləri doktoru (1993), professor (1995) 27 avqust 1937-ci ildə Tovuz rayonunun Düzqırıqlı kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsili Düzqırıqlı kəndində alıb (1946–1956). Azərbaycan Dillər İnstitutunun İngilis-Azərbaycan dilləri fakültəsini bitirmişdir (1962). İxtisası İngilis və Azərbaycan dilləri müəllimidir. 1989-cu ildən Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Fəaliyyətə Əli Bayramlı rayonunun Vladimirovka kəndində ingilis dili müəllimi kimi başlamış (sentyabr-noyabr, 1962-ci il), sonra isə İraqda ingilis və rus dilləri üzrə tərcüməçi işləmişdir.

1964–1989-cu illərdə Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda (1973-cü ildən M.F.Axundov adına API) fəaliyyət göstərmiş, institutun İngilis dili fakültəsində dosent, dekan müavini (1970–1971), Xarici dillər kafedrasının müdiri (1972–1989) olmuşdur. 1989–1999-cu illərdə ADU-nun Qərbi Avropa dilləri kafedrasında çalışmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində «Beynəlxalq əlaqələr» şöbəsinin müdiri olmuş (2001–2005), eyni zamanda 2003-cü ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçidir.

Rəsmi nümayəndə heyəti tərkibində Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi münasibətilə İraqda (sentyabr, 1994) və Türkiyədə (noyabr, 1994), Azərbaycan mədəniyyəti günlərində Səudiyyə Ərəbistanında (noyabr, 2007) və İ.Nəsimi ilə bağlı Beynəlxalq konfransda Suriyada (noyabr, 2008) olub.

İctimai işlərdə fəal iştirak etmişdir: Ali Təhsil Nazirliyinin nəzdində Qərbi Avropa dilləri üzrə Elmi-Metodik Şuranın Elmi katibi (1976–1982), Azərbaycan–İraq Dostluq Cəmiyyətinin sədr müavini olmuş (1990–2003), 1995-ci ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən Müdafiə Şurasının üzvüdür. 1997–2006-cı illər arası və 2011-ci ildən

yenidən həmin şuranın həmsədridir. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi-Dini Şuranın yarandığı 1997-ci ildən bu günə kimi onun üzvüdür. 2004-cü ildən Yazıçılar Birliyinin Təftiş Komissiyasının sədridir.

Bir çox xarici ölkələrdə: ABŞ (iyun-avqust, 1983) və İngiltərədə (iyun-iyul, 1988) ixtisasartırma kurslarında olub. İraq Respublikasında tərcüməçi işləyib (1962–1966, 1972–1975). Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya və keçmiş Sovetlər Birliyi ölkələrindən Rusiya Federasiyasında, Özbəkistan və Qazaxıstanda elmi konfranslarda məruzə edib. Turist kimi Yunanıstan, İordaniya, Çexoslovakiya, Avstriya, Almaniya, Misir, Ərəb əmirlikləri və İranda olub.

İraq Respublikasının «Əməkdə fərqlənməyə görə» medalı ilə təltif edilib (1976).

SSRİ Nazirlər Sovetinin, SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin, Azərbaycan Ali Təhsil Nazirliyinin Fəxri fərmanları ilə təltif olunub. Eləcə də Kərkük Vəqfinin (1999) və İraq–Türkman Cəbhəsinin (2003) yüksək diplom və ödüllərinə layiq görülüb.

Bir çox doktorluq və namizədlik dissertasiyaları üzrə opponent, eləcə də kitabların redaktoru olub. Aspirantlara rəhbərlik edib. ABŞ, Türkiyə və İraqda ingilis, türk və ərəb dillərində, məqalələri dərc edilib. «Ədəbiyyat» və «Kredo» qəzetlərinin, «Folklor və etnoqrafiya», «Filologiya məsələləri» və «Kəlam» dərgilərinin redaksiya heyətinin üzvüdür.

Yaradıcılığına xaricdə və Azərbaycanda bir çox görkəmli alimlər, yazıçı, şair və publisistlər məqalələr həsr ediblər. Müəllifin özü görkəmli Azərbaycan, türk, İraq, fransız, ingilis və amerikan yazıçı və şairlərinə, elm adamlarına çoxsaylı məqalələr həsr etmişdir. Maraqlı doğuran cəhət bir də ondan ibarətdir ki, bu məqalələr Azərbaycan, türk, ingilis, ərəb, rus dillərində Azərbaycan, Türkiyə, İraq və ABŞ-da çap olunmuşdur.

Müəllifin çap olunmuş əsərləri

1. Rusca-ərəbcə danışığı kitabı. Bağdad, 1974, 98 səh., 3.000 nüsxə.
2. İngiltərə haqqında (ingiliscə Ölkəşünaslıq fənni üzrə dərs vəsaiti). Bakı, API nəşr, 1982, 128 səh., 1.500 nüsxə.
3. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, «Yazıçı», 1985, 224 səh., 10.000 nüsxə, təkrar nəşr 1987, 230 səh., 120.000 nüsxə. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində (ərəbcə), Bağdad, 1996, 128 səh.
4. İraq–Türkman folkloru (monoqrafiya). Bakı, «Yazıçı», 1992, 216 səh., 5000 nüsxə. İraq–Türkman folkloru. Bağdad, 1995, 160 səh.
5. Kərkük dialektinin fonetikasi (monoqrafiya). Bakı, «Elm», 2003, 212 səh., 500 nüsxə.
6. İraq–Türkman folklorunun janrlar sistemi. (Rusca monoqrafiya) Bakı nəşr, 2003, 128 səh., 500 nüsxə.
7. Kərkük folklorunun janrları (monoqrafiya). Bakı, «Elm», 2003, 318 səh., 500 nüsxə. İraq–Türkman folkloru. İstanbul, 1998, 320 səh., 3000 nüsxə. İraq–Türkman folklorunun janrları. Tehran, 2008, 313 səh., 3000 nüsxə.
8. İraq–Türkman ləhcəsi. Monoqrafiya (ortaqlı), Bakı, «Elm», 2004, 422 səh., 500 nüsxə.
9. Nostradamusun möcüzəli aləmi. Bakı, «Təhsil», 2007, 760 səh., 3000 nüsxə, təkrar nəşr, 2011, 3.000 nüsxə.
10. Nəsimi haqqında araşdırmalar (monoqrafiya). Bakı, «Qarabağ» nəşr, 2010, 168 səh., 400 nüsxə. Nəsimi haqqında araşdırmalar. Tehran, «ALP» yayın, 2011, 168 səh., 300 nüsxə.
11. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin patriarxı. Bakı, «Ozan», 2010, 104 səh., 250 nüsxə.
12. Borcumuzdur bu ehtiram. Bakı, «Ozan», 2010, 200 səh., 300 nüsxə, təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri, 2010, 240 səh. 300 nüsxə.
13. Dilimiz – varlığımız. Bakı, «Ozan», 2011, 208 səh., 250 nüsxə.

**Müəllifin tərtib
etdiyi kitabların göstəricisi**

1. «Kərkük bayatıları». Bakı, «Azərnəşr», 1968 (Rəsul Rza ilə birgə), 184 s., 18.000 nüsxə.
2. «Arzu-Qənbər dastanı». Bakı, «Gənclik», 1971, 32 s., 5.000 nüsxə.
3. Kərkük mahnıları. Bakı, «Gənclik», 1973, 48 s., 10.000 nüsxə.
4. İraq-Kərkük atalar sözləri. Bakı, «Azərnəşr», 1978, 76 s., 25.000 nüsxə.
5. İraq-Kərkük bayatıları. Bakı, «Yazıçı», 1984, 352 s., 30.000 nüsxə.
6. Kərkük tapmacaları. Bakı, «Gənclik», 1984, 38 s., 5.000 nüsxə.
7. Nəsiminin İraq Divanı. Bakı, «Yazıçı», 1987, 337 s., 15.000 nüsxə.
8. Kərkük folkloru antologiyası. Bakı, «Azərnəşr», 368 s., 40.000 nüsxə, təkrar nəşr, 1990, 368 s., 40.000 nüsxə.
9. Göylər unutmuşdu yağaçağını (Ə.Bəndəroğlunun şeirləri və poemaları). Bakı, «Yazıçı», 1991, 126 s., 5.000 nüsxə.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-Türkman cildi (Ə.Bəndəroğlu ilə birgə), Bakı, «Ağrıdağ», 1999, 468 s., 1.000 nüsxə, təkrar nəşr, «Nurlan», 2009, 436 səh., 500 nüsxə.
11. Çağdaş İraq şeirindən seçmələr. Bakı, «Elm», 2001 (Ə.Bəndəroğlu ilə birgə) 108 s., 500 nüsxə.
12. Yolun sonunadək (Ə.Bəndəroğlunun şeirlər toplusu), Bakı, «Elm», 2001, 62 s., 300 nüsxə.
13. Hüseyn Arif –80. Portret kitab. Bakınəşr, 2004, 64 s., 400 nüsxə. (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə)
14. İsi Məlikzadə–70. Portret kitab. Bakınəşr, 2004, 32 s., 150 nüsxə. (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə)
15. Tofiq Bayram–70. Portret kitab. Bakınəşr, 2005, 72 s., 150 nüsxə. (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə)
16. Əlibala Hacızadə–70. Portret kitab. Bakınəşr, 2005, 72 s., 400 nüsxə. (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə)
17. Fikrət Qoca–70. Portret kitab. Bakınəşr, 2005, 82 s., 300 nüsxə. (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə)

18. Bəkir Nəbiyev–75. Portret kitab. Bakınəşr, 2005, 68 s., 400 nüsxə. (Gülzar İbrahim qızı ilə birgə)

19. Ağlayan çox, gülən hanı? (Rəsul Rzanın şeirlər toplusu), Kərkük, «Arabka» basım evi, 2007, 182 s., 500 nüsxə.

20. «Mahmud və Məryəm». Sənət dünyası adlı məqaləsində (Elçinin romanı), Kərkük, «Yurd» yayımlarından, 2007, 215 s., 500 nüsxə. (Ə.Bəndəroğlu ilə birgə)

21. Qoca Azaflıyam (Azaflı Mikayılın şeirlər toplusu). Bakı, «Nurlan», 2008, 760 s., 1000 nüsxə (Maral Azaflı ilə birgə), təkrar nəşr, 2011, 500 nüsxə

Tərcümələri

1. Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri (ingilis və fransız dillərindən tərcümə. Bakı, «Yazıçı», 1985, 140 s., 40.000 nüsxə (Həmid Abbasovla birgə)

2. Sula Benet. Necə yaşayasan yüzü haqlayasan. Bakı, «Yazıçı», 1989, 212 s., 25.000 nüsxə (ingilis dilindən tərcümə)

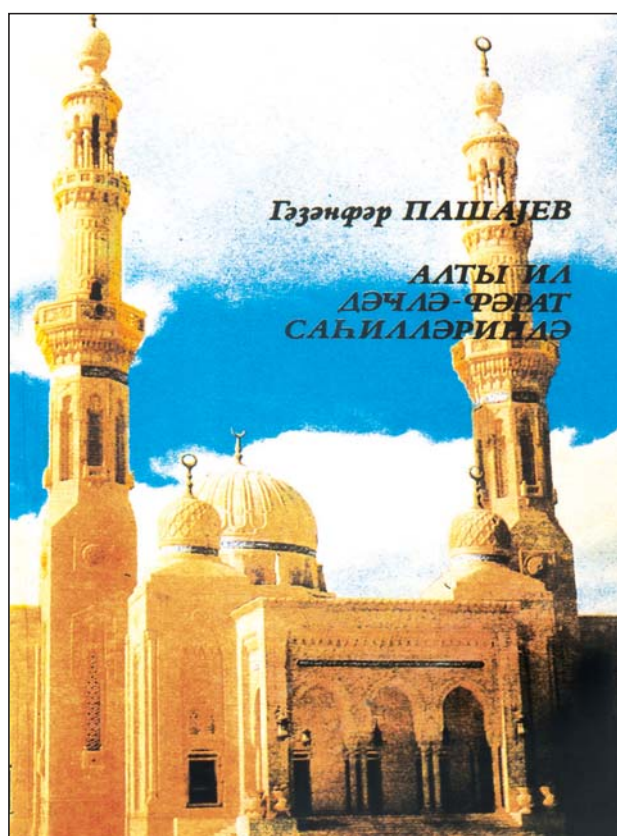
3. Aqata Kristi. Mavi qatarın sirri. Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1995, 248 s., 2.500 nüsxə (ingilis dilindən tərcümə)

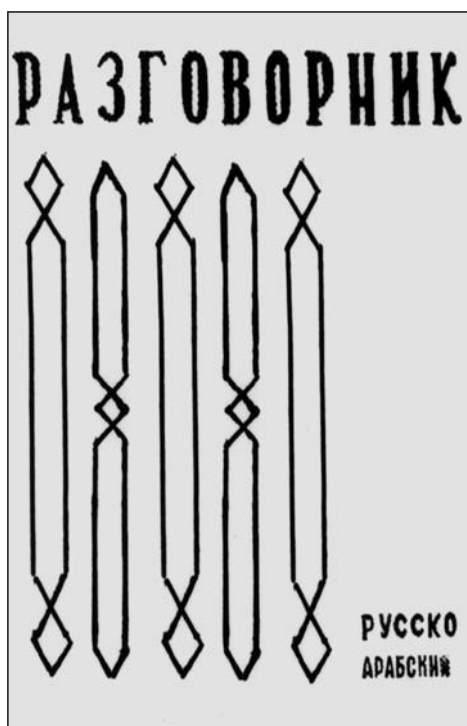
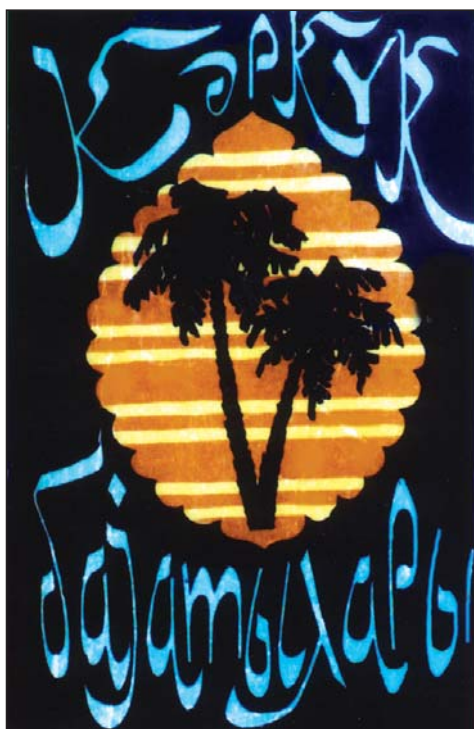
4. Prof. İrəc Parsinecad. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi. (İngilis dilindən tərcümə). «Ədəbiyyat qəzeti», 23.12.1994, 6.01.1995, 13.01.1995

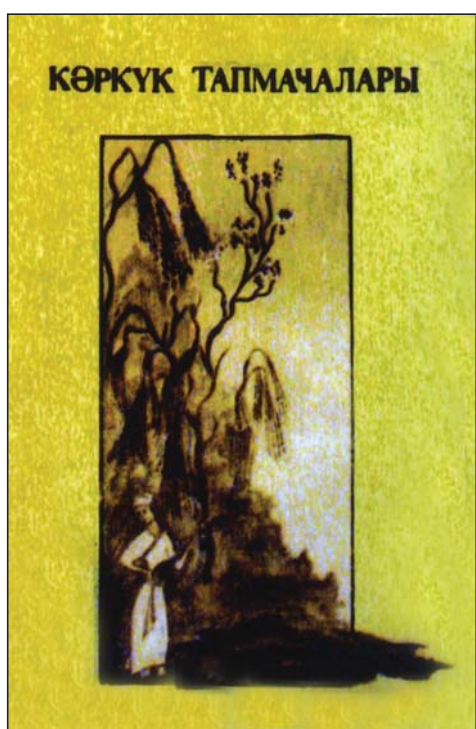
Müəllif haqqında əsərlər

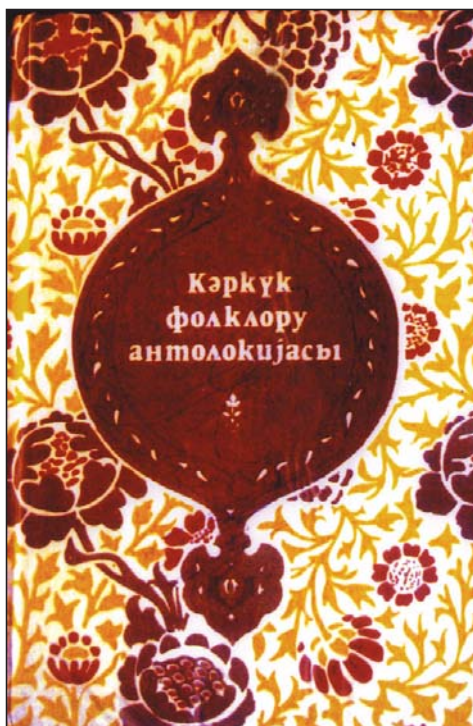
Q.Paşayevin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən «Bu sevda ölün-cədi» (Bakı, «Oskar», 2001, 1000 nüsxə), «İraq bizə iraq deyil» (Bakınəşr, 2002, 64 s., 1000 nüsxə) kitabları, Hüseyn Kürdoğlunun «Tovuzum mənim, oğuzum mənim» (Bakı, «Elm», 1998, 108 s., 1000 nüsxə) poeması çap olunmuşdur.

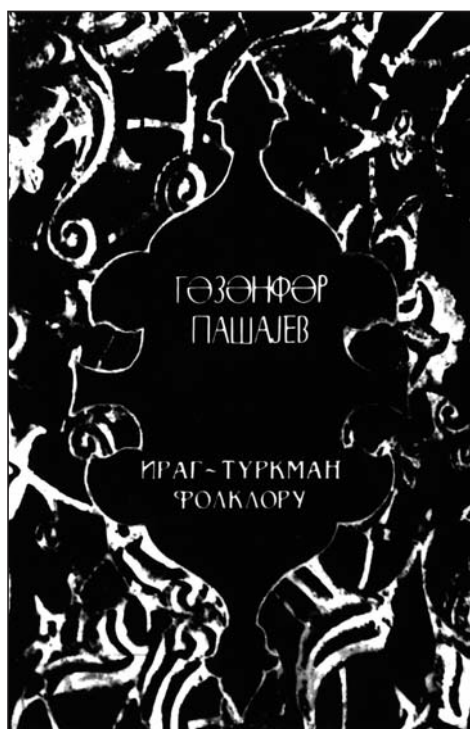
**PROFESSOR QƏZƏNFƏR
PAŞAYEVİN ÇAP ETDİRDİYİ
ƏSƏRLƏRİN ÜZ QABIĞI TARİXİ
ARDICILLIQLA TƏQDİM OLUNUR**

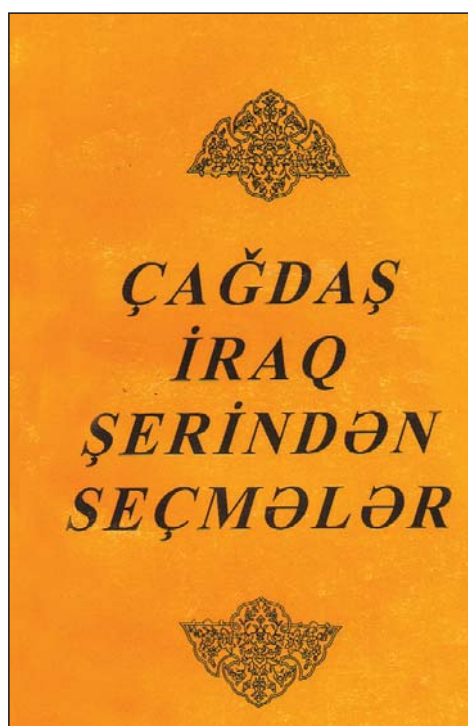
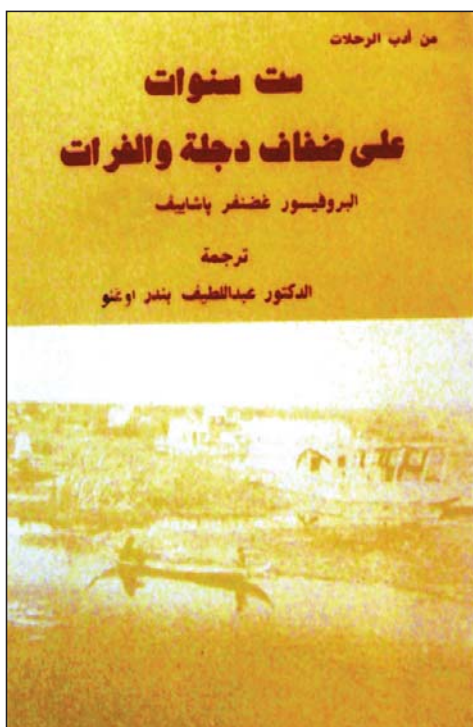

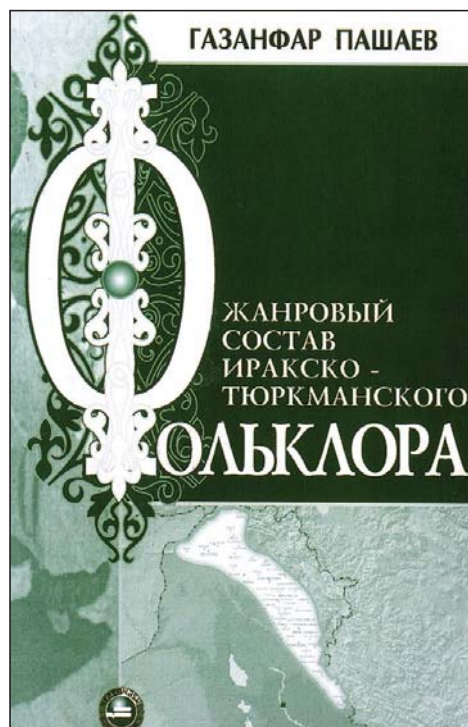
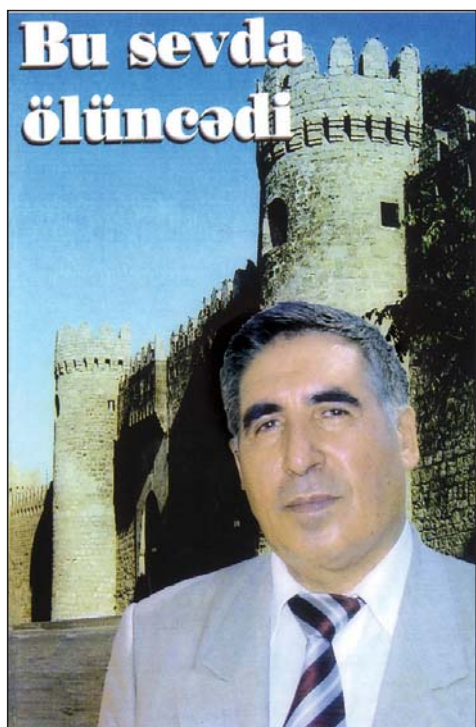

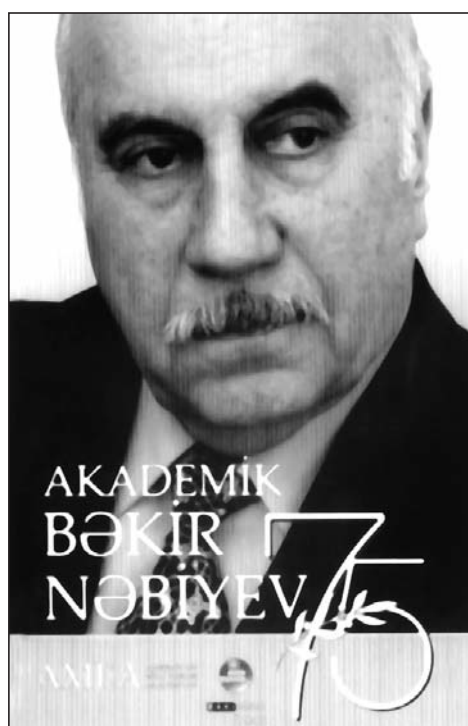
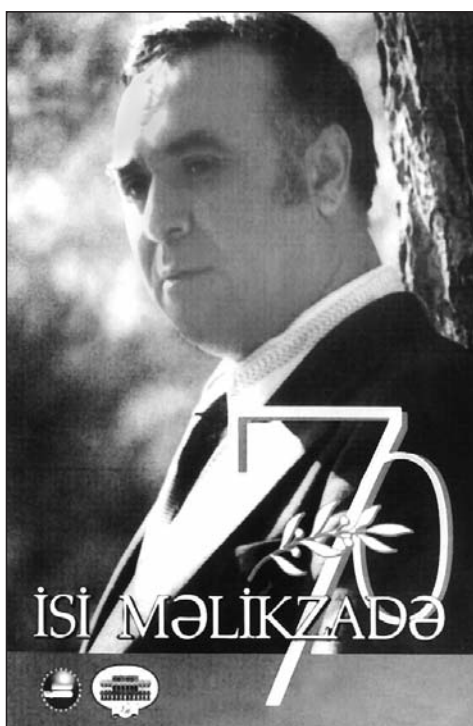
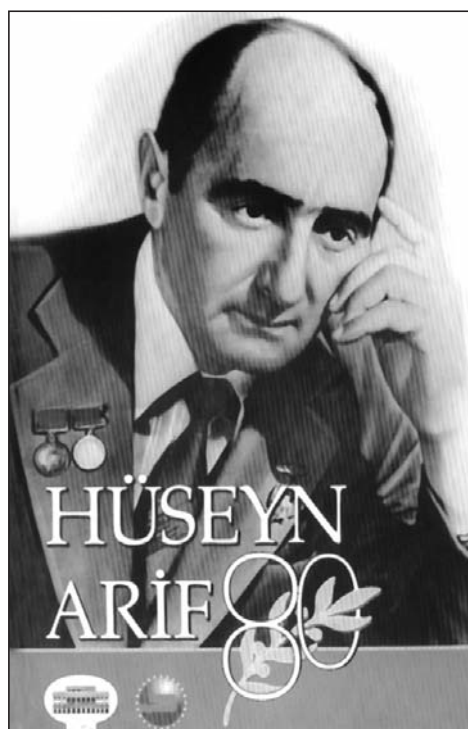

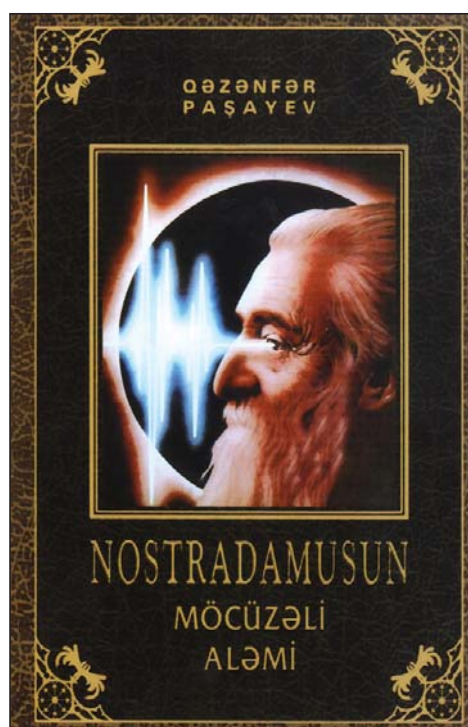
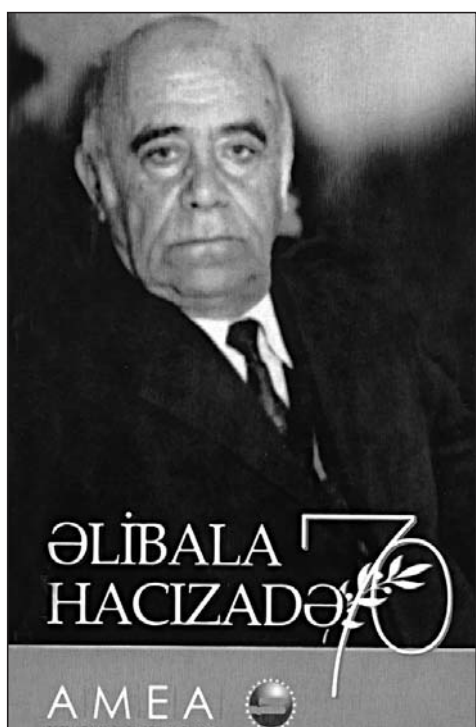
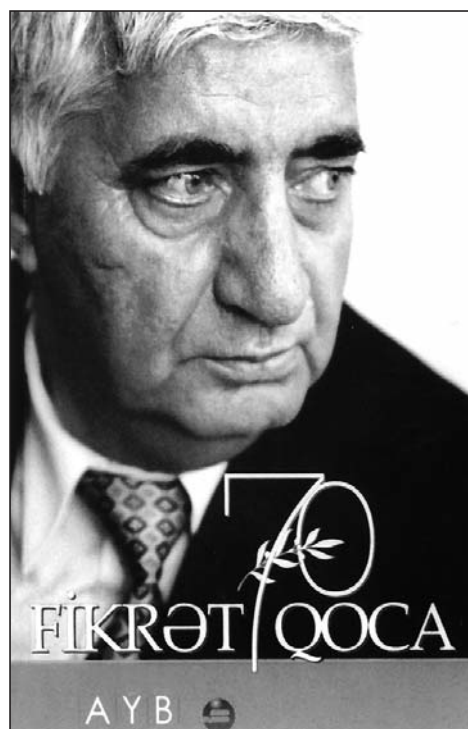
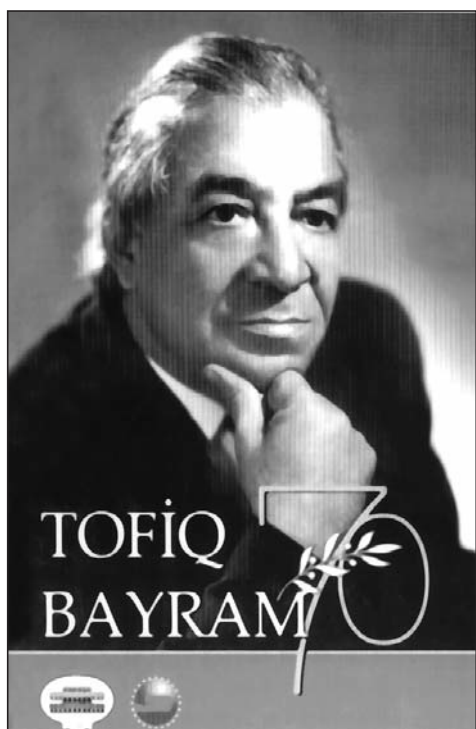

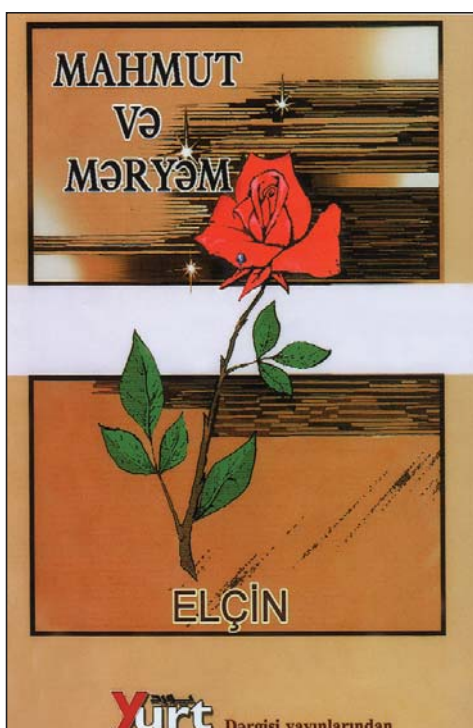
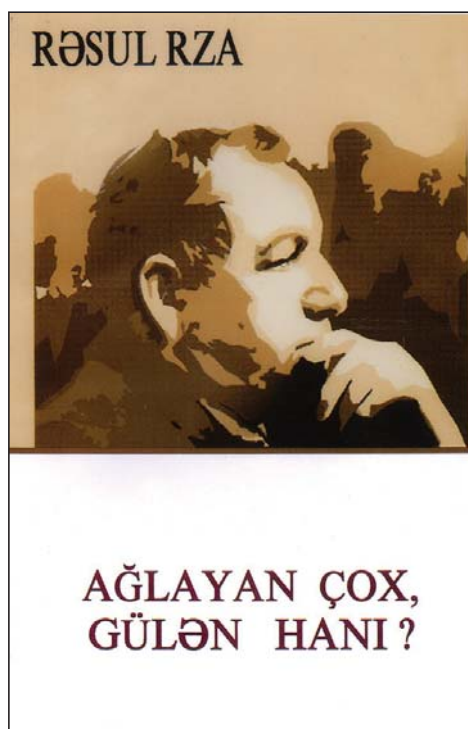

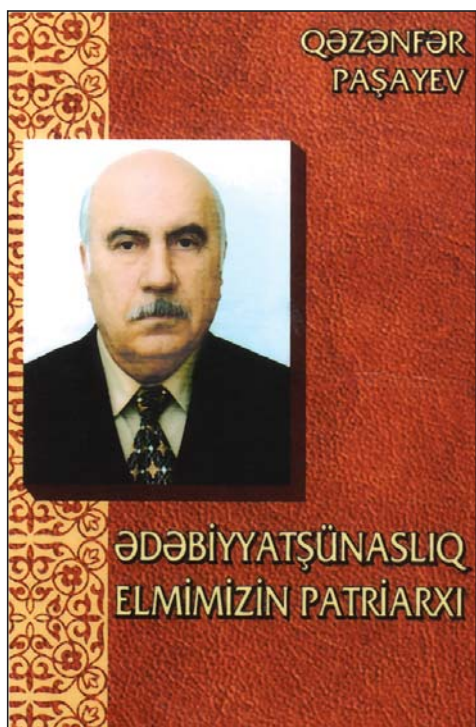
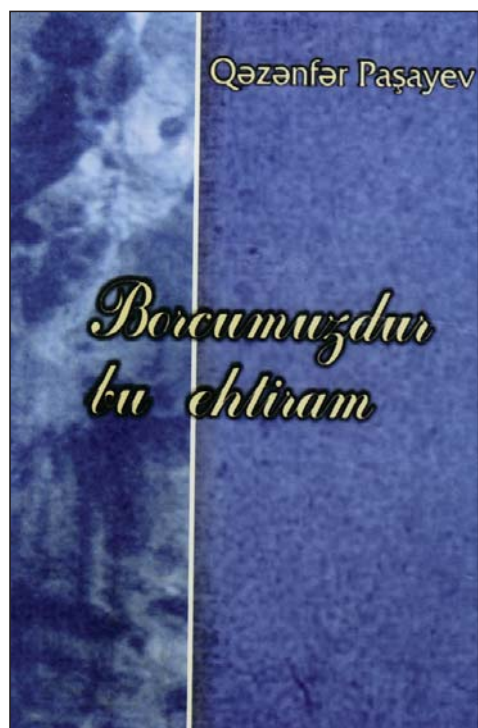
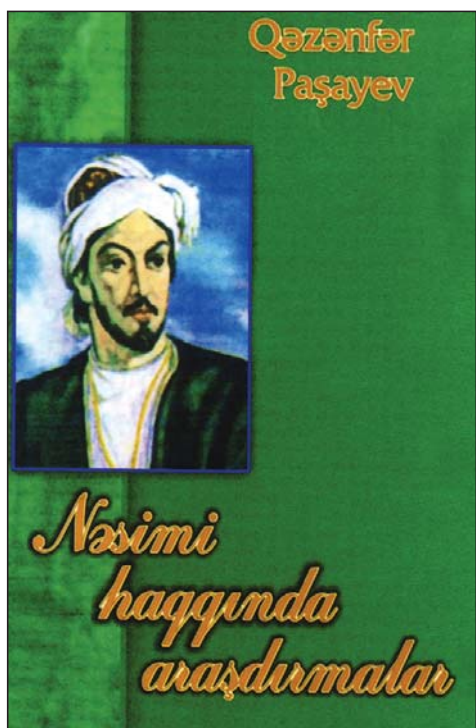

MÜNDƏRİCAT

QAFQAZ SƏFƏRİ

Aleksandr Düma Azərbaycanda	7
Dərbənd.....	12
Qafqazın nəhəng qalası.....	30
Şah Abbas karvansarası	40
Bakı	51
Bakının ətraf yerləri	58
Əlvidə, Xəzər dənizi	85
Şamaxı.....	96
Şamaxı – Nuxa.....	114
Nuxa. Küçələr. Bazar. Zərgərlər. Sərraclər. Xan sarayı	139
Udinlər... Qoç döyüşü... Azərbaycan rəqsi və güləş	148
Nuxadan ayrılarkən	158
İzahlar	166

NECƏ YAŞAYASAN-YÜZÜ HAQLAYASAN

Yüzü haqlamağın sirri	173
Minnətdarlıq	177
Dünyanın ən ixtiyar qadının hüsurunda	180
1. Antropoloq Qafqaza gedir	194
2. Qafqaz və onun xalqları	204
3. Doğrudanmı, onlar bu qədər uzun yaşamışlar!	228
Uzunömürlülüyn demoqrafiyası	228
4. Yaxşı ev sahibi və ləyaqətli qonaq	264
Qonaqpərvərlik və davranış qaydaları	264
5. Xalq təbabəti	286
6. Qida və uzunömürlülük	302
Burada hamı qatıq içirmi?	302
7. Xəlvətdə kef-ləzzət, aşkarda biabırçılıq	327
8. Ailə, keçmişin böyük, bu günün kiçik ailə qrupları	337
9. Həyatın ahəngi	391
Uzunömürlülük haqqında xülasələr.....	391
Son söz.....	399

MAVİ QATARIN SİRRİ

Qətl-qarət romanları kraliçası	405
I fəsil. Ağsaçlı adam	413
II fəsil. Markiz	418
III fəsil. Ürəklərə od salan – yandırıb-yaxan	422
IV fəsil. Körzon küçəsində	427
V fəsil. Yararlı adam	434
VI fəsil. Mirel.....	444
VII fəsil. Məktublar	450
VIII fəsil. Ledi Təmplinin məktubu	459
IX fəsil. Təklif qəbul olunmadı	466
X fəsil. Mavi qatarda	472
XI fəsil. Qətl.....	483
XII fəsil. Marqarit villasında	494
XIII fəsil. Van Aldin teleqram alır	502
XIV fəsil. Ada Meysənin hekayəti.....	506
XV fəsil. Qraf Roş	512
XVI fəsil. Payrot qətl-qarəti müzakirə edir.....	519
XVII fəsil. Zadəgan centlmən	526
XVIII fəsil. Derek nahar edir	535
XIX fəsil. Gözlənilməz qonaq	538
XX fəsil. Katrin Dostlaşır	545
XXI fəsil. Tennis meydançasında.....	551
XXII fəsil. Mister Papopolusun səhər yeməyi	561
XXIII fəsil. Yeni fərziyyə	567
XXIV fəsil. Payrot məsləhət verir	571
XXV fəsil. Meydanoxuma	577
XXVI fəsil. Xəbərdarlıq	583
XXVII fəsil. Mirelin məlumatı.....	591
XXVIII fəsil. Payrot saxlancının bəhrəsini görür	603
XXIX fəsil. Vətəndən məktub.....	614
XXX fəsil. Mis Vaynerin mülahizələri.....	623
XXXI fəsil. Mister Aronz nahar edir	631
XXXII fəsil. Katrin və Payrot qeydləri müqayisə edirlər.....	634
XXXIII fəsil. Yeni fərziyyə	640
XXXIV fəsil. Yenə də «Mavi qatar»	643

XXXV fəsil. Payrot izah edir	648
XXXVI fəsil. Dəniz sahilində.....	658
Müəllif haqqında	660
Müəllifin çap olunmuş əsərləri	662
Müəllifin tərtib etdiyi kitabların göstəricisi	663
Tərcümələri	664
Müəllif haqqında əsərlər	664

Qəzənfər Paşayev
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
VI CİLD
Bakı, «Təhsil», 2012.

Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları: *Aqil Əmrahov, Mələk Cəlilova*
Korrektoru: *Ülkər Şahmuradova*

Çapa imzalanmışdır 21.02.2012. Kağız formatı 60x90 ¹/₁₆.
Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi 42,5. Sifariş 120. Tiraj 300.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» müəssisəsinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
Tel.:(+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68
E-mail: info@tahsilnp.com